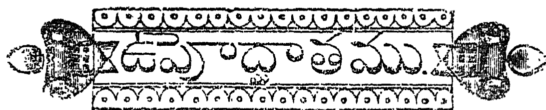
రాఘవపాండవీయము.

టీకాతాత్పర్యసహితము.

౧౮౩

శ్రీవేంకటేశాయ నమః.

ఆన్ధ్రభాషాయోషకు కల్పకల్పంబులయిన కావ్యరత్నంబులయందు దీరాఘవపాండవీయం బొక్కండగు. కర్నూలుమండలములోని యాకువీడు పురాధినాథుండగు పెదవేఙ్కటాద్రిభూపుఁడు పింగళి సూరనార్యునిఁ దన యాస్థానంబునకు రావించి;

ఉ. భీమనతొల్లి చెప్పెనను పెద్దలమాటయె కాని యందు నొం
డేమియు నేయెడన్నిలుచు టెవ్వరుగాన రటుండనిమ్ము నా
నామసహితప్రబంధరచనా ఘనవిశ్రుతి కెక్కఁగల్గుటన్
నామదిఁ దద్ద్వయార్థకృతి నైపుణియుం గలదంచు నెంచెదన్.

అని సన్మానపూర్వకంబుగాఁ బ్రేరేచి యీద్వ్యర్థికావ్యము రచియింపించెను.

ఈ పింగళి సూరనార్యుఁడు విజయనగర సామ్రాజ్యమునశించి దేశమంతయును చిన్న చిన్న మాండలిక ప్రభువుల కధీనమయియున్న కాలమున, నంద్యాల ఆకువీడు మొదలుగాఁగల సంస్థానాధపతుల నాశ్రయించి గ్రంథముల రచించుచునుండె.

ఇతని రచితమగు ప్రభావతీప్రద్యుమ్నములోని.—

మ. జనముల్మెచ్చఁగ ముక్ రచించితి సదంచద్వైఖరిం గారుడం
బును శ్రీరాఘవపాండవీయముఁ గళాపూర్ణోదయంబున్ మఱిం
దెనుఁగుం గబ్బములెన్నియేనియును మత్పిత్రాదివంశాభివ
ర్ణన లేమిం బరితుష్టి నాకవి యొనర్పంజాల నత్యంతమున్.

పద్యముచేత నితఁడు గారుడపురాణము, రాఘవపాండవీయము, కళాపూర్ణోదయము, ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నము, మఱికొన్ని గ్రంథములు రచియించి యున్నాఁడని తెలియవచ్చుచున్నది. గారుడ మితనిచే రచింపఁబడిన ప్రథమప్రబంధము గా నగునుగాని, యయ్యది రాఘవపాండవీయమునఁ జేర్కొనఁబడినది గాదు. ప్రభువు తన్నుఁ గూర్చి "నానామహితప్రబంధరచనాఘనవిశ్రుతి నీకుఁ గల్గుటన్" అని యుగ్గడించినట్లు కవియే చెప్పికొనియుండుటంబట్టి, యీ ద్వ్యర్థికావ్యంబునకు ముందుగా నితఁడు ప్రబంధరచన గలవాఁడనియుఁ దత్ప్రబంధము పైపద్యము ప్రకారమునకు మొదటిదగు గారుడమనియు వృథముగాఁ దలపోయవగును. మఱియు నా గారుడమిప్పుడు లభించుటలేదు. పైపద్యపు క్రమమనుసరించి రెండవదిగా రచియింపఁబడిన దీ రాఘవపాండవీయమును దీనికి వెనుకటిది కళాపూర్ణోదయమును గడపటిది ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నమునగును. ఈ వెనుకటి కావ్యములు రెండును అనఁగా కళాపూర్ణోదయ ప్రభావతీప్రద్యుమ్నములు రెండును గథాచమత్కృతుల కనువులయిన లలితపదగుంభనములను రసప్రౌఢిమను జెంది వినువారి వీనులకు విందులుగొలుపు ప్రౌఢకావ్యములు.

ఈ రాఘవపాండవీయమన్ననో; యిరువదినాల్గువేల గ్రంథసంఖ్యనుగల రామాయణముయొక్కయు, లక్ష యిరువదైదువేల గ్రంథసంఖ్యనుగల భారతముయొక్కయు ముఖ్య గాథలనుమాత్రము ఆఱువందలుగల గ్రంథసంఖ్య యం దిముడించి వ్రాసిన ద్వ్యర్థికావ్యము. ఇందలి రామాయణభారతంబుల యందుఁగల యనేక యుపకథలను వదలిపెట్టుటయేకాక, రామాయణంబునందుత్తరకాండను భారతంబున సౌప్తికాది పర్వంబులను దొలఁగించి సంక్షేపముగా వ్రాయఁబడెను. ఈ గ్రంథమునందు కవియొక్క ప్రతిజ్ఞాదికములోని.

"కం. ఒకకథ వినియెడి తఱి వే
ఱొకకథపై దృష్టి యిడిన నొకయర్థము దోఁ
పక పోవుఁ గాన నేకా
ర్థకావ్యమెట్లట్ల వినఁగఁ దగు నొకటొకటిన్.

అనిన పద్యానుసారము రామాయణ పరముగానో భారతము పరముగానో

యన్వయించుకొని చదువునప్పుడు కథ సంక్షేపరామాయణముగానో సంక్షే భారతముగానో, యేర్పడును. ఈ పద్ధతి ననుసరించియే యేనను క్రమముగా మొదటి వ్యాఖ్యానము రామాయణ పరముగాను రెండవది భారత రముగాను నుండునట్లు నిర్వహించినాఁడను.

“రామాయణ భారతములు సంక్షేపింపఁ బడెను.” అనిన యపవాదము థాసంపర్భముల ననుసరించినదేగాని, ఇది యుదారము లయినకావ్యధర్మ ులకుఁబుట్టినిల్లు. ఇట్టియపవాదమునుండి యాంధ్రకవీంద్రుల యందొక్కఁ నియుఁ దప్పినవాఁడు ప్రాచీనుఁడులేఁడు. సందర్భశుద్ధింగూర్చి యిక్కవి ంద్రమునిఁ దిక్కకవినాథునకుఁ దీటుగా నెన్నఁగును. ఆంధ్రగ్రంథములను క్కఁగాఁబరిశోధించిన పండితవర్యులలో-ఈరాఘవపాండవీయకవింగూర్చి.

బ్రహ్మశ్రీ-బ. సీతారామాచార్యులు - తనయాంధ్రశబ్దరత్నాకరమునందు.-

“ఇతఁడు మిగుల దొడ్డకవి. వెన్నెలగంటి సూరన యీయనకు ముంగలి ఁడుగనుక యీయనకుఁ బింగళిసూరన అనిపేరుగలిగినది. ఇతఁడు క్రమ ాగా గరుడపురాణమును, రాఘవపాండవీయమును, కళాపూర్ణోదయమును, భావతీప్రద్యుమ్నమును, మఱికొన్ని కావ్యములను రచించినవాఁడు. ఇందు ండవది రాఘవపాండవులచరిత్రములను శ్లేషభంగిం దెలుపుచు సులభశైలిచే భిల్లుచున్నది.........భాషాశ్లేషగాఁ గావ్యము చెప్పువిధమునకు నితఁడు ర్గదర్శిగానున్నాఁడు. వెనుకటికవులలోపల నితఁడు సర్వతోముఖచాతు ్యుఁడని చెప్పనొప్పును.”

అనిపరిగణించి గ్రంథకర్తల తరగతులలో నితనిరెండవ తరగతిలోని నినిగా గ్రహించెను.

బ్రహ్మశ్రీ-రాయబహద్దరు - కం-వీరేశలింగము పంతులవారు తమ కవిజీవి ములో___

“రాఘవపాండవీయము క్లిష్టార్థములులేకుండ మృదుమధుర సులభపద ంతో రామాయణభారతార్థములు వచ్చునట్లుగా, రచియింపఁబడిన శ్లేష

కావ్యము ఇంతటి సులభశైలితో సంపూర్ణశ్లేషకావ్యమును రచియించుట మఱొకరికి సాధ్యముగాదు.”

“తిక్కనసోమయాజికి తరువాత నింతప్రౌఢముగాఁ గవిత్వముచెప్పిన తెనుఁగు కవి మఱియొకఁడులేఁడు.”

అని తమయభిప్రాయమును వెల్లడిచేసిరి. ఇందు మొదటఁ బేర్కొన్నయాచార్యులవారు చేసిన పరిశోధనము నైఘంటికములకు నేగాని పంతులవారివలె జీవిత విమర్శకులకుఁగాదు. కాఁబట్టి, సూరకవిని రెండవ తెగలోఁ బడఁద్రొబ్బినయాచార్యులయభిమతముకంటెను సోమయాజికి వెనుకతత్తుల్యునిగా సూరనార్యుని భావింపవలయు ననుపంతులవారి యభిమతమే శ్లాఘాపాత్రమగును.

సూరపరాజీగ్రంథమునం దవలంబించిన ప్రౌఢము లగుచమత్కారధర్మములలో మిగులగణనీయమగునది, తత్తత్కథాసందర్భములయందుఁ బొడసూపు! కథానాయకులను దుల్యబలవిక్రమపౌరుషాదుల నుద్దీపించువాండ్రనే మిగుల జాగరూకతతోఁ బర్యాలోచించి జంటించుట. రామాయణమునందలి యయోధ్యకును భారతమునందలి వారణపురికిని, రామాయణమునందలి దశరథునకును భారతమునందలి పాండురాజునకును, రామాయణమునందలి నీలునకును భారతమునందలి ధృష్టద్యుమ్ననకును, రామాయణమునందలి సుగ్రీవునకును భారతమునందలి కర్ణునకును, రామాయణమునందలి యాంజనేయునకును భారతంబునభీమునకును, ఇట్లే యన్నిచోట్ల నీనియమమవిచ్ఛిన్నముగా గోచరింపఁగలదు. ఈద్వ్యర్థికావ్యమునకు వెనుకటికాలములయందు రచియించిన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము, యాదవరాఘవపాండవీయము, ధరత్మజాపరిణయ మిత్యాదిశ్లేషకావ్యము లనేకధర్మములయం దిద్దానికి వెనకటివేయగును.

“వెన్నెలగంటి సూరనకు వెనుకటివాఁడగుటచే నితని పింగళిసూరన (వెనుకటి-సూరన) యందురు.” అనెడిప్రతీతిసహేతుకముగాదు. పింగళియన దికృష్ణజిల్లాలోని యొకగ్రామము. ఇతని పెద్దలందఱచ్చోట నుండినవార

కాఁబట్టి,యితనియింటిపేరు 'పింగళివారు' అనివ్యవహరింపనయ్యె. ఇతఁడు తనప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నములో తనవంశమునకు మూలపురుషుండయిన గోంకనామాత్యుని "గోంకనామాత్యుఁడుస। ద్భోగక్షేత్రస్వామ్యస । మాగతిబింగళి పురాంకుఁ-డైయతఁడొప్పెన్" అని చెప్పికొని యుండం బట్టి-'పింగళి' యన్నదితనిగృహనామమే యగును.

ఈ రాఘవపాండవీయకృతికిఁ గృతిపతి యగునార్వీటిపెదవేంకటాద్రిధరణీధవుని తాత యిమ్మావనీశుఁడు గజపతిసేనలతోఁ బోరాడి రాజమహేంద్రవరమును జయించిన ట్లీక్రిందిపద్యమువలనఁ దెలియవచ్చుచున్నది.

కం. రాజమహేంద్రవరాధిపు
రీజైత్రవిచిత్రములఁ బరిభ్రాజితుఁడై
యాజిఘనుండాయిమ్మమ
హీజాని ప్రసిద్ధిఁగాంచె నెంతయుమహిమన్.

ఈ విజయము కృష్ణదేవరాయలు రాజమహేంద్రవరమును దాడిపెట్టినపు డతనిసహాయులలో నొక్కండగు నీ యిమ్మమహీజానివలననయి యుండవచ్చును. ఈయంశమునుగూర్చినసత్యమును కృష్ణరాజవిజయమను గ్రంథములోని

"సీ. కోటలుదుర్గముల్ గొనుచుదోఃపటుబల
ధాటిచేమించునార్వీటివారు
గీ. ప్రతిదినంబును ఘోరమారణమొనర్ప
నిలిచిపోరాడెగజపతిబలములపుడు."

అనుపద్యముస్థాపించుచున్నది కాఁబట్టియిమ్మభూమిపుఁడు కృష్ణదేవరాయలకు సమకాలికుఁడు. కృష్ణదేవరాయల కీవిజయనగర విజయము క్రీస్తుశకము. 1515వ సంవత్సరమునందుఁ గలిగెను. ఈ కాలంబునందలి యిమ్మరాజునకు నితనిమనుమనికిమధ్య 40 సం॥గళితములయి యున్నను, పెదవేంకటాద్రిరాజు తప్పక క్రీస్తుశకము 1555వ సంవత్సర ప్రాంతముననున్నవాఁడుగా భావింపవచ్చును. గనుక పింగళి సూరపరాజును ఆకాలమునందలివాఁడే యనఁదగును.

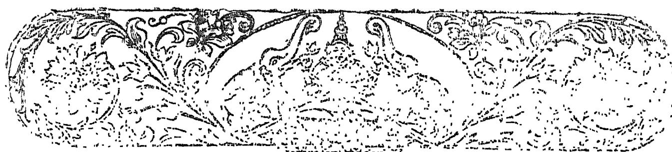
ఇదివరకు ముద్రితమయియున్న రాఘవపాండవీయగ్రంథమును చూచినవారందలి పాదోత్సన్నములను బదభ్రంశములను నక్షరవ్యత్యయంబులను గాంచి యిట్టియుద్గ్రంథమున కీయవస్థ తటస్థించెగా! యనివగపుపాల్పడకుండరు. అయ్యదిపండితోత్తముల నేచాలినంతశ్రమంపఱచుచుండును. అందలి యసమగ్రమగు వ్యాఖ్యయునంత ప్రయోజనవంతముగఁ జూపట్టదయ్యె. కావుటంజేసి చూచువాండ్ర కానందము సంధిలునట్లు మూలమును జక్కఁగా సంస్కరించినాఁడను. మఱియును వ్యాఖ్యయందిట్టిప్రౌఢగ్రంథములకు లక్షణలక్ష్యములతోఁ బ్రదర్శింపవలయునంశము లనేకములుగలవు. అట్టివి వైదుష్యవిభూషితులగు విబుధవర్యుల కానందదములగును గాని వారు విద్వద్వర్యులగుట దీనివలని ప్రయోజనము నిరీక్షింపరు. మఱియునట్టివివరణము సామాన్యులకెంతయు వలసినదిగాదు. ఇంతేగాక, కవియొక్క ముఖ్యాశయము రామాయణభారతార్థములకు రెంటికీగ్రంథము విషయముగావలయునని యేర్పడుటంబట్టియు, పండితజనైకవేద్యంబగు నీప్రౌఢగ్రంథము సామాన్యజన సముదాయంబునకును బ్రయోజనంపడుటకును బర్యాలోచించి ప్రతిపదార్థతాత్పర్యములను సమగ్రములుగ తేటమాటలతో వ్రాసినాను. అత్యంతావశ్యకములని తోఁచినచోట్ల లక్షణంబులను వివరించి లక్ష్యములను సైతము దెలిపియున్నాను. అన్నివిధంబులను దీనిపరిష్కృతాకృతింగూర్చి బాగోగుల నిర్ణయించుపని చదువరులదగుటంబట్టి యీగ్రంథరాజముంగూర్చినప్రశంసనన్నుసరించినదిగాదు.

ధీమంతులకే ప్రమాదంపాటు సహజంబనుచో నావంటివానికది సర్వసాధారణము. కాఁబట్టి మన్మిత్రులు సదయహృదయులు ఇందలిలోపములందెలిపినచో కృతజ్ఞతాపూర్వకముగా నంగీకరించి వీలుగలిగినప్పుడుపయోగపఱచికొనెద.

ఇట్లు సుజనవిధేయుఁడు,

ఎ. వి. నరసింహ్మాంపంతులు.

వి ష య సూ చి క.

శ్రీరస్తు.

రాఘవపాండవీయము.

కవిభావప్రకాశికాఖ్య వ్యాఖ్యాన సహితము.

పీఠిక.

శా॥ శ్రీతోఁ బుట్టి సుధామధుద్రవముతోఁ గ్రేఁజెన్నొందు పుష్పంబు
భాతారుణ్యమెలర్పఁగానుడుచుపంగవా హేమకూటాద్రిశయప్రో
ఖ్యాతబ్రహ్మముప్రోచుఁగావుతవిరూపాక్షాహ్వయంబాకుపీ
టీతిమ్మప్రభువేఙ్కటాద్రిహృదయాకటీకంబు లోకంబులన్ ॥

వ్యాఖ్యానపీఠిక.

శ్రీపుండరీక వీరుచ్ఛంపావిద్యోతమానతనురేషః ;
గోవిందకాలమేఘశ్శ మయతుతాపం కటాక్షధారాభిః ॥

నిగూఢం సూరనార్యస్యసూక్తేర్భావం ప్రకాశయన్ ।
కరోతి భాష్యకారాఖ్యః కవిభావ ప్రకాశికామ్ ॥

అవతారిక. పూజ్యుఁడగు పింగళి సూరనార్యకవివర్యుఁడు రాఘవపాండవీయమను ద్వ్యర్థికావ్యము, ఆకుపీటి తిమ్మప్రభువున కంకితముగా రచించువాఁడై 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి ప్రథీయన్తే' అను శిష్టాచారముంబట్టియు, నిర్విఘ్నముగా గ్రంథము కొనసాఁగఁగలందులకును గ్రంథాదియందు మంగళమాచరింపఁబూని, యదియు;

నాశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశరూపమున ముత్తెఱంగగుటనందుఁ బ్రథమో పాత్తమగు నాశీరూపమంగళ మాచరించుచున్నాఁడు.

అర్థము. శ్రీతోన్ = లక్ష్మీదేవితో, పుట్టి = జనించి, సుధామ ధుద్రవముతోన్ = అమృతమనెడి మకరందరసముతో, చెన్నొందు పుష్పం బు = ప్రకాశించునట్టి పూవును [చంద్రుని] శోభాతారుణ్యము = కాంతి యొక్క పయోభావము, ఎలర్పఁగాన్ = ఒప్పఁగా, ముడుచు = శిరమున ధరించునట్టియు, ఆకువీటి తిమ్మప్రభు వేంకటాద్రి = ఆకువీటి తిమ్మ రాజకుమారుఁడగు వేంకటాద్రియొక్క, హృదయాటీకంబు = మనస్సున వర్తించునట్టిదియు, విరూపాక్షాహ్వయంబు = విరూపాక్షుఁడను పేరుగల, పంపాహేమకూటాశ్రయ = పంపాతీరమందలి హేమకూట పర్వతము స్థానముగాఁగల, ఖ్యాతబ్రహ్మము = ప్రసిద్ధమగు పరబ్రహ్మము, లోకం బులన్ = లోకులను, ప్రోచున్, కావుతన్ = రక్షించుమగాక.

తాత్పర్యము. చంద్రునిశిరమునఁ దాల్చినట్టియు, ఆకువీటి వేఙ్కటాద్రి రాజుచే సదాధ్యానింపఁబడు చుండునట్టియు పంపాహేమకూటమునఁగల విరూపాక్షుఁడను పరమశివుఁడు లోకుల రక్షించుఁగాక.

ఇటఁబుష్పశబ్ద స్వారస్యమునఁ జంద్రుఁడనుట సూచింపఁ బడెను. పుష్పము వికాసముగలది. పుష్పవంతులు, వికాసముగలవారు, సూర్యచంద్రులు. కాఁబట్టి పూవునకును జంద్రునకును సమానార్థము నిచ్చు పుష్పశబ్దము ప్రయోగింపఁబడెను.

శ్రీతోఁబుట్టియనుటచే సౌందర్యమును, సుధామధుద్రవముతోఁ జె న్నొందు ననుటచే నాహ్లాదకరత్వమును జంద్రునకుఁ గలవని వ్యంజితము.

ఖ్యాతబ్రహ్మము - చతుర్ముఖ ఋత్విగ్విప్రవాచకంబగునపుడు పుంలిం గమును, తత్త్వతపోవేద యోగవాచకమగునేని ముపర్ణకాంతమునగును.

కావ్యాదిని శ్రీకారము సర్వదోషములఁ బోనడంచి సర్వశుభం బుల నిచ్చును. "పదపడిశ్రీకారము కృతి, మొదలనిలచి దోషపుంజము

నడంచిశుభం, బొదవించుఁ బరుస మినుఘును, గదిపి సువర్ణంబు నేయుక రణిఁ ధరణిఁ."

కావ్యాదిని మగణము శుభప్రదము. "మోభూమి స్త్రిగురుశ్శుభం వితనుతే" కేదారుఁడు. "అథర్వవేదముఖంబగు మగణంబు వసుమతీదేవ తాకంబుగాన శుభప్రదంబు" అప్పకవి.

శార్దూల విక్రీడితవృత్తము.

"సారాచార విశారదా యినయతిఁ శార్దూల విక్రీడితాకారంబై మసజమ్ములిమ్మగ సతాగ ప్రాప్తమై చెల్వగుఁ" అనిలక్షణము. సులక్షణ సారము

శా. శ్రీచన్గొండలు రెండునండఁగొనివాసింబేర్చుచుఁ భక్తి సా
మీచీన్యామల పెద్ద వేఙ్కటనృపోన్మీలన్మనశ్చాతక
వ్యాచిక్రింసకుఁ గైవసంబయి సదోదంచత్కృపావృష్టిస
ధ్రీచీనంబగు కృష్ణమేఘము జగత్ప్రీతిం గడుం జేయుతన్. 2

అ. శ్రీ = లక్ష్మీదేవియొక్క, చన్గొండలఁ = చన్నులను నట్టికొండలను, రెండుఁ = రెంటిని, అండఁ, కొని = ఆశ్రయముగా గ్రహించి, వాసిఁ = గొప్పతనముచే, పేర్చుచుఁ = అతిశయించుచు, భక్తి = భక్తియొక్క, సామీచీన్య = యుక్తతచే, అమల = నిర్మలుఁడైన, పెద్దవేఙ్కటనృప= పెద్దవేంకటరాజుయొక్క, ఉన్మీలత్ = వికాసముచెందుచున్న, మనః, చాతక = మనస్సనునట్టి చాతకపక్షియొక్క, వ్యాచిక్రింసకుఁ = గమనేచ్ఛకు, కైవసంబయి = లోఁబడి, సదా = ఎల్లప్పుడు, ఉదంచత్ = ఒప్పుచుండు, కృపావృష్టి = కరుణారసమనెడి వర్షముతో, సధ్రీచీనంబగు = కూడియుండునట్టి, కృష్ణమేఘము = కృష్ణుఁడనెడి నల్లని మేఘము, కడుఁ = మిక్కిలి, జగత్ప్రీతిఁ = లోకములకుఁ బ్రియమును, చేయుతఁ = చేయునుగాక.

తా. శ్రీకృష్ణుఁడనెడి కృష్ణమేఘము తనదయారసవర్షముతో నీలోకములకుఁ బ్రియము సేయుఁగాక.

అండఁగొని యనుటచేఁ భగవంతునకు లక్ష్మీవక్షోజము లాధారభూతములని తెలియవచ్చుచున్నది. కాఁబట్టి లక్ష్మీపురుష కారత్వము గార్యప్రదమగు ననుట సూచితము.

కృష్ణమేఘమనుటలోఁ గృష్ణపదస్వారస్యముచేఁ గృష్ణుఁడను నట్టి కృష్ణమేఘమను శ్లిష్టరూపక మెంతయు సమంజసము.

వ్యాచిక్రింసకున్ = ‘క్రముపాదవిన్యాసే’ యనుధాతువువలన, క్రమితుం + ఇచ్ఛా = చిక్రింసా అనియు, వి+ఆఙ్ + అను నుపసర్గలుచేరుటచే వ్యాచిక్రింసాయను రూపము నిష్పన్నమయ్యెను.

అలం - రూపకము.

శా. లోకత్రాణరతిం దదాదిమమహీలోకప్రవేశోత్కభా
షాక్లృప్తప్రథమద్వితీయపదగుంజన్మంజుమంజీరగ
ర్జాకల్పామలరామభారతకథాసర్గంబుల న్మించువా
ల్మీకివ్యాసులఁ గొల్చెదం దదుభయశ్లేషార్థసంసిద్ధికిన్. 3

అ. లోకత్రాణరతిన్ = లోకములయొక్క రక్షించుటయందలి యాసక్తిచేత, తదాదిమ..... సర్గంబులన్ — తత్ = ఆసరస్వతియొక్క, ఆదిమ = మొదటిదగు, మహీలోకప్రవేశ = భూలోకప్రవేశమునందు, ఉత్క=ఉత్సాహవతియైన, భాషా=సరస్వతీదేవిచే, క్లృప్త=ఏర్పఱుపఁబడిన, ప్రథమ, ద్వితీయ, పద=(ఆమెయొక్క) మొదటి, రెండవపాదములయందు, గుంజత్=అవ్యక్తమధురముగా ధ్వనించుచున్న, మంజు = మనోహరమైన, మంజీర = అందెలయొక్క, గర్జా = ధ్వనితో, కల్ప=సమానమైన [ఈషదసమాప్త్యర్థమునఁ గల్పప్రత్యయమువచ్చెను.] అమల = కసటులేని, రామభారత కథాసర్గంబులన్ = రామకథయొక్కయు, భారతకథయొక్కయు సృష్టులచే, మించు = అతిశయించు, వాల్మీకివ్యాసులన్ =

వాల్మీకిమహర్షిని, వ్యాసమహర్షిని, తదుభయ...సంసిద్ధికిన్ - తత్ = ఆరా మాయణ భారతములనునట్టి, ఉభయ=రెంటియొక్క, శ్లేషార్థసంసిద్ధికిన్ = శ్లేషార్థములు సిద్ధించుటకై, కొల్చెదన్ = సేవించెదను.

తా. సరస్వతి భూలోకమునకువచ్చుటచే నామెపాపములయందలి యందెల చప్పుడా యను లాగుననుండు రామాయణ భారతకథలను జెప్పిన వాల్మీకివ్యాసుల నారెండుకథల శ్లేషార్థము సిద్ధించుటకొఱకు సేవించెదను.

ప్రథమద్వితీయపద అనుచోట మొట్టమొదటఁగుడికాలిడుట శుభ ప్రదమగుటచేఁ గుడియెడమ కాళ్లని గ్రహించునది.

మంజీర-మంజు రుచ్యం ఈరయితీతిమంజీరః,అనివ్యుత్పత్తి. మంజు+ ఈరయతి అనునప్పుడు 'ఇకోయణచి' అనుసూత్రము చొప్పున 'వ' కారము రావలసియుండినను, నిది శకంధ్వాదులయందుఁ జేరుటచే, "శకంధ్వాదిషు పరరూపంవాచ్యం" అనుచొప్పునఁ బరరూపసంధి గల్గెనుగాఁబట్టి ఉకార స్థానమునఁ బరరూపమగునట్టి ఈకారము వచ్చెను.

భాషాక్లప్త యను స్థలమున సంయుక్తముగాదు, కకార లకారము లగుట నది యేకాక్షరముగానే పరిగణింపనగును. మఱియు నానందరంగ రాట్ఛందమున దీనినే ప్రాసమైత్రి కుదాహరించెను.

ఉ. ఏయెడ సర్థగౌరవసమృద్ధియు శబ్దవిశుద్ధియుం దిరం
బై యనవద్యతం బరఁగ నాంధ్రవచస్స్థితి భారతంబు రా
మాయణము న్రచించిన మహాత్ములనాత్మఁదలంచెదన్ జగ
ద్గేయులనన్నపార్యునిని దిక్కసుధీమణి నెఱ్ఱసత్కవిన్. 4

అ. ఏయెడన్ = ఏపట్టునందును, అర్థగౌరవ సమృద్ధియున్ = అర్థముయొక్క గౌరవాతిశయమును, శబ్దవిశుద్ధియున్ = శబ్దముయొక్క సౌష్ఠవమును, తిరంబై = స్థిరమై, అనవద్యతన్ = దోషరాహిత్యముచే, పరఁగు = ఒప్పుచుండు, ఆంధ్రవచస్స్థితిన్ = తెలుఁగుమాటల యునికిచేత, భారతంబు, రామాయణంబు = భారతమును రామాయణమును, [illegible] =

పూర్వము, రచించిన = చేసిన, మహాత్ములన్ = పెద్దలగు, జగత్, గేయులన్ = లోకములచేఁ బొగడఁదగువారలను, నన్నపార్యునిన్ = నన్నయను, తిక్కసుధీమణిన్ = తిక్కన సోమయాజిని, ఎఱ్ఱసత్కవిన్ = ఎఱ్ఱనను, ఆత్మన్ = మనస్సునందు, తలంచెదన్ = ధ్యానించెదను.

తా. అర్థగాంభీర్యమును శబ్దసౌష్ఠవమును గలుగు లాగున నాంధ్ర భాషలో భారత రామాయణములు రచించిన కవిత్రయము వారిని మానసమున ధ్యానించెదను.

పరఁగు+ఆంధ్ర = పరఁగునాంధ్ర—ఇట పరఁగు అనునదియుం దంత తద్ధర్మార్థక విశేషణమగుటచే దీని కచ్చుపరము కాఁగా నుగాగమ మయ్యెను.

నన్నపార్యుని-కర్మధారయమునందుఁ గొన్ని యెడల న, ప, మ, యలగును గాఁబట్టి ఈ రూపము వచ్చెను.

ఇట "నన్న పార్యునినిఁ దిక్కన నెఱ్ఱన భాస్కరాహ్వయున్." అని యొకపాఠముగలదు కాని యది యంతరస వంతమగునదికాదు. రామాయణ గ్రంథకర్తయగు భాస్కరకవి తిక్కన తాతయగుటచే నాతనిం గడపటఁ జేర్కొనుట క్రమభంగము.

ఈకవి భారతరామాయణముల రెంటిని శ్లేషార్థకల్పనచే నొకటే గ్రంథముగా రచింపఁ బూనుటచే భారత రామాయణముల రెంటిని రచించినకవులనే స్తుతించి యుండును. కవిత్రయమువారు భారతమును రచించిరనుట సుప్రసిద్ధము. ఇంక నన్నపార్యుఁడు రాఘవాభ్యుదయము రచించెనను ప్రతీతిగలదు. తిక్కన నిర్వచనోత్తరరామాయణము రచించెను. ఎఱ్ఱన రామాయణము రచించినలాగున హరివంశమున "చేతోమోద మెలర్ప రామ కథ ముజ్జైప్పించి" యని వేమారెడ్డి కవినుద్దేశించి యున్నట్లున్నది. కాఁబట్టి యుభయ కావ్యకర్తలగు వీరిందలంచెదననుటయే సమంజసమగు పాఠము.

ఉత్పలమాలికా వృత్తము. లక్షణము, "పన్నిదపడాయతిఁ భరనభారవ సంజ్ఞ గణాళినుండియు, త్వ్యన్నతవృత్తితోఁ దనరు నుత్పలమాలిక రంగధారుణీ." అని 'ఆనందరంగ రాట్ఛందము'

క. ఈవిధి నభీష్టసిద్ధికి
దైవతకవి నుతి యొనర్చి తప్పొప్పు మదిన్
భావించి దిద్దకుండను
దేవానాంప్రియుల మ్రొక్కి తెలతుఁ గుకవులన్. 5

అ. ఈ విధిన్ = ఈలాగున, అభీష్టసిద్ధికిన్ = కోర్కెలుపూర్తియగుటకొఱకు, దైవతకవి నుతి ఒనర్చి=ఇష్టదైవమును గవులను స్తుతించి, తప్పొప్పు= ఇచ్చటి యొప్పును దప్పని తలఁచి దానికిఁ దామొనర్చిన తప్పు మార్పొప్పుగా, మదిన్=మనస్సున, భావించి=తలఁచి, దిద్దకుండను = దిద్దకుండు లాగున, దేవానాంప్రియులన్=మూర్ఖులగువారిని, మ్రొక్కి=నమస్కరించి, కుకవులన్ = కుత్సితకవులను, తెలతున్=నమస్కరింతును.

తా. ఇట్లు ఇష్టదైవమును సత్కవులను స్తుతించి నాకవనము దిద్దకుండఁ గలందులకై మూర్ఖులకును, గుకవులకును నమస్కారము చేసెదను. "కుకవి" "కుగతి ప్రాదయః" పాణిని.

దేవానాం ప్రియులన్ "దేవానాంప్రియఇతిమూర్ఖే" అనివరరుచికారిక. "అభీష్టసిద్ధికిన్" చతుర్థీస్థానమునషష్ఠి. "అన్యస్యాఃక్వచిద్భవేచ్చాన్యా." ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి.

ఇట దేవస్తుతికనుగుణముగా దేవానాంప్రియులకు నమస్కారము చేసెను. కవిస్తుతికనుగుణముగాఁ గుకవి నమస్కృతి యొనర్చెను.

"తప్పొప్పు" అనుచోట ముద్దరాజు౦ామన్న దోషమును, గుణమును అని యర్థముగావించెను గాని యది సంగతముగా నుండలేదు. తప్పుండి దానిం దిద్దినయెడలఁ దానంగీకరింపవలయుఁగాని వలదనవచ్చునే! ఇంకఁ "గొందఱిందలి తప్పునొప్పుగా భావించి"యని యభిప్రాయపడవచ్చునుగాని

అదియు నసంగతము, సూరనార్యునంతటి కవితల్లజుండు దోషరహితముగా గ్రంథమును రచించుఁగాని దుష్టముగా వ్రాయఁడు. కాఁబట్టి యిటదోషముండు నను శంకయునాతనికిఁ గల్గనవసరములేదు. అట్లుండనిఁక'' నిందలి దోషములనని చెప్పుట యెట్లు సంగతము? కావున; నిందలి యొప్పులఁ దప్పుగాఁదలఁచి దామొనర్చిన తప్పు మార్పులొప్పులనిభావించి గ్రంథస్థమగు వానిం దిద్దుకొండఁ గలందులకై' యనుటయే కవియొక్క యాశయమగు నని తోఁచెడిని.

ఇందు మూర్ఖులు కవిభావమెఱుఁగక యొప్పును దప్పని భావింతురు, కుకవులు జ్ఞానలవదుర్విదగ్ధులగుటచేఁ దాముదిద్దునదే సరియగునని భావింతురు.

కందలక్షణము. ''కందము త్రిశరగణంబుల, నందముగా భజసనలము లటవడిమూఁటన్, బొందును నలజలనాఱిట నొందుందుద గురువుజగణముం డదు బేసిన్.'' సులక్షణసారము.

వ. అని, కుకవు లొకనిమిత్తంబునం బ్రార్థనీయు లగుటం జేసి, త
త్ప్రార్థనంబునుం గొంత నడపినవాఁడనై, యెద్దియేనియు
నొక్కభవ్యకావ్యంబు నవ్యప్రకారంబున రచియించుటకు
నుదంచితకుతూహలుండనై, యుండుసమయంబున. 6

అ. అని=ఇట్లని, కుకవులు=కుత్సితకవులు, ఒకనిమిత్తంబునన్ = ఒక కారణముచేత, ప్రార్థనీయులగుటంజేసి = కొని యాడఁదగినవారగుటచే, తత్ప్రార్థనంబునున్ = ఆకుకవుల వేఁడికోలును, కొంత = ఇంచుక, నడపినవాఁడనై = ఒనర్చినవాఁడనై, ఎద్దియేనియున్ = ఏదేని, ఒక్కభవ్యకావ్యంబు = ఒకమనోజ్ఞమైన ప్రబంధమును, నవ్యప్రకారంబునన్ = వింతయగురీతిని, రచియించుటకున్ = ఒనర్చుటకై, ఉదంచితకుతూహలుండనై = ఉత్సాహయుక్తుఁడనై, ఉండుసమయంబునన్ = ఉన్న తరుణమున 'ప్రియముసంధిలంగనన్నుఁ బిలిపించి'' యని మీఁద దీని కన్వయముగలదు.

తా. కుత్సితకవులు నొకవిధమున స్తోత్రార్హులగుటచే వారింగూడఁ బ్రార్థించి లోకోత్తరమగు నెద్దేనొక కావ్యమును నూత్నమార్గమున రచింపఁ దలఁచి యుండుతరుణమున.

గుణగ్రహణదక్షులగు సుకవుల భూషింపకుండినను గవికి నష్టములేదు కాని, యొప్పులఁదప్పుగా భావించి తోఁచినట్లెల్లఁ దిద్దికవియాశయమును బాడుసేయునట్టి కుకవులు దామెంతయుం బ్రార్థనీయులగుటంజేసి యిటఁ బ్రార్థనీయులని యుండినను బ్రార్థనీయతములనియే యాతనిభావము.

“భవ్యకావ్యంబు.” మంగళకరమగు కావ్యము. ‘భవ్యంతుభావుకం భద్ర’మ్మని యమరము. మంగళకరమగు నదనఁగా దోషరహితమని భావము. గుణగణ మండితముగాకున్నను దోష లేశ మేనిలేకుండిన నట్టికావ్యంబె శోభావహంబు. కాఁబట్టియే “తదల్పమపినోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచన” యని దండియనెను.

“నవ్యప్రకారంబునన్”. ఒరులుద్రొక్కనిబాటందాఁగుట కీర్తికరము కాఁబట్టి యాంధ్రముననింతకుము న్నెవరిచేతనురచింపఁబడని యీద్వ్యర్థి కావ్యరూపమున నవ్యశబ్దము “ణుస్తుతౌ” అను ధాతువునుండి కల్గుటచేఁ గొనియాడఁదగిన రీతిననియు భావముగావచ్చును. శ్లేషకావ్యము నిర్బంధ బహుళమగుటచే నుత్తమముకాదనువారి యభిప్రాయమును నిరాకరించుచు నాంధ్రములో లేని యీనూత్నపద్ధతి సకలజనస్తుతిపాత్రమగు ననునాశయమున నే కవి యిట నవ్యశబ్దము ప్రయోగించెను.

సీ. ఏమహీవరుతాతౝ యిమ్మభూవరుఁడు స
త్కీర్తి గంగాజన్మౝ కృతిమహాద్రి
యేవిభుతండ్రి నాౝనావిధ పౌరుష
స్థిరవృత్తి మీసాలౝ తిమ్మశౌరి

యేనృపోత్తముతల్లి మానిత పరమసా
ధ్వీగుణంబులప్రోఁక తిమ్మమాంబ
యేధీరు ననుజన్మ లిద్ధదానక్షాత్ర
భద్రుండు చినవేఙ్కటాద్రినృపుఁడు
గీ. ఘనులు వేఙ్కటరాయవేఙ్కటవరదుఁడు
ననఁ బ్రసిద్ధులు మువు రట్టి యాకువీటి
పురవరాంకుండు త్రిభువనపూర్ణకీర్తి
యతులతేజుండు పెదవేఙ్కటాద్రివిభుఁడు. 7

అ. సత్కీర్తిగంగాజన్మకృతి = మంచికీర్తి యనెడి గంగానదియొక్క పుట్టుక యనెడి కార్యమునకు, మహాద్రి=గొప్పపర్వతము, హిమవంతుఁడు, అగు, ఇమ్మభూపతి=ఇమ్మరాజు, ఏమహీవరుతాత = ఏ రాజుయొక్క తాతయో, నానావిధ=పెక్కుతీరులగు, పౌరుష=పరాక్రమములకు, స్థిరవృత్తి=నిలుకడగన్న యునికియగు, మీసాలతిమ్మశౌరి=మీసాలతిమ్మరాజు, ఏవిభుతండ్రి=ఏరాజుయొక్క తండ్రియో, మానిత=గౌరవింపఁబడిన, పరమ = గొప్పదగు, సాధ్వీగుణముల=పతివ్రతా గుణములయొక్క, ప్రోఁక=సమూహమగు, తిమ్మమాంబ, ఏనృపోత్తముతల్లి = ఏరాజశ్రేష్ఠుని తల్లియో, ఇద్ధ = శ్రేష్ఠమగు, దాన=ఈవిచేతను, క్షాత్ర = పరాక్రమముచేతను, భద్రుండు= మంగళకరుఁడగు, చినవేంకటాద్రినృపుఁడు = చినవేంకటాద్రిరాజును, ఘనులు = గొప్పవారగు, వేంకటరాయ, వేంకటవరదులు, అనఁగా, ప్రసిద్ధులు=వేంకటరాయలు, వేంకటవరదుఁడు అని, ప్రసిద్ధులగువారు, మువురు= మూవురు, [పైనఁజెప్పఁకానినవారు] ఏధీరుఁ ననుజన్మలు = ఏధైర్యవంతుని తమ్ములో, అట్టి=ఆలాటి, ఆకువీటిపుర అంకుఁడు=ఆకువీడనెడు, నగరమునకు, రాజనెడు, చిహ్నముగల వాఁడు, త్రిభువనపూర్ణకీర్తి=మూఁడులోకములందు నిండిన కీర్తిగలవాఁడు, అతులతేజుఁడు=సాటిలేని తేజస్సుగలవాఁడు, పెదవేంకటాద్రి విభుఁడు = పెదవేంకటాద్రిరాజు.

తా॥ ఎవని తాతయగు నిమ్మభూపతి కీర్తిమంతుఁడో, ఎవని తండ్రియగు మీసాల తిమ్మరాజు స్థిర పరాక్రమవంతుఁడో, ఎవనితల్లియగు తిమ్మమాంబ పతివ్రతా గుణములరాశియో, ఎవని తమ్ములు చిన్నవేంకటాద్రి వేంకటరాయ వేంకటవరదులను వారలో, అట్టి యాకువీటిరాజగు పెద వేంకటాద్రిరాజు.

ఇది పై పద్యముతో నన్వయించును.

ఇటఁ బెద్ద వేంకటాద్రి, చిన్న వేంకటాద్రి, తిమ్మమ్మ, అనియాదఁబడక ప్రయోగింపఁ బడుటకుదాహరణము; "మహి నయోధ్యకురాజు రామయ్య యనంగ, నతని పట్టపుదేవి సీతమ్మయనంగ." అనంతునిచ్ఛందము.

నృప+ఉత్తమ, గుణసంధి, "అదేఙ్ గుణః" పాణిని.

ఈ పద్యమునందలి తొలిమూఁడు పాదములచేఁ గృతిప్రేరకునియొక్క మహాకులీనత్వమును, నాకువీటిపుర వరాంకునఁడనుటచే మహాభాగ్యము, నతుల తేజుండనుటచేఁ దేజస్విత్వమును సూచితములు.

విరూపాక్ష నామధేయుఁడే కృతిపతియనియు, వేంకటాద్రి విభుఁడు కృతిప్రేరకుఁడు మాత్రమ యగుననియు, ముందు విస్పష్టముగాఁ గలదు.

సీస పద్యలక్షణము- "ఇంద్రగణములాఱు, నినగణంబులు రెండు, పాదపాదమునను బరఁగుచుండు, నాటవెలఁదియైనఁ దేటగీతియునైనఁ, జెప్పవలయు మీఁద సీసమునకు." సులక్షణసారము.

వ. నిజాస్థానంబున సంగీత సాహిత్యాది వివిధవిద్యా ప్రసంగంబులం బ్రవర్తిల్లుచు. 8

అ. సుగమము.

సీ. శోభితాపస్తంబసూత్రు గౌతమగోత్రు
సుచరిత్రుఁ బింగళిసూర సుకవి
పౌత్రునన్నపరతి భావనదౌహిత్రు
నమరధీమణికి నబ్బమకుఁ బుత్రు

ననుజన్ములైనట్టి యమలన యెఱ్ఱనార్యు
లతిభక్తి సేయంగ నలరువాని
సత్కావ్యరచనావిశారదుం డగువాని
సూరననామ విశ్రుతుని నన్నుఁ

గీ. బ్రియము సంధిలంగఁ బిలిపించి బహువస్త్ర
భూషణాదిదానములఁ గరంబు
సంతసంబొనర్చి యెంతయుగారవ
మెసఁగ మధురభణితి నిట్టు లనియె. 9

అ. శోభిత=ప్రకాశించుచున్న, ఆపస్తంబసూత్రుఁ=ఆపస్తంబసూత్రముగలవానిని, గౌతమగోత్రుఁ = గౌతమముని గోత్రమున జనించినవానిని, సుచరిత్రుఁ = మంచి నడవడికగలవానిని, పింగళిసూరసుకవిపౌత్రుఁ = పింగళిసూరనకు మనుమఁడగువానిని, నన్నపరతిభావన = నన్నపరతిభావనలకు, దౌహిత్రుఁ = కూఁతు కొడుకైనవానిని, అమరధీమణికిఁ = అమరయకవికి, అబ్బమకుఁ = అబ్బమ్మకు, పుత్రుఁ = కుమారుఁడైనవానిని, అనుజన్ములైనట్టి=తమ్ములైన, అమలన, యెఱ్ఱనార్యులు=అమలన, ఎఱ్ఱనయను కవులు, భక్తిఁ, సేవింపఁ=భక్తితోఁ గొలుచుచుండ, అలరువానిఁ = సంతోషించువానిని, సత్కావ్య=మంచికావ్యముల యొక్క, రచనా=రచియించుటయందు, విశారదుఁడగువానిఁ = సమర్థుఁడగువానిని, సూరననామ = సూరనయనుపేరితో, విశ్రుతునిఁ=ప్రసిద్ధుఁడగువానిని, నన్నుఁ, ప్రియము, సంధిలంగఁ=అట్టి నన్ను ప్రేమయొనఁగూడఁగా, పిలిపించి = పిలువనంపి, బహు......దానములు-బహు=అనేకములగు, వస్త్ర=బట్టలు, భూషణ = నగలు, ఆది=మొదలగువాని యొక్క, దానములను = ఇచ్చుటచేత, కరంబు = మిక్కిలి, సంతసంబొనర్చి = సంతోషపెట్టి, ఎంతయుఁ = మిక్కిలి, గారవము = గౌరవము, ఎసఁగఁ = అభివృద్ధిసెం

డఁగా, మధురఫణితిక్ = తీయని పలుకులచే. ఇట్టులనియెక్ = ఈలాగు నఁజెప్పెను.

తా. ఆపస్తంబసూత్రుఁడును, గౌతమగోత్రుఁడును, సచ్చరిత్రుఁడునునై, పింగళిసూరన పౌత్రుఁడునై, నన్నయరతిభావనల దౌహిత్రుఁడునై, యమరయ కవికి నబ్బమకును గుమారుఁడునై తమ్ములైన యమలన యెఱ్ఱనలుగొలుచుచుండ సంతోషించువానిని సూరనయనువాని నన్నుఁ బిలిపించి బహువస్త్రభూషణాదులనిచ్చి మిక్కిలి గౌరవముతో నిట్లనియెను.

"అంద్రు." ఇట నందురను నప్పటి దకారమునకు డకారమువచ్చుటకు, "క్షితిని నుత్తమపురుషంబు చెప్పుచోట, నందమైయుండ కుండుమాఱ్కొందుననఁగ, నుండుమార్తురనేని మాఱ్కొండుననఁగ, భుజగకేయూరకాశికా పురవిహార," కవిసంశయవిచ్ఛేదము.

ఉకారలోపమునకు, "సేవింతురనెడి చోటను, సేవింత్రనియొక్కచోటఁ జెప్పినఁ జెప్పంగావచ్చును గబ్బంబుల," అడిదము సూరకవి. "తగిలిరుజయు జరయుదైవ వశంబున, నయ్యోనేని వాని నను భవింత్రు". అని నన్నయ ప్రయోగించెను.

"సత్కావ్యరచనా విశారదుఁడగువాని," కావ్యలక్షణము. తదదోషౌ శబ్దార్థౌ సగుణావనలంకృతీ పునఃక్వాపి." కావ్యప్రకాశము. ఇటఁగావ్యప్రకాశికావ్యాఖ్యానమగు బుధమనోరంజనియం దిట్లు చెప్పఁబడియెను. "అదోషావి త్యాదౌగ్రహణం సత్యపిగుణాలంకారబాహుళ్యే దోషలేశేపి కావ్యం పరిత్యాజ్యమితి ప్రదర్శయితుం, క్వచిత్ స్ఫుటాలంకారరాహిత్యేపి రసాభివ్యంజకశబ్దార్థయుగళస్య న కావ్యత్వహానిః" అని. కాఁబట్టియే రసాత్మకం కావ్యమ్మని వాడుక. దోషలేశమును లేక గుణయుక్తమై రసగుంభితమగునదియే సత్కావ్యమని పిండితార్థము.

శా. రెండర్థంబులపద్య మొక్కటియు నిర్మింపంగ శక్యంబు గా
కుండుం ; దద్గతిఁ గావ్యమెల్లనగు నేకానేక హర్షోదయనం జేయదే

పాండిత్యంబున ?నందునుం దెనుఁగుఁ గకబ్బంబద్భుతంబంద్రుద
త్తుండెవ్వాండిల రామభారతకథ ల్జోడింప భాషాకృతిన్. 10

అ. రెండర్థంబులన్ = రెండువిధములగు నర్థముల చేత, పద్యము, ఒక్కటియున్ = ఒక్కపద్యమేని, నిర్మింపంగన్ = రచించుటకు, శక్యంబు, కాకుండున్ = సాధ్యము కాకుండును, పాండిత్యంబునన్, కావ్యము, ఎల్లన్ = పాండిత్యముచేతఁ గావ్యమంతయును, తద్గతిన్ = ఆవిధముగా, అగునేన్ = అయినయెడల, [రెండర్థములతోఁ జేయవీలైనచో] ఓహో, అనన్, చేయదే = ఆశ్చర్యమనిపింపదే, అందునన్ = అట్లు రెండర్థములు గలకావ్యము చేయుటయందును, తెలుఁగుకబ్బంబు = తెలుఁగు కవిత్వము, అద్భుతంబంద్రు = ఆశ్చర్యమందురు. ఇలన్ = భూమియందు, భాషాకృతిన్ = కావ్యరూపముగా, రామభారతకథల్ = రామాయణ భారతకథలు, జోడింపన్ = జతపఱచుటకు, దక్షుండు, ఎవ్వాండు = ఎవ్వాఁడు సమర్థుఁడు.

తా. రెండర్థములుగల్గు లాగున నొకపద్యమేని నిర్మించుట యసాధ్యమగుచుండఁ బాండిత్యముచే గ్రంథమంతయు నాలాగున నిర్మించుట వింతయగునుగదా ? అందును దెలుఁగుభాసనట్లు రచించుట యెంతయు నాశ్చర్యము జనింపఁజేయును. కాఁబట్టి యట్లర్థద్వయమున రామాయణ భారతార్థములు జోడింప నీవుదక్కనింకెవ్వఁడు సమర్థుఁడగును ?

"అంద్రు," అనుధాతువునకుఁ బ్రథమపురుష బహువచన వివక్షయందు దుగాగమము, రువర్ణకమునురాఁగ, అను+దు+రు, అని యాయెను, నుస్థానమున బిందువురాఁగ, అం+దు+రు అనియై బిందువుమీఁది దకారమునకు డకారము వైకల్పికముగ రాఁగ, అం+డు+రు అనియాయెను. రువర్ణకంబు పరంబగుటచే సున్నమీఁది డకారములోని యుత్వమునకు వైకల్పికముగ లోపమురాఁగ "అంద్రు" అనురూపము నిష్పన్నమయ్యెను.

ఉ. భీమన తొల్లి చెప్పెననుపెద్దలమాటయె కాని యందునొం
డేమియు నేయెడ న్నిలుచు టెవ్వరు గాన రటుండనిమ్ము; నా
నామహిత ప్రబంధరచనాఘనవిశ్రుతి నీకుఁ గల్గుటన్
నామదిఁదద్ద్వయార్థకృతినైపుణియుంగలదంచు నెంచెదన్.

అ. తొల్లి = పూర్వము, భీమన, వేములవాడ భీమకవి, చెప్పెను, అను మాట = చెప్పెననుపలుకు, పెద్దలమాటయకాని = పెద్దవారాడికొను మాట యేకాని, అందున్ = ఆకావ్యమునందు, ఒండు, ఏమియున్, ఏయెడన్, నిలచుట కానరు. = స్వల్పభాగమేని నెచ్చటనుండుటయు నెవ్వరు నెఱుఁగరు, అటు, ఉండనిమ్ము = అదియట్లుండనిమ్ము, నానా......విశ్రుతి- నానా = అనేక విధములగు, మహిత = పూజ్యములగు, ప్రబంధ = కావ్యములయొక్క, రచనా = రచించుటచేత, ఘన = గొప్పదగు, విశ్రుతి = ప్రసిద్ధి, నీకున్, కల్గుటన్ =నీకుండుటచేత, తద్ద్వయార్థ...నైపుణియున్- తత్ = ఆ, ద్వయార్థ = ద్వ్యర్థి కావ్యముయొక్క, కృతి = రచించుట యందలి, నైపుణియున్ =సామర్థ్యము,నీకున్, కలదు=నీకున్నది, అంచున్ = అనుచు, నామదిన్ = నామనస్సునందు, ఎంచెదన్ = తలఁచెదను.

తా. పూర్వము భీమన రాఘవపాండవీయమను ద్వ్యర్థికావ్యమును రచించెనని పెద్దలాడుకొనుటయేకాని యాకావ్యమున నించుకయు నెచ్చటను నున్నట్లెవ్వరికిని దెలియదు. అది యటుండ నిమ్ము. నీవు పెక్కువిధములగు కావ్యముల రచింపఁగల సామర్థ్యముగలవాఁడ వగుటంజేసి యీద్వ్యర్థికావ్యమురచింపఁ గలవని నేను దలఁచెదను.

"ఒండు." ఇది ఒకశబ్దమునకుఁ బర్యాయము. ఒక యనుట యల్పార్థమున వ్యవహరింపఁబడు చుండుటంజేసి యీయొండు నిట నల్పార్థకమే యగును. "ఒక కొన్నిపయనంబు లొయ్యనొయ్యనఁబోయి" ధూర్జటికవి.

"ప్రబంధ." "ప్రబంధఃకల్పనాకథా" అని యమరము.

"అంచుక్," "అను+చుక్, చువర్ణకంబు పరంబగుటచే నిటనను స్థానంబున బిందువయ్యెను.

ఉత్పలమాలిక "శ్రీరమణీముఖాంబురుహ సేవన షట్పదనాథయంచు శ్రీ, గారరమేశయంచు ధృతకౌస్తుభయంచు భరేఫనంబులన్, భారలగంబులుం గదియఁ బల్కుచు నుత్పలమాలికాకృతిన్, గారవమొప్పఁజెప్పుదురు కావ్యవిదుల్ యతితొమ్మిదింటఁగాన్" ఛందోదర్పణము.

క. చాటుప్రబంధరచనా
పాటవకలితుఁడవు శబ్దపరిచితియందున్
మేటివి దీనిం దెనుఁగునఁ
బాటించి రచింపనీవ ప్రౌఢుఁడ వరయన్. 12

అ. చాటు ... కలితుఁడవు- చాటుప్రబంధ = ముక్తకాదిచాటు ప్రబంధములయొక్క, రచనా = నిర్మాణమునందలి, పాటవ = నైపుణ్యముతో, కలితుఁడవు = కూడినవాఁడవు, శబ్దపరిచితియందున్ = శబ్దపరిజ్ఞానమునందును, మేటివి = గొప్పవాఁడవు, దీనిన్ = ఈరెండర్థముల కావ్యమును, తెలుఁగునన్ = ఆంధ్రమున, పాటించి = ఆదరించి, రచింపన్ = నిర్మించుటకు, అరయన్ = విచారింపఁగా, నీవ = నీవే; ప్రౌఢుఁడవు = జాణవు.

తా. చాటుకావ్యముల రచించుసామర్థ్యము గలవాఁడవు సాహిత్యజ్ఞానముగలవాఁడవు కాఁబట్టి యీకావ్యము నాంధ్రమునరచించుట కీవే సమర్థుఁడవు.

ఇట "శబ్దపరిచితియందున్" అనుటచే శబ్దశాస్త్రమునందలి పరిచితి యని యర్థముసేయరాదు, సాహిత్యమునందలి పరిజ్ఞానమనియే యర్థముసేయవలయును, కావుననే "కావ్యాలంకరణ జ్ఞమేవ కవితా కన్యావృణీతే స్వయ"మ్మని బిల్హణుఁడునుడివెను. దీనంగవికి సర్వతోముఖ పాండిత్యముండవలయుఁగాని కేవలశాస్త్రపరిజ్ఞాన ముపయోగకారికాదనుట నిరూపితము.

ఉ. దక్షతయింతకల్మి విశదంబుగఁగాంచియు నీమదిన్ ఫలా
పేక్షఘనంబు గామి నిది చేయిట్టనిగొంకెద, నీకు నోలలా
టేక్షణభక్తిశీల! రచియించుట యిష్టముకాదె శ్రీవిరూ
పాక్షునకంకితంబుగ శుభార్థము రాఘవపాండవీయమున్. 13

అ. దక్షత = సామర్థ్యము, ఇంతకల్మి = ఇంతయుండుట, విశదంబుగన్ = స్పష్టముగా, కాంచియున్ = తెలిసియు, నీమదిన్ = నీమనస్సునందు, ఫలాపేక్ష = ప్రయోజనాపేక్ష, ఘనంబుకామిన్ = గొప్పది కాకుండుటచేత, ఇది, ఇట్టు, అనన్ = ఇది యీలాగునఁజేయుమనుటకు, కొంకెదను = సంకోచించెదను, ఓలలాటేక్షణ భక్తిశీల = పరమశివుని యందలి భక్తియే స్వభావముగాఁ గలవాఁడా, శ్రీవిరూపాక్షునకున్ = శ్రీవిరూపాక్షస్వామికి, అంకితంబుగన్ = పేర్కొనఁబడినదిగా, శుభార్థము = మంగళములకొఱకు, రాఘవపాండవీయమున్ = రాఘవపాండవీయమను గ్రంథమును, రచించుట = నిర్మించుట, నీకున్ = ఇష్టము, కాదే = నీకు నిష్టమేకదా.

తా. నీకింతజ్ఞానముండియు ఫలాపేక్ష లేనివాఁడవగుటచే నిన్నీలాగునఁ జేయుమని చెప్పసాహసింప లేకున్నాను. నీవు శివభక్తుఁడవగుటచే విరూపాక్ష దేవునకంకితముగా నీగ్రంథము రచించి లోకులకు శుభముగలిగించుట కిష్టపడెదవని తలఁచెదను.

ఇట 'లలాటేక్షణ భక్త'యను విశేషణము, హేతుగర్భమగునది. విరూపాక్షభక్తుఁడగుటచేఁ దదంకితముగా గ్రంథమురచించుట యిష్టమగునను ట సూచితమగుచున్నది. అలం. పరికరము, "అలంకారః పరికరస్సాభిప్రాయే విశేషణే" చంద్రాలోకము.

వ. అని వినయ భక్తికంబులగు మధురభాషణంబుల నిజాభిలా
షంబు తెఱంగెఱింగించిన, నేనునుం దదీయంబులగు నతి

ఘూత్రగౌరవసంభావనాదివిశేషంబులచేతం బ్రీతచేతస్కుం
డనై యునికిం జేసి శక్యాశక్యవిచారంబు లేక, యంగీకార
భంగీతరంగితంబగు నంతరంగంబుతో నతని నభివీక్షించి. 14

అ. అని = ఇట్లుచెప్పి, సవినయ = అడఁకువతోఁగూడిన, భక్తికంబు లగు = భక్తిగలిగిన, మధురభాషణంబులన్ = తియ్యనిమాటలచేత, నిజాభిప్రాయంబు తెలంగు = తనకోర్కెయొక్కరీతిని, ఎఱింగించినన్ = తెలుపఁగా, తదీయ = వానికిసంబంధించిన, అతిమాత్రగౌరవ = మిక్కుటమగు గౌరవముతోఁగూడిన, సంభావనా విశేషంబులచేతన్ = వింతలగు మన్ననలచేత, ప్రీతచేతస్కుండనై=సంతోషించిన మనస్సుగలవాఁడనై, ఉనికిం జేసి = ఉండుటచేత, శక్యాశక్యవిచారంబులేక=ఇదిసాధ్యమా యసాధ్యమా యను నాలోచనలేక, అంగీకార = ఒప్పికొనుటయొక్క, భంగీ=విధముచే, తరంగితంబగు=అభివృద్ధిగావింపఁబడిన, అంతరంగంబుతోన్=మనస్సుతో, అతనిన్ = ఆవేంకటాద్రీశ్వరుని, అభివీక్షించి = చూచి.

తా. సవినయభక్తికముగా నాతఁడారాధించుటంజేసి సంతసించి యిది సాధ్యమా యసాధ్యమాయనుటయు విచారింపక యంగీకరించి, యాతనిం గాంచి.

ఇట సవినయభయ భక్తికంబులగు అనుచోట "ఉరః ప్రభృతిభ్యః కప్" అను పాణిని సూత్రముచే బహువ్రీహ్యర్థమున, కప్ ప్రత్యయము.

ప్రీతచేతస్కుండనై యనుచోట "శేషాద్విభాషా" అను పాణినిసూత్రముచే వికల్పకముగా కప్, ప్రత్యయము.

"తదీయ" తస్యేదం తదీయం. ఇటషష్ఠి సంబంధార్థకము.

ఉ. రాఘవపాండవీయకథ రమ్యముగా నొక కావ్యసృష్టి నా
హా! ఘటియింపఁగా వశమె యాంధ్రకవీంద్రులకైనఁ దావక
శ్లాఘనపూర్వకోక్తి యవిలంఘ్యము గావునఁ గోవిదానుకం
పాఘనబుద్ధిఁ జూపెదఁ జమత్కృతిమత్కృతిమత్కృతిత్వమున్

అ. ఆంధ్రకవీంద్రులకున్ = ఆంధ్రకవిశ్రేష్ఠులకు, రాఘవపాండవీయ కథ = రామాయణభారతకథలు, రమ్యముగాన్ = మనోజ్ఞముగా, ఒక కావ్యసృష్టిన్ = ఒకేప్రబంధముగా నిర్మించుటచేత, ఆహా = ఔరా, [ఇది యాశ్చర్యార్థకము] ఘటియింపఁగాన్ = కూర్పఁగా, వశమే = శక్యమా? ఐనన్ = అట్లైనను, తావక = నీదగు, శ్లాఘనపూర్వక = పొగడ్తనుముందుఁగల, ఉక్తి = మాట, అవిలంఘ్యము = దాఁటఁదగనిది, [అవశ్యాచరణీయమనుట] కావునన్ = కాఁబట్టి, కోవిద = సర్వజ్ఞులయొక్క, అనుకంపా = దయచేత, కల్గిన, ఘన = గొప్పదగు, బుద్ధిన్ = బుద్ధిచేత, చమత్కృతిమత్ = చమత్కారముగల, కృతిన్ = కావ్య రచనయందు, మత్కృతిత్వమున్ = నాకౌశలమును, చూపెదన్ = చూపువాఁడను.

తా. రామాయణభారతార్థముల రెంటి నొకేపద్యమున ఘటించి రచించుట యాంధ్రకవి శ్రేష్ఠులకు దుస్సాధము. అయినను నీగౌరవపూరితమగు నాజ్ఞ మీఱఁదగినదికాదు. కాఁబట్టి గొప్పవారిదయచేఁగల్గిన గొప్పబుద్ధిచే నీకావ్యరచనయందు నాకౌశలము చూపెదను. నీకావ్యము సభంగశ్లేష బహుళముగ రచించుట యాంధ్రకవీంద్రుల కసాధ్యమేయైనను మహాత్ముల యనుగ్రహమున సర్వతోముఖ పాండిత్యముగల్గుటచే దుస్సాధమగు దాని సుసాధము గావించెదనని కవియాశయము.

వ. అని మఱియు నతనిచేత ననేకవిధసత్కారసంభావనాసం
భృతసమ్మదుండనై. 16

అ. అనేకవిధ = నానావిధములగు, సత్కార = సమ్మానములచేత. సంభావనా = మన్ననలచేత, సంభృత = వహింపఁబడిన, సమ్మదుండనై= సంతోషముగలవాఁడనై.

తా. పెక్కువిధములుగా నన్నుసత్కరించుటచే మిక్కిలి యానందము గలవాఁడనై;

సీ. ఆంధ్రభాషా సంస్కృతాభిభాషాశ్లేష
యొక్కొకచోట ; నొక్కొక్కచోట
నుచితశబ్దశ్లేష ; యొక్కొక్కచోట న
ర్థశ్లేష ; యొక్కొకతఱిని ముఖ్య
గౌణవృత్తిశ్లేష ఘటన ; యొక్కొకతఱి
నర్థాన్వయము వేఱె యగుచునునికి ;
శబ్దాన్వయవిభేద సంగతి నొక్కొక్క
తఱి ; నివి యొక్కొక్క తఱిని రెండు
గీ. మూఁడు గూడుటయు, మఱి సర్వముజ్జ్వలముగ
నాకుఁ దోఁచినగతిఁ బెక్కుపోక లమర
రామభారతకథలు పర్యాయదృష్టిఁ
జూచుసుమతుల కేర్పడ నాచరింతు. 17

అవతారిక 'చమత్కృతిమత్కృతిన్' అని పూర్వముచెప్పిన లాగునఁ దనచమత్కారముల నీగ్రంథమునఁ జూపువిధము నీపద్యము మూలమునఁ గవి వివరించుచున్నాఁడు.

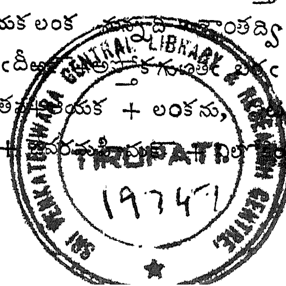
అ. ఒక్కొక్కచోటన్ = ఒక్కొకప్రదేశమున, ఆంధ్రభాషా సంస్కృతాభి భాషాశ్లేష = ఆంధ్రగీర్వాణముల కూడికయు, అర్థభేదము కొఱకొక్కదాని సంస్కృతముగాను దెలుఁగుగాను గ్రహించుట. "విని యతనిందన," ఇట, విని + అతనిన్ + తన యనిపదములు విఱిచినచోఁ దెలుఁగగుచున్నది. వినియత + నిందన యనినచో సంస్కృతమగుచున్నది.

ఒక్కొకచోన్ = ఒక్కొకస్థలమున, ఉచిత = తగిన, శబ్దశ్లేష = శబ్దములకూడికయు, విఱుపుచే భిన్నార్థగ్రహణము. "మహాగోదావరీ తీర సద్రక్షోపాయ పథంబు" ఇట, మహా + గోదావరీ + తీర+సత్ + రక్షా + ఉపాయ + పథంబు, అనియు; మహత్ + ఆగః + దావ + రీతీ+రసత్+ రక్షః+అపాయపథంబు, అనియు పదములవిఱుపుచే శబ్దశ్లేష యగుచున్నది.

ఒక్కొక్కచోటన్ + ఒక్కొకచోటున, అర్థశ్లేష = అర్థములకూడికయు, ఒక్కటేపదము విఱుపులేక యర్థభేదమునందుట, "విగ్రహజృంభణమునన్" అనుచోట యుద్ధాతిశయముచే ననియు, శరీరముయొక్క విఱుపుచేననియు నర్థశ్లేషము.

ఒక్కొకతఱిని, ముఖ్య, గౌణవృత్తిశ్లేషఘటన = ఒక్కొక్కయెడ ప్రధానా ప్రధానములగు వృత్తులచేరికయొక్కకూర్పు, "విడువుము జనసమ్మతమ విదేహజననామయ ముందనయు దితకీర్తి" ఇట, విదేహజన్ + విడువుము + జనసమ్మతము+అనామయమున్+తనయుదితకీర్తిని, అనియు; జనసమ్మతమతివి + దేహజననామయమున్ + తనయున్ + దితకీర్తిన్ + విడువుము, అనియుఁ బదములువిఱిచినప్పుడు, దేహజననామయమున్ అనుటలో దేహమునజనించిన యామయమువంటి వానిని యనునప్పు డామయముగాని వాని నామయమనుట పొసఁగదు కాఁబట్టి యాశ్రయదూషణ శ్రమాపాదనాది గుణముల నిమిత్తము గావించికొని దుర్యోధను నందామయత్వమారోపించుటచే నిదిగౌణవృత్తి. అనామయమనునప్పు డామయశబ్దమునకు ఒక్కొకతఱిన్, రోగమను ముఖ్యార్థము గ్రహించుటచే ముఖ్యవృత్తి. అర్థాన్వయము = అర్థములచేరిక, వేఱయగుచున్ = భిన్నమగుచు, ఉనికి= ఉండుట, 'దివిమోచియున్నయద్రిని' అగస్త్య పరమయినప్పు డాకసము నొరయునట్టి వింధ్యముననియు, శివపరమయినప్పుడు స్వర్గమును వహించిన మేరువనియు శబ్దార్థశ్లేషలు లేకయే యర్థాన్వయభేదము.

ఒక్కొక్కతఱి, శబ్దాన్వయ విభేదసంగతి = శబ్దముల చేరికయొక్క వేఱుపాటును, "వ్యథలెల్లఁ దీఱదేవర మహామహిమవిలోకింపఁ గంటినస్తోక గుణతఁ, బరఁగుభూమిజనాధిపతన యాయకలంక [illegible]ంతద్విషన్నికాయ; ఇట, దేవరమహిమన్+వ్యథలెల్లఁదీఱ[illegible] గుభూమిజన్+విలోకింపఁగంటిన్+అధి + పత[illegible]యక + లంకను, హానూమద్వాక్యముగను; వ్యథలెల్లన్+తీఱన్+ [illegible]

పఁగంటెని+అస్తోకగుణతఁ బరఁగు భూమిజనాధిపతనయా+యని గవాధ్య
ఈుని వాక్యముగను బదముల కర్థభేదము లేకున్నను శబ్దముల యన్వయ భేద
మునఁ గర్మాది భేదకల్పనమున నర్థద్వయ మిమిడింపఁ బడియెను.

ఒక్కొక తఱిని, ఇవి, రెండు మూఁడు గూడుటన్ = పైనఁ జేర్కొ
న్నవి ప్రత్యేక ప్రత్యేకములుగాక రెండు మూఁడు చేరియుండుటచేను
"వెలయు నఖిలభువనములలోన వారణ, నగరిపురమ తల్లినాఁదనర్చి,రాజ్య
లక్ష్మి మిగులఁ బ్రబల నయోధ్యనా రాజ వినుతిగవిన రాజధాని." ఇట
అవారణ+నగరిపు+రమ+తల్లినాన్ అని రామాయణ పరముగను, వారణా
గరి+పురమతల్లినాన్ +అని భారతపర్యాయముగను, నన్వయించునపుడు సం
స్కృతాంధ్రభాషా శబ్దశ్లేషయు; రాజ్యలక్ష్మి+మిగులన్ + ప్రబలన్ +
అయోధ్యనాన్, అని రామాయణ పర్యాయముగను, రాజ్యలక్ష్మి+అయో
ధ్యనాన్+మిగులన్+ప్రబలన్, అని భారతపర్యాయముగను, నన్వయించి
నచో శబ్దాన్వయభేదసంగతియు; మఱియున్, సముజ్జ్వలముగాఁగన్ =
మిక్కిలి యొప్పులాగున, నాకున్, తోఁచినగతిన్ = నాకు స్ఫురించిన
లాగున, పెక్కుపోకలు = అనేకమార్గములు, అమరన్ = ఒప్పునట్లు,
రామభారతకథలు = రామాయణ భారతకథలు, పర్యాయదృష్టిన్=పర్యా
యక్రమముతో, చూచుసుమతులకున్ = పరికించునట్టి బుద్ధిమంతులకు, ఏర్ప
డన్ = వేఱువేఱుగాఁ దెలియులాగున, ఆచరింతున్ = చేసెదను.

తా. ఈ కావ్యమును జూచునట్టి బుద్ధిమంతులకు ; రామాయణ భారతార్థ
ములు రెండు నేర్పడుట కొఱకు సంస్కృతాంధ్రభాషాశ్లేషయు, శబ్దార్థ
శ్లేషయును, ముఖ్య గౌణ వృత్తిశ్లేషయు, శబ్దాన్వయార్థాన్వయశ్లేషలును
నిట్లు పెక్కు రీతుల నాకుఁదోఁచినరీతిగా వ్రాసెదను.

"ముఖ్యగౌణ వృత్తిశ్లేష" ముఖ్యవృత్తి, యభిధ; గౌణవృత్తి,లక్షణా
భేదమయగును. లక్షణము "అభిధ సతతసంకేతితార్థగోచరసు శబ్దధామయై
యోగరూఢి భేదములఁ దెలంగు. ఇంక లక్షణ వివరింతు నిందు గౌణవృ

త్తియు నభిన్నమైపొల్చు నెట్లటన్న, క్షోణిసురుఁడగ్నియను నెడ శుచిగుణం బు వాచ్యవిభవాభిధాయియై వరలుకతన'' నరసభూపాలీయము.

ఇటు "మూఁడు గూడుట యన సముజ్జ్వలముగాఁగన్'' అనియు "మూఁడుగూడుట మఱియు సముజ్జ్వలముగ యనియు రెండు విధములుగాఁ బాఠములు గలవు. ఇటఁ బ్రాదియతి యగుటచేత సముజ్జ్వలయను దాని లోని మకారముగాని; ఉకారముగాని యతిచెల్లును. తక్కిన పాఠమున నుత్తను నుపసర్గపైని చకారపకారములు మకారమునకు యతిగావచ్చుట యయుక్తము. కాఁబట్టి "మఱియుస, ముజ్జ్వలముగ'' నను పాఠమే యుక్త తరము.

ప్రాదియతికి లక్ష్యమిట్లు చూపఁబడియున్నది. ''అబ్జయోని రజోగుణ ప్రాప్తిఁ దనరుఁ, బద్మనాభుఁడు సాత్త్విక ప్రాప్తిఁదనరు, రజతగిరిమంది రుఁడు తమః ప్రాప్తిఁదనరు, ననఁగనిబ్బంగి ప్రాదులనమరు యతులు'' తాతంభట్టు.

క. ఒకకథ వినియెడి తఱిఁ, వే
ఱొకకథపై దృష్టి యిడిన నొకయర్థము దోఁ
పకపోవుఁ గాన, నేకా
ర్థకావ్య మె ట్లట్లు వినఁగఁ దగు నొక టొకటిన్. 18

అ. ఒక కథన్, వినియెడితఱిన్ = రామాయణ భారతములలో నేదే నొక కథవినుచుండునపుడు వేఱొక కథపై, దృష్టి, ఇడినన్ = మఱియొక్క కథ పైదృష్టియుంచినయెడల, ఒకయర్థమున్, తోఁపక, పోవునుగానన్ = ఏయర్థమును. స్ఫురింపకుండును గావున, ఏకార్థ వాక్యమెట్లు = ఒకే యర్థ ముగల వాక్యమెట్లో, అట్లు = అదేలాగుననే, ఒకటొకటిన్ = ఒకదాని వెంబడి వేఱొకటిగా, వినఁగన్, తగున్ = వినవలెను.

తా. ఒక కథ వినుచుండ వేఱొక కథయందు మనస్సు ప్రసరించి యర్థమును గోచరింపక పోవును. కాఁబట్టి యేకార్థ కావ్యమువలెఁ ద చుచు నొకదాని వెంబడి నొకటిగా వినవలయును.

ఇట విని యెడిత ల్, వినఁగఁ దగునను స్థలములు చదివెడిత ల్, ఁ వఁగఁ దగుననుటకునుపలక్షకములని గ్రహించునది.

గీ. ప్రభువు సత్కార ఋణమిందుఁ దీఱుననియు
శ్రీవిరూపాక్ష సేవా విశేషమనియు
సుజను లిందు గుణాంశంబ చూతురనియుఁ
జలిపితి నసాధ్యకృతి కిట్లు సాహసంబు.

అ. ఇందు ల్ = ఈకావ్యరచనయందు, ప్రభువు సత్కారఋణము పెదవేంకటాద్రిరాజు యొక్క సమ్మానమనెడియప్పు, పాయును, యు ల్ = తీఱుననియు, శ్రీవిరూపాక్ష= శ్రీవిరూపాక్ష దేవునియొక సేవావిశేషము, అనియు ల్ = శ్రోత్రవిధమగు సేవయనియు, సుజనులు సత్పురుషులు, ఇందు ల్=ఈ గ్రంథమునందు, గుణాంశంబ=గుణభాగము చూతురు, అనియు ల్ = కాంతురనియు, ఇట్లు = ఈలాగున, అసా కృతికి ల్ = సాధింపవీలుగాని యీగ్రంథరచనకు, సాహసంబు; సలిపితి ల్ తెగువచేసితిని.

తా. ఈ గ్రంథరచనచేఁ బ్రభువు నను సత్కరించుటచేఁ గల్గిన ఋణ దీఱుననియు, అనఁగా ఋణవిముక్తికి గ్రంథరచనామూలమునఁ బ్రభుష సంతోషపెట్టుటయే హేతువగునని భావము. మఱియునిది విరూపాక్ష సే విశేషముగను నున్నదనియు, 'ఏకక్రియాద్వ్యర్థకరీ', యనులాగున నీగ్రం రచనచే స్వామికార్యమును స్వకార్యమును బూర్తియగుచున్న నుట. స్వామికార్యము పెదవేంకటాద్రి విభుని సంతసింపఁజేయు స్వకార్యము విరూపాక్షసేవ; సత్పురుషులిందు గుణభాగమునే చూ రనియు, అనఁగా సర్వతోముఖపాండిత్యముగల్గి రచింపఁబడిన దగుట

సుజనులకుఁ జూచినపట్లెల్ల గుణభాగమే కనుపట్టుచుండు ననుట. కాఁబట్టియే యట్టియసాధ్యకృతిని రచింపఁబూనితిని. అసాధ్యమనఁగా నన్యులచే నసాధ్యమనుట, ఇది యనన్య సాధ్యమగునది కదాయని యాలోచింపక పెద్దల యనుగ్రహము గల్గుటయే ప్రధానమని దృఢవిశ్వాసము గల్గి రచింపఁబూనునట్టి సాహసమున నుపక్రమించితినని భావము.

"ఇందుఁ, ప్రభువు సత్కార ఋణము తీఱుఁ"—ఇట, "ఇందుఁ" అనుట పంచమ్యర్థమున సప్తమి.

ఇట ముద్దరాజు రామన్న "సలిపితి,అను నీక్రియాపద మీరాఘవపాండవీయ ప్రాచీన లిఖితప్రతుల యందంతటఁ జాదిగా వ్రాయఁబడియున్నది గాని తదాది యని నిర్ధారణసేయుట కాకరములేదు. ఇప్పటి వాడుక సాదిగాఁ గనఁబడుచున్నది" యనెను. కొందఱిది చాదియేయనియుఁ బ్రథమ మీఁద సవర్ణాదేశము పొడచూపుననియుఁ నభిప్రాయపడెదరు. కాని ఇది చాదిగను సాదిగను నిట్లుభయ విధములుగను నున్నయది.

తేటగీతి, లక్షణము. "ఇనగణత్రయంబు నింద్రద్వయంబును, హంస పంచకంబు నాటవెలఁది" సులక్షణసారము.

వ. అనియిట్లుకృతోత్సాహుండనగుచు, నేతత్ప్రబంధనిబంధ నారంభంబునకుఁ బ్రేరకుం డైన సకలాంతర్యామి హేమకూటాధ్యక్షుండు శ్రీవిరూపాక్షుండ నిర్విఘ్నపరిసమాప్తి ప్రచయగమనంబులకుం దాన కలండతనిసంకల్పానుసారంబున నెట్లు గావలయు నట్లగుఁగాక నాకు భారంబేమి? యను తలంపున నిశ్చింతుండనై కడంగి, దీనికిఁ బ్రత్యక్షనియామకుండైన పెదవేఙ్కటాద్రి మహీవల్లభువంశక్రమం బభివర్ణించెద. 20

అ. అనియిట్లు = అని యీలాగున, కృతోత్సాహుండ నగుచుఁ = చేయఁబడిన యుత్సాహము గలవాఁడనగుచు, ఏతత్ప్రబంధ = ఈకావ్యము

యొక్క, నిబంధన = నిర్మాణముయొక్క, ప్రారంభంబునకున్ = మొదలు పెట్టుటకు, ప్రేరకుండైన = పురికొల్పువాఁడైన, సకల = అందఱియొక్క, అంతర్యామి = హృదయాంత ర్వర్తియైన, హేమకూట అధ్యక్షుండు = హేమకూటపర్వతాధిపతి, శ్రీవిరూపాక్షుండు, అ = శ్రీవిరూపాక్షస్వామియే, నిర్విఘ్న పరిసమాప్తి = విఘ్నము లేకుండ ముగియుట కొఱకును, ప్రచయగమనంబులకున్ = వ్యాప్తినందుట కొఱకును, తాన్, అ = తానే, కలండు = ఉన్నాఁడు. అతని సంకల్పాను సారంబుగన్ = అతనియిచ్ఛానుసారముగా, ఎట్లు, కావలయున్, అట్లు, ఆగున్, కాక = ఏదియే లాగునఁ గావలయునో యది యాలాగుననే యగుఁగాక, నాకున్, భారంబు, = బరువు, ఏమియను తలంపునన్ = ఏమున్నదను తలంపుతో, నిశ్చింతుండనై = చింతలేనివాఁడనై, కడఁగి = యత్నించి, దీనికిన్ = ఈకావ్య నిర్మాణమునకు, ప్రత్యక్షనియామకుఁడైన = ఎదుట నుండునట్టి యాజ్ఞాపకుఁడైన, పెదవేంకటాద్రి, మహీవల్లభు = రాజుయొక్క, వంశ = కులముయొక్క, క్రమంబును = వరుసను, అభివర్ణించెదన్ = ఉగ్గడించెదను.

తా. ఈలాగున నుత్సాహముగల వాఁడనై, గ్రంథనిర్మాణమునకై నను బ్రేరేపించిన హేమకూటాశ్రయుండగు విరూపాక్షస్వామి విఘ్నములఁ బోనడంచి దీనిని వ్యాపింపఁజేయనుండ నాకాభార మేల యనితలఁచి, నిశ్చింతుఁడనై దీనికిఁ బ్రత్యక్షప్రేరకుఁడగు పెదవేంకటాద్రి విభుని వంశక్రమ మభివర్ణించెదను.

శా. శ్రీశోభాఘనుఁ డిమ్మభూవరుఁడు లక్ష్మీనాథకల్పద్రుబా
హాశాఖాఫల మైనవంశమున మూర్త్యామోదముంబోలెస
ర్వాశాపూరితకీర్తివాసనలతోఁ నావిర్భవించెన్ ధరి
త్రీశోత్తంసితభవ్యశాసనకళాహేతుప్రతాపాఢ్యుఁడై. 21

అ. శ్రీ = సంపదయొక్క, శోభా = విలాసముచేత, ఘనుఁడు = అధికుఁడైన, ఇమ్మభూవరుఁడు = ఇమ్మరాజు, లక్ష్మీనాథ...వంశమున- లక్ష్మీ

నాథ = లక్ష్మికి భర్తయయిన నారాయణుఁ డనెడు, కల్పద్రు = కల్ప వృక్షముయొక్క, బాహా = భుజములనెడు, శాఖా = కొమ్మలయందలి, ఫలమైన = పండయిన, వంశమునఁ = కులంబున, ధరిత్రీశ...ప్రతా పాఢ్యుఁడై- ధరిత్రీశ = రాజులచే, ఉత్తంసిత = శిరోభూషణముగాఁ జేయఁబడినదై, భవ్య = శుభకరమైన, శాసనకళా = శిక్షావిధికి, హేతు = కారణమగు, ప్రతాప = పరాక్రమముచే, ఆఢ్యుఁడై = సంపన్నుఁడై, మూర్త = మూర్తిమంతమైన, ఆమోదముం బోలెన్ = వాసనవలె, సర్వాశా...వాసనలతో- సర్వాశా = దిక్కులం దంతటను, పూరిత = నిం డింపఁబడిన, కీర్తివాసనలతోన్ = కీర్తియనెడి పరిమళముతో, ఆవిర్భ వించెన్ = ఉదయించెను.

తా. తనప్రతాపమునకు వెఱచి రాజులందఱు దనకు లోఁబడియుండ, నిమ్మరాజు నారాయణుని బాహువులనెడి కల్పవృక్షమునకు శాఖాఫలమగు క్షత్రియవంశమున జనించి కీర్తియనువాసనలతో నన్నిదిక్కులు నిండించెను. కల్పవృక్షముయొక్క ఫలమునుండి జనించుటచే పరిమళము గద్దెనని భావము.

కల్పద్రు:—"పలాశీ ద్రుద్రుమాగమాః" అని అమరము.

లక్ష్మినాథ...వంశమున. "బాహూరాజన్యః కృతః" అనిశ్రుతి ప్రమాణ మున క్షత్రియులు పురుషోత్తముని బాహాసంజనితు లనుట స్పష్టము. "అస్మా ద్భిర్న్నిజదోః ప్రసూతిమధునా ధన్యామజో మన్యతే" అని విద్యానాథుఁడును ప్రయోగించియున్నాఁడు.

అలంకారము. రూపకము, ఉత్ప్రేక్ష. లక్షణము, "ప్రకటమగు నట్టి విషయంబునకు విషయ్య, భేదతాద్రూప్య రంజనంబేదియదియ, రూపకంబు" అడిదము సూరకవి.

"అలవడశబ్దార్థములకుఁ, జెలువంబగునన్యక్షప్తి సృజియించి సము, జ్జ్వల దుత్ప్రేక్షావ్యంజన, ములచే నుత్ప్రేక్షయనఁగ మొనయుంగృతులన్." విన్నకోట పెద్దన.

గీ॥ ఆకువీటిపురీశాసనాంకుఁ డగుచు
సకలసంగ్రామకేళి నిశ్శంకుఁ డగుచు
ననిశపూజితశేష పర్యంకుఁ డగుచు
నతఁడు సొంపొందు యువతిమీనాంకుఁ డగుచు.

అ. ఆకువీటిపురీశాసన=ఆకువటిపురమునకు రాజనెడు, అంకుఁడగుచు చిహ్నముగలవాఁడగుచు, పేరుగలవాఁడనుట- సకల. ...నిశ్శంకుఁడగ సకల = సమస్తమైన, సంగ్రామకేళి = రణవిహారములందు, నిశ్శ డగుచున్ = జంకులేనివాఁడగుచు, అనిశ...పర్యంకుఁడగుచున్. అని ఎల్లప్పుడును, పూజిత = పూజింపఁబడిన, శేషపర్యంకుఁడగుచున్ = శేషునిశయ్యగాఁగల విష్ణునిఁగలవాఁడగుచు, యువతి మీనాంకుఁడగుచు యౌవనవతుల పాలిటి మన్మథుఁడగుచు, వారిచేఁ బ్రేమింపఁబడిన వ నుట. అతఁడు=ఆయిమ్మరాజు, సొంపొందున్ = రంజిల్లును.

తా. ఆయిమ్మరాజాకువీటిపురపు రాజను పేరు గలవాఁడగుచు, యుద్ధమునేనెట్టి శత్రువుతోనేని వెనుదీయని వాడగుచు, సర్వదా నా ణునిబూజించు వాడఁగుచు, యువతుల పాలిటి మన్మథుఁడగుచు, ర చుండెను.

ఆకువీటి-ఇట వీడునకుటివర్ణ మాపవిభక్తికమగు నాదేశము.

అలంకార. ఉల్లేఖము. లక్షణము. "బహుజనులచేత నొకనికి బహ ముగఁ, దనరనుల్లేఖ ముల్లేఖమనఁగనొప్పు-" అలంకార చంద్రిక.

క. కౌండిన్యగోత్రజలధివి
ధుం డాతఁడు గాంచె వరసుతున్ భావమహీ
మండలపతిఁ గదనబలో
ద్దండుని, లక్ష్మాంబ యనెడుతనసతియందున్.

అ. కౌండిన్య...విధుండు- కౌండిన్యగోత్రజలధి = కౌండిన్య మనెడు సముద్రమునకు, విధుండు = చంద్రుఁడు, అతండు=ఆయిమ్మ

లక్ష్మాంబయనెడు, తనసతియందున్ = లక్ష్మాంబయను నట్టి తన భార్యయందు, కదనబలోద్దండునిన్=యుద్ధమునందు బలముచే భయంకరుఁడగు వానిని, భావమహీమండలపతిన్ = భావరాజును, ఆపేరుగలవాఁడనుట. వరసుతున్ = పుత్రశ్రేష్ఠుని, కాంచెన్ = కనెను.

తా. కౌండిన్యగోత్రమునఁ గల్గినయాయిమ్మరాజు తన భార్యయగులక్ష్మాంబయందు యుద్ధరంగమునఁ దనబలముచే శత్రువులకు భయంకరుఁడుగానుండు భావరాజను వానిఁగాంచెను.

అలంకార. రూపకము.

స్రగ్ధర. ఆలక్ష్మాంబాకుమారుం డమలయశుఁడు భా
వావనీశుండు సాధ్వీం
బోలాంబం బెండ్లియైయొప్పుగఁ గనియె సుతున్
భూపరీరంభలీలా
శీలస్థూలంభవిష్ణు స్థిర భుజబలల
క్ష్మీవిశేషప్రయుక్తో
ద్వేలాశా దంతి శుండాకవిలసనలఘిమా
వేశు నిమ్మక్షితీశున్. 24

అ. ఆ లక్ష్మాంబా కుమారుఁడు = ఆలక్ష్మమపుత్త్రుఁడగు అమలయశుఁడు = నిర్మలకీర్తిగలవాఁడు, భావావనీశుండు = భావరాజు, సాధ్వీన్ = పతివ్రతయైన, పోలమన్ = పోలమను, పెండ్లియై = వివాహమాడి, ఒప్పుగన్ = తగులాగున, భూపరీరంభ...ఆవేశున్. భూపరీరంభ = భూమియొక్క యాలింగనంబు నందుఁగల,భూవహనముననుట. లీలా=వేడుకయే, శీల = స్వభావముగాఁగల, స్థూలంభవిష్ణు = వృద్ధిపొందుచున్న, స్థిర = నిలుకడగల, భుజబల = బాహుబలముయొక్క, [భూపరీరంభ లీలాశీల, స్థూలంభవిష్ణు, స్థిర, అనునవి భుజశబ్దములకు విశేషణములు.] లక్ష్మీవిశేష= సంపద్విశేషముచే, ప్రయుక్త = ప్రయోగింపఁబడిన, కలుగఁజేయఁ

బడినదనుట, ఉద్వేలాశా = దిగంతము లందలి, దంతి=ఏనుఁగులయొక
శుండా = తొండములయొక్క, విలసన = విలాసముకొఱకయిన, లఘిమ
చులకదనముయొక్క, ఆవేశుఁ = ప్రవేశము గలవానిని, ఇమ్మక్షితీశుఁ
ఇమ్మరాజును, సుతుఁ, కనియెన్ = కుమారునిఁ గనెను.

తా. భావరాజు పోలమాంబను వివాహమాడి భూభరము దాల్చుచు
భుజబలముచే దిగ్గజముల తొండములకు విలాసముకొఱకు లఘుత్వమిచ్చు
న్నట్టి యిమ్మరాజును గాంచెను.

"ఉద్వేలాశాదంతి" యనుచోటను ద్వేలశబ్దము నాశాదంతియ
దానికి విశేషణమని భావింపవచ్చును గాని దిగంతముల యందలి య
నర్థమువచ్చులాగున నుద్వేలాశాయనుటయే కవియొక్క యాశయమగును

అలంకారము. అసంబంధే సంబంధాతిశయోక్తి. లక్షణము. "ఉప
య మింతదడపక, యుపమానమెనుడువ నతిశయోక్తి కవిమహా, నిపు
క్తిమూలమైతగు, నపరిమిత ప్రౌఢినదియు నైదువిధము లై. పరఁగ సంబం
మం దసంబంధమనఁగ, మఱి యసంబంధమందు సంబంధమనఁగ, భేదమ
దున భేదమభేద భేద, భావమును గార్యహేతు విపర్యయమన," కావ్యా
కార సంగ్రహము.

స్రగ్ధరాలక్షణము. "శ్రీమన్మూర్తీ మకారాశ్రితక, భరన,య,'య
సేవ్యమై సానుమద్వి శ్రామంబుఁ సానుమ ద్విశ్రమము నమరఁగా స్రగ్ధ
వృత్తమయ్యెఁ" తాతంభట్టు.

క. రాజమహేంద్రవరాధిపు
రీజైత్రవిచిత్రములఁ బరిభ్రాజితుఁ డై
యాజిఘనుం డాయిమ్మమ
హీజాని ప్రసిద్ధిఁగాంచె నెంతయు మహిమన్. 3

అ. రాజమహేంద్రవర,......విచిత్రములన్ - రాజమహేంద్రవ
అధి పురీ = రాజమహేంద్రవరమనెడి నగరశ్రేష్ఠము యొక్క, జైత్ర

విచిత్రములన్ = జయశీలములైన వింతలచే, వింతపనులచేననుట. పరిభ్రాజితుఁడై = ప్రకాశించువాఁడై, ఆజిఘనుండు = యుద్ధము లందు గొప్పవాఁడు, రణశూరుఁడనుట. ఆయిమ్మమహీజాని = ఆయిమ్మ రాజు, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, మహిమన్ = ప్రసిద్ధిని, కాంచెన్ = పొందెను.

తా. ఇమ్మరాజు రాజమహేంద్రవరమును జయించి యుద్ధవీరుఁడై యొప్పుచుండెను.

"మహీజాని" ఇట జాయాంతమగు బహువ్రీహికి నిజాదేశము "జాయాయానిఙ్" పాణిని.

గీ. ఆమహీలోకవిభునియర్ధాంగలక్ష్మి
యైన కసవమ్మ యనసూయ యగుట నార్య
యగుట సుప్రసిద్ధమ వేఱె యడుగనేల
వినుతి కెక్కుపాతివ్రత్య విలసనంబు. 26

అ. ఆమహీలోకవిభుని = అరాజుయొక్క, అర్ధాంగలక్ష్మి యయిన= భార్యయయిన, కసవమ్మ = కసవాంబ, అనసూయయగుటన్ = అనసూయాదేవియగుటచే, అసూయలేని దగుటచే, ఆర్యయగుటన్ = పార్వతి యగుటచే, కులీనయగుటచే, సుప్రసిద్ధమ= తేట తెల్లముగనే, వినుతికెక్కు= పొగడ్తగన్న, పాతివ్రత్యవిలసనంబు = పతివ్రతామహిమ, వేఱె, అడుగనేల = వేఱుగా నడుగవలయునా.

తా. ఇమ్మభూపతిభార్య కసవమ్మ యనసూయయు నార్యయునగుటచే నామెపాతివ్రత్య విషయమై యడుగవలయునా ?

అలంకార, శ్లేష.

క. ఆయిమ్మడి ధాత్రీతల
నాయకునకుఁ గసవమకును నందను లధిక

శ్రీయుతు లిద్దఱు సుజనవి
ధేయులు బొమ్మప్రభుండు తిమ్మవిభుండున్. 2

అ. ఆయమ్మడిధాత్రీతల నాయకునకున్=ఆయిమ్మడిరాజునకు, క
వమకును = కసవాంబకును, అధికశ్రీయుతుల్ = మిక్కుటమగు సంపదతో
గూడినవారును, సుజనవిధేయులు = సజ్జనులకడంగినవారు, బొమ్మప్రభు
డు = బొమ్మరాజు, తిమ్మవిభుండున్ = తిమ్మరాజును, అని, ఇద్దఱు
నందనులు = అని యిర్వురుకుమారులు, కలిగిరని శేషము.

తా. ఆయిమ్మరాజునకుఁ గసవమకును సంపద్యుక్తులును సజ్జనులునగు
బొమ్మరాజు, తిమ్మరాజు అని యిర్వురుపుత్రులుదయించిరి.

వ. వారిలోన. 28

ఉ. పావనమూర్తియై విజయభైరవసద్బిరుదాంకుఁడై, దశా
శావనితా లలాటతటచందన చిత్రక భావభాగ్యశ
శ్శ్రీవిభవాభిరాముఁడయి జృంభితదానవిహారుఁడై, ధరి
త్రీవలయంబునన్ వెలసెఁదిమ్మనృపాలుఁడు ధర్మశీలుఁడై.

అ. పావనమూర్తియై = పవిత్రశరీరుఁడై, సౌందర్యవంతుఁడైయనుట.
కామినీ జనకామనీయమగు రూపముగలవాఁడని భావము. విజయభైరవ
సద్బిరుదాంకుఁడై = విజయభైరవుఁడను మేటి బిరుదుగలవాఁడై, దశ,
ఆశా, వనితా = పదిదిక్కులనెడు స్త్రీలయొక్క, లలాటతట = నొసటి
ప్రదేశముల, చందనచిత్రక భాసభాక్ = గంధపుబొట్టుగుటను బొందిన,
యశశ్శ్రీవిభవ = కీర్తియనెడి సంపదయొక్క వైభవముచేత, అభిరా
ముఁడై = మనోహరుఁడై, జృంభిత=విజృంభించుచున్న, దానవిహారుఁడై=
దానపరుఁడై, తిమ్మనృపాలుఁడు = తిమ్మరాజు, ధరిత్రీవలయంబునన్ =
భూమండలమునందు, వెలసెన్ = ఒప్పెను.

తా. తిమ్మరాజు విజయభైరవ బిరుదాంకుఁడై, దశదిశావ్యాప్త కీర్తియై
దానధర్మపరుఁడై యొప్పుచుండెను.

ఇటఁ దిమ్మభూపతియందు నాయకస్వరూప నిరూపణము సేయఁబడెను. నాయకలక్షణము, "యశఃప్రతాపసుభగో ధర్మకామార్థతత్పరః । ధురంధరో గుణాఢ్యశ్చ నాయకః పరికీర్తితః" ప్రతాపరుద్రీయము. "యశశ్శ్రీ విభవాభిరాముఁడు" విజయభైరవ సద్బిరుదాంకుఁడు." అను విశేషణములచే యశః ప్రతాప సుభగత్వము సూచితము. "ధర్మశీలుఁడై," "పావనమూర్తియై" జృంభితదాన విహారుఁడై" అనువిశేషణములచే ధర్మకామార్థతత్పరత్వము సూచింపఁబడియెను. "విజయభైరవ సద్బిరుదాంకుఁడై తిమ్మనృపాలుఁడు ధరిత్రీవలయంబునన్ వెలసె" ననుటచే ధురంధరత్వము సూచితము. పైనఁజేర్కొన్నవెల్ల నాతనిసద్గుణములే యగుటచే గుణాఢ్యత్వమును సూచింపఁబడియెను.

క. ఉభయకులసిద్ధిఁ దనరెడు
నభినవగుణములఁ బ్రసిద్ధ యగుతిమ్మాంబన్
విభవమునఁ బెండ్లియాడెను
ద్రిభువనవిభుఁ డాకువీటితిమ్మవిభుఁ డొగిన్. 30

అ. త్రిభువనవిభుఁడు = ముల్లోకములయందును గొప్పవాఁడు, ఆకువీటి తిమ్మవిభుఁడు = ఆకువీటిరాజగు తిమ్మరాజు, ఒగిన్ = క్రమముగా, ఉభయకులసిద్ధిన్ = పుట్టినింటియొక్కయుఁ, జొచ్చినయింటియొక్కయు, నిలుకడచేత, తనరెడు = ఒప్పునట్టి, అభినవగుణములన్ = నూతనగుణములచే, ప్రసిద్ధయగు = ప్రఖ్యాతయగు, తిమ్మాంబన్ = తిమ్మాంబికను, విభవమునన్ = వైభవముతోడ, పెండ్లియాడెను = వివాహముచేసికొనెను.

తా. ముల్లోకములయందు వ్యాపించినప్రతాపముగల తిమ్మరాజు పాతివ్రత్యాది గుణములచే నుభయకుల పవిత్రయగు తిమ్మాంబను బెండ్లియాడెను.

చ. పటుబలశాలి తిమ్మనరపాలుఁడు పుత్త్రులఁ గాంచె విక్రమో
ద్భటుఁ బెదవేంకటాద్రిఁ బ్రతిపక్షహరున్ జినవేంకటున్నరు

ద్విటపిసమానదానఘనుఁ వేంకటరాయని భవ్యతేజు వేం
కటవరదున్ బుధప్రణుతిఁ గాంచినతిమ్మమయందుఁ బెంపుగన్.

అ. పటుబలశాలి = గట్టిబలిమినిగల, తిమ్మనరపాలుఁడు = తిమ్మ రాజు, బుధప్రణుతిన్, కాంచిన = పండితుల పొగడికోలునందిన, తిమ్మ మయందున్ = తిమ్మాంబయందు, పెంపుగన్ = వృద్ధిగా, విక్రమ = పరా క్రమమునందు, ఉద్భటున్ = ఉద్దండుఁడయిన, పెదవేంకటాద్రిన్ = పెద్దవేంకటాద్రిరాజును, ప్రతిపక్షహరున్ = శత్రువినాశకుఁడైన, చినవేం కటున్ = చినవేంకటాద్రి రాజును, మరుద్విటపి = ...ఘనున్-మరుద్వి టపి = కల్పవృక్షముతో, సమాన = సరియయిన, దాన=ఈవిచే, ఘనున్ = గొప్పవాఁడయిన, వేంకటరాయనిన్ = వేంకటరాజును, భవ్యతేజున్ = మనోహరమైనకాంతిగల, వేంకటవరదున్ = వేంకటవరదరాజును, పుత్త్రి లన్ = ఈనల్వురుపుత్త్రిలను, కాంచెన్ = పొందెను.

తా. తిమ్మరాజు తిమ్మాంబయందు, పరాక్రమవంతుఁడగు పెదవేంక టాద్రి, శత్రునాశకుఁడగు చిన వేంకటాద్రిరాజు, కల్పవృక్షముం బోలెదాన శీలుఁడగు వేంకటరాయఁడు మనోహరమగుకాంతిగల వేంకటవరదుఁడు అను నల్వురఁ గుమారులఁగాంచెను.

చంపకమాలా లక్షణము. "న, జ, భ, జ, జల్, జ, రేఫలఁబె నంగి దిశాయతితోడఁగూడినన్, ద్రిజగదభీష్టదాబుధనిధీవిను చంపకమాలయై చనున్." తాతంభట్టు.

వ. అందు. 32

గీ. అమరవరభూమిభృన్మస్తకములఁ గ్రిందు
వఱచునిజపాదకటకసత్రౌఢిచేత
విమలధృతిఁ గేశవప్రాయశేణమున వెలయు
వేంకటాద్రియ యనఁబిన వేంకటాద్రి. 33

అవతారిక. ఈపద్యమునఁగవి వేంకటాద్రియను నామైక్యమాధారము గావించుకొని చిన వేంకటాద్రిరాజునకును వేంకటాచలమునకును సామ్యము దెల్పుచున్నాఁడు.

అ. అమరవర ... మస్తకములన్-అమరవరభూమిభృత్ = దేవతల పర్వతమగు మేరువుయొక్క, మస్తకములన్ = శిఖరములను, క్రిందుపఱచు = చులకనఁగాఁజేయు, నిజ...ప్రౌఢిచేతన్ - నిజ = తనయొక్క, పాదకటక = నితంబప్రదేశముయొక్క, సత్ప్రౌఢిచేన్ = గొప్పతనముచే, ఔన్నత్యముచేతననుట. ఇది వేంకటాచలపర్యాయమగు నర్థము. అమరన్ = ఒప్పఁగా, వరభూమిభృత్ = రాజశ్రేష్ఠులయొక్క, మస్తకముల్ = శిరస్సులను, క్రిందుపఱచు = వంగులాగునఁజేయు, నిజ = తనయొక్క, పాద = చరణములయందలి, కటక = నూపురములచేనైన, సత్ప్రౌఢి చేతన్ = ఎక్కుడగు చప్పుడుచేత, ఇది చినవేంకటాద్రిరాజు పర్యాయము. రాజుయొక్క కాలియందె చప్పుడువిని యన్యరాజులు తలలవంచెదరనుట. విమలధృతిన్ = నిర్మలమగు ధైర్యముచేతను, కేశవ = వేంకటేశ్వరునికి, ప్రాయణమునన్ = ఉనికియగుటచేతను, అర్థముభయత్ర సమానము, వేంకటాద్రియ = వేంకటాచలమే, అనన్ = అనులాగున, పినవేంకటాద్రి = చిన వేంకటాద్రిరాజు, వెలయున్ = ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

తా. చినవేంకటాద్రిరాజు వేంకటాచలమే యనులాగునఁ బ్రకాశించు చుండెను. వేంకటాచలము మేరుపర్వత శిఖరములఁ గ్రిందుపఱచు నితంబ ప్రదేశము గల్గియున్నది. అట్లేరాజు శత్రురాజులఁ దలలఁగ్రిందుపఱచు పాదకటకము గల్గియున్నాఁడు. ధైర్యముభయత్రసమానముగనే యున్నది. వేంకటాచలము దేవునకుస్థానమగుచున్నది. రాజు దానెల్లప్పుడు ధ్యానము సేయుచుండుటచే దేవునకు స్థానముగుచున్నాఁడు. కాఁబట్టియే వేంకటాచలముతో వేంకటాద్రిరాజునకిట సామ్యము చెప్పఁబడియెను.

"కటక" "కటకో౽స్త్రీనితంబో౽ద్రేః," 'కటకంవలయో౽స్త్రియాం' అని అమరము.

అలంకారము, శ్లేషానుప్రాణితముగు నుత్ప్రేక్ష.

చ. క్షమయు నమోఘవిక్రమముఁ సద్వినయంబుఁ బ్రతాపముం సు
పము నవికారభావమునుఁ బ్రాభవశక్తియు నిత్యదానశీ [రూ
లముఁ దగ నొక్కటొక్కటికి నలంకృతిఁ జేయఁగఁ దాల్చి శోభిలు
న్విమలత నాకువీటిపుర వేంకటరాయఁ డతిప్రసిద్ధుఁడై. 34

అ. క్షమయుఁ = ఓర్పును, అమోఘవిక్రమము=వ్యర్థముగాని పరాక్రమమును, సద్వినయంబు = మంచి యడఁకువయును, ప్రతాపముఁ = తపింపఁజేయుటయును, సురూపముఁ = మంచియందమును, అవికారభావము = పరిణామములేని మనస్సు గల్గియుండుట, అవ్యవస్థిత, చిత్తుఁడుగాకుండుటయనుట. ప్రాభవశక్తియుఁ = ప్రభుత్వశక్తియు, నిత్యదానశీలముఁ = ఎడతెగని దానస్వభావము గల్గియుండుట, తగఁ = తగునట్లు, ఒక్కటి = ఒకగుణము, ఒక్కటికిఁ = వేఱొకగుణమునకు, అలంకృతిచేయఁగఁ = అందమునీయఁగా, ఒకదానిచేనొకటి ప్రకాశింపఁగాననుట. తాల్చి = పైనఁజెప్పినగుణముల ధరించి, అతిప్రసిద్ధుఁడై = మిక్కిలి ప్రఖ్యాతుఁడై, ఇట్టిసద్గుణములు గల్గుటచేతనే మిక్కిలి ప్రసిద్ధుఁడగుచున్నాఁడనుట. ఆకువీటిపుర వేంకటరాయఁడు = ఆకువీటిరాజగు వేంకటరాయఁడు, విమలతఁ = నిర్మలత్వముచే=, శోభిలుఁ = ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

తా. ఓర్పు, పరాక్రమము, అడఁకువ, మున్నగు గుణము లొక దానికొకటి యలంకారమై వెలయఁగా ప్రసిద్ధుఁడై యాకువీటి వేంకటరాయఁడు శుద్ధుఁడై ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

క్షమయుఁ, అమోఘ విక్రమముఁ; క్షమావంతుఁడగుటచే 'మృదుర్హి పరిభూయతే' యనులాగునఁ గాక విక్రమయుక్తత యాక్షాంతియుక్తతకు మెఱుఁగిడుచున్నది. అమోఘవిక్రమము, సద్వినయంబు; అమోఘ విక్రముఁడగుటచే దుష్ప్రధర్షుఁడుగాక యడఁకువ గల్గియుండుట యా విక్రమము

ను వెలయించుచున్నది. సద్వినయంబు, ప్రతాపముఁ, అడఁకువ గల్గుటచే నెల్లరకు లొంగక శాత్రవులకు దుర్జయుఁడుగా నుండులాగునఁ బ్రతాపము గల్గియుండుట యా యడఁకువ గల్గియుండుట కలంకార మగుచున్నది. ప్రతాపము, సురూపము; ప్రతాపవంతుఁడగుటచే, 'అభితఃపావకోపమః' అనులాగుననుండక, సురూప సంపద దానికిఁ గాంతి యొసఁగుచున్నది. సురూపమును, అవికార భావమును; సురూపుఁడగుటచే భజనీయుఁడైనను "అవ్యవస్థిత చిత్తస్య ప్రసాదోపి భయంకరః' అనునట్లు చంచల చిత్తుఁడుగాక స్థిరచిత్తుఁడుగా నుండుట యారూపయుక్తినిఁ దేజోవంతముగాఁ జేయుచున్నది. అవికారభావమును, ప్రాభవశక్తియు; స్థిరచిత్తుఁడగుటచే నుద్ధతుఁ డుగాక జనానురంజకుఁడుగాఁ బ్రభుత్వము చేయు శక్తి గల్గియుండుట యద్దానిందీపింపఁ జేయుచున్నది. ప్రాభవశక్తియు, నిత్య దానశీలమును; ప్రభుత్వమున నార్జించిన ధనము స్వప్రయోజనము గావించుకొనక దాన పరుఁడగుట ప్రాభవశక్తిని బ్రకాశింపజేయుచున్నది.

క. వేంకటవరదుఁడు వెలయు ని
రంకుశవితరణనిరూఢప్రజ్ఞను రణని
శ్శంకితప్రాభవమున, నక
లంకితకీర్తిప్రతాపలక్ష్ములమహిమన్. 35

అ. వెంకటవరదుఁడు = వేంకటవరదరాజు, నిరంకుశ... ప్రజ్ఞను నిరంకుశ = అడ్డులేని, వితరణ = ఈవిచే, నిరూఢ = రూఢమగు, ప్రజ్ఞను = బుద్ధిచేత, రణ...ప్రాభవమునన్ - రణ = యుద్ధరంగమున, నిశ్శంకిత = జంకులేనట్లుగాఁ జేయఁబడిన, ప్రాభవమునన్ = ప్రభుత్వముచేత, అకలంకిత...మహిమన్ - అకలంకిత = కలంకరహితముగాఁ జేయఁబడిన, కీర్తి = యశస్సుయొక్క, ప్రతాప = పరాక్రమముయొక్క, లక్ష్ముల = సంపదలయొక్క, మహిమన్ = గొప్పదనముచే, వెలయున్ = ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

తా. వేంకట పరదరాజీవిచే గీర్తిమంతుఁడై, శౌర్యమునఁ బ్రతాపవంతుఁడై, ప్రాభవమున సంపన్నుఁడై వెలయుచుండెను.

ఇట రణనిశ్శంకితయను పదము విశేషణమైనను దనూన్మాలమునఁ బ్రతాపమును, ప్రాభవ మను దాన సంపదను దెల్పుటయే కవి యాశయము.

అలంకారము, యథాసంఖ్యము. లక్షణము. "సమముగనే వరుసఁ బదార్థములుద్దిష్టంబులయ్యెఁ దగనా పర్యాయమున ననూద్దిష్టములై యమరః యథాసంఖ్యమయ్యె". కావ్యాలంకార సంగ్రహము.

గీ. ఇట్టియన్వయపరిశుద్ధి కింపు మీఱ
శ్రీవిరూపాక్ష భక్తి విశేషవిమల
హృదయుఁ డగుచు సంగీతసాహిత్యనిత్య
సరసగోష్ఠీవినోదైకనిరతుఁ డగుచు. 36

అ. ఇట్టి=పూర్వోక్తములైన, అన్వయపరిశుద్ధి=వంశపరిశుద్ధి, ఇంపు, మీఱన్ = ఒప్పుచుండఁగా, శ్రీవిరూపాక్ష .. హృదయుఁడు - శ్రీవిరూపాక్షభక్తివిశేష = శ్రీవిరూపాక్షస్వామియందలి భక్త్యతిశయముచే, విమలహృదయుఁడు, అగుచున్ = నిర్మలచిత్తుఁడగుచు, సంగీత... నిరతుఁడు- సంగీతసాహిత్య = సంగీతశాస్త్రమునందును, సాహిత్యమునను, నిత్యసరస= ఎడతెగనిరసాను భవముసేయువారి తోడనగు, గోష్ఠీవినోద = సల్లాపము సంబైనవేడుకయందే, ఏక = ఒక్కటిగా, ముఖ్యముగా ననుట. నిరతుఁడు, అగుచున్ = ఆసక్తుఁడగుచు, ఇందలి కర్తృక్రియలు పై పద్యమునఁగలవు.

తా. పూర్వోక్తాన్వయపరిశుద్ధి గలవాఁడై, విరూపాక్షభక్తుఁడై, సంగీతసాహిత్య విధులతో గోష్ఠీ వినోదములు సేయుచుండ.

క. వడిఁగలతనాన నీగిని
విడిముడిపసఁ బ్రాభవమున కవిజయనగరిలో

గడు నెన్న నేర్పఁ గలమే
ల్నడకలఁ బెదవేంకటాద్రినరవరుఁ డొప్పెన్. 37

అ. వడిగలతనానన్ = శౌర్యవంతత్వముచేత, ఈగిని = దాతృత్వముచే, విడిముడిపసన్ = ధనసంపత్తిచే, ప్రాభవమునన్ = ప్రభుత్వముచే, విజయనగిరిలోన్=విజయనగరమునందు, కడున్=మిక్కిలి, ఎన్నన్, నేర్పన్, కల = గణించుటకును, ఏర్పుటకును దగిన, మేల్నడకలన్ = గొప్పవర్తనలచే, పెద్దవెంకటాద్రిరాజు, ఒప్పెన్ = ప్రకాశించును.

తా. విజయనగరమున శౌర్యాది గుణములలో నెన్నిక గన్న పెద్దవేంకటాద్రి రాజుండెను.

చ. విడువక యాకువీటిపెదవేంకటభూపతి సత్ప్రతాపమున్
గడుఁదెలుపైనకీర్తియు జగంబుల నన్నిటి ముంచి మించిన
న్జడధిశయుండు సంతసిలునాదువిరాణ్మయమూర్తి కబ్బె ని
ప్పుడునవకుంకుమంబు తెలిపూవులపూజయునంచునాత్మలోన్.

అ. విడువక = వదలక, ఆకువీటి పెదవేంకటభూపతి = ఆకు వీటి రాజగు పెదవేంకటరాజుయొక్క, సత్ప్రతాపమున్ = పరాక్రమమును, కడున్, తెలుపైన, కీర్తియున్ = మిక్కిలి తెల్లదగు కీర్తియును, జగంబులన్, అన్నిటిన్=సర్వలోకములను, మించి = అతిశయించి, ముంచినన్= ముంపఁగా, కీర్తిప్రతాపములు లోకములు నిండెననుట. జడధిశయుండు = సముద్రశాయియగు నారాయణుఁడు, ఇప్పుడు = ఈవేళ, నాదువిరాణ్మయమూర్తికిన్ = నాయొక్క విరాడ్రూపమైన దేహమునకు, [ప్రళయసమయమున నారాయణుఁడు విరాడ్రూపియై సముద్రమధ్యమున శయనించుట శాస్త్రప్రసిద్ధము.] నవ = నూతనమైన, కుంకుమంబు = కుంకుమపుఁబూఁతయు, తెలిపూవులపూజయున్ = తెల్లనగుపుష్పములచే నయిన పూజయు, అబ్బెనంచున్ = కల్గెననుచు, ఆత్మలోన్ = మనస్సులో, సంతసించున్ = సంతోషించును.

తా. పెద వేంకటాద్రిరాజుయొక్క ప్రతాపము కీర్తియు లోకముల నిండఁగా విరాట్పురుషుఁడు తనకుఁ గుంకుమము పూఁతయుఁ దెల్లనిపూవుల పూజయు వచ్చెనని సంతసించుచుండెను.

'నామువిరాణ్మయమూర్తికిన్' 'యుష్మదస్మదాత్మార్థకములకు త్తర పదంబు పరంబగు నపుడు దుగాగమంబు వైకల్పికము.'' బాలవ్యాకరణము.

జడధియనిమూఁడవపాదమున డకారము ప్రాసార్థము గల్పితమైనను, లడలకభేదమగుటచే నిదిసాధు సమ్మతము. జడమనఁగాఁ జల్లనిదస్తువని యర్థము. ''బలఢి, అపదారయతీతి జడః లడయోరభేదాత్, జల అవదారణే.'' అని గురుబాలప్రభోధిక. జడ శబ్దవ్యుత్పత్తి జలధాతువునుండి కల్గుటచే నీప్రయోగము సాధువనుట నిర్వివాదాంశము.

అలంకారము. యథాసంఖ్యము. అసంబంధే సంబంధ రూపాతిశయోక్తి.

ఉ. చేకొని యాకువీటివిభుఁ శ్రీపెదవేంకటుఁ జెంది, యాత్మలో
నేకలసద్గుణంబు మహి యెన్నద నేకలసద్గుణాప్తిచేఁ
గైకొని శేషభోగములఁ గల్మి దలంప డశేష భోగలీ
లాకలనంబుచేతఁ గరుఁగలన్ గిరుల న్మఱిచెప్ప నేటికిన్. 39

అ. మహి = భూదేవి, ఆకువీటివిభు = ఆకువీటిరాజగు, శ్రీపెదవేంకటున్ = శ్రీపెదవేంకటాద్రిరాజును, చేకొని = గ్రహించి, వరియించి యనుట. చెంది = కూడి, పాలింపఁబడినదై యనుట. ఆత్మలోన్ = మనస్సునందు, అనేకల = ఏకలముగాని వానియొక్క సద్గుణ = మంచిగుణములయొక్క, ఆప్తిచేన్ = ప్రాపుచేత, ఇదిహేతువు. ఏకల = వరాహముయొక్క, సద్గుణంబు = మంచిగుణమును, ఎన్నదు = గణింపదు, [అనేకల. వరాహము కాని వానియొక్క యనుటచే, రసికశ్రేష్ఠుఁడగు పెదవేంకటాద్రి రాజుయొక్క గుణములందు మరిగినది కాఁబట్టి మృగముయొక్క గుణమును మెచ్చుట లేదని భావము.]

అనేక, లసత్, గుణాప్తిచేఁ=పెక్కులగు ప్రకాశించుచున్న గుణములు గలవారి యొక్క ప్రాప్తిచేత, ఒక = ఒక్కటియగు, లసత్=ప్రకాశించుచున్న, గుణంబు = గుణమును, కేవలసత్వగుణంబును - ఎన్నదు = గణింపదు, అని యర్థాంతరము.] స్త్రీలు బహు గుణులం దభిమానించువారు కాఁబట్టియే బహుగుణవంతుఁడు జిక్కినే నేకగుణు నాదరింపరనుట.]

అశేషభోగ=శేషభోగము కానివానియొక్క, అశేష =శేషముకాని యితరానుభూతశేషము కాని యనియు నర్థము. లీలాకలనంబుచేతన్ = విలాసానుభవముల చేత, ఇదియును హేతువు. శేష=ఆదిశేషునియొక్క, భోగముల = పడగలయొక్క, కల్మి = విలాస సంపదను, తలంపదు = స్మరింపదు.

[ఇతరానుభూతములై పరిశిష్టములగుటచే రసహీనములుగాక యభినవములై యభినవభోజ్యంబులగు సుఖములఁ బెద వేంకటాద్రివలనఁ బొందుటచే, సర్వక్రీడను మెచ్చుకున్నదని భావము.]

అశేష = సమస్తమైన, లీలాకలనంబుచేఁ = విలాసానుభవము చేత, శేష = కొద్దియయిన, భోగములకల్మిని = సుఖములయొక్క యనుభవమును, తలంపదు = స్మరింపదు. అని యర్థాంతరము. [సర్వ సుఖము లుండు స్థలము వీడి కొద్దిసుఖములుండు ప్రదేశమునఁ బ్రీతి గావింపదని భావము.]

మఱి = ఇంక, కరులన్ = దిగ్గజములను, గిరులన్ = కులపర్వతములను, చెప్పనేల = ఏమని చెప్పవలయును, [భగవదంశ సంభూతులగు వరాహాదిశేషులనే మెచ్చన దిప్పుడు తక్కినవాని విషయము చెప్ప నేల యని భావము.]

తా. భూమి యాకువీటి పురాధీశ్వరుఁడగు పెద వేంకటరాజును బెంది యాదివరాహునిగాని, శేషునిగాని తలఁపకుండెను. ఏలన? వరాహముయొక్క గుణము, ఏకల సద్గుణము. అనగానే కలము పంది. దాని గుణము. లేక యేక + లసత్ + గుణము, ఒక్కటియే యగుసద్గుణము.

ఇట్టి వేంకటాద్రిగుణము. అనేకలసద్గుణము, అనగా, అనేకల + సద్గుణము. పందికాని దానియొక్క గుణము. లేక అనేక+లసత్+గుణము. పెక్కు ప్రకాశించుచున్న గుణములు మ్రగరూపియయ్యు నానేకగుణము గల్గుటచే నట్టివరాహమును వీడి, రసికుఁడై పెక్కుగుణములుగల రాజునాశ్రయించెను. మఱియు నిదివఱకు శేషభోగ సుఖములనను భవించుచుండెను. అనఁగాఁ బరిభుక్తశేషమగు భోగసుఖమనియు, శేషునియొక్క పడగయందు వసించుటచేఁ గల్గినసుఖమనియునగును. అట్టి దానికిప్పుడు వేంకటాద్రివలన నశేషభోగసుఖములు అనఁగా సర్వభోగములనియు నాదిశేషుఁడుకాని వానియొక్క భోగములనియు, నన్యభుక్తపరిశిష్టముగాని భోగమనియు భావము. వేంకటపతిరాజువలన నూత్నభోగములు లభించుటచే సర్పము వలని పరిశిష్టభోగము నపేక్షింపలేదనుట. ఇట్లు దేవాంశసంభూతులనే లక్ష్యముచేయ నపుడింత సామాన్యములగు గిరులు కరులు నివియొక లెక్కలోనివియా ? భూమి వేంకటాద్రిరాజు నాశ్రయించినపిదప వరాహశేషదిగ్గజ, కులపర్వతములఁ బ్రేమించుట లేదనిభావము.

"భోగ." "భోగస్తు భోజనే విత్తే, నిర్వేశే పాలనే సుఖే వనితాదిభృతౌ రాజ్యే, సర్పస్యఫణకాయయోః." అని నానార్థరత్నమాల.

కరులన్. "ఐరావతః పుండరీకో వామనః కుముదోంజనః। పుష్పదంతస్సార్వభౌమ స్సుప్రతీకశ్చదిగ్గజాః." అని అమరము.

గిరులన్. "మహేంద్రోమలయ స్సహ్యః, శుక్తిమాన్ హిమపర్వతః, వింధ్యశ్చపారియాత్రశ్చ, సప్తైతేకుల పర్వతాః," అనిఅమరము.

అలంకారము. వ్యతిరేకము. కావ్యార్థాపత్తి. శ్లిష్టము.

భూదేవి ప్రేమించుటకు హేతువును దెల్పువ్యాజమున వరాహాదిశేషులకంటె వేంకటాద్రియందాధిక్యము దెల్పుటచే వ్యతిరేకము.

చెప్పనేలయని కైముతికన్యాయమున నర్థసిద్ధి కల్గుటచేఁ గావ్యార్థాపత్తి.

అనేకల+సద్గుణయనునప్పుడును. అనేక+లసద్గుణయనియు అశేష+భోగ+లీలాయనునప్పుడును శ్లిష్టము.

క్రమముగ వీనిలక్షణములు.

"మానుగవిషయ విషయులలోన నొక్కఁడధికముగఁ జెప్పప్యతిరేక మనఁగఁబరఁగు" ఆంధ్రచంద్రాలోకము.

"తగఁ గావ్యార్థాపత్తిని, నగుఁ గైముత్తికముచేత నర్థమున." అలంకార చంద్రిక.

"ఏకార్థోక్తంబయ్యున, నేకార్థము చిలుకుచుండు నెయ్యదియదిపో, లోకమున శ్లిష్టమనఁగాఁ, గైకొనఁదగుపద విచిత్రకల్పన విధులన్." కావ్యాలంకార చూడామణి.

తే. ఈకరణి ధాత్రి వెలసిన ౘయాకువీటి
తిమ్మరాజుపుత్త్రతనయుఁ డుౘత్తీర్ణకీర్తి
పరుఁడు పెదవేంకటాద్రిభూౘవరుఁడు సేయు
సేవ లింపుగఁ గైకొను ౘదైవమునకు. 40

అ. ఈకరణిన్, ధాత్రిన్, వెలసిన = ఈలాగునభూమియందొప్పిన, ఆకువీటి తిమ్మరాజుపుత్త తనయుఁడు = ఆకువీటి తిమ్మరాజుయొక్క కుమారుఁడు, ఉత్తీర్ణకీర్తిపరుఁడు = లోకాతీతమగు యశమునందాసక్తుఁడు, పెద వేంటాద్రిభూవరుఁడు = పెద వేంకటాద్రిరాజు; చేయు, సేవలు = చేయునట్టి, సేవలు=నందనములు, ఇంపుగన్, కైకొని = సంతోషముతోగ్రహించి, దైవమునకున్ = నా యిష్టదేవతకు, ఇదిమొదలెనిమిదిపద్యములు షష్ఠ్యంతములగుటచే నావలవచ్చు "సభక్తికసమర్పితంబుగా" నను దానితో వీనికన్వయము.

తా. ఈలాగున తిమ్మరాజు కుమారుఁడు కీర్తిపరుఁడు పెద వేంకటాద్రిరాజుచేయు గౌరవముల నందికొని.

షష్ఠ్యంతములు.

క॥ లోకైకస్తుత్యునకు ని
రాకృత నతజనజనుర్జరామృత్యునకున్
త్రైకాల్యసత్యునకుఁ బా
ణౌకృతగిరిరాడపత్యునకు నిత్యునకున్. 4

అ. లోక = జనులచేత, ఏక = ముఖ్యముగ, స్తుత్యునకున్ = పొగడఁదగినవానికి, నిరాకృత...మృత్యువునకున్ - నిరాకృత=పోఁగొట్ట బడిన, ఇది జనుర్జరామరణములకు విశేషణము. నతజన = నమస్క రించు జనులయొక్క, భక్త జనులయొక్కయనుట, జనుర్జరామృత్యు నకున్ = పుట్టుక, ముసలిదనము, మరణముగలవానికి, త్రైకాల్య మూఁడుకాలములందును, భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలముల యందను సత్యునకున్ = సత్యస్వరూపునకు, పాణౌ...అపత్యునకున్ - పాణౌకృత వివాహమాడఁబడిన, గిరిరాడపత్యునకున్ = పార్వతిగలవానికి, నిత నకున్ = ఎల్లప్పుడుండువానికి.

తా. లోకస్తుత్యుఁడును, భక్తుల జననమరణాదిక్లేశ విమోచకు డును, సత్యస్వరూపుఁడును, పార్వతీపతియు, నిత్యుఁడునగువానికి.

"పాణౌకృతం" "నిత్యంహస్తేపాణా వుపయమనే" పాణిని.

క. అధ్యాత్మతత్త్వవిద్యా
సాధ్యునకు సమస్తయోగిజనహృత్కమలా
రాధ్యునకుఁ గాలదిగనవ
రోధ్యున కధ్యుషితతిగ్మరుచిమధ్యునకున్. 4

అ. అధ్యాత్మ..సాధ్యునకున్ - అధ్యాత్మతత్త్వవిద్యా = బ్రహ విద్యచేత, సాధ్యునకున్ = ఎఱుఁగఁదగినవానికి, తక్కినవిద్యలచే నా నిస్వరూపము గనుఁగొనుట యసాధ్యమని భావము. సమస్త...ఆరాధ

నకున్-సమస్తయోగిజన, ఎల్లయోగిజనులయొక్క, హృత్కమల = కమలమువంటి హృదయముచే, ఆరాధ్యునకున్ = ఆరాధింపఁదగినవానికి, కాల, దిక్, అనవరోధ్యునకున్ = కాలముచేతను, దిక్కుచేతను, అడ్డగింపఁ బడఁదగనివానికి, అధ్యుషిత...మధ్యునకున్ - అధ్యుషిత = వాసముగాఁ జేయఁబడిన, తిగ్మరుచి = వేఁడివెలుఁగుయొక్క, సూర్యునియొక్కయనుట. మధ్యునకున్ = మధ్యప్రదేశము గలవానికి,

తా. ఆత్మవిద్యచే సాధింపఁదగినవాఁడును, యోగిజనులచే ధ్యానింపఁబడువాఁడును, కాలాదులచే నుపరుద్ధుఁడుగాని వాఁడును, సూర్యమండలాంతర్వర్తియునగు వానికి.

"అధ్యుషిత తిగ్మరుచిమధ్యునకున్" త్రిమూర్తులును సూర్యమండలమధ్య వర్తులనుట వేదప్రసిద్ధము.

క. శంకారుజాపహృత్యగ
దంకారున కచలితామృతప్రియముఖస
త్యంకారభక్తియుక్త్యక
లంకారచితార్యనుత్యలంకారునకున్. 43

అ. శంకా...అగదంకారునకున్ - శంకారుజా = భయమనెడి వ్యాధియొక్క, అపహృతి = నాశముగావించుటయందు, అగదంకారునకున్ = వైద్యునకు, ఆశ్రితులకు జననాదులవలని భయమును బోఁగొట్టువాఁడనుట. అచలిత...అలంకారునకున్-అచలిత = చలింపఁబడని, ఎడఁబాయనియనుట. అమృతప్రియ=అమృతము వలెనింపైన, ముఖ=మోముగల, సత్యంకార = నిశ్చయమైన, నిశ్చలమైనయనుట. భక్తియుక్తి = భక్తియొక్క కూడికచే, అకలంక = కల్మషరహితమగునట్లుగా, ఆరచిత = చేయఁబడిన, ఆర్యనుతి, అలంకారునకున్ = గొప్పవారియొక్క స్తోత్రములే భూషణములు గాఁగలవానికి,

తా. భయమనువ్యాధిని బోఁగొట్టువానికి, భక్తులస్తోత్రములే భూషణములుగాఁ గలవానికి,

"అమృతప్రియముఖ." ఇట ముఖ శబ్దము లక్షణ, "ముఖ్యార్థబాధే తద్యోగే, రూఢితోవా ప్రయోజనాత్,. అన్యోర్థో లక్ష్యతేయత్సా, లక్షణారోపితక్రియా." కావ్యప్రకాశిక.

క. ప్రార్థనపరసురసార్థ హి
తార్థకృతత్రిపురదైత్యహాతికిఁ వేదాం
తార్థావన లీలాచరి
తార్థీకృతబహుమహర్షిహర్షితమతికిన్. 44

అ. ప్రార్థనపర...దైత్యహాతికిఁ - ప్రార్థనపర = ప్రార్థించుట యందాసక్తులైన, సురసార్థ = దేవతలసమూహముయొక్క, హితార్థ = మేలను ప్రయోజనముకొఱకు, కృత = చేయఁబడిన, త్రిపురదైత్యహాతికిఁ = త్రిపురాసురుల సంహారముగలవానికి, వేదాంతార్థ...హర్షితమతికిఁ - వేదాంతార్థ = ఉపనిషదర్థములయొక్క, అవన = రక్షణమున, లీలా = విలాసముచేత, చరితార్థీకృత = సార్థకముగాఁ జేయఁబడిన, బహు మహర్షి = గొప్పఋషులయొక్క, హర్షితమతికిఁ = సంతుష్టమగు మనస్సును గలవానికి.

తా. దేవతలప్రార్థనచేఁ ద్రిపురాసురుల సంహరించినవానికి, వేదాంతార్థానుసరణముగాఁదాను నటించి మహర్షుల యెన్నికలను సఫలమొనర్చినవానికి.

క. దక్షమఖధ్వంసునకున్
జక్షుర్భవదనలకుముదసఖహంసునకున్
భిక్షాపరిరంభునకున్
వీక్షాసఫలితమనోజవిజిఘాంసునకున్. 45

అ. దక్షమఖధ్వంసికిన్ = దక్షయజ్ఞము పాడుచేసినవానికి, చక్షూభవత్......హాంసునకున్ - చక్షూభవత్ = కన్నులగుచున్న, అనల, కుముదసఖ, హాంసునకున్ = అగ్నిని, చంద్రుని, సూర్యునిఁ గలవానికి, భిక్షాపరిరంసునకున్ = భిక్షమునఁ గ్రీడింపనిచ్ఛగలవానికి, భిక్షాటనమూర్తి కనుట. వీక్షా......విజిఘాంసునకున్ - వీక్షా = చూపుచే, సఫలిత = నెఱవేర్పఁబడిన, మనోజ = మన్మథునియొక్క, విజిఘాంసునకున్ = చంపనిచ్ఛగలవానికి.

తా. దక్షయజ్ఞ ధ్వంసికి, అగ్నిని, జంద్రుని, సూర్యుని నేత్రములుగాఁగలవానికి, భిక్షాటనమూర్తికిఁ, జూచుటమాత్రముననే మన్మథుని సంహరించినవానికి.

క. పశ్యత్ఫాలున కతిదృక్
దృశ్యద్రష్ట్రాదిభేదధీజాలునకున్
వశ్యావిద్యునకు శమా
వశ్యాసాధ్యునకు నిత్యవైశద్యునకున్. 46

అ. పశ్యత్ఫాలునకున్ = చూచుచున్ననుదురు గలవానికి, ఫాలనేత్రున కనుట. అతిదృక్...ధీజాలునికున్ - అతిదృక్ = చూపుల కతిక్రమించినవాఁడు, దృశ్య = చూడఁదగినవాఁడు, ద్రష్ట = చూచువాఁడు, ఆది = ఇవి మొదలుగాఁగల, భేదధీజాలునకున్ = భిన్నమగు బుద్ధియొక్క సమూహముగలవానికి, వశ్య, అవిద్యునకున్ = స్వవశముగావించి కొనఁబడిన మాయగలవానికి, శమ = ఓర్పుచేత, ఇది దమాదులకు నుపలక్షణము. అవశ్య = ముఖ్యముగ, అసాధ్యునకున్ = సాధింపఁ దగనివానికి, నిత్యవైశద్యునకున్ = నిత్యమైన నిర్మలత్వము గలవానికి, నిష్కళంకునకనుట.

తా. ఫాలనేత్రునకు, బుద్ధిమంతులచేఁ; జూడసాధ్యము గానివాఁడు, చూడఁదగినవాఁడు, చూచువాఁడని భిన్నభావముల నిరూపింపఁబడువానికి,

లోకమోహాకరమగు మాయను మోహింపఁజేయు వానికి, శమదమాది గుణములకుఁగూడ నసాధ్యుఁడగువానికి, నిష్కళంకునకు.

"శమావశ్యాసాధ్యునకున్," ఇటు ముద్దరాజు రామన్న "శమదమాదిగుణములు గలవారికే లభ్యుఁడని భావ" మనెను గాని యతని యనుగ్రహమొకటి దక్క శమ దమాది గుణముల నాధారము గావించికొని యతనిని సాధింపఁగోరువారి కసాధ్యుఁడనుటయే కవి యాశయమగును.

క. దేవాసురనరతిర్య
క్స్థావరబహుజంతుపూర్ణ సంఖ్యాతిగ రా
జీవభవాండ ఫలావి
ర్భావాకరవపురుదుంబరక్ష్మాజునకున్. 47

అ. దేవాసుర......క్ష్మాజునకున్ - దేవాసుర = దేవతలు, రాక్షసులు, నర = మనుష్యులు, తిర్యక్ = అడ్డముగా నడుచు చుండువానికిని, పశ్వాదులకనుట. [ఇంత వఱకుఁ జెప్పినవి జంగమములలోఁ జేరినవి.] స్థావర = స్థిరముగానుండునవి యనెడి, నడువనివనుట. బహుజంతు = పెక్కుజంతువులచే, పూర్ణ = నిండిన, సంఖ్యాతిగ = లెక్కకుమీఱిన, రాజీవభవాండ = బ్రహ్మాండమనెడి. ఫల = పండుయొక్క, ఆవిర్భావ = పుట్టుకకు, ఆకర = స్థానమైన, వపుః = శరీరమనెడి, ఉదుంబరక్ష్మాజునకున్ = మేడిచెట్టుగు వానికి ;

తా. దేవాదిభేదములచే నసంఖ్యాకములైన జంతు సంతానములతో నిండియుండు బ్రహ్మాండములనెడి ఫలములు గల్గుట కాధారమగు శరీరమనెడి మేడిచెట్టుగలవానికి.

ముద్దరాజు రామన్న వ్రాసిన వ్యాఖ్యయందు; ఉదుంబర శబ్దమునకు మఱ్ఱిమ్రానని యర్థముగాన్పించుచున్నది. అది ప్రమాద జనితమగును.

"ఉదుంబరో జంతుఫలో యజ్ఞాంగో హేమదుగ్ధకః" అని అమరము.

అలంకారము, రూపకము.

క. దీపితరాగ శివాత
 న్వీ పుంద్రేక్షునకు, నాకువీటిపురాంక
 శ్రీపెదవేంకటనృపధీ
 రూపాంబకలక్షునకు విరూపాక్షునకున్. 48

అ. దీపిత... పుంద్రేక్షునకున్ - దీపితరాగ = ప్రకాశించుచున్న యనురాగముగల, శివాతన్వీ = పార్వతి యనెడి స్త్రీకి, పుంద్రేక్షులకున్ = మన్మథుండైనవానికి, ఆకువీటి ... లక్షునకున్ - ఆకువీటిపురాంక = ఆకువీటి పురపురాజగు, పెదవేంకటనృప = పెదవేంకటాద్రిరాజుయొక్క, ధీరూప = బుద్ధిస్వరూపమగు, అంబక = నేత్రమునకు, లక్షునకున్ = విషయమైనవాని కి, విరూపాక్షునకున్ = శ్రీ విరుపాక్షస్వామికి.

తా. పార్వతీ మనోహరునకు, పెదవేంకటాద్రి రాజుచే ధ్యానింపఁబడు వానికి, శ్రీ విరూపాక్షునకు.

వ. సభక్తికసమర్పితంబుగా, నాయొనర్పం బూనిన రాఘవ
 పాండవీయంబునకుఁ గథాప్రారంభం బెట్టిదనిన. 9

అ. సభక్తిక = భక్తితోఁ గూడినట్లు, సమర్పితంబుగాన్ = ఒసఁగఁబడినదిగా, నాయొనర్పంబూనిన = రాఘవపాండవీయ మునకున్ నేను చేయఁబూనిన రాఘవపాండవీయ మనుగ్రంథమునకు, కథా ప్రారంభంబు, ఎట్టిది, అనినన్ = కథాప్రారంభ మెట్టిదనిన.

తా, పైనఁ జెప్పిన విరూపాక్షస్వామికి భక్తితోఁ గృతియిచ్చిన, నాచే రచింపఁబడిన యీ రాఘవపాండవీయ మనుగ్రంధమునకుఁ గథా ప్రారంభమెట్టిదనిన ?

"నాయొనర్పం బూనిన" "ధాతుజవిశేషణ భావార్థకపూర్వ కవ్యవహితావ్యవహిత కర్తృపద ప్రథమకు షష్ఠియగు" ప్రౌఢ వ్యాకరణము.

శ్రీ ర స్తు.

రాఘవపాండవీయము.

ప్రథమాశ్వాసము.

కథాప్రారంభము.

వెలయు నఖిలభువనములలోన వారణ
నగరిపుర మతల్లి నాఁ దనర్చి
రాజ్యలక్ష్మి మిగులఁ బ్రబల నయోధ్య నా
రాజ వినుతిఁ గనిన రాజధాని. 1

రామాయణ. అఖిలభువనములలోన్ = అన్ని లోకములయందును, అవారణ = అడ్డులేని. నగరిపు = ఇంద్రునియొక్క, రమ = సంపదకు, తల్లి = మాత, పోషించునదనుట. నాన్ = అనులాగున, తనర్చి = ఒప్పి, రాజ్యలక్ష్మి = రాజ్యశ్రీ, మిగులన్ = మిక్కిలి, ప్రబలన్ = వృద్ధిపొందఁగా, అయోధ్యనాన్ = అయోధ్యయని, రాజవినుతిగన్న, రాజధాని = రాజులపొగడ్తలు నందినరాజధాని, వెలయున్ = ప్రకాశించును.

తా. ఇంద్రుని యైశ్వర్యమునకు జనని యనులాగున నొప్పుచు, రాజ్యలక్ష్మి మిక్కిలి ప్రబలులాగుననుండు నయోధ్యయను రాజధాని ప్రకాశించుచుండును.

"భువన" "విష్టరం భువనం జగత్" అమరము.

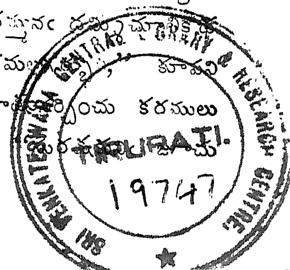
"రమతల్లి." ఇట సంబంధషష్ఠిపైఁ బ్రథమ. లక్షణము. "క్షమన కారాంతరూప ప్రకాశితంబు, లైనపుంలింగములు దక్కనన్నిటికిని, బరఁగసంబంధ షష్ఠిపైఁ బ్రథమయగును, దంతికన్నులు రమవల్కు తరువుకొమ్మ." ఆంధ్రభాషాభూషణము.

భా॥ రతము. అఖిలభువనములలోఁ = అన్నిలోకములలోన. వారణనగరి = హస్తినాపురి, పురమతల్లి = పురశ్రేష్ఠము, నాఁ = అనునట్లు, తనర్చి = ఒప్పి, రాజ్యలక్ష్మి, మిగులఁ, ప్రబలఁ = రాజ్యశ్రీ మిక్కిలి ప్రకాశింపఁగా, అయోధ్య = యుద్ధము సేయ నశక్యమైనది, నాఁ = అనునట్లు; రాజవినుతిగన్న = తద్దేశవాసులగు రాజులపొగడ్తలు పొందిన, రాజధాని = సింహాసనస్థలము, వెలయుఁ + ప్రకాశించుచున్నది.

తా॥ హస్తిన యన్నిపురముల లోమేటియని ప్రసిద్ధిగాంచి రాజ్యశ్రీ మిక్కిలి ప్రకాశింపఁగా శత్రువులచే జయింప శక్యముగాని దని ప్రసిద్ధిగాంచి వెలుఁగుచున్నది.

ఇటమ తల్లియనుపదము మతల్లికాయను దాని రూపాంతరము. ఇది ప్రశస్తవాచకము. "మతల్లికా మచర్చికా ప్రకాండ ముద్ఘతల్లజౌ ప్రశస్తవాచకాన్యమూని." అని అమరము.

"వారణనగరి+పురమతల్లి" ఇన్చోటఁ బ్రథమ మీఁదిపకారము నకు వకారాదేశము రామింగసడదవాదేశవిధి నిత్యముకాదనియే యీకవి యాశయముకాని ముద్దరాజు రామన్న యభిప్రాయపడినట్లు ప్రథమాంతము మీఁది పకారమునకు మాత్రము వకారాదేశము రాకుండునని కాదు. కావుననే యీకవి, "మనుజేశ్వరుండు లేచ్చాసనమున," "దౌర్భాగ్యశీలు గోత్రస్థు త్రస్థు," అని యిట్లు పలుచోటుల గసడదవాదేశ విధి నిత్యము గాదనుటను సూచించెను. మఱియు; "ఈ చందమ్మునఁ [illegible] గౌరీశుండు చెప్పంగ," ధూర్జటికవి. "దేవతలు కమ[illegible], [illegible] క్షేపంబులు చేయునవిగా," మడికి సింగన. కమలా[illegible]ంచు కరములు కరములు." "కమలేశుఁగానని కన్నులు కన్నులే," [illegible]

చూడ్కులు చూడ్కులు" పోతన. "శ్రీరమ్యాభరణుండు చంద్రుఁడు." బేతాళ పంచవింశతి. "తమము చెందె ద్విజప్రతానము చెలంగె." కూచిమంచి తిమ్మన. ఇట్లనేకులు ప్రయోగించి యున్నారు.

"రాజ్యలక్ష్మి మిగులన్, ప్రబలన్." ఇటనలంకారము. అత్యుక్తి. లక్షణము. "తనరు నత్యుక్తి యద్భుత తథ్యశౌర్య, వితరణాదికవర్ణనాన్వితమగుచు ;" అడిదము సూరకవి.

ఇట రెండర్థములయందును వస్తునిర్దేశరూపమంగళ మాచరింపఁబడి యున్నది. ఆదియందు వెలయునను శుభపదప్రయోగము గావింపఁబడియెను. వకార మమృతబీజము. నగణము కృత్యాదినుండుట ధనప్రదము. "శుభ, సుఖ, రుక్, శ్రమ, ధన, కనక, భ యైశ్వర్యములఁ జేయుఁగవులకు, సర్వప్రభులకుఁ గృతులను మొదలిన్న, భ, జ, గ, న, య, ర, తగణాళి మల్లియరేచా." కవిజనాశ్రయము.

క. ఆపట్టన మేలెడి పృథి
వీపాలుఁడు భ్రుకుటిమాత్రన్ విముఖిత సముదా
టోపారి పఙ్క్తిరథుఁడు
ద్దీపించు నుదారనీతిన్ ధృతరాష్ట్రుఁడనన్. 2

రామాయణ. ఆపట్టణమేలెడి = ఆయయోధ్యాపట్టణమేలుచున్న, పృథివీపాలుఁడు = రాజు, భృకుటి... అరి - భృకుటిమాత్ర = బొమముడిపాటుచేతనే, విముఖిత = పరాఙ్ముఖముగాఁ జేయఁబడిన, సముదాటోప = గర్వాతిశయముతోఁగూడిన, అరి = శత్రువులనుగల్గిన, పంక్తిరథుఁడు = దశరథుఁడు, ఉదారనీతిన్ = గొప్పనీతిచే, ధృతరాష్ట్రుఁడనన్ = ధరింపఁబడిన రాజ్యముగలవాఁడని, ఉద్దీపించున్ = ప్రకాశించుచుండును.

తా. అయోధ్యాపురమేలెడి రాజును బొమముడిపాటుచేతనే శత్రువులభీతులఁ గావించు వాఁడునగు దశరథుఁడు నీతిచే రాజ్యము పాలించుచు వెలయుచుండెను.

"భృకుటిమాత్ర." మాత్రకార్త్స్న్యేవధారణే." అని అమరము.

"విముఖిత." 'తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః' అని క్త ప్రత్యయాంతము.

సమద+ఆటోప సవర్ణ దీర్ఘసంధి. "అకస్సవర్ణే దీర్ఘః." పాణిని.

"పంక్తిరథుఁడు." పంక్తి = పది, పదిదిక్కులయందును, అప్రతిహతమగు రథగమనము గలవాఁడనుట. "పంక్తిస్స్యాద్దశమచ్ఛందో దశసంఖ్యావలీషుచ." అని విశ్వము.

భారత. ఆపట్టణము = ఆహస్తినాపురము, ఏలెడి పృథివీపాలుఁడు= రాజు, భృకుటిమాత్ర, విముఖిత, సమదాటోప = గర్వాతిశయముతోఁ గూడిన, అరిపంక్తి, రథుఁడు = శత్రుశ్రేణులయొక్క రథముగలవాఁడు, ధృతరాష్ట్రుఁడనఁగ = ధృతరాష్ట్రుఁడను పేరితో, ఉదారనీతిఁ, ఉద్దీపించుఁ = ప్రకాశించుచుండును.

తా. హస్తినాపురము నేలెడి రాజు బొమముడిపాటు చేతనే భీతులై మరలిన శత్రువుల రథము గలవాఁడునగుచు ధృతరాష్ట్రుఁడను పేరితో గొప్పరీతిగఁ బ్రకాశించుచుండెను.

ఇట, సుద్దరాజు రామన్న ఉదారనీతియను దాని విశేషణముగాఁ గావించెనుగాని యంతకంటె, నీతిఁ అని సహార్థమున నుపయోగించుటయే సమంజసము.

చ. తెలివి నతిప్రగల్భుఁడసదృగ్బలుఁ డాతఁడు భీష్మచాపకౌ
శలమె సహాయమై యమర శత్రులనేఁ పడఁప న్వలంతియై
నిలుకడ నేలె విశ్వధరణిం దనమిత్రకులంబువై భవ ప్రో
జ్జ్వలతఁ దలిర్పఁ బౌరవసుసంతతి రాజులకెల్ల హెచ్చుగన్.

రామాయణ. అతఁడు=ఆదశరథుఁడు, తెలివిఁ, అతిప్రగల్భుఁడు= బుద్ధిని మిక్కిలిప్రౌఢుఁడు, అసదృక్, బలుఁడు = సాటిలేనిబలముగల

వాఁడు, భీష్మ = భయంకరమైన, చాపకౌశలమె = ధనుర్విద్యయందలి నేర్పె, [ఇట చాపశబ్దము లక్షణ.] సహాయమై = తోడై, సహాయముగాఁ గలవాఁడైయనుట. అమరశత్రులన్ = రాక్షసులను, ఏఁపు, అడంచుటకున్, వలంతియై = గర్వమునణఁచుటకు సమర్థుఁడై, తనమిత్రుకులంబు = సూర్యకులము, వైభవ, ఉజ్జ్వలతన్, తలిర్పన్ = వైభవాతిశయముచేఁ బ్రకాశింపఁగా, పౌర = పురజనులయొక్క, వసు = ధనముయొక్క, సంతతి = సమూహము, రాజులకెల్లన్ = రాజులదఱకంటెను, హెచ్చు, కన్ = అధికముకాఁగా, విశ్వధరణిన్ = భూమినంతటిని, నిలుకడన్ = శాశ్వతముగా, ఏలెన్ = పాలించెను.

తా. దశరథుఁడు విద్యాధికుఁడై, యసమానబలుఁడై, ధనుర్విద్యాకుశలుఁడై, తత్సహాయమున నసురులజయించి, వంశోద్దీపకుఁడై పురజనులధికధనవంతులుగనుండ రాజ్యమేలుచుండెను.

"వసు." "వసురత్నే ధనేపిచ." అని యమరము.

"విశ్వధరణిన్." "విశ్వంకృత్స్నమశేషం." అని యమరము.

"రాజులకెల్లన్ హెచ్చుగన్." రాజులందఱకంటెనని పంచమ్యర్థమునషష్ఠి. "షష్ఠీస్థానికంబగు కువర్ణకము ద్వితీయాది విభక్త్యర్థంబగు." ప్రౌఢవ్యాకరణము.

ఇటముద్దరాజురామన్న పౌరులసంపదయే యతిశయించుచున్న దనుటచే రాజులసంపద యనుక్తసిద్ధ మని, దానినాధారము గావించుకొని కావ్యార్థాపత్త్యలంకారమనెనుగాని యిదివస్తు నాలంకారధ్వనియే యగుచున్నది.

భారత. అతఁడు = ధృతరాష్ట్రుఁడు, తెలివిన్, అతిప్రగల్భుఁడు' అ, సదృక్బలుఁడు = దృష్టిబలసహితుఁడుగాని వాఁడు, ['దృశోర్బలం, దృగ్బలం. దృగ్బలేనసహవర్తత యితిసదృగ్బలః, న, సదృగ్బలః' అని విగ్రహము. పైరెండువిశేషణములచే బాహ్యచక్షుస్సు లేకుండినను జ్ఞాన

చక్షుర్బలము విశేషముగాఁ గలవాఁడనుట సూచితము.] భీష్మ = భీష్ముని యొక్క, చాపకౌశలమె, సహాయమై, అమరన్ = ధనుర్విద్యాసంపదలి నేర్పే సహాయమైయొప్పఁగా, శత్రువులన్, ఏఁపు, అడఁపన్, సమర్థులైరి = శత్రువుల గర్వభంగముగావింప సమర్థుఁడై, తనమిత్రకులంబు = తన హితుల సమూహము, వైభవ, ఉజ్జ్వలతన్, తలిర్పన్ = వైభవాతిశయముచేఁ బ్రకాశింపఁగా, పౌరవ = పూరునిసంబంధమైన, సుసంతతి = సత్కులజాతులగు, రాజులకెల్లన్ = రాజులందఱకంటెను, హెచ్చగన్, విశ్వధరణిన్, ఏలెన్. మిన్నయై భూమినంతయు శాశ్వతముగ నేలెను.

తా. ధృతరాష్ట్రుఁడు బాహ్యనేత్రములు లేకున్నను జ్ఞాననేత్రములు విశేషముగాఁగలవాఁడై, భీష్మునిధనుర్విద్యాసహాయమున శత్రువుల గర్వభంగముగావింపుచు, హితకోటిని సంతోషింపఁజేయుచు, పూరువంశరాజులందఱికంటె మిన్నయై రాజ్యమేలుచుండె.

“ మిత్రకుల.” “ మిత్రంసుహృదినారవౌ.” అని నానార్థ రత్నమాల.

“ సంతతి.” “ సంతతిర్గోత్ర జననకులాని ” అని అమరము.

క. సుబలతనయగుణమహిమం
బ్రబలి తనకుదారధర్మపాలనలీలన్
సొబగొంది వన్నెఁ దేఁగా
విబుధస్తుతుఁ డవ్విభుండు వెలసెన్ ధరణిన్. 4

రామాయణ. సుబలత = బలిమిగల్గియుండుట, నయగుణ మహిమన్, ప్రబలి = నీతియొక్కయు, గుణముయొక్కయు మహిమచేత వృద్ధిపొందుచుండఁగా, ఉదార...లీలన్ - ఉదార = గొప్పదగు, ధర్మ = ధర్మములతోడి, దుష్టశిక్షణ, శిష్టరక్షణాది ధర్మములతోడ ననుట. పాలనలీలన్ = పరిపాలనాతిశయముచే, సొబగొంది, తనకున్ = దశరథు

నకనుట, వన్నెఁదేఁగాన్ = [ఇట సుబలత యనునది కర్త. ఇది బహువ్రీహిమీఁది త్రల్ప్రత్యయాంతము.] సుబలతన్ = మంచిబలము గల్గుటచేత, అయగుణమహిమన్ = భాగ్యలక్షణములయొక్క మహిమచేతను, ప్రబలి, ఉదారధర్మపాలన, ఇదికర్తృపదము. లీలన్ = విలాసమున, సొబగొంది తనరున్, వన్నెఁదేఁగాన్, అనియు, సుబలత = బలముగల్గియుండుట, నయ = న్యాయముయొక్కయు, గుణ = అల్లిత్రాటియొక్కయు, మహిమన్ = ప్రభావముచే, ప్రబలి, తనరున్, ఉదార, ధర్మ = ధనస్సుతోడి, పాలనలీలన్, సొబగొంది వన్నెఁదేఁగాన్, అనియు నర్థాంతరములు. విబుధస్తుతుఁడు = దేవతలచే స్తుతింపఁబడినవాఁడు, అవ్విభుండు = ఆదశరథుఁడు, ధరణిన్ = భూమియందు, వెలసెన్ = ప్రకాశించెను.

తా. గొప్పబలముతోడను మంచిగుణములతోడను ప్రబలి ధర్మపరిపాలనము చనవు వన్నెఁదేఁగా, దేవతలచే స్తుతింపఁబడుచు దశరథుఁడు వెలయుచుండెను.

"అయః" అయశ్శుభావహోవిధిః" అని అమరము.

"విబుధ." విబుధః పండితే దేవే." అని విశ్వము.

"ఉదారధర్మపాలన." అనుస్థలమునఁ బాలనశబ్దము స్త్రీలింగము. "దీర్ఘాణాం హ్రస్వస్స్యాత్" అను చింతామణీ సూత్రమున నిది హ్రస్వాంతమయ్యెను. "పాండవసైన్య సంఘపరిపాలనసేయు నితండయంచు" నని సోమయాజి ప్రయోగము గలదు.

భారత. సుబలతనయ = సుబలుని పుత్త్రికయగు గాంధారి, గుణమహిమన్ = పాతివ్రత్యాది గుణమహిమచే, ప్రబలి = ప్రసిద్ధిఁగాంచి, దారధర్మ భార్యాధర్మములయొక్క, పతివ్రతాచారములయొక్క యనుట. పాలనలీలన్ = పరిపాలనావైభవముచే, సొబగొంది = ఒప్పిదము నొంది, తనరున్ = ధృతరాష్ట్రునకనుట. వన్నెఁదేఁగాన్ = ఖ్యాతినిఁదేఁగా, విబుధ

స్తుతుఁడు = పండితులచేఁ బొగడఁబడినవాఁడు, అవ్విభుండు = ఆధృతరాష్ట్రుఁడు, ధరణిన్ = భూమియందు, వెలసెన్ = ప్రకాశించెను.

తా. గుణవతియగు గాంధారి పతివ్రతాచారములచేతఁ బ్రబలి తనకు వన్నెఁదేఁగా ధృతరాష్ట్రుఁడు ప్రకాశించుచుండెను.

పతివ్రతాధర్మము. "ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా, ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యానారీ, సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతా" అని స్మృతి వచనము. ఈకారణముననే కులవధువుల కనువ్రతలను పేరుగల్గెను.

క. అని నీడు లేనికడిమిం
దనరారు నతిప్రతాపి తదనుజుఁ డతఁ డు
ర్విని గలనృపతుల నందఱఁ
దనకరిగాఁపులుగఁ జేసెఁ దర్పస్ఫురణన్. 5

రామాయణ. అనిన్ = యుద్ధమునందు, ఈడులేని = సాటిలేని, కడిమిన్ = పరాక్రమముచేత, తనరారు = ప్రకాశించునట్టి, అతిప్రతాపిత = మిక్కిలి తపింపఁజేయఁబడిన, దనుజుండు = అసురులను గలవాఁడు, అతఁడు = ఆదశరథుఁడు, దర్పస్ఫురణన్ = గర్వాతిశయముచేత, ఉర్విన్, కల, నృపతులన్, అందఱన్ = భూమిలోనుండు రాజులనందఱను, తనకున్, అరిగాఁపులుగన్, చేసెన్ = తనకుఁగప్పము గట్టువారగు నట్లొనర్చికొనెను.

తా. దశరథుఁడు యుద్ధమునసురులఁ గెల్చి భూమిలోని రాజులనందఱను దనకుఁ గప్పము చెల్లించువారలగునట్లు చేసికొనెను.

భారత. అనిన్, ఈడులేనికడిమిన్, తనరారు, అతిప్రతాపి = అధికప్రతాపముగల, [ఇది అనుజశబ్దమునకు విశేషణము.] తదనుజుఁడు = వాని తమ్ముఁడు, అతఁడు = ఆపాండురాజు, ఉర్వినిఁగల నృపతులనందఱన్, దర్పస్ఫురణన్, తనకున్, అరిగాఁపులుగాఁజేసెన్ = కప్పముచెల్లించువారగునట్లు చేసికొనెను.

తా. ఆధృతరాష్ట్రుని తమ్ముఁడగు పాండురాజు తనగర్వాతిశయము చేత భూమిలోని రాజులనందఱను దనకుఁగప్పము చెల్లించువారలగు నట్లొనర్చికొనెను.

క. తానన్నమాట యింద్రున
కైన నలంఘ్యమయి పేర్చునట్లుగ నెంతేఁ
బూనికఁ జెల్లింపుచు జగ
తీనుతవిక్రముఁ డొనర్చె దిగ్విజయంబున్. 6

రామాయణ. తాన్, అన్నమాట = తానాడినమాట. ఇంద్రునకైనన్, అలంఘ్యమయి=ఇంద్రునకేనిదాఁటుట కశక్యమై, పేర్చునట్లుగన్ = అతిశయించులాగున, ఎంతేన్, పూనికన్, చెల్లింపుచున్ = ఎంతోపూనికతో నెఱవేర్చుచు, జగతీనుతవిక్రముఁడు = లోకములచేఁ బొగడఁబడిన పరాక్రమము గలవాఁడగు దశరథుఁడు, దిగ్విజయంబున్, ఒనర్చెన్ = దిగ్విజయము గావించెను.

తా. తనమాట యింద్రుఁడేనియు జవదాఁటకుండులాగున నొనర్చుచు దశరథుఁడు దిగ్విజయము గావించెను.

"అన్నమాట." పద్యాదుల నపర్ణకంబున కత్వంబును గడహల్లునకు ద్విత్వంబునగు." బాలవ్యాకరణము.

భారత. తాన్, అన్నమాట = ధృతరాష్ట్రునిమాట, ఇంద్రునకైనన్ అలంఘ్యమయి, పేర్చునట్లుగన్, ఎంతేన్, పూనికన్, చెల్లింపుచున్=నెఱవేర్చుచు, జగతీనుతవిక్రముండు = పాండురాజు, దిగ్విజయంబున్, ఒనర్చెన్ = కావించెను.

తా. తనయన్నయగు ధృతరాష్ట్రునిమాట దేవేంద్రుఁడును జవదాఁటకుండులాగునఁ జేయుచుఁ బాండురాజు దిగ్విజయము గావించెను.

సీ. ధృతిఁ గుంతి మద్రభూపతుల నెయ్యపుఁగన్య
    కలననవాలుఁ దూపుల జయించి,
యలరారునతనుజయశ్రీలవరియించె
    యవనసౌరాష్ట్రభూధవులఁ గెలిచె,
ద్రవిడకళింగసాల్వవిదర్భవసుధాధి
    పతుల నోడించి కప్పములఁ గొనియెఁ
జోళనేపాళపాంచాలకేరళమత్స్య
    వత్సభూపతుల గర్వం బడంచె,
గీ. శకయుగంధరఘూర్జరాశ్మంతసింధు
    లాటభూపాలముఖ్యుల నోటువఱచె
    జగతిఁ గోసలకేకయ మగధులతన
    యలవరించినయాజ్ఞలో మెలఁగఁ జేసె. 7

రామాయణ. ధృతిన్ = ధైర్యముచే, కుంతిమద్ర భూపతులన్ = రాజులను, నెయ్యపుఁ గన్యకలనన = ఇంపైనయప్రౌఢ యుద్ధములు సేయుటచే, ప్రౌఢయుద్ధము గావింపవలసినంత యావశ్యకము లేదనుట. వాలుఁ దూపులన్ = తీక్ష్ణములగు బాణములచేత, జయించి, అలరారు, అతను = దశరథుఁడు, జయశ్రీలన్, వరియించెన్ = జయలక్ష్ముల వరించెను. యవన, సౌరాష్ట్ర, భూధవులను = రాజులను, గెలిచెన్ = జయించెను, ద్రవిడ, కళింగ, సాల్వ, విదర్భ, వసుధాధిపతులన్ = రాజులను, ఓడించి, కప్పములు, కొనియెన్ = గ్రహించెను. చోళ, నేపాళ, పాంచాల, కేరళ, మత్స్య, వత్స, భూపతుల = రాజులయొక్క, గర్వంబున్ = పరాక్రమమును, అడంచెన్ = అణఁగించెను. శక, యుగంధర, ఘూర్జర, అశ్మంత, లాట, భూపాలముఖ్యులన్ = రాజశ్రేష్ఠులను, ఓటు పఱిచెన్ = ఓడించెను. జగతిన్ = లోకమున, కోసల కేకయ మగధుల తనయలన్ =

బిడ్డలను, వరించి = కోరి, వివాహమాడియనుట. నయాజ్ఞ, లోన్ = నీతితోఁగూడిన యాజ్ఞలో, మెలఁగన్, చేసెన్ = మెలఁగునట్లొనర్చెను.

తా. దశరథుఁడు ధైర్యమునఁ గుంతి మద్రదేశపురాజులఁ దన బాణనైపుణ్యమున నవలీలగాజయించి, జయలక్ష్మిం బొందెను. యవనాదుల గెల్చెను. ద్రవిడాదులనోడించి కప్పము గైకొనెను. చోళాదులగర్వమడంచెను. శకాదులనోటు పఱచెను. కౌసల్యాదులవివాహమాడి తనయాజ్ఞలో నుండునట్లొనర్చికొనెను.

“కన్యకలనన్.” ఇటఁగన్యయనునది తద్భవమగును. కవిలోక చింతామణికారునిమతమున, “పర్ణికకుఁజెల్లు వన్నియపన్నెవన్య” యని యగుటచేఁ, గన్నె, కన్నియ, కన్య, యని యగుచున్నది.

కన్య యనినఁ బడుచని యిటభావముగాదు. ఆప్రౌఢయుద్ధమనుట. “కన్నియ, కన్నె, కన్య. అతఏవ రాఘవపాండవీయే. ‘నెయ్యంపుఁ గన్యకలనన ఇత్యుక్తం. తత్రపాండవపక్షే, కన్యకలన్. ఇత్యేకపదం. రాఘవపక్షేతు కర్మధారయసమాసః. కన్యకలనన, ఆప్రౌఢయుద్ధ ఏవే త్యర్థః. కన్యశబ్దస్యాత్ర లాక్షణికత్వం. “క్వచిదాద్యస్యశబ్దస్యవికారే త్వన్యవాచ్యతా” ఇత్యుక్త్యా విన్నాణాది శబ్దానామివాస్యాప్యన్యార్థ బోధకతాసంభవాదితిజ్ఞేయం” కవిశిరోభూషణము.

“వాలుఁదూపులన్.” “నెయ్యపుఁగన్య.” సమాసంబులను దంతంబులగు స్త్రీసమంబులకుం బుంపులకుం బరుషసరళంబులు పరంబులగునపుడు నుగాగమంబగు. బాలవాక్యకరణము. కాఁబట్టియే, “అచటఁ బుట్టినచిగురుఁగొమ్మైనఁజేవ.” అని పెద్దనార్యుఁడు ప్రయోగించెను.

భారతము. ధృతిన్=సంతసమున, కుంతి, మద్రభూపతుల=రాజుల యొక్క, నెయ్యపుఁగన్యకలన్ = ప్రీతిపాత్రలగుపట్టికన్యకలను, ననవాలుఁ దూపులన్ = పుష్పబాణములచే, జయించి, అలరారు=ఒప్పుచున్న, అతను జయశ్రీలన్ = మన్మథునిజయలక్ష్ములగు వారిని, కుంతీమాద్రులననుట.

పరిణయించెన్ = వివాహమాడెను. యవన, సౌరాష్ట్ర, భూపతులన్, గెలిచెన్ = జయించెను. ద్రవిడ, కళింగ, విదర్భ, వసుధాధిపతులన్, ఓడించి, కప్పములు, కొనియెన్ = గ్రహించెను, చోళ, నేపాళ, పాంచాల, కేరళ, మత్స్య, వత్స, భూపతుల, గర్వంబు, అడంచెన్ = అణఁగించెను. శక, యుగంధర, ఘూర్జర, అశ్మంత, సింధు, లాట, భూపాలముఖ్యులన్, ఓటుపఱిచెన్ = ఓడించెను, జగతిన్, కోసల, కేకయ, మగధులు + అ. •తన యలవరించిన = విస్తారమయిన, ఆజ్ఞలోన్, మెలఁగన్, చేసెన్ = కావించెను.

తా. పాండురాజు కుంతీ మాద్రులవివాహమాడి రాజులజయించి, తనయాజ్ఞలో నుండులాగునఁ జేసికొనెను.

"ధృతిన్." "ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణే ప్రీతిసౌఖ్యయోః" అని నానార్థమాల.

ముద్దరాజురామన్న "కోసల కేకయ మగధులన్" అని ద్వితీయాంతముగా వించెను. అట్లేని "మగధులఁ దనయలవరించిన యాజ్ఞలో" నని యుండవలయును. అప్పుడు రామాయణార్థము పొసఁగదు. కాఁబట్టి "మగధులు+అ+తనయాజ్ఞలోన్" అని యవధారణార్థకముగా నుండుట సమంజసము. అప్పుడు కోసల కేకయ మగధులేవచ్చి యీతని యాజ్ఞలో మెలఁగెదమని చెప్పులాగునఁ బాండురాజు కావించెననుట మిపుల రసవంతముగా నుండుటచే నిట మగధులు+అ అని యవధారణార్థకమే కవియాశయము.

సీ. కొండలు తనవార్తఁ గొనసోఁకినంతన
కొండలువృత్తాంతఁ గురుతకతనఁ,
గొండలు భేరినిర్ఘోషంబు లాలించి
కొండలు పదరజోగ్బృంద మఱసి,

కొందఱు నాసీర కోలాహలంబునఁ
గొందఱు మణికేతుకోటివీక్షఁ,
గొందఱు కోదండగుణటంకృతులు విని
కొందఱు హుంక్రియాకులతఁ జెంది,
గీ. కొందఱొకటిరెండేటులకోలఁదిఁ గలిగి
వివిధదిగ్దేశనృపతులు విఱిగిపాఱ
నవనియందును యుద్ధవిహారమునకు
మాఱు లేకయ విహరించె మనుజవిభుఁడు. 8

రామాయణ భారతార్థములు సమానములు. కొందఱు, తన వార్త కొనసోఁకినంతన = కొందఱు తనమాట యొక్క తుది యక్షరము చెవిసోఁకినంతనే, కొందఱు, వృత్తాంతగురుతకతనన్ = వార్తయందలి గౌరవమనెడి కారణముచేతనే, కొందఱు, భేరీనిర్ఘోషము లాలించి = భేరీధ్వనివిని, [భేరీనిర్ఘోషము. ఇది సాధ్యసమాసము.] కొందఱు, బలరజోబృందము = సేనలయందలి పరాగసమూహము, అరసి = విచారించి, కొందఱు, నాసీరకోలాహలంబునన్ = సేనాగ్రమునందలి కలకలముచే, కొందఱు, మణికేతుకోటి = రత్నములు పొదుగఁబడిన టెక్కెము యొక్క యంచు యొక్క, వీక్షన్ = చూచుటచే, కొందఱు, కోదండగుణ టంకృతులు = వింటినారిచప్పుడు, విని=ఆలకించి, కొందఱు, హుంక్రియాకులతన్, చెంది= హుంకారముచే కలఁతఁజెంది, కొందఱు, ఒకటి రెండేటుల కోలఁది, కలిగి = ఒకటిరెండు బాణముల తాఁకున కోర్చుకొనునంతపాటి శక్తిగల్గి, వివిధదిగ్దేశనృపతులు = అనేక దేశపురాజులు, విఱిగి, పాఱన్ = విచ్చిపరుగెత్తఁగా, అవనియందును, భూమియందు, యుద్ధవిహారమునకున్ = రణక్రీడకు, మాఱులేక = ఎదురులేక, మనుజవిభుఁడు = రాజు, [రా. దశరథుఁడు. భా. పాండురాజు.] విహరించెన్ = సంచరించెను.

తా. తనమాట చెవిసోఁకినంతనే పాఱువారును, మాటచెప్పిపంపినంతన పాఱువారును, రణభేరీధ్వనివిని పర్వెత్తెడివారును, సేనలపరాగము చూచి పర్వెత్తెడివారును, సేనాగ్రమునందలి కోలాహలమువినిన పిదపన పాఱెడివారు, నతని రథమునందలి టెక్కెముచూచికాని పాఱనివారు, నెదుట వచ్చిధనుష్టంకారము చేసినఁగాని పలాయనమొనర్పని వారును, హుంకారముసేసి యదలించువఱకు నిలుచువారు, నొకటి రెండు దెబ్బలు దవులుపఱకును వెనుదీయక నిలుచువారు నిట్లు రాజలోకముల నానావిధముల నడఁచుచునా రాజు [రా. దశరథుఁడు. భా. పాండురాజు] యుద్ధవిహారముసలిపెను.

ఈ పద్యమున నుత్తరోత్తర ముత్కర్షము దెలుపుటచే సారాలంకారము. లక్షణము. "సారమను పేరుగల యలంకారముత్త, రోత్తరోత్కర్షగతి నొప్పుచుండుఁగృతుల." అడిదము సూరకవి.

మ. తలఁపంజొప్పడి యొప్పెనప్పుడుతదుద్యజ్జైత్రయాత్రాసము
త్కలికారింఖదసంఖ్యసంఖ్యజయదశ్వత్కంఖాణరింఖావిశృం
ఖలసంఘాతధరాపరాగపటలాక్రాంతంబుమిన్నేరన
ర్గళభేరీరవ నిర్దళద్గగన రేఖాలేప పంకాకృతిన్. 9

రామాయణ భారతార్థములు సమానములు. తత్...ఆక్రాంతంబు - తత్ = ఆరాజుయొక్క [రా. దశరథుని యొక్క, భా. పాండురాజుయొక్క,] ఉద్యత్ = ప్రకాశించుచున్న, జైత్రయాత్ర = యుద్ధయాత్రయందు, సముత్కలికా = ఉత్కంఠాతిశయముచే, రింఖత్ = సంచరించుచున్న, అసంఖ్య = లెక్కలేని, సంఖ్య = యుద్ధములందు, జయత్ = జయముగల్గిన, కంఖాణ = అశ్వవిశేషములయొక్క, రింఖా = గిట్టలచే, విశృంఖల = అడ్డులేనట్లు, యథేచ్ఛముగాననుట. సంఘాత = త్రొక్కఁబడిన, ధరా = భూమియందలి, పరాగ = దుమ్ముయొక్క,

పటల = సమూహముచేత, ఆక్రాంతంబు=ఆక్రమింపఁబడినది, మిన్నేరు = ఆకాశగంగ, అనర్గళ...ఆకృతిన్ - అనర్గళ = అడ్డులేని, భేరీరవ = భేరీధ్వనులచే, నిర్దళత్ = చీలుచున్న, గగన = ఆకాశమునందలి, రేఖా = చీలికలకు, లేప = పూఁతకొఱకు, అగునట్టి, పంక = బురదయొక్క, ఆకృతిన్ = ఆకారముచేత, తలఁపన్ = తలఁచుటకు, చొప్పడి = యుక్తమై, ఒప్పెను.

తా. ఇతని యుద్ధయాత్రలయందలి గుఱ్ఱపుగిట్టల త్రొక్కుడిచేఁ గల్గిన ధరాపరాగ సమాక్రాంతమగు మిన్నేఱు భేరీనినాదమున నాకసమునఁ బీటలువాఱిన రేఖయన నొప్పుచుండెను.

"ఉత్కలికా" ఉత్కంఠోత్కలికేసమే." అని అమరము.

సంఖ్యం. "మృథమాస్కంధనం సంఖ్యం" అని యమరము.

ఇట నలంకారము సంబంధాతిశయోక్తి. లక్షణము. "ఇంబడరఁగాఁ వ్యములయో, గంబొరవకయుండ యోగకల్పనమైనన్. ఆంధ్రచంద్రాలోకము.

చ. తురగఖురాహతక్షితిజధూళిచయస్థగితాంబరంబుతో
నొరయుచుఁ దచ్చమూగజసముత్కరమప్పుడుచూడనొప్పె;ది
క్కరివరయూథమత్సరవిగాఢతఁజేసి సమస్తమైనయి
ద్ధరఁ దనపైకినెత్తుకొనిరాఁ దాల్చెడినోయనుచుండఁజూపఱుల్.

రామాయణ భారతార్థములు సమములు. తురగ...అంబరంబుతోన్ - తురగ = గుఱ్ఱములయొక్క, ఖుర = గిట్టలచేత, ఆహత = కొట్టఁబడిన, క్షితి, జ = భూమినుండికలిగిన, ధూళి = దుమ్మునయొక్క, చయ = సమూహముచేత, స్థగిత = పొదగఁబడిన, అంబరంబుతోన్ = ఆకాశముతో, ఒరయుచున్ = ఒరసికొనుచు, తత్ = ఆరాజుయొక్క, [రా. దశరథుని యొక్క, భా. పాండురాజుయొక్క.] చమూ = సేనలయందలి, గజ = ఏనుఁగులయొక్క, సముత్కరము = గుమి, దిక్కరి.....విగా

ఘతఁ, చేసి-దిక్కరి = దిగ్గజములయొక్క, వర = శ్రేష్ఠమైన, యూథ = సమూహముతో, మత్సర = ద్వేషముయొక్క, విగాఢతఁ, చేసి=దట్టమగుటచేత, సమస్తమైన, ఇద్ధరఁ = ఈభూమియంతయును, తనపైకిఁ, ఎత్తికొని = తనమీఁదికెత్తికొని, తాల్చెడినో = ధరించుచున్నదో, అనుచుండఁ = అనిచెప్పుచుండఁగా, అప్పుడు, చూడఁ, ఒప్పెఁ.

తా. వారిసేనాగజములు గుజ్జుపుగిట్టల తాఁకునఁ బైకెగసినదుమ్ముచే మూయఁబడిన యాకసముతో నొరయునంతటి యౌన్నత్యములుగలవై దిగ్గజములతో మత్సరించి, భూమినంతయుఁ దాముమోయుచున్నవో యనునట్లుండెను."

"చమూ." "ధ్వజినీ వాహినీచమూః" అని యమరము.

"విగాఢతఁజేసి." "కేచిత్తు వైకృతాశ్శబ్దా విభక్త్యర్థాభిధాయకాః" అనునథర్వణుని మతమున నిటఁ జేతవిభక్త్యర్థమునఁ జేసియను ప్రయుక్తమయ్యెను.

"ఇద్ధర." "ద్విరుక్తంబగు హల్లుపరంబగునపుడాచ్ఛికంబగు దీర్ఘంబునకు హ్రస్వంబగు." త్రికంబుమీఁది యసంయుక్త హల్లునకు ద్విత్వంబు బహుళంబుగానగు." బాలవ్యాకరణము. "బాహుళకముచే నూష్మరేఫంబులకు ద్విత్వంబుగలుగదు." బాలవ్యాకరణ గుప్తార్థ ప్రకాశిక.

"ఎత్తికొని." ఎత్తియనుదానిలోని యిత్వముత్వముగా మాఱవచ్చును. లక్షణము. "పెనచికొని కూడుకొని యిడి, కొని యనుశబ్దములఁ గృతులఁ గూరుచువేళం, గొనిశబ్దపూర్వవర్ణం, బునకిత్వోత్వములు వచ్చు." కవిసంశయ విచ్ఛేదము.

అలంకారము. ఉత్ప్రేక్ష. అతిశయోక్తి.

మత్తేభవిక్రీడితము. లక్షణము. "నలువొందఁ స, భ, రల్; న, మల్ ; య, వ, లతో నంగూడి మత్తేభమిం, పలరారుఁ పదునాలుగావిరతిచే నానందరం గాధిపా." ఆనందరంగరాట్ఛందము.

మ. జవవద్ఘోటకపాటితక్షితిరజస్సంక్రాంతిచేనింకుసిం
ధువులంగ్రమ్మఱనుర్వికిందివికిఁ దోడ్తోనించెఁదన్నాగముల్
నవనిర్యన్మదనిర్ఝరౌఘమున శుండాశీకరోర్ధ్వప్రవ
ర్షవిధిం దాననుజేసిసింధురము లన్బ్రఖ్యాతిగాంచెన్గరుల్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము. జవవత్......సంక్రాంతిచేన్-జవవత్ =వేగములతోఁగూడిన, ఘోటక = గుఱ్ఱములచేత, పాటిత = విఱుగఁగొట్టఁబడిన, క్షితి = భూమియందలి, రజః = పరాగముయొక్క, సంక్రాంతిచేన్ =కూడికచేత, ఇంకు=నీరువట్టిపోయిన, సింధువులన్ = సముద్రముల, ఆకాశగంగను, [గుఱ్ఱపుగిట్టల త్రొక్కుడుచేఁ బైకిలేచినదుమ్ము ఆకాశగంగయందును, సముద్రముననుబడుటచే నచ్చటి పల్లములుపూడి పోవుటచేత, వానియందలి నీరింకి పోయెనని భావము.] తత్ =ఆరాజుయొక్క [రా. దశరథునియొక్క, భా. పాండురాజుయొక్క.] నాగముల్ = ఏనుఁగులు, క్రమ్మఱన్ = మరల, తన, నిర్యత్ = ఉదయించిన, మదనిర్ఝర, ఓఘమునన్ = మదజలప్రవాహముయొక్క సమూహముచేత, శుండా...విధిన్-శుండా = తొండములయందలి, శీకర = జలకణములయొక్క, ఊర్ధ్వప్రవర్షవిధిన్ = ఎత్తుగాఁ జిమ్ముటచేతను, ఉర్వికిన్, దివికిన్ = భూమికి నాకాశమునకును, క్రమ్మఱన్ = మరల, తోడ్తోన్ = వెంటనే, నించెన్ = నిండించెను; దాననుజేసి = కాఁబట్టియే, కరుల్ = ఏనుఁగులు; సింధురములు, అన్ = అనెడి, ప్రఖ్యాతిన్, కాంచెన్ = ప్రసిద్ధినిబొందినవి.

తా. ఆరాజుయొక్క [రా. దశరథునియొక్క. భా. పాండురాజుయొక్క] సేనలయందలి గుఱ్ఱపు గిట్టల తాఁకుచేఁగల్గిన దుమ్ము సముద్రమునను పైకినెగిసి యాకాశ గంగయందును బడి నీటినింకింపఁగా నచ్చటి యేనుఁగులు దమమద జలముచే సముద్రములను, దొండముల యందలి జలకణములు పైకిఁజల్లుటచే నాకాశగంగను జలపూర్ణముగాఁ జేసినవి. కావుననే వానికి సింధురములను పేరుగల్గినది.

"నిర్ఝర." "ప్రవాహోనిర్ఝరోఝరః" అని యమరము.

"శుండా." "శుండాతు బలహస్తిన్యాంమదిరా కరిహస్తయోః" అని విశ్వము.

"సింధువులన్." "సింధుస్తు వారిధౌ, దేశేనదే గజమదే, వాన ద్యాంతు స్త్రీ యా మయం." నానార్థ రత్నమాల.

"దివికిన్." "ద్యోశబ్దమునకు దివియును, భూశబ్దంబునకుభువియు" తాతంభట్టు.

"నిర్ఝరౌఘము." వృద్ధి సంధి - వృద్ధిరాదైచ్. " పాణిని.

"నాగములు నిండించె" ననుటకు లక్షణము. "స్థావరతిర్యక్ప్రభృతుల, కీవెరవునఁ గ్రియలు దలఁప నేకవచనముల్, దేవమనుష్యాది క్రియ, భావింపఁగ నేకవచన బహువచనంబౌ." కేతన.

"బలవత్ .... ఇంక సింధువులన్." అతిశయోక్త్యలంకారము.

"ఉర్వికిన్, దివికిన్, మదనిర్ఝరౌఘమునన్, శుండా కరోర్ధ్వప్రవర్షవిధిన్ నించెన్" యథాసంఖ్యాలంకారము.

"దానముఁజేసి......కరుల్." నిరుక్త్యలంకారము. లక్షణము.

"అధికయోగమువలన నన్వార్థఘటననామములకైనను నిరుక్తినానెసంగు." ఆంధ్ర చంద్రాలోకము.

సీ. గంభీరవేదిల క్షుణలక్షితంబులై
తనరారు భద్రదం తానళములు,
నారట్ట సింధుగాం ధారాదిభవములై
కోఱలు శ్రీవృక్షకీ ఘోటకములు,
పదునాల్గుజాతులం త్రిదశకాంతల మీఱు
పద్మినీజాతి సౌ భాగ్యవతులు,

కడునద్భుతము లైన ✽ కనకరత్నాంశుక
  చందనాది సువస్తు ✽ సంపదలును,
గీ. నఖిలదిగ్దేశ భూప స ✽ మర్పితంబు
లగుచు నరణంబుగతిఁ దోన ✽ యరుగు దేరఁ
దను వరించుజయశ్రీలఁ ✽ గొనుచునతఁడు
పురికిఁ జనుసొంపు వాగగో ✽ చరతఁ బఱఁగె. 12

రామాయణ భారతార్థములు సమము. గంభీరవేది లక్షణ లక్షితంబులై = గంభీర వేదియను గజము యొక్క లక్షణములతో గుర్తింపఁ దగినవై, తనరారు భద్రదంతావళములు = ఒప్పుచుండునట్టి భద్రజాతి గజములు, ఆరట్ట, సింధు, గాంధారాది భవములై = ఆరట్టాది దేశములందు జనించినవై, కొఱలు = చెలరేఁగుచున్న, శ్రీవృక్షకీ ఘోటకములు = శ్రీవృక్షకి యనెడి గుఱ్ఱములు, పదునాల్గు జాతులన్ = బ్రహ్మ, క్షత్ర, వైశ్య, శూద్ర, వ్యావహారిక, గోరక్షక, శిల్పక, పంచాహాణ, కుంభకార, తంతువాయ, క్షౌరక, రజక, వస్త్రచ్ఛేదక, చర్మకార, తిలఘాతక, లుబ్ధక, చండాల, మాతంగులను పదునెనిమిది జాతులలోఁ బ్రథమంబగు బ్రాహ్మణజాతియుఁ, గడవగులుబ్ధక, చండాల, మాతంగ జాతులును దక్కఁ, దక్కిన పదునాల్గు జాతులలో, త్రిదశకాంతలన్, మీఱు = అప్సరసల నతిశయించు, పద్మినీజాతి సౌభాగ్యవతులు = పద్మినీజాతి స్త్రీలు, కడున్ = మిక్కిలి, అద్భుతములైన = ఆశ్చర్యకరములైన, కనక .... సంపదలును- కనక=బంగారు, రత్న, అంశుక=రత్నములు, వస్త్రములు,చందన=గంధము, ఆది = మొదలుగాఁగల, సువస్తు = మంచివస్తువు లనెడి, సంపదలును = ఐశ్వర్యములును; కనక రత్నాంశుక=బంగారు జలతారుతో నేయఁబడిన, ముత్యములు మున్నగు రత్నములతోఁ గూర్పఁబడిన యనియు నర్థాంతరము సెప్పవచ్చును. అఖిల దిగ్దేశభూప = అన్ని దేశపు రాజులచేత, సమర్పి

తంబులు, అగుచున్ = ఇయ్యఁబడినవగుచు, అరణంబులగతిన్ = వివాహకాలమునందు వధువుతోడఁ దండ్రియిచ్చు వస్తువులవలె, తోన, అరుగుదేరన్ = తనతోడ వచ్చుచుండఁగా, తనున్ = తన్ను, వరించు = కోరు, జయశ్రీలన్ = జయలక్ష్ములను, కొనుచున్ = గ్రహించుచు, అతఁడు = ఆ రాజు. [రా. దశరథుఁడు భా. **పాండురాజు.**] పురికిన్, చను, సొంపు = పట్టణమునకువచ్చునట్టి యందము ; వాక్, అగోచరతన్, పరఁగెన్ = వాచామగోచరమై యొప్పెను.

తా. నానావిధ భద్రజాతి గజములును బెక్కుదేశములఁ గల్గిన గుఱ్ఱములును, రూపవతులగు పెక్కండ్రు వనితలును, స్వర్ణాదివస్తు జాతమును పలుదేశపురాజు లియ్యఁగా వానిం గ్రహించి జయలక్ష్మితోడఁ బురికి, వచ్చునట్టి యావైభవము వాచామగోచరమై యొప్పెను.

"గంభీరవేది." లక్షణము. త్వగ్భేదాచ్ఛోణితస్రావా, న్మాంస స్యదళనాదపి, ఆత్మానం యోనజానాతి, తస్య గంభీరవేదితా." మృగచర్మీయము. మఱియు, "చిరకాలే నయోవేత్తి, శిక్షాంపరిచితామపి, గంభీరవేది ర్విజ్ఞేయ, స్సగజోగజవేదిభిః" రాజపుత్రీయము. "యంతా గంభీర వేదినః" అని కాళిదాస ప్రయోగము.

శ్రీవృక్ష కీఘోటకములు." లక్షణము. "వక్షోభవావర్త చతుష్టయంచ, కంఠేభవేద్యస్యచరోమకూపః, శ్రీవృక్షకీనామ హయస్సభర్తుః, పుత్రప్రపౌత్రాభివివృద్ధయేస్యాత్." హయలీలావతి.

"పద్మినీజాతి సౌభాగ్యవతులు" లక్షణము. "భవతి కమలనేత్రా నాసికాక్షుద్రరంధ్రా । అవిరళకుచ యుగ్మాచారుకేశీ కృశాంగీ । మృదువచన సుశీలాగీత వాద్యానురక్తా । సకలతను సువేషా పద్మినీపద్మగంధా॥" రతిమంజరి.

"అరణంబుగతి." ఇది హారణశబ్దముయొక్క వైకృతము. "హ్రీయతే స్త్రీ యాస్వాతంత్ర్యే ణేతిహారణం" గురుబాలప్రబోధిక. "యౌతకాదితు యద్దేయం సుదాయో హారణంచతత్," అని యమరము.

" దంతావళములు. " దంతశిఖాత్సంజ్ఞాయాం, " దన్తావలోహస్తీ " సిద్ధాంత కౌముది.

"తోనవచ్చు" ఇటఁబ్రత్యయమే శబ్దము వలె స్వతంత్రముగా నిలిచెను. తోడమాటాడకునికి" ఇత్యాదులు పూర్వ ప్రయోగములు పెక్కులు గలవు.

"భద్ర దంతావళములు." ఇట ముద్దరాజు రామన్న భద్రశబ్దమునకు మంగళమనియర్థము గావించి, పట్టపు టేనుఁగులనెను గాని, దంతావళములు అను బహువచన స్వారస్యముచే భద్రజాతి గజములనుటయే సమంజసము. "భద్రైర్మన్ద్రైర్మృగైర్భద్రమన్ద్రైర్భద్రమృగైరపి." రామాయణము.

క. తనపాండుసమాఖ్యాజగం
బున వెలయఁగ నిట్లు సకలభూనాథుల నా
త్మనిదేశవర్తనులు గా
నొనరించె నితాంతవైభవోజ్జ్వలుఁడగుచున్. 13

రామాయణ. తన, పాండు = శుభ్రమైన, సమాఖ్యా=కీర్తి, జగంబునన్ = లోకమున, వెలయన్ = ప్రకాశింపఁగా, నితాంత, వైభవ = మిక్కిలి వైభవముతో, ఉజ్జ్వలుఁడు, అగుచున్ = ప్రకాశించువాఁడగుచు, ఇట్లు, సకలభూనాథులన్ =రాజులనందఱను, ఆత్మ=తనయొక్క, నిదేశ = ఆజ్ఞలో, వర్తనులుగాన్ = అనుసరించు వారినిఁగా, ఒనరించెన్ = చేసెను.

తా. దశరథుఁడు రాజులనందఱను దనయాజ్ఞానువర్తులగు లాగున నొనర్చికొనెను.

"పాండు." హరిణః పాండురః పాండు" అని యమరము.

" సమాఖ్య." "యశః కీర్తి స్సమాఖ్యాచ." అని యమరము.

భారత. తన, పాండుసమాఖ్య = పాండురాజు అనునామము, జగంబునన్, వెలయన్, నితాంత వైభవోజ్జ్వలుఁడు, అగుచున్ = అత్యంత వైభవముతోఁ బ్రకాశించుచు, ఇట్లు, సకలభూనాథులన్, అత్మనిదేశ. వర్తనులుగాన్, ఒనరించెన్ = చేసెను.

తా. పాండురాజు, అనుతన నామమెల్లెడల వ్యాపింపఁగా, రాజులందఱఁ దనయాజ్ఞలో నిడికొనియెను.

"సమాఖ్య" "ఆఖ్యాహ్వే అభిధానంచ." అని యమరము.

వ. ఇట్లు యథేష్టభోగంబులఁ బ్రవర్తిల్లుచు నొక్కనాఁడు తన
మనంబున. 14

భారతరామాయణార్థములు సమము.

చ. శ్రమముడుగుం దనూజడిమ జాఱుఁజలాచలలక్ష్యభేదన
క్రమము లెఱుంగవచ్చు మదిఁ గానఁబడుంబరజాతిభీతికో
పముల విచేష్టితంబులివి భావమునం దలపోయ,నన్నిచం
దములఁ బ్రియంబెయంచునరనాథుఁడు వేఁటకునుద్యతాత్ముఁడై.

అవతారిక. వేఁటయందలి సుగుణము లీపద్యమువలనఁ దెల్పఁబడుచున్నవి.

రామాయణభారతార్థములు సమము. శ్రమము, ఉడుగున్ = ఆయాసము తీఱును. [నూనసక్లేశ జనితశ్రమ మేదేనుండిన వేఁటవలనఁ గల్గిన సంతసము మూలమున నాశ్రమము వాయుననుట] తనూజడిమ, మానున్ = శరీరమునందలి జడభావము మానును. [వేఁటయొక వ్యాయామవిశేషమగుటచే శరీరమునందలి జడత్వము మానుననుట.] చల, అచల లక్ష్యభేదనక్రమము, ఎఱుంగన్, వచ్చున్ = కదలునట్టి వానినిఁ, గదలనట్టి వానిని గుఱివెట్టి భేదించువిధము దెలియ వచ్చును, పరజాతి, భీతి, కోపముల విచేష్టితములు, మదిన్, కానంబడున్ = సజాతీయములు గాని

వానియొక్క భయమువలనను, గోపమువలనను గల్గినచర్యలు మనసునం దెలియవచ్చును, ఇవి, భావమునన్, తలపోయన్ = ఇవి మనసునందలం పంగా, అన్ని చందములన్ = అన్ని విధములచేతను, ప్రియంబె, అంచున్ = ప్రియమేయనుచు, నరనాథుండు = రాజు, [రా. దశరథుండు. భా. పాండురాజు.] వేంటకున్, ఉద్యతాత్ముండై = వేంటాడుటకుం బ్రయత్నించు నెన్నిక గలవాండై.

తా. వేంటశ్రమము వాపును, జడత్వమును మాన్పును, లక్ష్యభేదన కౌశలము నొసంగును, విజాతీయముల యొక్క, భీతికోపాదులు దెల్పును, ఇట్లన్ని విధముల నుత్కృష్టమగుటచే నారాజు వేంటాడం దలంచినవాండై.

కాళిదాసుండు వేంటనుగుఱించి యిట్లు చెప్పెను, "మేదచ్ఛేదకృశోదరం లఘుభవత్యుత్థాన యోగ్యం వపుస్సత్వానామపిలక్ష్యతే వికృతిమచ్చిత్తం భయక్రోధయోః, ఉత్కర్షస్సచధన్వి నాంయ దిషవస్సిధ్యన్తి లక్ష్యే చలే,మిథ్యాహి వ్యసనంవదన్తి మృగయామీ దృగ్వినోదఃకుతః." అభిజ్ఞాన శాకుంతలము.

ఈ పద్యము నాల్గవపాదమున నను స్వారయతి. లక్షణము. "భువి నను స్వారయతి బిందు పూర్వకముగ, ణాకునిట నాల్గు చెల్లుంబాండవ సహాయ, నాకు నిటనాల్గు చెల్లు కందర్ప జనక, మాకు నిట నాల్గుచెల్లు సంపదలరాజ." అనంతుని ఛందము. దీనినే యప్పకవి బిందుయతి యనెను.

క. అతివినయాన్వితకుంతియు
ధృతమహిమాద్రియునగుచు నకతిప్రీతితరం
గితమతులై తను, గొలువంగం
జతురమృగయు వేంగుదేరం కై జనియె న్వనికిన్. 16

రామాయణ.—అతివినయాన్విత = మిక్కిలి యడంకువగల, కుంతియున్ = ఈటెలం దాల్చియుండు భటులం గలవాండును. ధృతిమహిమన్ = ధైర్య మహిమను, అద్రియున్ = పర్వతమగు వాండును,

పర్వతముతో సాటియగువాఁడనుట. అగుచున్, అతి ప్రీతి తరంగిత మతులై = మిక్కుటమగు ప్రీతిచేపరంపరితమైన మనస్సుగలవారై, చతుర = సమర్థులగు, మృగయులు = వేఁటగాండ్రు, తనున్ = తన్ను, కొలువంగన్, ఏఁగుదేరన్ = కొలుచుట కొఱకు వచ్చుచుండఁగా, వనికిన్, చనియెన్ = అడవికివెళ్లెను.

తా. ఈరెలు మున్నగు నాయుధములు ధరించిన సైనికులఁ గల దశరథుఁడు వేఁటగాండ్రు దనతో వచ్చుచుండ నడవి కరిగెను.

"కున్తి" "ప్రాసస్తుకుంతః" అని యమరము.

ఇట్లు, అతివిన యాన్వితకుంతి; యనునప్పుడు 'కుంతాః యేషాంసంతీతి కుంతినః' అనుమతు బర్థకముపై బహువ్రీహివచ్చెను.

భారత.—అతివినయాన్విత = మిక్కిలి యడఁకువగల, కుంతియు, ధృతిమహి = ధైర్యమునకు స్థానమైన, మాద్రియును, నగుచున్ = నవ్వుచు, అతిప్రీతి తరంగితమతులై, తనున్, కొలువంగన్ = సేవించుచుండఁగా, చతుర మృగయులు, ఏఁగుదేరన్ =వచ్చుచుండఁగా, వనికిన్, చనియెన్ = వెడలెను.

తా. కుంతీమాద్రులు దన్నుఁ గొలుచుచుండఁగా మృగయులు దనతో వచ్చుచుండఁగాఁ బాండురాజడవికి వేఁటకై యేఁగెను.

"కుంతియు," "మాద్రియును;' ఇటనివి దీర్ఘాంతములు గామికి సూత్రము. "దీర్ఘాణాం హ్రస్వస్యాత్" ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి.

'ఏఁగుదేరన్;' "తేతేరులు తెచ్చునకగు." బాలవ్యాకరణము.

వ. ఇట్లు చనిచని వివిధమృగంబులన్ వేఁటాడుచుందిఱిఁగి. 17

రామాయణ భారతార్థములు సమము.—

క. నెలకొనియె వేఁటతమి న
బ్బలియుఁడు శిశిర నగ రుచిర కి పరిసర మహిమం

గల తమస తీర సికతా
విలసనములు డెందమునకు ౕ విందొనరింపఁగ. 18

రామాయణ.—అబ్బలియుఁడు = బలవంతుఁడగు నాదశరథుఁడు శిశిరనగ......మహిమఁగ- శిశిరనగ = చల్లని చెట్లచేత, రుచిర = అందమగు, పరిసర = ప్రాంతభూములయొక్క, మహిమఁగ, కల = మాహాత్మ్యముగల, తమస తీర = తమసానదియొక్క గట్టున [ఇది సాధ్య సమాసము.] సికతా విలసనములు = ఇసుకదిబ్బల యొప్పిదములు, డెందమునకుఁగ = మనస్సునకు, విందొనరింపఁగ = సంతోషము గల్గింపఁగా, వేఁటతమియందుఁగ = వేఁటయందలి యుత్సాహమునందు, నెలకొనియెఁగ = స్థిరుఁడాయెను.

తా. ధశరథుఁడు చల్లని చెట్లచే నందమగు ప్రాంత ప్రదేశము గల తమసా తీరమున వేఁటయం దుత్సాహముతో నుండెను.

"పరిసర" "పర్యంతభూః పరిసరః." అని యమరము.

"సికతా" "సికతా వాలు కాయాంచ సైకతేష్వా మయాంతరే" అని విశ్వము.

భారత.—అబ్బలియుఁడు = పాండురాజు, శిశిరనగ = హిమవత్పర్వతముయొక్క, రుచిర, పరిసర మహిఁగ = ప్రాంతభూములయందు, మంగల తమ = మిక్కిలి శుభములగు, సతీరసికతా విలసనములు = భార్యలయొక్క, రసికత్వముచేఁ గల్గు విలాసములు, డెందమునకుఁగ, విందు, ఒనరింపఁగ = కల్గింపఁగా, వేఁటతమిఁగ, నెలకొనియెఁగ = స్థిరుఁడాయెను.

తా. పాండురాజు హిమాలయ ప్రాంత భూములయందుఁ దనభార్యలరసికత్వ విలాసములు దనకు వేడ్కనిచ్చుచుండఁగా వేఁటయందాసక్తుఁడయియుండెను.

"నగ" "అగో నగశ్చ భుజగే నాభౌ భూరుహ భూధరే" నానార్థ రత్నమాల.

ఉ. హారిమృగవ్యనవ్యవిహితాదరుఁడాధరణీతలేశుఁడ
ధ్వారచితశ్రమాకలితుఁడై, కడుమెచ్చెసురాపగాజలా
సారసమాగమార్హతమసారససారససారసౌరభో
దీరణకారణంబు నతిధీరసమీరకిశోరవారముల్॥ 19

రామాయణ.—— హారి = హారములుగలవాఁడును, [ఇది భిన్న పదము.] మృగవ్య...ఆదరుఁడు - మృగవ్య = వేఁటయందలి, నవ్య = నూతనముగా, విహిత = చేయఁబడిన, అదరుఁడు = ప్రీతిగలవాఁడు, ఆధరణీతలేశుఁడు = దశరథుఁడు, అధ్వ...ఆకలితుఁడై-అధ్వ = మార్గమందలి, ఆరచిత = చేయఁబడిన, శ్రమ = అయాసముతో, ఆకలితుఁడై = కూడినవాఁడై, [వేఁటాడుటచేఁ గల్గిన శ్రమచే నలసినవాఁడై యని భావము.] సురాపగా....కారణంబు - సురాపగా జలాసార = గంగానదీ ప్రవాహముతో, సమ = సాటిదగు, ఆగమార్హ = శ్రుతిస్మృతులవలన శ్రేష్ఠమగు, [పురాణ ప్రసిద్ధమగునదనుట] యాత్రా యోగ్యమనియు నర్థాంతరము చెప్పవచ్చును. తమసారస = తమసానదీ జలమునందలి, సారస = తామరలయొక్క, సార = శ్రేష్ఠములగు, సౌరభ = వాసనలయొక్క, ఉదీరణ = వ్యాపనమునకు, కారణంబు = హేతువైన. అతి .. వారముల్ - అతిధీర = మిక్కిలి దిట్టమయిన, సమీరకిశోర = మందమారుతముయొక్క, వారముల్ = సమూహమును, కడున్, మెచ్చెన్ = చక్కఁగా మెచ్చుకొనెను.

తా. దశరథుఁ డిట్లు వేఁటాడి యలసినవాఁడై గంగానదీ ప్రవాహముతో సాటిదగు తమసానదియందలి తామరల వాసనతో వచ్చు మందమారుతము తాఁకున శ్రమాపనోదన మగుటచే దానినెంతయు మెచ్చుకొనెను.

"మృగవ్య." "ఆచ్ఛోదనం మృగవ్యం స్యాదాఖేటో మృగయా స్త్రియాం." అని యమరము.

"సురాపగా" "అపాంసమూహాః, ఆపః. తేనగచ్ఛతీ త్యాపగా" అని వ్యుత్పత్తి.

"ఆసార." "ధారా సంపాత ఆసారః" అని యమరము.

"తమసతీర" సమాసమధ్యమునహ్రస్వము వచ్చుటకు లక్షణము "అగునుస్త్రీలింగ శబ్దంబు హ్రస్వమునను, మాసమధ్యంబునను రంగమనుజ విభుని , కీర్తిహరజటా జూట సంకీర్ణ దివ్య, గంగజలముల మితిమీఱు గరి మనను." ఆనందరంగరాట్ఛందము.

"రాకసుధాంశుమండలము" శృంగారనైషధము.

ఇటఁ దమ సారస యనుటచే శైత్యమును, సారస సౌరభయను టచే సౌగంధ్యమును, కిశోరయనుటచే మాంద్యమును దెల్పఁబడియెను.

ప్రవాహమునఁ దామరలున్న లాగున వర్ణించుట కవి సమయ సిద్ధము.

భారత.___హారి = మనోహరమైన, మృగవ్య, నవ్య విహిత, ఆద రుఁడు = ప్రీతిగలవాఁడు. ఆధరణీ తలేశుఁడు = పాండురాజు, అధ్వ, ఆర చిత, శ్రమ, ఆకలితుఁడై = కూడినవాఁడై, సురాపగా, జలాసార = ప్రవాహములయందు, సమాగమ = పరస్పర సాంగత్యమునకు, అర్హాతమ= మిక్కిలి తగిన, సారస = బెగ్గురు పక్షులుగల ['సమాగమార్హాతమ, సారస' అనునది సారసశబ్ద విశేషణము.] సారస = తామరలయొక్క, సార, సౌరభ, ఉదీరణ, కారణంబు = హేతువైన, అతిధీర, సమీరకిశోర, వారముల్ =సమూహమును, కడున్ =మిక్కిలి, మెచ్చెన్ =మెచ్చుకొనెను.

తా. పాండురాజు వేఁటాడి యలసినవాఁడై యచ్చటి తామరల వాసనలతోఁగూడిన చల్లని పిల్లగాలులచే నపగతశ్రముఁడై యావాతపోతము లను మెచ్చుకొనెను.

“సారస సారస” “అథసారసం౹ పద్మేవాతు ఖగే చంద్రే.” అని నానార్థ రత్నమాల.

సీ. పుడమిఱేఁడీరీతిఁ గడఁగి డెందము మృగ
వ్యాపారఖేలన మభిలషింపఁ,
గానలోఁ దారు మృగంబులకై వడిఁ
గైకొని యసమాస్త్రకర్మకలనఁ,
దనరుచొక్క పురాణముని దంపతులు దమ
కంబులు దేర నెయ్యంబు మీఱ,
ననిచినఁ దత్ప్రియతనయుండు వారిత
కారుణ్యుఁడై పూని కలశమంబు,
గీ. మగ్నముగఁ జేయుచప్పుడు భగ్నహృదయుఁ
డగుచు వినిశితశరవిశేషాభిహతిని
ద్రెళ్లనేసె నాఘనుల సద్వృష్టి నియతి
బ్రుంగఁ గేవల సారంగబుద్ధిఁ జేసి. 20

రామాయణ. పుడమిఱేఁడు = దశరథుఁడు, ఈరీతిన్=ఈలాగున, పూర్వోక్త ప్రకారముగాననుట. కడఁగి = ప్రయత్నించి, డెందము = మనస్సు, మృగవ్య = వేఁటయందు, అపార ఖేలనము = అధికవిహారము, అభిలషింపన్ = కోరఁగా, కానలోన్ = అడవిలో, [ఇదికాననశబ్దమునుండి, వర్ణలోపమువలనఁ గల్గిన వైకృత రూపము.] తారు = సంచరించు, మృగంబులకై,వడిన్, కైకొని = మృగములకై వేగముఁ బూని, అసమ = సాటిలేని, అస్త్రకర్మకలనన్=బాణప్రయోగముచే, తనరుచున్=ఒప్పుచు, [ఈ పదము చప్పుడువిని, యనుదానితో నన్వయించును.] ఒక్క పురాణముని దంపతులు = ఒక్క వృద్ధముని దంపతులు, తమకున్, అంబులు = నీళ్లు, తేరన్ = తెచ్చుటకు, నెయ్యంబు = స్నేహము, పుత్త్రస్నేహమనుట.

మీఱన్ = అతిశయింపఁగా, అనిచినన్ = అంపఁగా, తత్ప్రియతనయుండు= ఆదంపతులకుఁ బ్రీతిపాత్రుఁడగు కుమారుఁడు, అవారిత, కారుణ్యుఁడై పూని = అడ్డగింపఁబడని దయగలవాఁడై, యాకార్యమునకుఁ బూని, [మిక్కిలి కనికరముతో నీరు దెచ్చుటకుఁ బూని యనిభావము.] కలశము, అంబు నిమగ్నముగన్ = జలకుండిక నీటిలోమునుఁగునట్లు, చేయు, చప్పుడు= చేయునట్టి శబ్దము, [కుండనీటిలో ముంచునప్పటి ధ్వనియనుట.] భుగ్న హృదయుఁడగుచున్ = కుటిల హృదయుఁడగుచు, విని=ఆలకించి, లసత్, దృష్టి = ప్రకాశించెడిచూపు, అంతర్దృష్టియగు జ్ఞానమనుట. నియతిన్= విధిచేత, బ్రుంగన్ = నశింపఁగా, కేవలసారంగబుద్ధిఁజేసి = ఏనుఁగయే యను బుద్ధిచే, అఘనున్ = అగొప్పవానిని = మునికుమారుననుట. శిత = వాఁడియైన, శరవిశేష = శబ్దఘాతియను బాణ విశేషముయొక్క, అభి హతిన్ = వ్రేటుచేత, ద్రెళ్లన్, ఏసెన్ = చావఁగొట్టెను.

తా. దశరథుఁడు వేఁటయందాసక్తుఁడగుచు నడవిలో సంచరించు మృగములపై బాణప్రయోగము సేయుచుండె. అప్పుడచ్చటి వృద్ధముని దంపతులువచ్చియుండి వారు దమకునీరుఁదేరఁ దమకుమారు నంపఁగా నతఁడు తనచేతికలశము నీటముంపఁగా నప్పటిశబ్దమువిని యది యేనుఁగు నీరుద్రావు చప్పుడని తలఁచి దశరథుఁడు దైవదుర్విపాకమున శబ్దఘాతి యను బాణముచే నామునికుమారునేసెను.

"పుడమి," ఇది పృథివీశబ్దతద్భవము. "గుణములు గొనములు కులము కొలమన్నగు, బృందంబు బిందంబు పృథివిపుడమి." సర్వలక్షణసార సంగ్రహము.

"డెందము." "ఎదయన డెందంబనఁగా, మదియనఁగా నెడఁద నంగమఱ యుల్లమునా, హృదయమునకు నివియెసఁగును, విదితంబుగ నాహ్వయములు." ఆంధ్రనామసంగ్రహము.

"అపార ఖేలనము." ఇటద్వితీయార్థమునఁ బ్రథమ. "తస్యాః ప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్" ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

"పురాణమువి దంపతులు." పురాణప్రతనప్రత్న పురాతనచిరంతనాః" అనియు, "దంపతీజంపతీ భార్యాపతీ జాయాపతీచతౌ." అనియు నమరము.

"దంపతులు" "దంపతీ, జంపతీ, జాయాపతీ. జాయాశబ్దస్య జంభావో దంభావశ్చవాని పాత్యతే." వరరుచివార్తికము.

"భుగ్నహృదయుఁడు." ఆవిద్ధంకుటిలం భుగ్నంవేల్లితంవక్రమిత్యపి." అని యమరము.

"నియతి." దైవం దిష్టంభాగధేయం భాగ్యంస్త్రీనియతిర్విధిః" అని యమరము.

"కేవల సారంగబుద్ధిఁజేసి" ఇట 'కేవల' యను పదము నిర్ణయార్థమున వచ్చుటచే నపుంసకలింగమైనను మకారాంతావ్యయమైన నగును. "నిర్ణీతేకేవలమితి త్రిలింగంత్వేక కృత్స్నయోః" అని యమరము.

"సారంగ." సజాతీయైస్సహ అరం అత్యర్థంగచ్ఛతీతి సారంగః" అని వ్యుత్పత్తి.

"సార + అంగ" సవర్ణదీర్ఘసంధి కావలసి యుండినను "శకంధ్వాదిషు పరరూపంగ్రాహ్యం" అనుచెప్పునఁ బరరూప సంధి గల్గెను.

"కానలోఁదారు"—ఇటఁ గొందఱు'తారు' అనునది యలఘురేఫమనియు, శ్లేషార్థసంఘటనమునకై రేఫద్వయమేళనము చేసెననియు నభిప్రాయ పడెదరుకాని యిచ్చటి తారు లఘురేఫమేయగును. అలఘురేఫమునకుఁ దిరోహితమని యర్థము గాని సంచరించుననని యర్థముకాదు.

భారత. పుడమిఱేఁడు = పాండురాజు, ఈరీతిన్, కడఁగి=పూని, మునిదంపతులు, డెందము = మనస్సు, మృగ = మృగదంపతులయొక్క, వ్యాపార = రతివ్యాపారమువంటి, ఖేలన = విహారమును, అభిలషింపన్,

కానలోన్, తారు = తాము, మృగంబులకైవడిన్ = మృగముల రీతిని, కైకొని = గ్రహించి, మృగరూపధారులై యనుట. తమకంబులు, తేరన్ = తమిపుట్టఁగా, నెయ్యంబు, మీఱన్ = అతిశయింపఁగా, అసమాస్త్ర కర్మకలనన్ = మన్మథవ్యాపారమునందలియాసక్తిచే, [అసమ, సరికాని, అనఁగా బేసియగు, పంచబాణుఁడనుట.] తనరు = ఒప్పుచున్న, చొక్కపురాణ = మంచి యనురాగము, ననిచినన్ = పల్లవింపఁగా, మిక్కిలి యనురాగము గల్గఁగా నని భావము. తత్ప్రియతన ఆవిహారమునందలి ప్రీతిచేతనే, ఉండన్ = ఱింపఁగా, వారితకారుణ్యుఁడై = అడ్డుపెట్టఁబడిన దయగలవాఁడై, దయాశూన్యుఁడై యనుట. పూని, కలశమంబు=శాంతము, నిమగ్నముగన్, చేయుచున్ = నశింపఁజేయుచు, భగ్నహృదయుఁడగుచున్, సద్దృష్టి = మంచి చూపు, నియతిన్, బ్రుంగన్, కేవల సారంగ, బుద్ధిఁజేసి, జింకయే యనుబుద్ధిచేత, వినిశిత = మిక్కిలి వాఁడియైన, శరవిశేషాభి హతిని, ఆఘనులన్ = ఆగొప్పవారిని, ద్రెళ్లన్, ఏసెను= వేసెను.

తా. పాండురాజు వేఁటాడుచు నాయడవిని మృగములలాగున రతి క్రీడ సేయఁదలఁచి మునిదంపతులు మృగరూపధారులై విహరించుచుండ, దైవగతి విపరీతమగుటచే నావిషయ మెఱుఁగక కేవల మృగములేయని తలఁచి వారిపై బాణప్రయోగము చేసెను.

"మృగ దంపతులు." "మృగీచ మృగశ్చమృగౌ" ఏకశేషవృత్తి. ఇట స్త్రీలింగశబ్దము చేరుటచేఁ బుంలింగశబ్దముమాత్రము శేషించినది. "పుమాన్ స్త్రియాం." పాణిని.

"చొక్కపురాణ" "కర్మధారయమున మువర్ణమునకుఁ బుంపులగును." బాలవ్యాకరణము.

"రాణ." రాగశబ్దమునకు రాణ యనునది మా గధీరూపము.

"సారంగ" "అథచాతకే। భృంగేకురంగ మాతంగే సారంగశ్శబలే త్రిషు." నానార్థరత్నమాల.

వ. ఇ ట్లేసిసిన్. 21

క. వాలంపతాఁకనకు ధృతి
వ్రీలఁగ హా! తాత యనుచు వెలువడు తన
ర్త్యాలాపమునకు నాజన
పాలకులోత్తంసుగుండె భగ్నునఁ గలఁగెన్. 22

రామాయణ భారతార్థములు సమము. వాలు=వాఁడియగు, అంప తాఁకునకున్ = బాణములు తగులుటచే, [ఇటఁ దృతీయార్థమున షష్ఠి.] ధృతి = ధైర్యము, వ్రీలఁగన్ = చెడఁగా, హా, తాత, అనుచున్, వెలువడు = నోటినుండి. వెలువడుచున్న, తనర్త్యాలాపములకున్ = ఆమనుజునిమాటలఁ బోలుమాటలకు, ఆజనపాలకులోత్తంసు = ఆరాజశ్రేష్ఠుని, [రా. దశరథుని. భా. పాండురాజుయొక్క.] గుండె = గుండియ, భగ్నన్, కలఁగెన్ = భగ్నమని కలఁత నెందెను.

తా. వాఁడిబాణములతాఁకున 'హాతాత' యని వెలువడిన మర్త్యాలాపముల విన్నరాజుయొక్క [రా. దశరథుని. భా. పాండురాజుయొక్క.] గుండెకలఁగెను.

తాతశబ్ద మాంధ్రమునఁ బితామహుఁడను నర్థమిచ్చినను సంస్కృతమునఁ దండ్రి యని యర్థమగుచున్నది.

"అంపతాఁకు." అమ్ము + తాఁకు. "కొండొకచో సమాసంబులందు నామ్వాదికను మ్వాదుల మువర్ణంబులు పఞ్వర్ణకంబులగు." బాలవ్యాకరణము.

క. ఆధరణీపాలుఁడు తమ
సాధునియతికొమరు నేఁడు సమసెనె యిట్లా
హా! ధాతవ్రాఁత యని శర
బాధం గలఁగఁగను వారిపజ్జకుఁ జనియెన్. 23

రామాయణ. ఆధరణీపాలుఁడు = ఆదశరథుఁడు, తమసాధునిన్ = తమసానదిలో, యతికొమరు నేఁడు = మునిపుత్త్రి నేండ్లు, ఆయువనుట. [ఏఁడనుట యిటజాత్యేకవచనము.] ఇట్లు, సమసెనే = ఈ లాగున నశించెనే, ఆహా, ధాతవ్రాఁత = బ్రహ్మయొక్క చైదము, అని, శర బాధన్, కలఁగఁగను, బాణముగ్రుచ్చి కొనుటవలనఁ గల్గిన బాధవలనఁ గలఁత సెందుచుండఁగా, వారిపజ్జకున్ = తమసాజల సమీపమునకు, చనియెన్ = వెళ్లెను.

తా. ముని బాలునకుఁ దమసానదిగట్టుననే నేటితో నాయువునిండెఁ గదా! ఆహా! బ్రహ్మచైదమని చింతించుచు బాణబాధచేఁ గలఁతపడు నాబాలునిజూడ దశరథుఁడు నీటిచెంతకు వెళ్లెను.

"వ్రాఁత" యాంతధాతుపగుటచే దీని కృదంత రూపమునందలి తకారము బిందుసంయుతముగనే యుండును. "తజ్వర్ణకంబు చేయ్వాదుల కగు." బాలవ్యాకరణము.

"ధుని." "తటినీహ్రాదినీధునీ." అని యమరము.

"పజ్జ" 'పశ్చాత్.' అనుదానివికృతి. "పజ్జ. వెనుక, సమీపము. పశ్చాత్." వైకృతిదీపిక.

"ఏఁడు." ఇట నర్ధానుస్వారమువచ్చుటకు; "పదమూఁడేఁడు లరణ్యావాసమున" ననిసోమయాజి ప్రయోగము.

భారత. తమసాధునియతి, కొమరు = తమయొక్క లెస్సైన భాగ్య వైభవము, నేఁడు, ఇట్లు, సమసెనే = నేఁడీలాగున నశించెనుగదా, ఆహా,

ధాత్రవాఁత, అని, శరబాధఁ, కలఁగఁగను, ఆధరణీపాలుఁడు = పాండురాజు, వారిపజ్జకుఁ = ఆమునిదంపతుల సమీపమునకు, చనియెఁ = పోయెను.

తా. మునిదంపతులు నేఁడు దమభాగ్యవైభవ మీలాగునఁనాయెను గదాయని చింతించుచు బాణబాధచేఁ గలఁతఁజెందుచుండఁ బాండురాజు వారిని సమీపించెను.

క. చనితన్ముఖమునఁ దద్వృ
త్తనవిధ మంతయునువిని ధరారామణుఁడు ద
త్తను శరవేదనఁ గ్రమ్మఱి
తనుఁ బొడవిన యట్లతి వ్యథావిహ్వాలుఁ డై. 24

రామాయణ భారతార్థములు సమము. ధరారమణుఁడు=రాజు [రా. దశరథుఁడు. భా. పాండురాజు,] చని, తన్ముఖమునఁ = వానిమాట చేత, లేక, వారిమాట చేత,తద్వృత్తనవిధమంతయును, విని=ఆచరిత్రమంతయు నాలకించి, తత్,తనుశర,వేదన=శరీరమున బాణముగ్రుచ్చికొనుటవలనఁగల్గిన బాధ. క్రమ్మఱి, తిరిగి, తనుఁ, పొడవినయట్లు = తన్ను గ్రుచ్చినలాగున, అతివ్యథా = మిక్కిలి బాధచే, విహ్వాలుఁడై = అశక్తుఁడై.

తా. ఆరాజు తన్ముఖమున నాచరిత్రమువిని బాణముగ్రుచ్చికొనుటచేఁ గల్గిన యావేదన, తిరిగి తననుఁజెందినలాగున బాధచెందినవాఁడై.

"వ్యథా." దీనిచేతజనులు భయపడుదురు లేక చలింతురు కాఁబట్టి వ్యథయని బాధకుపేరుగల్గెను. "విధ్యంతే అనయేతివ్యథా. వ్యథభయచల నయోః" గురుబాలప్రబోధిక.

"విహ్వాల." విక్లబో విహ్వాలః" అని యమరము.

క. ఏనుం గని కర మరయక
బూనితిఁగా కిట్టి యెడలఁ బొనఁగునె యేయం

గానమె కాలనియమగతి
తోనావేఁట మునియుగముఁ ద్రుంగించెఁ దుదిన్. 25

రామాయణ. ఇది దశరథుని వాక్యము. ఏనుంగు, అని = గజమని, కరము, అరయక = మిక్కిలి విచారింపక, పూనితిన్, కాక = ఇట్టి యకార్య మాచరింపఁబూనితిఁగాని, ఇట్టి యెడన్ = ఇట్టిస్థానములందు, ఇట్టి యాశ్రమప్రదేశములందనుట. ఏయన్, పొసఁగునె = బాణము వేయఁదగునా, యుక్తముకాదనుట. ఇది కాకుస్వరము. కానమె = తెలియమా, కాలనియమగతితోన్ = విధి ప్రేరణతోఁగూడి, ["లలాట లేఖానపునఃప్రయాతి." అని న్యాయము.] నావేఁట, మునియుఁగముఁన్ = ఋషి కుమారుని యాయువును, తుదిన్ = కడన, ద్రుంగించెన్ = నశింపఁజేసెను.

తా. గజమని తలఁచి చక్కఁగా నారయక యిట్టి యకార్యము నాచరింపఁ బూనితినిగాని యిది యాశ్రమ ప్రాంతమగుటచే నిటఁగల జంతువు లన్యబాధాకరములు గావు. కాఁబట్టివాని సంహరింపఁ గూడదనుట దెలియనా? నా యీవేఁట మునికుమారుని యాయువు నంత మందించుటతో నంతమందెనుగదా ?

"ఏనుంగని" హ్రస్వమగుటచే నిటనర్ధబిందు పూర్ణబిందువులు రెండు నగును. "హ్రస్వాత్పూర్ణోపిభవేత్" ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి. "ఏనుంగు నెక్కి పెక్కేనుంగు లిరుగడరాఁ బురవీథులఁ గ్రాలఁగలదె." అని సోమయాజి ప్రయోగించెను.

"ఏయన్." "పూనె నెగసెఁబొదలెఁ బొనరెఁ బొందెనటన్న, పలుకులందు మొదలఁ గలుగునట్టి, వ్యంజనంబులఁడగి వానిపైస్వరములు, నిలుచు వలసినపుడు నీరజాక్ష." అని యప్పకవిచెప్పిన చొప్పుననట్టివానిలో పాల్లోపమున నీ రూపమువచ్చెను. "ఓ సరిలిపఱచు మృగముల నేసియు" నని నన్నయ యజాదిగాఁ బ్రయోగించెను.

భారతం. ఇది పాండురాజు వాక్యము. ఏనుఁ = నేనును, కని = చూచియు, ప్రత్యక్షముగాఁజూచియు ననుట. కరము, అరయక = చక్కఁగా విచారింపక, కనికరము, అరయక = దయలేకయనియు నర్థాంతరము. లేక, కరము = చేయి, అరయక = సంకోచింపక. అనియుఁ జెప్పవచ్చును. పూనితిఁగాక, ఇట్టియెడఁ = ఇట్టి క్రీడా సమయములయందు, ఏయఁ పొసఁగునె = తగునా, కానమెకాలు, అని = అడవిలోని సాధారణ మృగములు అని, యమగతితోఁ = యముని ప్రేరణ చేఁగూడిన, నా వేఁట, ముని యుగము = మునులజంటను, తుదిఁ, బ్రుంగించెఁ = నశింపఁజేసెను.

తా. దయాహీనుఁడనై యిట్టి యకార్యము దెలియమింజేసితినిగాక. ఇట్లు రత్యాసక్తులకు భంగముగల్గింపరాదనుట దెలియనా? అడవియందలి మృగములని తలఁచి యముని ప్రేరణచే నా వేఁట యీదంపతులఁ జంపెను.

ఏనుఁ-ఇచ్చటి సముచ్చయముచే, భీష్మాది సహవాసముచే విజ్ఞుఁడ నగు నాయట్టివాఁడు ననుట సూచితము.

ఏనుఁ + కనికరము. ఇటఁబూర్ణబిందువువచ్చుటకు; "పరుషా ద్ద్రుత ప్రకృతి కాస్సరళాస్స్యుస్తద్ద్విత్వంచ బిందుస్స్యాత్" ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

"మెకాలు" "మెగమనఁగ మెక మనంగను, మృగమునకు నభిఖ్యలయ్యె" ఆంధ్రనామశేషము.

"మెకాలు." ఇటమకారలోపము దదాది హల్లునకు దీర్ఘమువచ్చుటకును; "వికృతౌక్వచిచ్చలోపో మోర్దీర్ఘశ్చాత్ర ఆదిమస్యభవేత్." ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

"యుగ" "యుగం యుగ్మేకృతాదిషు." అని యమరము.

వ. అని చింతించుచుండన్.

చ. ఘనశరవేదనల్ బలియఁ గాఁ గా వనకుంభిని వ్రాలియున్న య
మ్ముని యుగళంబు దోఁ ట్రువడ ముంచితి నా తలిదండ్రులన్ మహా
ఘనది; నిఁకే మనన్ నెఱయఁ గాననికన్నులవారి వృద్ధులం
దనరఁ దదంఘ్రిఁ జేర్పు మనుధార్మికుఁ డాయన నమ్రవక్త్రుఁ డై.

రామాయణ. ఘన, శరవేదనల్ = గొప్పవగు బాణములు నాటుటచేఁ గల్గినబాధలు, బలియఁగాన్ = అతిశయింపఁగా, వనకుంభినిన్ = జలకుండికపై, వ్రాలియున్న = పడియున్న, అమ్మునియు = ఆమునిబాలకుఁడును, గళంబు = కంఠము, తొట్రువడన్ = రాలుపడఁగా, ఇది మొదలు మునిబాలకుని మాటలు. నెఱయన్ = మిక్కిలి, కానని కన్నులవారిన్ = దృష్టివిహీనులగువారిని, వృద్ధులన్ = ముసలివారిని, నాతలిదండ్రులన్ = నా జననీ జనకుల, మహా, అఘ, నదిన్, ముంచితిన్= అధిక దుఃఖమనెడి నదియందు, ముంచితిన్, ఇఁకన్, ఏన్, మనన్=ఇంక నేను జీవింపను, ధార్మికుఁడా = ఓ ధర్మాత్ముఁడా, విల్లుగలవాఁడా యనియుఁ జెప్పవచ్చును. తనరన్ = ఒప్పఁగా, ననున్, తదంఘ్రిన్=వారి పాదములను గుఱించి, చేర్పు = చేర్పుము, అనన్ = అనఁగానే, వినమ్రవక్త్రుఁడై = వంచిన తలగలవాఁడై, ముందటి పద్యముతో నన్వయము.

తా. ఆమునికుమారుఁడు బాణబాధ యెక్కుడుకాఁగా జలకుండికపైఁబడి యెలుఁగురాలువడ కన్నులుగానని ముదుసళుల నాతలిదండ్రుల దుఃఖమనెడి నదిలో ముంచితిని. ఇంక నే జీవింపను. ఓధర్మాత్ముఁడా నన్నువారి చెంతకుఁ జేర్పుమనఁగా దశరథుఁడు దలవంచినవాఁడై.

“వనకుంభినిన్.” “వనేసలిలకాననే.” అని యమరము.

“కుంభిని” కుంభిశబ్దముయొక్క రూపాంతరమే కుంభిని. కుంభిశబ్దమునకు. “ఉదన్యకుంభీరథ శాతకుంభజాః.” అని నైషధప్రయోగము గలదు.

"తలిదండ్రులన్." ఇటద్వంద్వములోని పరుషములకు గసడదవాదేశము. "స్యుర్భిన్నా దేవతస్మాత్తే వినాద్వంద్వం హరేర్మతే." అథర్వణకారికావళి,

"మంచితి నాతలిదండ్రులన్." ఇటనకారలోపమునకు; "భూతార్థే ఇత్వవిశిష్టయోర్భిన్నవు వర్ణకయోః ప్రయోగవికల్పోప్యా చార్యాభిప్రేతయేవ. ఏలనిద్ర దెల్పి తీవుగావున." అహోబలపండితీయము.

"ధర్మాత్ముఁడా," విల్లుగలవాఁడాయను నర్థమున, విల్లుండుటకిట్టి చేఁతయాచేయఁదగివదనుట వ్యంగ్యము. కాళిదాసుఁడును, "ఆర్తత్రాణాయ వశ్శస్త్రంనప్రహర్తుమనాగసి." అనియే చెప్పియున్నాఁడు.

భారత. ఘనశరవేదనల్, బలియఁగాన్, వనకుంభినిన్=అరణ్యభూమియందు, వ్రాలియున్న, అమ్మునియుగళంబు = ఆమునిదంపతులు, తొట్రుపడన్ = తడఁబడఁగా, ఆ తలిదండ్రులన్ = ఆమహాత్ములను, [ఇచ్చట, తలిదండ్రులననుట పూజావాచకము.] మహా, అఘనదిన్, సెలయంగాన్ =పూర్ణముగా, మంచితిన్, ఇంకేమనన్ = ఇంక నేమి చెప్పుదును, అని, కన్నులన్, వారి, వృద్ధులన్, తనరన్ = కన్నీరువృద్ధి పొందుచుండఁగా, తదంఘ్రిచేర్పునను = వారి పాదముల చెంతను, ధార్మికుఁడు, ఆయన = పాండురాజు, నమ్రవక్త్రుఁడై = తలవంచినవాఁడై.

తా. బాణవేదనచే నడవినిఁబడియుండి తడఁబడుచున్న యామునిదంపతులనుజూచి, వీరిని గొప్పదుఃఖమనెడి నదిలోఁ ద్రోసితినిగదా! ఇంకేమిసేయుదునని దుఃఖించుచు వారి సమీపమునకేఁగి నమ్రవదనుఁడై.

"కుంభిని." గౌరి లాకుంభినీక్షమా." అని యమరము.

"తదంఘ్రిచేర్పునను. ఇదిమిశ్రసమాసము."సంస్కృత వైకృతశబ్దైర్మిశ్రసమాసస్స యేవవిజ్ఞేయః." ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

“ధార్మికుఁడాయన నమ్రమవక్త్రుఁడై.” ధర్మమెఱిఁగినవాఁడయ్యు నిట్టి యకార్య మాచరించినందులకు లజ్జచేతను, అధర్మములో దిగుటవలని భీతిచేతను, దుష్టశిక్షణ శిష్టరక్షణములు స్వధర్మములయి యుండ వానిని పీడుటవలని దుఃఖముచేతను దలవంచెనని కవియాశయము.

క. విని యతనిం దనపై నిడు
కొని యేఁగి నియమికిఁ దగని ఘోరార్తి యొన
ర్చినవాఁడ మీకు దండ్యుఁడ
నని తనుఁ దెలుపుచును వారి కప్పనసేసెన్. 28

రామాయణ. విని = వానిమాట లాలకించి, అతనిన్ = ఆముని కుమారుని, తనపైన్, ఇడికొని = తనపైనఁ బెట్టికొని, మోఁచికొనియనుట. ఏఁగి = వెళ్లి, నియమికిన్, తగని = మునికిఁదగని, మునీశ్వరులవిషయమునఁ జేయరానిదనుట. ఘోర, ఆర్తిని = పీడను, ఒనర్చినవాఁడన్ = చేసినవాఁడను, మీకు, దండ్యుఁడను = మీచే దండింపఁదగినవాఁడను. [ఇటఁ దృతీయార్థమునషష్ఠి.] అని, వారికిన్, తనున్, తెలుపుచును = తానట్టివాఁడని తెలుపుచు, అప్పనచేసెన్ = ఆబాలునర్పించెను.

తా. మునికుమారునిమాటలువిని దశరథుఁడాబాలుని మోఁచికొనివెళ్లి యావృద్ధ దంపతులయొద్దకరిగి, తాను మహాపరాధము చేసినలాగునఁజెప్పి, తానిట్టివాఁడనుట యెఱిఁగించి వారికాబాలు నర్పించెను.

భారత. వినియత, నిందన=మిక్కిలి నియతమైన నింద, పైన్, ఇడికొని, = తనపై నునిచికొని, ఏన్, కినియమికిన్, తగనట్టి = కోపింప కుండుటకుఁ దగనట్టి, క్షమింపవీలుగాని యనుట. ఘోరార్తి, మీకున్, ఒనర్చినాఁడన్, దండ్యుఁడన్, అని, తనున్, తెలుపుచును, వారికిన్, అప్పన, చేసెన్ = తన్నర్పించెను.

తా. స్థిరముగ నిలిచినట్టి నింద తనపైనిడికొని దశరథుఁడు “మీకు క్షమింప వీలుగానట్టి గొప్పబాధ చేసినాఁడ”నని తన్నువారి కర్పించెను.

గీ. చేసి మనుజేశ్వరుండు త
 చ్ఛాసనమున
నాత్మశరసముత్పాటన
 మాచరించెఁ
దానఁబట్టి, ప్రాణంబు
లెం
 తయుఁ జలింప
నసుతతోగ్రార్తి
 కోర్వక
 యతివరుండు. 29

రామాయణ. చేసి = ఆబాలునర్పించి, మనుజేశ్వరుండు = దశరథుఁడు, తచ్ఛాసనమునన్ = వారి యాజ్ఞచే, ఆత్మశరస ముత్పాటనమున్, ఆచరించెన్ = తనబాణమును దీసివైచెను, దానన్ = ఆకారణమున, పట్టి ప్రాణంబుల్ = కుమారుని ప్రాణములు, ఎంతయున్, చలింపన్ = పోఁగా, అసుతత = కుమారుఁడులేకుండుటచేనైన, ఉగ్ర = ఘోరమైన, ఆర్తికిన్ = బాధకు, ఓర్వక = తాళఁజాలక, యతివరుండు = మునిశ్రేష్ఠుఁడు. ముందటిపద్యముతో నన్వయము.

తా. వారియాజ్ఞచే నాబాలుని శరీరమున గ్రుచ్చికొనిన తనబాణమును దీసివేయఁగానే యాతఁడు మృతినందెను. అంత నాపుత్రశోకము నోర్వఁజాలక యతిశ్రేష్ఠుఁడు.

భారత. చేసి, మనుజేశ్వరుండు = పాండురాజు, తచ్ఛాసనమునన్, ఆత్మశరసముత్పాటనము, ఆచరించెన్ = చేసెను, దానంబట్టి = దానివలన, ప్రాణంబుల్, ఎంతయున్, చలింపన్ = తొట్రుపడఁగా, అసు, ప్రాణముల యొక్క, తత = విస్తృతమైన, ఉగ్ర, ఆర్తికిన్, ఓర్వక, యతివరుండు = ఆమృగదంపతులలోని పురుషుఁడు.

తా. పాండురాజు దన్నర్పించి వారి యాజ్ఞచొప్పునఁ దనబాణము దీసివేయఁగా దానిచేఁ బ్రాణములు దొట్రుపడఁగా నాబాధకోర్వలేక యామృగములలోఁ బురుషుఁడు.

"శాసన." "నిదేశశ్శాసనంచసః." అని యమరము.

గీ. కాంతతోడఁ గూడఁ గానన నిట్టటు చన
లేనియీయవస్థఁ బూనియున్న
మాకుమారుప్రాపుఁ బోకార్చె నేఁడు నీ
దైనప్రౌఢిమహిమ భానుకులుఁడ. 30

రామాయణ. భానుకులుఁడ=సూర్యవంశపు రాజయిన దశరథుఁడా, నీదైన ప్రౌఢిమహిమ=నీచాతుర్యమహిమ, పోకార్చెనను క్రియకుఁగ కర్త. కాంతతోడన్,కూడన్=భార్యతోఁగూడ, కానన్=చూడఁజాలను, ఇట్టు, అటుచనలేని, యవస్థన్, పూనియున్న = గ్రుడ్డితనముచే నిటునటు గదలలేని యీవార్ధకావస్థను, పూనియున్న, మాకుమారు ప్రాపున్ = మాకుమారు నాశ్రయమును, నేఁడు, పోకార్చెను = ఈదినము పోఁగొట్టెను.

తా. దశరథుఁడా! గ్రుడ్డితనముచే నిటునటు గదలలేని యీవార్ధకావస్థనున్న మాకు నీబాణచాతుర్యమహిమ కుమారుని యాశ్రయమును నశింపఁజేసెను.

భారత. హిమ భానుకులుఁడు=చంద్రవంశమునఁ జనించిన పాండురాజా, కానన్ = అడవియందు, కాంతతోడన్, కూడన్, ఇట్టు అటు. చనలేని యీయవస్థన్, పూనియున్న = రత్యాసక్తులయియున్న మాకున్, మారుప్రాపు = మన్మథసౌఖ్యమును, నీదైన ప్రౌఢిమ=నీయొక్క సామర్థ్యము, పోకార్చెను = పోఁగొట్టెను.

తా. ఓ పాండురాజా ఈ యడవియందు రత్యాసక్తులయియున్న మాకు నీబాణ చాతుర్యము రతిసౌఖ్య భంగకారియయ్యెను.

అలంకారము. వ్యాజనింద. లక్షణము. "నిందచే నిందవిస్ఫూర్తి నెగడెనేని, వ్యాజనిందయనఁగఁ బ్రఖ్యాతికెక్కు, నేమియన పలెవిధిని మున్నేకశిరము, నలియఁజేసిన హరుననవలయుఁగాక." ఆంధ్ర చంద్రాలోకము.

ఆ. ఎందు వేఁట రారొ? యితరు లేమనసుతో
దారసంగసుఖముఁ దప్పఁద్రోచి
తకట! పాండురాజ యశమెన్నవైతివి
క్రూరదశరథేశ కులమురోయ. 31

రామాయణ. అతిక్రూర, మిక్కిలిక్రూరుఁడా, దశరథేశ = దశరథుఁడా, ఇతరులు = నీయట్టివారన్యులు, వేఁటరారొ = వేఁటకైవచ్చుచుండుటలేదా? ఏమనన్ = ఏమిచెప్పవచ్చును, సుత, ఉదారత = గొప్పదగు, సంగ=చేరికచేఁ గల్గిన, సుఖము, తప్పఁద్రోచితివి = తప్పులాగునఁద్రోచితివి, అకట=అయ్యో, కులము, రోయన్=నీకులము రోఁతచెందులాగున, పాండుర = తెల్లనయిన, అజయశము = అజమహారాజుయొక్క కీర్తిని, ఎన్నవైతివి = తలంపవైతివిగా!

తా. దశరథా! నిన్నేమనఁగలను? రాజులెందఱు వేఁటకు వచ్చుటలేదు. వారెల్ల నీవలె నట్లు సంహారించుచున్నారా! అయ్యో! నీజనకుఁడగు నజమహారాజుయొక్క కీర్తినిఁగూడఁ దలఁపవైతివిగా!

భారత. పాండురాజ, సంబుద్ధి. ఇతరులు, ఎందున్, వేఁటరారె = వేఁటాడ వచ్చుట లేదా, ఏమనసుతోన్, దారసంగసుఖము = భార్యతోఁగూడుట వలనిసుఖమును, తప్పఁద్రోచితివి, అకట, క్రూరదశన్ = క్రౌర్యముచే, రథేశకులము = రథికులయొక్క కులము, రోయన్ = రోఁతసెందఁగా, యశము, ఎన్నవైతివి = తలఁపవైతివి.

తా. పాండురాజా! ఎందఱు వేఁటాడుటకు వచ్చుట లేదు. వారెల్లరు నీవలెనొరులకు భార్యా సంగసుఖమును బోఁగొట్టుచున్నవారె! అతి రథులసమూహముఁరోయ నీచేసిన యీ క్రూరత్వమున యశముగూడఁ దలఁపకుంటివికదా! (కీర్తి నశించుననియుఁ దలంపలేదుగదాయని భావము.)

"మనసుతో" ఊఁదఁబలుకమికి; "ఒగిహాలంతంబు లొకకొన్ని యూఁదుచోటఁ దేల్చిపలుకంగ వచ్చును దెల్లముగను." కవిసంశయ విచ్ఛేదము.

"పాండురాజ యశము" ఇట రామాయణార్థమున "రాజ" యని తాలవ్యముగను, భారతార్థమున "రాజ" అని దంత్యముగను నున్నది.

వ. అని యమ్మునీశ్వరుండు. 32

గీ. నిజశరీర మెట్లట్లయా నృపుని మేను
నాత్మజాయాసమాగమం బైనయపుడ
ప్రాణములు వాయునట్లుగాఁ బరమశోక
వశత శపియించి మృతి నొందె వనితతోడ. 32

రామాయణ. పూర్వపుఁ బద్యమునందలిమునీశ్వరుండనునదికర్త, నిజశరీరము, ఎట్లు, అట్ల = ఆలాగున, ఆనృపునిమేను = ఆ దశరథుని శరీరము, ఆత్మజ = కుమారుని వలని, ఆ యాసము = సంకటము, అగమంబు, అయిన యపుడ=వచ్చినప్పుడే, ప్రాణములు, పాయునట్లుగాన్=ప్రాణములు పోవులాగున,పరమశోకవశతన్=మిక్కిలి వ్యసనమునకు వశమగుటచే శపియించి = శాపమువెట్టి, వనితతోడన్=భార్యతో, మృతిన్,ఒందెన్= మరణించెను.

తా. తనవలెఁబుత్రయాసముగల్గినప్పుడే మరణించును గాక యని దశరథుని శపించి యాముని భార్యతోడ మరణించెను.

భారత. నిజశరీరము, ఎట్లు, అట్ల, ఆనృపునిమేను = ఆపాండురాజు శరీరము, ఆత్మ...సమాగమంబు, ఆత్మ=తనయొక్క, జాయా=భార్యతో, సమాగమంబు=చేరిక, ఐనయపుడ, ప్రాణములు, పాయునట్లుగాన్, పరమశోక వశతన్, శపియించి = శాపము పెట్టి, వనితతోడన్ = భార్యతో, మృతినందెన్.

తా. తనవలె భార్యాసంగమ మయినచో వెంటనే మరణించులాగున నాముని పాండురాజును శపించి తనభార్యతోడ మరణించెను.

మ. యతియెంతేఁ దనయార్తిజేడ్పడినవాఁడై యాత్మజాయాసమా
గతమైనప్పుడమేనుఁబాయుమని యల్కన్నన్నుశాపించెసం
తతిలేకుండెడిచోఁ దదాశమిగులం గాఁబోవుటెల్లనియుర్
ధృతిమైనోర్వఁగవచ్చునామదికిఁ జింతింపంగనంచెన్నుచున్.

రామాయణ. యతి, ఎంతేన్, తనయార్తిన్ = కుమారునివలని దుఃఖముచే, చేడ్పడినవాఁడై = చేటుపొందినవాఁడై, ఆత్మజ, ఆయాసము, ఆగతమైనప్పుడ, మేనున్, పాయుము, అని, కుమారుని మూలమున సంకటముదయించి నపుడే మరణింపుమని, అల్కన్, నన్నున్, శాపించెన్. కోపమున నన్ను శపించెను. సంతతి లేకుండెడిచోన్ = సంతానము లేనప్పుడు, తదాశ = అసంతానము నందలియపేక్ష. మిగులన్, కాన్ = పూర్ణముకాఁగా, సంతానము కల్గిన చోననుట. నామదికిన్, చింతింపన్, కన్, తాన్ = తాను, నేననుట, పోవుట = మృతిచెందుట. ఎల్లనియున్, ధృతిమైన్ = ధైర్యముతో, ఓర్వఁగవచ్చున్, అంచున్, ఎన్నుచున్ = తలఁచుచు.

తా. సంతతిలేదని చింతించునాకు సంతతి గల్గినచో నావలమరణము చెందులాగున మునియిచ్చిన శాపమున కోర్వవచ్చును. అప్పుడు ధైర్యముతో మరణము పొందవచ్చునని చింతించుచు.

"యతియెంతేన్" ఏనిలోనియిత్వమునకు, "అపిశబ్దార్థస్యైతః" ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి.

"ధృతిమైన్" సహార్థమున మెయిమైలగు." ప్రౌఢవ్యాకరణము.

భారత. యతి, ఎంతేన్, తనయార్తిచేన్ = తనబాధచే, చేడ్పడిన వాఁడై, ఆత్మ. జాయా, సమాగతమైనప్పుడ = భార్యతోఁ గూడినప్పుడే, మేను, పాయుము, అని, అల్కన్, నన్నున్, శాపించెన్ = శపించెను.

సంతతి లేకుండెడిచోన్ = సంతానము లేనప్పుడు, తదాశన్ = ఆ సమాగమాపేక్షచే, తాన్, పోవుట = మరణించుట, మిగులన్, మదిన్, చింతింపంగన్ = తలఁపఁగా, ఎల్లెనియున్, ధృతిమైన్, ఓర్వఁగ వచ్చునా = సంతానము లేనప్పుడు భార్యాసంగమమున మరణము గల్గునేయని యోర్వ వచ్చునా, అంచున్, ఎన్నుచున్=తలఁచుచు.

తా. భార్యా సమాగమముగల్గఁగనే మరణించులాగున మునిశపించెను గదా! సంతానము లేనపుడాశాపమునకు భయపడి యూరకుండ వచ్చునా యని చింతించుచు.

"జాయా" "జాయతే స్యాంపతిః పుత్రరూపేణేతి జాయా. జనీప్రాదుర్భావే." అని గురుబాల ప్రబోధిక.

క. జనపతి దాన నతివ్యథ
మనస్కుఁడై యిట్టి దయ్యె నే మత్సుచరితవా
సన యిఁకనేమని నిజపురి
కిని జనియెఁగననుచు నాత్మకిల్బిషశంకన్. 35

రామాయణ. జనపతి = దశరథుఁడు, తాన్ = తాను, అనతివ్యథమనస్కుఁడై = అధికముగాని దుఃఖముగల మనస్సుగలవాఁడై, [సంతతి కల్గనున్నది కదా యనుసంతసముచే మునిశాపము వలని భీతితగ్గినవాఁడై యని భావము.] మత్, సుచరితవాసన = నాయొక్క పూర్వజన్మకృత సుకృత సంస్కారము, ఇట్టిదయ్యెన్ = ఈలాగున నయ్యెను, [పూర్వజన్మ సుకృత పరిపాకమే యీలాగున శాపరూపమయ్యె నని భావము.] ఇఁక నేమి అని = ఇంకవిచారింప నేలయని, నిజపురికిన్ = అయోధ్యకు, చని = వెడలి, ఎదన్ = మనసునందు, ననుచు = చిగుర్చునట్టి, ఆత్మకిల్బిష శంకన్ = తనపాపభీతిచేత—లేక; ఇంకన్, నేన్, మని = ధన్యుఁడనై, నిజపురికిన్, చనియెదననుచున్ = అయోధ్యకు వెళ్లెదననుచు, ఆత్మకిల్బిష శంకన్, అనియు నర్థము చెప్పవచ్చును.

తా. దశరథుఁడు దనపూర్వ జన్మసుకృత పరిపాక మే యీలాగున శాప రూపముగా నయ్యెనని సంతోషించుచు నయోధ్యకువెళ్లి తానాచరించినది మునిబాలక హింసారూపమగునకార్యమగుటఁ బాపభీతిగలవాఁడై.

దశరథుఁడు మునిశాపమునకుసంతోషించెననుటకు; "శాపోప్యదృష్ట తనయానన పద్మశోభే, సానుగ్రహో భగవతా మయిపాతితోయం।కృష్యాం దహన్నపికిలక్షితి మింధనేద్ధో, బీజప్రరోహజననీం దహనఃకరోతి." అని కువలయానందమున విషమాలంకారోదాహరణమునఁ జెప్పఁబడి యున్నది.

"అనతివ్యథ" నకారము వచ్చుటకు లక్షణము. "ప్రతిషేధా కారో త్తర, గతశబ్దాద్యచ్చులవి నకారములగునా, శ్రితులకుఁ బంకజనేత్రుఁడ, నతిదూరుండనఁగ నతఁడనాద్యంతుఁడనన్." అనంతుని ఛందము.

"మనస్కుఁడై" "ఉరఃప్రభృతిభ్యః కప్." పాణిని.

భారత. జనపతి = పాండురాజు, దానన్ = ఆయెన్నికచేత, అతి వ్యథ మనస్కుఁడై = మిక్కిలి దుఃఖముగల మనస్సుగలవాఁడై, మత్సు చరిత వాసన, ఇట్టిదయ్యెన్ = నాసుకృత సంస్కారము తుదకీలాగున నయ్యెఁగా, నిజపురికిన్ = హస్తినకు, ఇంకన్, ఏమనిచనియెదన్ = ఏలా గునఁ బోవుదును, అనుచున్, ఆత్మకిల్బిష, శంకన్ = సందేహముచే.

తా. నాసుకృత పరిపాక మీలాగున నయ్యెనుగదా! ఇంక నేనేమని హస్తినకరుగుదు నని తనయకార్యా చరణము వలనిపాపభీతి గలవాఁడై.

క. గణనాతీతము లగుగో
గణములు వేదండఘోటకస్తోమములున్
మణులు ధనధాన్యములు బ్రా
హ్మణులకు దానంబు సేసె స నాతఁడు మఱియున్. 36

రామాయణ భారతార్థములు సమము. గణనాతీతములగు = లెక్కకు మిక్కుటములగు, గోగణములు = పశుసమూహములు, వేదండఘోటక, స్తోమములున్ = ఏనుఁగులయొక్కయు, గుఱ్ఱముల యొక్కయు సమూహములు, మణులు = రత్నములు, ధనధాన్యములున్ = బ్రాహ్మణులకున్, ఆతండు = రాజు, [రా. దశరథుఁడు భా. పాండురాజు.] దానము చేసెన్, మఱియున్.

తా. ఆరాజు. [రా. దశరథుఁడు; భా. పాండురాజు.] లెక్కలేని యాలమందలు గుఱ్ఱములు నేనుఁగులు రత్నములు ధనధాన్యములును బ్రాహ్మణులకు దానముసేసెను.

"ఘోటక." "ఘోటకేవీతి తురగ తురంగాశ్వ తురంగమాః" అని యమరము.

సీ. తనకుఁ గలభూషణాదిసద్వస్తుజాల
మగ్రజాయత్తముగఁ జేసి కై యంచితనయ
బలలసద్వర్తనలవనీస్థలిని జూడఁ
జాల నని వారితోదయాశ్రయత మెఱయ. 37

రామాయణ. తనకున్, కల, భూషణాది సద్వస్తుజాలము = మంచివస్తువుల సమూహము, అగ్రజాయత్తముగన్, చేసి = బ్రాహ్మణాధీనము చేసి, దానముచేసి యనుట. అంచిత = ఒప్పిదమైన, నయ = నీతిచేతను, బల = పరాక్రమముచేతను, లసత్ = ప్రకాశించుచున్న. వర్తనలు = నడవడికలు, అనివారిత = అడ్డగింపఁబడని, ఉదయ = అభ్యుదయముయొక్క, ఆశ్రయతన్ = ఆశ్రయించుటచే, చూడన్ = చూడఁగా, అవనీస్థలిన్ = భూమండలమున, చాలన్ = మిక్కిలి, మెఱయన్ = మెఱయఁగా.

తా. తనకుఁగల భూషణాదులు బ్రాహ్మణులకు దానముచేసి నీతి బలము లడ్డగింపరాని యభ్యుదయముల కాశ్రయమగుటచే భూమండలమం తయుఁ బ్రకాశింపఁగా.

భారత. తనకున్, కల, భూషణాది సద్వస్తుజాలము, అగ్రజాయత్తముగన్, చేసి=అన్నయగు ధృతరాష్ట్రు నధీనముగావించి, అంచి = అనిపి, లసత్పర్తనలన్ = ప్రకాశించుచున్న నడవడికగలవారిని, తనయబలలన్ = కుంతీమాద్రులను, వనీస్థలిని = అడవియందు, చూడన్, చాలనని = చూడ నేరనని, వారితో = ఆ కుంతీమాద్రులతో, నయాశ్రయత, మెఱయన్ = ప్రకాశింపఁగా,

తా. తనకుఁగల భూషణాదులు ధృతరాష్ట్రున కర్పించి, మంచినడవడికలుగల తనభార్యల నడవిలోనునిచికొని చూడఁజాలనని నయాఢ్యుఁడై.

గీ. మనవియుక్తి తెఱంగుమీకె నినదడవి
ననయ నేటికి? మనకరి నగరమునకు
నరుగుఁడని పెనుముసల్లు ననుఁగులాడ
వెరవరుల్ గనికరముతోఁ బెరసి కొలువ. 38

రామాయణ. మనవి = విజ్ఞాపనము, ఉక్తి తెఱంగు = మాటలాడు విధము, యుక్తితెఱంగు = ఉపాయముయొక్క విధము అనియు నర్థము చెప్పవచ్చును. మీకె నినద = మీకుఁ దెలిసినదియే, మనకున్, అడవిన్, ననయ నేటికి=మనమడవిలో నేలకష్టపడవలయును, అరినగరమునకున్=శత్రువైన దశరథునిపట్టణమునకు, అరుగుఁడని = వెళ్లుఁడని, పెనుముసల్లు = అనుఁగులున్, ఆడన్ = పెద్దలగు వృద్ధులు మిత్రులును జెప్పఁగా, అరులు = శత్రురాజులు, వెరవు, కని = ఆయుపాయమును దెలిసికొని, కరముతోన్ = కానుకతో, పెరసి = వ్యాపించి, కొలువన్ = సేవింపఁగా,

తా. వృద్ధులు మిత్రులు శత్రురాజులఁగాంచి"మీరేలయడవినిఁగష్టపడ వలయును? శత్రువగు దశరథుని పట్టణమున కరుగుఁడని" యాడ శత్రు రాజులు కానుకలతోడవచ్చి దశరథుం గొలుచుచుండఁగా.

ఈ యర్థము కేవలము శ్లేషార్థసంఘటనమునకై తెచ్చికొని నదియే కాని యిందుఁ గథాంశమున కించుకయు సంబంధము లేదు.

"కరము." "భాగధేయః కరోబలిః" అని యమరము.

భారత. మన, వియుక్తి, తెఱంగు = మనయెడబాటువిధము, శాప క్రమమనుట. మీకనినదియు, అడవిన్, నవయ నేటికి = మీరేల యడవిని గష్టపడవలయును, మనకరినగరమునకున్ = హస్తినాపట్టణమునకు, అరు గుఁడు, ఆడన్ = అచ్చట, వెరపరులు=సమర్థులు, ముదుసళ్లు, అనుఁగులు= చెలులు, కనికరముతోన్ = దయతో, వెరసి, కొలువన్, అనిపెదన్ = పంపెదను.

తా. మనకుఁగల్గిన శాపకారణము మీరెఱిఁగినదియేకదా! వృథగా నాతో మీరడవినేల కష్టపడవలయును. కరినగరమునకు బొండు. అటసమ ర్థులగు వృద్ధులు చెలులు మిమ్ముంగొలుచుచు మీవ్యసనమును బోఁగొట్టు లాగున మిమ్ముఁబంపెదను.

"ఆడన్." "ఆడనీడనేడ నచ్చనిచ్చన్." అని యాంధ్రభాషా భూషణముననిది గ్రామ్యమని చెప్పఁబడినను, "గన్యనీవేడ రణరంగ గమన మేడ" మున్నగు ప్రయోగము లుండుటచేత నిది సాధువే యగును.

క. మానవతులారర హితస
త్త్వానుగతిన్ శాంతిఁ దనరి ధీయుతినై పుణ్యా
శ్రీనెరయ నాత్మనామ్రా
జ్యానుభవము పూనెదయజ ధీనావళి మెచ్చన్. 39

రామాయణ. మానవ, తులా రహిత = మనుష్యులలో సాటిలేని, సత్వ = బలముయొక్క, అనుగతిన్ = చేరికతో, శాంతిన్, తనరి =

శాంతతతోనొప్పి, అతినైపుణ్యశ్రీ = మిక్కిలి సామర్థ్యమనెడి సంపద, నెరయన్ = ప్రకాశింపఁగా, దయన్, కృపచే, జనావళి, మెచ్చన్ = జనుల సమూహము మెచ్చులాగున, ఆత్మ = తనయొక్క, సామ్రాజ్యము, పూనెన్ = రాజ్యపాలనము చేసెను.

తా. సాటిలేని బలముతోఁగూడినవాఁడై, శాంతితోడను, మిక్కిలి సామర్థ్యముతోడను, జనులుమెచ్చులాగున రాజ్యమేలెను.

"సత్త్వ" "సత్త్వంద్రవ్యే పిశాచాదౌ, వ్యవసాయ స్వభావయోః। గుణప్రాణబలస్వాంత, సత్త్వాస్స్త్రీయజంతుషు." అని నానార్థరత్నమాల.

భారత. మానవతులార=కుంతీమాద్రులార, హిమ, సత్త్వ=సత్త్వగుణము యొక్క, అనుగతిన్ = పొందికచే, శాంతిన్ = శాంతగుణముచే, తనరి = ఒప్పి, యతినైపుణ్యశ్రీ, నెరయన్ = సన్న్యాసియొక్క సామర్థ్యమునిండఁగా, ఇది సన్న్యాసాశ్రమమున కుపలక్షణము. ఆత్మసామ్రాజ్యానుభవము, పూనెదన్ = బ్రహ్మానుభవమనెడి సామ్రాజ్యముపూనెదను, యజనావళిన్, మెచ్చన్ = యజ్ఞముల సమూహములను మెచ్చను.

తా. కుంతీమాద్రులారా, సత్త్వగుణముతో నొప్పి శాంతగుణము గలవాఁడనై సన్న్యాసాశ్రమమునుండి నివృత్తి రూపమగు పరబ్రహ్మానుభవము చేసెదను. ప్రవృత్తిరూపమగు యజ్ఞాది కర్మల నేనొల్లను.

"నెరయన్." దీనికి లఘురేఫ రూపమును గలదు.

"శ్రీ." దీనికి దీర్ఘమే యగును. "స్వచైకస్మిన్నపి." ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

క. అనిభృతదాక్షిణ్యుండై
తనయాలోకనవిదూర శ్రీ తకుఁగుందునిజాం
గనలంగూడియవని నా
ఘనుఁడునడపెఁ బెంపుమీఱఁ శ్రీ గామునిచర్యల్. 40

రామాయణ. అనిభృత = గూఢముకాని, దాక్షిణ్యుండై = దక్షిణ నాయకత్వము గలవాఁడై, తనయ = కుమారునియొక్క, ఆలోకన = చూచుటయొక్క, విదూరతకున్ = దూరమగుటకు, ఇంకను గుమారుఁడు గల్గకుండుటకనుట. కుందు = దుఃఖించు, నిజాంగనలన్ = తనభార్యలతో, కూడి = చేరి, అపనిన్ = భూమిమీఁద, పెంపుమీఱన్ = వృద్ధియతిశయించులాగున, కామునిచర్యల్ = మన్మథక్రీడలు, నడపెన్.

తా. దక్షిణ నాయకుఁడగు దశరథుఁడు దమకిఁక గుమారుఁడు జనింపలేదని దుఃఖించు నిజభార్యలతోఁగూడి మన్మథక్రీడ లాచరించుచుండెను.

"దాక్షిణ్యుండై." "తుల్యోనేకత్ర దక్షిణః," ప్రతాపరుద్రీయము.

"కుందు" అలజడినెంజిలిపిమ్మట, సిలుగుత్తలపాటువంత సేగి సెగల్ గొం, దలమలమటడరుగోడు, మ్మలిక వసటగుందునా సమరు దుఃఖాఖ్యల్." ఆంధ్రనామశేషము.

భారత. అని, ఇట్లు, భృత = దాఁగిన, దాక్షిణ్యుండై = మొగమోటమి గలవాఁడై, తన, ఆలోకనవిదూరతకున్ = తన్నుఁ జూచుట దూరమగుటకు, కుందు, నిజాంగనలన్, కూడియ = చేరియే, వనిన్ = అడవియందు, ఆఘనుఁడు = గొప్పవాఁడు, పాండురాజనుట. పెంపు మీఱఁగాన్, మునిచర్యల్, నడపెన్.

తా. తనభార్యలు దన్నువిడువలేక దుఃఖించుచుండ వారితోఁగూడియే తపస్సు నడపెను.

చ. అకలుషయావనస్థదశ క్రియంతయుఁ దానడపెన్నృలోకపా
లకుఁడుశతాంతరంగరిపుకలన్నెఱయంబొలియింపుచున్ సమా
ధికరహితాత్మవర్తనకతిస్థిరుఁడై ప్రణిధిప్రయుక్తిఁ బా
యకయెపుడుంబ్రధానపురుషాంతరవర్తనమాకలింపుచున్.

రామాయణ. నృలోకపాలకుఁడు = దశరథుఁడు, శత...... రిపులన్ - శత = నిగ్రహానుకూలానట్టి, అంతరంగరిపులన్ = హృదయము వలననైన శత్రువులను, సప్తవ్యసనరూపములగు వానినసుట. నెఱయన్, పాలించుచున్ = పెరుఁగకుండఁ జెఱుచుచు, సమ......వర్తనన్ - సమ, అధిక, రహిత = సములతోడఁగాని, యధికులతోడఁగాని రహితులగు, [శక్తిత్రయములచే నందఱను లోఁబఱచికొని సర్వాతిశాయియై యని భావము.] ఆత్మ = తనయొక్క, వర్తనలన్ = నడవడికలయందు, అతిస్థిరుఁడై, ప్రణిధిప్రయుక్తిన్ = గూఢ చారులసంప్రేషను, నాయక=విడువక, ఎపుడున్ = ఎల్లప్పుడు, ప్రధానపురుషాంతరవర్తనన్ = పురోహితామాత్యులయొక్క యంతరంగవృత్తులను, ఆకలింపుచున్ = తెలిసికొనుచు, అకలుష...... దశ- అకలుష = దోషరహితమగు, యౌవనస్థదశ, అంతియున్, తాన్, నడపెన్ = యౌవనదశయందుఁ జేయఁదగిన ధర్మార్థకామాదులఁ జేయుచుండెను.

తా. దశరథుఁడు సప్తవ్యసనములకు లోఁబడక సమాధిక రహితములగు నడవడికలయందు స్థిరుఁడై, గూఢచారుల నుపయోగించుకొనుచు, పురోహితామాత్యుల మాటలవినుచు యౌవనమునందుఁ జేయఁదగిన ధర్మార్థకామమోక్షాదులను గుఱించిన కార్యములనెల్ల నడపుచుండెను. సప్తవ్యసనములు, "వెలఁది జూదంబు పానంబు వేఁట పలుకు, ప్రల్లదంబును దండంబు పరుసఁదనము, సొమ్మునిష్ప్రయోజనముగ వమ్ము సేఁత, యనెడు సప్తవ్యసనములఁ జనదుతగుల." అని సోమయాజి తెల్పెను.

"ప్రణిధిప్రయుక్తి" గూఢచారుల నుపయోగించుటకు; "విచారదృక్చారదృగప్రవర్తత." అని నైషధమునఁ జెప్పఁబడెను.

భారత. నృలోకపాలుఁడు = పాండురాజు, శత = వంచకములగు అంతరంగరిపులన్ = కామక్రోధ లోభమోహ మదమాత్సర్యములనెడి యరిషడ్వర్గముల, నెఱయన్, పాలియింపుచున్, సమాధికర = ఏకాగ్రచిత్త

తత్తోధ్యానముచేయుచున్నదైన, హిత, ఆత్మ, వర్తనలన్ = ఇంపైన మనోవ్యాపారములయందు, అతిస్థిరుఁడై, ప్రణిధి = ప్రార్థనారూపములగు దేవతాస్తోత్రములయొక్క, ప్రయుక్తిన్ = ఉపయోగించుటను, పాయక, ఎప్పుడున్, ప్రధాన = ప్రకృతియొక్క, పురుష = పరమాత్మయొక్క, ఆంతరవర్తనన్ = భిన్నమైనయునికిని, ఆకలింపుచున్ = గ్రహించుచు, అకలుషయా = పరిశుద్ధమయిన, వనస్థదశయంతయున్ = వానప్రస్థాశ్రమమంతయు, తాన్, నడపెన్.

తా. పాండురాజరిషడ్వర్గములకు లోఁబడక సమాధినిష్ఠుఁడై, దేవతాస్తుతులాచరింపుచుఁ, బ్రకృతిపురుషభేదము దెలిసికొనినవాఁడై పరిశుద్ధమగు వానప్రస్థాశ్రమమునడపెను.

"శఠ." "శఠతీతి శఠః కైతవే." గురుబాలప్రబోధిక.

"సమాధి." "సమాధి ర్నియమేధ్యానే, విపాకేచసమర్థనే" అని విశ్వము.

"ప్రణిధి." "ప్రణిధిప్రార్థనేచరే." అని యమరము.

"ప్రధాన." "ప్రధానంప్రకృతిస్త్రియాం." అని యమరము.

వ. ప్రవర్తిల్లువాఁడెందుననపత్యులకు గతి లేదని మహామునుల వలనవినుచుండుటంగావున, నక్కొఱంతఁ దీర్చికొనలేమికిం జింతాక్రాంతుండై యొక్కనాఁ డమ్మహీకాంతుండు దన 42
యగ్రభాగంబున.

రామాయణ భారతార్థములు సమము. ప్రవర్తిల్లువాఁడు = ఇట్లు నడపుచుండువాఁడు, ఎందున్, అనపత్యులకున్, గతిలేదని = ఎచ్చటను నపత్యరహితులకు గతిలేదని, మహామునులవలనన్, వినుచుండున్, కావునన్ = మహర్షులవలన వినుచుండునుగాఁబట్టి, అక్కొఱంత, తీర్చుకొనలేమికిన్ = ఆకొఱంత దీర్చుకొనలేనందులకు, చింతాక్రాంతుండై

ఒక్కనాఁడు, అమ్మహీకాంతుఁడు = రాజు, [రా. దశరథుఁడు. భా. పాండురాజు,] తనయగ్రభాగంబునన్ = తనముందఱ. పై పద్యముతో నన్వయము.

తా. అనపత్యులకు గతులులేవని మహామునులవలన నాలకించిన రాజు చింతాక్రాంతుఁడై, తనముందఱ.

"అనపత్యులకుగతిలేదని." యనుటకు, "అపుత్రస్య గతిర్నాస్తి." యనియు, "ప్రజయాహిమనుష్యాః పూర్ణాః" అనియు, "జాతఃపుత్రః కృష్ణ కేశోఽగ్నీనాదధీత." యనియు, పెక్కుశ్రుతిస్మృతి ప్రమాణములు గలవు. భారత చంపువునందు ననంతభట్టు "ప్రజయాహి మనుష్యా యిత్యసౌప్ర థతేహి శ్రుతివర్ణపద్ధతిః" అని నుడివెను.

చ. తనరునిజాన్వవాయగురుధర్మదవృత్తి నరుంధతీసువా
సినివరుసన్నుతుల్బుధవిశిష్టసభం గనునట్టిసద్గుణై
కనిధినిజాగ్రదారహితకార్యభరాత్మత నుండఁ జూచి, యి
ట్లనియెఁదనూజహీనతకునాత్మకరంబుభరంబునొందఁగన్.

రామాయణ. తనరు......గురున్ — తనరు = ఒప్పెడి, నిజ = తనయొక్క, అన్వవాయ = వంశమునకు, గురున్ = ఆచార్యుని, ధర్మద వృత్తిన్ = ధర్మోపదేశము సేయువర్తనగలవానిని, అరుంధతీసువాసినివరున్ = అరుంధతియను నైదువరాలిభర్తయగు వానిని, బుధవిశిష్ట సభన్ = దేవతలుకూడియుండుసభను, సన్నుతుల్, కనునట్టి = స్తోత్రము లందునట్టి, సద్గుణైకనిధిని = మంచిగుణములకు ముఖ్యమగునిధియగువానిని, వసిష్ఠునను టట. జాగ్రత్......ఆత్మతన్ .. జాగ్రత్ = ప్రకాశించుచున్న, ఆరహిత = చక్కఁగావిడువఁబడిన, కార్యభర = ఇతరకార్యభారములు గల, ఆత్మతన్ = బుద్ధిగలవాఁడగుటతో, ఉండన్, చూచి, తనూజ హీనతకున్ = కుమారులులేనందులకు, ఆత్మ = తాను, కరంబు = మిక్కిలి

భరంబుఁ, బొందఁగన్ = భారమునందఁగా, ఇట్లనెన్ = ఈలాగునఁ జెప్పెను.

తా. తనకులగురువు నరుంధతీపతియు, దేవసభంబ్రసిద్ధుఁడునగు వసిష్ఠుఁడు అన్యకార్యవ్యగ్రుఁడు గాకుండుట చూచి, పుత్రహీనతకుఁ గుందుచు దశరథుఁ డిట్లనియెను.

"అన్వవాయ" వంశోన్వవాయ స్సంతానః". అని యమరము.

"సువాసిని." "సుష్ఠువసతీతి సువాసినీ, వసనివాసే." అని గురుబాల ప్రబోధిక.

"సువాసినిపతిన్" ఇది లక్ష్మీవల్లభుఁడు మున్నగువానివలె సాధ్యసమాసము.

"సద్గుణైకనిధి." ఇచ్చటి వృద్ధిసంధికి. "ఐలగునే యైలో జౌ, లౌలగునాద్యంతమునకు నఖిలైకవిభుం, డాలలితైశ్వర్యుఁడున, త్యాలాపోదనుఁడు భవమహౌషధమనఁగన్." ఛందోదర్పణము.

భారత. తనరు, నిజాన్వవాయ, గురు = అధికమగు, ధర్మద = ధర్మమునిచ్చునట్టి, వృత్తిన్ = వర్తనముగలదానిని, అరుంధతీ, సువాసిని, వరుసన్ = సామ్యమున, బుధవిశిష్టసభన్ = గొప్పవారిసభలో, నన్నుతుల్, = పొగడ్తలు, కనునట్టి, సద్గుణైకనిధిన్, సుజ, అగ్రదారన్ = తనప్రథమభార్యను, కుంతిననుట. హితకార్య, భర, ఆసక్తన్, ఉండన్= హితకరములగు వ్రతాదికార్యములయందు బుద్ధినిబ్రవేశింపఁజేసి యుండఁగా, చూచి, తనూజహీనతకున్, ఆత్మ, కరంబు, భరఁబున్, అందఁగన్, ఇట్లనియెన్ = ఈలాగునఁ జెప్పెను.

తా. తనవంశమునకు ధర్మాపాదనిన్నై, యరుంధతితో సాటియగునదైన; కుంతి తనకుహితకరములగు వ్రతములాచరించుచుండఁజూచి పాండురాజుపుత్రులులేమికిఁ జింతించి యిట్లనియెను.

చ. పొదలితి రాజ్యభోగములఁ గీర్తిఁ బూనితి దిగ్విజయోన్నతింగడున్
వదలక దానధర్మముఖవర్తనలుం దగునట్లు సల్పితిం
దుదినవి యేమి సెప్ప? నతిదుఃఖకరంబుగ నిట్లుపుత్రసం
పద కెడనైతి, నీదయసమగ్రతయాపరిపాటి యేమనన్.

రామాయణం. నీదయసమగ్రతన్ = నీదయయొక్క పూర్ణత్వముచే, ఆపరిపాటిన్ = అవరుసచే, ఏన్, మనన్ = నేను జీవించియుండఁగా, రాజ్యభోగములన్ = రాజ్య సౌఖ్యానుభవములచే, పొదలితిన్ = వృద్ధి పొందితిని, దిగ్విజయోన్నతిన్ = దిగ్విజయములవలనఁ గలిగిన గొప్పతనమును, కడున్, పూనితిన్ = మిక్కిలివహించితిని, వదలక = విడువక, దానధర్మముల వర్తనలున్ = దానముయొక్కయు, ధర్మముయొక్కయు నడకలను, తగునట్లు = తగులాగున, సల్పితిన్ = చేసితిని, తుదిన్ = కడపట, అవి, ఏమిసెప్పన్ = వానినిగుఱించి యేమనిచెప్పుదును, అతిదుఃఖకరంబుగన్ = మిక్కిలి దుఃఖకరముగా, ఇట్లు పుత్రసంపదకున్, ఎడమైతిన్ = పుత్రభాగ్యమునకు దూరుఁడనైతిని.

తా. నీదయాపరిపూర్ణతచే రాజ్యసౌఖ్యము లనుభవించితిని, దిగ్విజయములఁగాంచితిని, దానధర్మాదులఁజేసితిని, కడకేమిచెప్పను, అతిదుఃఖకరమగు పుత్రసంపదకు దూరమైతిని గదా.

ఇట ముద్దరాజు రామన్న "పుత్రసంపద" యని తకార ద్విత్వరూప మంగీకరించెను గాని "హాహతజగ్ధయోః" అను సూత్రముచొప్పునఁ, బుత్త్రిహాత్రీ, పుత్త్రిజగ్ధీయని యటమాత్రము వైకల్పికముగా నగును. 'నాదిన్యాక్రోశేపుత్రస్య" యను సూత్రముచొప్పున నాదిని రాకున్నను 'బుత్ర పుత్త్రాదిని త్వమసి పాపే'' యను స్థలమున రావచ్చును. తక్కిన యెడఁ బుత్రశబ్దమునకు ద్విత్వము రాదనుట నిర్ధారితము కాఁబట్టి పుత్రశబ్దము ద్విత్వరహితమయగు.

భారత. నీదు=నీయొక్క, అయసమగ్రతన్ = భాగ్యముయొక్క పూర్ణతచే, కడమయేకార్థము.

నీదు+అయసమగ్రత. "తననానీయను పలుకులనెనయం గహాలాదు లదుకు నెడదుఙ్ఞునగున్, తనదుధనము నాదుగుణం, బననీదుయశంబు నాఁగ ననువై యునికిన్ . ఆంధ్రభాషాభూషణము.

క. చెలువమరుధర్మమునఁబు
త్రలలామముఁబడయ లేమిఁ, దాపసనాథా
కులహృద్వర్తన మగునా
కలుషపుజీవనముకంటెఁ గష్టముగలదే ? 45

రామాయణ. తాపసనాథా = వసిష్ఠుఁడా, చెలువు, అమరు = ఒప్పిదమగు, ధర్మమునన్ = ధర్మకార్యముచే, పుత్రలలామమున్, పడయలేమిన్ = కుమారుసంబొందలేమిని, కులహృత్ = వంశమునునాశము చేయఁజాలు, వర్తనమగు = ఉనకినిగల, నా = నాయొక్క, కలుషపు జీవనముకంటెన్ = పాపపుబ్రదుకునకంటె, కష్టము, కలదే = వేఱుకష్టము కలదా.

తా. ఎన్నిధర్మకార్యము లాచరించియుఁ బుత్రసంతానము పొంద లేమిని గులనాశకమగు నునికిని గల నాబ్రదుకునకంటె వేఱొక కష్టము కలదా ?

"పుత్రలలామ." ఇటనపుంసకలింగమువచ్చుటకు లక్షణము. "త్రిషు లింగేషు రమ్యస్యాన్యస్మిన్యస్మిన్సామర్థ్యలక్ష్మసు." అథర్వణకారి కావళి.

"కలుషపుజీవనము." ధీనిధిగుణపదములపై, మానుగ హల్లున్ననం తిమములగు ములకున్, బూనిపునాదేశంబగు," ఆంధ్రభాషాభూషణము.

భారతము. చెలువ. సంబుద్ధి మరుధర్మ్మమునన్ = మన్మథవ్యాపారముచే, పుత్రలలామంబున్, పడయలేమిన్, తాప, సనాథ = తాపముతోఁగూడిన, ఆకుల, హృద్వర్తనమగు=వ్యాకులమగు మానసవృత్తిగల, నా, కలుషపుజీవనముకంటెన్, కష్టము, కలదే = ఉన్నదా.

తా. రతిచేఁ బుత్రులఁబడయలేకుండుటచేఁ, దాపముసెంది, తన్మూలమున వ్యాకులమగు హృదయముగల నాఁబదుకునకంటె వేఱుకష్టము గలదా?

సీ. కులవర్ధనుండగుకొడుకుఁ గాననియట్టి
లాఘవాస్పదునియాలయము లయము,
సిరులకుఁదోడవైనవరసుతుఁ బడయని
ఘనకలుషాత్మునిజీవనము వనము,
పితరులఋణముఁ దీర్పెడుసూనుఁ జెందని
దౌర్భాగ్యశీలుగోత్రమ్ము త్రమ్ము,
రహి నిహపరసుఖప్రదుఁ బుత్రునెత్తని
వరపుణ్యహీనుభవమ్ము వమ్ము,
గీ. పలుపలుకు లేల? నిఖిలమ్ము ఖిలము సూవె;
యాత్మజులు లేనివారి కోయతివరమణి!
తరమె! యనపత్యుఁడై వర్ణ్యమారయ నతని
యఖిలమును నిట్లుముఖవర్ణహానిఁ జెంద. 46

రామాయణ భారతార్థములు సమము. [రా. ఓయతివరమణీ = మునిశ్రేష్ఠుఁడా, భా. ఓయతివ, రమణీ = కుంతీ.] కులవర్ధనుండగు = కులమును వృద్ధిసేయునట్టివాఁడగు, కొడుకున్, కానని యట్టి = బిడ్డను గననట్టి, లాఘవాస్పదుని = చులుకదనము గలవాని, ఆలయము, లయము = ఇల్లు ప్రళయమగును. [ప్రళయ తుల్యమగునని భావము.] సిరు

లకున్, తోడవైన = కలుగులకు భూషణమైన, వరసుతున్, పడయని = శ్రేష్ఠుఁడైన కుమారునిఁబొందని, ఘనకలుషాత్మ్ము = మహాపాపాత్ముఁడగు వాని, జీవనము, వనము = బ్రదుకడవి యగును, అడవితో సమానమనుట. పితరుల ఋణముతీర్చెడు = పితౄణము దీర్చునట్టి, సూనున్, చెందని = కుమారునిఁ బొందనట్టి, దౌర్భాగ్యశీలు = అదృష్టహీనుని, గోత్రమ్ము, త్రమ్ము = దుమ్మగును, రహిన్ = ప్రీతితో, ఇహపరసుఖప్రదున్ = ఉభయ లోకములందును సుఖము నిచ్చునట్టి, పుత్రున్, ఎత్తని = కుమారు నెత్తుకొనని, వరపుణ్యహీను=గొప్పపుణ్య హీనుని యొక్క, భవమ్ము, వమ్ము = పుట్టుకవ్యర్థము, పలువలుకులేల = అనేకవచనములేల, ఆత్మజులు లేనివారికిన్ = కుమారులు లేనివారికి, నిఖిలము, ఖిలము, చూవె = సర్వము క్షీణమైనదే సుమా, అతని = ఆపుత్రహీనుని, అఖిలమును = అన్నియును, ఇట్లు = ఈలాగున, ముఖవర్ణహానిన్, చెందన్ = మోమునందలి కాంతి తగ్గఁగా, లేకముంగలి యక్షరము తగ్గఁగా, అనపత్య, వైవర్ణ్యము = అప త్యహీనుని వివర్ణత, అరయన్, తరమే = విచారింపఁ దరమగునా.

తా. సంతానహీనుని యిల్లు ప్రళయముతో సమానము. వాని బ్రదు కడవితో సాటిదగును. వానిగోత్రము దుమ్ముతో సరియగును. వాని పుట్టుక వ్యర్థమగునది. పలుమాటలేల? వానికిఁ గలవన్నియును నశించినవియే యగును. ఇట్లుముఖము వర్ణహానింజెందఁగా, విచారింపఁదరమే? ఆలయము, జీవనము, గోత్రమ్ము, భవమ్ము, నిఖిలము అనుపదములలోని ముంగలియక్ష రములు లోపింపఁగా, లయము, వనము, త్రమ్ము, వమ్ము, ఖిలము అని యగునని భావము.

"త్రమ్ము త్రమ్ము." అనుటచే నితనికి గసడదవాదేశవిధి నిత్యము గాదనియే యభిప్రాయమనుట విస్పష్టము.

"ముఖవర్ణహానిఁజెంద." అనుస్థలమున నలంకారము. శ్లేష.

ఇటఁ బాదాంతములందు ఛేకానుప్రాసము. లక్షణము. "ఛేకాను ప్రాసంబన, నాకర్ణితమగుచు నొప్పునర్థము వేఱై, చేకొన్నవ్రాల యెప్పటి చేకొనఁ బడు నేనిఁ గృతుల సిరులకు నెలవై" కావ్యాలంకార చూడామణి.

"సిరులకుఁ దోడవైన, వరసుతు."—ఇటవర శబ్దము ప్రాసయతి కొఱకుఁ దెచ్చికొనిన దగును.

శా. వేయుంజెప్పెడిదేమి? మౌనివర సద్వృత్తంబుచే నేమిటం
జేయన్ రాదు; పితౄణమోక్షము సుతశ్రీదక్కఁ దత్ప్రాప్తికి
న్ధీయుక్తిం గననొండుత్రోవగలదేని న్వేఁడెదన్ దేవర
న్న్యాయంబొప్ప ఘటింపునాకురుకులంబవ్యాహతిన్వర్తిలన్.

రామాయణ. వేయుం జెప్పెడిదేమి = వేయిచెప్పవలయునా, మౌని వర = మునిశ్రేష్ఠా, సంబుద్ధి. సద్వృత్తంబుచేన్, ఏమిటన్ = ఏమంచి కార్యములచేతను, పితౄణ మోక్షము = పితరుల ఋణమువలని విముక్తి, సుతశ్రీదక్కన్ = పుత్ర లాభముదక్క, చేయన్, రాదు = చేయవీలు గాదు, తత్ప్రాప్తికిన్ = ఆసంతానము పొందుటకు, ధీయుక్తిన్, కనన్, ఒండుత్రోవ, కలదేనిన్ = ఒకమార్గముండిన యెడల, దేవరన్ = మిమ్ము, వేఁడెదన్ = ప్రార్థించెదను, న్యాయంబు, ఒప్పన్, ఉరు కులంబు = గొప్పకులము, అవ్యాహతిన్ = భంగములేకుండుటచే, వర్తిలన్, ఘటింపుము = కూడునట్లు చేయుము.

తా. వేయిమాటలేల? పుత్రలాభమునఁగాని వేఱెట్టి గొప్పసత్కార్యములచేతను బితరుల ఋణవిముక్తి గల్గనేరదు. అందులకుందగు మార్గముం డిన నాలోచించి చెప్పుము. నావంశము హాని నెందకుండు లాగొనర్పుము.

"పితౄణము." సవర్ణ దీర్ఘ సంధి. "ధర అ ఇ ఉ ఋ లు సవర్ణము, పరమగు చో దీర్ఘమగు సువర్ణాద్రియనన్, శరధీంద్రుఁడన బహూదక, సరసియనఁ బితౄణములు వెసం దీర్ఘమనన్." అనంతుని ఛందము.

భారత. వేయున్, చెప్పెడిదేమి, మానివరసద్వృత్తంబుచేన్, ఏమిటన్ = ఏలాటియునివృత్తిచేనైనను, పితౄణమోక్షము, సుతప్రాప్తి దకన్, చేయన్, రాదు = చేయవీలుగాదు, తత్ప్రాప్తికిన్, ధీయుక్తిన్, కనన్, ఒండు, త్రోవ, కలదు = ఉన్నది, ఏన్, నిన్, వేఁడెదన్ = నేనునిన్ను వేఁడుకొనియెదను, దేవరన్యాయంబు, ఒప్పన్= దేవరన్యాయమువంటి న్యాయము, ఒప్పునట్లుగా, [పుత్రార్థము భర్తతోడఁ బుట్టినవారిని సేవించి వారివలనఁ బుత్రులఁబడయుట, దేవరన్యాయము.] నాకురుకులంబు = నాయొక్క కురుకులము, అవ్యాహతిన్, ఘటింపుము = ఘటింపఁజేయుము.

తా. పలుపలుకులేల? పుత్రలాభమునఁ గాని పితరుల ఋణము దీర్పలేము. కాఁబట్టి దేవరన్యాయమునఁగాని దానివంటి వేఱేనిమఱి యొక న్యాయముచేతనైనను బుత్రులఁగని నాకురుకులము నాశముగాకుండఁ జేయుము.

"దేవరన్యాయము." రామాయణార్థమున ద్విత్వయుతముగాను భారతపర్యాయమున ద్విత్వరహితముగాను నుండినను, శ్లేషార్థసంఘటనము నకై కవియిట్లు ద్విత్వరహిత రూపమును గ్రహించెను.

క. అనవగతోనతయైపెం
 పునఁదనరు భవత్కృపావిభూతిఁగనిన యేఁ
 దనయాపేక్షాదీనత
 ననఘ యితరునట్లు పొందు టర్హమె యకటా? 48

రామాయణ. అనఘా = పాపరహితుఁడా, అనవగత = తెలి, యని, ఊనతయై = తక్కువపాటుకలదై, పెంపునన్, గొప్పతనముచేత తనరు = ఒప్పునట్టి, భవత్ = నీయొక్క, కృపావిభూతిన్ = దయ యనునట్టి యైశ్వర్యమును, కనిన = పొందిన, ఏన్ = నేను, ఇతరునట్లు = అన్యునివలె, తనయాపేక్షా = కుమారునియందలి యపేక్షచే, దీనతన్ =

దైన్యమును, పొందర్, అర్హామె = పొందుటవగునా? కటా =అ
అయ్యో,

తా. ఇంచుకయు లోటులేక, మీదయకుఁ బాత్రుఁడనగు నేను సుతు
లులేదని పరితపించుటవగునా?

"అనవగతోనతయై." గుణసంధి.

"పొందుటర్హామే." ఇటసంధిగల్గుటకు; "అత్తునకు సంధిబహుళం
బుగానగు." బాలవ్యాకరణము.

భారత. అనన్ = అనిచెప్పఁగా, వగన్ = దుఃఖముతో, నతయై=
వంగినదై, కుంతియనుట. అనఘా, పెంపునన్, తనరు, భవత్కృపా
విభూతిన్, కనిన, ఏన్ = నేను, తనయాపేక్షాదీనతన్, ఇతరున్ = మఱి
యొకనిని, అట్లు, పొందన్, అర్హామె = చెందఁదగునా, అకటా.

తా. పాండురాజిట్లనఁగాఁ గుంతిదుఃఖముచేవంగినదై మీదయకుఁ బా
త్రురాలనగు నేను గుమారులకొఱకన్యుని జెందవచ్చునే. ఇది తగునేయనెను.

మ. ఎనయన్ లోకగురుప్రశస్తిగలనీ యిల్లాలనై కాంతవ
ర్తనలంబర్వుచు నుర్విమానవతులన్ ధన్యస్థితిన్ మించి యొ
ప్పిననన్నర్హామెయిట్లనందనుల యాభీలార్తిపాల్సేఁత, పా
వనమౌనీశ్వర యింతకంటెనయశోవాదంబులేదెన్నఁగన్.

రామాయణ. పావన, మౌనీశ్వర=పవిత్రుఁడవగు ఋషిశ్రేష్ఠుఁడా,
ఎనయన్ = వ్యాపించులాగున, లోకగురు ప్రశస్తిగల = లోకాచార్యుఁ
డను ప్రసిద్ధిగల, నీ, ఇల్లాలనై, కాంతవర్తనలన్ = నీయొక్క యాలాల
నమునే ముఖ్యముగాఁగలయునికిచేత, పర్వుచున్ = గౌరవమందుచున్,
ఉర్విన్ = భూమియందు, మానవతులన్ = మనుష్యులసామ్యమును,
ధన్యస్థితిన్ = కృతార్థమానునికిచే, మించి = అతిశయించి, ఒప్పిన,
నన్ను, ఇట్లు = ఈలాగున, అనందనుల = కుమారులులేనివారియొక్క,
ఆభీల = భయంకరమైన, ఆర్తి = దుఃఖమునకు, పాల్సేఁత = పాలు

గావించుట, అర్హమె = తగునా, ఎన్నఁగన్ = తలఁపఁగా, ఇంత కంటెన్, అయశోవాదంబు = అపకీర్తి, లేదు.

తా. ఓమునీంద్రా! లోకాచార్యుఁడవగు నీలాలనచే, మనుష్య సామ్యమునతిశయించుచున్న నన్నీలాగునఁ బుత్రశోకమునఁ బడవేయుట దగునా? ఇంతకంటె వేఱపకీర్తి గలదా?

"లాలనైకాంత" "తీవ్రైకాంత నితాంతాని" అని యమరము.

"లాలనైకాంత". వృద్ధిసంధి.

భారత. ఎనయన్, లోక = జగత్తునందు గురు = గొప్పదగు, ప్రశస్తిగల = ప్రసిద్ధిగల, నీ=నీయొక్క, ఇల్లాలనై = భార్యనై, కాంత= మనోజ్ఞమగు, వర్తనలన్ = నడవడికలచే, పర్వుచున్, ఉర్విన్, మాన వతులన్ = స్త్రీలను, ధన్యస్థితిన్, మించి, ఒప్పిన, నన్ను, ఇట్లు = ఈలా గున [అన్యుని మూలమునఁ బుత్రుంబడయుమని.] అనన్, అర్హమె = అనఁదగునా, తను = శరీరముయొక్క, లయ = నాశముపలని, ఆఖీల, ఆర్తిపాల్పేఁత, అర్హమె, = తగునా, పావనమూ, ఈశ్వర = పవిత్రమగు నాథా, ఇది పాండురాజును సంబోధించుట. ఇంతకంటెన్, అయశోవా దంబు, లేదు.

తా. గౌరవవతినై, నీభార్యనై, స్త్రీలలో ధన్యురాలనగు నన్నన్యుని వలన సంతానముగనుమనుట తగునా? ఇంతకంటెఁ బ్రాణములు దీయుట మేలు. ఇట్లాడుటకంటె నపకీర్తి వేఱుగలదా?

చ. అననతఁడిట్లనుంగలఁకనొందఁగ నేటికిఁ దొల్లి యీక్రమం
బుననపత్యులౌనృపులు పుత్రులఁగానరె? యెందఱేనిబెం
పెనయ సుతేష్టిఁజేసి, నినునేనే నియమించుచున్నవాఁడ నె
మ్మనమునజింతదక్కుసుసమాహితవృత్తి నొనర్పు మవ్విధిన్.

రామాయణ. అనన్ = దశరథుఁడిట్లని చెప్పఁగా, అతఁడు, ఇట్లు అనున్ = వసిష్ఠుఁడు ఇట్లుబదులుచెప్పును, కలఁకనందఁగ నేటికి = ఏల కలఁత నెందవలయును, తొల్లి = పూర్వము, అనపత్యులౌ నృపులు = పుత్రులు లేనట్టిరాజులు, ఎందఱేనిన్ = ఎందఱో, పెంపు = గొప్పతనము, ఎనయన్ = వ్యాపించులాగున, సుతేష్టిన్ = పుత్రకామేష్టిని, చేసి, ఈక్రమంబునన్ = పైనఁజెప్పిన విధముగా, పుత్రులన్ = కుమారులను, కాంచరె = పొందరా, నినున్, నేన్, నియమించువాఁడన్ = ఆజ్ఞాపించుచున్నాను, నెమ్మనమునన్, చింత, తక్కి = మనస్సునఁ జింతవీడి, సుసమాహితవృత్తిన్ = సమాధాన మగుమనికితో, అవ్విధిన్ = ఆయిష్టిని, ఒనర్పుము = చేయుము.

తా. వసిష్ఠుఁడనుచున్నాఁడు. పూర్వము పుత్రకామేష్టి యొనర్చి రాజులు పెక్కురఁ బుత్రులంబడసిరి. నేనాజ్ఞాపించుచున్నాఁడను. నీవీ కార్యమొనర్పుము.

ఇటఁ బుత్రులన్ ఎందఱేనిన్, అనికొంద ఱన్వయముచేసెదరు. అట్లనుటకంటెను నృపులెందఱేనిన్, అని యన్వయించుట సమంజసము.

భారత = అనన్ = కుంతియీలాగునఁ జెప్పఁగా, అతఁడు = పాండురాజు, ఇట్లనున్, కలఁకనందఁగనేటికి; తొల్లి, అనపత్యులౌనృపులు, ఎందఱేనిన్, సుతేష్టిఁజేసి = పుత్రవాంఛచే, పెంపు, ఎనయన్, ఈక్రమంబునన్ = ఈదేవర న్యాయముచొప్పున, పుత్రులన్, కాంచరే, నిన్ను, నేన్, నియమించువాఁడన్, నెమ్మనమునన్, చింత, తక్కి, సుసమాహితవృత్తిన్, అవ్విధిన్, ఒనర్పుము = దేవరన్యాయము వంటి న్యాయముతో సంతతినందు నట్టి కార్యము చేయుము

తా. ఈమాత్రమునకై వగవనేల ? పూర్వమెందఱో పుత్రహీనులగు రాజులు పుత్రవాంఛచే నీన్యాయముచొప్పున నాచరించిరి. నేనాజ్ఞాపించు చున్నాఁడను గాన నీవుతప్పక యిట్లాచరించునది.

"సుతేష్టిః." "ఇష్టిర్యాగేచ్ఛయోః" అని యమరము.

క. అవినింద్యమతివసుమతీ
ధవగుర్వాదేశమునను ♣ దానెద్దానిన్
సవరించిన నది యిష్టము
నవిలంబత నొసఁగు సంది ♣ యము వలదెందున్. 51

రామాయణ. అవినింద్యమతి= దూషింపఁదగనిమనస్సుగల, వసుమతీ ధవ = రాజా, దశరథుఁడాయనుట. గురు, ఆదేశమునను=గురువు యొక్క యాజ్ఞచేత, తాన్, ఎద్దానిన్, సవరించిన్ = తానేదిచేసినను, అది = ఆకార్యము, అవిలంబతన్ = ఆలస్యములేక, ఇష్టము, ఒసఁగున్ = ఇష్టము నిచ్చును, ఎందున్ = ఏవిషయమునను, సందియము, వలదు = సందేహము వలదు.

తా. రాజా ! గుర్వాజ్ఞచే నేకార్యమాచరించినను నది యతిశీఘ్ర మున ఫలమునిచ్చును. దీనసందియ పడ నక్కఱలేదు.

"గుర్వాదేశమునను." యణాదేశసంధి. "ఇకోయణచి." పాణిని.

భారత. అతివ = స్త్రీ, సుమతీ = బుద్ధిమంతురాలా, ధవ = భర్త యొక్క, గుర్వాదేశమునను = గొప్పయాజ్ఞచే, తాన్, ఎద్దానిన్, ఆచరించిన్, అది, అవినింద్యము = దూష్యముగానేరదు, ఇష్టమున్, అవిలంబతన్, ఒసఁగున్, ఎందున్, సందియము, వలదు = ఏపట్టునను సంశయము వలదు.

తా. భర్తయాజ్ఞచే నేకార్యము చేసినను నది దూష్యముకానేరదు. ఫలమునుగూడ శీఘ్రమునన యిచ్చును. సంశయింపకుము.

"గురు." అజ్ఞానమను నంధకారమును దొలఁగించువాఁడు. "గుశబ్ద స్త్వంధకారేస్యా, ద్రుశబ్ద స్తన్నిరోధకః, అంధకార నిరోధిత్వా, ద్గురు రిత్యభిధీయతే." అని ప్రమాణము.

వ. అదియు. 52

సీ. అలఘుపావనగుణోజ్జ్వలదృశ్యశృంగార
చితమై సుపుత్రసంసిద్ధిఁ జేయుఁ
గావునఁ దత్కార్మకలనకువరియింప
వలయు నాతనిఁదెచ్చువైపుఁ జూడు
మనుడుఁ బూర్వముననేఁ గనినసుమంత్రోప
దేశ మొక్కటి యిప్డు దీనికొనరి
యున్నది-మీతలంపొకటి, పొల్లగునె పు
త్రేష్టికి వేల్పులనే నిచటికి
గీ. దానఁదెత్తునో ? యనఘ ! నా తండ్రియాజ్ఞ
యతిశయమున సాధ్వీశ్వరాంశమువు త
పస్వివరు నిను మాధవుఁ బలెభజించి
కంటి నీమంత్రశక్తినీ గరిమ మెఱయ. 53

రామాయణ. అదియు = ఆయజ్ఞమును, అలఘు = చులకనగాని, పావన = పవిత్రములైన, గుణ, ఉత్, జ్వలత్ = గుణములచే మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, ఋశ్యశృంగ, ఆరచితమై = ఋశ్యశృంగునిచేతఁ జేయఁబడినదై, సుపుత్ర పరసిద్ధిన్ = సత్పుత్రుఁడు గల్గుటను, చేయున్, కావునన్ = కాఁబట్టి, తత్కార్మకలనకున్ = ఆకార్య మాచరించుటకు, ఆతనిన్, వరియింపవలయున్ = ఆమహాత్ముని వరింపవలయును, తెచ్చువైపు చూడుము, అనుడున్ = అతనిం దెచ్చువిధము చూడుమనఁగ, ఇదిమొదలు దశరథుని మాటలు. అనఘ = పాపరహితుఁడా, నాతండ్రి [గురువు జనక

తుల్యుఁడగుటచే నిట్లు చెప్పఁబడియెను.] పూర్వమునన్ = తొల్లి, నేన్ కనిన, సుమంత్రోపదేశము = సుమంత్రుని యుపదేశము, ఒకటి, ఇ దీనికిన్, ఒనరియున్నది = తగియున్నది, మీ తలంపు = మీయిష్ట ఒకటి, పొల్లగునే = తప్పిపోవునా, ఆజ్ఞయతిశయమునన్ = మీయాజ్ఞ శయముచే, పుత్రేష్టికిన్ = పుత్రకామేష్టికిన్, వేల్పులనేన్ = దేవ నైనను, ఇచటికిన్, తెత్తున్ = ఇచ్చటికిఁ దేఁగలను, దానన్ = దాని సాక్షాత్, ఈశ్వరాంశమవు = రుద్రాంశుఁడవగు, తపస్వివరున్, నిను మాధవుఁబలెన్ = విష్ణునివలె, భజించి = ఆశ్రయించి, నీమంత్రశక్తి నీయాలోచనాశక్తిని, నీగరిమన్ = నీగొప్పతనమును, కంటిన్=చూచితి

తా. సద్గుణసంపన్నుఁడగు నాఋశ్యశృంగుని రావించి యా మూలమునఁ బుత్రకామేష్టిగావింపుమని వసిష్ఠుఁడన, దశరథుఁడు విషయ మీవఱకే సుమంత్రునివలన వినియున్నాను. నీతలంపు వ్యర్థవ నే? నీవాజ్ఞయిచ్చినఁజాలును. దేవతలనైన నీయజ్ఞమునకు రావింపఁగల సాక్షాదీశ్వరాంశజుఁడవగు నిన్ను విష్ణునివలె నారాధించి నీయాలోచ శక్తిని, గౌరవమును జూడఁగల్గితిని.

ముద్దరాజురామన్న, "వరియింపవలయునాతనిన్ = వరియింప సిన ఋశ్యశృంగుని?' అని యర్థము గావించెనుగాని, యంతకంటె, "న నిన్, వరియింపవలయును." అనుట యెంతయు సమంజసము.

"సుమంత్రోపదేశము." "ఋశ్యశృంగం ద్విజశ్రేష్ఠం వర యిష ధర్మవిత్, యజ్ఞార్థంప్రసవార్థంచ" అని సనత్కుమార వాక్యమ సుమంత్రుఁడనెనని రామాయణమునఁగలదు.

"అనుదున్" ఆనంతర్యంబున దువర్ణకంబు ద్రుతాంతంబగు." వ్యాకరణము.

భారత. అదియున్ = నేఁజెప్పిన దేవరన్యాయము, అలఘు, పా గుణ, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించుదాన, సంబుద్ధి. దృశ్య = చూప శృంగార = శృంగారరసజనకమగులాగున, చితమై = చేయఁబడినదై,

త్రసంసిద్ధిన్, చేయన్, కావునన్, తత్కార్యకలనకున్, వరియింపవలయు నాతని = వరింపవలసిన యాతనిని, తెచ్చువైపున్, చూడుము, అనుడున్, ఇది మొదలు కుంతిమాటలు. పూర్వమునన్, ఏన్, కనిన సుమంత్రోపదేశము, ఒక్కటి = మంచిమంత్రముయొక్క యుపదేశమొక్కటి, ఇప్డు, దీనికిన్, ఒనరియున్నది, మీతలంపొకటి, పొల్లగునె = తప్పునె, దానన్ = ఆమంత్రశక్తిచే, పుత్రేష్టికిన్ = పుత్రేచ్ఛకయి,! వేల్పులన్, ఏన్, ఇచటికిన్, తెత్తున్ = దేవతలనునే నిచ్చటికిఁ దెచ్చెదను, ఓయనఘ, నాతండ్రియాజ్ఞ యతిశయమునన్ = నాతండ్రియొక్క యాజ్ఞాతిశయముచే, ఈశ్వరాంశమవు, తపస్వివరునిన్ = దూర్వాసుని, ఉమాధవుఁబలెన్, భజించి = శివునివలె నారాధించి, ఈమంత్రశక్తిన్, కంటిన్ = ఈమంత్రశక్తిని బొందితిని, ఈగరిమన్, మెఱయన్, కంటిన్ = ఈగౌరవము ప్రకాశించులాగునఁ బొందితిని.

తా. చూపుల కింపగులాగున శృంగారింపఁబడిన కాంత సత్పుత్రలాభమును బడయును, నీవాపుత్రలాభకార్యమున కంగీకరించి తగువానిందే నుపాయ మాలోచించుమనదని పాండురాజన నంతఁగుంతి, "నేనొకమంత్రశక్తింగాంచియున్నాను. అది సంతానోత్పత్తి కెంతయుఁ దోడ్పడఁగలదు మీయిష్టమెన్నఁడును దప్పదు. ఆమంత్రశక్తిచే దేవతల నిటకుఁ దెప్పింపగలను. నాతండ్రియింటనుండ నాతనియాజ్ఞచే దూర్వాసు నారాధించి యామంత్రము నందితిని. గౌరవమునందఁ గల్గితిని."

వ. కావున. 54

క. అవితథసంకల్పధరా
దివిజులలో నెట్టివారిఁ దె దెచ్చి వరింతున్
వివరింపవలయుఁ బుత్రే
ష్టివిధికి రప్పింతు మీరు దె చెప్పినయతనిన్. 55

రామాయణ. అవితథసంకల్ప = వ్యర్థముగాని సంకల్పముగల వాఁడా, ధరాదివిజులలోన్ = బ్రాహ్మణులలోన, ఎట్టివారిన్ = ఏలాటి వారిని, పుత్రేష్టివిధికిన్ = పుత్రకామేష్టియనెడి కార్యమునకు, తెచ్చి, వరింతున్ = కొనివచ్చి వరింపవలయును, వివరింపవలయున్ = తెలుపవల యును, మీరుచెప్పినయతనిన్ = మీరానతిచ్చిన ఋశ్యశృంగుని, రప్పింతున్ = రావింతును.

తా. బ్రాహ్మణులలో నీయాగమునకై యింకనెవరెవరిని రావింప వలయును. మీరానతిచ్చిన ఋశ్యశృంగుం గూడ రప్పింతును.

భారత. అవితథ, సంకల్ప = కోర్కెలను, ధరా = ధరించినవాఁడా, పాండురాజా యనుట. దివిజులలోన్ = దేవతలలో, ఎట్టివారిన్, పుత్రేష్టి విధికిన్ = పుత్రులఁబడయు నీకార్యమునకు, తెచ్చి, వరింతున్, వివరింప వలయున్ = తెలుపవలయును, మీరు, చెప్పినయతనిన్ = మీరెవరిని రావింపుమని చెప్పుదురో యతనిని, రప్పింతున్.

తా. పుత్రులఁ బడయ దేవతలలో నేరిని దెప్పింపవలయు ననుట మీరు తెల్పుఁడు. మీరానతిచ్చినవారిం బిలిపింతును.

చ. అనయముఁదత్త్వబోధమున నంచితధర్మనిరూఢియందు స
త్యనియతిఁబెద్దయంద్రు విబుధావళిలోపలనమ్మహాత్ముఁబా
వనగుణశాంతతో రుచిరవర్ణ్యనిసర్గమనఃప్రసాదుఁ డై
తనరెడువానిమంత్రవిధిదక్షుమతిన్భజియించితేఁదగున్. 56

రామాయణ. అనయము = సర్వదా, తత్త్వబోధమునన్ = బ్రహ్మ మును బోధించుటయందును, అంచితధర్మ నిరూఢియందున్ = ఒప్పుచున్న ధర్మముయొక్క ప్రసిద్ధియందును, సత్యనియతిన్ = సత్యనిష్ఠయందును, విబుధావళిలోపలన్ = పండితుల సమూహములో, అమ్మహాత్మున్ = ఆ ఋశ్యశృంగుని, పెద్దయంద్రు = పెద్దవాఁడని యందురు, [లోకులని

యధ్యాహార్యము.] రుచిర ... ప్రసాదుఁడై-రుచిర = అందమగు, వర్ణ్య= పొగడఁదగు, నిసర్గ = పూర్ణమైన, మనః = మనస్సునందలి, ప్రసాదుఁడై= అనుగ్రహముగల్గినవాఁడై, తనరెడువానిన్ = ప్రసిద్ధుఁడగువానిని, మంత్ర, విధి=మంత్రములయందును, వానినాచరించుప్రక్రియయందును, దక్ష=సమర్థమైన, మతిన్ = బుద్ధిగలవానిని, ఋశ్యశృంగుననుట. భజియించి = ఆశ్రయించి, పావనగుణ = పవిత్రమైన గుణములుగల, శాంతతోన్ = శాంతాదేవితోఁగూడ, తేఁదగున్ = తేవలయునది.

తా. బ్రహ్మజ్ఞానమునందును, ధర్మాచరణమునందును సత్యనిష్ఠయందును, నెవ్వఁడు గొప్పవాఁడని పెద్దలందురో, అనుగ్రహపూర్ణుఁడై, మంత్రతంత్రములలోఁ బ్రసిద్ధుఁడయిన యాఋశ్యశృంగుని భార్యతోఁడఁ బిలిపించునది.

"పావనగుణకాంతతో" నని కొన్ని ప్రతులలోఁ బాఠముగలదు కాని, "శాంతతో" నను పాఠమే ప్రాచీనప్రతులయందున్నది.

భారత. అనన్ = అనిచెప్పఁగా, ఇది మొదలు పాండురాజు మాటలు. యమున్ = యముని, తత్త్వబోధమునన్, అంచిత, ధర్మనిరూఢియందున్, సత్యనియతిన్, విబుధావళిలోపలన్ = దేవతా సమూహములలో, పెద్దయండ్రు, అమ్మహాత్మున్, పావన, గుణ = పవిత్రములైన గుణములతోఁ గూడిన, శాంతతా = శాంతత్వముతోఁగూడిన, ఉరు = మిక్కిలి, చిరవర్ణ్య= చాలకాలము పొగడఁదగిన, నిసర్గ = స్వభావసిద్ధమయిన, మనః = మనస్సునందలి, ప్రసాదుఁడై = అనుగ్రహముగలవాఁడై, తనరెడువానిన్, మంత్రవిధి = మంత్రము, తదాచరణము, వీనియందు, దక్ష = సమర్థమైన, మతిన్ = బుద్ధిచే, భజియించి = ఆశ్రయించి, తేఁదగున్ = తీసికొనిరావలయును.

తా. కుంతి యిట్లాడఁగాఁ, బాండురాజు, "తత్త్వజ్ఞానము నందును, సత్యధర్మముల యందును, దేవతలలో యముఁడు గొప్పవాఁడనియందురు

గదా! సద్గుణయుక్తుఁడై, శాంతతగల్గి, యనుగ్రహపరిపూర్ణుఁడైనం
యాతని నాశ్రయించితేఁదగును.

'విబుధః—విబుధఃపండితేదేవే.' అని యమరము.

క. అని నృపుఁడు భార్యతో నా
యనఁ దడయక తెచ్చి యాగ శ్రీ మాచారముతోఁ
దనకుఁ దనూభవలాభం
బొనరం జేయుటకుఁ గడుఁబ్రి శ్రీ యోక్తులు పలికెన్.

రామాయణ. అని = ఇట్లు చెప్పి, [వసిష్ఠుఁడీలాగునఁ జెప్పఁ
నావలయని భావము.] నృపుఁడు = దశరథుఁడు, భార్యతోన్ = శా
తోడ, ఆయనన్=ఆఋశ్యశృంగుని, తడయక=ఆలసింపక, తెచ్చి, తనకు
తనూజలాభంబు = పుత్రలాభము, ఒదవన్ = కలుగుటకొఱకు, ఆచ
ముతోన్ = అనుష్ఠానముతో, యాగము, చేయుటకున్ = పుత్రకామే
చేయుటకై, కడున్ = మిక్కిలి, ప్రియోక్తులు = ప్రియమైన మాట
పలికెన్.

తా. దశరథుఁడు శాంతతో ఋశ్యశృంగుని రావించి త
సంతానము గల్గుటకొఱకై యాచారముతోఁ బుత్ర కామేష్టి జరుపుట
మిక్కిలి ప్రియముగా నాతనితో మాటలాడెను.

భారత. అని, నృపుఁడు = పాండురాజు, భార్యతోన్ = కుంతిత
అయనన్ = ఆ యముని, తడయక, తెచ్చి, ఆగమాచారముతోన్
వేదోక్తాచారముతో, తనకున్, తనూజలాభంబు, ఒనరన్, చేయుటకు
కడున్, ప్రియోక్తులు, పలికెన్.

తా. పాండురాజు కుంతితో యముని రావించి తనకు సంతానలాభ
గలుగఁజేయుమని ప్రియోక్తులు పలికెను.

వ. ఇట్లు నియమించి.

తే. ప్రతిపదంబును నిజపురో హితమతాను
శీలనమున సదీక్షావి శేషుఁడగుచు
ననఘమతులైనమునులతో నాత్మయోగ
మొకటికొదలేకయుండఁ జే యుచును వేడ్కన్. 59

రామాయణ. ప్రతిపదంబును = అన్ని ప్రయోజనములందును, నిజ, పురోహిత = పురోహితుఁడగువసిష్ఠుని యొక్క, మత, అనుశీలనమునన్ = అభిప్రాయము ననువర్తించుటతో, సదీక్షావిశేషుఁడు, అగుచున్ = దీక్షావిశేషముతోఁగూడిన వాఁడగుచు, అనఘమతులైన = నిష్పాతకపాత బుద్ధులైన, మునులతోన్ = మహర్షులతో, ఆత్మ = తనయొక్క, యాగము = పుత్ర కామేష్టి, ఒక్కటియున్, కొదలేకయుండన్ = కొంతలేకుండునట్లుగా, చేయుచును, వేడ్కన్.

తా. ప్రతికార్యమునందును దనపురోహితుఁడగు వసిష్ఠునానతి చొప్పున ననుసరించు దశరథుఁడు పాపరహితులగు మునులతోఁగూడి యజ్ఞముచేయుచు వేడ్కతో. ధరణిపుఁడుండెనను ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

భారత. ప్రతిపదంబును=పలుమాఱు, నిజ, పురః=ముందు, హితమత= మేలగుబుద్ధియొక్క, లేక, పురా = మున్ను, ఊహిత = ఊహింపఁబడిన, మత = యోగాచరణ సంకల్పము యొక్కయనియు నర్థమగును. అనుశీలనమునన్ = పరిచితిచేత, సత్ = చక్కఁగా, ఈక్షా విశేషుఁడు, అగుచున్ =జ్ఞానవిశేషముగలవాఁడగుచు, అనఘమతులైన = నిష్పాపబుద్ధులయిన, మునులతోన్ = మహర్షులతో, ఆత్మయోగము = బ్రహ్మానుభవము, ఒక్కటి, కొదలేక యుండన్ = కొంచెమేనియుఁ గొంతలేకుండఁగా, చేయుచున్, వేడ్కన్.

తా. అడుగడుగున మేలునకుఁ గారణమగు బ్రహ్మజ్ఞానమున మనస్సుగలవాఁడై మహర్షులతోఁగూడి యోగమాచరించుచుండువాఁడై.

చ. ధరణిపుఁడుండెనంతబహుధాముని సన్మనుహూయమానుఁడై
పరమసమృద్ధిఁ బర్వెడు విభావసు నందనురూప కాంతిని
ర్భరుఁగొదలెల్ల దూరముగఁ బాయ సభాజనగౌరవానమ
త్కరుఘను నొక్కనిం బ్రమదగౌరవ మొప్పఁగఁగాంచిసన్నిధిన్.

రామాయణ. ధరణిపుఁడు, ఉండెను = దశరథుఁడుండెను, అంతన్ = అవల, బహుధా = అనేకవిధములుగా, ముని = ఋశ్యశృంగుని యొక్క, సన్మను = గొప్పమంత్రముచేత, హూయమానుఁడై = వేల్వఁబడుచున్నవాఁడై, పరమసమృద్ధిన్ = మిక్కిలి వికృతిగా, పర్వెడు = వ్యాపించుచున్న, విభావసునందున్ = అగ్నియందు, అనురూప = తగిన, కాంతి = ప్రకాశముచేత, నిర్భరున్ = భారరహితుఁడగువాని, కొదలు, ఎల్లన్ = కొఱఁతలన్నియును, దూరము, కన్ = దూరము కాఁగా, పాయసభాజన = పాయసపాత్రయొక్క, గౌరవ = బరువుచే, ఆనమత్ = మిక్కిలి వంగియున్న, కరున్ = చేయిగలవానిని, ఘనున్ = గొప్పవానిని, ఒక్కనిన్ = ఒక దివ్యపురుషుని, ప్రమద = సంతోషమువలని, గౌరవము = గారవము, ఒప్పఁగన్, సన్నిధిన్ = సమీపమున, కాంచి= చూచి.

తా. రాజీలాగుననుండెను. ఆవల ఋశ్యశృంగుఁడు మంత్రములచే వ్రేల్చుచుండుటంబట్టి జ్వలించుచున్న యగ్నినుండి కాంతిగల, యొక దివ్య పురుషుఁడు పాయసపాత్రముచేత ధరించి, సమీపమునరాఁగఁజూచి.

భారత. ధరణిపుఁడు=పాండురాజు, ఉండెను. అంతన్=ఆవల, బహుధామునిన్ = మిక్కిలి తేజస్సుగలవానిని, సన్మను, హూయమానుఁడై = పిలువఁబడిన వాఁడై, పరమసమృద్ధిన్ = మిక్కిలివృద్ధితో, పర్వెడు, విభావసునందనున్ = సూర్యపుత్రుఁడగు యముని, రూపకాంతి నిర్భరున్ = సౌందర్యముచేతను, తేజముచేతను, నధికుఁడగువానిని, కొదలు, ఎల్లన్, దూరముగన్, పాయన్ = దూరముగాఁ బోవులాగున, సభాజన = సం

తోషపెట్టుటయొక్క, గౌరవ = అతిశయముచే, ఆనమత్ = వంగుచున్న, త్రిప్పఁబడుచున్న యనుట. కరుక్, ఘనుక్, ఒకనిక్ = ఒంటరియై వచ్చిన వానిని, [ఇవి యమునకు విశేషణములు.] ప్రమద = స్త్రీ, కుంతియనుట. గౌరవమొప్పక్, సన్నిధిక్, కాంచి = చూచి.

తా. పాండురా జిట్లుండెను, కుంతి జపించిన మంత్రముచేఁ బిలువఁబడినవాఁడై, రూపకాంతి యుక్తుఁడై, యాబిడయొక్క కోఁరికలెల్లఁ దీఱు లాగున నొంటరియై యటకువచ్చి ప్రీతితోనామెను గరసంజ్ఞతోఁ బిలుచుచున్న యముని గాంచి.

“విభావసు.” “అగ్నావర్కే విభావసుః.” నానార్థరత్నమాల.

“సభాజన.” బాంధవాదులఁ గుశలప్రశ్నాదులచే సంతోషపెట్టుట యనుటకు. “సభాజనాయోపసృతాన్మునీంద్రాన్.” అని రఘువంశము.

“సన్నిధిక్.” “సన్నిధిస్సన్నిధానేచ, భవేదింద్రియ గోచరే” అని విశ్వము.

ఇట, ‘ధరణీపుఁడుండె’ ననుట పూర్వపుదానితో నన్వయించును. ‘సన్నిధిక్ కాంచి’ యనుట ముందన్వయించును.

తే. అప్పు డాయార్యసభయాతతాద్భుతప్ర
మోదమందాక్షవృత్తిఁ గేల్మోగిచి యుండె
నంత రారమ్ము మనుజప యజ్ఞఫలము
నొసఁగెదఁ గొనుమని విభావసూద్భవుండు. 61

రామాయణ. అప్పుడు = ఆసమయమున, ఆయార్యసభ = ఆగొప్పవారితోఁగూడిన సభ, ఆతత...వృత్తిక్- ఆతత = విస్తారమైన, అద్భుత = ఆశ్చర్యముచేతను, ప్రమోద = సంతోషముచేతను గల్గిన, మంద = స్తిమితమైన, అక్షవృత్తిక్ = ఇంద్రియవ్యాపారముచేత, కేల్, మొగిచి, ఉండెక్ = చేతులుజోడించి యుండెను, అంతక్, విభావసూద్భవుండు = అగ్నినుండి

కల్గిన, ప్రాజాపత్య పురుషుఁడనుట. మనుజప = రాజా, రారమ్ము, యజ్ఞ ఫలమ్ము = పుత్రకామేష్టి వలని ఫలము, ఒసఁగెదన్, కొనుము = గ్రహింపుము, అని.

తా. ప్రాజాపత్య పురుషునిఁ జూచి యచ్చట సభయాశ్చర్య సంతోషములచే నిశ్చలమై చేతులు జోడించి యుండెను. ఆ దివ్యపురుషుఁడు రాజుంగాంచి, రారమ్ము యజ్ఞ ఫలమిచ్చెదను, గ్రహింపుమని.

"అక్ష." అక్షో రథస్యా వయవే పాచికే ప్యక్షమింద్రియ" మ్మని విశ్వము.

భారత. అప్పుడు, ఆయార్య = పూజ్యురాలగు నాకుంతి, సభయ = భయముతోఁ గూడుటచేత, ఆతత, అద్భుత, ప్రమోద, మందాక్ష = లజ్జ చేతను, కలిగిన, వృత్తిన్ = చేష్టలతో, కేల్, మొగిచి యుండెన్, అంతన్, విభావసూద్భవుండు = సూర్యనందనుఁడగు యముఁడు, రారమ్ము, మనుజప, యజ్ఞఫలము = మంత్రము జపించుట యనెడి యజ్ఞము యొక్క ఫలము [సంతానప్రాప్తి ననుట.] ఒసఁగెదన్, కొనుము, అని.

తా. అప్పుడు కుంతీదేవి భయముతోఁగూడిన యాశ్చర్య సంతోష లజ్జాయుక్త యగుచుఁ, జేతులుమోడ్చి యుండెను. యముఁడామెం గాంచి నీమంత్ర జపముయొక్క ఫలమగు సంతానము నొసఁగెదను గ్రహింపుమని.

"మందాక్ష." "మందాక్ష మందాక్షర మందముక్త్వా." అని నైషధప్రయోగము.

ఇట రామాయణార్థమున సభకద్భుత ప్రమోదములు గల్గుటకు; తలఁపనితలంపుగా నొకదివ్య పురుషుఁడు గల్గుటచే నద్భుతము, దశరథునకు సంతానము గల్గును గదాయనుటచే ప్రమోదమును గల్గినవి. భారత పర్యాయమున సభయాద్భుత ప్రమోదములు గల్గుటకు; ఒక్కయాఁడుది స్వతంత్రించి యంత వానిం బిలిపించుటచే భయమును, నట్టిరూపదర్శనముచే నద్భుతమును, సంతానము గల్గనున్నది కదాయని ప్రమోదమును గల్గినవని భావము.

"రారమ్ము." ఇట మొదటి రేఫము ప్రియత్వార్థమున వచ్చెను గాని హీనత్వార్థమునఁ గాదు. "రేఫోయ మసహాయస్సహా యోవాహీనత్వార్థేము వర్ణకార్థేవర్తతే. ప్రియత్వార్థే ప్రార్థనార్థకము వర్ణకార్థే చవర్తతే." అహో బలపండి తీయము.

ము. నిరతింబార్థివ గేహినీజనులకు న్సేవింప నిమ్మిందునం
శరమాస్ఫూర్తికిఁ బట్టుఁగొమ్మ సకల క్ష్మాభారధుర్యంబన
న్స్థిరమై మించుతనూజలాభ మొదవున్నీకంచు నిచ్చెం గృపన్
వరముంబాయసమస్తకల్మషము దివ్యశ్రేష్ఠుఁడత్యాదృతిన్.

రామాయణ. పార్థివ = ఓదశరథా, నిరతిన్ = ఆసక్తితో, గేహినీజనులకున్ = భార్యలకు, (కౌసల్యా కైకేయీ సుమిత్రల కనుట.) సేవింపన్, ఇమ్ము = భుజించుటకైయిమ్ము, ఇందున్ = ఈపాయస భక్షణము నందు, వంశరమా స్ఫూర్తికిన్ = వంశలక్ష్మియొక్క ప్రకాశమునకు, పట్టుఁ గొమ్మ = ఆధారమగునట్టి, సకల, క్ష్మాభార = సమస్త భూభారమునకు, ధుర్యంబు = భారవాహి యగునట్టిదియు, అనన్ = అనులాగున, స్థిరమై= శాశ్వతమై, మించు = అతిశయించు నట్టి, తనూజలాభము = పుత్ర లాభము, నీకున్, ఒదవున్, అంచున్ = నీకుఁ గల్గుననుచు, వరమున్ = శ్రేష్ఠమైన, అస్తకల్మషము = పాపములఁ బోఁగొట్టునదియునైన, పాయ సమున్, దివ్యశ్రేష్ఠుఁడు = ప్రాజాపత్య పురుషుఁడు, కృపన్ = దయతో డను, అత్యాదృతిన్ = మిక్కిలి ప్రీతితోడను, ఇచ్చెన్.

తా. దశరథా! ఈపాయసము నీ భార్యలకిమ్ము. దీనవంశవృద్ధి కాధారమగు నట్టియు భూభారము వహించునట్టియు, పుత్రలాభము గల్గు ననుచు. శ్రేష్ఠమైనదియుఁ బాపములఁ బోఁగొట్టు నదియునైన పాయసము ప్రాజాత్య పురుషుఁడు దయతోనిచ్చెను.

"పట్టుఁగొమ్మ" "సమ్మోచితః" అను నాంధ్ర శబ్ద చింతామణీ సూత్రమున నుగాగమము గల్గి, "పరుషాద్రుత ప్రకృతికా స్సరళాస్స్యస్త

ద్రుతంచబిందుస్స్యాత్.'' అను సూత్రముచే బిందుత్వముగల్గెను. కాఁబట్టియే మనుచరిత్రమున; "అచటఁ బుట్టిన చిగురుఁ గొమ్మైనఁజేవ." అని యున్నది. ఇట్లే చిగురుఁగైదువు. గండుంగోయిలలు, మున్నగు ననేక ప్రయోగములు గలవు.

భారత. పార్థివగేహినీ = కుంతీ, నిరతిన్ = ఆసక్తితో, జనులకున్, సేవింపన్ = సేవించుటకు, ఇమ్మై = స్థానమగునది. ఇందువంశ రమాస్ఫూర్తికిన్ = చంద్రకుల లక్ష్మియొక్క ప్రకాశమునకు, పట్టుఁ గొమ్మై = అధారమగునదియు, సకలక్ష్మా భారధుర్యంబు, అనన్, స్థిరమై, మించు, తనూజలాభము, నీకున్, ఒదవున్, అంచున్ = అని చెప్పుచు, దివ్యశ్రేష్ఠుఁడు = దేవశ్రేష్ఠుఁడగు యముఁడు, సమస్తకల్మషము = సర్వపాపమును, పాయన్ = పోవులాగున, కృపన్, అత్యాదృతిన్, వరమున్, ఇచ్చెన్ = వరమిచ్చెను.

తా. లోకులు సేవించుటకు స్థానమగునట్టియుఁ, జంద్రవంశ సంపద కాధారమగునట్టిదియు, భూభారము వహింపఁదగినట్టిదియునగు పుత్ర లాభము గల్గునని యముఁడా బిడకుఁ బ్రీతితోవర మొసఁగెను.

సీ. అట్లిచ్చియతఁడు దా నంతర్హితుండయ్యె
        నదిమెల్ల విని గాథ హర్షుఁడగుచు
    జనవరుండు నిజాగ్రసతికి సౌభాగ్యంపు
        నడకల కేకయ నందనకుఁగ
    రంబు గౌరవమహిమంబంచితానంత
        భావంబునంబర్వఁ బరమనియతి
    మనుసుమిత్రకు లసన్మానవతికి భవ్య
        దౌహృదోదయనిమిత్తంబులైన

గీ. యాసగములలోన ♣ నరయరయవ్యగ్ర
బుద్ధిఁ గోర్కెలెల్లఁ ♣ బూరితముగ
నొసఁగఁ బంచెనెంతయును దత్పరిగ్రహా
జనుల, వారునట్లు ♣ సలిపి రెలమి. 63

రామాయణం. అట్లిచ్చి = ఆలాగునఁ బాయసమిచ్చి, అతఁడు = ఆ ప్రాజాపత్యపురుషుఁడు, తాన్, అంతర్హితుండయ్యెన్ = తాను మఱఁగెను, జనవరుండు = దశరథుఁడు, అవియెల్లన్, విని = అతని మాటలెల్ల విని, గాఢహర్షుఁడగుచున్ = పూర్ణానందము గలవాఁడగుచు; నిజ=తనయొక్క, అగ్రసతికిన్ = పెద్దభార్యకు, కౌసల్యకనుట. సౌభాగ్యంపు నడకల = మంగళకరమగు నడవడికగల, కేకయ నందనకున్ = కైకేయికి, కరంబు= మిక్కిలి, గౌరవమహిమన్ = గౌరవాతిశయముతో, పంచి = భాగించి, అంత = ఆవల, తాన్ = తాను, భావంబునన్, పర్వన్ = మనస్సునందుఁ దగులఁగా, పరమని యతిన్, మను = గొప్పనిర్ణయముతో నొప్పుచున్న, సుమిత్రకున్, లసన్మానవతికిన్ = స్త్రీశ్రేష్ఠురాలగు దానికి, భవ్య...... నిమిత్తంబులైన - భవ్య = శుభకరములగు, దౌహృదోదయ = చూలుగల్గుటకు, నిమిత్తంబులైన = కారణములైన, ఆసగములలోనన్ = కౌసల్యా కేకయ నందనలకిచ్చిన యా రెండు సగములలోనన్, అర, అర = సగము సగము, అవ్యగ్రబుద్ధిన్=ఆకులముగాని బుద్ధితో, కోర్కెలెల్లన్ = అపేక్షలన్నియును, ఎంతయున్, పూరితము, కన్ = మిక్కిలి పూర్ణమగులాగున, తత్పరిగ్రహజనులన్=అతనిభార్యలను, కోసల, కేకయనందలను, ఒసఁగన్, పంచెన్ = ఇమ్మని యాజ్ఞాపించెను. వారున్, ఎలమిన్ = ప్రీతితో, అట్లు, చలిపిరి = అట్లే చేసిరి.

తా. ప్రాజాపత్యపురుషుఁడు పాయసమిచ్చి యంతర్హితుఁడయ్యెను. అంత వానిమాటలెల్ల విని దశరథుఁడు సంతసించినవాఁడై, యా పాయసము రెండుభాగములు గావించినవాఁడై, కౌసల్యకును, కైకేయికిని

నొక్కొక్క భాగమిచ్చెను. అవల స్త్రీశ్రేష్ఠురాలగు సుమిత్రతలఁపునకు రాఁగనామెకును గర్భోదయమునకుఁ గారణమగు తక్కినవారి రెండు పాళ్లలో సగముసగమిమ్మని యాజ్ఞచేసెను. వారు నట్లే యిచ్చిరి.

"నడకల" అడుగడునని ట్లే ప్రయోగించుటచే గసడదవాదేశవిధి వైకల్పికమని యీకవి యాశయమనుట విస్పష్టము.

ఇటఁగవి భోజుని యభిప్రాయమునను సరించెను. "కౌసల్యాయై ప్రథమమదిశద్భూపతిః పాయసార్ధం। ప్రాదాదర్ధం ప్రణయమధురం కేకయేంద్రస్యపుత్ర్యై। ఏతేదేవ్యౌతరళమనసః పత్యురాలోచ్యభావం। స్వార్ధాంశాభ్యాం స్వయమకురుతాం పూర్ణకామాం సుమిత్రాం॥" చంపూరామాయణము.

అర్ధశబ్దార్థమగునట్టి, 'అర' లఘురేఫమే కాని యలఘువుగాదు.

"అరసాము సగము సవను నాఁగనర్థాహ్వాయంబులౌ." ఆంధ్రనామసంగ్రహము.

"పరిగ్రహాంజనులన్." పత్నీపరిజనాదాన మూలశాపాఃపరిగ్రహాః॥ అని యమరము. "పరిగ్రహబహుత్వేపి ద్వేప్రతిష్ఠేకులస్యమే." అని కాళిదాస ప్రయోగము.

భారత. అట్లిచ్చి, అతఁడు, తాన్, అంతర్హితుండయ్యెన్ = అట్లు వరమిచ్చి, యముఁడు తానుమఱుఁగుపడెను, జనవరుండు = పాండురాజు, అది యెల్లన్ = ఆపరప్రకారమంతయును, విని, గాఢహర్షుఁడగుచున్, సౌభాగ్యంపునడకలకున్ = మంగళకరములగు నడకలకు, ఏకయనన్ = ముఖ్యమగునదనుచు, తనకున్ = కుంతికి, కరంబు, గౌరవమహిమంబు = గొప్పప్రభావము, అంచిత = ఒప్పుచున్న, అనంతభావంబునన్ = బాహుళ్యముచేత, పర్వన్, పరమనియతిన్, మను, సుమిత్రకుల = మిత్రకోటిలో, సన్మానవతికిన్ = గౌరవముకలదానికి, నిజాగ్రసతికిన్ = తనపెద్దభార్య

కు, కుంతికనుట. భవ్య, దౌహృదోదయ నిమిత్తంబులైన, ఆసగములన్ = ఆసలసమూహమును, లోనన్, అరయన్ = లోలోపలఁ దెలియులాగున, రయ = వేగమునందు, వ్యగ్ర = తొందరపడుచున్న, బుద్ధిన్, కోర్కెలెల్లన్, ఎంతయున్, పూరితముగన్ = పూర్ణమగునట్లు, ఒసఁగన్=ఇచ్చుటకు, తత్పరిగ్రహాజనులన్ = ఆమెయొక్క పరిచారికా జనులను, పంచెన్= ఆజ్ఞాపించెను, వారున్=ఆపరిచారికా జనులును, ఎలమిన్, అట్లు, చలిపిరి.

తా. యముఁడు వరమిచ్చి వెళ్ళినంత నీవృత్తాంతమెల్ల విని పాండురాజు మిక్కిలి సంతోషించెను. మంచినడవడిక గల్గుటచే నత్యంతగౌరవము సర్వత్ర వ్యాపించి యున్నదానికి, బంధుమిత్రాదులలో గౌరవమందుచున్నదానికిఁ దన పెద్దభార్యయగు కుంతికి గర్భచిహ్నములైన యాసలెల్లఁ బూర్తిచేయుటకుఁ దగిన పరిచారికల నియమించెను. వారునట్లే చేసిరి.

"అష్టాంగ యోగానవతోస్యరాజ్ఞో, మృష్టాన్నమానీ న్నదుకందమూలం। గర్భోభవనస్యాజనికేళి సౌధో, దర్భోపి సింహాసనతాం జగాహే." అని యనంతభట్టు నుడివినలాగున నడవిని దపముచేయుచుండు నీరాజుచేఁ గుంతీశుశ్రూషకై యీకవి పరిచారికల నియమింపఁజేయుట శ్లేషార్థ సంఘటనకై కల్పించుకొనిన దగును.

"అంచి" "చువర్ణకంబు పరంబగు నపుడన్వాదుల కుత్త్వలోపంబేని నుస్థానంబున బిందువేని విభాషనగు." బాలవ్యాకరణము. "పూంచి రథంబున మణిమయ పంచాన నకేతువెత్తె." నని సోమయాజి ప్రయోగము గలదు.

క. భరియించె నపుడు విబుధో
త్కరసంప్రార్థన మొనర్చు కడఁకదలిర్పన్
హరిమధ్యమభువనముఁ బ్రో
చురతిందద్గర్భభావ శోభనలీలన్. 64

రామాయణ. అప్పుడు, హరి = విష్ణువు, విబుధ...ప్రార్థనము- విబుధ, ఉత్కర = దేవకోటియొక్క, సంప్రార్థనము = కోర్కె, ఒనర్చ కడఁక = చేయవలయు నను ప్రయత్నము, తలిర్పన్ = ఒప్పఁగా, మధ్యమ భువనమున్ = భూలోకమును, ప్రోచురతిన్ = రక్షించు నాసక్తిచేత, తత్.........లీలన్ - తత్ = వారలయొక్క, కౌసల్యయొక్కయుఁ గైకేయి యొక్కయు, సుమిత్రయొక్కయు ననుట. గర్భభావ = గర్భత్వ మనెడి, శోభనలీలన్ = శుభకరమగు లీలను, భరియించెన్ = వహించెను.

తా. విష్ణువు దేవతలు తన్నుఁ బ్రార్థింపఁగా వారి యిష్టము పూర్తి చేయుకడఁకతో భూరక్షణార్థమై దశరథునిభార్యల గర్భమనెడి లీలను భరించెను.

భారత. అప్పుడు, హరిమధ్యమ = సింహముయొక్క నడుమువంటి నడుముగలది, కుంతియనుట. తత్...లీలన్-తత్ గర్భ = ఆగర్భముననుండెడి వానియొక్క, భావ = అభిప్రాయముయొక్క, శోభనలీలన్, విబుధ = పండితులయొక్క, ఉత్కర = సమూహముయొక్క, సంప్రార్థనము = వాంఛలు, ఒనర్చు కడఁక, తలిర్పన్, భువనమున్ = లోకములను, ప్రోచు రతిన్ = రక్షించునాసక్తిని, భరియించెన్ = వహించెను.

తా. కుంతీదేవి, గర్భస్థ శిశువుయొక్క యభిప్రాయాను సారముగాఁ బండితుల కోర్కెలు దీర్పవలయుననియు, లోకరక్షణము సేయవలయు ననియు వేడ్కఁబూనెను.

" హరిమధ్యమ." ఇది యుపమాన బహువ్రీహి.

ఉ. దీనులఁ బ్రోవఁగోరుదు రశేత్రిక్రమసత్కరుణన్ విపక్షసం
తానము ద్రుంపఁగోరుదు రుశేదాహరణీయ రక్షైకశిక్ష నం
భోనిధిమధ్యభూభరముఁ శేబూనఁగఁగోరుదురత్యయోన్నతిన్
మానవనాథకాంత లసశేమానగుణాద్భుత గర్భసంగతిన్. 65

రామాయణ. మానవనాథుని కాంతల్ = దశరథునిభార్యలు, అస మాన......సంగతిఁ - అసమాన = సాటిలేని, గుణ = గుణములచే, అద్భుత = ఆశ్చర్యమైన, గర్భ = చూలుయొక్క, సంగతిఁ = సాంగత్యముచే, అతిక్రమ=క్రమమును మీఱిన, అతిశయించినదనుట. సత్కరుణఁ = దయచేత, దీనులఁ = దరిద్రులను, ప్రోవఁ, కోరుదురు = రక్షింపఁ గోరుదురు, ఉదాహరణీయరణ, ఏకశిక్షఁ = వర్ణింపఁదగిన యుద్ధము నందలి ముఖ్యమగు శిక్షచే, విపక్షసంతానముఁ = శత్రుసమూహమును, త్రుంపఁ, కోరుదురు = త్రుంచివేయుటకు వాంఛింతురు, అత్యయ = మిక్కుటమగు భాగ్యముయొక్క, ఉన్నతిఁ = గొప్పతనమున, అంభోనిధి మధ్య భూభరముఁ = చతుస్సముద్ర ముద్రితమగు భూమండలముయొక్క భారమును, పూనఁగ, కోరుదురు = భరింపనభిలషింతురు.

తా. దశరథపత్నులు గర్భస్థ శిశువుల సాంగత్యముచే దయతో దరిద్రులఁ గాపాడఁ దలంతురు. యుద్ధములశత్రుల జయింప నెంతురు. భాగ్యముతో నీభూమండలముఁ బాలింపఁ గోరుదురు.

"అత్యయ." యణాదేశ సంధి. "ఇకోయణచి." పాణిని. "దీనులఁ." దీయతయితిదీనః. దీఙ్ క్షయే." గురుబాలప్రబోధిక,

"రణైకశిక్ష." వృద్ధిసంధి.

ఇట భగవదంశ గర్భముననుంట భగవదవ తారకార్యములు వీరు చేయఁ దలఁచిరనుట సూచితము. 'దీనులఁ బ్రోవఁ గోరుదు' రనుటచే సాధుపరిత్రాణమును, 'విపక్షసంతానము ద్రుంపఁగోరుదు' 'రనుటచే దుష్కృతుల వినాశమును, అత్యయోన్నతిఁ భూభరము పూనఁగఁ గోరుదు' రనుటచే ధర్మసంస్థాపనమును దెల్పఁబడెను.

భారత. మానవనాథకాంత = కుంతి, లసమాన = ప్రకాశించుచున్న, గుణాద్భుత, గర్భసంగతిఁ, దురతిక్రమ = దాఁటఁదగని, సత్కరుణఁ, దీనులఁ, ప్రోవఁ, కోరుఁ = వాంఛించును, దురుదాహరణీయ =

వర్ణింప సాధ్యముగాని, రక్షైకశిక్షన్, విపక్షసంతానమున్, త్రుంపన్, కోరున్ = అభిలషించును, దురత్యయ = అతిక్రమింపరాని, ఉన్నతిన్, అంభోనిధిమధ్య భూభరమున్, పూనఁగన్, కోరున్ = ఇచ్ఛించును

తా. కుంతీదేవి యొప్పిదములగు గుణములచేఁ బ్రకాశించు గర్భము యొక్క సాంగత్యమున, దీనుల రక్షింపను, శత్రుల సంహరింపను, భూభరము దాల్పను గోరును.

క. విభు నగ్రమహిషికయ్యెడఁ
త్రిభువనముల యందజాత శ్రీ రిపునామకుఁడై
యభినుతిఁ గాంచుకుమారుఁడు
ప్రభవించె మహాయశోభి శ్రీ రామునఁడనంగన్. 66

రామాయణ. విభునగ్రమహిషికిన్ = దశరథుని ప్రథమభార్యకు, కౌసల్యకనుట. అయ్యెడన్ = ఆసమయమున, త్రిభువనములయందున్ = ముల్లోకములయందును, అజాత = పుట్టని, రిపు = శత్రువుయొక్క, నామకుఁడై = పేరుగలవాఁడై, అభినుతిన్ = పొగడికను, కాంచు = పొందిన, మహా, అయ, శోభి = గొప్పభాగ్యముచేఁ బ్రకాశించుచున్న వాఁడు, రాముఁడనంగన్ = రాముఁడనుచు, కుమారుఁడు = పుత్రుఁడు, ప్రభవించెన్ = జనించెను.

తా. కౌసల్యకు, ముల్లోకములయందును శత్రువను పేరులేనివాఁడని ప్రసిద్ధిగాంచినవాఁడును, గొప్పభాగ్యముచేఁ బ్రకాశించువాఁడు నగు రాముఁడను కుమారుఁడు జనించెను.

"మహిషీ.—" "కృతాభిషేకామహిషీ." అని యమరము.

"త్రిభువనములయందున్—" సంఖ్యాపూర్వకమగుటచే నిది ద్విగుసమాసము.

భారత. విభునగ్రమహిషికిన్ = కుంతికి, అయ్యెడన్, త్రిభువనముల యందున్, మహాయశః, అభిరాముఁడు, అనంగన్ = మిక్కుటమగు

కీర్తితో మనోహరుఁడగువాఁడని, అభినుతిన్, కాంచు, కుమారుఁడు, అజాతశత్రువను పేరుగలవాఁడై, ప్రభవించెన్.

తా. కుంతీదేవికి ముల్లోకములందును గీర్తిగలవాఁడని పొగడ్తగన్న యజాతశత్రువను కుమారుఁడు గల్గెను.

క. సురలెంతయు నలరిరి భా
సురతన్ దెసలెసఁగెఁబ్రబలె శుభవిభవంబుల్
ధరణిజనంబుల కపుడా
సరణి నుదయమంది ధర్మసంతతి పెరుఁగన్. 67

రామాయణ. ఆసరణిన్ = ఆపద్ధతిని, రాముఁడుదయించిన లాగు ననుట. అపుడు = ఆసమయమున, ధర్మసంతతి = ధర్మముల సమూహము, ఉదయించి = జనించి, పెరుఁగన్ = వృద్ధిపొందుచుండఁగా, సురలు = దేవతలు, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, అలరిరి = సంతోషించిరి, భాసురతన్, దెసల్ = దిక్కులు, ఎసఁగెన్ = ప్రకాశించెను, ధరణిజనంబులకున్ = భూలోకమునందలి జనులకు, శుభవిభవంబుల్ = శుభకరములగు నుత్సవములు, ప్రబలెన్ = వృద్ధిపొందెను.

"సురలు" "సురశబ్దంబు నిత్యంబుగా నసురశబ్దంబు వైకల్పికముగా స్త్రీతుల్యంబులగు" బాలవ్యాకరణము.

తా. రాముని జననమువలె ధర్మములును జనించి వృద్ధిపొందు చుండుటచేత, దేవతలు సంతోషించిరి. దిక్కులు తెలివొందెను. భూజనుల కుత్సాహము ప్రబలెను.

భారత. ఆసరణిన్, ఉదయమంది, ధర్మసంతతి = యముని యొక్కసంతానము, అజాతశత్రువనుట. పెరుఁగన్; తక్కినవి సమము.

తా. ధర్మజుఁడు వృద్ధిపొందుచుండఁగా దేవతలు సంతోషించిరి. దిక్కులు తెలివొందెను. భూజనుల కుత్సాహము ప్రబలెను.

వ. మఱియును. 68

క. అమితోన్నతిఁ గనియె నృప
ప్రమదమనుగుణప్రసన్న పవనునివలనం
గొామరుమిగుల బలియు సుగం
ధముగలవిరిసోన సురపథంబునఁ దొొరఁగన్. 69

రామాయణ. నృప = దశరథునియొక్క, ప్రమదము = సంతోషము, అనుగుణ...వలనన్ - అనుగుణ = తగిన, ప్రసన్నపవను నివలనన్ = మందమారుతముచే, కొామరు = అందము, మిగులన్ = అతిశయింపఁగా, బలియు = వృద్ధిఁబొందుచుండు, సుగంధము = మంచివాసన, కల, విరిసోన = పుష్పవృష్టి, సురపథంబునన్ = ఆకాశమున, తొొరఁగన్ = కురియఁగా, అమిత, ఉన్నతిన్ = మిక్కిలి గొప్పతనమును, కనియెన్ = పొందెను.

తా. దశరథుని సంతోషము అనుగుణ మందమారుతము వీచుటచే, దట్టమగు పుష్పవర్ష మాకసమునుండి కురియుటచే, మిక్కిలి యౌన్నత్యమును బొందెను.

భారత. నృపప్రమద = పాండురాజుభార్య, కుంతి, మనుగుణ = మంత్రజపముచే, ప్రసన్న = అనుగ్రహించిన, పవనునివలనన్ = వాయుదేవునివలన, మిగులన్ = మిక్కిలి, బలియున్ = బలముగలవానిని, కొామరున్ = కుమారుని, సుగంధముగల విరిసోన, సురపథంబునన్, తొొరఁగన్ = కురియఁగా, అమితోన్నతిన్, కనియెన్ = కనెను.

తా. కుంతి మంత్రమహిమచే ననుగ్రహించిన వాయువువలన నాకసమునుండి పుష్పవర్షము గురియుచుండఁగా బలవంతుఁడగు కుమారునిఁ గనెను.

"మనుగుణ." "గుణస్త్వావృత్తి శబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుషు." అని యాదవని ఘంటువు.

క. "అరిభీమనాముఁ డీతఁడు
కరమరుదుగఁగొనునృపాళిఁ గడునొడిచి మహా
సురులవధించున నేకుల,
దురమున నను విబుధసన్నుతులు వినఁబడియెన్." 70

రామాయణ. అరిభీమనాముఁడు = శత్రువులకు భయంకరమగు పేరుగలవాఁడు, ఈతఁడు = ఈరాముఁడు, నృపాళిన్ = రాజులసమూహమును, కడున్ = మిక్కిలి, ఒడిచి = జయించి, కరము = కప్పము, అరుదుగన్, కొనున్ = అరుదుగాఁ గైకొనును, దురమునన్ = యుద్ధమునందు, మహాసురులన్, అనేకులన్ = గొప్పయసురులం బెక్కుర, వధించున్ = సంహారించును, అని, విబుధసన్నుతులు = గొప్పవారి పొగడ్తలు, వినఁబడియెన్ = వినవచ్చెను.

తా. శత్రుభీకరుఁడగు నీరాముఁడు పెక్కురరాజులజయించి కప్పములు గొనఁగలవాఁడనియు, యుద్ధమున నసురులఁ బెక్కురఁ జంపఁగలవాఁడనియు గొప్పవారిచేఁ బొగడఁబడుచుండెను.

"ఒడిచి—" ఇది ఓడ్చు అనుదాని రూపాంతరము.

"దురము—" "అని చివ్వయెత్తెఱ యాలముబవరము, పోట్లాట పెనఁకువ పోరుకలను, కయ్యము దురముజగడమన యుద్ధాఖ్య, లమరున్." సాంబనిఘంటువు.

భారత. భీమనాముఁడు, భీముఁడనుపేరుగల, ఈతఁడు, కరము = మిక్కిలి, అరుదుగన్, నృపాళిన్, కడున్, ఒడిచి, అరిన్ = కప్పమును, కొనును. దురమునన్, అనేకులన్, మహాసురులన్, వధించును, అను, విబుధసన్నుతులు = దేవతల పొగడ్తలు, వినఁబడియెన్.

తా. భీముఁడనుపేరుగల యాతఁడు పెక్కురరాజులజయించి కప్పముగొనును, యుద్ధమున నసురులనేకుల జయించునని దేవతల పొగడ్తలు వినఁబడెను.

"అరి." "అరియనఁ గప్పంబనఁగాఁగరమునకుం జేళ్లు." ఆంధ్ర నామశేషము.

ఇట "అరి" యనుశబ్దమునకు సంస్కృతాంధ్రములంగల యర్థభేద మాధారము గావించికొని కవియుభయార్థ సంఘటన నొనర్చెను.

క. అమరనగరమున నపుడు
త్తమనీతివిచిత్రవీర్యతతనయ జ్యేష్ఠ
త్వమునఁ దనరారు నృపస
త్తముని యతివ శతసుతాప్తిఁ దద్దయు వెలసెన్. 71

రామాయణ. అమరనగరమునన్ = స్వర్గమునందు, అపుడు, ఉత్తమనీతిన్ = గొప్పనీతిచేతను, విచిత్రవీర్యతన్ = ఆశ్చర్యకరమగు పరాక్రమము గల్గియుండుటచేతను, అయజ్యేష్ఠత్వమునన్ = భాగ్యముచేనైన గొప్పతనముచేతను, తనరారు = ఒప్పుచుండు, నృపసత్తము = దశరథుని, నియతివశత, అదృష్టప్రాప్తి, సుతాప్తిన్ = కుమారుం బొందుటయందు, తద్దయున్ = మిక్కిలి, వెలసెన్.

తా. గొప్పనీతియుఁ బరాక్రమముగల్గి మహాభాగ్యవంతుఁడగు నా దశరథునకు సత్సంతానము గల్గుటచే దేవలోకమున దేవత లీతని ప్రతాపాదులఁ బొగడుచుండిరి.

భారత. అమరన్ = ఒప్పునట్లు, నగరమునన్ = హస్తినాపురమందు, అపుడు, ఉత్తమనీతిగల, (ఇదిగాంధారికి విశేషణము) విచిత్రవీర్యతనయ = విచిత్రవీర్యుని కుమారులలో, జ్యేష్ఠత్వమునన్ = పెద్దవాఁడగుటచే, తనరారు = నృపసత్తముని = ధృతరాష్ట్రునియొక్క, అతివ = భార్య=గాంధారి, శతసుతాప్తిన్ = నూర్గురఁ బుత్రులఁ బడయుటచే, తద్దయున్ = వెలసెన్ = మిక్కిలి ప్రకాశించెను.

తా. అట హస్తినాపురమున గాంధారి నూర్గురుఁబుత్రులఁ బడయుటచే మిక్కిలి ప్రకాశించెను.

సీ. దుర్యోధనుండన ♦ దుశ్శాసనుండన
దుర్ధర్షణుండన ♦ దుర్ముఖుఁడన
నమరు వీరాదిగా ♦ నారూఢగాఢశౌ
ర్యప్రదీప్తులఘూక ♦ రణవిషణ్ణ
నానావిబుధనింద్య ♦ మానోదయులసద్వి
చారవివర్జితా ♦ చారు మతుల
విగణింపరాని దు ర్వృత్తి నధర్మపు
దశలపను లయాస్ప ♦ దంబు గాఁగఁ

గీ. జలుపఁగల వీతని యతుల ♦ సాహసాతి
శయసమున్నతు లనికృత ♦ శ్లాఘులగుచు
నార్యు లబ్బాలు రసితభా ♦ వ్యర్థదృష్టి
నరసిమదిలోన నుర్షిత వ్యసను లైరి. 72

రామాయణ. ఈతని యతుల సాహసాతిశయ సమున్నతులు = ఈ రామునియొక్క సాటిలేని సాహసాతిశయములవలని గొప్పతనములు, దుర్యోధనుండనన్ =యుద్ధముచేయ శక్యముగాని వాఁడనియు, దుశ్శాసనుండనన్ = దుష్టమైన యాజ్ఞగలవాఁడనియు, దుర్ధర్షణుండనన్ = ఎదిరింపరానివాఁడనియు, దుర్ముఖుఁడనన్ = పదురుబోతనియు, అమరు = ఒప్పుచున్న, వీరాదిగాన్ = వీరినేమొదలుగాఁగల, ఆరూఢ = పొందినట్టి, గాఢ=దట్టమైన, శౌర్య = పరాక్రమముచేత, ప్రదీప్తున్ = ప్రకాశించువానిని, లఘూకరణ= చులకనగాఁ జేయఁబడుటచే, విషణ్ణ = వ్యసనముచెందిన, నానావిబుధ = పెక్కుదేవతలచే, నింద్యమాన = దూషింపఁబడుచుండు, ఉదయున్ = పుట్టుకగలవానిని, లసత్=ప్రకాశించుచుండు, విచార=ఆలోచనచే, వివర్జిత=

విడువఁబడిన, ఆచారున్ = ఆచారము గలవానిని, దురాచారుననుట. మతులన్ = బుద్ధులచే, విగణింపరాని = ఎన్నఁదగని, దుర్వృత్తిన్ = దుర్వర్తనము గలవానిని, అధర్మపు=అధర్మములాచరించునట్టి, దశలపనున్ = దశముఖుని, రావణుననుట. లయాస్పదంబుగాఁగన్ = నాశమునకు స్థానమగువానినిఁగా, చలుపఁగలవు = చేయఁగలవు, రావణుం జంపుననుట. అని, కృత = చేయఁబడిన, శ్లాఘులగుచున్ = స్తోత్రముగలవారగుచు, ఆర్యులు = గొప్పవారు, అబ్బాలునిన్ = ఆబాలుని, రాముననుట. రసిత= రసవంతముగాఁ జేయఁబడిన, భావ్యర్థదృష్టిన్ = భవిష్యదర్థమునందలి జ్ఞానమనెడు దీర్ఘదర్శిత్వముచేననుట. అరసి = తెలిసికొని, మదిలోనన్ = మనస్సులోన, ఉజ్ఝితవ్యసనులైరి, విడువఁబడిన వ్యసనముగలవారలైరి.

తా. ఈరాముని పరాక్రమము; యుద్ధముసేయ నశక్యమగునట్టియు, దుష్టశాసనముగల యట్టియు, నెదిరింపరానట్టియు, వదరుబోతగునట్టియు, వీరుల నాదిగాఁగల్గి, దట్టమగు పరాక్రమముచేఁ బ్రకాశించువానిని, దనచేఁ దృణీకృతులగు దేవతలచే నిందింపఁబడిన యుదయముగలవానిని, అనాచారవంతుని, తలఁపఁదగని చెడునడవడికలు గలవానిని, అధర్మమును బాలించువానిని రావణునిఁ జంపఁగలఁడని యార్యులీతని భావికాల మెఱిఁగిస్తుతించుచు వ్యసనముదక్కిరి.

“ దశలపనున్.” ద్విగుబహు వ్రీహి.

“ లపనున్—” ‘ వక్త్రాస్యేవదనంతుండ, మాననంలపనంముఖం.’ అని యమరము.

భారత. దుర్యోధనుండనన్, దుశ్శాసనుండనన్, దుర్ధర్షణుండనన్, దుర్ముఖుండనన్, అమరు, వీరాదిగాన్=వీరలు మొదలుగా, ఆరూఢగాఢశౌర్యప్రదీప్తులన్ = పొందినట్టి దట్టమగు పరాక్రమముచేఁ బ్రకాశించునట్టి వారిని, ఘూక, రణ = గుడ్లగూఁబల ధ్వనులచేత, విషణ్ణ=వ్యసనముచెందిన,

నానావిబుధ = పెక్కురు విద్వాంసులచేత, నింద్యమానోదయులన్ = దూషింపఁబడుచున్న పుట్టువుగలవారిని, సద్విచార = మంచి వివేకము తోడ, వివర్జిత = విడువఁబడిన, ఆచారు = ఒప్పిదముగాని, మతులన్ = బుద్ధులుకలవారిని, విగణింపరాని, దుర్వృత్తిన్ = దుష్ప్రవర్తనమున, అధర్మప్రదశల, పనుల = పాపదశలను జెందినకార్యములకు, ఆస్పదంబు గాఁగన్ = ఆధారమగునట్లుగా, చలుపఁగల = చేయఁదగిన, వీత = వీడిన, నియతులన్ = నియమముగలవారిని, సాహస = తెగువపనులయొక్క, అతిశయ = ఆధిక్యముచే, సమున్నతులన్ = గొప్పతనము చెందినవారిని, అర్భాలురన్ = దుర్యోధనాదులగు నాబాలురను, ఆర్యులు = గొప్ప వారు, దైవజ్ఞులనుట. సిత = శుద్ధమైన, భావ్యర్థదృష్టిని, అరసి = రాఁబోవు, దశలంగూర్చి జాతకములుచూచి, నికృతశ్లాఘులగుచున్ = దూషించుచు, మదిలోన్ = మనస్సులో, అనుత = విడువఁబడని, వ్యసనులైరి = దుఃఖము గలవారైరి.

తా. దుర్యోధన దుశ్శాసన దుర్ధర్షణ దుర్ముఖాదులగు శౌర్య ప్రదీప్తులు జనింపఁగనే గుడ్లగూఁబలు మున్నగువవి ధ్వనించుటచేఁబండితులు మున్నగువారు దూషించిరి. జ్ఞానహీనులై, దుర్వృత్తిచే నధర్మకార్యముల కునికిపట్టగు నట్టిపనులఁజేయఁగల నీతిరహితులై, తెగువపనులు చేయఁగల యీ దుర్యోధనాది బాలుర జాతకములుచూచి దైవజ్ఞులుదూషించుచు మనసులోననే దుఃఖించిరి.

"చలుపఁగలవు" ఈ కవియిట్లే తఱచుగాఁ బ్రయోగించుటచే, 'సలుపు, చలుపు' అను రెండువిధములలో నీతనికి "చలుపు" అను ప్రయోగమునందే ప్రీతి యధికమనుట విశదమగుచున్నది.

"ఘూకరణ."—"రణఃకోణక్వణాదిషు." విశ్వము.

క. వెండియుఁ బతికోర్కి పొదల
రెండవసతి యనవరగుణ శ్రేణిఁ దనరుచున్
గండేసఁగెడు సుతరత్నము
పాండురమణి శుక్తిపోలెఁ బడసె హరికృపన్. 72

రామాయణ. వెండియున్ = మఱియును, పతికోర్కి, భర్త యొక్క యపేక్ష, పుత్రవాంఛయనుట, పొదలన్ = ఫలించులాగున, రెండవసతి = కైకేయి, అనవర, గుణశ్రేణిన్ = తగనట్టి గుణపరంపరచే, తనరుచున్ = ఒప్పుచు, గండేసఁగెడు = మగఁటిమిచేఁ బ్రకాశించెడు, సుత రత్నమున్ = పుత్రశ్రేష్ఠుని, పాండు రమణిన్ = ముత్తెమును, శుక్తిపోలెన్ = ముత్తెపుచిప్పయట్లు, హరికృపన్ = విష్ణునను గ్రహమున, పడసెన్ = పొందెను.

తా. దశరథుని మనస్సు సంతసించులాగునఁ గైకేయి సద్గుణ పరంపరచే నొప్పుచు, శుక్తిముత్తెమునువలె భగవంతుని దయచేనిందు మగఁటిమి గల కుమారుం బొందెను.

ఈ యర్థమున "అనవరగుణ" అనఁగా; "వరానభవతీత్యవరా, అవరానభవ తీత్యనవరా. అనవరాచసాగుణ శ్రేణీచ," నఞ్ద్వితయముగల్గు చున్నది.

అలంకారము. ఉపమానము. "పాండుర మణి శుక్తిపోలెన్" ఇది యుపమాన వాక్యము.

భారత.—వెండియున్, పతికోర్కి, పొదలన్, రెండవసతియనన్ = రెండవగౌరి యాయనులాగున, వరగుణశ్రేణిన్, తనరుచున్, పాండురమణి = పాండురాజుభార్య, కుంతియనుట. సుతరత్నమున్, హరికృపన్ = ఇంద్రుననుగ్రహముచే, శుక్తిపోలెన్ = పడసెన్.

తా. భర్తకు సంతోషము గల్గులాగునఁగుంతి యింద్రుని దయచే ముత్తెపు చిప్పవలె నొకపుత్రశ్రేష్ఠుని గనియెను.

“ వెండియున్ ” క్రమ్మఱమఱి, మగుడ వెండియుఁ బలుమఱు”
సాంబనిఘంటువు.

అలంకారము. ఉత్ప్రేక్ష, “ రెండవ సతియనన్.”

క. భూకాంతుమన్ననలు గడుఁ
జేకుఱ నాముదితబుధరచితనుతి భరతుం
గైకమహావీరత్వా
స్తోకునినర్జునసమాఖ్యు సుతుఁగనియలరెన్. 73

రామాయణ. కైక = కైకేయి, భూకాంతు మన్ననలు = దశరథునివలని గౌరవములు, కడున్ = మిక్కిలి, చేకుఱన్ = కలుగఁగా, ఆముదిత = మిక్కిలి సంతోషించిన, బుధ = పండితులచే, రచిత = చేయఁబడిన, నుతిన్ = స్తోత్రముగల్గిన, భరతున్=భరతుఁడను పేరుగలవానిని, మహావీరత్వ = గొప్పవీరుఁడగుటచే, అస్తోకునిన్=గొప్పవాని, అర్జున= శుభ్రమైన, సమాఖ్యున్ = కీర్తిగలవానిని, సుతున్, కని, అలరెన్ = సంతోషించెను.

తా. కైకేయి, పండితులచేఁ గొనియాడఁబడి బలశాలియై కీర్తిమంతుఁడగువాని భరతుఁడను కుమారునిం గనెను.

భారత. ఆముదిత=ఆస్త్రీ, కుంతియనుట. భూకాంతుమన్ననలు, కడున్, చేకుఱన్, బుధరచిత = పండితులచేఁ జేయఁబడిన, నుతిభర = స్తోత్రాతిశయముచేత, తుంగ = ఘనమై, ఏక = ముఖ్యమగు, మహావీరత్వ, అస్తోకుని, అర్జునసమాఖ్యున్ = అర్జునుఁడను పేరుగలవానిని, సుతున్, కని, అలరెన్ = సంతోషించెను.

తా. కుంతి పండితులచే నుతింపఁబడుటచే ఘనమగు మహావీరత్వమున గొప్పవాఁడగు నర్జునుఁడను పుత్రునిఁ గాంచిసంతసించెను.

సీ. ఇవ్విధంబునఁగాంచి హృదయేశుమన్ననఁ
      బెనుచుచునుండన బ్బిసరుహాక్షి
కొండొకసవతియు గురుతరధర్మర
      క్షణశీలతన్మను గుణవిధేయ
రక్షోరివైద్యవరప్రా ప్తరూపుల
      లక్ష్మణశత్రుఘ్ను లనుగరంబు
వినయసౌభ్రాత్రాది ఘనతరసుగుణరే
      ఖనుమించుతనయులఁ గవలఁగనియె

గీ. నొప్పుమీఱ నాసత్యవీ రోదయులగు
నట్టిచతురాత్మజులు సురూ పాభిరాము
లై నకులసహదేవప దాతివిక్రము
తాత్మవర్తనులై మించి రవనిలోన. 74

రామాయణ. ఇవ్విధంబునన్ = ఈ లాగున, కాంచి = పుత్రుని బొంది, హృదయేశుమన్ననను = దశరథుని గౌరవమును, పెనుచుచునుండన్ = పెంచుచుండఁగా, అబ్బిసరుహాక్షి = ఆతామరవంటి కన్నులుగల కైకేయి యొక్క, కొండొక = వేఱొక, సవతియు, సుమిత్రయు, గురుతర = మిక్కిలి గొప్పదగు, ధర్మరక్షణశీలతన్ = ధర్మమును రక్షించునట్టి స్వభావముచేత, మను = ఒప్పుచున్న, గుణ = గుణములకు, విధేయ = వశురాలు, రక్షోరివైద్య = దేవవైద్యులగు నశ్వినీదేవతల కంటె, వర = శ్రేష్ఠమౌనట్లుగా, ప్రాప్తరూపులన్ = సౌందర్యముగల వారిని, లక్ష్మణశత్రుఘ్నులు, అను, కరంబు = మిక్కిలి, వినయ... రేఖను - వినయ = అడఁకువయు, సౌభ్రాత్ర = మంచి భ్రాతృభావమును, ఆది= మొదలుగాఁగల, ఘనతర = మిక్కిలి గొప్పవగు, సుగుణ = మంచి గుణముల యొక్క, రేఖను= పరంపరచే, మించు = అతిశయించు, తనయులన్ = కుమారులను,

కవలర్ = అమడలను, కనియెన్ = కనెను, ఒప్పుమీఱన్, ఆసత్య = మిక్కుటమగుసత్యమునకును, వీర్య=పరాక్రమమునకును,ఉదయులు, అగునట్టి= స్థానములగునట్టి, చతురాత్మజులు = నల్గురు కుమారులును, సురూప = మంచి రూపముచే, అభిరాములు = అందమైన వారు, ఇనకుల = సూర్యకులము నకు, సహ = తగిన, దేవపద = స్వర్గము వఱకును, అతివిశ్రుత = మిక్కిలి ఖ్యాతిగాంచిన, ఆత్మ=తమయొక్క, వర్తనులై = నడవడిక గలవారై, అవ నిలోనన్ = భూమియందు, మించిరి = అతిశయించిరి.

తా. కైకేయి దశరథునియొక్క ప్రేమయతిశయించు చుండఁగా, నామెయొక్క సపత్నియైన సుమిత్ర, యశ్వినీ దేవతలకంటె శ్రేష్ఠమగు రూపముగల వారిని, లక్ష్మణశత్రుఘ్నులను నట్టి, అడఁకువ, భ్రాతృభావము మున్నగు గుణములతోఁ గూడినకవలను గనియెను. మిక్కిలి సత్యము నకును శౌర్యమునకును స్థానమగునట్టి యానల్వురు కుమారులును మంచి రూపముగలవారై, సూర్యకులమునకుఁ దగినట్లు స్వర్గమువఱకు వ్యాపించిన మంచి గుణములు గలవారై మించి యుండిరి.

“ ప్రాప్తరూప.” “ప్రాప్తరూప సురూపాభి రూపా బుధమనోజ్ఞయోః” అని యమరము.

భారత. ఇవ్విధంబునన్, కాంచి, హృదయేశుమన్ననఁ, పెనుచు చుండు, అబ్జసరుహాక్షి = ఆ తామరవంటికన్నులుగల కుంతియొక్క, ఒండొక సవతియు = మాద్రియు, గురుతర = మిక్కిలి గొప్పదగు, ధర్మ రక్షణశీల = ధర్మరక్షణమను స్వభావముగల, తత్, ఆ, మనుగుణ=మంత్ర జపమునకు, విధేయ=పరవశులగు,రక్షోరివైద్య=అశ్వినీ దేవతలయొక్క, వర, ప్రాప్తరూపులన్ = వరముచేఁ బొందఁబడిన రూపముగల వారిని,లక్ష్మణ= లక్ష్మీయుక్తులగు వారిని, శత్రుఘ్నులను = శత్రువుల సంహారించు వారిని, వినయ, సౌభ్రాత్రాది ఘనతరగుణరేఖను, మించ ... యులన్, కవలన్ = ఆమడలను, కనియెన్, ఒప్పు మీఱఁ, నాసత్య ఆశ్వినీ దేవతలయొక్క,

వీర్యోదయు లగునట్టి = అంశచేనుదయించినట్టి, చతుర=సమర్థులైన, ఆత్మజులు = కుమారులు, సురూపాభిరాములై, నకుల, సహదేవ, పద = నకులుఁడు, సహదేవుఁడు, అనుపదములచే, అతివిశ్రుత = మిక్కిలి ఖ్యాతిని బొందిన, ఆత్మవర్తనులై, అవనిలోనన్, మించిరి.

తా. ఈలాగునఁ బుత్రులఁగని పాండురాజుమనస్సు సంతోషపెట్టుచుండిన కుంతియొక్క వేఱొక సవతిమాద్రి, యామంత్రజపమున వశులైన యశ్వినీ దేవతల వరముచేఁ గల్గినట్టివారును, మంచిరూపము శత్రుసంహారము సేయుట మున్నగు సద్గుణములు గలవారునునై, వినయాది గుణములచే నొప్పుచునున్న కవలఁగనియెను. అశ్వినీదేవతల యనుగ్రహమునఁ బుట్టినవీరు నకుల సహదేవనామములు గలవారై, భూమిలో మించి యుండిరి.

"బిస—" "బిస్యంతే భక్షణసమయే తంతవోత్రబిసం." అనివ్యుత్పత్తి "బిస ఉత్సర్గే" అను ధాతువు వలనఁగల్గెను.

బిసరుహాక్షి = ఉపమాన బహువ్రీహి.

"నాసత్య—" "నాసత్యావశ్వినౌ దస్రౌ." అని యమరము.

శా. ప్రాలేయాంశువతంససన్నిహితపంపావాతశైత్యౌచితీ
లీలాగూఢనిగాఢరూఢ పులకా శ్రీహేతుహార్దోదయా
స్థూలంభావుక శైలరాజతనయా దోర్దండనిష్పీడనో
ద్వేలోర్ధ్వస్రుతచిత్తరాగలహరీ ధీకృజ్జటామండలా. 75

అవతారిక. ఈపద్యమునను ముందుపద్యమునను నీగ్రంథమునందలి కృతిపతియగు విరూపాక్షస్వామిని గవివర్ణించుచున్నాఁడు.

అ. ప్రాలేయ, అంశు, వతంస = చంద్రుని శిరోభూషణముగాఁ జేసికొనినవాఁడా, సన్నిహిత...మండలా - సన్నిహిత = సమీపించియున్న, పంపావాత = పంపానదియందలి గాలియొక్క, శైత్య = చల్లతనముయొక్క, ఔచితీ = ఉచితత్వముచే, లీలా = విహారమందు, గూఢ =

గుప్తమాలాగుస, నిగాఢ, రూఢ = మిక్కుటముగాఁ బుట్టిన, పులకాళీ= పులకాంకురసమూహమే, హేతు = కారణముగాఁగల, హార్ద, ఉదయ= ప్రేమయొక్క, పుట్టుకచే, స్థూలంభావుక = ఉప్పొంగుచున్న, శైలరాజ తనయా = పార్వతీదేవియొక్క, దోర్దండనిష్పీడన = గాఢాలింగనము వలన, ఉద్వేల = అతిశయించిన, ఊర్ధ్వప్రసృత = పొడవుగానిగిడిన, చిత్త = హృదయమునందుఁగల, రాగలహరీ = అనురాగప్రవాహమనెడి, ధీకృత్ = బుద్ధినిగలుగఁజేయుచున్న, జటామండలా.

తా. చంద్రశేఖరుఁడా, పంపావాతములే కారణములుగా నుదయించిన రోమాంచముకతన నతిశయితప్రేమయగు పార్వతిచేఁ గౌఁగిలించుకొనఁబడుటవలనఁ బైకినిగిడినయనురాగప్రవాహమాయనఁ దోఁపించు జటల సమూహము గలవాఁడా.

"హార్ద"—"ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం." అని యమరము.

అలంకారము—ఉత్ప్రేక్ష.

క. మూర్తిత్రయధృతి లీలా
వర్తిత నానాజగద్భవస్థితి లయ ని
ర్వర్తన, సజ్జనసుకృతవి
వర్తాయిత దివ్యదేహ వారితమోహా. 76

అ. మూర్తిత్రయ...నిర్వర్తన - మూర్తిత్రయ = త్రిమూర్తిరూపము యొక్క, ధృతి = ధరించుట యనెడి, లీలా = విలాసముచేత, వర్తిత = చేయఁబడిన, నానాజగత్ = పెక్కుజగములయొక్క, భవ, స్థితి, లయ=పుట్టుకయొక్కయు, ఉనికియొక్కయు, నాశముయొక్కయు, నిర్వర్తన=ప్రచారముగలవాఁడా, సజ్జన ...... దివ్యదేహ - సజ్జన=సత్పురుషుల యొక్క, సుకృత = పుణ్యముయొక్క, వివర్తాయిత = వినిమయరూప మగుచున్న, దివ్యదేహ = రమ్యస్వరూపముగలవాఁడా, [పుణ్యవంతులకు

సారూప్య మొసఁగు వాఁడాయనిభావము.] వారిత = పోఁగొట్టఁబడిన, మోహ =భక్తుల యజ్ఞానముగలవాఁడా.

తా. త్రిమూర్తిస్వరూపుఁడవై లోకములయొక్క సృష్టి స్థితి సంహారములు చేయువాఁడా, సత్పురుషుల సుకృతముయొక్క విని మయరూపమైన దివ్యస్వరూపముగలవాఁడా, భక్తులమోహమును బోఁగొట్టువాఁడా.

మాలిని. ప్రథమతమపచోఽంత శ్రీ ప్రస్ఫుట బ్రహ్మవిద్యా
పథపథికవిపశ్చి ద్భావవిశ్రామసీమా
పృథుచిదమృతధారా భీక్ష్ణసిక్తాకువీటి
ప్రథితతిరుమలక్ష్మా పత్యపత్యాగ్రజన్మా. 77

గద్యము. ఇది నిఖిలసూరి లోకాంగీకార కవిత్వవైభవ, యమరనార్య తనూభవ, సౌజన్యజేయ, సూరయ నామధేయ ప్రణీతంబైన, రాఘవపాండవీయంబునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

అవతారిక. ఈ పద్యముచేఁ బ్రత్యక్షనియామకుఁడగు పెదవేంకటాద్రి ప్రభువునుగూడఁ జేర్కొనుచు విరూపాక్షుని వర్ణించుచున్నాఁడు.

అ. ప్రథమ ....సీమా—ప్రథమతమపచోంత=వేదాంతములయందు, ప్రస్ఫుట = చక్కఁగాఁ దెలియఁబడిన, బ్రహ్మవిద్యాపథ = బ్రహ్మజ్ఞానమార్గమునకు, పథిక=బాటసారియైన, విపశ్చిత్ = జ్ఞానవంతులయొక్క, భావ = మానసమును, విశ్రామసీమా = విశ్రమప్రదేశముగానునిచికొనినవాఁడా, పృథు = అధికమైన, చిత్ = జ్ఞానమనెడి, అమృతధారా = అమృతధారచే, అభీక్ష్ణ = నిరంతరమును, సిక్త = అభిషిక్తుఁడైన, ఆకువీటిప్రథిత తిరుమలక్ష్మాపతి = ఆకువీటి తిరుమలరాజుయొక్క, అపత్యాగ్రజన్మా = పెద్దకుమారుఁడైన పెదవేంకటాద్రిని గలవాఁడా.

తా. వేదాంతమార్గములఁ జనుచున్న విద్వాంసుల భావములను విశ్రమస్థానముగాఁ గలవాఁడా, జ్ఞానామృతధారలచే నభిషిక్తుఁడగు నాకువీటి పెదవేంకటాద్రిని గలవాఁడా.

"విపశ్చిత్" "విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞః" అని యమరము.

"విశ్రామ" ఇట "మితాంహ్రస్వః" అను సూత్రము చొప్పున హ్రస్వముగాఁగా విశ్రమమని యుండవలయునని కొందఱభిప్రాయపడెదరు కాని,విశ్రామయనుటకు; "తమృషిం మనుష్యలోక విశ్రామశాఖినం." అని మురారియు; "విశ్రామంలభతామిదంచ శిథిలజ్యాబంధ మస్మద్ధనుః" అని కాళిదాసుఁడును బ్రయోగించియున్నారు. కాఁబట్టి యిదిసాధురూపమే యగును.

పైమూఁడు పద్యములును నాశ్వాసాంతరూపములు. వీనికి గ్రంథముతో నేలాటి సంబంధమునులేదు. మాలినీలక్షణము. "న, న, మ,య,య. యుతేయం మాలినీభోగిలోకే." వృత్తరత్నాకరము.

గద్యము. ఇది శ్రీహయగ్రీవకరుణాపలబ్ధసారస్వతసారో, భయ
భాషాకవిత్వ తత్త్వజ్ఞ, చెన్నపురీ విశ్వవిద్యాలయ సమా
సాదిత విద్వద్బిరుదాంచిత, కవికులతిలక,భారద్వాజ
గోత్రపవిత్ర, శ్రీ శ్రీనివాసార్యతనూజ, మంగ
మాంబాగర్భశుక్తి ముక్తాఫల, భాష్యకార
కవివిరచితంబైన, కవిభావ ప్రకాశికాస
మాఖ్యంబగు రాఘవపాండవీయవ్యాఖ్య
యందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

శ్రీరస్తు.

రాఘవపాండవీయము.

ద్వితీయాశ్వాసము.

శ్రీపంపాసరసక్రీ
డా పండిత ! పెద్దవేంకటక్ష్మాపతిచి
త్తోపాసితపద ! ప్రత్య
గ్రూప! విరూపాక్ష! హేమకూటాధ్యక్షా. 1

అ. శ్రీ ... పండిత - శ్రీ = సంపత్కరమైన, పంపా = పంపానదియందు, సరసక్రీడా = సరసమగు, జలవిహారమునందు, పండిత = పాండిత్యముగలవాఁడా, పెద్ద...పద - పెద్దవేంకట క్ష్మాపతి = పెద్దవేంకటరాజుయొక్క చిత్తోపాసితపద = మనస్సుచే ధ్యానము సేయఁబడిన పాదములు గలవాఁడా, ప్రత్యగ్రూప = తనకొంటుఁ దానే ప్రకాశించువాఁడా, హేమకూటాధ్యక్షా = హేమకూటపర్వతమున కధిపతియగువాఁడా, విరూపాక్షా = విరూపాక్షస్వామీ, అవధరింపుమని యధ్యాహార్యము.

"పంపాసరసక్రీడా"—ఇటరసయుక్తమగు క్రీడయగుటచేఁ బార్వతితో నాతఁడు జలవిహార మొనర్చుచుండుననుట సూచితము.

"పండిత"—"పండతే జానాతీతిపండితః. సర్వేగత్యర్థాః జ్ఞానార్థాః. పండా ధీరస్య సంజాతావాపండితః" గురు బాల ప్రబోధిక.

"ప్రత్యగ్రూప" ... "స్వస్మై స్వయం భాసమానత్వం ప్రత్యక్త్వం పరస్మై స్వయం భాసమానత్వం పరాక్త్వ" మ్మని వేదాంత సంప్రదాయము.

క. దేవాంశభవులఁ బుత్రుల
నీవిధమునఁ బడసి ముదితహృదయుఁడగుచు ధా
త్రీవరుఁడు పెనుచుచుండె య
థావిధి సంస్క్రియలు మునికదంబము నడుపన్. 2

రామాయణ.—దేవ ... సంభవులన్ - దేవ=విష్ణువుయొక్క అంశ సంభవులన్=అంశచే జనించినవారలను, పుత్రులన్=కుమారులను, రామ భరతలక్ష్మణ శత్రుఘ్నులననుట. ఈ విధమునన్, పడసి = పొంది, ముని=ఋషులయొక్క, కదంబము = సమూహము, యథావిధిన్ = శాస్త్రప్రకారముగా, సంస్క్రియలు = జాతకర్మాదిసంస్కారవిశేషములు, నడుపన్, ముదితహృదయుఁడు, అగుచున్ = సంతుష్ట మనస్కుఁడగుచు, ధాత్రీవరుఁడు = రాజు, దశరథుఁ డనుట. ఆబాలకులు నలువురను, పెనుచుచుండెన్ = పెంచుచుండెను.

తా. విష్ణునంశచే జనించిన రామ భరత లక్ష్మణ శత్రుఘ్నులకు వసిష్ఠాది మహర్షులు జాతకర్మాది సంస్కారములు చేయుచుండ నత్యంత సంతుష్టుఁడై దశరథుఁడుండెను.

రామభరతలక్ష్మణ శత్రుఘ్నులు విష్ణ్వంశనుదయించిరనుటకు రామాయణమున "తతః పద్మపలాశాక్షః, కృత్వాత్మానంచతుర్విధం। పితరం రోచయామాస, తదాదశరథం నృపం" అని ప్రమాణము గలదు.

"కదంబ" — "అదంతః, క్లీబే, సమూహః" శబ్దార్థకల్పతరువు.

భారత.—దేవ = యమ నాయు దేవేంద్రాశ్వినేయుల, అంశభవులన్, పుత్రులన్=కుమారులను, ధర్మజ భీమార్జున నకులసహదేవుల

ననుట. ఈవిధమునన్, పడసి, మునికదంబము = అచ్చటఁగల మహర్షుల సమూహము, యథావిధి, సంస్క్రియలు, నడుపన్ = చేయఁగా, ముదిత హృదయుఁడై, ధాత్రీవరుఁడు = రాజు, పాండురాజనుట. ఆబాలకుల సేవ రను, పెనుచుచుండెను.

తా. యమాదుల యంశచేఁ గల్గిన ధర్మజాదుల కచ్చటి మహర్షులు జాతకర్మాది సంస్కారములు చేయఁబాండు రాజత్యంత సంతుష్టుఁడై వెల యుచుండెను.

సీ. నానాఁటి కుప్పొంగుకనవకంపుఁ గళలపెం
      పునఁ జిన్ని క్రొన్నెలకబోద లనఁగ
ను త్తరోత్తరవృద్ధి కనొప్పు తేజోరేఖ
      పసఁగోమలార్కబింబంబు లనఁగఁ
గ్రొత్తక్రొత్తగఁ బొదల్ కనొమరునెమ్మేనుల
      బలుపుష్టిఁ గరికలభంబు లనఁగ
నంతకంతకు మించుకవింతమగంటిమి
      యుదుటున సింగంపుఁగకొదమ లనఁగ
గీ. వెలసి రిలను ధర్మజభీమకవిజయు లనఁగఁ
గాలునృపసుతుల్ దమలోనఁ కగవలుగూడి
మనసుమైత్రిచే రామలకక్ష్మణచరితము
ననయ భరతశత్రుఘ్నకేలనము మెఱయ. 3

ఈ పద్యమున ముందు నాలుగుపాదములలోను రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అ. నానాఁటికిన్ = దినదినమునకు, ఉప్పొంగు = అతిశయించు, నవకంపు = మృదువైన, కళల = కాంతివిశేషములయొక్క, పెంపునన్ = అభివృద్ధిచే, చిన్ని = అందమగు, క్రొన్నెల బోదలు = నూత్నబాలచం

ద్రులు, అనఁగన్, ఉత్తరోత్తరవృద్ధిన్ = పైపై నభివృద్ధియగుటచే, ఒప్పు, తేజోరేఖ, పసన్ = సమృద్ధిచే, కోమల = సుకుమారములగు, అర్కబింబంబులనఁగన్ = సూర్యబింబములు అనులాగున, క్రొత్తక్రొత్తగన్, పొదల్ = ప్రకాశించునట్టి, కొమరు = అందమైన, నెమ్మేనుల, బలుపుష్టిన్ = శరీరముల పుష్టిచేత, కరికలభంబులు = ఏనుఁగు గున్నలు, అనఁగన్, అంతకంతకున్, మించు = అతిశయించు, వింత = ఆశ్చర్యమగు, మగంటిమి = పరాక్రమముయొక్క, ఉదుటునన్ = దృఢత్వముచే, సింగంపుఁగొదములు = బాలసింహములు, అనఁగన్.

తా. నానాఁటికి వృద్ధినందు మృదువగు కాంతివిశేషమున బాలచంద్రులను లాగునఁదోఁచుచు, అప్పటప్పటి కభివృద్ధమగు తేజోవిశేషముచే బాలసూర్యులా యనులాగున గోచరించుచు, నూత్ననూత్నముగాఁ బ్రవృద్ధమగు శరీరపుష్టిచే నేనుఁగు గున్నలా యనులాగున స్ఫురించుచు, నంతకంతకతిశయించు పరాక్రమాతిశయమున సింహకిశోరములా యనులాగునఁదోఁచుచు; నా బాలురు వెలసిరని పై యెత్తుగీతితో నన్వయము.

"కళ" "అంశమాత్రే మూలవృద్ధౌ సుషుమావిద్యయో స్తథా" అని యమరశేషము.

"చిన్ని" యనుటకు "మన యశోద చిన్నిమగవానిఁ గనెనఁట" యని పోతనామాత్యుని ప్రయోగముగలదు.

"ఉదుటునన్" "చేగయూట యుదుటుచేవ యుఱవుబిగువన దృఢత్వము పేరులు" సాంబనిఘంటువు.

"సింగంపుఁగొదములు" కర్మధారయము నందలి మువర్ణమునకే కాకషష్ఠీసమాసము నందలి మువర్ణమునకును బుంపులగు ననుటకిది ప్రబలోదాహరణము.

ఇంతవఱకును నొక్కొకపాదమునందును శ్లేషాలంకారము. మఱియు నిందుల్లేఖాలంకారమును జమత్కారముగఁ గూర్పఁబడెను. "బహుభిర్బహుధోల్లేఖా దుల్లేఖాలంకారః" కువలయానందము.

*   *   *   *

ఇంక నేత్రగీతిలో రామాయణ భారతార్థములు ప్రత్యేకము.

రామాయణ.—ఇలను = భూమియందు, ధర్మజ = వింటివలనఁబుట్టిన, భీమ = భయంకరములైన, విజయులు = జయముగలవారు, అనఁగన్, ప్రకాలు = ప్రకాశించు, నృపసుతుల్ =రాజపుత్రులు, రామభరత లక్ష్మణ శత్రుఘ్నులనుట. తమలోనన్, కవలుకూడి = జోడుగూడికొని, మనన్ = సుమైత్రిచేన్ = మిక్కిలి స్నేహముచే, రామలక్ష్మణ, చరితము= నడవడిక, సనయ = నీతితోఁగూడిన, భరతశత్రుఘ్న, ఖేలనముల్ = విహారములును, మెఱయన్, వెలసిరి = ప్రకాశించిరి.

తా. ధనుర్మూలకమగు భీకరవిజయము గలవారయి యారాజకుమారులు నల్వురుండ వారిలో స్నేహాతిశయమున రామలక్ష్మణులును, భరతశత్రుఘ్నులు నొక్కటిగఁజేరి యుండిరి.

“ధర్మ” ధర్మఃపుణ్యే యమే న్యాయే స్వభావాచారయోః క్రతౌ।
ఉపమాయా మహింసాయాం చాపేచోప నిషద్యపి” విశ్వము.

ఇట ముద్దరాజు రామన్న “మనసుమైత్రిచే=మనసుయొక్క మైత్రిచే” నని యర్థముగావించెనుగాని యిట్టి మిశ్రమునకంటె, మనన్, సుమైత్రిచే ననుట యెంతయు సమంజసము.

భారత.—ఇలను, ధర్మజ = భీమ, విజయులు, అనఁగన్ = ధర్మపుత్ర భీమార్జునులను నట్లు ప్రకాలు, నృపసుతుల్ =రాజపుత్రులు, కౌంతేయులగు పైమూవురును, తమలోనన్, కవలు = ఆమడలు = మాద్రేయులగు నకులసహదేవులు, కూడి, సుమైత్రిచేన్ =అత్యంత స్నేహముచే, మనన్, రామ= మనోహరమైన, లక్ష్మణ = లక్ష్మీయుక్తమైన, చరితముల్ = చరిత్రమును, సనయభరతన్ = నీత్యతిశయముతోఁగూడిన వారగుటచే, శత్రుఘ్న ఖేలనము = శత్రుసంహారరూప విహారము, మెఱయన్, వెలసిరి.

తా. ధర్మపుత్రభీమార్జునులు నకుల సహదేవులతోఁగూడి యత్యంత స్నేహముగల్గి, సచ్చరితులగుచు, నీతిసంయుక్తులగుచు, శత్రుసంహారరూప విహారమునఁ బ్రకాశించుచుండిరి.

ఉ. అంత వసంత మొప్పెఁ; జరమాగ్రిమభాగచరాఖిలర్తుసా
మంతమనంతజాలక సమంజసరంజితకుంజకుంజరో
ద్ధ్వాంతనితాంతసాంద్రమధుదానవిజృంభితబంభరస్వనా
త్యంతనిరంతరీకృత దిగంతమతాంత లతాంతకుంత మై. 4

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అ. అంతర్ = ఆవల, చరమ, అగ్రిమ, భాగ = పశ్చిమ, పూర్వ, దిగ్భాగములయందు, చర = వర్తించుచున్న, అఖిలర్తు = సర్వర్తువులను, సామంతము = సరిదొరలుగాఁగలది, సర్వర్తు సౌభాగ్యముగలదనుట. అనంత......దిగంతము-అనంత = కడలేని. ఎక్కుడగుననుట. జాలక = మొగ్గలచే, సమంజస = యుక్తమగునట్లుగా, రంజిత = ఒప్పిన, కుంజ = పొదలనెడి, కుంజర = ఏనుఁగులనుండి, ఉద్ధ్వాంత = వెడలివచ్చుచుండు, నితాంతసాంద్ర = మిక్కిలిదట్టమైన, మధు = మకరందమనెడి, దాన = మదజలముచే, విజృంభిత = గర్వించిన, బంభర = తుమ్మెదలయొక్క, స్వన = ధ్వనిచే, అత్యంత = మిక్కిలి, నిరంతరీకృత = దట్టముగాఁజేయఁబడిన, దిగంతము = దిక్కులకొనలుగలది, అతాంత...కుంతమై-అతాంత = అలయికలేని, లతాంతకుంతమై = పుష్పబాణుని (మన్మథుని) గలదై, వసంతము = వసంతర్తువు, ఒప్పెన్.

తా. పూర్వాపర దిగ్భాగములలోనుండు సమస్తర్తువులను సామంత రాజులుగాఁగలదియుఁ, బెక్కుమొగ్గలుగల పొదరిండ్లనెడి యేనుఁగులవలన నుండి వెలివచ్చుచున్న మకరందమనెడి మదజలము గ్రోలుటచే గర్వించిన తుమ్మెదల ధ్వనులచే నెల్లప్పుడు దట్టముగాఁ జేయఁబడిన దిక్కులుకల దగుచు, నలయికలేని మన్మథునిగలదియునగుచు వసంతర్తు వొప్పెను.

"జాలక" "క్షారకో జాలకం క్లీబే" అనియమరము.

"మధు" "మధుమద్యే పుష్పరసే" అనియమరము.

"దాన" "దానం గజమదే త్యాగే శుద్ధిఖండనయోరపి" నానార్థరత్నమాల.

"బంభర" "ఇందిందిరశ్చంచరీకో రోలంబో బంభరశ్చసః." అనియమరము,

"కుంజరోద్వాంత." ఇటవాంతశబ్దము; "నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణ వాంతాది, గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతి సుందరమన్యత్ర, గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే." అని దండిమతమున గ్రామ్యమేయైనను బలువురిట్టి ప్రయోగము లంగీకరించుటచే నిది సాధువయగును.

"నిష్ఠ్యూతశ్చరణోపభోగసులభో లాక్షారసః; కేనచిత్" అని కాళిదాస ప్రయోగము.

"కుంజకుంజర......బంభరము." అనునంతవఱకు యథాసంఖ్యానుప్రాణితమగు రూపకాలంకారము.

సీ. అచ్చంపులేఁజిగుఱాకు జొంపము కెంపు
మేలిచెందిరపుఁగెంధూళి గాఁగ
గ్రుచ్చినట్లుగఁ బాదుకొన్న మొగ్గలగుంపు
ప్రకటపాటలబిందుపాళి గాఁగ
విచ్చిన పరువంపువిరులతండము పెంపు
శోభితభూతిరింఛోళి గాఁగ
నిచ్చలంబైన తేనియవానజడిసొంపు
లాలితదానధారాళి గాఁగ

గీ. సుమపరాగము కేళిపాంసువునుగాఁగ
భ్రమరపఙ్క్తులు పైసరపణులు గాఁగఁ

బుడమి నెల్లెడ వాహ్యాళిఁ వెడలుమదను
మదపుటేనుఁగుఁ బోలెనామని దనర్చె.

అవతారిక. ఈపద్యమున వసంతమును మదపుటేనుఁగుతో సరి పోల్చి వసంతర్తుధర్మములను గజశృంగారములుగా వర్ణించెను.

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అ. అచ్ఛంపు...... కెంపు-అచ్ఛంపు=స్వచ్ఛమైన, లేఁజిగురాకు = లేఁత చిగురుటాకులయొక్క, జొంపము = గుత్తియొక్క, కెంపు = ఎఱ్ఱదనము, మేలి......కెంధూళి-మేలి = మేలైన, చందిరపు = సింధూరముయొక్క, కెంధూళి = ఎఱ్ఱదుమ్ము, కాఁగన్, గ్రుచ్చినట్లుగన్, పొదుకొన్న = వ్యాపించిన, మొగ్గల, గుంపు = మొత్తము, ప్రకట...పాళి—ప్రకట = ప్రసిద్ధమైన, పాటల = తెలుపును, ఎఱుపునుగూడిన వన్నెగల, బిందు = పద్మకముల [ఏనుఁగులకు యౌవనమునందు దేహమునఁబుట్టిన బొట్టుల] యొక్క, పాళి = గుంపు, కాఁగన్, విచ్చిన....తండము-విచ్చిన = వికసించిన, పరువంపువిరుల = పరిపక్వమైన పుష్పములయొక్క, తండము = సమూహముయొక్క, పెంపు = అతిశయము, శోభిత....రించోళి - శోభిత = ప్రకాశించుచున్న, భూతి = గజశృంగారముయొక్క, రించోళి = పంక్తి, కాఁగ, నిచ్చలంబైన = చలింపని, తేనియవానజడి = మకరందరూపమగు జడివానయొక్క, సొంపు = అందము, లాలిత...ధారాళి-లాలిత = మనోహరమగు, దానధారాళి = మదజలసమూహము, కాఁగన్, సుమపరాగముల్ = పుప్పొడులు, కేళిపాంసువులు = ఆటలకైపైనఁ జల్లుకొను దుమ్ములుగాను, కాఁగ, భ్రమరపంక్తులు = తుమ్మెదలమొత్తము, [మదవాసనకై తుమ్మెదలువచ్చుచున్నవని భావము] పైసరపణులు = పైనలంకరించుకొను గొలుసులు, [సరిపెణియొక్క రూపాంతరమే యిటసరపణియాయెను] కాఁగన్, పుడమిన్ = భూమిపై, ఎల్లెడన్ = అంతటను, వాహ్యాళివెడలు = విహార

మునకు బయలువెడలు, మదను, మదపుటేనుఁగుక్, పోలెక్ = మన్మథుని మదపుటేనుఁగువలె, ఆమని = వసంతర్తువు, తనర్చెక్ = ఒప్పెను.

తా. చిగురుటాకుల జొంపములమెలఁగుసిందూరము దుమ్ముకాఁగాఁ, జెట్లలో గ్రుచ్చినట్లుగ నలమికొనినమొగ్గలగుంపు పద్మకమనెడి బిందువు కాఁగా, వికసించిన పుష్పములసమూహము గజశృంగార విశేషము కాఁగా, నిశ్చలముగాఁ బ్రవహించు మకరందరసము మదజల సమూహము కాఁగాఁ, బుప్పొడి విలాసార్థమై పైనఁజల్లుకొను దుమ్ముకాఁగా, మదజల వాసనకైవచ్చు తుమ్మెదముత్తెములు పైననలంకారార్థము ధరించు గొలుసులు కాఁగ, భూమియంతయు, వయాళివెడలు మదనుని మదపుటేనుఁగు వలె వసంతర్తువు దోఁచెను.

ఈ పద్యమునగవి సోమయాజియొక్క శైలి నెంతయు ననుకరించెను.

"సీ. అభినవ జలధరశ్యామంబులగు నెడ
లాకుజొంపంబులననుకరింప
సాంధ్యరాగోప మచ్ఛాయంబులగుపట్లు
కిసలయోత్కరములఁ గ్రేణిసేయ
రాజమరాళగౌరములగు చోటులు
దఱుచుఁబూఁ బొదలచందంబునొంద
హరిద్రరుచి సమానాకృతులగు తావుఁ
లదరెడుపుప్పొడులట్లు మెఱయఁ
తే. గలయనెగసి ధరాధూళిలలితవనము
దివికినలిఁగాఁపుఘ్రాయెడుతెఱఁగుదాల్ప
గోగణము ముంగలిగనేలగోడిపడఁగ
నడచు కౌరవరాజ సైన్యంబుగనిమె."

అను విరాటపర్వమునందలి యీ పద్యమునను౦డు నభిమానము చేతనే యీకవి పైపద్యరచన గావించెననుట సుస్పష్టము.

ఇటనలంకారము సమస్తవస్తు విషయసావయవరూపకానుప్రాణి తోత్ప్రేక్ష. "అవయవియు నవయవంబును వివరింప సమస్తవస్తు విషయంబిలలో" అనిలక్షణము. నరసభూపాలీయము.

ఉత్ప్రేక్షాలక్షణము. "ఉపమేయమునకుఁగల్గిన, యుపమానగుణక్రియాదియోగముచే నా, యుపమానమేయని తలఁచిన, నపుడది యుత్ప్రేక్ష యయ్యె" నరసభూపాలీయము.

"బిందు" వనుటకుఁ బద్మకమను నర్థమునకు "న్యస్తాక్షరాధాతురసేన యత్రభూర్జత్వచః కుంజరబిందుశోణాః" అని కాళిదాస ప్రయోగము గలదు.

"పాటల" శ్వేతరక్తస్తుపాటలః" అని యమరము.

"భూతి" భూతిర్మాతంగశృంగారే" అని విశ్వము.

"రింఛోళి" రింఛోళిశ్శ్రేణికా స్త్రియాం" అని యాదవనిఘంటువు.

"మదపుటేనుఁగు." కర్మధారయమున ముపర్ణమునకుఁ బుంపులయి కర్మధారయమున నుత్తున కచ్చుపరమగుటచే టుగాగమప్రాప్తిగల్గుటచే మదపు+ఏనుఁగు = మదుపుటేఁనుగు, అని రూపము నిష్పన్నమయ్యెను.

"కొన్ని ముద్రణప్రతులలో "సుమపరాగముల్ కేళి పాంసువులు గాఁగ," అనియు నొక ముద్రణప్రతియందు "సుమపరాగంబు శయ్యాలై సొంపుగుల్క" ననియుఁ, బాఠాంతరములు గనఁబట్టుచున్నవి, కాని యస్మత్పరిశోధితములగు తాళపత్రప్రతుల "సుమపరాగము కేళి పాంసువునుగాఁగ" యనియేయున్నది. "పరాగముల్" అని ముద్రణమునందలి స్ఖాలిత్యముగానుండును. "శయ్యాలై సొంపు గుల్క" ననుపాఠమును బాగుగనేయున్నది కాని తాళపత్ర ప్రతులలో "కేళి పాంసువులుగాఁగ" అను పాఠము

గాన వచ్చుటచేఁ బ్రాచీనపాఠమును గ్రహించుట సమంజస మనియట్లొ నర్చితిని.

రగడ. పొలిచె మధులక్ష్మి సుర । పొన్నలను బొన్నలను,
దెలివిపడి పుష్పాదుల । తిన్నెలను జిన్నెలను
రంగుగఁ దనర్చు నా । రంగముల సంగములఁ,
బింగళత చెందె మద । భృంగముల యంగములఁ
గోఱలెఁ జిగురెల మావి । గున్నలను జిన్నెలను,
బఱచె మరుఁడురులముది । పన్నలను బిన్నలను
లలిఁ జిక్కెఁ గరువలిబ । లంగము లవంగముల,
లులితమై లవలీకు । డుంగముల లుంగముల
వెలయుకురువింద ప్రా । విరువులును ముగువులును,
దెలిపె మదనునకుఁ బని । తెరువులును హరువులును
బెరయుచుఁ బలాశతరు । బృందముల నందముల,
విరిమొగ్గ లమరెఁ గురు । విందముల చందముల
నెన్నికగ వాసించె । నిరువులును బొరువులును,
జిన్ని చెందొవలచేఁ । జెరువులును దొరువులును
వీలుగొలుపమరె నర । విందములఁ గుందముల,
లీలఁ దళుకొత్తఁగ మి । ళిందముల డెందముల
మెదలె మలయాచలస । మీరములు సారములు,
కొద విరహికయ్యె నతి । ఘోరములు క్రూరములు
జడిగొను మధూళికా । సారముల పూరముల,
వడిఁదనరె నవసింధు । వారముల యారముల

వదరెఁగడుఁ గ్రొవ్విపికవారములుఁ గీరములు,
  గదిరె నళులందుఝంకారములు బీరములు
గలఁగిపాంథులు కర్ణికారముల వేరములఁ,
  దొలఁగిరిల ఘంటలకుదూరముల దూరములఁ
బొదలెఁ సంపెఁగలందుఁబూవులును దావులును,
  గుదిగొనఁదనర్చెఁ గడుఁగ్రోవులును మోవులును
సారెకడతాఁకు సంచారికల చేరికలఁ,
  జారులు చరించి రభిసారికల కోరికల
నిగురుఁబోండ్లెన్నరై రీవులునుగీవులును,
  దిగజాఱవిడిచి రటు ఠీవులును వావులును
దదనంగతంత్రావ తారికల కారికల,
  చదువంటెఁ గేలివన శారికలఁ గీరికల
మితి లేక పరఁగె రతి మెలపులును వలపులును,
  నతివలెంతయును మఱచి రలపులును సొలపులును
బోణిమిగవకుళకుజపూగములఁబూగముల,
  రాణ దనరారెను బరాగముల రాగములఁ
బరఁగె మధుమదనులకు బలుపులును గెలుపులును,
  బెరిఁగె యువ యువతులకుఁబిలుపులునుబొలుపులును
రంజిలిరి గాణలనురాగముల రాగములఁ,
  బుంజితశ్రీఁ దనరు భోగములఁ జాగముల
నలముకొని వెంటిచెరలాటములుఁ గూటములుఁ,
  జలిపె నహిపక్షిమృగఝాటములుఁ గీటములు
సొరిది మధువృష్టివంజులకములఁదిలకములఁ
  గురిసెఁ జెదరుచుఁ దేంట్లకులకములు జలకముల

గయికొనియె ననువుపన గాటములువాటములు
నయితరు లతలపెనఁగుకలాటములు నోటములుఁ
బొరసె విరహిణులకురుపులకములఁ దిలకములఁ
బరుసఁదనముకపోలఫలకముల నలకముల

సరగ నానాలతాజాలములు సాలములు
చరదళుల నయ్యె, వాచాలములు నీలములుఁ
దళుకెసఁగఁ బల్లవవితానముల సూనముల
బులియుపిక మధుపముల బోనములఁ బానములఁ

జవిఁగొనిరిగరువలుపిసాళములు మేళములు
మివులఁ దపసికి నించెమేళములుఁ దాళములుఁ
దగమసలు భసలసంతానముల గానముల
మగువలెగఁ జోఁపి రభిమానముల మానముల

వడిఁ ద్రిప్పి మరుఁడు జయవంతములు గుంతములు
సడలించె మునిజనస్వాంతముల శాంతముల
మందిరారామవనమాలికల డోలికలఁ
బందెములు జరిగెఁ గులపాలికల కేలికల

సతతమును గంధపువసంతములుఁ బంతములు
వ్రతులకును నయ్యె రసవంతములు కాంతములు
మఱిఁగి యెపుడును గంతమాలికల పోలికలఁ
బఱఁగ మగ లిడిరంకపాలికల బాలికల. 6

రామాయణ భారతార్థములు సమానము.—సురపొన్నలను, పొన్నలను, పుప్పొడుల, తిన్నెలను = దిబ్బలయందును, చిన్నెలన్ = విలాసములచే, తెలివిపడి = ప్రకాశించి, మధులక్ష్మి = వసంతర్తువైభవము,

పొలిచెన్ = అతిశయించెను, రంగుగన్ = కాంతితోఁ, తనర్చు = ఒప్పు చుండు, నారంగముల = నారింజలయొక్క, సంగములన్ = కూడికలచే, మదభృంగముల = మదించిన తుమ్మెదల, అంగములన్ =అవయవములను, పింగళత = ఎఱుపుమీఱిన పసుపువన్నె [గోరోచనముయొక్క రంగు] చెందెన్ = పొందెను, ఎలమావిగున్నలను = బాలరసాలములయందు, చిగురు, చిన్నెలను = హొయలచే, కొఱలెన్ = ఒప్పెను, మరుఁడు = మన్మథుఁడు, [ఇది స్మరశబ్దము యొక్కవికృతి.] ఊరులన్ = వలయందు, ముదిపన్నలను = అతివృద్ధులను, పిన్నలను = చిన్నవారిని, పఱచెన్ = భంగపఱచెను, కరువలి = వాయువుయొక్క, బలంగము = బలము, లవంగములన్ = లవంగములందు, లులితమై = సుడివడినదై, లవలీకుడుంగములన్ = లవలీలతలపొదరిండ్లయందు, లుంగములన్ = మాదీఫలములయందును, లలిన్ = క్రమముగా, చిక్కన్, వెలయు = ప్రకాశించుచుండు, కురువిందపూ = నిడుముస్తెపూలయొక్క, విరువులును, ఆధిక్యములును, మురువులును = ముచ్చటలును, మదనునకున్ = కామునకు, పనితెరువులును = ఉద్యోగధర్మములును, హరువులును = మనోహరత్వమును, తెలిపెన్ = నేర్పెను, పెరయుచున్ = వ్యాపించుచు, పలాశతరుబృందములన్ = మోదుగుచెట్లగుంపులయందు, అందముల విరిమొగ్గలు=సొగసుఁ దనముతోఁ గూడిన పూలమొగ్గలు, కురువిందముల చందములన్ = కెంపులలాగున, అమరెన్ = ఒప్పెను, చిన్ని = అందమగు, చెందొవలచేన్ = ఎఱ్ఱకలువలచే, చెఱువులును, దొరువులును = జలాశయములును, ఇరువులును, పొరువులును= ఇరుగుపొరుగులును, ఎన్నిక, కన్ = ఎన్నఁగలుగునట్లు, వాసించెన్ = పరిమళించెను, మిళిందములడెందములన్ = తుమ్మెదల మనస్సులందు, అరవిందములన్ = ఎఱ్ఱదామరలంగూర్చియు, కుందములన్ = మొగ్గలను గూర్చియు, లీల = వేడ్క, తళుకొత్తఁగన్ = అతిశయింపఁగ, వీలుగొలుపు = ఉపయోగించుకొనుటయందలి యుత్సాహము, అమరెన్, సారములు, ఘోరములు, క్రూరములు=భయంకరములును క్రూరములును, అగు

మలయాచలసమీరములు = మలయపర్వతమునందలివాయువులు, దక్షిణమారుతములనుట. మెదలెన్ = సంచరించెను, (దాన) విరహికిన్ = వియోగముగలవానికి, కొదవ, అయ్యెన్ = కొఱఁతకల్గెను, జడిగొను = దట్టమైన, మధూళికా = పుష్పాదులతోడి, ఆసారముల = (పూదేనియ) ధారల యొక్క, పూరములన్ = ప్రవాహములచే, నవ = క్రొత్తవగు, సింధువారముల యోరములన్ = వావిలిపొదలలో, వడి = వేగము, తనరెన్ = ఒప్పెను, పికవారములు = కోకిలలసమూహములును, కీరములు = చిలుకలును, కడున్, క్రొవ్వి = మిక్కుటముగామదించి, వదరెన్ = ధ్వనించెను, అళులందున్ = తుమ్మెదలయందు, బీరములు = వీరత్వయుక్తములగు, గొప్పవగునవనుట. ఝుంకారములు, కదిరెన్ = పొందెను, పాంథులు = వియోగిజనులు, కర్ణికారములవేరములన్ = కొండగోఁగుల విరోధముచే, ఇలన్ = భూమియందు. ఘంటలకున్ = గంటలకొలఁది, దూరముల దూరములన్, = దూరదూరముగా, తొలఁగిరి = తొలఁగియుండిరి, సంపెఁగలందున్ = సంపెంగలయందు, పూవులును = పుష్పములును, తావులును = పరిమళములును, పొదలెన్ = అతిశయించెను, క్రోవులన్ = కురవకములును, మోవులున్ = మోవిచెట్లును, కడున్, గుదిగొనన్, తనర్చెన్ = అతిశయించుచుండెను, పుష్పగుచ్ఛములతో నొప్పుచుండెననుట. సారెకడతాఁకు = అడుగడుగనసమీపించు, సంచారికల = కుంటెనగత్తెల, చేరికలన్ = సాంగత్యముచే, అభిసారికలకోరికలన్ = జారిణులయందలి కోర్కులతో, జారులు = విటులు, చరించిరి, ఇగురుబోండ్లు = చిగురువంటి మెత్తనిశరీరముగలవారు, స్త్రీలు [ఇగురుబోణులను పదముయొక్క రూపాంతరమే ఇది.] ఈవులును, గీవులును, దానములు, గీనములును, [ఇట గీవులు నిందార్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడెను.] ఎన్నరైరి = లెక్కసేయరైరి, అటుల్ = అట్లు, ఠీవులు = అందములును, వావులు = వరుసలును, దిగజారన్, విడిచిరి = విడిచిపెట్టిరి, [కామాతిశయమున స్త్రీలు తమయందమునుజూచి గర్వించి నాయకాన్వేషణమునకుఁ బ్రవర్తింపకుండుటం దిగ

జాఱవిడిచిరి. కామోద్రిక్తలగుటచేతనే వరుసలుకూడ సరకు సేయరైరి యని భావము.] తత్ ఆ, అనంగతంత్ర = మన్మథాగమముయొక్క, అవతారికల = పీఠికలయొక్క, కారికల = సూత్రములయొక్క, చదువు= విద్య, కేలివనశారికలన్ = విహారవనమునందలి గోరువంకలను, కీరికలన్= చిలుకలను, అంటెన్ = పట్టుపడెను, రతిమెలపులును = రతియందలి మెలఁకువలును, వలపులును = మోహములును, మితిలేక = అమితముగా, పరఁగెన్ = వ్యాపించెను, అతివలు = స్త్రీలు, అలపులును = అలయికలును, సొలపులును = సొలయికలును, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, మఱిచిరి, పోణిమిగన్ = ఒప్పిదముగా, వకుళకుజ = పొగడచెట్లయొక్క, పూగములన్ = సమూహములందు, పూగములన్ = పోకచెట్లయందును, పరాగములన్ = పుప్పొడులచేతను, రాగములన్ = ఎఱ్ఱఁదనములచేతను, రాణ = వికాసము, తనరారెన్ = ఒప్పెను, మధుమదనులకున్ = వసన్తమునకును, మన్మథునకును, బలుపులును, గెలుపులును = పుష్టియు, విజయములును, పరఁగెన్, [వసంతమభివృద్ధియగు కొలఁదిని మన్మథునికి విజయమతిశయించుచుండెనని భావము.] యువయువతులకున్ = యువజనులకును, యువతులకును, పిలుపులును = ఆహ్వానములును, పొలుపులును = అందములును, పెరిఁగెన్ = అభివృద్ధియయ్యెను, గాణలు = పాటకత్తెలు, అనురాగములన్ = ప్రీతులచేతను, రాగములన్ = సంగీతములచేతను, రంజిలిరి = ఆనందించిరి, భోగములన్ = సుఖములందును, చాగములను = త్యాగములను, పుంజితశ్రీ = గుమిగొన్నసంపద = తనరున్ = ఒప్పును, అహి, పక్షి, మృగ, ఝాటములు = సర్పములయొక్కయు, పక్షులయొక్కయు, మృగములయొక్కయు, సమూహములును, కీటములును = పురువులును, [కీటక శబ్దముయొక్క రూపాంతరమేయిది] అలమికొని = పట్టుకొని, పెంటి చెరలాటములున్ = స్త్రీస్వభావమగు క్రీడలును, కూటములు = చేరికలును, చలిపెన్ = చేసెను, సొరిది = క్రమముగా. వంజులకములన్ = అశోకములందును, తిలకములన్ = బొట్టుగుచెట్లయందును,

మధువృష్టి = పూఁదేనెల వాన, కురిసెన్, తేంట్లకులకములు = తుమ్మెదల సమూహములు [కులములు అనుదాని రూపాంతరమేయిది] చెదరుచున్, జలకములన్, కైకొనియెన్ = స్నానముచేసెను, [ఆమకరందవృష్టియందు మధుపములు స్నానముచేసెనని భావము.] అనువుపసన్ = ప్రావీణ్యాతిశయముచే, గాటములు = గాఢములగు, వాటములు, అయి = పొందికలు నయి, తరులతల పెనఁగులాటములున్ = చెట్లకును దీవెలకును బరస్పరము పెనఁకువలును, ఓటములున్ = వెనుదీయుటలును, పొరసెన్ = కలిగెను, [వసంతర్తు ధర్మమునఁ జెట్లును దీవెలునొండొంటితోఁ జేరుచు వెనుదీయుచు నుండెనని భావము.] విరహిణులకున్ = వియోగినులకు, ఉరుపులకములన్ = నిబిడములగు పులకాంకురముల చేతను, తిలకములన్ = చుక్కలచేతను, కపోలఫలకములన్ = పలకలవంటి చెక్కిళ్లయందును, అలకములన్ = ముంగురులయందును, పరుసఁదనము=కాఠిన్యము, పొరసెన్ = [ఇటఁ బొరసెననుక్రియ పూర్వోత్తరవాక్యములందును నీవాక్యమునందును నన్వయించుచున్నది.] సరగన్ = శీఘ్రముగా, నానాలతాజాలములు = పెక్కువిధములగు తీవెల సమూహమును, సాలములు = వృక్షములును, చరదళులన్ = వానియందు సంచరించెడి తుమ్మెదలచే, వాచాలములు = వదరునవిగాను, నీలములు = నల్లనివిగాను, అయ్యెన్, [తీవలయందును జెట్లయందును దట్టముగాఁ దుమ్మెదలుక్రమ్మి ధ్వనించుచుండుటచేఁ దీవెలును జెట్లునునలుచుచుండునవిగాఁ దోఁచెనని భావము.] తళుకొనఁగన్ = అందమభివృద్ధి పొందఁగా, పల్లవవితానములన్ = చిగుళ్ల సమూహములయందును, సూనములన్ = పుష్పములయందును, పిక, మధుపములు = కోకిలలు, తుమ్మెదలును, బోనములన్ = ఆహారములచేతను, [దిఇ భోజన శబ్దముయొక్క వికృతి. ఇది వర్ణలోపమునఁ గల్గినది.] పానములన్ = త్రావుటలచేతను, బలియున్ = సుఖించును, గరువలు = శృంగారగర్వముగలవారు, పిసాళములు = వికాసములును, మేలములు = పరిహాసములును, చవిగొనిరి = రుచిగనిరి, తపసికిన్ = తపోవంతునకు, మేళములు = కూడిక,

తాళములు = బంధములు, మివులన్, మిక్కిలిగా, నించెన్ = కలిగెను, తగన్, మసలు = సంచరించు, భసలసంతానముల = తుమ్మెదలగుంపుల యొక్క, గానములన్ = పాటలచే, మగువలు = స్త్రీలు, అభిమానములన్ = తమ్మనుత్కృష్టలుగాఁ దలఁచుటలను, అహంకారములననుట. మానములన్ = తన్నుఁ బూజింపఁజేసికొనుట లను, [నమస్కారయోగ్యుల విషయమున స్వోన్నతికథనము నని భావము.] ఎగఁజోపిరి = ఎగఁద్రోలిరి, విడిచిరనుట. మరుఁడు = మన్మథుఁడు, జయవంతములు, కుంతములు = జయశీలములగు బాణములు, [పుష్ప రూపబాణములు] వడిన్, త్రిప్పి = వేగముగాఁ ద్రిప్పి, (ఆబాణములచే) శాంతములన్=శాంతియుక్తములగు, మునిజనస్వాంతములన్ = మహర్షిజనమానసములను, సడలించెను = శిథిలములుగావించెను. [మహర్షుల మానసములును గామార్తములైనవని భావము] మందిరారామ వనమాలికలన్ = ఇండ్లతోఁజేరిన యుపవనసమూహములందు, డోలికలన్ = తూఁగుటుయ్యాలలయందు, కులపాలకల కేలికలన్ = కులస్త్రీలతోడి విహారములందు, పందెములు, జరిగెన్ = స్త్రీపురుషులకుఁ బరస్పరము పంతములు జరిగెను, సతతమును = ఎల్లప్పుడును, గందపు వసంతములన్ = చందన ద్రవముతోడి వసంతము లాడుకొనుటలును, పంతములున్ = పందెములు వేసికొనుటలును, వ్రతులకును = నియమవంతులకును, రసవంతములు, రసముగలవిగాను, కాంతములు = మనోహరమైనవిగాను, అయ్యెన్, ఎపుడును, కంఠమాలికలపోలికలన్, మరిగి = కంఠహారముల పోలికల నలవాటుపడి, పరఁగన్, బాలికలన్=పడుచులను, అంకపాలికలన్= ఒడులయందు, మగలు = భర్తలు, ఇడిరి = ఉనిచికొనిరి.

తా. స్పష్టము.

"మధూళికా" "ఆకారాన్త స్త్రియాం. సుమనోరజసి." శబ్దార్థకల్పతరువు.

"అభిసారికా." "కాంతార్థినీతుయాయాతి సంకేతం సాభిసారికా" అని యమరము. "కాంతాభి సరణోద్యుక్తాస్మరార్తా సాభిసారికా." ప్రతాపరుద్రీయము.

"పోణిమి" యనిణకారముపచ్చుటకు, "భోగిశయనపరఁగుఁ బోణిమి పోడిమి." అనంతు నిఘంటము. "పోణిమిఁ జెలుపవాబుధులు నుతింప" రామాయణద్విపద.

"బులియు" ననుటకు సుఖించుననునర్థమున కీకవియే తనకళాపూర్ణోదయమున, "అలరఁజేయు నచ్చరపిండు ముత్తికన్యలను బెండ్లియాడి బులియుచున్న" యని ప్రయోగించెను.

"అభిమానముల మానములన్" — "ఆత్మానముత్కృష్టం మానయతీత్యభిమానః. "మన అవబోధనే" ఆత్మానంమానయతీతిమానః - మాన పూజాయాం" అని గురుబాలప్రబోధికలో నీరెంటికిని భేదము సూచింపఁబడియున్నది.

"లులితమగు లవలీకుడుంగములలుంగముల" ననుచోట నభేదయతియగుటచే ల, డలకు యతిచెల్లెను.

"రహిఁగ లళలకు లడలకుఁ, బ్రాసయతు లొనరుపనవి యభేదప్రాస విరతులగును." ఆనందరంగ రాట్ఛందము.

మ. త్రిజగన్మోహనతన్వసంతఋతువీరీతిం బ్రకాశింపఁగా
యజమానత్వర సప్రకర్ష మహిమశ్రవ్యాప్తినివ్వజృంభించె; డి
వ్యజనుల్మెచ్చనతాంత సంయమిత విశ్వామిత్ర మానీశబు
ద్ధిజయప్రౌఢిని మించు పెంతయుధరిత్రిం దేఁట తెల్లంబుగన్.

రామాయణ. త్రిజగన్మోహనతన్ = మూఁడు లోకములకు రమ్యమగుటచే, వసంత ఋతువు, ఈ రీతిన్ = ఈ లాగున, ప్రకాశింపఁగాన్, విశ్వామిత్రమానీశబుద్ధి = విశ్వామిత్ర మహర్షి యొక్కబుద్ధి, యజ

మాన... వ్యాప్తిన్ — యజమానత్వ=సోమయాజి భావమునందలి, రసప్రకర్ష= రాగాతిశయముయొక్క, మహిమ = మాహాత్మ్యముయొక్క, వ్యాప్తిన్ = వ్యాపనముచే, దివ్యజనుల్ = దేవతలు, మెచ్చన్ = మెచ్చుకొను లాగున, నితాంతసంయమితన్=గొప్పదగుయతిత్వముచే, జయప్రౌఢిని, మించుట = అతిశయించుట, [నిజతపోవ్యయము లేకయే తపోవిఘ్నకారులగు రాక్షసుల జయించి యజ్ఞము సేయట యని భావము.] ధరిత్రిన్ = భూమియందు, ఎంతయున్, తేటతెల్లంబు, కన్ = విశదమగులాగున, విజృంభించెన్.

తా. వసంతర్తు వీలాగునఁ త్రైలోక్య మోహనముగా వ్యాపించి యుండ సోమయాజిత్వము నందలి రసాతిశయముచే దేవతలు మెచ్చునట్లు విశ్వామిత్రునిబుద్ధి తపోవ్యయములేకయే రాక్షసుల జయించి యజ్ఞము సేయ వలయునను తలంపుతో విజృంభించెను.

భారత. త్రిజగన్మోహనతన్, వసవంతఋతువు, ఈరీతిన్, ప్రకాశింపన్, దివ్య జనుల్, మెచ్చన్, నితాంత = మిక్కిలి, సంయమిత = దండింపఁబడిన, విశ్వ = భూమియందలి, అమిత్రమా = శత్రువులను గల, అరిషడ్వర్గముల జయించిన వాఁడనుట. ఈశ = పాండు రాజుయొక్క, బుద్ధిన్, కాయజ=మన్మథుని యొక్క, మానత్వర = గర్వవేగముయొక్క, సప్రకర్షమహిమ=గొప్పతనముతోఁ గూడిన ప్రభావముయొక్క, వ్యాప్తిన్, జయప్రౌఢిని, మించుట = జయాతిశయముచే మీఱుట, [మన్మథోద్రేకమునకు లోఁబడుట యనిభావము] ధరిత్రిన్, ఎంతయున్, తేటతెల్లంబు, కన్ = అత్యంతము విశదముకాఁగా, విజృంభించెను.

తా. వసంతర్తు విట్లు త్రైలోక్య మోహనముగా వ్యాపింప దేవతలును మెచ్చు లాగున నరిషడ్వర్గముల జయించిన యీపాండురాజుబుద్ధిని, మన్మథుని యహంకారవేగము జయించి తనయధీనము చేసికొని విజృంభించెను.

వ. అప్పుడు. 8

చ. అనయము ముందల నేకతమ మౌహార్దగతిం దన చిన్నిరామచం
ద్రుని నగుమోముదామరసిరుల్ కనుపండువుగాఁ జెలంగఁ గాం
క్షనరయు పాండురాజిత యశస్కుఁడు రాజవరుండవారితా
తనువిభవాధిరాజ్యసముదగ్ర మనోధృతియై ప్రవర్తిలన్. 9

రామాయణ. అనయము = ఎల్లప్పుడును, మ్రోలన్ = ఎదుట, ఏక
తమ = మిక్కిలి ముఖ్యమగు, హార్దగతిన్ = నెయ్యపుటునికిచే, తన, చిన్ని,
రామచంద్రుని = రాముని యొక్క, [ఇట చంద్రశబ్దము శ్రేష్ఠవాచకము.]
నగు మోముదామర = నవ్వుతోఁ గూడిన ముఖమనెడి తామరయొక్క,
సిరుల్ = కాంతులు, కనుపండువుగాన్ = నేత్రపర్వముగా, చెలంగన్ =
వెలయఁగా, కాంక్షన్ = కోర్కెచే, అరయు = చూచునట్టి, పాండు =
తెల్లని, రాజిత = ప్రకాశించుచున్న, యశస్కుఁడు = కీర్తిగలవాఁడు,
రాజవరుండు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, దశరథుఁడనుట. అవారిత = నివారింపఁ
బడని, ఆతను = తగ్గని, విభవ = వైభవముగల, అధిరాజ్య = సామ్రాజ్య
ముచే, సముదగ్ర = మిక్కిలి గొప్పదగు, మనోధృతియై = మనస్సంతుష్టి
గలవాఁడై, ప్రవర్తిలన్ = ఒప్పుచుండఁగా.

తా. ఎల్లప్పుడును దనకట్టెదుట మిక్కిలి ముఖ్యమైన స్నేహప్రవర్తన
మున మెలఁగుచుండు తన ముద్దులరాముని చిరునగవుతోడి మోముదమ్మి
కాంతి కనులపండువు సేయుచుండఁ గోర్కెతోఁ జూచుచుండునట్టియుఁ,
బరిశుభ్రమై ప్రకాశించుచుండు కీర్తిగలవాఁడు నగు దశరథుఁడు నిజ
సామ్రాజ్యవైభవాతిశయమున మనస్సంతోషమునఁ బ్రవర్తించుచుండఁగాఁ
జేరెనని మొదటి పద్యముతో దీని కన్వయము.

"ధృతి" ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టిషు." అనివిశ్వ
నిఘంటువు.

భారత. అనయము = మిక్కిలి, ప్రోలన్ = సమీపమున, ఏకతమ= ఏకాంతముగా, తనచిన్నరామ = తనచిన్న భార్యయైన మాద్రియొక్క, చంద్రుని... సిరుల్—చంద్రుని, నగు = నవ్వునట్టి, మోముదామర = ముఖపద్మముయొక్క, సిరుల్ = కాంతులు, కనుపండువుగాన్, చెలంగన్, కాంక్షన్ = కోర్కిచే, అరయు = చూచు, పాండురాజు, ఇతయశస్కుఁడు = పొందఁబడిన కీర్తిగలవాఁడు, రాజవరుండు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, అవారిత, అతనువిభవ = మన్మథవైభవముచేనైన, ఆధి = మనోవ్యథయొక్క, రాజి = సమూహముచే, అసముదగ్ర = అల్పమైన, మనోధృతియై = మనోధైర్యము గలవాఁడై, ప్రవర్తిలన్.

తా. ఏకాంతమునఁ దనచెంతనున్న మాద్రీ ముఖకమలముం జూచి పాండురాజు మన్మథోద్దీపనమున గతధైర్యుఁడై యుండఁగాఁ, జేరెనని ముందటి పద్యముతో నన్వయము.

"తన చిన్నిరామచంద్రుని నగుమోముదామర" చంద్రోపమానమును, బద్మోపమానమును, జెప్పియుండుటచే నిది పునరుక్తి యనితలంపరాదు. "ఉపమానానువాదేతు విధిరన్యస్య సమ్మతః, స్యాద్విశేష వివక్షాయాంపున రుక్తిః క్వచిద్ధితా" యను నధర్వణవచనమున నిది సాధు వగుచున్నది.

క. ఆయమనియమైకనిధి మ
హాయతధైర్యమహిమగనిన్ యసురక్షయ మ
త్త్యాయత్తతఁదాఁ జేయక
యాయతనుక్రియకుఁ జేరెన్ నతనినియతిచేన్. 10

రామాయణ. ఆయమ=సత్యాహింసా సంధ్యాదులకును, నియమ = శౌచతపస్స్వాధ్యాయాదులకును, ఏకనిధి=ముఖ్యస్థానమైన, విశ్వామిత్రుఁడు, మహాయత = మిక్కిలి విస్తారమైన, ధైర్య, మహిమ = ధైర్యమహిమను, కని = చూచి, దశరథుని ధైర్యమును దెలిసియనుట. ఆయసురక్షయము =

ఆయసుర నాశము, అత్యాయత్తతర్ = మిక్కిలి యాసక్తిచే, తాన్, చేయక, ఆయతనుక్రియకున్ = ఆగొప్ప కార్యమునకు, అతని నియతిచేన్ = ఆదశరథుని భాగ్యవశమున, చేరెన్ = ఆదశరథుని, చేరెను.

తా. విశ్వామిత్రుఁడు దశరథుని ధైర్యమహిమం దెలిసి, అసుర నాశము తాను జేయక యకార్యము రాముసిమూలమునఁ జేయింపఁదలఁచి తత్ప్రార్థనకై యచటికి వచ్చెననిభావము.

ముద్దరాజురామన్న "మహిమగని యనుచోట మహిమ కాకరమగు వాఁడని యర్థముచేసి విశ్వామిత్రునకు విశేషణము గావించెను గాని యంత కంటె "దశరథునిధైర్యముం దలఁచి" యని యర్థము గావించుటయే రసవంతము.

"యమనియమైకనిధి" "శరీరసాధనాపేక్షం నిత్యంయత్కర్మ తద్యమః, నియమస్తు స య త్కర్మనిత్య మాగంతు సాధనం" అని యమరము.

భారత. ఆ యమ = ఆమాద్రి, నియమ, ఏకనిధి = నియమములకు ముఖ్యస్థానమైనది, మహాయత.. మహి - మహాయత = మిక్కిలి విస్తారమైన, ధైర్య మహి = ధైర్యమునకు స్థానమైనది, మగని...రక్ష - మగని = భర్త యొక్క, అసురక్ష = ప్రాణరక్ష, అమతి, ఆయత్తతర్ = అబుద్ధివశమున, మతిచెడియనుట. తాన్, చేయక, ఆయతనుక్రియకున్=ఆమన్మథ క్రీడకు, నియతిచేన్ = దైవవశమున, అతనిన్ = ఆపాండు రాజును, చేరెన్, దైవవిధి యట్లుండుటచేఁ జేరెననుట.

తా. పతివ్రతా శిరోమణి యగు నామాద్రిభర్తృప్రాణరక్ష ముఖ్య మని భావింపక దైవవిధి యట్లుండుటచే మన్మథ క్రీడకుఁగా నాతనిం జేరెను

చ. మనుజవరుండు నప్డు నడుమన్ ఘటియిల్లెడువిఘ్నవార్తవ
ర్తనలుగురుప్రయత్నవిహితంబులు సేయుచు, రామ యేక్రియన్

నినువిడనేర్తునంచుఁగడునెమ్మిఁ గవుంగిటఁ జేర్చియంతటం
దనయసువాంఛ డించి తగఁదన్పెఁదదర్థిఁగృతార్థుఁగామునిన్.

రామాయణ. మనుజవరుండు=మనుష్యశ్రేష్ఠుఁడు, దశరథుఁడనుట, అప్డు, నడుమన్ = మధ్యను, ఘటియిల్లెడు = చేరెడు, విఘ్నవాక్ =విఘ్న వాక్యముల, ప్రవర్తనలు = ఉనుకులు, [అయ్యో! పసివారి నెట్లంపుట యను నిట్టి విఘాతపు మాటలఁ బల్కుటయని భావము.] గురు...విహతంబులు- గురు = గురువైన వసిష్ఠునియొక్క, ప్రయత్న, విహతంబులు, చేయుచున్= ప్రయత్నముచే మార్చినవాఁడై. [గురు నిర్బంధమునఁ బంపనను మాటలు నిలిచెనని భావము.] రామ, ఏక్రియన్, నినున్, విడన్, నేర్తును. అంచున్= నిన్నేలాగున విడువఁగల ననుచు, కడున్, నెమ్మిన్ = మిక్కిలి ప్రీతితో, కవుంగిటన్, చేర్చి = కౌగిలించుకొని, అంతటన్, తనయ, సువాంఛన్= కుమారుని మీఁది యపేక్షను, డించి = విడిచి, తదర్థిన్ = రాముని గోరుచున్న, మునిన్ = మహర్షిని, విశ్వామిత్రుననుట, కృతార్థున్, కాన్ = ధన్యుండగులాగున, తన్పెన్ = తృప్తిపఱచెను.

తా. విశ్వామిత్రుఁడు రాముం బంపుమని నంత నేదశరథుఁడడ్డు మాటలాడఁగా వసిష్ఠుఁడెట్లైనను రాముం బంపుమని నిర్బంధించుటచే నావిఘాత వాక్యములు వీడి ఓ రామా నిన్నెట్లు విడనాడుదునని యాతనిం గౌఁగిలించుకొని తుదకాతని యెడఁగల వాంఛను వీడి విశ్వామిత్రునిష్టము పూర్తిగావించి యాతనిం దృప్తిపఱచెను.

భారత. అప్డు, మనుజవరుండున్ = మనుష్య శ్రేష్ఠుఁడు, నడుమన్, ఘటియిల్లెడు విఘ్నవాక్, ప్రవర్తనలు=మధ్యను గల్గు విఘ్నవాక్యములు, ప్రాణహాని కరమగు నికార్యము నలదని మాద్రి యాడిన విఘాతవాక్యము లనుట. గురు = గొప్పదగు, ప్రయత్న, విహతంబులు, చేయుచున్ = గొప్ప ప్రయత్నమున నామాటల మార్చిన వాఁడై, [అతి నిర్బంధమున నావిడ విఘ్నవాక్యములు పల్కకుండఁ జేసి యనుట.] రామ ! = స్త్రీ !

మాద్రీయనుట. ఏక్రియన్, నినున్, విడన్, నేర్తున్, అంచున్ = ఏలా గున నిన్ను విడువఁగలననుచు, కడున్, నెమ్మిన్, కవుంగిటన్, చేర్చి = ఆలింగనముగావించి, ఆంతటన్, తన, అసువాంఛన్, డించి = తనప్రాణములయందపేక్ష వీడి, [మునిశాపము చొప్పునఁ దన ప్రాణము పోయినను సరియేయని యెంచి యనిభావము,] తదర్థిన్ = స్వప్రాణములఁ గోరుచున్న, కామునిన్ = మన్మథుని, కృతార్థున్ = ప్రయోజన వంతునిగా, తగన్, తన్పెను = తృప్తిపఱచెను. [మన్మథుని యిష్టము ననుసరించి యాబిడతోఁ జేరెననుట.]

తా. భర్తమాటలవిని మాద్రి యిది ప్రాణహాని కరమని విఘ్నవాక్యములు పలికినంతనే మిక్కిలి నిర్బంధించి యామెం గౌఁగిలించికొని తన ప్రాణములంగూడ సరకుసేయక యామెం గూడెను.

గీ. స్వవిధివిఘ్ననిరాసంబు సలుప నతఁడు
రామసాంగత్య మర్థించెఁ బ్రమదగరిమఁ
బెనుచుతదనుయాత్రకుఁ దనువు పొంగఁ
బ్రస్ఫుటంబైనయుత్సాహభరముఁ బూనె. 12

రామాయణ. స్వవిధి = తానుజేయు యజ్ఞవిధికి, నిరాసంబు = విఘ్ననాశము, చలుపన్, అతఁడు=ఆ విశ్వామిత్రుఁడు, రామసాంగత్యము= రామునిచేరికను, అర్థించెన్ = కోరెను, అంతన్, ప్రమదగరిమన్ = సంతోషాతిశయమును, పెనుచు = వృద్ధిపొందించు, తత్ = రామునియొక్క, అనుయాత్రకున్ = తనను, అనుసరించి వచ్చుటకు, తనువు=శరీరము, పొంగన్ = ఉప్పొంగఁగా, ప్రస్ఫుటంబైన, స్పష్టమైన, ఉత్సాహభరమున్ = ఉత్కంఠాతిశయమును, పూనెన్ = పొందెను. త్వరపడెననుట.

తా. రాముని మూలమునఁ దనయజ్ఞమునకు భంగమొనర్చు రాక్షసులఁ జంపఁగోరి మునిదశరథుని 'రాముం బంపు'మని కోరెను. రాముఁడు దన

తోఁ బోవుచున్నాఁడనుట దెలిసినతోడనే సంతోషాతిశయమున శరీర
ముప్పొంగ నాతనిరాక కైత్వరపడెను.

భారత. స్వవిధి = తన దురదృష్టము, విఘ్ననిరాసంబు = విఘ్నము
యొక్క నాశము, సలుపన్, [మరణము చెందవలసిన లాగుననుండు విధి
నిర్ణయము మాద్రియొక్క విఘ్నవాక్యములచేఁ గల్గిన యడ్డును నివారింపఁ
గాననిభావము.] అతఁడు = ఆరాజు, రామసాంగత్యము = స్త్రీ సాంగత్యము,
మాద్రి చేరికను, అర్థించెన్, అంతన్, ప్రమద = స్త్రీ, మాద్రి. గరిమన్,
పెనుచు = గౌరవమును వృద్ధిపఱచు, తత్, అనుయాత్రకున్ = పాండు
రాజు తోడియను మరణమునకు, తనువు, పొంగన్, ప్రస్ఫుటంబైన, ఉత్సా
హాభరము = ఉత్కంఠాతిశయము, పూనెన్.

తా. పాండురాజు విధి నిర్ణయము వశమునఁ దన భార్యచెప్పుచుండు
విఘ్నవాక్యములు నిలిచినంతనే యామెతోఁ జేరెను. అంత శాప ప్రకార
మున నాతఁడు మరణింపఁగనే యాతని భార్యయగు మాద్రి యకాలమున
శ్లాఘాపాత్రముగా నుండిన భర్త్రను మరణ వ్యాపారమునకై తానెంతయు
నుత్సాహ వంతురాలయ్యెను.

మహాస్రగ్ధర. తలఁపిట్లుత్సాహ మొందం కి దనయుజన పరి
త్రాణమర్థించియక్కం
జళితా పత్యానురక్తిస్ఫుర దనుగతి
ద్దానురాఁ బూనకుండ
న్వలనొప్పన్మాన్చి స్వస్థానమునకుఁ జనియె
న్నాము నాత్మేశుఁ బ్రేమా
త్యలఘు శ్రేయ స్సుమిత్రాకనవరతనయ యో
గాఢ్యుఁ దోడ్కొంచు వేడ్కన్. 13

రామాయణ. తలఁపు = తలంపు, ఇట్లు, ఉత్సాహము, ఒంపన్ = ఉత్సాహమును బొందఁగా, తన, యజన, పరిత్రాణ = నిజయజ్ఞ రక్షణమును, అర్థించి = కోరి, ఆ, కందళిత, అపత్యానురక్తిన్, ఆచిగిర్చిన పుత్రానురాగము గలవానిని, మహీపున్ = రాజును, దశరథుననుట. అనుగతిన్, తాను, రాన్, పూనకుండన్ = తనతో నారాజు రాఁ బూనకుండునట్లు, వలను = ఉపాయము, ఒప్పన్, మాన్చి, = మానుపి, [యుక్తమగులాగున బోధించి యాతనిమరల్చి యనిభావము.] ప్రేమ......ఆఢ్యున్ - ప్రేమ = ప్రీతిచే, అత్యలఘు = కడునధిక మగునట్లు, శ్రేయః = శ్రేష్ఠుఁడైన, సుమిత్రా = సుమిత్రయొక్క, అనవర, తనయ = చిన్నకుమారుఁడు కాని వానితో, [పెద్దకుమారుఁడగు లక్ష్మణుని తోననుట.] యోగాఢ్యున్ = కూడికగలవానిని, ఆత్మేశున్ = పరబ్రహ్మస్వరూపుని, రామున్ = రాముని, వేడ్కన్, తోడ్కొంచున్ = పిలుచుకొనుచు, స్వస్థానమునకున్ = తన కోటికి, తనయాశ్రమమును గురించి యనుట. చనియెన్ = వెడలెను.

తా. మనస్సునందలి యుత్సాహ మభివృద్ధమగుచుండఁగాఁ, దన యజ్ఞ రక్షణముకోరి, పుత్రస్నేహమునఁదన వెంట రానుద్యమించిన దశరథునకు యుక్తమగు మాటలుచెప్పి యాతనమరల్చి మిక్కిలిశ్రేష్ఠుఁడగు లక్ష్మణునితోఁ గూడిన, పరబ్రహ్మస్వరూపుఁడగు రాముని దనవెంట నిడికొని నిజాశ్రమమును గురించి వెడలెను.

“శ్రేయః” శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః పుష్కలశ్చ.” అని యమరము.

“అనవరజ.” “యవీ యోవరజానుజాః” అని యమరము.

“కం, దళితాపత్యానురక్తిన్ మహీపుననుచోట, దకారము ముందుండు బిందువునకును, మకారమునకును యతిచెల్లుటకు; “టతపవర్గాక్షరములకు డాపలించి, యొనరనూదిన బిందువులుండెనేని, వరుసణనమలు వళు లగు వానికెల్ల, నపనిఁ గొందఱుసుకవుల యనుమతమున.” కావ్యాలంకార చూడామణి.

"కం, వళచూత్కార. పరంపరల్ పయిపయిన్ మధ్యాహ్నముం జెల్వెడిన్" అని పెద్దనార్యుఁడు ప్రయోగించియున్నాఁడు.

"స్వస్థానమునకున్" ద్వితీయార్థమున షష్ఠి.

భారత. తలఁపు, ఇట్లు, ఉత్సాహము, ఒందన్ = మాద్రితనతలంపు, [ఇట్లుభర్తతో సనుమరణము గావింపవలయునను నుత్సాహము] పొందఁగా, అక్కన్ = కుంతిని, తనయ, జన, పరిత్రాణము, అర్థించి = పుత్రులరక్షణముగోరి, దళిత,... అనురక్తిన్-దళిత = ఖండింపఁబడిన, అపత్య = కుమారులయందలి, అనురక్తిన్ = ప్రీతిచే, పుత్రప్రీతిని విడనాడియనుట. మహీపుననుగతిన్ = రాజువెంట, తాను = కుంతి, రాన్, పూనకుండన్ = రాకుండునట్లు, వలను, ఒప్పన్, మాన్చి = ఉపాయముచేమాన్పి, ప్రేమ... అభ్యుధు - ప్రేమ = ప్రీతిచే, అత్యలఘు = మిక్కిలిగొప్పదగు, శ్రేయః = పుణ్యమునకు, సుమిత్ర = చెలికాఁడైన, అనవరత = ఎల్లప్పుడు, నయ = నీతితోడి, యోగాఢ్యున్ = ఆత్మయోగసంపన్నుని, ఆముష్ = మనోహరుఁడైన, ఆత్మేశున్ = తనభర్తను, తోడ్కొంచున్, స్వః, స్థానమునకున్ = స్వర్గస్థానమునకు, అరిగెన్ = వెళ్లెను. మాద్రియనుమరణము గావించెననుట.

తా. మాద్రితనకు భర్తతో సహగమనము సేయవలయునను నుత్సాహముండుటచేఁ దన యక్కయగు కుంతిని పుత్రుల రక్షింపుమని కోరి, పుత్రప్రీతిని విడనాడి, భర్తతో నామెయు సహగమనము గావింపకుండున ట్లుపాయమున మరలించి, మిక్కిలి పుణ్యముగల తన భర్తతో ననుమరణ విధానమున స్వర్గము చేరెను.

"అక్కం దళిత" ఇటద్రుతమునకు బిందువగుటకు, "అయ్యంత్య నకారంబుసున్నల భినవదండీ" ఆంధ్ర భాషా భూషణము.

"కమ్మని లతాంతములకు మ్మెనసి." అని నన్నయభట్టు ప్రయోగించెను.

"శ్రేయః" "స్యాద్ధర్మ మస్త్రియాంపుణ్యశ్రేయసీ సుకృతం" అని యమరము. ఇటస్వస్థానమను నపుడు రామాయణార్థమున స్వ, స్థానమనియు, భారతార్థమున స్వః + స్థానము = స్వస్స్థానము అని సకారద్విత్వముతోను రూపములుత్పన్నమైనను శ్లేషార్థసిద్ధికై స్వస్థానమని ద్వితీయసకార రహిత మగురూపము నేగ్రహించెను.

మహాస్రగ్ధరా లక్షణము. "లసదుద్యత్కీర్తి వల్లీలలితగుణ గణా లంకృతాంగాసతౌన, స్థసరాగంబుల్ మహాస్రగ్ధరకు వసుమునిస్థాన విశ్రాంతి నొప్పున్" భీమన.

గీ. అట్లు తండ్రిచేత విసృష్టులైన యట్టి
రాకొమారులు సహజన కనీకయాత్రఁ
బూని సంయమీశ్వరనీయ కమానులగుచుఁ
జనిరి నిజపురమునకు విశాద మొదవ. 14

రామాయణ. అట్లు, తండ్రిచేతన్ = దశరథునిచే, విసృష్టులైన యట్టి, రాకుమారులు = రామలక్ష్మణులు, నిజపురమునకున్ = అయోధ్యకు, అయోధ్యయందలి జనులకనుట. విషాదము = దుఃఖము. ఒదవన్ = కలుగఁగా, సహజన్ = స్వభావసిద్ధమయిన, అనీకయాత్రన్ = దండయాత్రను, పూని, సంయమీశ్వరనీయమానులు = విశ్వామిత్రునిచేఁ దోడ్కొనిపోఁబడువారు, అగుచున్, చనిరి = వెడలిరి.

తా. రామలక్ష్మణులు దశరథుఁ డంపినంతనే నిజవియోగమున నయోధ్యావాసులు దుఃఖించుచుండ యుద్ధయాత్రంబూని, విశ్వామిత్రుని వెంట నరిగిరి.

"అనీకయాత్ర." అస్త్రియాం సమరానీకరణాః" అని యమరము.

భారత. అట్లు, తండ్రిచేతన్ = పాండురాజుచే, విసృష్టులైనయట్టి= విడువఁబడినట్టి, తండ్రిలేనివారైయనుట. రాకుమారులు - పాండవులు, సహజననీకయాత్రన్ = తల్లియగు కుంతీదేవితోఁగూడిన యాత్రను, పూని,

సంయమీశ్వర = మహర్షులచేత, నీయమానులు = పిలుచుకొని రాఁబడు వారు, అగుచున్, నిజపురమునకున్ = వారిపట్టణమగు హస్తినకు, విషాదము, ఒదవన్, చనిరి = వెడలిరి.

తా. పాండవులు, పాండురాజ మరణానంతరమునఁ గుంతితోడ మహర్షులు తోడ్కొని పోవుచుండ, వీరియవస్థనుజూచి హస్తినాపురము నందలివారు దుఃఖించుచుండ నప్పురమున కరిగిరి.

"సంయమీశ్వర."సవర్ణ దీర్ఘసంధి. "అకస్సవర్ణే దీర్ఘః" పాణిని.

సీ. అత్తెఱంగునఁ జనునప్పుడు దమవార్త
దవుదవ్వులను విని ♦ తత్పథంబు
నందు మదప్రౌఢి ♦ మందాటక మహేభ
హరిశతాంగ సమృద్ధిఁ ♦ గరము మించు
సముదగ్రతరబలసంపద లెదురుగాఁ
గనిజపితృజ్యేష్ఠుఁ ♦ డనుప నతని
ప్రియముగారాము సంశ్రితధర్మ గుణమైన
యమ్మునిబుధాళికి ♦ సమ్మదకర

గీ. మగుచుఁ బరఁగె నమ్మహాబల ముదము భ
జించి యమరనగరిఁ ♦ జేర నంత
నక్కుమారు లరిగి ♦ రావలమానని
గాఢధృతిని మానికథలు వినుచు. 15

రామాయణ. అత్తెఱంగునన్ = ఆలాగున, చనునప్పుడు = పోవునప్పుడు, రామలక్ష్మణు లట్లు విశ్వామిత్రునితో నేఁగునపుడనుట. తమ వార్త = రామలక్ష్మణులవార్త, దవుదవ్వులను = దూరదూరముగా, విని, తత్పథంబునందున్ = వారిమార్గమున, మదప్రౌఢిమన్ = మదోద్రేకము గల, తాటకన్, మహేభ = గొప్పయేనుఁగులయొక్కయు, హరి = సిం

హము యొక్కయు, శత, అంగ = నూఱుసంఖ్యలుగల శరీరములయొక్క, సమృద్ధిఁ = అతిశయస్ఫూర్తిచే, కరము = మిక్కిలి, మించు = అతిశయించు, సముదగ్రతరబలసంపదన్ = అత్యంత బలసమృద్ధి గలదానిని, ఎదురుగాన్, కని=ఎదుటఁజూచి, జపితృజ్యేష్ఠుఁడు = ఋషిశ్రేష్ఠుఁడగు విశ్వామిత్రుఁడు, అనుపఁగాన్ = అనుజ్ఞనీయఁగా, అతనిప్రియముగాన్ = విశ్వామిత్రునకుఁ బ్రియముగల్గులాగున, రాము=రామునియొక్క, సంశ్రిత = చేరిన, ధర్మ = వింటియొక్క, గుణమైన = అల్లెత్రాడుగల, అమ్మ = బాణము, బుధాళికిన్=దేవతలసమూహమునకు, సమ్మదకరము, అగుచున్= సంతోషకరమగుచు, అమ్మహాబల=గొప్పబలముగల యా తాటక, ముదము, భజించి = సంతోషమునంది, అమరనగరిన్, చేరన్ = స్వర్గముచేరునట్లు, పఱఁగెన్ = పఱచెను, అంతన్ = పిమ్మట, అక్కుమారులు = రామలక్ష్మణులు, ఆవల, మానని = విడువని, గాఢధృతిని = పూర్ణధైర్యముతో, మౌనికథలు = విశ్వామిత్రుఁడు చెప్పుకథలను, వినుచున్ = అరిగిరి.

తా. రామలక్ష్మణులు విశ్వామిత్రుని వెంటవచ్చుచుండఁగా దూరము నుండియే వీరువచ్చు వార్తవిని తాటక యెదురరాఁగ, రాముఁడు స్త్రీవధ పాపమూలమగుటఁ దనకిష్టము లేకుండినను విశ్వామిత్రు నానతిచేఁ దన చేతి బాణమున నా రక్కసిని స్వర్గమున కనిపెను. ఆవల మహర్షి చెప్పు కథలాలకించుచు నాతని వెంటనరిగిరి.

"హరి" . "సింహోమృగేంద్రః పంచాస్యో హర్యక్షః కేసరీ హరిః." అని యమరము.

"ధర్మ" "అథధర్మో స్త్రీ, పుణ్యేసామాన్యభావయోః, చాప న్యాయాధ్వరాహింసా యజ్ఞాచార యమేషువా." నానార్థరత్నమాల.

"గుణ." "మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణః." అని యమరము.

"అమ్మ." "తనరుశరము కోలములికమ్మ తూపునా శూలపాణి." ఆంధ్రనామసంగ్రహము.

భారత. అత్తెఱంగునన్, చనునప్పుడు = పాండవులట్లు హస్తినా పురముంజేర నరుగునప్పుడు, తమవార్త, దవుదవ్వులను, విని = దూరము నుండియే యాలకించి, తత్పథంబునందున్, మదప్రౌఢిన్ = మదాతిరేకముచే, మందాటక = తిన్నఁగాసంచరించు, మహేభ = గొప్పయేనుఁగుల యొక్కయు, హరి = గుఱ్ఱములయొక్కయు, శతాంగ = రథముల యొక్కయు, సమృద్ధిన్, కరము, మించు, సముదగ్రతర, బలసంపదన్ = సేనాసంపదను, నిజ, పితృజ్యేష్ఠుఁడు = తమపెదతండ్రి, ఎదురుగాఁగన్, అనుపన్ = పంపఁగా, అతని ప్రియము = ఆధృతరాష్ట్రుని ప్రీతియు, గారామును = గౌరవము, సంశ్రిత = ఆశ్రయించిన, ధర్మగుణమై, నయమును = నీతి, బుధాళికిన్ = పెద్దలకు, సమ్మదకరము, అగుచున్, పరఁగెన్, అమ్మహాబలము = ఆగొప్పసేన, తమున్, భజించి, అమరన్ = ఒప్పఁగా, ఆవలమాన=ఇంచుక చలించుచున్న, నిగాఢధృతిని = అధికధైర్యమున, మౌనికథలు = మునిజనులు చెప్పెడికథలు, వినుచున్, అంతన్, ఆ, కుమారులు = పాండవులు, నగరికిన్, చేరన్, అరిగిరి = హస్తినంజేరఁ బోయిరి.

తా. తమ్మునికుమారులు వచ్చుచుండుట దెలిసి ధృతరాష్ట్రుఁడు చతురంగబలముల నెదురనంపి వారిం బిలుచుకొని రమ్మనెను. బాలురా సేనలతోఁగూడి మునులుచెప్పెడి కథలు వినుచు హస్తినంజేర నరిగిరి.

"అటక" 'అటగతౌ' అనుధాతువుమీఁద ణ్వుల్ప్రత్యయము.

"హరి." "హరిర్యమానిలేంద్రేందు, విష్ణ్వర్కాంశుశుకాహిషు, వాయుభేకాహిసింహేషు, కపౌచకపిలేత్రిషు." నానార్థరత్నమాల.

"శతాంగ." "శతాంగస్స్యందనోరథః" అని యమరము.

"ఆవలమాన" "ఆజీవదర్ధభివ్యాప్తౌ." అని యమరము.

"గారాము" "పేర్మి యర్మిలి మక్కువకూర్మి నెమ్మి, సెనరుగాదిలిగారాము నెయ్యమింపు, ప్రేముడి యనుంగుముద్దనఁ బ్రియమునకును, నామధేయంబులయ్యె." ఆంధ్రనామశేషము.

సీ. ఆరీతిఁ జని తమయానఁ గరంబు ప్ర
వేశించి మెలఁగ నుద్వృత్తి నడరు
నస్రపయోధుల నంబకంబుల నాఁగి
తన్మహాశ్రమశోకదైన్యభరము
హరియించుటకుఁ దమకురువృద్ధు లొసఁగెడు
బహుళతాపసహిత భాషితములు
దీవెనల్వీన యవిధేయత తోడఁ జే
కొనుచును వెండియు నెనరు దొరలు

గీ. గౌరవము లొనర్పఁ గైకొంచుఁ గ్రమమునఁ
బితృవియోగచింతఁ బ్రిదిలి క్రీడ
సలిపి రెల్లప్రొద్దు సన్మానసస్థితిఁ
జాల ధార్తరాష్ట్ర లీలఁ దగిలి. 16

రామాయణ. ఆరీతిన్, చని = వెళ్ళి, తమయానన్ = తమయాజ్ఞయందు, కరంబు = మిక్కిలి, మెలంగన్ = మహర్షులు మెలఁగఁగా, [స్వోద్దిష్టరాక్షస సంహారకులగుటచేఁదదర్థముగా రామలక్ష్మణు లెట్లు చెప్పిననట్లుండి యని భావము.] ప్రవేశించి=ఆశ్రమము ప్రవేశించి, ఉద్వృత్తిన్, అడరు = గర్వముచే విజృంభించుచున్న, అస్రప, యోధులన్ = రాక్షసవీరులను, అంబకంబులన్, ఆఁగి = బాణములచే నివారించి, తత్... భరము = తత్, మహాశ్రమ = ఆగొప్ప యాశ్రమముయొక్క, శోక = వ్యసనముయొక్కయు, దైన్య = దీనత్వము యొక్కయు, భారమును, హరియించుటకున్ = పోఁగొట్టుటచే, [ఆశ్రమ శోకదైన్యభరమనుట "గంగాయాం ఘోషః" అనుటవలె లక్షణ. ఆశ్రమమున నుండెడి మహర్షులయొక్క శోకదైన్యభరమని భావము. హరియించుటకు అని తృతీయార్థమున షష్ఠి.] తమకున్ = రామలక్ష్మణులకు, ఉరువృద్ధుల్=మిక్కుటి

మగు నభివృద్ధులు, ఒసఁగెడు=ఇచ్చుచుండు, బహుళ......భాషితములు— బహుళ=అనేకులగు, తాపస=మహర్షిజనుల, హితభాషితములు = మేలొసఁగెడిమాటలగు, దీవెనల్ = ఆశీర్వాదములను, వినయ, విధేయతతోడన్, అడఁకువతోడను, విధేయతతోడను, అణఁగిమణఁగి యుండుటతోడననుట. చేకొనుచున్ = గ్రహించుచు, వెండియున్ = ఇంకను, నెనరు దొరలు = ప్రియముగల్గించునట్టి, గౌరవముల్, ఒనర్పన్ = మహర్షులు గౌరవింపఁగా, కైకొంచున్ = గ్రహించుచు, క్రమమునన్ = వరుసఁగా, పితృవియోగ చింతన్ = తండ్రియగు దశరథుని వీడుటవలనఁ గల్గినచింతను, ప్రిదిలి = వీడి, ఎల్లప్రొద్దున్ = ఎల్లప్పుడును, సత్, మానస, స్థితిన్ = సత్పురుషుల మనస్సులనెడి మానససరస్సునందలి యునికిచే, చాలన్ = మిక్కిలి, ధార్తరాష్ట్రలీలన్, తగిలి = హంసలసామ్యమునంది, క్రీడసలిపిరి = వినోదించుచుండిరి.

తా. రామలక్ష్మణులాశ్రమము ప్రవేశించి, యచ్చటి మహర్షులు వీరి మాటచొప్పున నడచికొనుచుండఁగా, గర్వోద్రిక్తులగు రాక్షసవీరుల నిజబాణముల నివారించి, యచ్చటి ఋషుల దుఃఖము పోఁగొట్టిరి. అంత నామహర్షులు సంతసిల్లివీరికి మేలుకలుగులాగున నాశీర్వదింప వినయ విధేయతలతో నా దీవెనలంగ్రహించిరి. మహర్షులు ప్రీతిచే నొనర్చు గౌరవముల నందికొని పితృవియోగముపలని చింతనుమానిరి. సత్పురుషుల మనస్సులనెడిమానస సరస్సులలో మనికిచే హంసలవిధము గైకొని వినోదించుచుండిరి.

"తమయాన కరంబుమెలఁగన్." అనుస్థలమున రాక్షసులయాజ్ఞయని యర్థము గావింపవచ్చునుగాని, రామలక్ష్మణుల యాజ్ఞయనుటయే కవియాశయము.

"ఆన." "ఆజ్ఞ ప్తియానతియాజ్ఞయాన." ఆంధ్రభాషాభూషణము.

"అస్రప" "రాక్షసః కోణపః క్రవ్యాత్క్రవ్యాదోఽస్రప ఆశరః." అని యమరము. "అస్రంరక్తంపిబతీత్యస్రపః." గురుబాలప్రబోధిక.

"సన్మానసస్థితిన్" అనుచో శ్లిష్టరూపకము. "సితాంశువర్ణైర్వ యతిస్మతద్గుణాః" అని శ్రీహర్షుఁడు ప్రయోగించెను.

"ధార్తరాష్ట్రలీలన్." "ధార్తరాష్ట్రాః సితేతరాః" అని యమరము.

భారత. ఆరీతిన్, చని, తమ, ఆనగరంబు = తమపట్టణమగు హస్తినను, ప్రవేశించి, మెలఁగన్ = వర్తించుచుండఁగా, ఉద్వృత్తిన్, అడరు= మిక్కిలియధికమైన, అస్ర = కన్నీరనెడి, పయోఘులన్ = సముద్రములను, అంబకంబులన్ = కన్నులయందు, ఆఁగి = నిలిపి, తత్, భరము - తత్ = ఆ, మహాశ్రమ = గొప్పప్రయాసవలని, శోకదైన్య భరము = దుఃఖదీనత్వములయొక్క యతిశయమును, హరియించుటకున్, తమ, కురువృద్ధులు = కురువంశమునందలి వృద్ధులగు, భీష్మాదులు, ఒసఁగెడు, బహుళ...... భాషితములు—బహుళ = మిక్కుటములైన, తాపసహిత = పరితాపముతోఁ గూడిన, భాషితములు = మాటలను, దీవెనల్, = అశీర్వాదములు, వినయ, విధేయతతోడన్, చేకొనుచున్ = గ్రహించుచు, వెండియున్, నెనరు= ప్రియముగల, దొరలు = రాజులు, గౌరవములు, ఒనర్పన్, కైకొంచున్ = గ్రహించుచు, క్రమమునన్, పితృవియోగచింత = తండ్రి మరణమువలని చింతను, ప్రిదిలి, ఎల్లప్రొద్దున్, సన్మానసస్థితిన్ = మంచి మనోవ్యాపారముచేత, చాలన్ = ధార్తరాష్ట్రలీలన్ = దుర్యోధనాదులయొక్క లీలయందు, తగిలి, క్రీడ, సలిపిరి.

తా. అట్లు వెడలిన యాపాండవులు తమపట్టణమగు హస్తినాపురముం జేరిరి. భీష్మాదులు శోకభరమునవచ్చుకన్నీళ్లు కండ్లయందే యాఁపికొని పాండవుల శోకమపనయింపఁ బరితాపసహిత వాక్యములాడుచు నాశీర్వదింప వారు దానిని వినయవిధేయతలతో గ్రహించిరి. ప్రియముగల దొరలు నేయు గౌరవములంగ్రహించి క్రమముగఁ దండ్రిమరణమువలని దుఃఖము వీడి, మంచిమనస్సుతో దుర్యోధనాదులఁజేరి యాడుకొనుచుండిరి.

"అస్రము." "అస్రమశ్రుణిశోణితే" అని యమరము.

"అంబకము." "అంబకం నేత్రశరయోః" అని విశ్వము.

"భరము." "భరోతిశయభారయోః" నానార్థరత్నమాల.

"చేకొనుచుఁ, గైకొంచుఁ" ఇవి శబ్దపల్లవములు.

"గైకొంచుఁ" చువర్ణకంబుపరంబగునపుడన్వాదుల కుత్వలోపంబేని నుస్థానంబున బిందువేని విభాషనగు." బాలవ్యాకరణము.

మ. అమితప్రౌఢిగ ధార్మికాగ్రియి పితృవ్యాదిష్ట వృత్తిన్మహో
త్తమ భక్తిఁ గ్రహియించి శాంతనవసత్వశ్రీచమత్కారప
క్త్రిమసౌభాగ్యధురీణ తన్మహిమహర్షిస్వాంత లీలోచితో
త్తమసంక్రీడలొనర్చిరక్కుమరులాత్మజ్ఞాతి సఖ్యాఢ్యులై.

రామాయణ. అమితప్రౌఢి, గ = మిక్కిలి గొప్పతనము నందిన, ధార్మిక = విలుకాండ్రలో, అగ్రియ = శ్రేష్ఠుఁడైన, పితృ = తండ్రియైన దశరథునిచే, వ్యాదిష్ట = ఆజ్ఞాపింపఁబడిన, వృత్తిన్ = వర్తనమును, మహోత్తమభక్తిన్=మిక్కిలి గొప్పదగుభక్తిచే, గ్రహియించి [దశరథుఁడు "మహర్షుల యాజ్ఞననుసరింపుడు వారి కుత్సాహముగల్గునట్లు నడచికొనుఁడు" మున్నగు నుపదేశములంజేసి యుండుటచే నాలాగుననే నడచికొనుచుండిరని భావము.] శాంత.........సంక్రీడలు—శాంత = శాంత గుణమునందిన, పరస్పరవిరోధము లేనియనుట. నవ = ప్రాయపువియునైన, సత్వ = జంతువులయొక్క, శ్రీ = సమృద్ధియొక్క, సమూహముయొక్క యనుట. చమత్కార = చెలులాటములచే, పక్త్రిమ = పరిపక్వమైన, సౌభాగ్య = ఒప్పిదమును, ధురీణ = వహించిన, తన్మహి = ఆయాశ్రమప్రదేశముననున్న, మహర్షి = మునులయొక్క, స్వాంత = మనస్సులకు, లీలోచిత = ఉల్లాసమునకుఁదగిన, ఉత్తమసంక్రీడలు=గొప్పక్రీడలను, అక్కుమరులు = ఆరాజకుమారులు, రామలక్ష్మణులనుట. ఆత్మజ్ఞ = బ్రహ్మజ్ఞులగు మహర్షులతో, అతిసఖ్యాఢ్యులై = మిక్కిలి స్నేహముగలవారై, ఒనర్చిరి = చేసిరి.

తా. రామలక్ష్మణులు దశరథోపదేశము భక్తితో గ్రహించి, పరస్పరవైషమ్యములు మానివర్తించు సింహాదిజంతు సమూహముగల యాయాశ్రమభూమియందలి మహర్షులతో మైత్రిగల్గి యుత్తమ క్రీడలొనర్చిరి.

"ధార్మికాగ్రియ" "పరార్థ్యాగ్రప్రాగ్రసర, ప్రాగ్రాగ్ర్యాగ్రియమగ్రియం." అని యమరము.

భారత. అమిత ప్రౌఢిగన్, ధార్మిక = ధర్మాత్ముఁడైన, అగ్రియపితృవ్య = పెద్దతండ్రియగు ధృతరాష్ట్రునిచే, ఆదిష్టవృత్తిన్ = ఉపదిష్టమైన వర్తనను, మహోన్నామభక్తిన్, గ్రహించి, శాంతనవ = భీష్మునియొక్క, సత్వశ్రీ = బలసంపద యొక్క, చమత్కార = చాతుర్యముచే, పక్రిమ = పరిపక్వమయిన, సౌభాగ్య ధురీణ = ఒప్పిదము వహించిన, తన్మహిమ = ఆధృతరాష్ట్రుని యైశ్వర్యముచే, హర్షి = సంతోషించుచున్న, స్వాంత = మనస్సునందలి = లీల = విలాసమునకు, ఉచిత = తగిన, ఉత్తమ, సంక్రీడలు = ఆటలు, ఆ, కొమరులు = ఆరాజపుత్రులు, పాండవులనుట. ఆత్మ = తమయొక్క, జ్ఞాతి = దాయాదులగు దుర్యోధ నాదులతో, సఖ్యాఢ్యులై, ఒనర్చిరి. చేసిరి.

తా. ధర్మాత్ముఁడగు తమపెదతండ్రి చేసిన హితోపదేశమును భక్తితో గ్రహించి, భీష్మాచార్య బలసమృద్ధిచేఁ గల్గిన యాధృతరాష్ట్రునైశ్వర్యమునకుఁ దగినలాగున జ్ఞాతులగు దుర్యోధ నాదులతోఁ గూడి పాండవు లాడుచుండిరి.

"పితృవ్య." "పితృభ్రాతాపితృ వ్యస్స్యాత్" అని యమరము.

శా. శశ్వద్విస్ఫురిత స్వబాహుబలభీకష్మప్రౌఢ చాపక్రియ
ల్విశ్వామిత్ర వితానవిఘ్నభయవిశ్లేషంబొనర్పన్ జగ
ద్విశ్వాసస్థితిఁ జాలియున్కినంఋలన్ ర్వీరాభ్యకుల్గాంచిర
త్యైశ్వర్యాహమికా విశృంఖలవిహారారంభవిస్రంభముల్.

రామాయణ. శశ్వత్......క్రియల్—శశ్వత్ = చక్కఁగా, విస్ఫురిత = ప్రకాశించుచున్న, బాహుబల = భుజబలముచే, భీష్మ = భయంకరమైన, ప్రౌఢ, చాపక్రియల్ = ధనుర్వ్యాపారములు, విశ్వామిత్ర......విశ్లేషంబు—విశ్వామిత్ర, వితాన = విశ్వామిత్రునియజ్ఞము యొక్క, విఘ్న = విఘాతమువలని, భయ = భీతియొక్క, విశ్లేషంబు = ఎడబాటును, ఒనర్పఁ, జగత్, విశ్వాస్యస్థితిఁ = లోకులు నమ్మునరీతిని, చాలియుండుటఁ = చాలియుండుటచే, ఆ, వీరార్భకుల్ = ఆవీరబాలురు, రామలక్ష్మణులనుట. అతులఁ, అత్యైశ్వర్య......విస్రంభముల్—అత్యైశ్వర్య = ఈశ్వరకృత్యమును మీఱిన, అహమికా = గర్వమునుండి, విశృంఖల = స్వేచ్ఛగానుండిన, విహార, ఆరంభ = క్రీడాప్రయత్నము నందలి, విస్రంభముల్ = వేడుకలను, కాంచిరి = పొందిరి.

తా. తమ బాహుబలమున భయకరమగు విలువిద్య విశ్వామిత్ర యాగవిఘ్న నిరాసనను గావింపఁగ నెల్లరును నమ్మఁజాలి యుండుటచే గర్వరహితమగు క్రీడలయందు వేడ్కఁగల వారైరి.

"వితాన." "క్రతువిస్తారయోరస్త్రీ వితానం త్రిషుతూచ్ఛకే," అని యమరము.

"ఐశ్వర్య." "గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణిచ" అను పాణిని సూత్రమున నిటవ్యుత్పత్త్యయము.

భారత. శశ్వత్, విస్ఫురిత, స్వబాహుబల = తమ భుజబలములతోడ భీష్మ = భీష్మాచార్యులయొక్క, చాపక్రియల్, విశ్వ......విశ్లేషంబు— విశ్వ = సమస్తమైన, అమిత్ర = శత్రువులయొక్క, వితాన = సమూహము వలని, విఘ్నభయ = విఘాతమువలని భయమునుండి, విశ్లేషంబు, ఒనర్పఁ = పోఁగొట్టఁగా, జగద్విశ్వాస్యస్థితిన్, చాలియుండుటఁ, అతులఁ, వీరార్భకుల్ = ఆకౌరవ పాండవులు, అత్యైశ్వర్య = అమితైశ్వర్యమువలని, అహమికా = అహంకారమును, విశృంఖలవిహార = స్వేచ్ఛాసంచారమును,

ఆరంభ, విస్రంభముల్ = ఆరంభముల యందుఁగల విశ్వాసములును, కాంచిరి.

తా. చక్కఁగాఁ బ్రకాశించునట్టి తమభుజబలమునకు భీష్మాచార్యుల చాపకౌశలము తోడ్పడ, శత్రువులజయించి యాకౌరవ పాండవు లైశ్వర్యాధిక్యముచే గర్వించి స్వేచ్ఛావిహారములు సల్పుచు నారంభ విశ్వాసము గాంచి యుండిరి.

"విస్రంభ." "సమౌవిస్రంభ విశ్వాసౌ" - అని యమరము.

సీ. ఇమ్మాడ్కి నయ్యన్నదమ్ములపాప ల
వార్యఖేలల నతివ్యాప్త మైన
యాసవనక్షోణియందును సరసుల
గరిడి నిష్టపురాణపరిచితిఁ బ్రియ
మందెడుసమయంబునందాటకా కుమా
రు లలోలసద్బలరూఢి నెందు
మాఱుద్దిలేకొప్పు మీఱు భీమోద్ధతి
ప్రబలంగఁ దారాసరణి మెలంగఁ

గీ. గడఁక చాలక కడుఁ గలఁగెడుతాపస
నాథహృదయవర్తనంబు దిరము
గాఁగఁ దేర్చి బాధకలితనుయోధనా
దులగు రాజనందనులు గడంగి. 19

రామాయణ. ఇమ్మాడ్కిన్ = ఈలాగున, ఆ, అన్నదమ్ములు = ఆసోదరులు, అపాపలవ = పాపలేశమునులేని, ఆర్యఖేలలన్ = గొప్పవారి యొక్క విహారముల చేత, అతివ్యాప్తమైన = మిక్కిలివ్యాపించిన, ఆసవన క్షోణియందును = ఆయజ్ఞవాటము నందును, సరసులగరిడిన్ = రసికుల వెంబడి, ఇష్టపురాణ పరిచితిన్ = ప్రియమగు పురాణముల శ్రవణముల

చేతను, ప్రియమందెడు సమయంబునన్ = ప్రియపడు తరుణమున, తాటకా కుమారులు=తాటకా పుత్రులగు సుబాహు మారీచులు, అలోల... రూఢిన్ — అలోల = చలింపని, సద్బల = గొప్ప సేనలవలని, రూఢిన్ = స్థైర్యముచే, ఎందున్ = ఎచ్చటను, మాఱుద్దిలేక = సమానులులేక, ఒప్పమీఱు= భీమోద్ధతిన్ = భీకరగర్వముచే, ప్రబలంగన్ = ప్రబలుచుండఁగా, తారాసరణిన్ = ఆకసమున, మెలంగన్, కడఁక, చాలక = పూనిక్లేక, కదున్, కలఁగెడు = కలఁతసెందు, తాపసనాథ = విశ్వామిత్రుని, హృదయ వర్తనంబున్ = చిత్త వృత్తిని, తిరముగాఁగన్ = స్థిరమగునట్లు, తేర్చి, బాధ, కలిత = మిక్కిలి చేయఁబడిన; సుయోధ = మంచియోధులకు సంబంధించిన, నాదులగుచున్ =సింహనాదముగలవారగుచు,రాజనందనులు = రామలక్ష్మణులు, కడంగి = ప్రయత్నించి.

తా. రామలక్ష్మణులా యాశ్రమ ప్రదేశమునఁ బెద్దలచెంతఁబురాణ శ్రవణాదులు సేయుచుండఁ దాట కాతనయు లగు సుబాహు మారీచులు, సేనాసమన్వితులయి యాకసమున నిలుప విశ్వామిత్రుని మనసుకలఁత నందెను. రాజపుత్రులాతని చిత్తము స్థిరపడునట్లు దిక్కులు మాఱుమ్రోగునట్లు సింహనాదము గావించి. మీఁది పద్యముతో దీని కన్వయము.

"గరిడి" "చెంత కుఱుగలిడగ్గఱచేర్వ పొంత, దాపుసరసకెలను పజ్జ ప్రావునొద్ద, యండచక్కిగరిడి యననమరనొస, మీపనామములుమనోజ్ఞ సాంబ" సాంబనిఘంటువు.

"ఉద్ది" "ఈడుదినుసుసాటి యెనదొరసరిజోడు, సవతుమాద్రి యుద్ది జతతరంబు, పురుడునాఁగ సదృశములకివి యాఖ్యలౌ, వివిధగుణసనాథ విశ్వనాథ" ఆంధ్రనామ సంగ్రహము.

భారత. ఇమ్మైశిక్కిన్, ఆయన్నదమ్ముల పాపలు = ధృతరాష్ట్రపాండురాజ తనయులు, కౌరవ పాండవులనుట. అవార్య = అడ్డగింపని, ఖేలలన్ = ఆటలయందు, అతివ్యాప్తమైన, ఆశన్ = అశచే, వనక్షోణి

యందును, = అరణ్య ప్రదేశముల యందును, సరసులన్ = కొలఁకు లందును, గరిడిన్ = సాముకూటమునందును, ఇష్టపురాణ, పరిచితిన్ = వేడుకలయందుఁ బరిచయముచేతను, ప్రియమందెడు, సమయమందున్ = తరుణమునందు, ఆటకున్ = క్రీడకు, ఆకుమారులలోన్ = కౌరవపాండవులలో, లసత్ ... రూఢిన్—లసత్ = ప్రకాశించెడు, బలరూఢిన్ = శౌర్యాతిశయమున, ఎందున్, మాఱుద్ది, లేక, ఒప్పుమీఱు, భీమోద్ధతి = భీముని యౌద్ధత్యము, ప్రబలంగన్, తారు = తాము, కౌరవులనుట. ఆసరణిన్ = అవిధమున, మెలంగన్, కడఁక చాలక = అట్లుండుటకు ధైర్యము చాలక, కడున్, కలఁగెడు, తాప, సనాథ = పరితాపముతోఁ గూడిన, హృదయ వర్తనంబున, తిరముగాఁగన్, తేర్చి = తేర్చికొని, బాఢ = ప్రతిజ్ఞతో, చంపవలయునను ప్రతిజ్ఞతో, కలిత = కూడిన, దుర్యోధనాదులు= దుర్యోధనుఁడు మున్నగు, రాజనందనులు, కడంగి.

తా. కౌరవపాండవులుపవనాది ప్రదేశముల విహరించుచుండ, వారిలో భీమునిబలము దమకులేనందునఁ గౌరవులు ధైర్యముచాలక భీతిసెంది యాతనిం జంపవలయునను ప్రతిజ్ఞ గలవారై. మీఁది పద్యముతో నన్వయము.

"గరిడి." "సాముకూటమునకు సరస కాఁగరిడినాన్" సాంబని ఘంటవు.

"బాఢ." "భృశప్రతిజ్ఞ యోర్బాఢం" అని యమరము.

మ. అసమామ్నాయనయాధ్వరక్షణవిఘాతాపాదియైమించురా
క్షసకర్మంబునకుం దలంకక సమగ్రస్థైర్యధౌరేయమా
నసులై డెందములోన ధర్మపటిమం దద్భీమసేనాంగద
ర్పసముద్రేకము రూపుమాపఁ గలితప్రారంభులై రంతటన్.

రామాయణ. అసమ ... ఆపాదియై—అసమ = సాటిలేని, ఆమ్నాయనయ = వేదవిధిగల, అధ్వర, క్షణ = యజ్ఞోత్సవమునకు, విఘాత,

ఆపాదిస్తై = విఘ్నము కల్గించునదై, మించు = అతిశయించు, రాక్షస కర్మంబునకున్ = రాక్షసుల కార్యములకు, యజ్ఞశాలలయందు రక్తమాంస వర్షము గురిపించుట మున్నగు నీచకార్యములకనుట. తలంకక = బెదరక, సమగ్ర......మానసులై—సమగ్ర = పూర్ణమైన, స్థైర్య = స్థిరత్వమను దానియొక్క, ధౌరేయ=భారవాహియైన, మానసులై = మనస్సుగలవారై, ధర్మపటిమన్=వింటి నేర్పుచే, తత్......సముద్రేకము—తత్=ఆ, భీమ= భయంకరమైన, సేనా = సైన్యముయొక్క, అంగ = రథాది చతురంగముల యొక్క, దర్పసముద్రేకము=గర్వాతిశయము, రూపు, మాపన్ = నశింపఁ జేయుటకు, అంతటన్, డెందములోనన్ = మనస్సున, కలితప్రారంభులు, ఐరి = ప్రయత్నించిరి.

తా. సాటిలేని వేదవిధిగల యజ్ఞోత్సవమునకు విఘాతము సల్ప నెంచిన రాక్షసుల క్రూరకార్యములకు జంకక ధైర్యముగలవారై, వింటి పటుత్వమున రాక్షసులసేనలగర్వము నశింపఁజేయ నారామలక్ష్మణులు ప్రారంభించిరి.

"అమ్నాయ." "శ్రుతి స్త్రీ వేద ఆమ్నాయః" అని యమరము.

"క్షణ" "నిర్వ్యాపార స్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోఃక్షణః" అని యమరము.

భారత. అసమ, ఆమ్నాయ = కాలముయొక్క, నయాధ్వ = నీతి మార్గముయొక్క, రక్షణ, విఘాతాపాదిస్తై, మించు, రాక్షసకర్మంబున కున్ = క్రూరకార్యమునకు, తలంకక = భయపడక, వెనుదీయక యనుట. సమగ్ర స్థైర్య ధౌరేయ, మానసులై, అధర్మపటిమన్ = అధర్మపు నేర్పు చేత, భీమసేన...సముద్రేకము - భీమసేన = భీమునియొక్క, అంగదర్ప= శరీరగర్వముయొక్క, సముద్రేకము = అతిశయము, రూపుమాపన్, అంత టన్, డెందములోన్ = మనస్సునందు, కలిత, ప్రారంభులైరి.

తా. కురువంశమునందలి నీతిమార్గముయొక్క రక్షణమునకు విఘ్నకరములగు క్రూరకృత్యములుచేయుటకు వెనుదీయక, ధైర్యముతో, సధర్మము నాచరించుటయందలి నేర్పుగల భీముని బలదర్పము రూపుమాపవలయునని యాదుర్యోధనాదులు తలంచిరి.

"ఆమ్నాయ." "ఆమ్నాయస్సంప్రదాయకః" అని యమరము.

ఉ. తోరపుటల్కనారిపులు దొమ్మిగఁ బైపయిఁ గ్రమ్మ వారిలీ
లారణవృత్తిఁ గిట్టికడులావరిభీముఁడు రామభద్రుఁడే
పారెడువేడ్కతో నెఱపెనప్పుడు కాండపటుప్రహారదు
ర్వారవిధిన్ సుబాహుఁడనువాఁడిల సద్గతి గాంచిమించఁగన్.

రామాయణ. తోరపుటల్కన్ = అతిశయించిన కోపముచే, ఆ రిపులు = సుబాహు మారీచులు, దొమ్మిగన్ = సంకులసమరముసేయ, పయిపయిన్, క్రమ్మన్=మూఁగఁగా, అరిభీముఁడు = శత్రువులకు భయంకరుఁడగు, రామభద్రుఁడు, వారి లీలారణవృత్తిన్ = అయసురులతోడిక్రీడామాత్రమగుయుద్ధవర్తనమున, కిట్టి=డాసి, అప్పుడు, ఏపారెడు వేడ్కతోన్= అతిశయించిన వేడుకతో, కాండ .... విధిన్—కాండ = బాణములయొక్క, పటుప్రహార = దృఢమగు ప్రయోగముచే, దుర్వారవిధిన్= అడ్డగింపరానిరీతితో, సుబాహుఁడనువాఁడు, ఇలన్ = భూమియందు, సద్గతిన్, కాంచి, మించఁగన్ = చచ్చునట్లుగా, కడులావు = మిక్కిలి బలము, నెరపెన్ = నించెను.

తా. సుబాహు మారీచులు దొమ్మిగా రామునిపైఁ బడరాఁగ నతఁడు బాణప్రహారముల సుబాహువును నేలగూల్చెను.

భారత. తోరపుటల్కన్, ఆరిపులు = ఆశత్రువులు దుర్యోధనాదులనుట. పయిపయిన్, క్రమ్మన్, కడు, లావరి = బలముగల, రామభద్రుఁడు మనోజ్ఞమైన యదృష్టముగల, భీముఁడు, ఏపారెడువేడ్కతోన్,

అప్పుడు, సుబాహుఁడు = మంచి బాహువులుగలవాఁడు, బాహుబలము గలవాఁడనుట. అను, వాఁడి = ప్రతాపము, లసత్, గతిన్, కాంచి = పొంది, మించఁగన్ = అతిశయింపఁగా, కాండ......విధిన్—కాండ= నీటితో, పటుప్రహార=బలముగాఁగొట్టునట్టి, దుర్వార, విధిన్ = వ్యాపార మును, సెఱపెన్ = జరిపెను.

తా. జలక్రీడాసమయమునఁ బాండవకౌరవులకుఁ గలహము గల్గ బలవంతుఁడగు భీమసేనుఁడు దుర్యోధనాదులపైఁ దనబాహు పటుత్వము మెఱయ నీటింగొట్టి వారిని బాధించెను.

"రామభద్రుఁడు." శ్వశ్రేయసంశివంభద్రం" అని యమరము.

"కాండ." కాండోస్త్రీ దండబాణార్వ సర్గావసర వారిషు" అని యమరము.

వ. అప్పుడతండు మఱియును. 22

క. వెసఁ దజ్జ్యేష్ఠుని నతిసా
హసుని హృదర్పితమహాశుగాశుగవేగో
ల్లసదాప్రసభాచరితా
ధిసముద్రనిపాతుఁ జేసె దృఢదోశ్శక్తిన్. 23

రామాయణ. వెసన్ = వేగముగా, తజ్జ్యేష్ఠునిన్ = సుబాహుని యన్నయగు మారీచుని, అతిసాహసునిన్, మిక్కిలి తెగువదనముగలవానిని, హృదర్పిత.........నిపాతున్—హృత్ = ఱొమ్మునందు, అర్పిత = వేయఁబడిన, మహాశుగాశుగ = గొప్పదగు వాయవ్యాస్త్రముయొక్క, వేగ, ఉల్లసన = వేగాతిశయమున = ప్రసభ = బలాత్కారముగా, ఆచరిత = చేసిన, అధిసముద్ర = సముద్రమధ్యమున, నిపాతున్ = పడిన వానిఁగా, దృఢదోశ్శక్తిన్ = దృఢమగు బాహుబలముచే, చేసెన్.

తా. రాముఁడు మారీచుని వాయవ్యాస్త్రమున సముద్ర మధ్యమునఁ బడు నట్లొనర్చెను.

"ఆశుగ." ఆశుగోవాయువిశిఖౌ " అని యమరము.

భారత. వెసన్, అతిసాహసున్, తజ్జ్యేష్ఠునిన్ = వారిలోఁ బెద్ద వానిని దుర్యోధను ననుట. అతిసాహసునిన్, స్ఫురత్, అర్పిత = మనస్సునఁ గల్గిన, మహాశుక్ = గొప్పవ్యసనమనెడి, ఆశుగ = బాణముయొక్క, వేగ = వేగముచే, ఉల్లసత్ = ఒప్పెడి, ఆప్రసభ, ఆచరిత= మిక్కిలిబలాత్కారముగా నాచరింపఁబడిన, ఆధి = మనోవ్యధయనెడి, సముద్ర=సముద్రమునందు, నిపాతుర్ = పడినవానినిగా, దృఢ, దోశ్శక్తిన్ = బాహుబలముచే, చేసెన్ = భీముఁడనుకర్తృపద మధ్యాహార్యము.

తా. భీముఁడతి సాహసముగల దుర్యోధనుని మానసమునఁ గల్గిన గొప్ప మనోవ్యాధియనెడి సముద్రమునఁబడు వానినిగాఁ దనభుజబలము వలనఁ జేసెను. భీముఁడాచరించు కార్యముల మూలమున దుర్యోధనున కంతస్తాప మధికమయ్యెనని భావము.

చ. అతఁడును నట్ల బాల్యదశయందకడున్ బిరుదైనయాబలా
ద్భుతునిదురం బరిస్ఫురణదూలఁ బ్రవర్తిలువేళఁగ్రూరచి
త్తతఁదనమూఁకతోఁబొదివితాఁదదజయ్యతచూచుటన్ భయా
హతమతిఁ గట్టిఁవెచె వెసనాపగలోన ననారతంబుగన్. 24

రామాయణ. అతఁడును = ఆమారీచుఁడును, అట్ల బాల్యదశయంద = బాల్యముననే, కడున్, బిరుదైన = మిక్కిలిశౌర్యవంతుఁడైన, ఆ, బలాద్భుతుని = అద్భుతబలముగల యారాముని, తురంబు = యుద్ధము, అరిస్ఫురణ = శత్రుసామర్థ్యము, తూలన్, ప్రవర్తిలువేళన్ = కొంచెపడులాగున నొనర్చుతరుణమున, క్రూరచిత్తతన్ = క్రూరమగు మనస్సుకలుగుటచే, తనమూఁకతోన్, పొదివి = తనగుంపుతో సమీపించి, తాన్,

తత్ = ఆరాముని, అజయ్యతన్ = జయింపుటకు శక్యముగాకుండుటను, చూచుటన్, భయాహతమతిన్ = భయమునఁగొట్టువడిన మనస్సుగలవాఁడగుటచే, వెసన్, ఆపగ = ఆద్వేషము, సోదరమరణమువలని ద్వేషమనుట. అవారితంబుగన్ = అడ్డగింపరానిదిగ, కట్టివైచెన్.

తా. సేనలతో నెదిరింపవచ్చిన మారీచుఁడు రాముని యాబలసమృద్ధిఁగాంచి యాతఁడజయ్యుఁడనియెఱిఁగి సోదరమరణమువలని ద్వేషము మనసులో నణఁచికొని యుండెను.

"అజయ్యత" "క్షయ్య జయ్యౌ శక్యార్థే" అని నిపాతము.

"మూఁక." "పాఱు చేరువ మొత్తంబు బారు తుటుము, దండు పరిగమి కూటము పిండు దాఁటు, మూఁక దళము నుపేళ్లు సమూహమునకు, భుజగవర హార యవిముక్తపురవిహార." ఆంధ్రనామసంగ్రహము.

భారత. అతఁడును = ఆదుర్యోధనుఁడును, అట్లు = పూర్వోక్తప్రకారంబున, బాల్యదశయందు, కడున్, బిరుదైన, ఆబలాద్భుతున్ = అద్భుతబలముగల యాభీముని, నిదురన్ = నిద్రచే, పరిస్ఫురణ = తెలివి, తూలన్, ప్రవర్తిలువేళన్ = నశించినసమయమున, ప్రబుద్ధుఁడు కాకుండు నపుడనుట. క్రూరచిత్తతన్, తనమూఁకతో, పొదివి = సమీపించి, తాన్ = దుర్యోధనుఁడు, తత్ = ఆభీమునియొక్క, అజయ్యతన్, చూచుటన్ = చూచుటచే, [తాను ఆభీముని జయింపశక్యముగాదని తెలిసికొని యనుట.] భయాహతమతిన్, అవారితంబుగన్ = అడ్డగింపరానిదిగా, ఆపగలోనన్ = నదిలో, కట్టి వైచెన్ = త్రాళ్లతోఁగట్టి పడవైచెను.

తా. దుర్యోధనుఁడు భీమునియాబలముఁగాంచి, యాతఁడజయ్యుఁడగుట యెఱిఁగి యతఁడు నిద్రించుచుండఁ ద్రాళ్లతోఁ గట్టివైచి నదిలోఁ ద్రోసెను.

"ఆపగ". "అపాంసమూహః ఆపం, తేన గచ్ఛతీత్యాపగా" గురుబాలప్రబోధిక.

వ. అప్పుడు. 26

క. ఘనవిగ్రహాజృంభణమున
ననయము దన కట్లు తెగఁగ గ్రీడ నవ్వాహినిఁ గ్రీ
డనగెలిచి వచ్చునబ్బా
లునిఁ గని వెఱఁగంది రాత్మలోఁ నచటిజనుల్. 27

రామాయణ. ఘన......జృంభణమునన్-ఘన = గొప్పదగు, విగ్రహ = యుద్ధముయొక్క, జృంభణమునన్ = అతిశయముచే, అట్లు, అనయమున్, తనకున్ = రామునకు, తెగఁగన్ = మిక్కిలిఖండింపఁబడఁగా, క్రీడన్ + అ = విలాసముగానే, అవ్వాహినిన్ = ఆసేనను, గెలిచి, వచ్చునబ్బాలునిన్ = జయించివచ్చునాబాలుని,! రామునసుట. కని = చూచి, అచటిజనసుల్, ఆత్మలోన్ = తమలోన, వెఱఁగందిరి = ఆశ్చర్యపడిరి.

తా. యుద్ధమున ననాయాసమున శత్రుఖండన మొనర్చిన యారాముం గని, యచ్చటిమునిజను లాశ్చర్యము సెందిరి.

భారత. ఘన...జృంభణమునన్-ఘన, విగ్రహ = శరీరముయొక్క, జృంభణమునన్ = నీల్గుటచే, అనయమున్ = మిక్కిలి, తన, కట్లుతెగఁగన్ = తనయొక్కబంధనములు తెగఁగా, 'భీముని కట్లుతెగునట్లనుట. అవ్వాహినిన్ = ఆనదిని, క్రీడన, గెలిచివచ్చు = దాఁటివచ్చు, అబ్బాలునిన్ = భీముని, కని, అచటిజనుల్, వెఱఁగందిరి.

తా. భీముఁడొక్క తూఱిసీల్గుటచే నాతని కట్లు తెగినవి. అంతనా నది నీఁదిట్టు చేరనచ్చటి వారదిగాంచి యాశ్చర్యపడిరి.

"విగ్రహ". "విగ్రహస్సమరేకాయే విస్తారప్రవిభాగయోః" అని విశ్వము.

"వాహిని" "వాహినీసైన్యసరితోః." నానార్థరత్నమాల.

తఁడు మదిఁ జతురాత్మ
గాత్మ సహాయతఁ గరంబు రంజిలుచుం దద్
ంతులయాగస్ఫుటవిధు
లెలాఁగున జరుగ నిర్వహించె విజయతన్. 28

రామాయణ. అతఁడు=రాముఁడు, మదిన్=మనసున, చతుర...స
న్-చతుర = సమర్థుఁడైన, ఆత్మ=తనయొక్క, భ్రాతృ = సోదరుఁ
లక్ష్మణుని యొక్క, సహాయతన్ = తోడ్పాటుచేత, కరంబు =
మి, రంజిలుచున్ = సంతోషించుచు, తద్జ్ఞ...విధులు - తద్జ్ఞ = విశే
ఁగు విశ్వామిత్రుని, అతుల = సాటిలేని, యాగ = యజ్ఞముయొక్క,
విధులు = స్పష్టమగు కార్యములు, ఈలెలాఁగునన్ = ఈలాగున,
 = జరుగునట్లుగా, విజయతన్ = మిక్కుటమగు జయముకల
గుట చే, నిర్వహించెన్ = పూర్తిగావించెను.

తా. లక్ష్మణుని తోడ్పాటున రాముఁడు సంతసించుచు, విశ్వామిత్రు
ము నిర్విఘ్నముగాఁ గొనసాఁగునట్లు జయశీలుఁడై నిర్వహించెను.

భారత. అతఁడు = భీముఁడు, చతుర...సహాయతన్ - చతుర,
భ్రాతృ = అన్నదమ్ములైన ధర్మజార్జుననకులసహదేవులయొక్క,
యతన్, మదిన్, కరంబు, రంజిలుచున్, తద్జ్ఞాతుల = ఆదాయాదు
దుర్యోధనాదుల, ఆగః = అపరాధములయొక్క, స్ఫుటవిధులు =
ంచుకొనుటలు, ఈలెలాఁగునన్, జరుగన్, విజయతన్, నిర్వహించెన్.

తా. భీముఁడు నిజసోదరుల తోడ్పాటునకెంతయు సంతసించి,
ర్యోధనాదులొనర్చిన యపరాధముల నీరీతిగ నిర్వహించెను.

"ఆగః" "ఆగోపరాధోమంతుశ్చ." అని యమరము.

సీ. అతఁడు దానవిహతయైనవసుధయంద
మునుమించుప్రఖ్యాతి ఘనసమృద్ధిఁ
దనర విశ్వామిత్రతాపసుహృత్ప్రమో
దస్ఫూర్తి సాధించి తద్గురుత్వ
శక్తి నంబక ఘనాశని గదాస్యాదులు
వర్ణింప నెక్కుడై వఱలఁ గాంచెఁ
గావున నవ్వీర్యకలితుఁ డాశత్రుల
యమ్మనాకులవృత్తి నిమ్ముకొనఁగఁ

గీ. జేసె నంత ఘనఖ్యాతి భాసిలఁ గృప
నామునిఁ బురస్కరించి నానామహాస్త్ర
గరిమవడసి రాకొమరు లాగురుని రూఢిఁ
దిరము కొలిపెఁ దదచ్యుతతేజ మిలను. 29

రామాయణ. అతఁడు = రాముఁడు, దానవి = తాటక, హతయైన వసుధయంద = చచ్చినప్రదేశముననే, మును...సమృద్ధిన్ - మును = మున్ను, మించు, ప్రఖ్యాతి = అతిశయించినఖ్యాతియొక్క, ఘన = గొప్పదగు = సమృద్ధిన్ = అభివృద్ధిచే, తనరన్ = ఒప్పుచుండఁగా, విశ్వామిత్ర...స్ఫూర్తి - విశ్వామిత్రతాపసు = విశ్వామిత్రమహర్షియొక్క, హృత్ = మనస్సునకు, ప్రమోదస్ఫూర్తిన్=సంతోషాతిశయమును, సాధించి, తద్గురుత్వశక్తిన్ = ఆతనియొక్క గురుత్వముతోఁగూడిన శక్తిచే, అంబక...ఆదులు - అంబక = బాణములనెడి, ఘన = మేఘములును, ఆశని = పిడుగులును, గదా = గుదియ, అసి, ఆదులు = కత్తిమొదలగునవి, వర్ణింపన్ = ఎక్కుడై = వర్ణించుటకు అధికమై, వర్ణింపనసాధ్యమైయనుట. వఱలన్ = ఒప్పునట్లు; కాంచెన్ = పొందెను, కావునన్, అవ్వీర్యకలితుఁడు = ఆయాయుధబలముతోఁ గూడినవాఁడు, రాముఁడనుట.

ఆశత్రు, లయమ్ము = ఆశత్రునాశము, అనాకులవృత్తిక్ = ఆకులపాటు లేని యునికితో, అనాయాసముగాననుట. ఇమ్ముకొనఁగన్, చేసెన్ = సంతోషముతో నొనర్చెను, అంతన్, ఘనఖ్యాతి, భాసిలన్ = ప్రకాశింపఁగా, కృపన్ = దయచే, ఆమునిన్ = ఆవిశ్వామిత్రుని, పురస్కరించి= ముందిడుకొని, నానా...గరిమన్-నానా= అనేకవిధములగు, మహాస్త్రి= గొప్పయస్త్రములవలని, గరిమన్ = గౌరవమును, పడసి = పొంది, ఇలను = భూమియందు, అచ్యుతతేజము = నారాయణుని తేజస్సు, నారాయణు నంశయనుట. రాకొమరు లాగు = రాజకుమారుని విధమున, ఉరునిరూఢిన్ = మిగులరూఢిగా, తిరముకొలిపెన్ = స్థిరపఱచెను.

తా. ఆరాముఁడు తాటకను సంహరించిన ప్రదేశముననే విశ్వామిత్రుని సంతసింపఁజేసి, యతనిదయచే దివ్యాస్త్రములఁ బొందిరంజిలెను. కాఁబట్టి శత్రువిజయమొనర్చి యామునిం బురస్కరించికొని విష్ణుతేజము రామాకృతిని బొందుట భువిని స్థిరపఱచెను.

సర్వేశ్వరుఁడగు విష్ణున కేవిషయమునందును గొఱఁత లేకుండియు విశ్వామిత్రునకు శిష్యుఁడగుట యాతనికొక మహిమ గల్పించుటకే యని కవి యాశయము.

"అసి"-"చంద్రహాసాసిరిష్టయః" అని యమరము.

భారత. అతఁడు = ఆ భీముఁడు, తాన్, విశ్వ.........స్ఫూర్తిన్ — విశ్వ = సమస్తమైన, అమిత్ర = విరోధులకు, తాప = కష్టమును, సుహృత్ = హితులకు, ప్రమోదస్ఫూర్తిన్ = సంతోషాతిశయమును, సాధించి, తద్గురుత్వశక్తిన్ = గొప్పతనముతోఁగూడిన యాశక్తిచే, అవిహతయై, నవసుధయందము = అమృతపుటందమును, మించు, ప్రఖ్యాతి = కీర్తి, ఘనసమృద్ధిన్ = గొప్పవృద్ధిచే, తనరన్ = ఒప్పఁగా. అఘనాశనిగన్ = పాపము పోవునట్లు, అంబకున్ = తల్లికి, కుంతికనుట. దాస్యాదులు = సేవాదులు, వర్ణింపన్, ఎక్కుడై = వర్ణింపసాధ్యము

గానట్లు, కాంచెన్, కావునన్ = పొందెనుగాఁబట్టి, ఆకి
ఆపరాక్రమవంతుఁడు, భీముఁడనుట, శత్రులయమ్మన్
దుర్యోధనాదులతల్లిని, గాంధారిని, ఆకులవృత్తిన్,
చేసెన్ =విచారమునకు స్థానమగునట్లుచేసెను.[తనకొడుకు
వలు గావించుటలేదని యామె చింతించెనని భావము.] ఆ
ఘనఖ్యాతి, భాసిలన్, ఆకుమారులు = కౌరవపాండవులు,
కృపాచార్యులను పేరుగల యాతని, పురస్కరించి,
గరిమన్, పడసి,తత్ .... తేజము - తత్ = ఆకి
అచ్యుత = జాఱని, తేజము = క్షాత్రతేజము, ఆ గురుని
వగు నా కృపాచార్యులయొక్క ప్రసిద్ధిని, ఇలను, తిరము
పఱచెను.

తా. భీముఁడు శత్రులకుఁ బరితాపమును మిత్రు
నింపుచు, నమృతమువలెనుండు కీర్తియభివృద్ధికాఁగఁ, బా
లాగున మాతృసేవ సేయుచుండెను. కావున నా ప
భీముఁడు శత్రులమాతయగు గాంధారి కాకులపాటొదవిం
కౌరవపాండవులు కృపాచార్యునియొద్ద విలువిద్యనేర్చి త
నాతనికి ఖ్యాతిగల్గించిరి.

"విశ్వామిత్ర" "మిత్రేచర్షౌ" అనుపాణినిసూత్ర
శబ్దము విశ్వామిత్రయని యాయెను.

భాసిలన్-" "రంజితిఖట్వాదీనాం బిందోశ్శస్యా
వతః-" అనుచింతామణీ సూత్రము చొప్పున నించుక
మురాఁగ, "తత్రోభయోర్భవేదే కోలకార ఇతికేచన"
వచనమున, భాసిలనని యాయెను.

వ. అంత.

సీ. సంయమి దివ్య తేజమునఁ గుంభినిజనిం
చినయాదిలక్ష్మినజేయుఁడైన
విమలశీలునిరఘువీరకులోత్తంసుఁ
దాఁగూర్చువాఁడయి తన్నృపాల
వరకుమారకులకు గురువై మనఃప్రీతి
దనర నత్యాశ్చర్యజనకధామ
భీమబాణాసనస్థేమవార్తాప్రవ
ర్తన మగుభవ్యసుధను వినూత్న

గీ. విరచితావధానశ్రుతివీథికలను
ద్రోణుల సదాదరై కధురీణుఁడగుచుఁ
బ్రౌఢి మన్నించె మేదినీపతిసుతులును
దద్ధనుశ్శక్తిపస గాంచుతమిఁబొదలిరి. 31

రామాయణ. సంయమి = విశ్వామిత్రుఁడు, దివ్యతేజమునన్ = దేవతాంశచే, కుంభినిన్ = భూమియందు, జనించిన, ఆదిలక్ష్మిన్, అజేయుఁడైన = జయింపనలవిగాని, విమలశీలునిన్ = నిర్మలస్వభావుని, రఘువీర కులోత్తంసున్ = రాముని, తాన్, కూర్చువాఁడయి = చేర్చువాఁడయి, సీతారాములకు వివాహముగావింపఁ దలఁచిన వాఁడయి యనుట. తన్నృపాల వర కుమారకులన్ = ఆరాజకుమారులను, రామలక్ష్మణులననుట. గురువై, మనఃప్రీతి, తనరన్=ఒప్పఁగా, అత్యాశ్చర్య .....ప్రవర్తనము—అత్యాశ్చర్య = మిక్కిలి యాశ్చర్యముగల్గించు, జనకధామ= జనకునింటనుండు, భీమ = పరమేశ్వరుని, బాణాసన = వింటియొక్క, స్థేమ = బలిమియొక్క, వార్తాప్రవర్తనము = మాటయొక్క ప్రవర్తనము, వింటిబలిమిని గుఱించియాడుట యనుట-అను=అనెడి, భవ్యసుధన్ = మనోహరమగు నమృతమును, వినూత్న.........వీథికలు – వినూత్న = నవ

ముగా, విరచిత=చేయఁబడిన, విధాన = ఎచ్చరికగల, శ్రుతివీథికలు = కర్ణమార్గములు, అను = ద్రోణులన్ = దొప్పలయందు, సదాదర.........ధురీణుఁడు - సదాదర = మంచియాదరమే, ఏక = ముఖ్యముగు, ధురీణుఁడు = భారవాహి, అగుచున్, ప్రౌఢిమన్ = సామర్థ్యముచే, నించెన్ = నిండించెను, మేదినీపతిసుతులును = రామలక్ష్మణులు, తద్ధనుశ్శక్తిపస = ఆవింటి యొక్క శక్త్యతిశయమును, కాంచు, తమిన్=చూడవలయునను నుత్సాహమున, పొదలిరి = ఒప్పిరి.

తా. విశ్వామిత్రుఁడు సీతారాములకు వివాహము గావింపఁదలఁచి శివధనుర్వృత్తాంతమును జెప్పఁగా నా రాకొమరులాధనువు పటిమం గాంచ నిచ్ఛగొనిరి.

"కుంభిని" "గౌరిలాకుంభినీక్షమా." అని యమరము.

"స్థేమ" స్థిరశబ్దముమీఁద నిమనిప్రత్యయము.

ద్రోణులన్ = "ద్రోణీకాష్ఠాంబువాహినీ." అని యమరము.

భారత. సంయమి దివ్యతేజమునన్ = భరద్వాజుని దివ్యతేజస్సువలనను, కుంభిని = కుంభమునందు, జనించి, నయాదిలక్ష్మిన్ = నయాది గుణములచే, అజేయుఁడైన, విమలశీలున్, నిరఘున్ = పాపరహితుని, వీరకులోత్తంసున్=వీరకులమునకు శ్రేష్ఠుఁడైనవాని, అత్యాశ్చర్య......ప్రవర్తనన్—అత్యాశ్చర్యజనక = మిక్కిని యాశ్చర్యముగల్గించు, ధామ = ప్రభావముచే, భీమ = భయంకరమగు, బాణాసన = వింటివలని, స్థేమ = స్థైర్యమువలని, వార్తాప్రవర్తనన్ = మాటయొక్క ప్రవర్తనమున, ప్రఖ్యాతిచేననుట. మను = ఉండునట్టి, భవ్యసుధన్విన్ = మంచి విలుకాని, నూత్న............కలనున్—నూత్న=క్రొత్తఁగా, విరచిత, అవధాన = ఎచ్చరికతోడి, శ్రుతివీథికలనున్ = వేదమార్గవిచారముగలవాని, ద్రోణున్ = ద్రోణాచార్యుని, తన్నృపాలవరకుమారులకున్ = ఆ రాజపుత్రులకు, గురువై=గురువుగానై, మనఃప్రీతి=మనస్సంతోషము, తనరన్=

ఒప్పఁగా, తాన్ = ధృతరాష్ట్రుఁడు, కూర్చువాఁడయి = చేర్చువాఁడయి, [ధృతరాష్ట్రుఁడు రాజకుమారులకు ద్రోణునాచార్యునిగాఁ జేయఁదలఁచిన వాఁడయియని భావము.] లసత్ ………… ధురీణుఁడు-లసత్ = ప్రకాశించుచున్న, ఆదర = ప్రీతిచే, ఏక = ముఖ్యమగు, ధురీణుఁడు = భారవాహి, అగుచున్, మిక్కిలి ప్రీతిగలవాఁడయి యనుట. మేదినీపతి = రాజు, ధృతరాష్ట్రుఁడనుట. ప్రౌఢిన్ = చాతుర్యమున, మన్నించెన్ = గౌరవించెను, సుతులును=రాజకుమారులును, తద్ధనుశ్శక్తి=ఆద్రోణాచార్యుని విలువిద్యయందలి, పసన్ = సారమును, కాంచుతమిన్ = గ్రహించుట యందలి యుత్కంఠచే, పొదలిరి = ఒప్పియుండిరి.

తా. భరద్వాజుని తేజమునలనఁ గుంభమునఁ బుట్టినవాఁడును, నయాద్యున్నత గుణసంపన్నుఁడును, దుర్జయుఁడును, నిర్మల స్వభావుఁడును, బాపరహితుఁడును, వీరవరేణ్యుఁడును, నత్యద్భుతమగు విలువిద్య పసచేఁ బ్రసిద్ధిం గలవాఁడును, వేదవిచారవంతుఁడునునగు ద్రోణుని ధృతరాష్ట్రుఁడు ఆ రాజపుత్రులకు, గురువుగాఁ గూర్పఁదలఁచినవాఁడయి యాతనిం బ్రీతితో గారవించెను. రాజకుమారులునా ద్రోణుని ధనుశ్శక్తిని నందలి పసయుంగాంచ నుత్కంఠగలవారైరి.

"ధామ" "గృహదేహత్విట్ప్రభావా ధామాని," అని యమరము.
"అజేయుఁడు" "అచోయత్" పాణిని.

వ. అందు. 32

మ. గురుసంకల్పము చొప్పఁదప్పకెలమిన్ క్షోణీజనాశ్చర్యవి
స్ఫురణం బొందఁగ నుగ్రకార్ముకవరంబున్వంపనెం తేమహా
శరసోత్కర్షరయ ప్రయుక్తిఁబొదలన్ సామర్థ్యసంపద్ధురం
ధరుఁడారామవిభుండుజిష్ణుఁడు సముద్యాభ్యాసిలైనత్యంతమున్.

రామాయణ. గురుసంకల్పము చొప్పున్ = గురువగు విశ్వామిత్రుని సంకల్పరీతిని, తప్పక, ఎలమిన్ = ప్రీతితో, క్షోణీజన్ = భూపుత్రికను, సీతననుట. ఆశ్చర్య విస్ఫురణన్ = ఆశ్చర్యాతిశయమును, పొందన్, ఘన..........కార్ముకవరంబున్ - ఘన = గొప్పదగు, ఉగ్ర = శివుని యొక్క, కార్ముకవరంబున్ = ధనుశ్శ్రేష్ఠంబును, వంపన్, ఎంతేన్ = మిక్కిలి, మహాశ = గొప్పయాస, రయ... ప్రయుక్తిన్ — రయ=వేగము యొక్క, ఉత్కర్ష = అతిశయముయొక్క, ప్రయుక్తిన్ = కూడికచే, పొదలన్ = ఒప్పఁగా, సామర్థ్య.........ధురంధరుఁడు—సామర్థ్య సంపత్ = సామర్థ్యమను సంపదయొక్క, ధురంధరుఁడు = భారవాహి యగువాఁడు, ఆ రామవిభుండు = శ్రేష్ఠుఁడగు నారాముఁడు, జిష్ణుండు = జయశీలుఁడై, అత్యంతమున్, సముద్భాసిల్లెన్ = మిక్కిలి ప్రకాశించెను.

తా. గురువుయొక్క సంకల్పము ననుసరించి సీతాదేవిని భార్యగాఁ గైకొనుటకై యీశ్వరచాపము వంపవలెనను నాసగలవాఁడై జయశీలుఁ డగురాముఁడు మిక్కిలి సంతసించెను.

"గురు," అజ్ఞానాంధకారమును బోఁగొట్టువాఁడనుట. "గుశబ్ద స్త్వంధకారేస్యా, ద్రుశబ్ద స్తన్నిరోధకః, అంధకార నిరోధిత్వా, ద్గురు రిత్యభిధీయతే." యనుట యిందులకుఁ బ్రమాణము.

"సామర్థ్య సంపద్ధురంధరుఁడు." అనుటచే నెట్టివారిచేతను వంచుటకు సాధ్యముగానియాయీశ్వరుని వింటి నీతఁడు సులభముగా వంచుట యమాత్రముకాక విఱువఁగలఁడనుటయు, "జిష్ణుఁడు" అనుటచే శివ ధనుర్భంగమునఁ గుపితుఁడై యరుఁగుదెంచు పరశురాముం జయింపగలఁ డనుటయు సూచితములు.

భారత. గురు సంకల్పముచొప్పున్ = గురువగు ద్రోణాచార్యుని సంకల్పరీతిని, తప్పక, ఎలమిన్, క్షోణీజన, భూజనులవలని, ఆశ్చర్య విస్ఫురణన్, పొందన్, ఘన, ఉగ్ర = భయంకరమైన, కార్ముకవరంబున్,

వంపఁగ, మహాశర.....ప్రయుక్తిఁగ—మహాశర = గొప్ప బాణముల యొక్క, స+ఉత్కర్ష = ఉత్కర్షముతోఁగూడిన, రయ = వేగముతో, ప్రయుక్తిఁగ = ప్రయోగముచే, పొదలఁగ = ఒప్పఁగా, సామర్థ్య సంప ద్ధురంధరుఁడు, ఆరామవిభుండు = తేజోవంతుఁడు, జిష్ణుఁడు = అర్జు నుఁడు, అత్యంతముఁగ, భాసిల్లెఁగ.

తా. అర్జునుఁడు నిజగురు సంకల్పము ననుసరించి గొప్పవింటిని వంచుటను, గొప్ప బాణములు వైచుట, దగినవాఁడై, వెలయుచుండెను. "సముద్భాసిల్లెఁగ." అనుచోటనుపసర్గతోఁ గూడిన దానికి లకారద్విత్వము వచ్చుటను, "సల్లలితైక పదముపై, నిల్లుంగుటయగుట యనఁగ నెల్లెడఁ జనురా, జిల్లుట ప్రభవిల్లుట శో, భిల్లుట వర్థిల్లుటనఁగఁ బెనుపై యునికిఁగ." అని యాంధ్రభాషా భూషణమునఁ క్రియాపదములలోఁ బ్రభవిల్లుటయని యుపసర్గములతోఁగూడ నెత్తియుండుటయే ప్రమాణము.

సీ. అపుడేమిచెప్పనర్హన్యాసాధ్యతద్ధను
ర్వ్యాప్త సర్వక్షత్రకీవంశ్యులందు
మిగులఁ గర్ణాసహ్యకీముగఁ బర్వ నతఁడు త
న్మహిమ పెంపు నరాతికీమత్సరవిధి
నాత్మలో సరకుసేకీయక సంభ్రమించె స
న్మునికృప జనకునింకీటను వివాహ
మగుటకు మున్ను తకీదంబకాశ్చర్యమం
త్రమహత్త్వకృతచండకీధామయుక్తి

గీ. నుదయ మందినమేటియకీన్యుల కలఁగునె
యరయ నిట్లర్కసంతతికీఖ్యాతిమహిమ
ధాత్రిపైఁగుంద నూతనసంకీతానభావ
గణనఁ బ్రబలుట తత్స్వపకీకారణమున.

రామాయణ. అపుడు, ఏమిచెప్పన్ = అప్పు డేమని చెప్పు దును, వర్ణించుటకలవిగాదని భావము. అన్య..... వార్త—అన్య = ఇత రులచే, అసాధ్య = సాధింపవీలుగాని, తత్, ధనుర్వార్త = ఆవింటి సమాచారము, సర్వక్షత్ర వంశ్యులందున్ = క్షత్రియవంశపు వారెల్లర యందును, అచ్చటికి వచ్చిన క్షత్రియవంశజు లంపళియందు ననుట. మిగులన్, కర్ణా సహ్యముగన్ = చెవికింపుగాని యట్లు, పర్వన్ = వ్యాపిం పఁగా, అతఁడు = రాముఁడు, తత్ = ఆవింటియొక్క, మహిమ పెంపున్ = మాహాత్మ్యాతిశయమును, అరాతి......విధిన్ - అరాతి = శత్రు వులయొక్క, మత్సరవిధిన్ = అసూయను, తన జయముగాంచి యోర్వఁ జాలని శత్రువులతోడి ద్వేషమును, ఆత్మలోన్ = తనలో, సరకుసేయక = లక్ష్యముసేయక, సంభ్రమించెన్ = త్వరపడెను, వివాహమగుటకుత్కం ఠితుఁడాయెననుట. సన్మునికృపన్ = విశ్వామిత్రానుగ్రహమున, జనకునిం టను = జనకమహారాజునంట, వివాహమగుటకు మున్ను, తత్......ధామ యుక్తిన్ — తత్ = ఆ విశ్వామిత్రుని ఆశ్చర్య = అచ్చరువగు, మంత్ర, మహత్త్వ = మంత్రమాహాత్మ్యముచే, కృత = చేయఁబడిన, చండ = తీక్ష్ణమైన, ధామ = ప్రతాపముతో, యుక్తిన్ = చేరికచే, ఉద యమందినమేటి = అభ్యుదయమందిన వీరుఁడు, అన్యులకున్ = ఇతరులకు, అలఁగునే = అడఁగునా? అరయన్ = విచారింపఁగా, ఇట్లు, అర్క... ...మహిమ—అర్క = సూర్యుని, సంతతి = వంశముయొక్క, ఖ్యాతి మహిమ = కీర్త్యతిశయము, తత్ప్రకారణమునన్ = ఆ రాముఁడు రక్షించుకతమున, ధాత్రిపైన్ = భూమిపై, కుంద......అవగణనన్ - కుంద = మొల్లలయొక్కయు, సూత = పాదరసముయొక్కయు, సంతాన = కల్పవృక్షముయొక్కయు, మహిమ = మాహాత్మ్యముయొక్క, భా = కాంతిని, అవగణనన్ = లెక్కింపక, ప్రబలుట = ప్రసిద్ధినందుట.

తా. ఆధనువు సమాచార మచ్చటికి వచ్చిన రాజులకు విననింపు కాకుండఁగా, మాత్సర్యముపెంద రాముఁడావింటి మహిమంగాని, వారి

మాత్సర్యముగాని సరకుసేయక, వివాహమునకు త్వరపడెను, వివాహమునకు మున్నే విశ్వామిత్రు ననుగ్రహమున దివ్యాస్త్ర లాభముపొందిన శ్రీరాముఁడీరాజుల లక్ష్యముసేయునే? ఇట్లాతనిపోషణచే సూర్యవంశ ఖ్యాతి మొల్లలయొక్కయుఁ, శాదరసముయొక్కయుఁ, గల్పవృక్షములయొక్కయుఁ గాంతినిదిరస్కరించి ప్రబలుట.

"కుందం" "మాఖ్యంకుందం" అని యమరము.

"సూత" "రసస్సూతశ్చపారదే." అని యమరము.

ఇటఁ బ్రబలుట యనుట భావే ప్రయోగము.

లడలకభేదమగుటచే "అలఁగునె" అనియుట డకారస్థానమున లకారము వచ్చెను "వెలుఁడఁడు నందనోపవన వీథులకై యటు మౌళిభాగ నిర్మల శశిరేఖసేయు నపరాధమునన్ గజదైత్యశాసనుం, గొలువఁడు." నైషధము. కూచి మంచి తిమ్మకవి, "మొసలి, వ్యాళి, ప్రీళి, వెలదు, దళి," ఈ శబ్దములు గాక తక్కినవానికిఁ బ్రయోగములు లేవనుట ప్రామాదికము. దాడిమ్మ, దాళిమ్మ గుమ్మళులు, గుమ్మడులు, ఇత్యాదులు పెక్కులుగలవు.

భారత. అపుడు, ఏమి చెప్పన్, అన్య......వార్త - అన్యాసాధ్య = ఇతరులచే సాధింపఁదగని. తన్ = ఆయర్జునుని, ధనుర్వార్త = వింటి సమాచారము, అర్జునుఁడు గొప్ప విలుకాఁడయ్యెనను ప్రసిద్ధియనుట. సర్వక్షత్రవంశ్యులందున్, సర్వక్షత్రియ రాజులందును, మిగులన్ = మిక్కిలి, కర్ణాసహ్యముగన్ = కర్ణున కోర్వఁదగనిదిగా, పర్వన్ = అతఁడు=కర్ణుఁడు, తన్మహిమ పెంపు = ఆయర్జునుని చాపపాండిత్యాతిశయమును, నర, అతిమత్సర విధిన్ = ఆయర్జునుని మాత్సర్యమును, ఆత్మలోన్, సరకుసేయక, సంభ్రమించెన్, [ఇఁకఁ బూర్వకథా సూచనముగాఁగ వివాక్యము.] మునికృపన్ = దూర్వాసు ననుగ్రహమున, జనకునింటను = తండ్రియైన కుంతిభోజునింటను, వివాహము, అగుటకు, మున్న, తదంబకున్ = అతని తల్లియైన కుంతికి, ఆశ్చర్య......యుక్తిన్—ఆశ్చర్య =

ఆశ్చర్యకరమగు, మంత్రమహిమచే, కృతి = చేయఁబడిన, చండధామ = సూర్యునితో, యుక్తిన్ = చేరికచే, ఉదయమందిన = జనించిన, మేటి, అన్యులకున్, అలఁగునే, అరయన్ = ఇట్లు, అర్కసంతతి = సూర్యపుత్రుఁడను, ఖ్యాతి, మహిమ, కుంపన్ = అణఁగఁగా, సూత.........గణనన్ — సూత = సూతునికి, సంతానభావ = పుత్రత్వమనెడి, గణనన్ := ఎన్నికచే, ప్రబలుట, తత్పోషకారణమునన్ = అతని పోషణచేఁ గల్గినది.

తా. అన్యాసాధ్యమగు నర్జునుని వింటిమహిమ క్షత్రియులెల్లరలోఁ గర్ణునకసహ్యముకాఁగ నతఁడా పార్థుని ధనుర్మహిమనుగాని యాతనిమాత్సర్యమునుగాని సరకుసేయకుండెను. కుంతివివాహమునకు మున్నె తన తండ్రియింట నుండ దూర్వాసానుగ్రహమునఁ గల్గిన మంత్రమహిమచే సూర్యునివలనఁ జనించిన వాఁడగుట నన్యులకడఁగునే. ఇట్లు సూర్యపుత్రుఁడయ్యు సూతునిచేఁ బెంపఁబడుటచే సూతపుత్రుఁడుగా నెన్నఁబడుచుండెను.

"చండధామ" "ధామజన్మప్రభాస్థాన ప్రభావసుఖసద్మసు" నానార్థరత్నమాల.

చ. అదియటులుండెఁ గన్గొనుసమస్తజనుల్ప్రమదోన్న ఫల్గునున్
మదఘనశత్రుభంగగరిమన్గురుదక్షిణసేసి యొప్పుశ
శ్వదనఘుఁ జారుమూర్తిమనువంశవతంసునుతించిరున్మహో
భ్యుదయునిఁగన్న నెంతటిపుణ్యుఁడో జనకుండను చింత సంధిలన్.

రామాయణ. అది యటులుండెన్ = కన్గొను సమస్తజనుల్ = చూచునట్టి జనులెల్లరును, [నుతించిరి అన్వయమునఁ గర్త] అఫల్గున్ = పారవంతుని, ఉన్మద.........గరిమన్ - ఉన్మద = మిక్కిలి మదించిన, ఘనశత్రు = గొప్పశత్రువులను, భంగ = పరాజయించుటచేఁ గల్గిన, గరిమన్ = అతిశయమును, గురుదక్షిణచేసి = గురువైన విశ్వామిత్రునకు దక్షిణారూపమున నొసర్చి, ఒప్పు, శశ్వత్ = చక్కని, అనఘున్ = పాపరహితుని, చారుమూర్తిన్ = సుందరశరీరుని, మనువంశవతంసున్ = మను

వంశ శ్రేష్ఠుని, ఇమ్మహాభ్యుదయునిన్ = ఈగొప్ప శుభముగలవానిని, కన్గొన్ = చూచిన, జనకుండు = జనకమహారాజు, ఎంతలరునో = ఎంత సంతసించునో, అను, చింత, సంధిలన్ = కలుగఁగా, తమలోన్, నుతించిరి = స్తోత్రముచేసిరి.

తా. సారవంతుఁడగువానిని, శత్రునే గురుదక్షిణగా సమర్పించిన పాపరహితుఁడగువానిని, సుందరాకారుని, మనువంశాలంకారమగువానిని, రాముం జూచి, ఈతనిఁగాంచిన జనకుఁడెంత సంతసించునో యను తలంపుగలుగఁగా నతనింగన్గొను జనులు నుతించిరి.

"అఫల్గున్." "అసారంఫల్గు," అని యమరము.

భారత. అది యటులుండెన్, కన్గొను సమస్తజనుల్ = అర్జునుంజూచుజనులెల్లరును, ఫల్గునున్ = అర్జునుని, మద .... గరిమన్ = మద = మదముచే, ఘన = గొప్పవాఁడగు, శత్రు = శత్రువగు ద్రుపదుని, భంగగరిమన్ = భంగపఱచుటవలని గౌరవమును, గురుదక్షిణ చేసి = గురువగు ద్రోణునకు దక్షిణగాఁజేసి, గురుదక్షిణార్థమై ద్రుపదుంబట్టితెచ్చి యనుట. ఒప్పు, శశ్వత్, అనఘున్, చారుమూర్తిన్ = మనోహరాకారముచే, మను = ఒప్పునట్టి వంశవతంసున్ = వంశాలంకారుని, ఇమ్మహాభ్యుదయునిన్, కన్గొన్=చూచిన, జనకుండు = తండ్రియైన పాండురాజు, ఎంత, అలరునో, అను, చింత, సంధిలన్=కలుగఁగా, తమలోన్, నుతించిరి.

తా. మదించిన శత్రుఁడగు ద్రుపదుని గురుదక్షిణార్థముగాఁ బట్టి తెచ్చినవానిని, పాపరహితుని, సుందరాకారుని నర్జునుంగాంచిన జనులీతనితండ్రి బ్రదికియుండి యీతనింగాంచి యెంత యానందించునోయని నుతించిరి.

కనినన్ అనుటకు కన్గొన్ అనిచెప్పుటకుఁ, "గింకందానొకరుండు గెల్చుకడమింకీర్తింపఁబడ్డాఁడు." అని ఎఱ్ఱాప్రగ్గడ పడినాఁడు అనుదానికి పడ్డాఁడు అని ప్రయోగించుటయే ప్రమాణము.

"పడ్వాదుల నవర్ణకంబున కత్వంబును గడహల్లునకు ద్విత్వంబును విభాషనగు" బాలవ్యాకరణము.

వ. అంత. 36

సీ. తనయకలుషయత్న ఘనతరనిర్బంధ
మున రాజు పనుచుటయును గపటధు
రావారణావతారచితాతి మంజులా
క్షామయశోభిప్రకాశ స్తథామ
ఘనకేళికలనుండఁ గన్యుఁడాత్మస్వామి
యనియునిజౌచితియును గణించి
యురుతరాదరము సేయుచు భ్రాతృయుతముగా
నమ్మనువంశరత్నమ్ముఁగొంచు

గీ. నరిగెసపరిచ్ఛదముగరాజాన్వయముని
తనదునుఖదుఃఖవిరహావర్త నలుసరకుఁ
గొనక సమవర్తి తనయుండు జనకుఁడేలు
పురమున కరాళి గతివాసి సరళసరణి. 37

రామాయణ. తన .... నిర్బంధమునన్ - తన, అకలుష = పాపరహితమైన, ధర్మార్థమైనయనుట. యత్న = ప్రయత్నమునకు సంబంధించిన, రాక్షసనిరాసనపూర్వక యజ్ఞపరిసమాప్తిప్రయత్నమునకు సంబంధించిన యనుట. ఘనతర = మిక్కిలి గొప్పదగు, నిర్బంధమునన్, రాజు= దశరథుఁడు, పనుచుటయును = పంపుటయును, కపట ధురా ....కలనుండు - కపటధురా = కపటభారము యొక్క, వారణ = వారించునట్టి, అవతార = మత్స్యాద్యవతారములచే, చిత = సంపాదింపఁబడిన, అతి మంజుల = మిక్కిలి మనోజ్ఞమైన, అక్షామ = తగ్గని, అధికమైనయనుట.

యశః = కీర్తిచే, అభిప్రశస్త = మిక్కిలి ప్రశస్తమైన, ధామ = ప్రభావముచే, ఘన = గొప్పదైన, కేళీ, కలనుండు = క్రీడావిధిగలవాఁడు, అగణ్యుఁడు = అప్రమేయుఁడు, ఆత్మస్వామి = పరబ్రహ్మమగువాఁడు, అనియున్, నిజ, ఔచితియున్ = తానాచరింపనుచితమగు కార్యమును, గణించి, ఉరుతర = మిక్కిలిగొప్పదగు, ఆదరము = గౌరవము, చేయుచున్, భ్రాతృయుతముగాన్ = తమ్ముఁడగు లక్ష్మణునితోడ, అమ్మనువంశరత్నమ్మున్ = ఆమనువంశశ్రేష్ఠుని, రామునను ట- కొంచున్ = పిలుచుకొనుచు, రాజాన్వయముని=రాచతపసి, విశ్వామిత్రుఁడు, [క్షత్రియవర్ణజాతుఁడై బ్రహ్మపరమున బ్రహ్మర్షియైనవాఁడని భావము.] సపరిచ్ఛదముగన్ = స్వపరివారముతోఁగూడ, తనదు .... వర్తనన్ - తనదు = తనయొక్క, సుఖ, దుఃఖ, విరహ, వర్తనలు = సుఖవిరహము యొక్కయు, దుఃఖవిరహముయొక్కయు, విరహముయొక్కయు, వర్తనలు, సరకుగొనక = లక్ష్యముచేయక, సమవర్తితన = సమవర్తిత్వముననే, ఉండు, జనకుఁడు, ఏలు = పాలించు, పురమునకున్, అరాళగతిన్ =వంకరమార్గమును, పాసి= విడిచి, సరళసరణిన్ = చాయతెరువున, అరిగెన్ = వెడలెను.

తా. యజ్ఞాచరణమునకై తాను నిర్బంధించుటచే దశరథుఁడు సుతుల నంపఁగా రాముఁడు భూభారనివారణమునకై గావించిన మత్స్యాదికపటావతారములవలన సంపాదించిన కీర్తిప్రభావములతోడి విలాసముగలవాఁడును, నమేయుఁడును, పరబ్రహ్మయగువాఁడుననియుఁ, దానాచరింప నుచితమగు కార్యమిట్టిదనియుఁదలఁచి, మిక్కిలి యాదరించుచు లక్ష్మణునితోడ, నారాముల దోడ్కొని, విశ్వామిత్రుఁడు నిజపరివారముతోడఁ గూడి, సుఖదుఃఖాదిరహితుఁడై, సమవర్తనముగల జనకుఁడేలు మిథిలానగరమునకు వంకరత్రోవపాసి, చక్కని తెరువున నరిగెను.

"కపట ధురా" ఇట 'ధూర్' శబ్దమున కకారాంతముగల్గుటకు, "ఋగాద్యంతస్య సమాసస్య అప్రత్యయోఽన్యావయవస్యాత్" అనువర రుచివార్తికము ప్రమాణము.

"తనయకలుషయత్న" యనుచోట సంస్కృతశబ్ద వితతితోఁదన యనుపదమునకు సమాసము గల్గుటకు "తనయశోవిశద ముక్తాసౌధ పాళికి" అని రామరాజభూషణోక్తిగలదు.

"కొంచు." కొనుధాతు వన్వాదులలోఁ జేరుటచే నిటఁజు వర్ణకము పరముగునప్పుడు బిందువయ్యెను. "జవనాశ్వములం, బూంచిన రథమున మణిమయ, పంచానన కేతువెత్తె బంధురఫణితిన్." అని సోమయాజియు నన్వాదులలోని పూనుధాతువునకుఁ జువర్ణకముపరమగునపుడు బిందురూపమునఁ బ్రయోగించెను.

"సుఖదుఃఖవిరహవర్తన"లను చోట సుద్దురాజురామన్న "ద్వంద్వాందే శ్రూయమాణం పదం ప్రత్యేకమభి సంబధ్యతే, అనున్యాయమున సుఖవిరహదుఃఖము యొక్కయు, విరహసుఖముయొక్కయు వర్తన"లని యర్థము గావించుట పొరపాటు. సుఖంచదుఃఖంచ సుఖదుఃఖే "అని ద్వంద్వసమాసంగావించుకొని, తయోర్విరహః" అని షష్ఠీతత్పురుషము గావింపవలయును. అవల, విరహశ్చ విరహశ్చ విరహౌ, అని ఏకశేషవృత్తిగావించుకొనవలయును. అప్పుడు సుఖవిరహ, దుఃఖవిరహ, విరహములని యర్థమగును. సుఖవిరహ దుఃఖవిరహములనుటచే ద్వంద్వరాహిత్యమునుదాహరణ పూర్వకముగాఁ దెలుపుటయకాక, విరహశబ్దమును బ్రత్యేకముగాఁ గొనుటచే, సంసారమున జనించినను, దక్కినవారివలె శబ్దాద్యాకృష్టుఁడు కాక తామరాకు పైనీటికి నాకుకును సంబధములేనట్లే ప్రాపంచిక సంబంధరహితుఁడగుట సూచితమగును. కాననిది యేకవి యాశయమగును. "కర్మణైవహిసంసిద్ధ మాస్థితా జనకాదయః." అనులాగునసట్టి మహానుభావుల మాహాత్మ్యము ప్రకటితమగుచున్నది.

"కపటధురావారణావతార." ఇటఁగపటశబ్దమున కవతారశబ్దముతో నన్వయముగావించుట యేకవియాశయము. అప్పుడు కృష్ణాద్యవతారములవలె నతిమానుషచేష్టితములఁ జూపక రాముఁ "డాత్మానం మానుషం మన్యే" యని తాను చెప్పిన కపటోక్తివెల్లడి యగును.

భారత. తనయ........నిర్బంధమునన్ = తనయ కుమారుఁడగు దుర్యోధనుని, కలుష = పాపయుక్తమగు, యత్న = ప్రయత్నమువలని, ఘనతర = మిక్కిలి గొప్పదగు, నిర్బంధమునన్, రాజు = ధృతరాష్ట్రుఁడు, పనుచుటయును, కపట........కలనుఁడు - కపటధురా = కపటభారము చేత, వారణావత = వారణావతనగరమున, ఆరచిత=నిర్మింపఁబడిన, అతి మంజు = మిక్కిలి మనోజ్ఞమగు, లాక్షామయ = లక్కచేనిబిడమై, [ఇటఁబ్రాచుర్యార్థము నమయట్ ప్రత్యయమువచ్చెను.] శోభి=ప్రకాశించు చున్న, ప్రశస్త, ధామ = ప్రశస్తమైనయింటు, ఘనకేళికలను = గొప్పక్రీడ లతో, ఉండన్ = వసించుటకై, గణ్యుఁడు = ఎన్నఁదగినవాఁడును, ఆత్మ స్వామి=తనకుఁ బ్రభువగువాఁడును, అనియుక్, నిజోచితియుక్, గణించి= అతనియాజ్ఞ జరుపుటదన కుచితమనియుఁదలఁచి, ఉరుతర, ఆదరము, చేయుచున్, భ్రాతృయుతముగాన్ = సోదరులతోడ, వంశరత్నమ్మున్ = స్వవంశమునకు రత్నమగు, అమ్మను = తల్లిని, కుంతిననుట. కొంచున్, సపరిచ్ఛదముగన్, రాజాన్వయముని=రాజర్షి యగువాఁడు, తనదుసుఖదుఃఖ విరహవర్తనలు, సరకుగొనక = తన సుఖముయొక్కయు, దుఃఖముయొక్కయు, బంధువిరహముయొక్కయు వర్తనలు, లక్ష్యపెట్టక, సమవర్తితన యుండు = యమునిపుత్రుఁడు. ధర్మరాజనుట. జనుకుఁడేలు పురమునకున్= తండ్రియేలుచుండిన పట్టణమగు వారణావతమునకు, అరాళగతి=విచారము, పాసి = వీడి, సరళ సరణిన్ = సద్వర్తనమున, అరిగెన్ = వెడలెను.

తా. ధృతరాష్ట్రుఁడు పుత్రునినిర్బంధమునఁ బాండవుల వారణావతమునందలి లాక్షాగృహముననుండ నియమింప నిజపోషకుఁడగు ధృత

రాష్ట్రనివాసతిసేయుట దనకుచితమని తలఁచి మిక్కిలి సంతసమునఁ దమ్ములతోడఁదల్లిందోడ్కొని, సుఖదుఃఖ బంధువిరహాదులఁ బాటింపక చింత దక్కి తనతండ్రి యేలినదగు వారణావతమునకు ధర్మజుఁడు సంతసముతో నరిగెను.

గీ. పరమమునియతివశతమన్యురతిహేతు
వున మహాశాపహాతిఁ జేసి తనువికృతిగ
నున్న నేలయంత వచింప నొగినరుదని
తత్కథల్ రుచి గొనుచు రాట్తనయు లందు. 38

రామాయణ. పరముని యతివ = గౌతమభార్యయగు నహల్య, శతమన్యురతి హేతువునన్ = ఇంద్రునితోడి రతికారణమున, మహాశాపహాతిన్, చేసి = గొప్పశాపముగల్గుటచే, తనువికృతిగన్, ఉన్న = వికృతదేహయైయున్న, నేల, గౌతమశాపమున నహల్య శిలారూపమునందిన నేల యనుట. అంతన్, వచింపన్, రాట్తనయులు=రామలక్ష్మణులు, అందున్, తత్కథల్ = ఆయహల్యాసంబంధమగుకథలు, ఒగిన్ = వరుసగా, అరుదని = రుచిగొనుచున్, వినుచు.

తా. గౌతమశాపమున నహల్య వికృతరూపిణియై యున్నతావు చేరఁగనే విశ్వామిత్రుఁడు కథలఁజెప్పుచుండ రామలక్ష్మణులు వినుచు. ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

"శతమన్యు" "జిష్ణుర్లేఖర్షభశ్శక్ర శ్శతమన్యుర్దివస్పతిః" అని యమరము.

భారత. అంతన్, నియతివశత=దైవాధీనత, పరమము=దాఁటఁదగనిది, మన్యు = శోకము, రతి = వేడుకయనెడి, హేతువునన్ = కారణమున, మహాశా, అపహాతిన్, చేసి = మిక్కుటమగు నాశయొక్క నాశమునుజేసి యుండినను, తనువికృతిగన్, ఉన్నన్ = దేహవైవర్ణ్యమునంది యున్నను,

ఏల = ఏమిప్రయోజనము, అరుదు, అని, వచింపన్ - అందున్ = ఆ మార్గమధ్యమున, తత్కథల్ = ఆధర్మరాజు చెప్పెడికథలను, రాట్తనయులు = భీమాదులు, ఒగిన్, రుచిగొనుచు.

తా. విధియలంఘ్యము. శోకముచేనైనను, వేడ్కచేనైనను, ఆశాపహతిచేనైనను, యోగాదులచేఁగల్గిన దేహకార్శ్యముచేనైన నేమిప్రయోజనము? విధికిం దప్పక లోఁగియ తీఱవలయునని ధర్మజుఁడు మార్గమధ్యమునఁ గథలు చెప్పుచుండ భీమాదులువినుచు. ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

సీ. ఆలీలనలరుచు నరుగునప్పుడు తత్పు
రస్ఫూర్తి మిగులఁ జిత్రంబొనర్చె
రమణీయమైన యాశ్రీరామపాదపరాగ
మాశాపవారణమాచరింప
నాయతివసుశోభనాకృతియును సర
సీకృతిమానస హ్రీకలనయు
ఘనవరత్నకాంచనధామశోభన
వస్త్రాభరణవైభవస్ఫురితయు
గీ. విపులతరపయోధరపదవ్యతిక్రమ
కరనవాంశుకాంతవరణనిరతి
శయసమున్నతియును నయి వారలందఱు
గౌరవమునఁ దన్నుఁ గనుఁగొనంగ. 39

రామాయణ. ఆలీలన్ = ఆలాగున, అలరుచున్ = సంతసించుచు, అరుగునప్పుడు, రమణీయమైన = మనోహరమైన, ఆరామ .... పరాగము-ఆరామ = ఆరామునియొక్క, పాద=చరణములయందలి, పరాగము= ధూళి, ఆశాపవారణము = గౌతముఁడిడిన యాశాపముయొక్క పోఁగొట్టు

టను, ఆచరింపఁగ్=చేయఁగా, ఆయతిఐ = ఆయహల్య, సుశోభనాకృతి యును=మిక్కిలిమనోజ్ఞమైన యాకారముగలదియు, సరసీకృత......కల నయుక్ - సరసీకృత = పచ్చిగాఁజేయఁబడిన, మానస = మనస్సునందలి, హ్రీకలనయుక్ = లజ్జాస్థితిగలదియు, ఘన.........ధామ - ఘన=గొప్ప వగు, నవ, రత్న = నూత్నములైన రత్నములతోఁగూడిన, కాంచన = బంగారుయొక్క, ధామ=కాంతివంటి కాంతిగలదియు, శోభన......స్ఫు రితయుక్ - శోభన = మంగళకరమైన, వన్య = వనమునఁగల్గిన, నార చీరలున్నగు, ఆభరణ = అలంకారములయొక్క, వైభవ = విభవముచే, స్ఫురితయుక్=ప్రకాశించునదియు, విపుల .... సమున్నతియుక్ - విపులతర = విస్తారమైన, పయోధరపద, వ్యతిక్రమకర = అతిక్రమము సేయుచున్న, జాఱుచున్నదనుట. నవ = అభినవమైన, అంతుకాంత = వస్త్రాంచలముయొక్క, వరణ = కప్పుటయందు, నిరతి=ఆసక్తిగల, శయ = హస్తముయొక్క, సమున్నతియును=ఉపచారము గలదియు, అయి, తత్... ......స్ఫూర్తిక్ - తత్ = వారియొక్క, పురః=ముందట, స్ఫూర్తిక్= ప్రకాశించుటచే, వారలు, అందఱు = రామాదులందఱు, గౌరవమునఁ, తన్నుఁ, కనుఁగొనంగఁ=చూచుచుండఁగా, మిగులఁ=మిక్కిలి, చిత్రంబు, ఒనర్చెన్ = ఆశ్చర్యముగల్గించెను.

తా. రాఘవులా లాగున సంతసిలుచుఁ బోవుచుండ, రామ పాదరజ స్సంగమున, సదాకృతిం ధరించినదియు, లజ్జావతియు, నూతనరత్నముల తోఁగూడిన బంగారువన్నెగలదియు, వన్యాలంకార పరిశోభితయు, చేలాం చలవరణాసక్త హస్తయు, నయివారిముందహల్య గాన్పించి వారికి నాశ్చర్యము గల్గించెను.

"నవరత్న కాంచన ధామ" ఇట నవశబ్దమునకుఁ దొమ్మిదియని కొందఱభిప్రాయ పడెదరుగాని యది సరికాదు. దంతకాంతి మౌక్తికచ్ఛా యను, మదిరాక్షియగుటచేఁ గన్నులకాంతి పద్మరాగచ్ఛాయను, నధరము

ప్రవాళచ్ఛాయను, గేశములు నీలచ్ఛాయను గల్గియుండుట సహజముగానం దక్కిన రత్నములకిటఁ బ్రసక్తిలేదు. ఈకారణముచే నవ, యనశబ్దమునియే యర్థముసెప్పుట సమంజసము. "శోభనవవస్త్యాభరణ" వస్త్యాభరణములు శోభనములుగా నుండునా యనిన, రూపవతుల కాభరణములవలనఁ గ్రొత్త మెఱుంగు రాఁబోవదనియే కవియాశయము. దీనికిఁ బ్రమాణము, "సరసిజమను విద్ధం శైవలేనాపిరమ్యం, మలిన మపిహిమాంశోర్లక్ష్మ లక్ష్మీంతనోతి, ఇయమధిక మనోజ్ఞా వల్కలే నాపితన్వీ, కిమివహి మధురాణాం మండనం నాకృతీనాం," అభిజ్ఞాన శాకుంతలము.

"శయ సమున్నతి," "పంచశాఖశ్శయః పాణిః." అని యమరము.

"తత్పురస్ఫూర్తి." ఇట విసర్గలోపము శ్లేషార్థ సంఘటనముసకై కవి యవలంబింపవలసెను. అదియు "శర్పరే విసర్జనీయః" అను పాణిని సూత్రమాధారము గావించికొనియే యిట్లొనర్చెను.

భారత. ఆలీలన్, అలరుచున్, అరుగునప్పుడు = పాండవులట్లు సంతోషించుచుఁ బోవునప్పుడు, రమణీయ............రాగము—రమణీయ = మనోజ్ఞమయిన, అ రామ = ఉద్యానవనముల యందలి, పాదప= చెట్లయొక్క, రాగము = వన్నె, ఆశా = దిక్కులయొక్క, అపవారణము = ఆచ్ఛాదనము, ఆచరింపన్ = చేయుచుండఁగా, ఆయతి......ఆకృతియును—ఆ యతి = వైశాల్యమును, వసు = ద్రవ్యముచే, శోభనాకృతియును, సరసీ......కలనయున్—సరసీ=కొలఁకులచే, కృత=చేయఁబడిన, మానస = మానసమనెడి సరస్సుయొక్క, హ్రీకలనయున్ = లజ్జాస్థితిగలదియు, ఘన......శోభన్—ఘన, నవరత్న = తొమ్మిదివిధములగు రత్నములు చెక్కిన, కాంచన = స్వర్ణమయమగు, ధామ = గృహములయొక్క, శోభన్ = కాంతిచే, అవని ....స్ఫురితయున్—అవని+అభరణ = భూదేవికి భూషణమగు, వైభవముచే, స్ఫురితయున్ = ప్రకాశించునదియు, విపుల......సమున్నతియును—విపులతర = మిక్కిలి విశాల

మైన, పయోధరపద = మేఘమార్గమును, ఆకాశముననుట. వ్యతిక్రమకర= అతిక్రమింపుచుండు, నవ+అంశు = మనోహరములగు కిరణములచే, కాంత= మనోజ్ఞమైన, వరణ = కోటలయొక్క, నిరతిశయ = మిక్కిలి యధిక మగు, సమున్నతియును = పొడవుగలదియును, ఐ, వారలందఱు, తన్నుఁ గౌరమునఁ, కనుఁగొనఁగ, తత్పురస్ఫూర్తి = ఆవారణావతముయొక్క ప్రకాశము, చిత్రంబు, ఒనర్చెన్.

తా. పాండవులట్లు సంతోషమున నేఁగుచుండ నుద్యానవనముల యందలికాంతి నల్దిక్కుల నాచ్ఛాదించుచుండ, మిక్కిలి వైశాల్యముగల దియు, ద్రవ్య పరిపూర్ణయునగుచుఁ, దనయందలి కొలఁకులు మానస సర స్సునకు లజ్జగలిగింపఁగా, రత్నములు చెక్కిన బంగారపుటిండ్ల కాంతిని భూదేవికాభరణమగుచు, మేఘమండలము నతిక్రమించు నత్యున్నతము లగు కోటలు గల్గుచుఁ బాండవులు దన్ను గౌరవముతోఁ జూచుచుండ నా వారణావతపుశోభ యెంతయుఁ జిత్రముగా నుండెను.

"రాగ" "రాగోనురక్తౌమాత్సర్యే, క్లేశాదౌ లోహితాదిషు." అని విశ్వము.

"అపవారణము." "అంతర్ధిరపవారణం" అని యమరము.

"ఆయతి." "ఆయతిస్స్యా ద్దీర్ఘతాయాం, ప్రభావాగామికాల యోః." నానార్థ రత్నమాల.

"నవరత్న" "కురువింద వజ్రమౌక్తిక, పరమరకత శక్రనీల వైడూ ర్యమనో, హరపుష్యరాగ విద్రుమ, నరనుత గోమేధికములు నవరత్నం బుల్" రత్నపరీక్ష.

"వరణ" "ప్రాకారోవరణస్సాలః" అని యమరము.

గీ. హరిపురాభోగ వార్తవెం గిపపుడు వారి
మదిఁబొడమఁదలపోసి రక్కటిది యటంచుఁ

జెలువసంకోచవిభవవైచిత్రిఁ బరఁగఁ
బరఁగునానగరంబుగన్పట్టఁజూచి. 40

రామాయణ. హరి.....వార్త - హరి = ఇంద్రునియొక్క, పురాభోగ = మున్ను సంభోగించిన, వార్త = సమాచారముయొక్క, పెంపు = అతిశయము, అప్పుడు, వారిమదిన్ = విశ్వామిత్రాదుల మనస్సున, పొడమన్ = జనింపఁగా, తలపోసి = ఊహించి [అహల్య వారటు స్వకృత దోషమును గుఱించి యాలోచించుచుండుట తెలిసెయనుట] ఇది, రట్టు = నింద, పరపురుష సంగమువలని దూఱనుట. అటంచున్, చెలువ = స్త్రీ), అహల్యయనుట. సంకోచ.....వైచిత్రిన్ - సంకోచ విభవ = సంకోచాతిశయముచేనైన, వైచిత్రిన్ = వింతరీతిచే, పరఁగన్ = ఒప్పుచుండఁగా, పరఁగు నాన = ఒప్పునట్టి సిగ్గు, కరంబున్ = మిక్కిలి, కన్పట్టన్ = కనుపింపఁగా, చూచి=ఆయహల్యంగాంచి.

తా. ఇంద్రునితోఁ దాను పూర్వ మాచరించిన సంభోగ రూపకార్యము వారు దెలిసికొనిరనుట యూహించి యహల్య యిదియొక నింద గల్గెఁగదా యని మనస్సున సిగ్గుగల్గియుండ నామెంగాంచి. నుతిచేసిరని ముందటి పద్యముతో నన్వయము.

“హరి” “యమానిలేంద్రచంద్రార్క, విష్ణు సింహాంశు వాజిషు, శుకాహికపి భేకేషు, హరిర్నా కపిలేత్రిషు,” అని యమరము.

భారత. చెలువు = అందము, అసంకోచ.....వైచిత్రిన్—అసంకోచ = తగ్గనట్టి, విభవ వైచిత్రిన్ = వైభవాతిశయముచే, పరఁగన్, పరఁగు, ఆ నగరంబు = ఒప్పారు నాపురము, కన్పట్టన్, చూచి, హరి.....పెంపు-హరిపుర=ఇంద్రునిపట్టణముయొక్క, ఆభోగ=వైశాల్యమును గుఱించిన, వార్త, సమాచారముయొక్క, పెంపు = అతిశయము, అప్పుడు, వారిమదిన్, పొడమన్ = వారి మనస్సులోఁ గలుగఁగా, తలపోసిరి = ఎంచిరి.

తా. చక్కని వైభవముగల యా వారణావతము చూచినంతనే యమరావతి వారికి స్మరణకువచ్చెను.

అలంకారము. స్మరణము. లక్షణము. "యథానుభవ మర్థస్య దృష్టే తత్సదృశేస్మృతిః" కావ్యప్రకాశము.

గీ. అనిశశివవాస మైనపుణ్యాపురమణివి
అఘాపహస్మృతివనుచునాకియపకలంక
మానసోత్కర్ష యుక్తులనూననుతులు
సేసియందఱుఁ దత్పురస్థితినిబరఁగ. 41

రామాయణ. అనిశ......వాసము—అనిశ = ఎల్లప్పుడు, శివ = మంగళమునకు, వాసము, ఐన = స్థానమైన, నిత్యశుభ ప్రదయైన, పుణ్యాపురమణివి = పుణ్యాంగనవు, అఘాపహస్మృతివి = పాపాపహారక స్మరణముగల్గినదానవు, [స్మరణ మాత్రమునఁ బాపములు పోఁగొట్టు దానవని భావము.] అనుచున్, ఆయప = ఆయమ్మయొక్క, కలంక = కలఁక, మానన్ = మానునట్లు, సోత్కర్ష = అతిశయముతోఁగూడిన, యుక్తులన్, ఊనన్ = స్థిరముకాఁగా, [మనస్సున సంతోషము స్థిరపడునట్లు, అని భావము] నుతులు చేసి = స్తుతించి, అందఱును, తత్పురస్థితిని, పరఁగన్ = ఆయహల్యకెదుట నిలువఁగా.

తా. నిత్య శుభదాయినివగు పుణ్యాంగనవు, నీనామస్మరణము పాపాపనోదకరము. అనుచు నా బిడకలఁత దీఱులాగునను మానసమున సంతసము కల్గులాగునను, స్తుతించి యందఱు నెదురనిలువఁగా. చేకొనియెనను ముందరిపద్యమునందలి క్రియతో నన్వయించును.

"అఘాపహస్మృతివి." "అహల్యా ద్రౌపదీ సీతా తారా మండోదరీ." అనిస్మరణ మాత్రమునఁ బాపములు పోఁగొట్టు పంచకన్యలలోఁ బ్రథమో పాత్తయగునది.

"అప" అప్పయునఁగాఁ దల్లి, అప్పశబ్దముయొక్క ద్విత్వరహితమగు రూపమేయగుచున్నది.

భా॥రత. అనిశ శివవాసమైన = ఎల్లప్పుడును రుద్రునకు నివాసమైన, పుణ్య, పుర, మణివి = పుణ్యదాయకమైన నగరశ్రేష్ఠమవు, అఘాపహాస్మృతివి = స్మరణమాత్రమునఁ బాపముపోఁగొట్టుదానవు, అనుచుఁ, ఆయపకలంక.....యుక్తులు - అపకలంక = కళంకరహితమైన, మానస = మనస్సుయొక్క, ఉత్కర్ష = అతిశయముతోడ, యుక్తులు = కూడినవారు, అందఱున్ = పాండవులందఱుననుట. అనూనసుతులుచేసి = మిక్కిలి స్తుతించి, తత్పురస్థితిని, పరఁగన్ = ఆనగరమునయుండఁగా.

తా. ఎడతెగక రుద్రుఁడు వాసముసేయునగరశ్రేష్ఠమవు, స్మరణమాత్రమునఁ బాపములుపోఁగొట్టుదానవు, అని స్తుతింపుచు నప్పాండవులానగరమున వసించుచుండఁగా.

సీ. ఆసమయమున నే మనిచెప్పనరుదెంచి
చూడనద్భుతతమస్ఫూర్తి యగుచు
తజ్జ్ఞాతియమితచేతఃకళంకుండు తె
ద్గృహమేధితద్వేషమహిమపేర్మి
ననలసముద్వృత్తి హతము గావింపంగ
నంచితానఘవిధిసంచితార్థ
సందర్శనుఁడు గామి నిందనవెంపెల
ర్పఁగఁజేకొనియె నారాకొమరులు
గీ. నతని యాదరక్రియఁగాంచి యవలఁజనిరి
స్వీయగురుయుక్తముగఁ దద్విసృష్టులగుచు
విదురజనదర్శితోచితవివరసరణి
నలఁత యెఱుఁగక దక్షిణానిలజధృతిని. 42

రామాయణ. ఆసమయమునన్ = ఆతరుణమున, ఏమనిచెప్పన్ = ఏమనిచెప్పుదును, తజ్జ......కళంయుడు - తజ్జ=ఆశాపమోక్షణరీతి నెఱిఁగిన, అతిశయమిత = మిక్కుటముగాఁ బోఁగొట్టఁబడిన, చేతఃకళంయుఁడు = మనస్సునందలి కలఁతగలవాఁడు, తద్గృహమేధి = ఆ యహల్యకుభర్త, గౌతముఁడనుట. అద్భుతతమస్ఫూర్తి = మిక్కిలి యాశ్చర్యకరమగు కాంతిగలవాఁడు, అత్యంతాశ్చర్య హృదయుఁడగుచుననుట, చూడన్ = ఆయహల్యను జూచుమటకొఱకు, అరుదెంచి, అనలస = అధికమైన, ముద్వృత్తి = సంతోషవర్తనము, తద్ద్వేషమహిమపేర్మిన్ = భార్య యొక్క దుర్వృత్తిచేఁగల్గిన ద్వేషాతిశయమును, హతము, గావింపంగన్= నశింపఁజేయఁగా, అంచిత .....సంపర్కునండు - అంచిత = పూజితమైన, అనఘవిధి = పాపరహితవిధిచే, సంచిత = సంపాదితమైన, అర్థసంపర్కునండు = తత్త్వజ్ఞానముగలవాఁడు, కామినిన్ = అహల్యను, తనపెంపు = స్వాతిశయము, ఎలర్పఁగన్ = ఒప్పఁగా, చేకొనియెన్ = గ్రహించెను, ఆరాకొమరులు = ఆరాజకుమారులు, రామలక్ష్మణులనుట. అతని = ఆగౌతముని, ఆదరక్రియ, కాంచి = ఆదరణమునంది, తద్విసృష్టులగుచున్ = అతనిచే వీడుకోలుపడసినవారయి, స్వీయగురుయుక్తముగన్ = తమగురువగు విశ్వామిత్రునితోఁగూడి, విదుర......సరణిన్-విదురజన = విజ్ఞజనులచే, నెఱవరులచేననుట. దర్శిత = చూపఁబడిన, ఉచిత=తగిన, వివరసరణిన్ = విశేషించిన మంచిమార్గమున, అలఁత, ఎఱుఁగక=శ్రమము దెలియక, దక్షిణానిలజ = మలయమారుతమువలనజనించిన, ధృతిని = సంతసముతో, అవలన్, చనిరి.

తా. శాపవిమోక్షణమయినంతనే గౌతముఁడట కరుదెంచి, సంతోషాతిశయమునఁ బూర్వమామెయొనర్చిన యపరాధమునశింపఁగా నాబిడను బరిగ్రహించెను. ఆరామలక్ష్మణు లాతని యాదరముపొంది యతనివీడి

కోలునంది తమగురువగు విశ్వామిత్రునితోఁగూడి నెళవరులెతెఁగించినదారి నటనుండి వెడలిరి.

"ముద్వృత్తి." "ముత్ప్రీతిః ప్రమదో హర్షః" అని యమరము.

"సందర్శనుఁడు." "దర్శనం నయనస్వప్న బుద్ధిధర్మోపలబ్ధిషు," అని విశ్వము.

"విదుర." "జ్ఞాతాతు విదురో విందుః." అని యమరము.

భారత. ఆసమయమునన్, ఏమనిచెప్పన్, ఎంచిచూడన్, అరుదు= తలఁపఁగానరుదు, తజ్ఞాతి = అపాండవులదాయ, దుర్యోధనుఁడనుట. అద్భుత, తమస్స్ఫూర్తి = తమోగుణముగలవాఁడు, అమిత, చేతఃకళంకుఁడు= అమితమగు మనఃకాలుష్యముగలవాఁడు, అగుచున్, తద్గృహము = ఆపాండవులు వసించుగృహము, ఏధిత = వృద్ధిపొందిన, ద్వేషమహిమ పేర్మిన్ = ద్వేషాతిశయముచే, అనల = నిప్పుయొక్క, సముద్వృత్తిన్= దరికొల్పుటచే, హతము, కావింపంగన్, అంచి = పంపి, ఒక్కనింబంపి యనుట. తాన్, అఘవిధిన్ = పాపవువిధిచే, సంచిత, అర్థసందర్శనుండు = ప్రయోజనమొందువాఁడు, కామిన్ = కాకుండుటచే, నిందన పెంపు=మిక్కుటమగునపకీర్తి, ఎలర్పన్, కైకొనియెన్, ఆరాకొమరులు= పాండవులు, స్వీయగురుయుక్తముగన్=తమతల్లితోఁగూడ, విదుర......స రణిన్—విదురజన = విదురుఁడంపిన దూతచే, దర్శిత = చూపఁబడిన, వివరసరణిన్ = బిలమార్గమున, తద్విసృష్టులు=ఆదూతయొక్క పీడుకోలు వడసినవారు, అగుచున్, దక్షిణ=సమర్థుఁడగు, ఆనిలజ = భీమునియొక్క, ధృతిని = ధారణమున, అలఁత, ఎఱుఁగక, అతని = ఆ దుర్యోధనుని, ఆ దరక్రియ = అట్టిభయప్రదకార్యమును, కాంచి, ఆవలన్, చనిరి.

తా. తమోగుణవంతుఁడై, మనఃకాలుష్యయుక్తుఁడునగు దుర్యోధనుఁడు, పాండవులు వసించు నింటిం గాల్పనుద్దేశించి యొక్కని వారణావత

మునకనుప నిదదెలిసిన విదురుఁడొక దూతనంప నాతనిచే నెఱిఁగింపఁబడిన బిలమునుండి భీముఁడు దమ్మువహింప నాదుర్యోధనుని వలనిభీతిచేఁ దల్లితోడఁదప్పించుకొని యటనుండి పాండవులు వెడలిరి.

"వివర." "సుషిరంవివరం బిలం" అని యమరము.

"దక్షిణ" "దక్షిణస్సరళో దారపరచ్ఛం దానువృత్తిషు" అని విశ్వము.

"దరక్రియ" "దరోస్త్రి యాంభయేశ్వభ్రే" యనియమరము.

క. చనునెడ శ్రీరాముఁడు పా
వని నవనిజరూపవైభవశ్రీ నుల్లం
బున నిడి దానవిచిత్రా
తనురాగప్రౌఢి వచ్చి తనుఁ బైకొనఁగన్. 43

రామాయణ. శ్రీరాముఁడు, చనునెడన్ = పోవుచుండఁగా, పావనిన్ = పవిత్రమైనదానిని, అవనిజ...శ్రీన్—అవనిజ = సీతయొక్క, రూపవైభవశ్రీన్ = సౌందర్యాతిశయమును, ఉల్లంబునన్ = మనస్సున, ఇడి, దానన్ = ఆకారణమున, విచిత్ర...ప్రౌఢి—విచిత్ర, అతను=మన్మథుని, రాగప్రౌఢి=మోహాత్మ్యతిశయము, వచ్చి, తనున్, పైకొనఁగన్, అలమికొనఁగ.

తా. అట్లు వెడలుచుండిన రాముఁడు సీతయొక్క సౌందర్యాతిశయము దనమనస్సున గోచరింప మోహాతిశయ మలమికొనఁగ. అనుమతించెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

భారత. చనునెడన్ = వెడలుచుండఁగా [పాండవులు బిలమునుండి వెలువడి వెడలుచుండఁగాననుట] శ్రీరాముఁడు = కాంతిచే మనోహరమగువాఁడు, పావని = భీముఁడు, నవ = నూతనమగు, నిజరూపవైభవశ్రీన్ = తన సౌందర్యాతిశయమును, ఉల్లంబునన్, ఇడి, దానవి = రాక్షసస్త్రీ,

హిడింబియనుట. చిత్ర, అతను, రాగప్రౌఢిన్ = మోహాతిశయమున, వచ్చి, తనున్, పైకొనఁగన్.

తా. పాండవులట్లు పోవుచుండ భీమునిరూపాతిశయమును గాంచి మోహించి హిడింబియాతనిం జేర నరుదెంచి.

గీ. తొడఁగియపుడు దానితోఁబుట్టుగురుతర
సంగరసముదీర్ణసరణిఁబరఁగ
వానినంతగెలిచి స్వగురుకథాదర
మమరఁబ్రమదయుక్తి ననుమతించె. 44

రామాయణ. తొడఁగి - ప్రారంభించి, పూనియనుట. అపుడు, దానితోఁబుట్టు = ఆమోహాతిశయముతో జనించుచున్న, గురుతర=మిక్కిలి యధికమైన, సంగరసు = చేరికయందలి యిచ్ఛ, ఉదీర్ణసరణిన్, పరఁగన్ = అధికముగానొప్పఁగా, వానిన్ = ఆమోహవాంఛలను, అంతన్, గెలిచి = జయించి, స్వగురుకథాదరము = గురువగు విశ్వామిత్రుఁడు చెప్పెడికథలయందలి యాదరము, అమరన్ = ఒప్పఁగా, ప్రమదయుక్తిన్ = సంతోషముతోడి చేరికను, అనుమతించెన్ = సమ్మతించెను.

తా. ఆమోహముతోడ సంగేచ్ఛగలుగఁగా దానినడఁచికొని విశ్వామిత్రుఁడుచెప్పు పుణ్యకథలు వినుచు సంతోషించెను.

భారత. తొడఁగి, అపుడు, దానితోఁబుట్టుగు = దాని భ్రాతయగు హిడింబుఁడు, ఉరు........సరణిన్-ఉరుతర = మిక్కిలి యధికమైన, సంగర = యుద్ధమునందలి, సముదీర్ణసగణిన్ = అధికరీతిని, పరఁగన్ = ఒప్పఁగాఁ, వానిన్ = ఆహిడింబుని, అంతన్, గెలిచి, స్వగురు = తన పెద్దలగు కుంతీ ధర్మజులు, కథాదరము, అమరన్ = కథనమునందలి గౌరవ మొప్పఁగా, ప్రమదయుక్తిన్ = హిడింబితోడిచేరికను, అనుమతించెన్.

తా. హిడింబియొక్క యన్నయగు హిడింబాసురుఁడు యుద్ధమునకు రాఁగవానింజయించి తనతల్లియు, నన్నయుఁ జెప్పుటచే హిడింబిం బరిగ్రహింప నంగీకరించెను.

"తోఁబుట్టుగు" ఇటవకారమునకుఁ గకారమువచ్చుటకు, "క్వచిద్గకారో౽వః." ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి.

"ప్రమదయుక్తికిఁ" ఇది సాధ్యసమాసము. రాజునాజ్ఞ, తటాకంబు నుదకము, గౌరివల్లభుఁడు - ఇత్యాదులు ప్రయోగములు లెక్కకు మిక్కుటములు.

వ. అంత. 45

గీ. ఉరుగుణాద్భుతజనకసుతోదయమహి
మాతిశయము సాధించి పుణ్యజనకాంత
సుగుణయనిపించుకొనినభాసురపురమణిఁ
జూపుతగులు వహించెనుత్సుకత నతఁడు. 46

రామాయణ. అతఁడు=రాముఁడు, ఉరుగుణ = గొప్పగుణములచే, అద్భుత = ఆశ్చర్యకరమగు, జనకసుతా = సీతయొక్క, ఉదయ = పుట్టుకవలని, మహిమాతిశయము = మాహాత్మ్యము, సాధించి, పుణ్యజనకాంత = పుణ్యముచేసినవారిచే మనోజ్ఞమగు, సుగుణ=సద్గుణములు గలది, అనిపించుకొనిన, భాసుర, పుర, మణిఁ=అందమైన పురశ్రేష్ఠమును, మిథిలననుట. ఉత్సుకతఁ = ఉత్కంఠతో, చూపుతగులు, వహించెఁ=చూడననురాగముపూనెను.

తా. రాముఁడు సీతయొక్క యుత్పత్తికి స్థానమును, పుణ్యము చేసిన జనులయునికిచే మనోజ్ఞమునయిన మిథిలంజూడ నుత్సుకుఁడాయెను.

భారత. అతఁడు = భీముఁడు, ఉరుగుణ .... అతిశయము - ఉరుగుణ = గొప్పగుణముగల, అద్భుతజనక = ఆశ్చర్యకరుఁడైన, సుత =

కుమారునియొక్క, ఘటోత్కచునియొక్క యనుట. ఉదయ = పుట్టుక వలని, మహిమాతిశయము = మాహాత్మ్యము, సాధించి, పుణ్యజనకాంత = రాక్షసస్త్రీయగు హిడింబి, సుగుణ, అనిపించుకొనినన్ = వీడుకోలునందఁగా, పోఁగాననుట. భాసురపురమణిన్ = అందమైన యా హిడింబి యందు, చూపుతగులు, వహించెన్ = అనురాగము దాల్చెను.

ఆ సద్గుణవంతుఁడగు ఘటోత్కచుఁడు కలిగినంత నా హిడింబి భీమునివలన నాజ్ఞగైకొనివెడల నతఁడామెయం దనురాగము వహించి యుండెను.

"పుణ్యజన." "యాతుధానః పుణ్యజనః" అని యమరము.

ఉ. అన్నగరంబు ప్రోదిఁ దనరారఁగఁ దమ్ములఁ గన్నతల్లి నా
సన్నుతఖేలనుండు వికసన్నయనైకవిలాసగౌరవా [లో
భ్యున్నతిఁ దద్వనాంతమునఁ బ్రోచెఁ గడుం దనశ్రాంతి యాత్మ
నన్నెఱియంగణింపఁడు మనస్స్థిరతన్వివరించుపూనికన్. 46

రామాయణ. అన్నగరంబు = ఆపట్టణము, ప్రోదిన్, తనరారఁగన్ = వైభవముచే నొప్పారఁగ, తమ్ములన్ = తామరలను, కన్నతల్లి, నాన్ = కనినట్టితల్లియో యనన్, తామరలకుత్పత్తి స్థానమో యనులాగున, ననుట. సన్నుతఖేలన్, ఉండు=వర్ణితవిలాసముతోనుండు, వికసత్ ...... అభ్యున్నతిన్ - వికసత్ = ప్రకాశించుచున్న, నయన = కన్నులయొక్క, ఏక = ముఖ్యమైన, విలాసగౌరవ = శృంగారాతిశయముయొక్క, అభ్యున్నతిన్ = గొప్పతనముచే, తత్, వనాంతమునన్ = ఆ మిథిలానగరములోని యుద్యానవనమందు, ప్రోచెన్ = పోషించెను. [పద్మకాంతిగల నయనములచే శ్రీరాముఁడు, ప్రోచెన్, అనఁగాఁ గటాక్షించెనని భావము] తనశ్రాంతి=తన యలయిక, ఆత్మలోనన్, నెఱయన్ = మనస్సున నిండఁగా, మనస్స్థిరతన్విన్ = మనసున స్థిరముగా నివసించియుండు స్త్రీని, సీతననుట.

వరించు పూనికన్ = వివాహమాడు యత్నమున, గణింపఁడు = ఆయలస టను, లెక్కసేయఁడు.

తా. శ్రీరాముఁడు మిథిలానగరమునందలి యుద్యానవనమును గటాక్షించెను. మనస్సున సీతనువరించు తమకముగల్గుటచేఁ దనమార్గాయాసము గూడ గణింపఁడు.

"నయనైకవిలాస గౌరవాభ్యున్నతిన్, బ్రోచెన్." నేత్రముల రక్షించెననుటకు నేత్రములఁగాంచెననునర్థము లక్షణచే స్ఫురించుచున్నది. లక్షణా లక్షణము. "వాచ్యార్థానుపపత్త్యాతత్సంబంధి న్యారోపితశబ్ద వ్యాపారో లక్షణా." ప్రతాపరుద్రీయము.

భారత. అన్న = ధర్మజుఁడు, కరంబు = మిక్కిలి, బ్రోదిన్, తనరారఁగన్, తమ్ములన్ = సోదరులను, అర్జునాదులను ననుట. కన్న తల్లిన్=కుంతిని, ఆసన్నుత, ఖేలనుండు = స్తుత్యవిలాసుఁడు, భీముఁడనుట. విలసత్ ......అభ్యున్నతిన్ - విలసత్ = ప్రకాశించుచున్న, నయ= నీతియొక్క, నైక = ఎక్కుడగు, విలాస, గౌరవ, అభ్యున్నతిన్ = గొప్పతనముచే, తద్వనాంతమునన్ = ఆయడవియందు, బ్రోచెన్, కడున్, మనస్స్థిరతన్ = చిత్తస్థైర్యమును, విపరించు = ఉగ్గడించు, పూని కన్, తన శ్రాంతిన్, ఆత్మలోనన్, నెఱయన్, గణింపఁడు = లెక్క చేయఁడు.

తా. భీముఁడు డాయడవియందు సోదరులను దల్లిని రక్షించుచుఁ దన చిత్తస్థైర్యమున నలసట గణింపకుండెను.

"తమ్ములన్" అనుటకు తామరలన్, సోదరులనని యర్థద్వయము గల్గుటకు. "తమ్ములనంబేరగుఁబ, ద్మమ్ములకను జన్ములకును దరుణేందు ధరా." ఆంధ్రనామసంగ్రహము.

వ. అది యట్లుండె. వారలందఱుఁ దత్ప్రకారంబున విపిన మార్గవర్తనంబు గడపి యథోచితగమనంబున. 47

సుగమము.

క. చనిరి పురసవిధమార్గం
బున సద్ద్విజలీలలు నడపుచు మాధుకరా
శన మొనఁగూర్చుచు నపుడు ప
వనసంతతి యలరఁ జేసె వారలయాత్మన్. 48

రామాయణ. పురసవిధమార్గంబునన్ = మిథిలానగరసమీపమార్గమున, చనిరి = వారుపోయిరి. ఉపవనసంతతి = ఉద్యానవన సమూహము, సద్ద్విజలీలలు = మేలైన పక్షులలీలలను, నడపుచున్, మాధుకర = తుమ్మెదల సంబంధమగు, అశనము = ఆహారము, మకరందమనుట. ఒనఁగూర్చుచున్ = సమకూర్చుచు, అపుడు, వారల యాత్మన్ = రామాదులమానసమును, అలరఁజేసెను = సంతోషింపఁజేసెను.

తా. రామాదులట్లు మిథిలా నగరప్రాంతము చేరిరి. అచ్చటి యుద్యానవనములు పక్షులవిలాసములచేతను, మకరందముస్రవింపఁ జేయుట చేతను వారిమనస్సుల నానందింపఁజేసెను.

"మాధుకర." "తస్యేద" మనుపాణిని సూత్రమున నిట అణ్ప్రత్యయాంతతగ్గెను.

భారత. పురసవిధమార్గంబునన్ = ఏకచక్రపురముయొక్క సమీపమంతలిత్రోవను, సద్ద్విజలీలలు, నడపుచున్ = బ్రాహ్మణవేషధారులై, చనిరి = పాండవులుపోయిరి, పవనసంతతి = భీముఁడు, మాధుకరాశనము, ఒనఁగూర్చుచున్ = భైక్షమును సమగూర్చుచు, వారల, యాత్మన్ = మానసములను, అపుడు, అలరఁజేసెన్ = సంతసింపఁజేసెను.

తా. పాండవులట్లు తల్లితోడ వెడలి బ్రాహ్మణవేషము లూని యేక చక్రపురము సమీపించిరి. భీముఁడట భిక్షాన్నముచే వారిం దృప్తిపఱచెను.

"సద్విజ." "దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజాః" అని యమరము.

"సంతతి." "సంతతిః పంక్తివిస్తారే పారంపర్య సుతాన్వయే." నానార్థ రత్నమాల.

ఆ-వె. అందు దారవృత్తిఁ నందితానేకచ
క్రాగ్రహారహితవిహారమహిమఁ
బ్రచురసారసమదబకదర్పహారితఁ
దనరెసరసులందఱును నుతింప. 49

రామాయణ. అందుఁ = ఆమిథిలానగరమునందు, దారవృత్తిఁ = భార్యావర్తనముచే, నందిత............మహిమఁ - నందిత = స్తుతింపఁ బడిన, అనేక, చక్ర = చక్రవాకపక్షులయొక్క, ఆగ్రహ + అరహిత = కోపరహితమైన, ఔత్సుక్యముగలయనుట. విహారమహిమఁ = సంచారాతి శయముచేతను, ప్రచుర.........హారితఁ - ప్రచుర, సారస=బెగ్గురు పక్షులయొక్కయు, మదబక = మదయుక్తములగు కొంగలయొక్కయు, దర్ప = గర్వమువలని, [ఇటగర్వవలనియనుటకు గర్వకార్యమగు స్వేచ్ఛా సంచారమువలని యని భావము.] హారితఁ=మనోహరత్వముచే, సరసులు = సరస్సులు, అందఱుఁ, నుతింపఁ = స్తుతించునట్లు, తనరెఁ = ఒప్పెను.

తా. ఆమిథిలానగరములోని సరస్సులు చక్రవాక మిథునముల సంచారముచేతను, బెగ్గురు పక్షులయొక్కయు, కొంగలయొక్కయు స్వేచ్ఛా విహారముల చేతను, సందఱు పొగడఁదగినట్లొప్పుచుండెను.

"చక్ర." "కోకశ్చక్రశ్చక్రవాకః." అని యమరము.

భారత. అందుఁ = ఏకచక్రనగరమందు, ఉదారవృత్తిఁ, అంది = గొప్పవర్తనముగల్గి, సాహసవర్తనుఁడై యనుట. తాఁ = భీముఁడు, ఏక

చక్ర .... మహి - ఏకచక్రాగ్రహార = ఏకచక్ర పురమునకు, హిత = మేలగు, విహారమహిమన్ = సంచారవిశేషముచే, ఏకచక్రాగ్రహారమునకు భీముఁడొనర్చిన హితకార్యము నిరూపింపఁబడుచున్నది. ప్రచుర...హారితన్—ప్రచుర = ప్రసిద్ధమైన, సార = బలముగల, బక = బకాసురుని, దర్పహారితన్ = గర్వము నపహరించుటచే, బకసంహారముచే ననుట. సరసులు = రసికులు, అందఱును = ఎల్లరును, నుతింపన్ = తన్ను స్తుతించునట్లు, తనరెన్ = ఒప్పెను

తా. భీముఁడు తానేకచక్రపురమునకు హితము సేయువాఁడై మిక్కుటమగు బాహుబలముగల్గిన బకుని సంహరించుటచే నచ్చటిరసికులెల్లరాతనిస్తుతింపనొప్పుచుండెను.

క. జననేత్ర చిత్రదారుణ
వనజగతులనిశలసత్త్వవశత నడుచుచో
గననరుదురమారూఢిం
దనరెజితాంగారపర్ణదర్పోదయతన్, 50

రామాయణ. జననేత్ర ... గతులు — జననేత్ర = జనులకంటికి, చిత్రము = వైచిత్రినిచ్చెడి, అరుణ = ఎఱ్ఱని, వనజగతులు = తామరల ప్రకారము, అనిశ = ఎల్లప్పుడు, లసత్త్వ వశతన్=శోభావశమున, నడుచుచోన్=వెలయునట్టి యచ్చోటను, మిథిలాపురమున ననుట. జిత...దర్పోదయతన్—జిత = జయింపఁబడిన, అంగార = అగ్నివంటి, ఎఱ్ఱవన్నెగలయనుట. పర్ణ= ఆకులయొక్క, దర్పోదయతన్=గర్వాతిశయము గల్గుటచే, రమారూఢిన్ = లక్ష్మీప్రాప్తిచే, తనరెన్ = ఒప్పెను. శోభాయుక్తమయ్యెననియు లక్ష్మీనివాసస్థానమయ్యెననియు భావము.] కనన్, అరుదు = ఇది చూచుట కాశ్చర్యమగునది.

తా. జనులకన్నులకాశ్చర్య మొసఁగు నెట్టిదామర లెట్టిని కేకులు గల్గి, ఎల్లప్పుడుఁ బ్రకాశించుటచే శోభాకరమయ్యెను. ఇది గననెంతయు నాశ్చర్యము.

భారత. జవనేత్ర...గతులన్ — జన నేత్రచిత్ర = జనుల కన్నులకుఁ జిత్రములగు నట్టియు, దారుణ = భయంకరములగు నట్టియు, వన, జగతులన్ = వనభూములయందు, నడుచుచోన్ = పోవునప్పుడు, కనన్ = చూచుటకు, నరుదురము = అర్జునుని యుద్ధము, జిత...ఉదయతన్ - జిత = జయింపఁబడిన, అంగారపర్ణ = అంగారపర్ణుఁ డనువానియొక్క, దర్పోదయతన్ = అహంకారాతి శయము గలవగుటచే, ఆరూఢిన్ = ప్రసిద్ధిచే, తనరెన్ = ఒప్పెను.

తా. ఏకచక్రపురమునుండి బ్రాహ్మణులతోడ నిర్గమించిన పాండవులు దారుణాటవీమార్గములసంచరించుచుండ నంగారపర్ణుఁడు యుద్ధమునకు రాఁగ నర్జునుఁడాతని జయించి ప్రసిద్ధితోఁ దనరెను.

"వనజగతులన్." "జగతీరత్నగర్భాచ" అని యమరము.

"నడుచుచోన్" అన్నత్పరి శోధితప్రతులలో నొక్కదానం దక్కఁ దక్కిన వానియందెల్ల నడుచుచోనసియే కలదుగాన నే దీని నంగీకరించితి నంతియకాని భూతార్థమున, "ఇ" అనియు, వర్తమానమున, "ఉ" అనియు భవిష్యత్తున "అ" అనియు నుండుట విధియని నామతముగాదు. "నడచి, నడిచి, నడచు, నడుచు, నడవన్, నడువన్, అని ద్వివిధముగాను బెక్కు ప్రయోగములుగలవు.

వ. అంతట వారియంతరంగమునందు. 51

క. వివిధద్విజాళి భూమా
నవరతసంశ్లాఘితస్వకీయవరకల్యా
ణవిధివరద్రుపదసుతా
నవమంజులతాప్రవృత్తి నడపెఁ గుతుకమున్. 52

రామాయణ. వివిధ... ప్రవృత్తి—వివిధ=పలువిధములగు, ద్విజాళి= పక్షిసమూహములయొక్క, భూమా=బాహుళ్యమున, అనవరత = ఎల్లప్పుడును, సంశ్లాఘిత = స్తుతింపఁబడినవియు, స్వయంవరకల్యాణవిధి=స్వయంవరవివాహవిధిని గలవియు, [సంశ్లాఘిత, కల్యాణవిధి, ఇవి లతాశబ్దవిశేషణములు.] వర = శ్రేష్ఠములయిన, ద్రు = వృక్షములు, పద = స్థానములుగాఁ గలవియు సుతానవ = మిక్కిలి కోమలములైన, మంజు = మనోజ్ఞములైన, లతా=తీఁగెలయొక్క, ప్రవృత్తి = ప్రవర్తనము. చెట్లపైఁ బ్రాఁకుట యనుట. కుతుకము౯, నడపె౯ = ఆరామునకు సంతోషమును జేసెను.

మిథిలాపురోద్యానమునందలియుపవనములలోని తీవెలు చెట్లపై నుండు పక్షులు నుతింప స్వయంవర కల్యాణ మాచరించుచున్నవో యన నొప్పుచుఁ, జెట్లపైఁ దమంతన ప్రాఁకుచు రామునకు సంతసము గల్గించెను.

"ద్రుమ" "ద్రు ద్రుమాగమాః" అని యమరము.

ఇందు వృక్షములలతలుదమంతన ప్రాఁక రామునకు సంతోషముగల్గెనను వస్తువుచే, ద్విజాళిశ్లాఘింప, లతలు స్వయంవర కల్యాణ విధినందుటచేఁ గాఁబోలు వివాహార్థియగు రామునకు సంతసముగల్గెనను నుత్ప్రేక్షవ్యంజిత మగుట నిదివస్తు కృతాలంకారధ్వని, ఇందులకు మూర్తికృతకావ్యాలంకార సంగ్రహమున "సకలచ్ఛాయ గుణించి యంత్రకృతమత్స్యంబీ నృసింహక్షమా, తలనాథాగ్రణియేసె నంచువిని తద్వంశాధిపుంబట్టినక౯, సలిలచ్ఛాయగుణించియేయు నని యంచద్భీతిమార్తాండునిక౯, బలిమింబట్టఁడు వేగరాహువిధునింబై కొన్న చందంబునక౯." అని యుదాహరణమిచ్చి; "యంత్రమీనంబు దునుమాడినట్లదునుము, ననియకాఁబోలు రాహువరుక్కని గ్రహింపఁ, డనెడు నుత్ప్రేక్షవాచకంబెనయలేమి వ్యంగ్యమగు" అని వివరించెను.

భారత. వివిధ......ప్రవృత్తి - వివిధద్విజాళి = బ్రాహ్మణ సమూహముయొక్క, భూమా=బాహుళ్యముచే, అనవరత, సంశ్లాఘిత, స్వయంవర

కల్యాణవిధి, వర, ద్రుపదసుతా = స్వయంవరవివాహవిధిగల ద్రౌపది యొక్క, నవ = నూత్నమైన, మంజులతా = మనోహరత్వముయొక్క, ప్రవృత్తి = వృత్తాంతము, కుతుకమున్, నడపెన్ = పాండవులకుత్సాహము గల్గించెను.

తా. బ్రాహ్మణులు ద్రౌపదీ స్వయంవర కల్యాణమును గుఱించి ముచ్చటించుచుండఁ బాండవు లుత్సుకులైరి.

శా. అంతన్వారలు రామభద్రపదరాజ్యారూఢిచే నెంతయుం
జింతాతీతవిశేషమై ప్రబలలక్ష్మిన్మించుచంచద్ఘనో
పాంతందత్పురి గూఢరాజపదవిప్రాకారరేఖన్ శుచి
స్వాంతుల్సేరిరి తత్పురోహితముఖవ్యాక్లృప్తసన్మానులై. 53

రామాయణ. అంతన్, శుచిస్వాంతుల్ = శుద్ధమనస్కులగు, వారలు=విశ్వామిత్రాదులు, రామ...ఆరూఢిచేన్ - రామభద్రు = రాముని యొక్క, పదరాజి=పాదవిన్యాసపంక్తియొక్క, ఆరూఢిచేన్=ప్రాప్తిచే, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, చింతాతీత = భావనాతీతమగు, విశేషమై = విశేషముగల, వింత గుణముగలయనుట, [భావింపశక్యముగాని విలాసములందగు నట్లుగా ననిభావము.] ప్రబలన్=ప్రబలునట్లుగా, లక్ష్మిన్, మించుచున్ = ఐశ్వర్యమున మించుచు, అంచత్=ఒప్పిదమగు, ఘన = గొప్పదగు, ఉపాంతన్ = సామీప్యముగలదానిని, గూఢ రాజపదవి......రేఖన్ - గూఢ = ఆవృతమైన, రాజపదవి = చంద్రమార్గముగల, ప్రాకారరేఖన్=ప్రాకార శ్రేణిగలదానిని, తత్పురిన్ = ఆమిథిలానగరమును, తత్..........సన్మానులై - తత్పురోహితముఖ = ఆజనకుని పురోహితులు మున్నగు వారిచే, వ్యాక్లృప్త, చేయఁబడిన, సన్మానులై = గౌరవముగలవారై, చేరిరి.

తా. రామునిపాదవిన్యాసములచేఁ జిహ్నితమగునదియు, భావింప నశక్యమగు విలాసములకుం దగునట్లుగ శోభిల్లుచుఁ జంద్రమండలము

నారము ప్రాకారముగలదియు నగు మిథిలాపురప్రాంతము నాజనకుని పురోహితాదులు దమ్ము గౌరవింపఁగా వారు చేరిరి.

“ చింతా ” స్యాచ్చింతాస్మృతి రాధ్యానం.” అని యమరము.

“ రాజపదవి ప్రాకారరేఖ ” సంస్కృత సమాసమధ్యమున దీర్ఘము హ్రస్వమగుటకు, “ వైదేహి బంధోర్హృదయం విదద్రే.” అని కాళిదాస ప్రయోగముగలదు.

“ రాజ ” అనుటకుఁ జంద్రుఁడను నర్థముగల్గుటకు. “ రాజా నృపేలతా భేదే, పతౌ క్షత్రియ చంద్రయోః” నానార్థరత్నమాల.

భారత. రామ .... ఆరూఢిచేన్ - రామ = రమ్యమైన, భ = కాంతిగల, ద్రుపద = ద్రుపదరాజుయొక్క, రాజ్యారూఢిచేన్ = రాజ్యప్రాప్తిచే, ఎంతయున్, చింతాతీత = నిశ్చింతయగు, విశేషమై = తాత్కాలికావస్థగలదై, ప్రబల, లక్ష్మిన్ = మిక్కుటములగు బలముల యొక్క యతిశయముచే, మించు = మీఱుచుండు, చెందత్ = ఒప్పుచున్న, ఘన = గొప్పదగు, ఉపాంతన్ = సమీపప్రదేశముగల, తత్పురిన్ = ఆకాంపిల్యనగరమును, గూఢ.........రేఖన్ - గూఢ = గుప్తమగు, రాజపద = రాజచిహ్నముగల, విప్రాకారరేఖన్ = బ్రాహ్మణవేషమునలని సౌందర్యలీలచే, శుచిస్వాంతుల్ = శుద్ధమనస్కులు, తత్......సన్మానులై - తత్ = ఆ, ప్రసిద్ధమైన యనుట. పురః = ముందటికి, హిత = శ్రేయస్కరములయిన, ముఖ = సంచారముగల, వి=పక్షులచే, ఆక్షిప్త = మిక్కిలిగాఁజేయఁబడ్డ, సన్మానులై = గౌరముగలవారై, శుచిస్వాంతుల్, వారలు = ఆపాండవులు, చేరిరి.

తా. ద్రుపదుని రాజ్యపాలనముచే నొప్పారుచుండు నానగరప్రాంత భూమిని సేనలు బలిసియుండ నట్టికాంపిల్యనగరమును బ్రాహ్మణ వేష ధారులగు పాండవులు శుభసూచకములగు పక్షిసంచారములు గౌరవించుచుండఁ జేరిరి.

"భ." "నక్షత్రమృక్షంభంతారా" అని యమరము.

"విశేషమై." విశేషః కాలికోపస్థా " అని యమరము.

"ముఖ" యనుట సంచారమను నర్థముగల్గుటకు, "ముఖంనిస్సరణే వక్త్రే ప్రారంభోపాయ యోరపి." విశ్వము.

"తత్పురోహిత" ఇటఁదచ్ఛబ్దము ప్రసిద్ధార్థకమగుటకు; "అనుభవతి శచీర్థం సాధ్వృతాచీముఖాభిః." అని శ్రీహర్షుఁడు ప్రయోగించి యున్నాఁడు.

"వ్యాక్ష్ణప్త." కొన్ని ప్రతులయందు, "వ్యాక్లప్త" అని యున్నది కాని యది వ్యాకరణదుష్టము.

గీ. అందుఁ దన్నృపాలుఁ డాత్మజ కిది యుంకు
వంచు నెక్కుడ నియమించునట్టి
కార్ముకోత్తమమును ఘనమైనమూర్తిల
క్ష్యంబుసూచిరాన్నృపాత్మభవులు. 54

రామాయణ. అందున్ = ఆ మిథిలా పట్టణమునందు, తన్నృపాలుఁడు = ప్రసిద్ధుఁడగు జనకమహారాజు, ఆత్మజకున్ = కూఁతురగుసీతకు, ఇది, ఉంకువ = శుల్కము, [కన్యార్థమిడవలసిన ద్రవ్యవిశేషము] అంచున్ = అనుచు, ఎక్కిడఁగ్ = ఎక్కువెట్టుటకు, నియమించినట్టి = ఆజ్ఞాపించినట్టి, ఘనమైన, గొప్పదైన, మూర్తి, కాఠిన్యముచే, లక్ష్యంబు=చూడఁదగిన దానిని, కార్ముకోత్తమంబున్ = ధనుశ్శ్రేష్ఠమును, ఆ నృపాత్మభవులు = ఆరాజకుమారులు, రామలక్ష్మణులు, చూచిరి.

తా. మిథిలాపురమున జనకుఁడు దనకూఁతువివాహమున కిది యుంకువయని శివధనువుం జూపినయంతన యారాకొమరులు కాంచిరి.

" ఉంకువ." " ఓలియుంకువయనశుల్కమొప్పునభవ." ఆంధ్రనామశేషము.

"మూర్తి." మూర్తిః కాఠిన్యకాయయోః" అని యమరము.

"కార్ముకోత్తమము." యుద్ధకర్మకొఱకు సమర్థమైనదిగాన నీపేరు గల్గెను. "కర్మణేప్రభవతి కార్ముకం" గురుబాలప్రబోధిక. "కర్మణ ఉకఞ్" అని పాణిని సూత్రము.

భారత. అందుఁ = ఆకాంపిల్య నగరమున, తన్నృపాలుఁడు = ద్రుపదమహారాజు, ఆత్మజకుఁ = కూఁతురగు ద్రౌపదికి, ఇది = మత్స్య యంత్రచ్ఛేదనమనుట. ఉంకువ, అంచుఁ, ఎక్కిడఁ, నియమించినట్టి కార్ముకోత్తమమును = ధనుశ్శ్రేష్ఠమును, ఘనమైన, మూర్తి = శరీరము, మత్స్యస్వరూపమగు యంత్రముననుట. లక్ష్యంబు = గుఱిగా, ఆనృపాత్మ భవులు = పాండవులు, చూచిరి.

తా. ద్రుపదుఁడు ద్రౌపదీవివాహమునకు మత్స్యయంత్రచ్ఛేదన ముంకువయని; వింటిని, మత్స్యయంత్రమును జూపఁ బాండవులు చూచిరి.

వ. అటమున్న సకలదిగ్దేశాగతులైన రాజకుమారులు నిజశక్తి తారతమ్యంబునం జేసి దర్శనస్పర్శనచాలనోచ్చాలనాదివ్యా పారపారాహంకారు లగుచు, శిథిలప్రయత్నులయి తొలంగి పోవం జేవ మిగులు నమ్మహాకోదండంబు గనుంగొను నప్పుడు వారలందు. 55

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అటమున్న = అంతకుమున్నే, నానాదిగ్దేశాగతులైన, రాజకుమారులు, నిజశక్తి తారతమ్య మునంజేసి = తమశక్తిభేదములచే, తమశక్తికొలఁదిననుట. దర్శన = చూచుట, స్పర్శన = తాఁకుట, చాలన = కదలించుట, ఉచ్చాలనాది = పైకిలేపనెత్తుట మున్నగు, వ్యాపార = పనులే, సార = బలముగాఁగల, అహంకారులు, అగుచుఁ = గర్వముగలవారగుచు, శిథిలప్రయత్నులయి, తొలంగిపోవఁ, చేవమిగులు=సారవంతమగు, అమ్మహాకోదండంబు = ఆ

గొప్పవింటిని, కనుంగొనునప్పుడు = చూచునపుడు, వారలందు [రా - రామలక్ష్మణులందు, భా - పాండవులందు.]

తా. సుగమము.

చ. అనుపమదివ్యవిక్రమసమగ్రుఁడు రామవిభుండు జిష్ణుఁ డా
యనితరభేద్య రౌద్రధనువశ్రమభంగిగ వంచి బాహులీ
ల నెఱపె నభ్రగానిమిషలక్షహృదంబకవృత్తి నుర్వరా
జనహృదయాక్షివర్తనముఁ జాలఁగ సద్భుతవార్ధి ముంచుచున్.

రామాయణ. అనుపమ............సమగ్రుఁడు — అనుపమ = సాటిలేని, దివ్యవిక్రమ = గొప్పపరాక్రమముతో, సమగ్రుఁడు = పూర్ణమైన వాఁడు, జిష్ణుఁడు = జయశీలుఁడు, లేక, నారాయణుఁడు, అగు, రామవిభుండు = రాముఁడు, ఆయనితరభేద్య రౌద్రధనువు = ఇతరులచే భేదింపరాని యా శివునివింటిని, అశ్రమ = శ్రమలేనియట్లు, భంగి, కన్ = భంగము గలదానినిగా, వంచి = వక్రముగావించి, [వంచినంతమాత్రన విఱుగున ట్లొనర్చెయనిభావము] అభ్రగ.........వృత్తిన్ - అభ్రగ = ఆకసమున నున్న, అనిమిష = దేవతలయొక్క, లక్ష = సమూహముయొక్క, హృత్ = హృదయములయొక్కయు, అంబక = నేత్రములయొక్కయు, వృత్తిన్ = ఉనికిని, ఉర్వరా.........వర్తనమున్ - ఉర్వరా = సర్వసస్యాఢ్యయగునా భూమియందలి, జన = జనులయొక్క, హృదయ = మనస్సులయొక్కయు, అక్షి = నేత్రములయొక్కయు, వర్తనమున్ = ఉనికిని, చాలఁగన్ = మిక్కిలి, అద్భుతవార్ధిన్ = ఆశ్చర్యసముద్రమున, ముంచుచున్, బాహులీల = స్వభుజవిలాసము, నెరపెన్, = ప్రకాశింపఁజేసెను.

తా. రాముఁడితరాభేద్యమగు శివునివింటిని విఱిచి దేవతలయొక్కయు మనుష్యులయొక్కయు, హృదయములకును నయనములకును నాశ్చర్యము గల్గించుచు నిజబాహుబలము వెలయించెను.

"నెరపెన్." నెరయుధాతువునకు రేఫద్వయమునందును బ్రయోగములుగలవు. "నెరపెసుపర్వులకు విభుని, నిటలాలకముల్." కవికర్ణరసాయనము. "మెఱసి బలవిక్రమంబులు నెఱపువాఁడ." భారతము, ఉద్యోగపర్వము.

"లక్ష" "శతంసహస్రమయుతం, సర్వమానన్త్యవాచకం" అను ప్రమాణమున నిట లక్షకు సమూహవాచకత్వము గన్గొను.

"ఉర్వరా." యనుటకు సర్వసస్యాఢ్యయను నర్థముగల్గుటకు; "ఉర్వరా సర్వసస్యాఢ్యా." అని యమరము.

భారత. అనుపమదివ్య విక్రమసమగ్రుఁడు, రామవిభుండు = మనోజ్ఞుఁడగు ప్రభువు, జిష్ణుఁడు = అర్జునుఁడు, ఆయసితరభేద్య, రౌద్ర = భయంకరమైన, ధనువు = విల్లు, అశ్రమభంగిగన్, వంచి = శ్రమలేకుండునట్లు వంచి, అభ్రగ = ఆకాశమునుబొందిన, పైననుండుననుట. అనిమిలక్ష = మత్స్యయంత్రముయొక్కగుఱిని, హృత్, హరించునట్టి, అంబకవృత్తిన్ = బాణవ్యాపారమున, ఉర్వరాజన, హృదయ, అక్షి, వర్తనమున్, చాలఁగన్ = మిక్కిలి, అద్భుతవార్ధిన్ = ఆశ్చర్యసముద్రమున, ముంచుచున్ = మునిఁగించుచు, బాహులీల, నెరపెన్.

తా. బలవంతుఁడగు నర్జునుఁడా ధనువుచే యంత్రమత్స్యముం దునిమి యచ్చటి జనుల నాశ్చర్యపరవశులఁగావించెను.

"అనిమిష" అనుటకు దేవతలనియు మత్స్యములనియు నర్థమువచ్చుటకు, "సురమత్స్యావనిమిషౌ" అని యమరము.

చ. ఉడుటున నట్లుతన్నిహపుఁ గోడొడ్డినయొద్దు జయించి యేమనం
ద దనహాకర్ణ శల్యసముకేద గ్రతత్ప్రథనాశ్రితాధికా
భ్యుదయతఁ జెందె భీమభుజకోపుష్టి సహాయతఁ దజ్జయార్థులై
కదిసి సమస్తభూపతులుకగ్గి కొని రంతకుమున్న భంగమున్.

రామాయణ. ఉదుటనక్ = చేవచే, అట్లు, తన్మహీపుఁడు = జనకుఁడు, [తచ్ఛబ్దముప్రసిద్ధవాచకము.] ఒడ్డిన, ఒడ్డుక్ = పందెమును, శివధనువు వంచునట్టి పందెమునను‌టి. జయించి, తదసహా...ప్రథక్—తత్ = ఆ కార్యమువలని, అసహా = ఓర్వనట్టివారి, కర్ణశల్య = చెవులకు ములుకులంబోలిన, సముదగ్రతర = మిక్కిలిగొప్పదగు, ప్రథక్ = ప్రఖ్యాతిచే, ఆశ్రిత = పొందఁబడిన, అధిక = మిక్కుటమగు, అభ్యుదయతక్=శ్రేయముగల్గుటను, చెందెన్ = పొందెను. [రాముఁడను కర్తయధ్యాహార్యము.] తజ్జయార్థులై = ఆరాముం జయింపఁగోరిన వారై, సమస్తభూపతులు = అచ్చటికి వచ్చినరాజులెల్లరు, అంతకుమున్నె = తత్పూర్వమే, కదిసి = సమీపించి, భీమ = భయంకరమగు, భుజపుష్టి = రాముని బాహుబలము యొక్క, సహాయతక్ = తోడ్పాటు గల్గుటచే, భంగముక్ = భంగపాటును, కైకొనిరి=గ్రహించిరి. ఏమనక్=అప్పటియాశ్చర్యమేమన వచ్చును.

తా. రాముఁడు జనకుఁ డొడ్డిన శివుని విల్లువంచుటయను పందెమును జయించి ప్రఖ్యాతిని బడసెను. రాజులంపఱిది విని యుద్ధమునకు వచ్చి రాముని బాహుశక్తిచే భంగపాటుఁ బొందిరి.

"ప్రథనం" "ప్రథనం ప్రవిదారణం" అని యమరము.

"ప్రథా" "ప్రథాఖ్యాతౌ" అని యమరము.

ఉదుటు. "గట్టియుక్కు, చేగయూటయుదుటు చేవయురవుబిగు, వనదృఢత్వము పేరులలరు" సాంబని ఘంటువు.

భారత. ఉదుటునక్, అట్లు, తన్మహీపుఁడు = ద్రుపదుఁడు, ఒడ్డిన, ఒడ్డు = మత్స్యయంత్రము విఱుచునట్టి పందెమును, జయించి = గెలిచి, తత్, అసహా,, కర్ణ = కర్ణునితోడను, శల్య = శల్యునితోడను, గూడిన, సముదగ్రతర, ప్రథన = యుద్ధమున, ఆశ్రిత, అభ్యుదయతక్, చెందెక్ = పొందెను. [అర్జునుఁడను కర్తయధ్యాహార్యము.] తజ్జయార్థులై, సమస్తభూపతులు = రాజులంపఱును, అంతకుమున్నె, కదిసి = ఆయర్జునుండాసి,

భీమ = భీమునియొక్క, భుజపుష్టిసహాయతన్ = బాహుబలముయొక్క తోడ్పాటుచే, భంగమున్, కైకొనిరి.

తా. ద్రుపదుఁడొడ్డిన మత్స్య యంత్రచ్ఛేదనరూపమగు పందెమును గెలిచియు కర్ణశల్యాదుల యుద్ధమున జయించియు నర్జునుఁడు ప్రఖ్యాతి నెందెను. తక్కినరాజులు యుద్ధమునకు రాఁగవారిని భీమ భుజబలసహాయమున భంగపఱచెను.

ఆ. వె. అతఁడు వీర్యశుల్క యగురాజసుత నట్లు
దనదుసొమ్ముఁ జేసికొని భృశప్ర
కాశితాత్మవంశుఁ డై శోభిలెను మామ
కసదృశప్రమోద మావహిల్ల. 58

రామాయణ. అతఁడు = రాముఁడు, వీర్యశుల్క, అగు = పరాక్రమమేయుంకువగాఁగల. రాజసుతన్ = సీతను, తనదుసొమ్మున్, చేసికొని=తనవస్తువుగా నొనర్చికొని, భార్యగాఁగ్రహించి యనుట. భృశ...వంశుఁడై - భృశ = మిక్కిలి, ప్రకాశిత = ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, ఆత్మ = తనయొక్క, వంశుఁడై = కులముగలవాఁడై, మామకున్ = జనకునకు, అసదృశప్రమోదము = సాటిలేని సంతోషము, ఆవహిల్లన్ = కలుగునట్లు, శోభిలెను.

తా. వీర్యశుల్కయగు సీతను భార్యగాగ్రహించి మామకుసంతోష మొనఁగూర్చుచు వెలసెను.

"శుల్క" "శుల్కోస్త్రీ స్త్రీధనేపిచ." అని యమరము.

భారత. అతఁడు = అర్జునుఁడు, వీర్యశుల్కయగు, రాజసుతన్ = ద్రౌపదిని, అట్లు తనదుసొమ్మున్, చేసికొని = వివాహమాడి, భృశ, ప్రకాశిత, ఆత్మ, వంశుఁడు = తన వంశమునుగలవాఁడు, ఐ, మామకున్ = ద్రుపదునకు, అసదృశప్రమోదము, ఆవహిల్లన్, శోభిలెను = వెలసెను.

తా. అర్జునుఁడు ద్రౌపదిని వివాహమాడి తన వంశమును దెలి-మామకు సంతోషమొనర్చువాఁడగుచుం బ్రకాశించుచుండెను.

సీ. అసమానపాండుకీ | ర్తిసమృద్ధి జనకుండు
ధర్మరాజీడిత | కర్మపరుఁడు
స్వజననియుక్తియుఁ | బరగుణవ్యాసము
నీశ్వరాజ్ఞయుఁ | దనహృదయగతియు
నేకమై తనుఁ జాల | నెచ్చరింప నిజాను
జులసన్మతిని బిల్చి | తెలియఁజెప్పి
తమకు నందఱకును | దారభావంబున
నాచరింపఁగఁ బాత్ర | మగుట యరసి

గీ. యునికి నపుడు సుబాహు జ | యోపశోభి
తమ్ము లైనకుమార గ | త్నముల కాభు
జద్రవిణశుల్కయనుజల | జాతబాంధ
వరుచి ఘనహృదజ్ఞామోద | గరిమ నొసఁగె. 59

రామాయణ. అసమాన = సాటిలేని, **పాండుకీర్తి** = తెల్లనికీర్తియొక్క, సమృద్ధి=ఆధిక్యముగలవాఁడు, జనకుండు, ధర్మ..... పరుఁడు - ధర్మ = ధర్మముయొక్క, రాజి = పంక్తిచే, ఈడిత = స్తుతింపఁబడిన, కర్మపరుఁడు = కార్యములయందు దాసక్తిగలవాఁడు, స్వజన = తనయాప్తజనులయొక్క, నియుక్తియున్ = ఆజ్ఞయు, వర = వరులయొక్క, గుణవ్యాసమున్ = గుణవిస్తారమును, ఈశ్వరాజ్ఞయున్ = దేవునినుజ్ఞయు, భగవంతుని ప్రేరణయనుట. తన హృదయగతియున్ = తనమనోభిప్రాయమును, ఏకమై = ఒక్కటియై, తనున్ = తన్ను, జనకుననుట. చాలన్ = మిక్కిలి, ఎచ్చరింపన్ = ప్రేరేపింపఁగా, నిజానుజున్ = తనతమ్ముని, కుశధ్వజుననుట. లసన్మతిని = ప్రకాశించుబుద్ధిగలవాని, పిల్చి, తెలియన్,

చెప్పి = తెలియునట్లు చెప్పి, [రాఘవులు నల్వురకును దమపుత్రికల నల్వుర నిచ్చి వివాహము సేయుట యుచితమని తెలియునట్లు చెప్పి యని భావము.] తమకున్, అందఱకున్ = తమకెల్లరకు, జనకాదులకనుట. ఉదారభావంబునన్ = గొప్పతనముతో, ఆచరింపంగన్ = చేయుటకు, పాత్రము = యుక్తము, అగుట, అరసి యునికిన్ = తెలిసియుండుటచే, అపుడు, ఆసుబాహుజయోపశోభి తమ్ములైన=చక్కనిబాహు విజయముగలరాముని తమ్ములైన, కుమారరత్నములకున్ = లక్ష్మణ భరతశత్రుఘ్నులకు, ఆభుజద్రవిణకులక్ = భుజబలమనెడి ద్రవ్యము నేయుంకువగాఁగల సీతయొక్క, అనుజలన్ = చెల్లెండ్రగు నూర్మిళామాండవీ శ్రుతకీర్తులను, జాత......గరిమన్ - జాత = జనించిన, బాంధవరుచి = బంధుత్వమునందలి యభిరుచిచేత, ఘన = గొప్పదగు, హృదయాబ్జ = తామరవంటి మనస్సునందలి, ఆమోదగరిమన్ = సంతోషాతిశయమును, లేక, హృదయాబ్జ = హృదయమనెడి తామరలయందలి, ఆమోదగరిమన్ = పరిమళాతిశయమును, ఒసంగెన్ = ఇచ్చెను.

తా. శుద్ధకీర్తియై, ధర్మాసక్తుఁడగుజనకరాజు, దనరాఁకుటయు, గుణాతిశయములు, నీశ్వరప్రేరణయు, నిజమనోభీష్టప్రకారము నొక్కపై తన్నెచ్చరింపఁ దనతమ్ముఁడగు కుశధ్వజుం బిలిపించి యాతనితో దాశరథులు నల్వురకును దమపుత్రికలనిచ్చుట మేలని తెలియఁజెప్పి, యికార్య మాచరించుట యుక్తమగుట దెలిసిన వాఁడగుటచే, యారాముని తమ్ములగు లక్ష్మణ భరతశత్రుఘ్నులకు సీతచెల్లెండ్రగు నూర్మిళామాండవీశ్రుతకీర్తులనీయ నిశ్చయించెను.

ఇటదాశరథులకు సీతాదులనిచ్చుటకు స్వజననియుక్తి కారణమయ్యెను. ఇది స్వజన నియుక్తియకాని గురుజననియుక్తికాదు కావున జనకుఁ "డాత్మబుద్ధిస్సుఖ" మ్మను చొప్పున నడచికొనువాఁడుగాన "స్వజననియుక్తి" యంత దృఢమగు కారణముగాఁ జాలదు. కాఁబట్టియే "వరగుణవ్యాస"మను నూతనకారణము దేవలసెనుగాని, "భక్షితేపి లశు

నేనశాంతో వ్యాధి" యనులాగున నాత్మబుద్ధిననుసరించు వాని కీగుణవ్యాస మిష్టముగాక పోవచ్చును. "లోకోభిన్నరుచి" గదాయని తలఁచియే "యీశ్వరాజ్ఞ" యనెడి మూఁడవకారణముం దెచ్చికొనెను. ఇందుఁ బూర్వమున్న దోషముపశాంత మయ్యెఁగాని, యీపదమున నించుక కాఠిన్యము దోఁచుటచే దానికి మృదుత్వమునొసఁగఁ "దనహృదయగతియు" నని జంటించెను.

"వ్యాసము." "విస్తారోవిగ్రహోవ్యాసః" అని యమరము.

భారత. అసమాన, పాండు = పాండురాజుయొక్క, కీర్తిసమృద్ధి = కీర్తియొక్కవృద్ధికి, జనకుండు = పుట్టుకయగువాఁడు, ధర్మరాజు, ఈడితః = స్తోత్రము చేయఁబడిన, కర్మపరుఁడు = కర్మములుగలిగినవాఁడు, స్వజనని యుక్తియున్ = కుంతియొక్క వాక్యమును, పరగుణ, వ్యాసమునీశ్వర = వ్యాసునియొక్క, ఆజ్ఞయున్, తనహృదయగతియున్, ఏకమై=ఒకటిగాఁ జేరి, తనున్, చాలన్, హెచ్చరింపన్, నిజానుజులన్ = తన సోదరులను, భీమా, అర్జున, నకుల, సహదేవులననుట. సన్మతిని = మంచిబుద్ధిచే, పిలిచి, తెలియన్, చెప్పి = వారికి తెలియులాగుఁజేసి, తమకున్ అందఱకును, దారభావంబునన్ = భార్యార్థమున, ఆచరింపంగన్, పాత్రమగుటన్. అరసియునికిన్=విచారించి యుండుటచే, అప్పుడు, సుబాహుజయోపశోభితస్ఫురితులైన, భుజపరాక్రమ శోభితులగు, కుమారరత్నములకును = పుత్రశ్రేష్ఠులకు, ఆభుజద్రవిణశుల్క=బాహుబలమునే శుల్కముగాఁ గలిగిన, ద్రౌపది,అను= అనెడి, జలజాత బాంధవరుచి=సూర్యకాంతి, ఘనహృగజ్జామోదగరిమన్ = గొప్పవైనహృదయములనెడి తామరలకు సంతోషమనెడి వాసనయొక్క గొప్పతనమును, ఒసఁగెన్ = ఇచ్చెను.

తా. ధర్మరాజు తనతల్లి యానతియు వ్యాసునియాజ్ఞయు తన యిష్టము నొక్కటిగానుండుటంబట్టి తమయేవురకును ద్రౌపది భార్యాత్వము

నొందుట యుక్తమని భావించి తమ్ముల రావించి యా వృత్తాంతము వారికిఁ దెలిపెను. వారెల్లరును ద్రౌపదియందాసక్తులైరి.

"ఈడిత." "ఈడిత పణాయిత పనాయిత ప్రణుత" అని యమరము.

ఇట అమోదగరిమయను స్థలమున, అమోదమనెడి అమోదమని శ్లిష్టరూపకము.

వ. అంతన్ దత్ప్రవృత్తి యాకర్ణించి. 60

క. తనయులు దాను నపుడు త
జ్జనకుం డరుదెంచి చూచుజనులకు ననుభా
వనిరూఢిమానితానం
తనవోత్సవముగ నొనర్చెఁ దత్పరిణయమున్. 61

రామాయణ. తజ్జనకుఁడు = ఆ రాజపుత్రుల తండ్రియగు దశరథుఁడు, తనయులున్=కుమారులును, తానును, అప్పుడు, అరుదెంచి, చూచుజనులకున్ = అచ్చటికివచ్చి చూచువారికి, అనుభావనిరూఢిన్ = ప్రభావమహిమచే, మానిత = సమ్మానింపఁబడిన, అనంత = పెక్కు, నవోత్సవముగన్ = క్రొత్తయుత్సవముగా, తత్పరిణయము = వారి వివాహమును, ఒనర్చెను = చేసెను.

తా. దశరథుఁడు, భరత, శత్రుఘ్నులతోనటకువచ్చి చూచువారలకుత్సాహము గలుగునట్లు, వివాహము గావించెను.

భారత. అపుడు, తజ్జనకుఁడు = ద్రౌపది తండ్రియగు ద్రుపదుఁడు, తనయులున్, తానును = కుమారులగు దృష్టద్యుమ్నాదులును, తానును, ఎంచి చూచు జనులకున్ = తలపోయు జనులకు, అరుదు = ఒకతె ఏవురకు భార్యయగుట, ఆశ్చర్యము, అనుభావనిరూఢిన్ = అనెడి తలంపుయొక్క దార్ఢ్యమును, మాని = వదలి, తాను, అంతన్ = పిమ్మట, తత్ పరిణయము = ఆ ద్రౌపదీ వివాహమును, నవోత్సవముగన్, ఒనరించెను=నూత్నమగు నుత్సవముగా, ఒనర్చెను = చేసెను.

తా. అట్టి సందర్భమున ఒకతె అయిదుగురిని వివాహముచేసికొనుటకు ఆశ్చర్యమను తలంపునుమాని పాండవులకు, మిక్కిలి వేడుకతో వివాహముగావించెను.

వ. అందు. 62

క. త్రిజగద్భూషణ మగుభూ
మిజనాదృతశీలఁ గృష్ణమృగనేత్రఁ బురం
ధ్రిజనులు గై సేసిరి సొం
పు జనింప వివాహయోగ్య భూషావిధులన్. 63

రామాయణ. త్రిజగద్భూషణమగు = మూఁడు లోకములకును నాభరణముగా నుండుదానిని, ఆదృతశీలన్ = గౌరవింపఁబడిన స్వభావము గలదానిని, కృష్ణమృగనేత్రన్ = జింకయొక్క కన్నులవంటి కన్నులుగల దానిని, భూమిజన్ = సీతను, పురంధ్రిజనులు = అంతఃపుర స్త్రీలు, సొంపు, జనింపన్ = సంతోషమునుగలిగింపఁగా, వివా..............విధులన్ - వివాహయోగ్య = వివాహమునకుఁ దగిన, భూషావిధులన్ = నగలున్నగు నలంకార కార్యములచే, గై సేసిరి = అలంకరించిరి.

తా. ముల్లోకములకు నలంకారమగు నాసీతాదేవిని స్త్రీలు వివాహయోగ్యముగా నలంకరించిరి.

"కృష్ణమృగనేత్రన్." కృష్ణమృగముయొక్క నేత్రమువంటి నేత్రము గలదానిననుటకు. "అపుడాచందనగంధి గంధగజయానన్." అని శంకరకవి ప్రయోగముగలదు.

"పురంద్రి." "గృహమును భరించునదని యర్థము." పురంగృహం ధరతీతి పురంధ్రీ. ధృఞ్ ధరణే." గురుబాల ప్రబోధిక. "పురంధ్రి జనులు." ఇది సాధ్యసమాసము.

భారత. త్రిజగద్భూషణమగు, భూమిజన = భూజనులచే, ఆదృత శీలన్ = గౌరవింపఁబడిన స్వభావముగలదానిని, మృగనేత్రన్, కృష్ణన్ =

ద్రౌపదిని, పురంధ్రిజనులు, సొంపు, జనింపన్ = కలుగులాగున, వివాహయోగ్యభూషావిధులన్, కైసేసిరి = అలంకరించిరి.

తా. త్రిలోకభూషణమగు నా ద్రౌపదిని స్త్రీలు నానావిధాభరణములతో నలంకరించిరి.

మహాస్రగ్ధర. లలనం గై సేసి కాంతర్రమణగృహమహాలక్ష్మివై యొప్పుమంచున్
గలితాశీర్వాదలై రక్కడమముగురు భాగ్యస్థితుల్మీఱనీ దృ
గ్బలవన్మాల్యాంగరాగాభరణవసనసౌభాగ్యలక్ష్మీకలై కాం
తల గత్సంసేవలందుం దలఁపు మనుచును తెక్కం బ్రాపించిరందున్. 64

రామాయణ. అందున్ = ఆ ప్రదేశమున, కాంతల్ = స్త్రీలు, లలనన్ = సీతను, కైసేసి = అలంకరించి, రమణ.............లక్ష్మివై - రమణగృహ = భర్తృగృహమునకు, మహాలక్ష్మివై = శ్రీమహాలక్ష్మివై, ఒప్పుము, అంచున్ = అనుచు, కలితాశీర్వాదలైరి = ఆశీర్వదించినవారైరి, అక్కడమ, ముగురు = తక్కినయామూవురు, ఊర్మిళామాండవీశ్రుతకీర్తులనుట. భాగ్యస్థితుల్, మీఱన్ = ఐశ్వర్యస్థితు లతిశయించులాగున, ఈదృక్.............లక్ష్మీకలై = ఈదృక్ = ఈలాటి, బలవత్ = బలవంతములగు, గొప్పవగునట్టి యనిభావము. మాల్య = పూలదండలవలనను, అంగరాగ = గంధమువలనను, ఆభరణ = నగలవలనను, వసన = వస్త్రములవలనను, సౌభాగ్యలక్ష్మీకలై = మనోజ్ఞతాతిశయముగలవారై, కాంత... సంసేవలందున్ - కాంత = భర్తలయెడ, లగత్ = తవిలిన, సంసేవలందున్ = సేవలయందు, తలఁపు = కోరెక్కలను, మనుచు = పోషించు,

ఉత్కంఠన్ = ఉత్సాహమును, ప్రాపించిరి = పొందిరి, వేగిరపాటును జెందిరని భావము.

తా. కొందఱు స్త్రీలు సీత నలంకరించి భర్తృగృహమున శ్రీమహాలక్ష్మివలె మనుచుండుమని యాడిరి. తక్కినమూవురగు నూర్మిళా మాండవీ శ్రుతకీర్తులును సీతాదేవితో సమానముగా నలంకారముగాంచి భర్తృసేవాసముత్సుకలై యుండిరి.

భారత. కాంతల్, లలనన్ = ద్రౌపదిని, కై సేసి, రమణ = భర్తలయొక్క, పాండవులయొక్క యనుట. గృహ, మహాలక్ష్మివై, ఒప్పుము అంచున్ = అనుచు, కలితాశీర్వాదలైరి = ఆశీర్వదించిరి, అక్కడన్ = ఆభర్తృగేహమున, గురుభాగ్య = గొప్పభాగ్యముగలదానా, [ఇది ద్రౌపదియొక్క సంబుద్ధి] మనుమ్ = మన్నుమ, స్థితుల్, మీఱన్ = అతిశయింపఁగా, ఈదృక్ = ఈలాటి, బలవత్, మాల్య, అంగరాగ, ఆభరణ, వసన, సౌభాగ్య లక్ష్మీకలా = సౌభాగ్యసంపత్సమృద్ధియొక్క, ఏకాంత=మిక్కిలియు, లగత్ = తగిలిన, ఆసక్తిగలయనుట. సంసేవలందున్ = అనుభవములందు, తలఁపును = తలంపును, అనుచున్, ఉత్కంఠన్, అందున్, ప్రాపించిరి = పొందిరి.

తా. ద్రౌపదిని గొందఱు ముత్తైదువ లలంకరించి భర్తలయిండ్ల మహాలక్ష్మివై మనుమనుచు నాశీర్వదించిరి. మఱియు నీవిట్టి యలంకారములు ధరించినపుడెల్ల మన్నుం దలంపుమనుచు నాబిడఁ బ్రాపించిరి.

వ. తద్వధూజనకుండును దత్కాలసముపస్థితంబైన వరసమాగమంబున కత్యంతసంతుష్టుం డగుచు ననంతవిభవసంపదలు వెదల, నెదురుకోలు సేయించి, తత్ప్రవేశోత్సవంబు నడపునపుడు. 65

రామాయణ భారతార్థములు సమము. సుగమము.

సీ. నృపకన్యకల కనిందితనవభ్రమరకా
స్యవిలాసలక్ష్మి నిరస్తపూర్ణ
తారకాధిపతులకారయఁ దత్పూర్వ
భవసంచితోరుతపఃఫలంబు
లే గురుశుభగుణభోగాంచితులు వీరు
లీరీతిఁ దగఁ బతులైరటంచు
లోకరక్షణ చతురాకార భాగ్దివ్య
విమల తేజోవిలాస మిది యనుచు

గీ. నర్థినేతెంచి చూచెఁ బౌరాళియత్యు
దారమణి భూషణోజ్జ్వల దాశరథుల
మాంగలికవస్త్రరత్నభూషాంగరాగ
పాండుసూనులఁ గన్నులపండువుగను. 66

రామాయణ. నృపకన్యకలకున్ = రాజకన్యకలకు, సీతోర్మిళా మాండవీ శ్రుతకీర్తులకనుట. అనిందిత............తారాధిపతులకున్ — అనిందిత = నిందింపఁబడని, నవభ్రమరక = మనోహరమగు ముంగురులతోఁ గూడిన, ఆస్య = ముఖముయొక్క, విలాసలక్ష్మి = శోభాతిశయముచే, నిరస్త = తిరస్కరింపఁబడిన, పూర్ణతారకాధిపతులకున్ = పూర్ణచంద్రుని గలవారికి, ఆరయన్ = విచారింపఁగా, తత్పూర్వ.........ఫలంబులే—తత్ = ఆ, పూర్వభవ = పూర్వజన్మమునందు, సంచిత = సంపాదింపఁబడిన, ఉరు = గొప్పదగు, తపఃఫలంబులే=తపస్సువలని ప్రయోజనములే, గురు............అంచితులు - గురు = గొప్పదగు, శుభగుణ = సద్గుణములయొక్క, భోగ=అనుభవమున, అంచితులు = ప్రకాశించువారు, వీరలు = రామ లక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్నులు, ఈరీతిన్, తగన్, పతులైరి, అటంచున్ = ఇట్లు భర్తలైరంచు, లోక............విలాసము - లోక

రక్షణ = లోకముల రక్షించుకొఱకు, చతుః, ఆకారభాక్ = నాల్గువిధములైన యాకారములుపొందిన, దివ్య = దేవతాసంబంధమగు, విమల=నిర్మలమగు, తేజోవిలాసము, ఇది, అనుచున్=అంచు, అత్యుదార.........దాశరథులన్ - అత్యుదార = మిక్కిలి గొప్పవగు, మణిభూషణ = రత్నభూషణములవలన, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించుచున్న, దాశరథులన్ = దశరథపుత్రులగు రామ లక్ష్మణులను, మాంగలిక...........సూనులన్ = మాంగలికవస్త్ర = మంగళార్థమగు వస్త్రములు గలవారును, [వివాహోచితమగు పసుపు దోవతులు ధరించినవారనుట.] రత్నభూషా = రతనంపుఁదొడవులు గలవారును, అంగరాగ = మైపూఁత గలవారును, పాండు=తెల్లనైన, సూనులన్ = పుష్పములుగలవారు నగు వారిని, పౌరాళి = పురజనసమూహము, అర్థిన్ = కోర్కెతో, ఏతెంచి = వచ్చి, కన్నులపండువుగను = నేత్రపర్వమగులాగున, చూచెన్ = కాంచెను.

తా. చంద్రుం దిరస్కరించు మోములుగల యా సీతాది రాజకన్యకలకు వారి పూర్వజన్మ తపఃఫలములే యిట్టి కల్యాణగుణ పరిపూర్ణులగు భర్తల నూపెత్తెనని యాడుచును; లోకముల రక్షించునట్టియు, నాలుగాకారములు ధరించినట్టియు, దైవసంబంధమగు తేజోవిశేషమిదియనుచును, రత్నభూషాసముచితులై మాంగలిక వస్త్రాదిధారులగు నాదాశరథులఁ బురజనులు ప్రీతితోఁడ నరుదెంచి నేత్రపర్వముగాఁ గాంచిరి.

"భ్రమరక." "తే లలాటే భ్రమరకాః." అని యమరము.

"దాశరథులు." అపత్యార్థకతద్ధితము.

భారత. నృపకన్యకున్ = రాజకన్యకు, ద్రౌపదికనుట. అలక... ....భ్రమరకున్-అలక = ముంగురులచే, సందిత = దూషింపఁబడిన, తిరస్కరింపఁబడినయనుట. భ్రమరకున్=తుమ్మెదలఁగల దానికి, ఆస్య.............తులకున్ = ఆస్యవిలాసలక్ష్మి, నిరస్త = తిరస్కరింపఁబడిన, పూర్ణతారకాధిప = పూర్ణచంద్రునియొక్క, తులకున్ = సామ్యముగలదానికి, ఆరయన్, తత్పూర్వభవ = అంతకుముందు జన్మమునందు,

సంచిత = సంపాదితమైన, ఉరు తపఃఫలంబులు = గొప్ప తపస్సుయొక్క ఫలములు; ఉరుశుభగుణ, భోగ, అంచితులు = ఒప్పెడివారు, వీరలు, వీరు, ఏగురు=ఏవురు, పాండవులనుట. ఈరీతిన్, తగన్, పతులైరి, అటంచున్ = అని చెప్పుచు, లోకరక్షణ........విలాసము—లోకరక్షణ = లోకరక్షణార్థమగు, చతుర = సమర్థమైన, ఆకారభాక్ = ఆకారమును బొందిన, దివ్య = దేవసంబంధమయిన, ధర్మానిలేంద్రాశ్వినేయ సంబంధములగుననుట. విమల, తేజః = అంశయొక్క, విలాసము, ఇది యనుచున్, అత్యుదార, మణిభూషణ, ఉజ్జ్వలత్ = ప్రకాశించెడి, ఆశ = దిక్కులు గల, రథులన్ = రథములుగలవారిని, మాంగలిక వస్త్రి, రత్నభూషా, అంగరాగ = మైపూఁత, వీనితోఁగూడిన, పాండుసూనులన్ = పాండుపుత్రులను, పౌరాళి, అర్థిన్, ఏతెంచి, కన్నుల పండువుగన్, చూచెన్ = కాంచెను.

తా. ద్రౌపదియొక్క పూర్వజన్మతపఃఫలమే యీ యేవురుపతులరూపునఁ గలైననియు, లోకరక్షణార్థము దేవాంశల జనించినవారనియు నచ్చటి పౌరులాడుచు నా పాండుపుత్రులఁ గన్నుల పండువుగాఁ గాంచిరి.

"అలకసందిత" "అలకాశ్చూర్ణకుంతలాః" అని యమరము. ద్రౌపది పూర్వజన్మమున నేవురు భర్తలఁ గోరెననుటకు, "ఈశ్వరుండు ప్రసన్నుండయి వరంబు వేఁడుమనిన నక్కన్యక నాకుం బతిదానంబుఁ బ్రసాదింపుమని యర్థిత్వంబున నేను మాఱులు వేఁడినం గరుణించి యీశ్వరుండు నీకు దేహాంతరంబున నేవురు పతులగుదురని" ఆదిపర్వము.

చ. అలఘుని రాజవంశమణు లై విలసిల్లెడు నక్కుమారకు
ల్వలుగురు రూపవైభవకళల్గడు మీఱుచు సద్గుణాతి శీ
తల చతురాకృతిన్ మెఱయుశీతజ్జన కాన్వయభాగ్యలక్ష్మినా
వలరెడు పెండ్లికూఁతుల సరోదాదర మొప్పఁగనోలిఁ బెండ్లియై.

రామాయణ. అలఘుతర = మిక్కిలి గొప్పదగు, అజవంశ = అజ మహారాజుయొక్క వంశమనెడి వెదురునందు, మణులై = రత్నములై, [వెదరునుండి ముత్యము లుదయించును.] విలసిల్లెడు=ప్రకాశించుచుండెడు, అకుమారకుల్ = ఆ బిడ్డలు, నలుగురు = నల్వురు, రామలక్ష్మణ భరతశత్రుఘ్ను లనుట. రూపవైభవకళల్=రూపాతిశయము, కడు, మీఱుచుక్ = మిక్కిలి యతిశయించుచు, సద్గుణ..............ఆకృతిక్ - సద్గుణ = మంచిగుణముల చేత, అతిశీతల = మిక్కిలి చల్లనగు, చతురాకృతిక్ = నాల్గు ఆకారములచే, మెఱయు = ప్రకాశించు, తజ్జనకాన్వయ = ఆజనకుని యొక్క వంశమునందలి, భాగ్య, లక్ష్మినాక్ = లక్ష్మియో యనులాగున, అలరెడు, ఒప్పెడు పెండ్లికూఁతులక్ = పెండ్లికుమార్తెలను, సదాదరము, ఒప్పఁగక్ = మంచియాదరమొప్పఁగా, ఓలిక్ = వరుసగా, పెండ్లియై = వివాహమాడి.

తా. అజవంశమణులగు నారామాదులు జనకరాజ వంశమునందలి భాగ్యలక్ష్ములో యనఁదనరు నాసీతాదులం బెండ్లియాడి. పేర్చిరని ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

" అలఘుతరాజవంశమణులై " వంశమనెడి వంశమున ననిఁగాటు శ్లిష్టరూపకము. వెదురునుండి ముత్యములు కల్గుననుటకు: "కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖ మత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవ వేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితానిలోకే తేషాంహి శుక్త్యుద్భవమేవ భూరి" అని మల్లినాథసూరి కుమారసంభవ వ్యాఖ్యానమున నుదాహరించియున్నాఁడు.

భారత. అలఘుతక్ = గొప్పతనముచే, రాజవంశమణులై, విలసిల్లెడు, అకుమారకుల్ = ఆధర్మజ భీమార్జున నకుల సహదేవులు, నలు = నలునియొక్క, గురు=గొప్పదగు, రూపవైభవకళల్, కడుక్, మీఱుచుక్ = అతిశయించుచు, సద్గుణ, అతిశీతల, చతుర = మనోజ్ఞమైన, ఆకృతిక్, మెఱయు, తత్ = ఆ ద్రౌపదియొక్క, జనక = తండ్రియైన ద్రుపదుని,

అన్వయభాగ్యలక్ష్మినాన్, జలరెడు, పెండ్లికూఁతున్ = ద్రౌపదిని, లస దావరము, ఒప్పన్, తగన్, ఓలిన్, పెండ్లియై = వివాహమాడి.

తా. రాజవంశ శ్రేష్ఠులగు నపాండవులు ద్రుపదాన్వయ భాగ్యలక్ష్మియగు ద్రౌపదిం బెండ్లాడి.

గీ. అతులితానందమునఁ బేర్చిరంత విదుర
మంత్రి ధృతరాష్ట్రుఁ డమ్మహా మహులతండ్రి
వినిహతమనోవిచారుఁడై తనదుపురికిఁ
గొడుకుల వధూయుతముగఁ దోడ్కొనుచురాఁగ. 68

రామాయణ. అతులితానందమునన్ = సాటిలేని యానందముచే, పేర్చిరి = అతిశయించిరి, అంతన్=పిమ్మట, విదుర=వివేకులైన, మంత్రి = ప్రధానులచే, ధృత = ధరింపఁబడిన, రాష్ట్రుఁడు = రాష్ట్రముగలవాఁడు, అమ్మహామహుల తండ్రి = ఆ మహాత్ములగు రాములు తండ్రి, దశరథుఁ డనుట. వినిహత = నాశము గావింపఁబడిన, మనోవిచారుఁడై = మనోవిచారము గలవాఁడై (పుత్రులకు వివాహముగానలయుఁగదా యను విచారము దొలఁగినవాఁడై యనుట) తనదు పురికిన్ = నిజనగరమగు నయోధ్యకు, కొడుకులన్ = కుమారులను, వధూయుతముగన్ = భార్యలతోఁ గూడు నట్లుగా, తోడ్కొంచున్, రాఁగన్ పిలుచుకొనిరాఁగ.

తా. దశరథుఁడు విగత మనోవిచారుఁడై వధూవరులం దోడ్కొని యయోధ్యాభిముఖుఁడయిరాఁగ. ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

భారత. అతులితానందమునన్, పేర్చిరి, అంతన్, విదురమంత్రి = విదురుని మంత్రిగాఁగల, ధృతరాష్ట్రుఁడు, అమ్మహామహుల తండ్రి = ఆపాండవుల పెదతండ్రి, వినిహత మనోవిచారుఁడై = పాండవులు మరణించిరికదా యనెడి విచారము వీడినవాఁడై, తనదు పురికిన్ = హస్తినకు, కొడుకులన్ = పాండవులను, వధూయుతముగన్ = ద్రౌపదితోఁ గూడినట్లు, తోడ్కొంచున్, రాగన్.

తా. విదుర మంత్రియుతుఁడగు ధృతరాష్ట్రుఁడు పాండవులు మరణింపక బ్రదికియున్నందులకై విచారము దక్కి వధూసహితముగ వారిని హస్తినకు రావింప.

సీ. ప్రౌఢిఁ బేర్చినవారి౯భావ మెలర్పంగ
ననుపశాంతాత్మత ౯ నరుగుదెంచి
రాకుమారులవైరి ౯ లోకాభిగమ్యభు
జావిజృంభణగుణ౯శ్లాఘనుండు
వీరు నర్జునుఁ బర౯శూరులసత్ప్రతా
పాన్వితభీమబా౯హాసహాయుఁ
డై యొప్పినట్టి యా౯హవజయశోభిరా
ముం డని వేడ్క ౯ బెం౯పున వెదకుచుఁ
గీ. బఱపె మిక్కిలి జూడ్కులం ౯ దఱిని గడచి
యవల దాశరథిశ్రేష్ఠుఁ ౯ డైనయతని
పైఁ బురస్థితజనసం౯బకమ్ముచిత్త
ములమహాదరసంభ్రమ౯ములయనపుడు. 69

రామాయణ. ప్రౌఢిన్, పేర్చిన = దిట్టముగ గర్వించి, నవ = నూతనమైన, అరిభావము = శాత్రవము, ఎలర్పంగన్ = ఒప్పుచుండఁగా, అనుపశాంత, ఆత్మతన్ = శాంతింపని బుద్ధిగలవాఁడగుటచే, అరుగుదెంచి, రాకుమారులవైరి = రాజకుమారులకు శత్రువు, లోకాభిగమ్య ......శ్లాఘనుండు - లోకాభిగమ్య = లోకులచేఁ బొందఁబడిన, భుజావిజృంభణ గుణ = శౌర్యాతిశయమనెడి గుణముయొక్క, శ్లాఘనుండు = పొగడ్త గలవాఁడు, [లోకులీతని బాహాబలముంగూర్చి శ్లాఘించుచున్నారనుట.] వీరున్ = పరాక్రమశాలియైన, అర్జునున్ = కార్తవీర్యార్జునుని, పరశు... ...సహాయుఁడై - పరశు = గండ్రగొడ్డలిచే, ఉరు = మిక్కిలి, లసత్ =

ప్రకాశించుచున్న, ప్రతాపాన్విత = పరాక్రమ సమన్వితమగు, భీమ = భయంకరమైన, బాహాసహాయుఁడై=భుజబలమును సహాయముగాఁగలవాఁడై, [ఇట బాహాశబ్దము బాహాబలమున కుపలక్షణము.] ఓర్చినట్టి = జయించినట్టి, ఆహవజయశోభి = యుద్ధవిజయమునఁ బ్రకాశించువాఁడు, రాముఁడు = రాముఁడు, పరశురాముఁడనుట. అని వేడ్క పెంపునన్ = యుద్ధమునందలి యుత్సాహాతిశయమున, వెదకుచున్, అందఱిని, కడచి, అవలన్, పురస్థిత= ఎదుటనుండు, జనకదంబకము చిత్తములన్ = జన సమూహముయొక్క మనస్సునందు, మహాదరసంభ్రమము = మిక్కిలి భీతివలనఁగల్గిన భ్రమ, ఒలయన్=కలుగఁగా, అపుడు, దాశరథిశ్రేష్ఠుఁడైన, అతనిపైన్ = దశరథ పుత్రులలో శ్రేష్ఠుఁడగు నారామునిపై, చూడ్కులు, మిక్కిలి, పఱపెన్ = ప్రసరింపఁజేసెను.

తా. పరశురాముఁడు నూత్నక్షాత్రప్రయుక్తుఁడై శాంతివిహీనుఁడై యుద్ధపువేడ్కనటు కరుదెంచి యటఁగలవారల నెల్లం గడచి రామునిపై చూడ్కులు నిగుడించెను.

భారత. ప్రౌఢిన్, పేర్చినవారిన్, భావము, ఎలర్పంగన్ = సంతస ముతో, అనుపన్, శాంతాత్మతన్, ఆకుమారులు=ఆరాజకుమారులు, పాండవులు, అరుగుదెంచిరి=వచ్చిరి, అవైరి.........శ్లాఘన్ - అవైరి లోకాభిగమ్య = శాత్రవులచేఁ బొందరాని, భుజావిజృంభణగుణ శ్లాఘన్ = భుజ దర్పమువలని పొగడ్తలో, ఉండు, వీరున్, అర్జునున్ = అర్జునుని, పర శూరులన్ = శత్రువును, సత్.............సహాయుఁడై - సత్ = ప్రకాశమగు, ప్రతాపాన్విత, భీమ = భీమసేనునియొక్క, బాహాసహాయుఁడై = భుజబలము సాయముగాఁ గలవాఁడయి, ఓర్చినట్టి, జయించినట్టి, ఆహవజ = యుద్ధమునవలనఁగల్గిన, యశోభిరాముండని = కీర్తిచే నందమైనవాఁడని, వేడ్క పెంపునన్, వెదకుచున్, పురస్థిత = పట్టణమునను న్న, జనకదంబకము = జనులసమూహము, చిత్తములన్, మహాదర = మిక్కిలిగౌర

షము, సంభ్రమము = ఆశ్చర్యము, ఒలయన్, అపుడు, అందఱిని, కడచి, అవలన్ = చలింపని, ఆశః = అపేక్షచే, రథిశ్రేష్ఠుఁడైన = రథికశ్రేష్ఠుఁడైన, అతనిపైన్ = ఆయర్జునునిపైన, మిక్కిలి, చూడ్కులు, పఱపెన్ = ప్రసరింపఁజేసెను.

తా. ద్రుపదుఁడనిపినంతనే యారాజకుమారులు హాస్తినకరుదెంచిరి. అచ్చటిపురజనులు యుద్ధవిజయమువలని కీర్తిచే శోభితుఁడనియు, పరాక్రమశాలియగు భీమునిసాయముగాఁ గలవాఁడనియు నర్జునింబొగడుచు నత్యంతాదర సంభ్రమములతో నటఁగలవారినెల్లఁ గడచియాతనిపైఁ జూడ్కులు పఱపిరి

వ. కనుంగొనుజనులు తదనంతరంబ. 70

సుగమము.

సీ. ఎంతయొను నద్భుతం * బీరామభార్గవ
రాము లసత్ప్రౌఢి * యేమిచెప్ప
బలవ దనేక పక్షతుల నాను గుణ్యంబు
జగ దుపశోభితంబుగ భజించెఁ
గంటిరే యనువారు * గడఁకనేతద్వర
పురుషు లన్యోన్యంబు * నారసి యెచ్చ
రెట్టుగాఁగలవారొ * యిటమీఁద ననుశంక
మదిఁబెట్టువారు నక్కొదవ లేల?
గీ. యొదవు మనభాగ్యమహిమ కక్షయోనిజాత
మహితనయ కృష్ణ మృగనేత్ర * మంజుగాత్రి
యైదువతనంబు బ్రోఁక మా * యమ్మ యనుచు
సతికిఁ గేల్మోడ్చువారు నైక్షసందడిలిరి. 71

రామాయణ. ఈ రామభార్గవరాముల సత్ప్రౌఢి = శ్రీరామభార్గవ రాముల యొప్పిదమగు దిట్టతనము, ఏమిచెప్పన్ = ఏమనిచెప్పన్, ఎంత

యుఁ, అద్భుతంబు = ఆశ్చర్యము, బలవత్, అనేకప = ఏనుఁగులయొ క్క, తులన్ = సాటిని, అనుగుణ్యంబున్ = తగులాగునను, జగదుపశ్లోకి తంబుగన్ = లోకముచేఁ బొగడఁబడినట్లు, భజించెన్, పొందెను. ఇచ్చ టిక్రియకుఁ 'ప్రౌఢి' యనునది కర్త. [రామభార్గవలసత్ప్రౌఢి మత్తద్విర దాపమ్యమును భజించెననిభావము.] కంటిరే, అనువారున్, కడఁకన్ = ప్రయత్నముచే, ఏతత్ = ఈ వరపురుషులు = పురుషశ్రేష్ఠులు, శ్రీరామ భార్గవరాములనుట. అన్యోన్యంబున్ = పరస్పరము, ఒరసి = తాఁకి, ఇట మీఁదన్ = ఇంకమీఁద, ఎవ్వరు, ఏట్టుగాఁగలవారో = ఎవరే మగు దురో, అను, శంకన్ = సంశయమును, మదిన్, పెట్టువారున్ = మన స్సున నిడుకొనువారు, తలపోయువారనుట.మనభాగ్యమహిమకున్, అక్కొ దవల్ = ఆకొఱంతలు, ఏలయొదవున్ = ఏలకల్గును, అయోనిజాత = మా తృగర్భమునుండి పుట్టనిది, మహితనయ = భూపుత్రి, సీతయనుట. కృష్ణ మృగనేత్ర = జింకయొక్కకన్నులవంటి కన్నులుగలది, మంజుగాత్ర = మనోజ్ఞశరీర, ఐదువతనంబు ప్రోఁక = సౌమంగల్యపుంబ్రోవు; మాయమ్మ= మాతల్లి, అనుచున్, సతికిన్ = సీతకు, కేలుమోడ్చువారునునై = చేతులు జోడించువారునునై, సందడిలిరి = జనులనికర్త ృపద మధ్యాహార్యము.

తా. ఈ రామభార్గవరాముల ప్రౌఢి యెంతయు నాశ్చర్యకరము, వీరిరువురనోన్య మెదిరించి యెవ్వరెట్లుకాఁగల వారోయనువారును, మన భాగ్యముమంచి దగుచుండ నట్టికొదవలేల కల్గు? మంజుగాత్రయై స్వయం ప్రభూతయగు సీతామహాదేవి యీతనిభార్యయై యుండ నెట్టిలోటునుగల్గ దనుచు నామెకు మ్రొక్కులిడు వారుగను నచటి జనులుండిరి.

భారత. ఎంతయున్, అద్భుతంబు = ఈ రామ - ఈ స్త్రీయొక్క, ద్రౌపదియొక్క యనుట. భర్గ = శివసంబంధమగు, వర = వరముచే, అమల = శుద్ధమయిన, సత్ప్రౌఢిన్ = గొప్పమహిమను, ఏమనిచెప్పన్, బల వత్, అనేక, పతులన్ = భర్తలను, అనుగుణ్యంబు = తగినట్లుగా, జగ

దుపశ్లోకితంబుగన్, భజించెన్ = పొందెను, కంటిరే, అనువారున్, కడఁకన్, ఏతత్ = ఈబిడయొక్క, పరపురుషులు = భర్తలు, పాండవులనుట. అన్యోన్యంబున్, ఒరసి = పరస్పరము యుద్ధమొనర్చి, ఇటమీఁదన్ ఎవ్వరు, ఎట్లు, కాఁగలవారో = ఏవ్వరెట్లు కాఁగలరో, అను, శంక, మదిన్, పెట్టువారున్, మనభాగ్యమహిమకున్, అక్కొదవ, ఏల, ఒదవున్, అయోనిజాత=యజ్ఞకుండోద్భవయనుట. మహితనయ=పొగడఁబడిననీతిగలది; మృగనేత్ర, మంజుగాత్రి, ఐదువతనంబుప్రోఁక, మాయమ్మ, కృష్ణ = ద్రౌపది, అనుచున్, సతికిన్ = పతివ్రతయగునా ద్రౌపదికి, కేలోడ్చువారునై = చేతులు బోడించువారై, సందడిలి.

తా. శివునివరముచే నీబిడకేవురు భర్తలగుట యెంతయుఁ గొనియాడఁ దగినదనువారును, నింకమీద వీరు స్త్రీమూలకమగు ద్వేషముచేఁ బరస్పర యుద్ధమొనర్చియేమి కాఁగలవారో యని సంశయించువారును, నట్లేలయగు? మాంగల్యములకుఁబ్రోవగు నీద్రౌపది యుండనట్టి సంశయము పనిలేదని యామెకు మ్రొక్కు లిడువారుగను నచటి జనులుండిరి.

"అన్యోంబు నొరసి యెవ్వరెట్టుకాఁగలవారో యిటమీఁద నను శంక మదిఁబెట్టువారు!" "ఏకామిషలోభో హి వైరి తరోర్యాన్మలం" అను లాగున నేవురకొక్కవనిత యందాసక్తికల్గుట ద్వేషకారణమగు నేమోయని జనులకు సంశయముదయించెను. "సుందోప సుందాసహజావభీకా, సురేష్వపక్వాపి సురాంగనా నాం, అన్యోన్యమాహత్య పురా యమస్య, మనోభవేపారివలక్ష్యమాస్తాం" అని యనంత భట్టువును స్త్రీమూలముగ వైరము గల్గుననుట నిరూపించెను.

వ. మఱియును. 72

చ. చనియెఁ బ్రశాంత మై యనలశసత్వరహేతివిశాల వృత్తిచే
తనయనివింటి మిట్టియతిశధర్మ యమోదయు రాజమానశా

సనుఁ గొనివచ్చెఁ దానవరజస్స్ఫురణాఢ్యునిఁ జేసి క్రమ్మఱన్
మనపృథగూఢ భాగ్యమహిమస్థితి యిట్టిదిపో విచిత్రముల్

అవతారిక. చూడవచ్చినజను లిట్లాడుకొనుచున్నారు.

రామాయణ. అనలస = అమందమైన, త్వర=వేగముగల, హేతి, ఖడ్గముయొక్క, విహార = సంచారమందు, వృత్తి = వర్తనముగల, చేతన= బుద్ధి, ప్రశాంతమై, చనియెన్, అని, వింటిమి = శాంతించెనని వింటిమికదా, ఇట్టి యతిధర్మున్ = ఈలాటిసన్న్యాస ధర్మము గలవానిని, యమోదయున్ = యమముయొక్క యుదయముగలవానిని, రాజమానశాసనున్ = రాజులయొక్క గర్వమును శాసించువానిని, పరశురాముననుట. మన, పృథక్ = వేఱుగా, ఊఢ = వహింపఁబడిన, భాగ్యమహిమస్థితి = భాగ్యమహిమయొక్క విధము, మనదౌర్భాగ్యమనుట. తాన్ = తాను, క్రమ్మఱన్ = మరల, నవ = నూతనమైన, రజస్స్ఫురణాఢ్యునిన్ = రజోగుణస్ఫురణాఢ్యుని, చేసి = కొనివచ్చెన్ = తీసికొనివచ్చెను. విచిత్రముల్ = చిత్రములు, ఇట్టివి, పో = ఇట్టివేకదా.

తా. యుద్ధవ్యాపారములం దాసక్తిమాని మునివ్రతము లాచరింపుచున్న యట్టి యీపరశురాముని మరలరజోగుణవంతునిఁగాఁ జేసియిటకుఁ దెచ్చినది మన దౌర్భాగ్యమయ్యెను. ఇట్టివికదావింతలు.

"అనల సత్వరహేతి." రవేరర్చిశ్చ శస్త్రంచ వహ్నిజ్వాలాచ హేతయః" అని యమరము.

"యమోదయున్." "శరీరసాధనాపేక్షం నిత్యం యత్కర్మ తద్యమః." అని యమరము.

భారత. గూఢభాగ్యమహిమస్థితి = నిగూఢమైన యదృష్టమహిమయొక్క యునికిగల, మనపృథ = మనకుంతి, అనల... చేతన — అనల = అగ్నియొక్క, సత్వర = వేగముతోఁగూడిన, హేతి = జ్వాలలయొక్క, విహారవృత్తిచేతన=సంచారవర్తనచేతనే, ప్రశాంతమై, చనియెనని వింటిమి =

మరణించెనని వింటిమి, ఇట్టి, అతిధర్మన్ = ఈలాటి మిక్కుటమగు ధర్మముగలవానిని, యమోదయున్ = యమునివలన జనించినవానిని, ధర్మజునసుట. రాజమాన, ప్రకాశించుచున్న, శాసనున్ = ఆజ్ఞగలవానిని, తాన్ = కుంతి, అవరజస్ఫురణాఢ్యునిన్, చేసి = తమ్ములతోఁ గూడినవానినిగాఁజేసి, క్రమ్మఱన్, కొనివచ్చెన్, విచిత్రముల్, ఇట్టివిపో = ఇట్టివేకదా చిత్రములు.

తా. కుంతికుమారులతోడన వారణావతమున నగ్నిలోఁ బడిచచ్చెననివింటిమి. అట్టిదిమరల సానుజుఁడగు ధర్మజుని గొని యిటుకువచ్చెను. ఇట్టివిగదావింతలు.

"అవరజ స్ఫురణాఢ్యునిఁజేసి," "యవీయోవరజానుజాః" అని యమరము.

గీ. అని యనేకు లనేకవాక్యములు వలుక
నట్లు చనుదెంచినట్టి భీమాగ్రజన్ము
నిజపుర స్థాయిగాఁ గాంచి నిఖిలలోకు
లును సముద్వేగచిత్తులై వినుతి సేయ. 74

రామాయణ. అని, అనేకులు = పెక్కురు, అనేకవాక్యములు = పెక్కుమాటలు, పలుకన్, అట్లు, చనుదెంచినట్టి, భీమ = భయంకరుఁడైన, అగ్రజన్మన్ = బ్రాహ్మణుని, పరశురామునసుట. నిజ = తమయొక్క, పురస్థాయిగాన్ = ఎదుట నుండువానినిఁగా, కాంచి = చూచి, నిఖిలలోకులును = ఎల్లరును, సముద్వేగవినతులై, సంభ్రమమున వినతులై, వినుతి, చేయన్ = స్తోత్రము చేయఁగా.

తా. అట్లరుదెంచిన యాపరశురాముంగాంచి భయాకులురై యెల్లరును నుతింపుచుండఁగా. ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

భారత. అని, అనేకులు, అనేకవాక్యములు, పలుకన్, అట్లు, చనుదెంచినట్టి భీమాగ్రజున్ = భీమునియన్నను, ధర్మజునసుట. నిజపురస్థాయి

గాన్ = తమ పురమునందుండువానినిగా, కాంచి, నిఖిల లోకములును, సముత్, వేగ = సంతోషాతిశయముతోఁ గూడునట్లుగా, వినతులై, వినతి చేయన్.

ఉ. పేర్మిని విగ్రహించినను భీమ ధనంజయ లీలఁ బేర్చు త
ద్ధర్మజతేజ మాత్మజప్రతాపసమృద్ధి నడంచు నంచు నం
తర్మనుఁడై మహీధవుఁడు తత్సమరాజ్యసమర్పణంబు దా
నిర్మలవృత్తిఁ జేయుట యనీతిగ నెంచెఁ గడున్మనంబునన్.

రామాయణ. భీమ, భయంకరమైన, ధనంజయలీలన్ = అగ్ని పలె, పేర్చు = విజృంభించుచుండు, తత్ = ఆపరశురామునియొక్క, ధర్మజ = వింటివలన జనించిన, తేజము = తేజస్సు, పేర్మిని, విగ్రహించి నన్ = మిక్కుటముగా విరోధించినచో, ఆత్మజు = కుమారుఁడగు రాముని, ప్రతాపము = పరాక్రమమును, అడంచున్ = అణఁచును, అంచున్, అంత ర్మనుఁడై = దుఃఖించినవాఁడై, మహీధవుఁడు = రాజు, దశరథుఁడనుట. తత్ = ఆపరశురామునితోడి, సమర = యుద్ధమనెడి, ఆజ్యసమర్పణంబు= నేయిపోయుట, తాన్, నిర్మలవృత్తిన్ = శుద్ధవర్తనమున, చేయుట, అనీతిగన్ = అన్యాయముగా, మనంబునన్ = మనస్సులో, కడున్, ఎం చెన్ = తలపోసెను.

తా. దశరథుఁడు పరశురాముని శౌర్యాగ్ని తనపుత్రుని తేజ మడంచునని దుఃఖితుఁడై యతనితో యుద్ధమాడుట యన్యాయమని తన మదిం దలంచెను.

"అంతర్మనుఁడై." "దుర్మనా విమనా అంతర్మనాః." అని యమరము.

భారత. మహీధవుఁడు = ధృతరాష్ట్రుఁడు, పేర్మిని, విగ్రహించి నను, భీమ ధనంజయలీలన్ = భీమార్జునుల విహారములచే, పేర్చు = అతి శయించు, తద్ధర్మజతేజము = ఆధర్మపుత్రుని తేజస్సు, ఆత్మజు = దుర్యో

ధనుని, ప్రతాపసమృద్ధిక్, అడంచుట్, అంచుట్, అంతర్మనుండై = విషణ్ణుండై, తత్ = ఆధర్మజునకు, సమరాజ్య సమర్పణంబుక్ = తన కుమారునితో సమానమగు రాజ్యమిచ్చుటను, అర్ధరాజ్య దానమనుట. తాక్, నిర్మలవృత్తిక్, చేయుటయ, నీతిగక్ = న్యాయముగా, మనంబునక్, కడుంక్, ఎంచెక్.

తా. భీమార్జునులతోఁగూడిన ధర్మపుత్రుని ప్రతాపము నిజపుత్రుని ప్రతాపము నణఁచివేయునని ఖిన్నుఁడై ధృతరాష్ట్రుఁడా ధర్మజునకర్ధ రాజ్య మిచ్చు టుచితమని భావించెను.

సీ. అట్లాత్మ నెంచినకేయర్ధరాజ్య మహిమ
తేజఃప్రదీప్తుఁ డాకరాజుప్రియము
తో సమర్చి యనుప కే మానసపర్యాప్తి
నెఱపుచు నాదరో కే న్మేష మొప్ప
సప్రణతిగ నమ్మకహీప్రభు నానతిఁ
గైగొని నిలక శికఘ్నుంబ యరిగి
ప్రథితమహాచలేంకద్రప్రస్థ పుటభేద
నప్రభువై శిఖోకగ్రసతాప

గీ. కలితుఁ డురు దండనీతి భాకర్గవుఁడు నిజభు
జైకవశ సర్వధరణి పా కర్థాధ్యుఁ డగుచు
నవరజస్థితి బంధురాకజ్యవిరళరతిఁ
బొదలి యభిరామవర్తనంకబునఁ జెలంగె. 76

రామాయణ. అట్లు, ఆత్మక్ = మనస్సునందు, ఎంచి = తలఁచి, నయ............ప్రదీప్తుఁడు - నయ = నీతిచేత, ఋద్ధ = వృద్ధిపొందిన, రాజ్యమహిమక్, తేజఃప్రదీప్తుఁడు = పరాక్రమముచే నొప్పువాఁడు, ఆ రాజు = దశరథుఁడు, ప్రీతితోక్, అమర్చి, అనుపమాన = సాటిలేని,

సపర్యాప్తిక్ = పూజావిధిని, సెఱపుచుక్ = చేయుచు, ఆదర = గౌరవ ముచలని, ఉన్మేషము = వికాసము, ఒప్పక్, సప్రణతిగక్ = నమస్కరించిన వాఁడగు చుండఁగా, అమ్మహిప్రభు = ఆరాజుయొక్క, ఆ, నతిక్ = ఆనమస్కృతిని, కైకొని = గ్రహించి, నిలక = నిలుపక, అతని పూజావిధుల నంగీకరింపకయనుట. శీఘ్రుంబ, అరిగి, ప్రథిత = ప్రసిద్ధ మయిన, మహాచలేంద్ర = గొప్ప పర్వతశ్రేష్ఠముయొక్క, క్రౌంచపర్వతము యొక్క యనుట. ప్రస్థ = చఱియయొక్క, పుట = బంధనముయొక్క, భేదన = భేదించుటయందు, ప్రభు = సమర్థమైన, వైశిఖ = కుమారస్వామి సంబంధమైన, ఉగ్ర = తీక్ష్ణమైన, ప్రతాప=పరాక్రమముతోఁ, కలితుఁడు = కూడినవాఁడు, [పరమశివునొద్ద విద్యాభ్యాసము సేయుచుండు నప్పుడు కుమారస్వామియుం బరశురాముఁడును క్రౌంచాద్రి భేదనమాచరించుట పురాణప్రసిద్ధము.] ఉరు = శ్రేష్ఠమయిన, దండనీతి = దండనీతిని గల వాఁడు, [ఈదండనీతియాన్వీక్షిక్యాది నీతులలో నొకటియగు.] భార్గవుఁడు = భృగువంశ సంజాతుఁడు, పరశురాముఁడనుట. నిజ........అర్థాఢ్యుఁడు - నిజ = తనయొక్క, భుజ = బాహువులకు, ఏక = ముఖ్యమైన, వశ = లోఁబడిన. సర్వధరణిప = ఎల్లరాజుల, అర్థాఢ్యుఁడు = అర్థ ప్రాణములు గలవాఁడు, అగుచుక్, నవ........అనిరళరతిక్ — నవ = నూత్నమైన, రజస్థితి=రజోగుణములచే, బంధుర = సమర్థమైన, ఆజి=యుద్ధ మందుఁగల, అవిరళ రతిక్ = దట్టమైన యిచ్ఛచే, అధికేచ్ఛచే ననుట. పొదలి, అభిరామ = రామునికెదురైన, వర్తనంబునక్ = ఉనికిచే, చెలంగెక్ = ప్రకాశించెను.

తా. దశరథుఁడు నమస్కరింప నాతని నమస్కృతులనంది యాతఁడొనర్చు పూజాదులం గ్రహింప నొల్లక యటనుండి కదలిచని, రామున కెదుర నిలచెను.

"నయగ్ధరాజ్య" నయ+ఋద్ధ = గుణసంధి—"ఆద్గుణః" పాణిని.

"సపర్య," "సపర్యా తర్పణంబలిః," అని యమరము.

"ప్రస్థ." "ప్రస్థో స్త్రీ సానుమానయోః." అని యమరము.

భారత. అట్లు, ఆత్మన్, ఎంచిన = తలంచిన, అర్ధరాజ్యమహిమను, తేజః ప్రదీప్తుఁ[డు,ఇది పార్థాగ్ర్యుఁడను దానికి విశేషణము.]ఆరాజు = క్షాత్ర తేజస్సుచేఁ బ్రకాశించుచుండు ధృతరాష్ట్రుఁడు, ప్రియమునతోన్, అమర్చి, ప్రీతితోనిచ్చి, అనుపన్ = పంపఁగా, మానసపర్యాప్తిన్ = మనఃస్ఫూర్తిని, సంతోషముననుట, నెఱపుచున్ = వెలయింపుచు, ఆదరోన్నేహము, ఒప్పన్, సప్రణతిగన్ = నమస్కృతితోఁ గూడినట్లు, అమ్మహిప్రభు = రాజగునా ధృతరాష్ట్రునియొక్క, ఆనతి = ఆజ్ఞను, కైకొని = గ్రహించి, నిలక = నిలువక, ఆలస్య మొనర్పకయనుట. శీఘ్రింబ, అరిగి, ప్రథిత, మహత్ = గొప్పదగు, అచల = స్థిరమైన, ఇంద్రప్రస్థపుటభేదన = ఇంద్రప్రస్థపట్టణమునకు, ప్రభువై = రాజై, శిఖా = అగ్నిజ్వాలవలె, ఉగ్ర, ప్రతాప = పరాక్రమముచే, కలితుఁడు, ఉరు = గొప్పదగు, దండనీతి = దండనీతియందు, భార్గవుఁడు = శుక్రునంతవాఁడు, నిజ, భుజ, ఏక, వశ = లోఁబడిన, సర్వధరణి = భూమిని సమస్తముగలవాఁడు, పార్థాగ్ర్యుఁడు = పార్థులలో జ్యేష్ఠుఁడు, ధర్మజుఁడనుట. అపరజస్థితిన్ = సోదరుల యునికిచే, బంధురాజి = చుట్టముల సమూహముయొక్క, అవిరళరతిన్ = అత్యంతానురక్తిచే, [యుక్తుఁడు] అగుచున్, పొదలి, అభిరామ = మనోజ్ఞమగు, వర్తనంబులన్, చెలంగె.

తా. ధృతరాష్ట్రుఁడట్లర్ధ రాజ్యమీయఁగా గ్రహించి ధర్మజుఁడు నమస్కృతి పూర్వకముగ నాతని యానతిచొప్పున నటనిలుపక శీఘ్రింబ యరిగి యింద్రప్రస్థముచేరి యటరాజై, బాంధవ జనరంజకుఁడగుచు వెలయుచుండెను.

"నిలువుము కొలువును పిలువును; గెలువును విడువుమనఁగాఁదిగిన బహుళశబ్దం, బులకుం దృతీయ వర్ణము, తొలఁగిన దోషంబులేదు" కవి సంశయ విచ్ఛేదము.

"నిలక" యను స్థలమున వకారలోపమగుటకు " చాకున్న నీదు

ముక్తులు" కాశీఖండము "వెలికుమని తన్ముఖంబున నెలుకుతేని" కాశీఖండము. "అర్జునుపైఁగూర్మి నతని నోనేయఁడు" భారతము. మున్నగు పెక్కులు వకారలోప ప్రయోగములుగలవు.

వ. ఇట్లు ప్రవర్తించుచుండ. 77

క. సత్తైక్యముకతమున వీ
రత్యంతము నిర్విభేదు లయ్యు నతనుమా
యాత్యాజితమైత్రీసా
తత్యతఁ దమలోనఁ బోరెదరో యనుశంకన్. 78

రామాయణ. సత్య = యథార్థమైన, ఐక్యముకతమునన్ = ఏకత్వ కారణమున, [ఇద్దఱు నావిష్ణువునవతారములగు కారణమున ననిభావము.] వీరు = ఈ రామభార్గవ రాములు, అత్యంతమున్ = మిక్కిలి, నిర్విభేదుల య్యును = భేదరహితులయ్యును, అతను మాయా = ఎక్కుడగుమాయచే, త్యాజిత = విడిపింపఁబడిన, మైత్రీ = స్నేహముయొక్క, సాతత్యతన్ = ఎడతెగమిగల వారాటచే, తమలోనన్, పోరెదరో, అనుశంకన్

తా. విష్ణు నవతారములయి భేదరహితులయ్యు నీ రామభార్గవ రాములు మాయచే మైత్రివీడి తమలోఁ బోరెదరేమో యను శంకచే. కయ్యంబుల వేడుకకాఁడు వచ్చెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

"సత్తైక్యముకతమున" నను స్థలమున రామభార్గవ రాముల యైక్యమునుగుఱించి, "ఏనును నీవును వైష్ణవాంశ సంభావిత భద్రమూర్తులము" అని పరశురామముఖముననే మల్లికార్జున భట్టు తెలిపెను. "శ్రీదేవుని యంశమునఁ బుట్టితిమి మన మనఘా." అని అయ్యలరాజు రామభద్ర కవియు నీ రామ పరశురామైక్యమును బరశురామ ముఖమునుండియే ప్రకటింపఁజేసెను.

భారత. సతి = స్త్రీయొక్క, ద్రౌపదియొక్క యనుట. ఐక్యముకతమునన్ = ఏకత్వకారణమున, [ఏవురకొక్కతె భార్యయగు కారణ

మున నని భావము.] వీరు = ఈపాండవులు, అత్యంతమున్, నిర్విభేదులయ్యున్, అతను మాయా = మన్మథమాయచే, త్యాజిత = విడువఁబడిన, మైత్రీ, సాతత్యతన్, తమలోనన్, పోరెదరో, అను శంకన్ = సంశయముచే.

తా. పరస్పర మభిన్నులయ్యు నేవురకొక్కతె భార్యయగుటచే మన్మథమాయను మైత్రివీడి వీరొండొరులతోఁ బోరెదరేమో యను సంశయమున.

క. కయ్యంబుల వేడుక కాఁ
డయ్యున్నతకలహకేళి కాకాంక్షుఁడై
నెయ్యమున వచ్చె నారదుఁ
డయ్యెడ దివినుండి వారి నభిదర్శింపన్. 79

రామాయణ. కయ్యంబుల వేడుక కాఁడు = యుద్ధప్రియుఁడు, అయ్యున్నత కలహకేళికిన్ = ఆగొప్ప యుద్ధక్రీడయందు, ఆకాంక్షుఁడై = అపేక్షగలవాఁడై, [సప్తమ్యర్థమునఁ బంచమి.] నారదుఁడు, అయ్యెడన్ = ఆప్రదేశమున, దివినుండి = స్వర్గమునుండి, వారిఁ = ఆరామభార్గవ రాములను, అభిదర్శింపన్ = చూచుటకొఱకు, నెయ్యమునన్ = ప్రీతితో, వచ్చెన్.

తా. నారదుఁడు స్వర్గమునుండి యారామ భార్గవ రాముల యుద్ధము చూడనటకు వచ్చెను.

రామాయణార్థమున నారదు నూరక తెచ్చి నిలుపుట కేవలము శ్లేషార్థసంఘటనమునకై కావింపఁబడినది యగును.

భారత. కయ్యంబుల వేడుక కాఁడయ్యున్ = యుద్ధాపేక్షగలవాఁడయ్యు, నత = అణఁగినట్టి, కలహకేళికా = యుద్ధక్రీడయందు, ఆకాంక్షుఁడై, నారదుఁడు, అయ్యెడన్, దివినుండి, వారిన్ = ఆపాండవులను, అభిదర్శింపన్, నెయ్యమునన్, వచ్చెన్.

తా. యుద్ధప్రియుఁడయ్యు నారదుఁడు పాండవులమీఁది దయచే యుద్ధకాంక్ష వీడినవాఁడై వారిం జూడ నటకు వచ్చెను.

వ. అప్పుడు. 80

ఉత్సాహ. ఆనరాధిపతి కుమారకాగ్రయాయి తమ్ములున్
దాను బరశుభాసమానధాముఁడైన మునికిఁ బెం
పూన నర్ఘ్యముఖ్యవిధు లనూనముగ నొనర్ప న
మ్మానివరుఁ డవగణితసమస్తతదుపచారుఁడై. 81

రామాయణ. ఆనరాధిపతి కుమారకాగ్రయాయి = ఆదశరథుని కుమారులలో జ్యేష్ఠుఁడగు రాముఁడు, తమ్ములున్=సోదరులును, లక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నులును, తానున్, పరశుభాసమాన = గండ్రగొడ్డలిచేఁ బ్రకాశించుచుండు, ధాముఁడైన = ప్రతాపముగల, మునికిన్ = మహర్షికి, పరశురామునకనుట. పెంపు, ఊనన్ = గౌరవమొందునట్లు, అర్ఘ్యముఖ్యవిధులు = అర్ఘ్యము మున్నగుగల విధులు, అనూనముగన్ = తగ్గకుండులాగున, విశేషముగా ననుట. ఒనర్పన్ = చేయఁగా, అమ్మానివరుఁడున్ = ఆ పరశురాముఁడును, అవగణిత = ఎంచఁబడని, సమస్త, తదుపచారుఁడై = అతని సర్వోపచారములు గలవాఁడై.

తా. రాముఁడు నిజసోదరసహితుఁడై పరశురామున కర్ఘ్యాది పూజలు జరిపిన వాని నతఁడు లక్ష్యపెట్టనివాఁడై. "అకళంకితనిట్టనున్" అను పద్యముతో నన్వయించుచున్నది.

భారత. ఆనరాధిపతికుమారకాగ్రయాయి=ఆరాజపుత్రులలో జ్యేష్ఠుఁడగు ధర్మజుఁడు, తమ్ములున్ = సోదరులైన భీమార్జుననకుల సహదేవులును, తానున్, పరశుభ, అసమాన = ఇతరులకు శుభకరమై, సాటిలేని, ధాముఁడైన=తేజముగలవాఁడైన, మునికిన్=మహర్షికి, నారదునకనుట. పెంపూనన్, అర్ఘ్యముఖ్యవిధులు, అనూనముగన్, ఒనర్పన్, ఆమ్మానివరుఁడు = ఆనార

దుఁడు, నవ......ఉపచారుఁడై - నవ = నూత్నమగులాగున, గణిత = ఎంచఁబడిన, సమస్తతదుపచారుఁడై.

తా. ధర్మజుఁడు సోదరసమేతుఁడయి యానారదున కర్ఘ్యాది పూజావిధులం గావింప నారదుఁడు వానినెల్లం బరిగ్రహించి.

ఉత్సాహలక్షణము. "సాహచర్య పద్మమిత్ర సప్తకంబుగురువు నుత్సాహవృత్తమునకె చెల్లుజలజదళ విలోచనా." తాతంభట్టు.

వ. పదంపడి నిజభ్రూచలననిరస్తసమస్తజనుల నుపలక్షించి తదనుజనసమక్షంబున. 92

తా. సుగమము.

క. అకళంకిత నిట్లనుఁగొం
చక యేమీ మనము సమర శ్రీ సముదారక్రీ
డకు నొండొరు మాఱ్కొనుట దొ
రకునని వచ్చితి నెఱుంగ రావా కినుకల్. 83

రామాయణ. అకళంకితన్ = కళంకరహితుఁడగుటచే, కొంచక = సంకోచించక, ఇట్లనున్ = పరశురాముఁడిట్లనును, ఏమీ, మనము = నీవును నేనును, సమర = యుద్ధమనెడి, సముదార = గొప్పదగు, క్రీడకున్ = విహారమునకు, ఒండొరున్ = ఒకరితో నొకరు, మాఱ్కొనుట = ఎదురించుట, దొరకున్, అని = చిక్కునని, వచ్చితిన్, కినుకల్ = కోపములు, ఎఱుంగరావా = తెలియఁబడవా.

తా. పరశురాముఁడు సంకోచింపక యిట్లనును. మన కిరువురకును యుద్ధము కలుగునను నపేక్షతో వచ్చితిని, నాకోప స్వభావము నీవింక నెఱుంగవా!

భారత. అకళంకితన్, ఇట్లనున్ = నారదుఁ డిట్లనును, ఏన్ = నేను, మీ మనము = మీమనస్సు, దారక్రీడకున్ = భార్యయగు ద్రౌపది తోడిక్రీడకు, సమరసము = సమానానురాగముగలది, [ఆకారణమున] ఒం

డోరుక్ = మీలో నొకరితో రొకరు, మార్కొనుట, దొరకుక్ = సంభవించును, అని, వచ్చితిక్ = అరుదెంచితిని, ప్రతీకారము చేయుదమనివచ్చితి ననుట. ఆకినుకల్ = ఆకోపములు, స్త్రీమూలకములగు నాకోపములు, ఎఱుంగక్, రావు = తెలియఁగారావు.

తా. నారదుఁడిట్లనును. ద్రౌపదీవిహారమున మీరేవురును సమానానురాగులుగానుండుటచే మీలో నెట్టి వైరము గల్గునోయని దానిమాన్పఁదలఁచి వచ్చినాఁడను.

"సమరసము" "శృంగారాదౌరసే వర్యే, గుణే రాగేద్రవేరసః" అని విశ్వము.

క. చేతశ్చిత్రముగాదె స
మాతతగుణసార్థసిద్ధి మద్రామమహా
ఖ్యాతిపతివ్రత యిట్లవి
ఘాతముగ ననేకభర్తృకతనడపుటిలన్. 84

రామాయణ. సమాతత.........సిద్ధి — సమాతత = విస్తారమైన, గుణ = గుణములచే, సార్థసిద్ధి = అర్థసిద్ధిగల, మత్ = నాయొక్క, రామమహాఖ్య = రాముఁడనెడుపేరు, అతిపతివ్రత = అత్యంతపతివ్రతయగునది, ఇట్లు, అవిఘాతముగక్=అడ్డులేకుండ నట్లుగా, ఇలక్, అనేకభర్తృకతక్ = పెక్కురు భర్తలుకలదాటను, నడపుట, చేతశ్చిత్రము, కాదే = మనస్సునకు వింతగదా.

తా. విస్తృత గుణములచే సార్థకమగు నారామనామమిన్ని దినములుగా నన్నే యాశ్రయించియుండి పతివ్రతయనిపించుకొనిన దిప్పుడా నామమునే నీవు వహించుటచే ననేకభర్తృక యయ్యెను. ఇది యాశ్చర్యము కదా ?

భారత. సమాతత. గుణసార్థ = గుణసమూహముయొక్క, సిద్ధిమత్ = సిద్ధిగల్గిన, రామ = స్త్రీ=ద్రౌపది, మహాఖ్యాతి = మిక్కిలి ఖ్యాతిగలది,

పతివ్రత, ఇట్లు, అవిఘాతముగఁ, ఇలఁ, అనేకభర్తృకతఁ, నడపుట, చేతశ్చిత్రముకాదే.

తా. సద్గుణములుగల పతివ్రతయగు నీద్రౌపది యిల్లేవురకు భర్త యగుట యెంతయు వింతగదా ?

ఆ. వె. ఇదియ నాకు మీకు నితరేతరద్వేష
హేతు వనుచుఁ దోఁచె నేకతన్వి
భూతి నెరపునేను బుంవ్యక్తులకు నాలి
తనముతో సమాఖ్య మనుచు టెట్లు. 85

రామాయణ. ఇదియ = ఈరామనామమే, నాకుఁ, మీకును = నాకునుమీకును, [ఇట మీకనను బహువచనము శ్లేషార్థ సంఘటనమునకై యుపయోగింపఁబడినది.] ఇతరేతర ద్వేషహేతువు = పరస్పర విరోధకారణము, అనుచుఁ, తోఁచెఁ, ఏకతఁ = ముఖ్యత్వమున, విభూతిఁ = ఐశ్వర్యమును, నెరపు = నిండించునట్టి, నేను, [నేనొక్కఁడనే గొప్పవాఁడననిపించుకొనియుంటి నని భావము.] పుంవ్యక్తులకుఁ = పురుషులకు, నాలితనముతోఁ = నీచత్వముతో, సమాఖ్యఁ = రామాయనెడిమంచిపేరును, ఎట్లు, మనుచుట = ఎట్లు కాపాడుట. [రామయనెడి యీమంచిపేరు స్త్రీలకుండిన సరియేకాని నాకుఁ దక్కనింకఁ బురుషులకుండిన దానినే నెట్లు నిల్పుదునని భావము.

తా. మన యిరువురకు నొక్కపేరుండుట యేద్వేషకారణము. ఇంతకాలముగా నేనొక్కఁడనే గొప్పవాఁడనని పించుకొని యిప్పుడు స్త్రీలకైన సరియేకాని పురుషుల కీరామఁయను పేరుండిన దానిని నిలువనిత్తునా

భారత. ఇదియ = ఇట్లు మీరింద ఱొక్కతెయందు వ్యామోహము గల్గియుండుట, మీకుఁ, ఇతరేతరద్వేషహేతువు, అనుచుఁ, నాకుఁ, తోఁచెఁ, ఏకతన్వి = ఒక స్త్రీ, విభూతినెరపు = విభుత్వముఁ బూర్తిగా విందు, ఏనుపుంవ్యక్తులకుఁ = ఏవురు పురుషులకు, ఆలితనముతోఁ =

భార్యాత్వముతో, సమాఖ్యన్ = కీర్తిని, మనుచుటెట్లు = ఎట్లు నిర్వహించుట.

తా. ఒక్కతె యిందఱకు భార్యయగుటయే మీకుఁ బరస్పర ద్వేష కారణమని నేఁదలఁచెదను, ఒక్కయాఁడుది యేవురకు పత్నియై కీర్తింగాపాడుకొను టెట్లగును ?

చ. భవదుపయామకాలమునఁ బర్వినసుద్దులు విన్నవాఁడనా
భవుపరధర్మమట్టగుట భావములోనిడి మాకు శంకలె
య్యవి యని యుబ్బుటొప్పదివి యావరశక్తికి లోనుగావశ
క్యవిజయము లన్మదీరితమహాశరమణ్యవరుద్ధ యుద్ధముల్.

రామాయణ. భవదుపయామకాలమునన్ = నీపెండ్లి సమయమున, పర్వినసుద్దులు=వ్యాపించిన సంగతులు, విన్నవాఁడన్, ఆభవు=ఆరుద్రుని, పరధర్మము=గొప్పవిల్లు, అట్టగుట = అట్లువిఱువఁబడుట, భావములోన్, ఇడి=మనస్సుననిడి, మాకున్, శంకలు, ఎయ్యవి=మాకేమి సంశయము, అని, ఉబ్బుట = గర్వించుట, ఒప్పదు = తగదు, ఇవి = నేఁ బ్రయోగించు నీ బాణములు, ఆపరశక్తికిన్ = ఆగొప్పశక్తికి, శివధనుర్భంజనరూపశక్తికి, లోనుగావు = లోఁబడునవికావు, [నా బాణములయెదుట నీశక్తి యుపయోగశూన్యమని భావము.] మదీరిత.........యుద్ధముల్—మదీరిత = నాచేఁ బ్రయోగింపఁబడిన, మహాశరమణి = గొప్పవగుబాణశ్రేష్ఠములచే, అవరుద్ధ = అడ్డగింపఁబడిన, యుద్ధముల్, అశక్యవిజయముల్ = సాధ్యముగాని జయముగలవి, జయింపశక్యముగాని వనుట.

తా. నీ వివాహసమయమున జరిగినవృత్తాంతమెల్లను విన్నాఁడను, శివుని విల్లు విఱుచుటచేత నే యుబ్బకుము, నాబాణములచే నడ్డగింపఁబడిన యుద్ధములు జయింప శక్యములుగానివి.

"ఉపయామ" "తథా పరిణయోద్వాహోపయామాః పాణిపీడనం" అని యమరము.

భారత. భవదుప యామకాలమునన్, పర్వినసున్దులు, విన్నవాఁడన్, భవు, పరధర్మము= ఆశివుని వరమురీతి, అట్టగుట, భావములోన్, ఇడి, మాకున్, శంకలు, ఎయ్యవి, అని, ఉబ్బుట = గర్వించుట, ఒప్పదు, ఇవి= స్త్రీమూలక వైరములు. ఆపరిశక్తికిన్, లోనుగావు = లోఁబడవు [స్త్రీ మూలకవైరమన్నింటిని మించినదని భావము.] మత్ = నాచేత, ఈరిత= చెప్పఁబడ్డ, మహాశ = స్త్రీవైషయికాధికాపేక్షగల, రమణి = స్త్రీలచే, అవరుద్ధ = అడ్డగింపఁబడిన, కల్పింపఁబడిన యనుట. యుద్ధములన్, అశక్య విజయములు = అసాధ్యజయములు,

తా. మీ వివాహకాలమున వ్యాసుఁడు చెప్పిన పంచేంద్రోపాఖ్యాన విషయము నాకును దెలియవచ్చెను. శివుని వరమునఁగదా మేమేవురము పతులమైతిమి మాకేమి లోటని యుబ్బవలదు. స్త్రీ మూలకమగు వైరముల శక్యవిజయములు. ఇట మహాశయను నది యుద్ధములను దానికి విశేషణము.

క. విను మంతపనులరాకకు
మునుపుగఁ దచ్ఛాంతిమార్గకము దెలిపెద నొం
డొనరింపుము సమయము ధరఁ
గొనసాఁగితనర్చెద మనుకోర్కి గలిగినన్. 87

రామాయణ. వినుము, అంతపనుల రాకకుమునుపుగన్ = అశక్యవి జయములగు నాబాణములు పైఁబడునంతటి పనులకు రాకమున్న, ధరన్ = భువిని, సమయము = మరణింపను, కొనసాఁగి, తనర్చెదను = ఉత్తరో త్తరముగా నుండెదను, అనుకోర్కె, కల్గినన్ = అనెడి కోరికయుండిన, తచ్ఛాంతిమార్గమున్ = ఆ బాణపుపాటుగలుగక శాంతించునుపాయము, ఒండు = ఒకటి, తెలిపెదన్, ఒనరింపుము.

తా. నా బాణములు పైఁబడి నిన్ను నశింపఁజేయకమున్నే యది శాంతించు నుపాయ మొక్కటి చెప్పెదను, చావకపై పైనభివృద్ధి నంద నిచ్ఛయుండిన నట్లొనర్పుము.

భారత. వినుము = ధర్మజా వినుము, అంతపనులరాకకు మునుపుగన్ = పరస్పరము పోరుసల్పునంతటి కార్యము కల్గుటకుమున్ను, ధరన్, కొన సాఁగి, తనర్చెదను, అనుకోర్కె కలిగినన్, తచ్ఛాంతిమార్గమున్ = అట్టి పోరురాక శాంతించు నుపాయము, సమయము = సంకేతము, ఒండు, తెలిపెదన్, ఒనరింపుము.

తా. మీలో నట్టిపోరుగల్గకమున్నది శాంతించులాగున నొక సంకేతము దెల్పెదను. పై పై నభివృద్ధింగోరినచో దానిని విని యట్లొనర్చునది.

చ. సమరసరూఢి మచ్చరిత ◊ సాధ్వసమాకృతిఁ బర్వ రాజస
త్త్వమదనిరాసి వక్త్రిమగు◊వందనధర్మము పూని కొల్వు సే
యుమనుమునీకుఁదమ్ములకు◊నొక్కనియొక్కనియింట నేఁడుపూ
ర్ణముగవసించిసొంపులమ◊రన్సమయంబిటుసేయుటొప్పగున్.

రామాయణ. సమర......సాధ్వసము-సమర = యుద్ధమందు, సరూఢి = ప్రసిద్ధితోఁగూడిన, మచ్చరిత = నాచరిత్రమువలని, సాధ్వసము = భయము, ఆకృతిఁబర్వన్ = ఆకారముతోఁగానరాఁగ, రాజసత్త్వ......నిరాసివక్త్రిమగు - రాజసత్త్వ, మద = రాజులయొక్క పరాక్రమగర్వమును, నిరాసి = నశింపఁజేయుఁ, వక్త్రిమగు = ముఖమునుగల, ప్రారంభమునుగలయనుట. వందనధర్మము, పూని = నమస్కారధర్మమూని, [రాజులబలగర్వ మొక్కనియెడఁ దలవంచినఁ దగ్గుననిభావము.] కొల్వుసేయుము = నన్ను సేవింపుము, మనుము = ఈమార్గమున బ్రదుకుము, నీకున్, తమ్ములకున్, ఒక్కనియొక్కనియింటన్=మీనల్వురిలోనొక్కొక్కనియింట, నేఁడు = ఈదినము, పూర్ణముగన్, వసించి, [ఉండుదు నను క్రియ యధ్యాహార్యము.] సొంపులు, అమరన్ = మీకుసొంపు లమరుటకు, ఇట్లు, సమయంబు = సంకేతము, చేయుట, ఒప్పగున్ = తగును.

తా. యుద్ధమునఁ బ్రసిద్ధిపొందిన నాచరిత్రమువలని భయమాకృతి పొందిన లాగుననుండ, రాజగర్వ నిరాసకమగు నమస్కారరూప ధర్మ

మాచరించి నన్నుఁగొల్వుము, ఆకతమున సుఖింపుము, నేను నీదినము మీనల్వురలో నొక్కొక్కనియింటను నుండివెళ్లెదను. ఇట్టి సంకేతము చేయుట నీకుఁదగును.

ఇది కేవలము శ్లేషార్థసిద్ధికై తెచ్చికొనిన విషయముగాని దీని కిట నేమాత్రమును సంబంధము లేదు.

ఇట నేఁడను దానిలో నర్థబిందువు గల్గుటకు; "వాఁడిమయూఖము ల్గలుగువాఁ డపరాంబుధి గ్రుంకె ధేనువుల్, నేఁడిటవచ్చె." అని నన్నయ ప్రయోగము గలదు. "తెచ్చెసురేంద్రుని కరివి,వ్వచ్చుండిదె నేఁడు దివ్య వస్తుచయముతోన్" అని యైరావతచరిత్రమునను బ్రయోగము గలదు.

భారత. సమ రసన్ = సమానమగు రసముగల దానిని, రూఢిమ చ్చరితన్ = ప్రసిద్ధిగల చరిత్రము గలదానిని, సాధు = అందమైన, అసమ = సాటిలేని, ఆకృతిన్ = ఆకారముగలదానిని, పర్వ...వక్త్రిన్—పర్వ రాజ = పున్నమనాఁటి చంద్రునియొక్క, సత్వమద = మనోజ్ఞతాగర్వ మును, నిరాసి = తిరస్కరించెడు, వక్త్రిన్=ముఖముగలదానిని, మగువన్= స్త్రీని, ద్రౌపది ననుట. తన ధర్మము పూని = పతివ్రతాధర్మము పూని, నీకున్, తమ్ములకున్, ఒక్కని యొక్కనియింటన్ = ఒకొక్కని యింటను, ఏఁడు=వత్సరము, పూర్ణముగన్, వసించి, సొంపులు, అమరన్= అమరులాగున, కొల్వు సేయుమనుము = సేవసేయుమనుము. ఇటు, సమ యంబు సేయుట = సంకేతము సేయుట, ఒప్పగున్.

తా. ద్రౌపది మీలో నొక్కొక్కనింట నొక్కొక్కవత్సరము వసించుచు మీకు సేవసేయునట్లు సంకేతము గావించుకొనుట యొప్పును.

వ. మఱియు నొక్కనియమం బెఱింగించెద. 89

క. విను రామ యొరునిశాంతం
బున సేవ యొనర్చుకాలమున నెవ్వఁడు దాఁ

జనుదండకార్యగతి నా
యనవర్షాచరితతీర్థయాత్రుఁడుగఁ దగున్. 90

రామాయణ. రామ, వినుము, ['నీవు' అని కర్త యధ్యాహార్యము] శాంతంబునన్ = శాంతిచే, సేవయొనర్చుకాలమునన్ = సేవించునట్టి కాలమున, ఒరుని, దండకార్యగతిన్ = దండోపాయమున, ఎవ్వఁడు, తాన్, చనున్ = ఎవ్వఁడు ప్రవర్తించునో, ఆయన = అతఁడు, వర్షాచరిత= వర్షాకాలమున నాచరించిన, తీర్థయాత్రుఁడుగన్ = తీర్థయాత్ర కలవాఁడుగా, తగున్.

తా. సేవట్లొకనియింట నుండ దండోపాయమున మెలఁగెనేని వాఁడు వర్షకాలమునఁ దీర్థయాత్ర సల్పఁదగును.

రామాయణపర్యాయమున నీ యర్థము కేవలము శ్లేషార్థసంఘటనకై తెచ్చికొనినదియే యగును.

భారత. విను. రామ = ద్రౌపది, ఒరు నిశాంతంబునన్, ఒక్కనియింట, సేవయొనర్చుకాలమునన్, ఆర్యగతిన్ = మంచిమార్గమున, దండకున్, ఎవ్వఁడు, తాన్, చనున్ = ఎవ్వఁడు పోవునో, ఆయన, వర్ష = ఒక్కయేఁడు, ఆ చరిత, తీర్థయాత్రుఁడుగన్, తగున్ = ఒక్కయేఁడు తీర్థయాత్ర సేయవలయును

తా. అట్లొక్కనియింట నుండ నింకొక్కఁడు సమీపమున కరిగినచో నాతఁ డొక్కయేఁడు తీర్థయాత్ర చేయవలయును.

"నిశాంత" "నిశాంతవస్త్యసదనం" అని యమరము.

క. అని శమదమహిమవర్తనుఁ
డనిపించుకొని చనియెను సహస్రకరుఁడు నా
యనలసమానౌజస్సుఎల
ప్పిని జిత్రపతంగలీలఁ బెంపెదఁ జనునెడన్. 91

రామాయణ. అనిశ = ఎల్లప్పుడును, మదమహిమ = గర్వాతిశయముచే నయిన, వర్తనుఁడు = ఉనికిగలవాఁడు, అనిపించుకొని = ప్రఖ్యాతిని గలిగి, సహస్రకరుఁడు = కార్తవీర్యార్జునుఁడు, చనియెను = మరణించెను, చనునెడన్ = మరణించు కాలమున, నాయనలసమాన = నాదగు నగ్నితో సాటియగు, ఓజః = తేజముయొక్క, స్ఫుృష్టిని=స్పర్శము చేత, చిత్ర = అద్భుతమైన, పతంగలీలన్ = మిడుతవిధమున, చెందెను.

తా. పరాక్రమ గర్వముగల యా కార్తవీర్యార్జునుఁ డప్రియవాది యగుటచే నా ప్రతాపాగ్నియందు మిడుతవలెఁ బడి మరణించెను.

భారత. అని = పూర్వోక్తప్రకారముగా నాడి, శమ...వర్తనుఁడు—శమ = అంతరింద్రియ నిగ్రహముచేతను, దమ = బహిరింద్రియ నిగ్రహముచేతను, హిమ = చల్లనైన, వర్తనుఁడు = ఉనికిగలవాఁడు, నారదుఁ డనుట, అనిపించుకొని, చనియెన్ = స్వర్గమునకు వెళ్లెను, చనునెడన్ = అట్లు వెళ్లునప్పుడు, సహస్రకరుఁడున్ = సూర్యుఁడును, ఆ, అనలసమాన, ఓజః, స్ఫుృష్టికిన్, చిత్రపతంగ = చిత్రమునఁగల సూర్యుని విధమున, చెందెన్.

తా. అంతరింద్రియ బహిరింద్రియ నిగ్రహముగల యా నారదుఁ డిట్లు హితబోధ గావించి స్వర్గమున కరిగెను. పోవునెడ నాతని స్పర్శమున సూర్యుఁడు తేజోహీనుఁడై చిత్రమునఁ గల సూర్యునివలె నాయెను.

"హిమ" "తుషారశ్శీతజ శ్శీతో హిమః" అని యమరము.

"పతంగ" "పతంగః పక్షిసూర్యయోః" అని యమరము.

"అనల సమానౌజస్స్ఫుృష్టిని" వృద్ధిసంధి.

భారతార్థమున నారదుఁడు వెడలెను. ఇంక శ్లేషార్థ సంఘటనమునకై రామాయణమునఁ దెచ్చి పెట్టికొనిన నారదుని గతి యేమైనదియుఁ దెలుపకుండెను.

ఉత్సాహ. అంతరహిత సమయవృత్తి నర్జునుండు ధర్మరా
జాంతికమున కరిగె దృఢనిజాయుధగ్రహేచ్ఛన
త్యంతముగురు ధేనుదస్యుతాపి తాతి మన్యుమ
త్స్వాంత బాడబప్రశాంతి సలుపనేర కొండుమై. 92

అవతారిక. ఇంక రెండు పద్యములం గార్తవీర్యార్జునుని భంగముతే తెలుపుచున్నాఁడు,

రామాయణ. అంతః+అహిత = అంతశ్శత్రువులయొక్క, [కామ క్రోధాద్యరిషడ్వర్గముయొక్క యనుట.] సమయవృత్తిన్ = సమష్టి వ్యాపారమున, అర్జునుండు = కార్తవీర్యార్జునుఁడు, దృఢనిజాయుధగ్రహేచ్ఛన్ = దృఢమైన, తన యాయుధమును గ్రహించుటయందలి యపేక్షచే, [దృఢశబ్దమాయుధ గ్రహేచ్ఛ యనుదానికి విశేషణము. ఆయుధగ్రహేచ్ఛను మానకయని భావము.] అత్యంతము = మిక్కిలి, గురు...... ప్రశాంతి—గురు = తండ్రియగు జమదగ్నియొక్క, ధేను = ఆవుయొక్క, దస్యుతా = దొంగిలించుటవలన, ఆపిత = చెందఁబడిన, అతిమన్యు=అత్యంతక్రోధముగల, మత్ = నాయొక్క, స్వాంత = మానసమనెడి, బాడబ= బడబానలమునకు, ప్రశాంతిన్ = శాంతిని, ఒండుమైన్ = వేఱువిధముగా, చలుపనేరక = చేయనేరక, ధర్మరాజాంతికమునకున్ = యముని సమీపమునకు, అరిగెన్ = పోయెను.

తా. కార్తవీర్యార్జునుఁడు నాతండ్రియొక్క హోమధేనువును దొంగిలించుకొనివచ్చుటయ కాక నన్ను శరణుపొందక నాతోడి యుద్ధమునకై యాయుధము నెత్తికొని నిలిచెను. నా క్రోధమనెడి బడబానలమునకు వేఱు ప్రతిక్రియ సేయఁ జాలక మరణించెను.

మరణించెనని కఠినముగాఁ జెప్పుటకు మాఱుగ ధర్మరాజాంతికమున కరిగెనని మృదువుగా ననెను. "రిపూనుద్ధరుక్షేత్ర తపోధరంతం, తృణాయమత్వా వృషసేనముగ్రం, కిరీటిగోపః పరధేనుకాంతం, నినాయ

కాండైర్యమలోక గోష్ఠం." అని యనంత భట్టుఁడును మరణించెననుటను గాఢన్యాంహితముగా ప్రయోగించెను.

భారత. అంతః, రహిత = విడువఁబడిన, సమయవృత్తిః = సంకేతముగల నర్తనచే, సంకేత భంగమొనర్చిన వాఁడైయనుట. అర్జునుండు అత్యంతము, గురు.........ప్రశాంతిః — గురు = పూజ్యమైన, ధేను = పాఁడియావుయొక్క, దస్యు = దొంగలచే, తాపిత = తపింపఁజేయఁబడినట్టియు, అతిమన్యుమత్ = మిక్కిలి దుఃఖముగల, స్వాంత = మానసముగల, బాడబ = బ్రాహ్మణునకు, ప్రశాంతిః = తాపశాంతిని, ఒండుమైః, సలుపనేరక, దృఢ......గ్రహేచ్ఛః - దృఢ = దృఢమైన, నిజ = తన యొక్క, ఆయుధ గ్రహేచ్ఛః = ఆయుధము గ్రహింపవలయుననెడి కోరికచే, ధర్మరాజాంతికమునకుః = ధర్మరాజునొద్దకు, అరిగెః.

తా. బ్రాహ్మణ హోమధేనువును దొంగలు గ్రహించుకొని పోవుటచేఁ గల్గిన యాతని దుఃఖము వేఱొండుమార్గమున నాఁపలేక యాయుధము గ్రహింపఁదలఁచి సమయభంగముగూడ సరకుసేయక ధర్మరాజుండు చోటికి కర్జునుఁడరిగెను.

"సమయవృత్తిః." సమయశ్శపథాచార కాలసిద్ధాంత సంవిదః." అని యమరము. "బాడబ ప్రశాంతి." "ద్విజాత్యగ్రజన్మ భూదేవబాడబాః" అని యమరము.

క. ఉదుటున నట్లరిగిన యతఁ
డది ప్రాయశ్చిత్త తీర్థక్రియాత్రాలిలః
వదలక పూతము సేయః
సదమలగతి పూనె వృథలై సత్సంగరముల్. 93

రామాయణ. ఉదుటునః = ఉద్ధతితచే, అట్లరిగి, అట్లువెళ్లి, అతండు = ఆ కార్తవీర్యార్జునుఁడు, అది = ఆగురుధేను చౌర్యరూపదోషము, వదలక, పూతము, చేయః = పవిత్రముచేయుటకు, ప్రాయ

శ్చిత్త......లీలన్ — ప్రాయశ్చిత్త = పాపాపనోదనకర్మకు, తీర్థ=రేవైన, ప్రవేశస్థానమైన యనుట. యాత్రాలీలన్ = యుద్ధయాత్రాలీలచే, సదమలగతిన్ = మంచిదియు, శుద్ధము నగుగతిని, స్వర్గము పొందుటను పూనెన్, సత్సంగరముల్ = ధర్మయుద్ధములు, వృథయె = వ్యర్థమగునదా ?

తా. కార్తవీర్యార్జునుఁడు, తానాచరించిన హోమ ధేన్వపహార రూపకార్యమునకుఁ బ్రాయశ్చిత్తముగా యుద్ధయాత్ర యొనర్చి సద్గతి పొందెను. ధర్మయుద్ధములు వ్యర్థములగునా ? ఎట్టి పాపాత్ముఁడేనియు రణరంగమున మరణించిన వీరస్వర్గమును బొందునని భావము.

తీర్థయనుటకు రేవను నర్థముగల్గుటకు, "జలావతారో గురు యోన్యుపాయ, శాస్త్రాద్వియజ్ఞో ముని జుష్టతోయం, మన్త్రాద్యమాత్యావశ పుణ్యభూమిః. పాత్రంజలం స్త్రీకుసుమంచ తీర్థం," నానార్థ రత్నమాల.

రణరంగహతుఁడు వీరస్వర్గము చెందుననుటకు ; "ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే, సూర్యమణ్డల భేదినౌ, పరివ్రాడ్యోగ యుక్తశ్చ, రణే చాభిముఖో హతః." అని స్మృతి ప్రమాణముగలదు.

అలంకారము, అర్థాంతరన్యాసము, లక్షణము "సామాన్యం వా విశేషోవా, తదన్యేన సమర్థ్యతే, యత్రసోర్థాంతరన్యాస, స్సాధర్మ్యేణే తరేణవా," కావ్యప్రకాశము.

భారత. ఉదుటున్ = వేగముగా, అట్లు, అరిగి, అతఁడు = అర్జునుఁడు, అది = ఆ సమయసంగమున, పూతము సేయన్, ప్రాయశ్చిత్త, తీర్థయాత్రాలీలన్ = పుణ్యక్షేత్రయాత్రలను, నపలక్, సత్, అమల, గతిన్ = గమనమును, పూనెన్, సత్సంగరముల్ = సత్పురుషుల ప్రతిజ్ఞలు, వృథయె.

తా. అర్జునుఁడట్లు లోనికరిగినందులకై ప్రాయశ్చిత్తముగాఁ దీర్థయాత్ర వెడలఁబూనెను. సత్పురుషుల ప్రతిజ్ఞ వ్యర్థములు కావు.

"అది......పూతము సేయన్." అనుచోట నది యనునది జడవాచకమగుటచే నచ్చటి ద్వితీయకుఁ బ్రథమయయ్యెను.

"సంగరముల్." "ప్రతిజ్ఞాఽఽజి సంవిదాపత్సు సంగరః" అనియమరము.

గీ. అతను రణరస భోగికకన్యార్థపరతఁ
దా నిలావంతుఁ డను మహాద్రవిణనిధిని
సుతుల సద్వృత్తిఁ బడసెదఁ దమితయశస్స్వ
లీలసుఖియింతు ననుచింత లేదెపుడును. 94

రామాయణ. అతను రణరసభోగికిన్ = తగ్గనట్టి యుద్ధరసానుభవముగలవానికి, అన్యార్థపరతన్ = ఇతర ప్రయోజనాసక్తిచే, తాన్, ఇలావంతుఁడను = భూమినిగలవాఁడను, రాజననుట. ద్రవిణ నిధిని = ద్రవ్యవంతుఁడను, సుతులన్ = కుమారులను, సద్వృత్తిన్ = మంచివ్యాపారముచే, పడసెదన్ = పొందెదను, మిత......లీలన్—మితయశః = మితమైన కీర్తిగల, స్వలీలన్ = తన విలాసముచే, సుఖియింతున్, అనుచింత= సుఖించెదను- అనెడిచింత, ఎపుడును, లేదు,

తా. యుద్ధోపభోగికి రాజత్వమునఁగాని, ద్రవ్యవంతత్వమునఁగాని, సుతయుక్తతచేఁగాని, కీర్తిచేఁగాని సుఖింతునను చింతగలుగదు.

భారత. అతను...పరతన్—అతనురణ = మన్మథరణము నందలి, రస = వేడుకగల, భోగికన్యా = సర్పాంగనయొక్క, ఉలూచియొక్క యనుట. అర్థపరతన్ = ప్రయోజనాసక్తిచే, తాన్, ఇలావంతుఁడు, అను= ఇలావంతుఁడను పేరుగల, మహాద్రవిణనిధిని = మహాబలాఢ్యుని, లసద్వృత్తిన్, సుతున్ = కుమారుని, పడసెన్ = పొందెను, దమిత... లీలన్—దమిత = అణఁచి వేయఁబడిన, యశః = కీర్తిగల, స్వలీలన్ = తన క్రీడచే, సుఖియింతునను చింత, ఎపుడును, లేదు.

తా. నాగకన్యయైన యులూచితోఁ గూడి ఇలావంతుఁడను నొక సుతుం గాంచెను. పుత్రార్థ మాబిడ కోర నామెం జేరె నంతియకాని తీర్థయాత్రాపరుఁ డగునపుడు స్త్రీసంభోగము గోరి స్వకీర్తిని నాశము చేసికొన నొల్లఁడు.

ఇటుఁ దీర్ఘయాత్రాపరునకు స్త్రీసంభోగము దోషము కాదే యను నంశము నీ కవి చక్కఁగా సమర్థించినాఁడు.

"ద్రవిణనిధిని" "ద్రవిణంతు ధనం బలం" అని యమరము.

సీ. తీర్థయాత్రా సమాప్తిఁ గరంబు దనరి రా
జోప భోగ్యంబైన యుద్ధవసుధ
నతిసరసమగు చిత్రాంగదానామల
తాంగి కృప సురతావాప్తిఁ జేసి
భాసురనందన ప్రసవభూషితవర
వర్ణనీగురుచిత్రవాహనుండు
తదదూరదేశసిద్ధసరసిపుణ్యతీ
ర్థోపసేవలమహాశాపకలుష

గీ. నైకనిర్జరీధృతమకరీకలాప
రూపలోప కృజ్జలవిహారుఁడును దివ్య
ధామకలితుండు నై శూరతరుఁ డగునరుఁ
డొప్పెనఁగు రుచిరయశోమహోదయుతను. 95

రామాయణ. తీర్థయాత్రా = తీర్థయాత్రకు, సమ = సాటియైన, ఆప్తిన్ = వ్యాప్తిచే, కరంబు = మిక్కిలి, తనరి = ఒప్పి, రాజోప భోగ్యంబైన = రాజులచే ననుభవింపఁదగిన, యుద్ధవసుధన్ = రణరంగమున, అతిసరసమగు = మిక్కిలి ప్రియమగు, చిత్రాంగ...అవాప్తిఁజేసి- చిత్ర = ఆశ్చర్యకరమైన, అంగదాన = శరీరచ్ఛేదమువలని, అమలతా =

శుద్ధత్వముచే, అంగీకృత = గ్రహింపఁబడిన, సురతా = దేవత్వముయొక్క, అవాప్తిఁజేసి = ప్రాప్తిచే, భాసుర......వాహనుండు, భాసుర = ప్రకాశించుచున్న, నందన = నందనవనమునందలి, ప్రసవ = పుష్పములచే, భూషిత = అలంకృతమైనట్టియు, వరవర్ణినీ = ఉత్తమ స్త్రీలచేత, గురు = భారయుక్తమైన, చిత్రవాహనుండు = విమానము గలవాఁడు, తదదూర... ...... జలవిహారుఁడును—తత్ = ఆనందనవనమునకు, అదూరదేశ = సమీపప్రదేశమునను న్న, సిద్ధసరసీ = ఆకాశగంగయొక్క, పుణ్యతీర్థోపసేవన = పుణ్యజలసంసేవనమునందు, మహాశ = అత్యాశగలవారైనట్టియు, అపకలుష = దోషరహితులైనట్టియు, నైకనిర్జరీ = పెక్కురు దేవతా స్త్రీలచే, ధృత = ధరింపఁబడిన, మకరీకలాప = మకరికాపత్త్రాలంకారములచే నైన, రూప = సౌందర్యముయొక్క, లోపకృత్ = లోపము గల్గించు, జలవిహారుఁడును = జలక్రీడగలవాఁడును, [ఆకాశగంగాజల సంసేవనమునం దాసక్తిగల పెక్కురు దేవతాస్త్రీలు దమ మకరికాపత్త్రములు నశించుచుండినను గార్తవీర్యార్జునినితో జలక్రీడ లాడుచుండిరని భావము.] దివ్యధామకలితుండునై = దివ్యగృహయుక్తుఁడై, శూరతరుఁడగు, నరుఁడు = మనుష్యుఁడు, కార్తవీర్యార్జునుఁ డనుట. రుచిర......ఉదయతను—రుచిర = మనోజ్ఞమగు, యశః = కీర్తియొక్క, మహోదయతను= కాంత్యుదయమున, ఒప్పెసఁగుక్ = ప్రకాశించుచుండును.

తా. కార్తవీర్యార్జునుఁడు తీర్థయాత్రలతో సమానమగు యుద్ధభూమిని దేహము వదలుటవలననైన దేవత్వావాప్తిచే నందనవనమునందలి పుష్పములతోఁ గూడినట్టియు, దేవతాస్త్రీలతోఁ గూడినట్టియు విమానములఁ గలవాఁడై, యాకాశగంగావిహారాసక్తలగు దేవాంగనలతోఁ గూడి జలక్రీడలు సల్పువాఁడునై, యశోవైభవమున నొప్పారుచుండెను.

"అంగదాన" "దో అవఖండనే" అను ధాతువున నిష్ఠాంతశబ్దము.

"నైక" వృద్ధిసంధి.

భారతార్థమున కేర్పడిన యీ పద్యము రామాయణార్థమునఁ గ్లిష్టముగా నన్వయించి యర్థము చేయవలసి యున్నది.

భారత. తీర్థయాత్రా సమాప్తిక్ = తీర్థయాత్రా ప్రయుక్తమగు వత్సర పరిపూర్తిచే, కరంబు, తనరి, రాజోపభోగ్యంబైన, ఉద్ధవసుధక్ = ఉత్సవామృతముచే, అతి సరసమగు = మిక్కిలి శృంగారరసముతోఁ గూడిన, చిత్రాంగదానామ = చిత్రాంగద యనెడి పేరుగల, లతాంగి = తీఁగవంటి శరీరముగలదానిచే, స్త్రీచే ననుట. కృత = చేయఁబడిన, సురత = సంభోగముయొక్క, అవాప్తిక్, చేసి, భాసుర, నందనప్రసవ = పుత్రుఁడగు బభ్రువాహనుని పుట్టుకచే, భూషిత, వరవర్ణినీగురు = ఆ చిత్రాంగద తండ్రియగు, చిత్రవాహనుండు = చిత్రవాహనుఁ డనుపేరుగల రాజుం గలవాఁడు, [చిత్రవాహనునకుఁ జిత్రాంగదాగర్భజనితుఁడగు బభ్రువాహను నర్జునుఁ డిచ్చెనని భావము.] తదమార .... ఉపసేవనలక్—తత్ = ఆ చిత్రవాహనుని పట్టణమగు మణలూరుపురమునకు, అమారదేశ = సమీపప్రదేశముననున్న, సిద్ధ = సిద్ధమైన, సరసీ = సరస్సుయొక్క, పుణ్యా = పుణ్యయుక్తమయిన, తీర్థ = రేవునందు, ఉపసేవనలక్ = స్నానములచేత, మహాశాప.........జలవిహారుఁడు—మహాశాప = గొప్పశాపముచే, కలుష = కలఁగిన, నైకనిర్జరీ = అనేక దేవతాస్త్రీలచేత, ధృత = ధరింపఁబడిన, మకరీ = ఆఁడు మొసళ్లయొక్క, కలాప = సమూహముయొక్క, రూప = ఆ మొసళ్లరూపముయొక్క, లోపకృత్ = నాశముగావించు, జలవిహారుఁడును = జలవిహారము గలవాఁడై, [శాపవశమున నాఁడు మొసళ్లగు దేవతాస్త్రీలశాపము నును బోఁగొట్టినవాఁడై యనుట.] దివ్య, ధామ = తేజస్సుతోడ, కలితుండునై, శూరతరుఁడగు, నరుఁడు = అర్జునుఁడు, సగురు = మిక్కిలి గొప్పయగు, చిరయశః = చిరకీర్తియొక్క, మహోదయతను = గొప్పయుదయముతో, ఒప్పెక్.

తా. తీర్థయాత్రావసానమున నర్జునుఁడు మణలూరుపురమునకుఁ జేరి యటఁ జిత్రాంగదయందు బభ్రువాహనుఁ డను కుమారుం బుట్టించి వాని నా చిత్రాంగదా జనకుఁడగు చిత్రవాహనున కిచ్చి యటనుండి కదలి యా యూరికి సమీపప్రదేశమునఁ గల యొక సరస్సున శాపవశమున నాఁడు మొసళ్లై యుండిన దేవతా స్త్రీల శాపమోక్షణము గావించి యొప్పెను.

"కలాప" "కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతావపి." అని యమరము.

"ఒప్పెసగురుచిర" ఇట రామాయణార్థమున ఎసఁగు నని సార్థ బిందు రూపమును, భారతార్థమున సగురు అని నిర్బిందురూపమును గల్గుటకు; "శ్లేషేస బిందు నిర్బిందోః శ్లేషణం కుత్ర చిన్మతం." అథర్వణ కారికావళి.

చిత్రవాహనున కర్జునుఁడు చిత్రాంగదా సముద్భవుఁడగు బభ్రువాహను నిచ్చుటను గుఱించి; "చిత్రాంగదయందు బభ్రువాహనుం డను పుత్రుం బడసి చిత్రవాహనునకు వంశకరుంగా నిచ్చి" అని యాదిపర్వమునఁ గలదు.

అప్సరసులకుఁ గల్గిన శాపకారణమును గుఱించి యర్జునునితో వారే చెప్పుచున్నవారు. "ఉగ్రతపంబు సేయుచున్నవాని......నొక్క బ్రాహ్మణుంగని వాని తపంబునకు విఘ్నంబు సేయ సమకట్టి. వేడుక నమ్ముని ముందటఁ, బాడితి మాడితిమి పెక్కు పరిహాసంబుల్, రూఢిగఁ బలికితిమి ....ఏము రాగకారణవికారంబులు గావించిన నవి దనకుం గోపకారణంబులయిన నతి కుపితుండయి బ్రాహ్మణుండు మమ్మేవు రను మహాగ్రాహంబులుగా శపియించిన" ఆదిపర్వము.

అనేక యనుటకు నైక యని ప్రయోగించుటకు, "గమికర్మీకృతా నైకనీవృతః" అని శ్రీహర్షుని ప్రయోగము గలదు.

గీ. అంత శౌర్యాశ్రయంబైన కృయట్టిమేటి
వీడు నాకాహవస్పృహాన్వీత ధామ
కాంతిఁ జూచి పోయెద ననిక కదలి వచ్చి
నాఁడ నెఱిసూపు మదనుగుణక్రమమున. 96

రామాయణ. అంత = అంతటి, కార్తవీర్యార్జునునితో సాటియగు, శౌర్యాశ్రయంబైన = పరాక్రమమున కాశ్రయమైన, మేటివి = గొప్ప వాఁడవు [అని తలఁచి] ఆహవ......కాంతిన్ — ఆహవ = యుద్ధము నందు, స్పృహా = అపేక్షతోడ, అన్వీత = కూడిన, ధామ = ప్రతాపము యొక్క, కాంతిన్ = స్ఫురణచే, లేక, కాంతిన్ = ఇచ్ఛచే, నాకున్, ఈడు = సరియగు వాఁడవు, చూచి, పోయెదన్, అని = అట్టి నిన్ను చూచి పోయెదనని, కదలివచ్చినాఁడన్ = కదలి వచ్చితిని, మదనుగుణ క్రమమునన్ = నాకుఁ దగునట్టి విధమున, నెఱి, చూపుము = పరాక్రమము చూపుము.

తా. కార్తవీర్యార్జునునివంటి బలముగలవాఁడవు, నాకుఁ దగినవాఁడ వనియు, నీతోడి యుద్ధాభిలాషతో వచ్చినాఁడను, నాతో నెదిరింపుము.

"కాంతిన్" అనుటకు ఇచ్ఛచే నను నర్థము, గల్గుటకు; 'కము కాంతౌ' అను ధాతువు మూలమున నగుచున్నది.

భారత. అంతన్ = పిమ్మట, శౌరి...వీడు — శౌరి = కృష్ణునకు, ఆశ్రయంబైన = ఆధారమైన, అట్టిమేటి = అలాంటి గొప్పదగు, వీడు = నగరము, ద్వారకయనుట. నాక... ... కాంతిన్ — నాక = స్వర్గముతో, ఆహవస్పృహాన్వీత = యుద్ధముచేయుటయం దిచ్ఛతోఁగూడిన, స్వర్గమును దిరస్కరించున దనుట. ధామ = ఇండ్లయొక్క, కాంతిన్ = కాంతిగలదానిని, చూచిపోయెదనని, కదలివచ్చి, నాఁడ = నాఁడే, నెఱి

చూపు = పరాక్రమము చూపునట్టి, మదను = మన్మథుని, గుణక్రమ మునన్ = గుణానుసారముగ.

తా. పిమ్మట నర్జునుఁడు ద్వారకంజూచి పోనరుదెంచి, నాఁడే మన్మథుని గుణానుసారముగ. ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

క. తెరలక మనము సుభద్రా
కరనాళీకగ్రహేచ్ఛకగప్పఁగఁజనునా
దొరయదుపురిఁ జేరి జన వి
సరములు కెఱుక పడనీకశౌర్యతనుఘృణన్. 97

రామాయణ. తెరలక = కలఁతపెందక, మనము=నీవును, నేనును, సుభద్రా......గ్రహేచ్ఛన్—సుభద్రాకర = మంగళాస్పదమైన, నాళీక గ్రహేచ్ఛన్ = శరగ్రహణాపేక్షను, యుద్ధాపేక్ష ననుట. కప్పఁగఁ జనునా = అణఁచి వేయవచ్చునా, నీకున్, అశౌర్యతను = శౌర్యహీనత్వ ముచే, ఘృణన్ = జుగుప్సచేతను, పురిన్, చేరి = అయోధ్యనుజేరి, జన విసరములకున్ = జనసమూహములకు, ఎఱుకపడన్ = కనుపట్టునట్లుగా, దొరయదు = యుక్తముగాదు.

తా. మనము శుభాస్పదమగు శరములం గ్రహించి యుద్ధము సేయ వలెనని యుండ దానిం గప్పి పుచ్చనగునా? అట్లొనర్చితివేని శౌర్యహీనుఁ డవై, జుగుప్సాకరుఁడ వగు నీవు నీ నగరమునందలి జనుల కెట్లు కనఁబడు వాఁడవు.

"నాళీకగ్రహేచ్ఛ." "నాళీకం శరపద్మయోః" అని విశ్వము.

భారత. సుభద్రాకరనాళీక గ్రహేచ్ఛన్ = సుభద్రయొక్క తామర వంటిచేయి పట్టుకొనవలయు ననెడి కోర్కెచే, వివాహేచ్ఛచే ననుట. తెరలక, మనము, కప్పంగన్ = మనస్సును ఆక్రమింపుచుండఁగా, చను నాదొర = చనుచుండు నా యర్జునుఁడు, యదుపురిన్, చేరి = ద్వారకను

జేరి, శౌరి = కృష్ణునియొక్క, అతను = తగ్గని, ఘృణన్ = దయచే, జన విసరములకున్, ఎఱుకపడనీక = అందల జనసమూహములకుఁ దెలియ నీయక.

తా. సుభద్రను వివాహమాడవలయు నను నాస యధికము కాఁగ నర్జునుఁడు ద్వారకంజేరి, కృష్ణ ననుగ్రహమున నచ్చటి జనులకుఁ దెలియని లాగున. తిరంబై పోయెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

"శౌర్యతను ఘృణన్." "ఘృణాజుగుప్సాకృపయోః" అని విశ్వము.

మ. అనయంబు న్మదనామితాస్త్రకలనాఁత్యంతార్తి రాకుండఁజ
య్యన మానిత్వకృతేష్టసిద్ధితఁ దిరంఁబై పోయెదే దీప్యమా
ననిరూఢింపయిఁబడ్డ యాదవులనాఁనావీరధర్మప్రవృ
త్తిని నర్థంబనిపించి యాత్మపురికిన్ ఁ దేవేరితోఁ గూడఁగాన్.

రామాయణ. అనయంబున్ = ఎల్లప్పుడును, మదనామిత...... అత్యంతార్తి—మత్ = నాయొక్క, అనామిత = అణఁపఁబడని, అస్త్ర కలన = బాణప్రయోగముచేతనైన, అత్యంతార్తి = మిక్కుటమగుబాధ, రాకుండన్ = కలుగకుండునట్లు, చయ్యనన్ = శీఘ్రముగా, మానిత్వ... సిద్ధితన్ - మానిత్వ = మానము వహించియుండుటచే, కృత = చేయఁబడిన, ఇష్టసిద్ధితన్ = ఇష్టము సిద్ధించుటచేత, తిరంబై = స్థిరత్వము నెంది, దీప్య మాన నిరూఢిన్ = ప్రసిద్ధముగా, పయిఁబడ్డ = పైనఁబడిన, ఆదవుల = దూరముననున్న, నానావీరధర్మప్రవృత్తిన్ = పెక్కువీరుల ధర్మప్రవర్తనము, నిరర్థంబనిపించి = వ్యర్థమనిపించి, దేవేరితోన్, కూడఁగన్ = భార్యతోఁ గూడునట్లుగా, ఆత్మపురికిన్ = అయోధ్యకు, పోయెదే = పోయెదవా.

తా. నాబాణములచే బాధ కలుగుటకు మున్నె మానమవలంబించి, వీరధర్మము వీడి, భార్యతోడ నయోధ్యకుఁ బోదలఁచితివా.

భారత. అనయంబున్ - మదన..............అత్యంతార్తి మదన = మన్మథునియొక్క, అమితాస్త్రకలనా = బాణవిద్యచేనగు, అత్యంతార్తి, రాకుండన్, చయ్యనన్, మౌనిత్వకృతేష్టసిద్ధితన్ = యతి వేషమూనుటచేఁ జేయబడిన యిష్టసిద్ధికల్గుటచే, యతివేషమూని సుభద్రను వివాహమాడి యనుట. తిరంబై, దేదీప్యమాననిరూఢిన్ = ప్రకాశముగా, పయిఁబడ్డ... ప్రవృత్తిన్ - పయిబడ్డ = తనమీఁదబడిన, యాదవుల = యాదవులయొక్క, నానావీరధర్మ ప్రవృత్తిన్ = అనేకపరాక్రమ విజృంభణములను, నిరర్థం బనిపించి = వ్యర్థమనివించి, ఆత్మపురికిన్ = హస్తినకు, దేవేరితోన్, కూడఁగన్ = భార్యయగు సుభద్రతోఁ గూడునట్లుగా, పోయెన్.

తా. మదనబాణములకు గుఱికాక యర్జునుఁడు సన్న్యాసివేషమూని శీఘ్రముగా సుభద్రను వివాహమాడి నిజపురికిఁ బోవుచుండ యాదవులడ్డపడఁగ వారి పరాక్రమము వ్యర్థమొనర్చి, భార్యయగు సుభద్రతో నరిగెను.

చ. అనికృతధర్మవీక్షుఁ డయి యావరవర్ణి నికామసంభ్రమం
బునడుపుచున్ గరంబమర యపూజ్యసమిజ్జయశోభిమన్యునా
మునిసుతుఁ గాంచి లక్ష్మణుఁడయముద్రితదీప్తి ధనంజయుండు
నేర్పెనయఁగభీరవీరసమయపేక్ష్యతరోచ్ఛరణ ప్రగల్భతన్. 99

రామాయణ. అని = ఈ లాగునఁజెప్పి, కృత = చేయఁబడిన, ధర్మవీక్షుఁడయి = వింటియందు, చూపుగలవాఁడై, విల్లెక్కువెట్ట సంసిద్ధుఁడై యనుట. ఆ వరవర్ణి = ఆ బ్రహ్మచారి శ్రేష్ఠుఁడగు పరశురాముఁడు, నికామ = మిక్కిలి, సంభ్రమంబు = వేడ్కను, నడుపుచున్ = కొనసాఁగించుచు, [విల్లెక్కువెట్టఁబూనుట, అంబులపొది సవరించుట మున్నగు కార్యములనడపుచునని భావము.] కరంబు, అమరన్ = మిక్కిలి యొప్పుచుండఁగా, పూజ్య = శ్లాఘనీయమగు, సమిజ్జయ = యుద్ధజయముచేత, శోభి = ప్రకాశించుచున్న, మన్యున్ = కోపముగల, ఆ మునిసుతున్ =

పరశురామును, కాంచి, అముద్రితదీప్తి = అమితతేజముచే, ధనంజయుండు= అగ్నిని బోలినవాఁడు, లక్ష్మణుండు, నేర్పెనయర్ = చాతుర్యయుక్తముగా, ఉచ్చరణప్రగల్భతన్ = ఉచ్చారణశక్తిచే.

తా. పరశురాముఁడు తన వింటిం జూచుచు దాని నెక్కు-వెట్ట సంసిద్ధుఁడయియుండ నాతనింగాంచి తేజమున నగ్నికెనయగు లక్ష్మణుఁడు చాతుర్య మొప్పఁగా నుచ్చారణశక్తిచే. ఇట్లనుననిముందరి పద్యముతో నన్వయము.

"వరవర్ణి." "వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః." అని యమరము.

"సమిజ్జయ." "సముదాయస్త్రియాం సంయత్సమిత్యాజి సమిద్యుధః" అని యమరము.

ఇటలక్ష్మణునిచేఁ బలికించుట కేవలము శ్లేషార్థ సంఘటనకై తెచ్చి పెట్టుకొనినదియే యగును. కానిరాజు లేవిషయమేనిం దాము పలుకక రాజసము నెఱయ మంత్రులు మున్నగువారిచేఁ బల్కించుట సంప్రదాయ మగుటంబట్టి యావిషయ మీకవి చక్కఁగాఁ బాటించెను.

భారత. అని కృత = తిరస్కరింపఁబడని, ధర్మవీక్షుఁడయి = ధర్మదృష్టి గలవాఁడై, ఆ వరవర్ణిని = ఆ సుభద్రయందు, కామసంభ్రమంబు= మన్మథసంబంధమగు వ్యాపారమునందలి వేడ్కను, నడపుచున్, కరంబు, అమరపూజ్య = దేవతలచే శ్లాఘింపఁదగిన, సమిజ్జ = యుద్ధమునఁ గల్గిన, యశః=కీర్తిగల, అభిమన్యు నామునిన్ =అభిమన్యుఁడను పేరుగల, సుతున్, కాంచి = కుమారునిబొంది, లక్ష్మణుఁడు = లక్ష్మీవంతుఁడు, అముద్రిత దీప్తి = నిరర్గళప్రకాశముగల, ధనంజయుండు = అర్జునుఁడు, నయ...... ప్రగల్భతన్ - నయ = నీతిచే, గభీర = గంభీరమైన, వీర = శూరులచే, సమవేక్ష్యతర = మిక్కిలి వాంఛింపఁదగిన, ఉచ్చ = గొప్పదైన, రణప్రగల్భతన్ = యుద్ధప్రౌఢిమను, నేర్పెన్.

తా. ధర్మమతిక్రమింపక యర్జునుఁడు సుభద్రయందాసక్తుఁడై యభిమన్యువను పుత్రునిం బడసి యాతనికి గొప్ప యుద్ధములందలి ప్రౌఢిమను నేర్పెను.

"అనికృతధర్మవీక్షుఁడయి," ధర్మము నతిక్రమింపక సుభద్రయందభిమన్యుంబడసె ననుటలోఁ గామపరతంత్రుఁడుగాక శాస్త్రమర్యాదలనే యనుసరించి, "ధర్మప్రజార్థం త్వాం వృణీమహే" యను వాక్యము ననుసరించుచు సుతుంగాంచెనని కవియాశయము.

గీ. కొసర నిట్లనుభావంబుఁ బస నెరపుచు
నమ్మహాత్మునితో జిష్ణు తేజోఽతిశయము
మిక్కిలిఁ బ్రకాశముగ భ్రాతృమిత్రబంధు
సచివులసమాదృతినిఁ జూపి రుచితసరణి. 100

రామాయణ. కొసరన్ = ఇష్టముతో, ఇట్లు, అనుభావంబుపసన్, నెరపుచున్ = ఈలాగున, నిశ్చయముయొక్క చాతుర్యమును బ్రకాశింపఁజేయుచు, అమ్మహాత్మునితోన్ = ఆమహానుభావునితో, పరశురామునితో ననుట. జిష్ణు = జయశీలమైన, తేజోతిశయము = తేజోధిక్యము, మిక్కిలిన్, ప్రకాశముగన్ = మిక్కిలి, తేజరిల్లఁగ, రుచిత సరణిన్ = ఒప్పిదమగు విధముతో, సమాదృతిన్ = మంచి యాదరముతో, భ్రాతృ......సచివులన్ = భ్రాతృ = సోదరులను, మిత్ర = హితులను, బంధు = చుట్టములను, సచివులన్ = మంత్రులను, చూపి.

తా. స్వనిశ్చితము ప్రకాశింపఁజేయుచు, నాదరముతోఁ దమ్ముసంబంధించిన వారి వేర్వేఱంజూపి. ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

భారత. కొసరన్ = విజృంభించునట్లు, ఇట్లు, అనుభావంబు, నెరపుచున్ = ఇట్లు ప్రభావముయొక్క సారము వ్యాపింపఁజేయుచు, అమ్మహాత్మునితోన్ = ఆయభిమన్యునితో, జిష్ణుతేజోతిశయము = అర్జునుని తేజోతి-

శయము, మిక్కిలిన్ = మిగుల, ప్రకాశించుచుండఁగా, భ్రాతృ, మిత్ర, బంధువులు, ఉచితసరణిన్ = యుక్తరీతిని, అసమ = సాటిలేని, ఆదృతిని, చూపిరి=గౌరవము చూపిరి.

తా. అభిమన్యునితోఁగూడిన యర్జునుని తేజము మిగులఁ బ్రకాశింపఁగా నాతని బంధువు లెల్లరును సాటిలేని యాదరము చూపిరి.

క. మగలయిలు వరుసఁ గలవెను
దగవరులొకఁడొకఁడొక్కొక్క తనయురుచిరశౌ
ర్యగతినుతిఁ జెందఘనకీ
ర్తిగనలరంగలరు ద్రోవ దివరక్రమతన్. 101

రామాయణ. మగలయిలువరసఁగల = వంశానుగత మగుమగఁటిమిగల, పెనుదగవరులు = మంచి నేర్పరులు, ఒకఁడొకఁడు, ఒక్కొక్క పురుషుఁడే, ఒక్కొక్క, తన = తనయొక్క, ఉరు, చిర, శౌర్యగతి = అధికమై, స్థిరమైన, శౌర్యవర్తనము, నుతిన్, చెందన్=ప్రసిద్ధమగునట్లుగా, అలరంగలరు = సంతోషింపఁగలరు, అక్రమతన్ = క్రమము తప్పునట్లుగా, ద్రోవ, దివరు = మార్గమునదిగరు, దుర్మార్గమున దిగఁజాలరనుట.

తా. మావారెల్లను శూరాగ్రేసరు లయి ఖ్యాతిగన్నవారు, అక్రమ మార్గమున దిగఁజాలరు.

భారత. ఘనకీర్తిగన్ = గొప్ప కీర్తి కలుగునట్లుగా, అల, రంగలరు = రంగుమీఱు, ద్రోపది = ద్రౌపది, తగన్, వరులు = భర్తలు, ధర్మజాదులనుట. ఒకఁడొక్కఁడు = ఒక్కొక్కఁడును, రుచిర = మనోహరమగు, శౌర్యగతి = పరాక్రమవర్తనమున, నుతిన్ = స్తోత్రముగల, ఒక్కొక్కతనయున్ = ఒక్కొక్కకుమారుని, చెందన్ = పొందఁగా, వరక్రమతన్=ఉత్తమమైన క్రమము గల్గుటచే, మగలయిలువరస, కలవెను.

తా. ద్రౌపది తనభర్తలలో నొక్కొక్కనివలన నొక్కొక్కకుమారుని గనెను.

"ద్రోవది" ఇది ద్రౌపదీ శబ్దమునకు వికృతి. "ద్రోవది బంధురంబయిన క్రొమ్ముడి గ్రమ్మనవిడ్చి" అని సోమయాజి ప్రయోగించెను.

సీ. అంత శౌర్యాప్తిచే నధికప్రహర్షసం
పన్నతఁ దగఁగాంచి యున్నతమగు
దండితనమునవీ రుండనే నస్ఫుట
పటుశక్తివిజయుండ బాలిశుండ
నీకాభిముఖ్యంబు గైకొని సుమనోబ
లంబుతోఁ దగ నుత్తరంబుఁ జెప్పఁ
జతురుండనా తపస్స్థితివనా ధృతవివి
ధవిహారభోగవర్తనల నోనరి

గీ. తనరు నచ్యుతయోగశోభనతనుండ
వనికిఁ బనివడి విప్రుఁడై యనలుఁ డేఁగు
దెంచె ననవరదీప్తి నేతెంచి యిట్లు
పలుకు దీవనలనగర్వకళ నెరపుచు. 102

రామాయణ. అంత శౌర్యాప్తిచేన్ = అంతటి పరాక్రమము గల్గుటచే, అధిక ప్రహర్షసంపన్నతన్ = అత్యంత సంతోషయుక్తతను, తగన్, కాంచి = పొంది, ఉన్నతమగు = గొప్పదగు, దండితనమునన్ = దిట్టతనముతోడ, వీరు, ఉండన్ = వీరెల్లరునుండఁగా, నేను, అస్ఫుట......విజయుండన్ = అస్ఫుట = స్పష్టముగాని, పటుశక్తి = పూర్ణబలముచే, విజయుండన్ = జయముగలవాఁడను, [గొప్ప బలమున విజయముగాంచు నంతటి స్థితిలో లేనివాఁడనని భావము.] బాలిశుండన్ = బాలుఁడను, నీకున్, అభిముఖ్యంబు, కైకొని = ఎదుర్కొని, సుమనో బలంబునన్ = తెల్లనైన మనోబలముతోడ, తగు నుత్తరంబు=తగిన సమాధానము, చెప్పన్, చతురుండనా = సమర్థుఁడనా, తపస్స్థితివి = తపస్సునందు నిలుకడగల

వాఁడవు, అనాదృత.........వర్తనలన్—అనాదృత = ఆదరింపఁబడని, వివిధ = నానావిధములగు, విహారభోగవర్తనలన్ = వేడ్కలతోడీ యను భవ వర్తనలచేత, ఒనరి = ఒప్పి, తనరు = ప్రకాశించునట్టి, అచ్యుత = నిలుకడగల, యోగ = అష్టాంగయోగములచేత, శోభన = మంగళప్రద మైన, తనుండవు = శరీరముగలవాఁడవు, అనికిన్ = యుద్ధమునకు, పని వడి = కోరి, విప్రుఁడై = బ్రాహ్మణుఁడయ్యును, అనలుఁడు = అగ్ని, ఏఁగుదెంచెననన్ = వచ్చెనాయను లాగున, పరదీప్తి = గొప్పకాంతితో, ఏతెంచి = వచ్చి, ఇట్లు, అనలస = తగ్గని, గర్వకళన్ = గర్వప్రాప్తిని, నెరపుచున్, ఈవు, పలికెదవు. [ఇట్లు పల్కుట నీకు యుక్తమగు నాయనిభావము.]

తా. వీరు మిక్కిలి శౌర్యముగలవారు, ఇట్టివారుండ బాలుఁడను, గొప్పయుద్ధము లొనర్పఁ జాలు శక్తిలేనివాఁడను, నగు నేనెట్లు నీకుఁ జాతు ర్యముతో సమాధానము చెప్పఁగలవాఁడను? తపస్వివై, యష్టాంగ యోగ నిష్ఠుఁడవగు మహానుభావుఁడవు, బ్రాహ్మణుఁడవు, అట్టి నీవు యుద్ధాసక్తుఁ డవై యగ్నియే వచ్చెనోయనులాగున నింత తీక్ష్ణతతోవచ్చి యిట్లు పలికెదవు.

"యోగశోభనత-" యమ నియమా సన ప్రాణాయామ ప్రత్యాహార ధ్యానధారణ సమాధులని యష్టాంగయోగములు యోగశాస్త్రప్రసిద్ధము లగునవి.

భారత. అంతన్, శౌరి = కృష్ణుని, ఆప్తిచేన్ = ఆగమనముచే, అధిక ప్రహర్షసంపన్నతన్, తగన్, కాంచి, ఉన్నతమగు, దండితనమునన్, వీరుండు=పరాక్రమశాలి, అనేనః......శక్తి - అనేనః = పాపరహితమైన, స్ఫుట, పటుశక్తి, అబాలిశుండు = బుద్ధిమంతుఁడు, విజయుండు = అర్జు నుఁడు, అనీక = యుద్ధమునందు, అభిముఖ్యంబు, కైకొని, సుమనోబలం బుతోన్ = దేవబలముతో, తగన్, ఉత్తరంబు, చెప్పన్. చతురుండు = సమర్థుఁడు, అనాతపస్థితి = ఎండలేనట్టి, వన = తోఁటయందలి, ఆదృత

వివిధ, విహార, భోగవర్తనలన్, ఒనరి = ఒప్పి, తనరు, అచ్యుత=కృష్ణుని తోడి, యోగ = సఖ్యమువలని, శోభనతన్, ఉండన్, వనికిన్ = అడవికి, అనవర = తగ్గని, దీప్తిన్ = కాంతితో, పనివడి, అనలుఁడు = అగ్ని, విప్రుఁడై = బ్రాహ్మణుఁడై, ఏఁగుదెంచెన్ = వచ్చెను, ఏతెంచి, అన గర్వ = గర్వయుక్తముకాని, కళన్ = వర్తనచేత, దీవనలు = ఆశీర్వాద ములు, సొరపుచున్, ఇట్లు పలికెన్.

తా. అట్టియెడఁ గృష్ణుఁడటకు వచ్చుటచే నర్జునుఁడు మిగుల సంతో షించెను. అంత వారిరువురు వనవిహారము సల్పుచుండ నగ్ని బ్రాహ్మణ వేష మూనియటకువచ్చెను. వచ్చి వారి నాశీర్వదించి యిట్లు పల్కెను.

"అనేనః" "కలుషం వృజినైనోఘం" అని యమరము.

"చతురుండ నాతపఃస్థితి." ఇట రామాయణార్థమున 'తపఃస్థితి' యనియు, భారతార్థమున, 'నాతపస్థితి'యనియు నగుచున్నది. శ్లేషార్థ సం ఘటనమునకై రామాయణార్థమునందలి సకారద్విత్వమీకవి వీడెను.

క. విను విజయ శక్తి మీఱితి
 నను గాఢాహమిక చెల్లునే నామదిలో నెం
 దును బహుతరాశనుండన్
 జను నేమిమ్మడుగవలయు సకలార్థంబుల్. 103

రామాయణ. విను = వినుము, విజయశక్తిమీఱితిని = జయశీల తచే నతిశయించితిని, అను, గాఢాహమిక=గాటమగు నహంకారము, చెల్లునా, ఎందును, మదిలోన్ = మనస్సునందు, బహుతరాశన్, ఉండన్, చను నే = అత్యాశతోనుండఁ దగునా, సకలార్థంబుల్ = అన్నివిషయము లును, మిమ్మున్, అడుగవలయున్ = మిమ్మడిగి తెలిసికొనవలయును.

తా. నేను యుద్ధముల జయమును బొందితినని గర్వింపనగునా ? అత్యాశతో నుండఁదగునా ? ఏదియు మిమ్మడిగికదా తెలిసికొనవలయును ?.

"అను గాఢాహమిక చెల్లు నామదిలోనన్." ఇట ప్లుతయతి. లక్ష

ణాము. ప్లుత మనఁబరఁగుఁ ద్రిమాత్రా, న్వితవర్ణము దానిమీఁది విదితస్వర ములన్, కృతినయ్యక్షరములు చనుఁ జతురానన సదృశపల్లు చక్కటికెల్లన్." తాతంభట్టు.

భారత. విజయ = అర్జునా, విను, శక్తిమీఱి, తినన్ = అమిత ముగా భక్షించుటకు, గాఢాహామిక, నామదిలోనన్, ఎందును, చెల్లున్, బహుతర, ఆశనుండన్=మిక్కుటముగాఁ దినువాఁడను, వలయుసకలార్థం బుల్ = నాకువలయునట్టి సర్వప్రయోజనములును, నేన్, మిమ్ము, అడుగన్, చనున్ = నేను మిమ్మడుగవచ్చును.

తా. అమితముగాఁ దినవలయునను నాస నామదిని గలదు. నే మిక్కుటముగాఁ దినువాఁడను. నాకు వలయువానిని మిమ్మడిగి యేకదా నేను బొందవలయును.

మ. అని వాలాయముగా నభీష్టతమ మహాశనన్నంబొసంగన్ స్వనీ
తినిమున్నెంతయునియ్యకొల్పిమఱియుం దృప్తిన్ బ్రవర్తిల్లుము
జ్జనితోల్లాసముతోడఁ బల్కెసముదంచత్ఖాండవాస్స్వాదవ
ర్తనమిష్టంబని రాజపుత్రునకు శశ్వత్తంబాశంసితవ్యంబునన్.

రామాయణ. అని = యుద్ధము, వాలాయముగాన్ = అనివార్య ముగా, అభీష్టతమమహాను = ఇష్టమగును, అన్నన్ = అనినచో, మున్ను = ముందు, స్వనీతిని = బ్రాహ్మణ ధర్మమును, ఎంతయున్, ఇయ్యకొల్పి = నిర్వహించి, మఱి, ఉద్వృత్తిన్ = గొప్పవర్తనమునందు, పొసంగన్ = పొసఁగునట్లు, ప్రవర్తిల్లును, ఉజ్జనిత = కలిగినట్టి, ఉల్లాసముతోడన్ = సంతోషముతో, పల్కె = మాటయే, సముదంచత్ = ప్రకాశించుచున్న, ఖాండ = ఖండశర్కరా సంబంధమగు, వాః = నీటియొక్క, స్వాద = రుచివంటి రుచిగల, వర్తనము = ఉనికిగలది, శశ్వత్తంబా = ప్రసిద్ధమగునట్టి,

శుచిత్వంబునన్ =అప్రతిహతుఁడౌటచేత, అని = యుద్ధము, ఇష్టంబు = ప్రియమగునది.

తా. రాజపుత్రునకు యుద్ధము ప్రియమగునంటివేని, నీవు బ్రాహ్మణుఁడవగుటచే స్వధర్మము నిర్వహించి గొప్పవర్తనమున నుండుము. రాజపుత్రునకు వాజ్మాధుర్యమును యుద్ధము నీరెండును బ్రియమగునవియే.

"పల్కెఁ సముదంచత్ఖాండవాస్వాదవర్తనః" వాజ్మాధుర్యము ప్రియమనుటచే, నీవలెఁ గఠినాక్షరములు పలుకక మృదు మధురముగనే నీయీ రౌరకోలు యుక్తమగు నదికాదని తెలిపెడి నామాటలే నిదర్శనమగునని లక్ష్మణు నభిప్రాయమనుట విశదమగుచున్నది.

"ఖాండ." "స్యాత్ఖండశ్శర్కరేచేక్షువికారమణిదోషయోః" అని విశ్వము.

ఇట ఖండ శబ్దము, తస్యేదమ్మని అణ్ప్రత్యయాంతమగుటచే ఖాండమని యయ్యెను.

"వాః" "వార్వారి సలిలంకమలం జలం." అని యమరము.

"శుచిత్వంబునన్." శుచిశ్శుద్ధేనుపహతే, శృంగారాషాఢయోరపి, గ్రీష్మేహుతవహేపిస్యాత్." అని విశ్వము.

భారత. అని, వాలాయముగాన్, అభీష్టతమమౌ, అన్నంబు, ఒసంగన్ = ఇష్టమైన యాహారమిచ్చుటకు, మున్ను, స్వనీతిని = తన బ్రాహ్మణాకారధర్మముచేత, ఎంతయున్, ఇయ్యకొల్పి = అంగీకరింపఁజేసి, [నీ కోరెడియాహారమొసఁగెదనని యర్జునునిచే ననిపించుకొని యనిభావము] మతి = అట్లనిపించుకొనినపిమ్మట, ఉద్వృత్తిన్, ప్రవర్తిల్లు, ముత్ = సంతోషముచే, జనిత = కల్గిన, ఉల్లాసముతోడన్ = సంతోషముతో, సముదంచత్, ఖాండవ = ఖాండవవనముయొక్క, ఆస్వాద = చవిచూచుట యనెడి, వర్తనము = ఉనికి, ఇష్టంబని = కోరికయని, రాజపుత్రు

నకున్ = అర్జునునకు, శస్తంబౌ, శుచిత్వంబునన్ = అగ్నిరూపముతోన్, పల్కెన్.

తా. అర్జునునిచే, "నీయిష్టమగు నాహారమొసఁగెద" ననిపించుకొని యావలఁదనయగ్నిరూపమును బయలుపెట్టి ఖాండవవనమును జవిచూడఁ దలఁచెదనని పల్కెను.

"అన్నంబు." అన్నశబ్ద "మదభక్షణే" యను ధాతువున నిష్పన్న మగుటచే నాహారవాచకనుగుచున్నది.

యజన, యాజనా, ధ్యయ,నాధ్యాపన, దాన, ప్రతిగ్రహములనెడి షట్కర్మాధికారము బ్రాహ్మణునకుఁగలదు. ఈకారణముననే ప్రతిగ్రహార్థి యగు నగ్ని బ్రాహ్మణవేషము దాల్చెను.

ఉత్సాహ. ఈవిధమునఁ బల్కి మఱియు నిట్టు లనియె నట్టికాం
క్షోవిధి కొకవిఘ్న మిపుడు కలదు నిన్ను నారయం
గా వినుమునివారణాధికారమునకుఁ దగుదువే
తావదర్థగతియు మున్ను దలఁచినాఁడ నామదిన్. 105

రామాయణ. ఈవిధమునన్, పల్కి = లక్ష్మణుఁ డిట్లు పలికి, మఱియున్, ఇట్టులనియెన్=ఇంకను నిట్లు చెప్పెను, అట్టికాంక్షోవిధికిన్ = నీవట్లుయుద్ధముకోరుటకు, ఒక విఘ్నము, ఇపుడుకలదు = ఒకవిఘాత మిప్పుడ కల్గియున్నది, విను, నిన్నున్, ఆరయంగా, మునివి = మహర్షివి, ఆ,రణాధికారమునకున్ = యుద్ధముసేయునట్టి యాయధికారమునకు, తగుదువే, [మహర్షివగుటచేఁ దపముసేయు నధికారముగలదుగాని క్షత్రియుని వలెనీకు యుద్ధాధికారము లేదనిభావము.] మున్ను, ముందే, నామదిన్ = నామనస్సునందు. తావదర్థగతియున్ = అంతటి కార్యరీతిని, తలఁచి నాఁడన్ = తలపోసితిని.

తా. లక్ష్మణుఁ డిట్లుపల్కి మరల నిట్లనెను. నీయీ యుద్ధాపేక్ష కొకవిఘాతముగలదు. నీవు మహర్షివగుటచే నీకుఁ దపము సేయుట యం

దధికారముమాత్రమున్నదికాని మావలె యుద్ధాధికారములేదు. ఈ విషయము నేనుమున్నే యాలోచించితిని.

భారత. ఈ విధమునన్, పలికి, మఱియున్, ఇట్టులనియెన్, అట్టి కాంక్షావిధికిన్ = అట్టిఖాండవదహనేచ్ఛకు, ఇపుడు ఒక విఘ్నము, కలదు, వినుము, నిన్నున్, ఆరయంగాన్ = విచారింపఁగా, నివారణాధికారమున కున్, తగుదువు = ఆ విఘ్నమునాఁపుటకుఁ జాలుదువు, ఏతావదర్థగతి యున్ = ఈవిషయమంతయును, నామదిన్, మున్ను, తలఁచినాఁడన్.

తా. అగ్నియిట్లు పల్కి మఱియు నిట్లనెను. నాయీ ఖాండవ దహన ప్రయత్నమునకొక విఘాతముగలదు. దానిని నీవు నివారింపఁగలవు. ఈవిషయము మున్నే నేనాలోచించినాఁడను.

గీ. వఱలునచ్యుతసఖ్యాతిఁ వర్ణి తాతు
లప్రదీప్తి ని ట్లలరునీ విప్రభావ
మెందుఁ బెట్టనికోటగాఁ నెనఁగుచుఁ గడఁ
జేర్తువస్మన్మహాశరాజితనిరూఢి. 106

రామాయణ. వఱలు=ప్రసిద్ధమైన, అచ్యుత = స్థిరమగు యోగముచే, సఖ్యాతి = కీర్తితోఁగూడిన, వర్ణితా=బ్రహ్మచారిత్వముయొక్క, అతుల = సాటిలేని, ప్రదీప్తిన్ = తేజముచే, ఇట్లు, అలరు, నీవిప్రభావము = బ్రాహ్మణత్వము, ఎందున్, పెట్టని కోటగాన్, ఎసఁగుచున్ = రక్షకముగా నొప్పుచు, అస్మత్......... ..నిరూఢిన్ - అస్మత్ = మాయొక్క, మహాశర = గొప్పబాణములయొక్క, అజితనిరూఢిన్ = జయింపరాని ప్రసిద్ధిని, అప్రతిహత ప్రసిద్ధిననుట. కడచేర్తువు = అతిక్రమింతువు.

తా. బ్రహ్మచర్యముచేఁ బ్రకాశించు బ్రాహ్మణత్వము నీకుఁ బెట్టని కోటయై యొప్పుచుండ మాయప్రతి హతమగు శరశక్తినిఁ దిరస్కరింతు వేమో ? నీవు బ్రాహ్మణుఁడ వగుటచే నీతోయుద్ధమాడ సంశయించు చున్నారము.

భారత. ఏఱులు = ఒప్పుచున్న, అచ్యుత = కృష్ణునితోడి, సఖ్య = స్నేహమున అతివర్ణిత = మిక్కిలి వర్ణింపఁబడిన, అతుల = సాటిలేని, ప్రదీప్తిన్, ఇట్లు, అలరు=సంతోషించుచున్న, నీవు,ఇప్ప్రభావము=మహిమ, ఎంతున్, పెట్టనికోటగాన్, ఎసఁగుచున్, ఒప్పుచు, అస్మత్ = మా యొక్క, మహాశ = గొప్ప యాశయందలి, రాజిత, నిరూఢిన్ = ప్రకాశించుచున్న సేర్పును, కడచేర్తువు=సఫలము సేయుదువు.

తా. శ్రీకృష్ణుని స్నేహమున మహాప్రభావవంతుఁడవగు నీవు నాయపేక్షం బూర్తిగావింపఁగలవు.

"నీవిప్రభావంబ"నుస్థలమునఁ గొందఱునీ+వి+ప్రభావమని పదచ్ఛేదమగునని యభిప్రాయపడెదరు. అదికొంతక్లిష్టముగా నున్నది. ముద్దరాజు రామన్న నీవు+ఇప్ప్రభావమని పదచ్ఛేదము గావించెను. అదియు నవిచారితమగు నదియే. శ్లేషార్థ సంఘటనమునకై రామాయణార్థమున నీవిప్రభావమనియు, భారతార్థమున నీవు+ఇప్రభావమను ద్విత్వరహితముగాను గావింపనగును, ఇదియే సహృదయ హృదయంగమమగును. అసంయుక్త హల్లునకే కాని సంయుక్త హల్లునకు ద్విత్వము గలుగదు. అప్పుడు నీవు, అనునది కర్తయగును. "అనచిచ" అను సూత్రమువలన ద్విత్వ సంపాదించుకొనవలయు నంతటి నిర్బంధము నిటఁ గలుగదు.

ఉత్సాహ. ఎన్నఁ నేవరించువరసమిన్మహావనంబులో
నన్నగారి కినిసినన్ ఘనాతిచండకాండ వృ
ష్టి న్నలంపవచ్చుజగదజేయ దండనుండుమా
యన్న బ్రాహ్మణునకు విరచితాంజలి యగుభక్తితోన్.

రామాయణ. ఎన్నఁ నే=ప్రసిద్ధమగునట్లుగానే, వరించు=నీవు స్వీకరించునట్టి, వరసమిత్ = శ్రేష్ఠమయిన యుద్ధమనెడి, మహ = ఉత్సవము యొక్క, అవనంబులోన్ = పోషించుటయందు, ఆ నగారి, కినిసినన్ = ఆయింద్రుఁడు కోపించి యెదురొన్నను, ఘన = దట్టములు, అతిచండ =

మిగుల తీక్ష్ణములును, అగు, కాండవృష్టిక్ = బాణవర్షము చేత, నలంపవచ్చు = నలఁచివేయఁజాలు, జగత్, అజేయ = జగత్తునందలివారిచే జయింపఁగాని, దండనుండు = దండనీతి గలవాఁడు, మాయన్న = నాయన్న యగు శ్రీ రాముఁడు, బ్రాహ్మణునకుక్ = విప్రునకు, భక్తితోక్, విరచితాంజలి యగుక్ = చేయఁబడిన నమస్కారము గలవాఁడగును. నమస్కరించు నని భావము.

తా. నీ వపేక్షించినయుద్ధమును బోషించుటలో మాయన్న దేవేంద్రు నంతటి వాఁ డెదుర్కొన్నను వెనుదీయక ఘోరాస్త్రముల వర్షింపఁ జేయును. జగమునందలి వారిచే జయింపఁ గానిదండనీతిని గలవాఁడయ్యు నీవు బ్రాహ్మణుఁడవు; కావున భక్తితో నమస్కరించును.

"బ్రాహ్మణునకు విరచితాంజలియగు" ననుటకు "గవాగ్రజన్మ నామగ్రే న శూరోగోపవానయ" మ్మని రామవాక్యము.

భారత. ఎన్నక్ = తలపోయఁగా, నేవరించు = నేను కోరునట్టి, వర = శ్రేష్ఠమయిన, సమిత్ = సమిధలుగల, మహావనంబులోక్ = ఈఖాండవ వనము నందు, ఆనగారి, కినిసినక్ = ఆయింద్రుఁడు కోపము చెందిన, ఘనా...వృష్టిక్-ఘన = మేఘములనుండి, అతిచండ = మిగుల దట్టమయిన, కాండవృష్టిక్ = జలవర్షముచే, నలంపవచ్చుక్ = హింసింపవచ్చును, జగత్ + అజేయ = లోకముచే గెలుపఁబడఁదగనివాఁడా? దండక్, ఉండుమా = నా సమీపముననుండుమీ, అన్నక్ = అనఁగా, బ్రాహ్మణునకుక్ = బ్రాహ్మణాకృతిని బొందినయగ్నికి, [అర్జునుఁడు] విరచితాంజలియగు భక్తితోక్ = నమస్కారముతోఁ గూడినభక్తితో.

తా. ఓజగదజేయ! నేనీ వనంబునందలియోషధులు మొదలగు వాని సమిత్తులంబోలెఁ జేసికొనఁగా, నింద్రుఁ డలిగి మేఘములవలన వర్షము గురిపించి నన్నలయింప వచ్చును. కనుక, నట్టివిఘ్న మొనఁగూడమికి నీవు నాయొద్ద నేయుండుమా! యనఁగాఁ గృతాంజలియై భక్తితో. ముందటి పద్యముతో నన్వయము.

స్రగ్ధర. ఆరాజన్యోత్తముం డిట్లనుదితరభసుం
డై భవత్సత్వరవ్యా
హారం బిట్లోర్చియుంటన్యముగఁ గొనకు మా
త్మాంగనాశుల్కతాదృ
క్సారోగ్రేష్వాస మిట్లశ్రమజితమగు టెం
చంగనాచేతి కాటం
గ్రూరేష్వాసంబు లే దొక్కఁడు గలుగునె త
ద్ఘోరయుద్ధంబు సైఁపన్. 108

రామాయణ. ఆరాజన్యోత్తముండు = ఆరామచంద్రుఁడు, ఇట్లు, అనుదితరభసుండై = పుట్టనట్టి కోపముఁ గలవాఁడై, భవత్, సత్వరవ్యాహారంబున్ = నీయొక్క వేగముతోఁగూడిన మాటలను, ఇట్లు, ఓర్చియుంట= ఇటుల సైరించియుండుట, అన్యముగన్, కొనకుము=వేఱువిధముగాఁ దలఁపకుము, ఆత్మ+అంగనా = తనయిల్లాలికి,సీతకనుట. శుల్క=ఓలియయినట్టి, తాదృక్సార = అట్టిచేవగల, ఉగ్రేష్వాసము = శివధనువు, ఇట్లు అశ్రమజితమగుట, ఎంచంగన్ =ఇట్లు చులకనగా జయింపఁబడుటను, ఎంచఁగా, ఆచేతికిన్ = రాముని చేతికి, ఆటన్ = ఆడుటయందు, క్రూరేష్వాసంబు లేదు = ఘోరధనువొక్కటిలేదు, ఒక్కఁడు = ఒకధనువు, తత్ ఘోరయుద్ధంబుసైఁపన్ = ఆరాముని క్రూరమగుయుద్ధము నోర్చుటకు, కలుగునె= కలుగఁ గలదో ?

తా. నీవాక్యమువలన నుత్పత్తిల్లిన కోపము సైరించినందులకు శ్రీరాముని వేఱువిధముగ భావింపకుము. తనభార్య నోలిగా శివునిధనువును వించిపెట్టిన యీతని హస్తమునందుండుటకు మఱియొక ధనువున్నదో? ఉండఁగలదో? భూతభవిష్యత్తులందును లేదనుట.!

వ్యాహారము = మాటయనుటకు ''వ్యాహార ఉక్తిర్లపితమ్'' - అని యమరము.

భారత. ఆ రాజన్య+ఉత్తముఁడు = ఆయర్జునుఁడు, ఇట్లు అనుక్ = ఇట్లు చెప్పును, దితరభసుండై = ఖండితమైన త్వరగలవాఁడయి, వేగపడక యనుట. భవత్సత్వర = నీవేగముతోఁగూడిన, వ్యాహారంబుక్, ఇట్లు ఓర్చి యుంట = మాటలను వినియు నూరకుంట, అన్యముగక్, కొనకుము = వేఱొండుగ భావింపకుము, ఆత్మాంగనా = నాభార్యయగు ద్రౌపదికి, తల్క = ఓలి రూపమగు, తాదృక్ = అట్టి, సార = సారమయిన, ఉగ్రేష్వాసము = క్రూరధనువు, ఇట్లు అశ్రమజితమగుట, ఎంచంగక్ = ఇట్లు శ్రమయేలేక జయింపఁబడుటను దలఁపఁగా, నా చేతికిక్, ఆటక్ = తాళునట్లుగా, క్రూరేష్వాసంబులేదు = గట్టివిల్లులేదు, (అట్లుండె నేని) తత్ ఘోరయుద్ధంబుసైఁపక్, ఒక్కఁడు గలుగునె = ఒకఁడేనియుఁ గలఁడో ?

తా. అంత నర్జునుం డతని కిట్లనును. నీమాటలను వినియు నూరకుంటకుఁ గారణ మన్యముగాఁ దలఁపకుము. మత్స్యయంత్రభేదన పాటవము చెందిన నా చేతి కిచ్చోటఁదగినవిల్లొకటిలేదు. అట్టి దొండుండు నేని, నాఘోర యుద్ధము నోర్చువాఁ డెవఁడు ?

ఒక్కటియనుట కొక్కండని వచ్చుటకు, "ఇప్పుడేను రాకుండ నొకండువచ్చి మఱియుండునే." అని పెద్దన ప్రయోగించెను.

సీ. అనుటయు నాతఁ డాశ్రిజననాథవరకుమా
రాగ్రణిఁ జూచి నీశ్రీయాత్మయందు
నిటువంటితలఁ పున్న శ్రీ నిదిగో ! మహాబలో
ద్దామంబు కమలేశ శ్రీదత్త మయ్యె
నా కేశచాంపంబు శ్రీనకు నెక్కుడీగాండి
వం బగు భారతీశ్రీవరుధనుర్మ
తల్లిక శేషోగ్రశ్రీతరగుణ ప్రౌఢిన
త్యధికంబు క్రమమున నన్యదేవ

గీ. ధృతము లైనవానిని గణుతింపనేల?
దీని నెక్కిడి నీభుజస్థేమఘనవి
జృంభణముఁ జూపు మని తనచేతివిల్లు
దృఢరణస్థితి నరదంబుఁ దెచ్చి యిచ్చె. 109

రామాయణ. అనుటయున్ = ఇట్లు రామునికై లక్ష్మణుఁడు చెప్పఁగా, ఆజననాథవరకుమారాగ్రణిన్, జూచి = ఆదశరథ మహారాజు యొక్క శ్రేష్ఠుఁడైనపుత్రజ్యేష్ఠునింజూచి, నీ యాత్మయందున్ = నీచిత్తమున, ఇటువంటి తలంపున్నన్ = ఇట్టిపూజ్యభావ ముండునేని, ఇదిగో = ఇదో చూడుము. మహత్, బల+ ఉద్దామంబు = ప్రకృష్టమయిన బలమునకు స్థానమయినది, కమలా+ఈశదత్తము, అయ్యెన్ = విష్ణుమూర్తిచేత నీయఁబడెను. ఈ నాకేశ, చాపంబునకున్, ఎక్కుడు = ఇంద్రుని ధనువు కంటెను శివుని ధనువుకంటెను నెక్కుడగునది. [ఇటనాకేశచాపంబునకున్, ఈశచాపంబునకున్ అని యన్వయము గావించుట రసవంతముగా నున్నది.] ఇదిగొప్పయైనది. ఈగాండివమ్ము = ఈచాపము, ఆభారతీవరు ధనుర్మతల్లికిన్ = ఆబ్రహ్మదేవుని శ్రేష్ఠమైన చాపముకంటెను, అశేష = మిగుల, ఉగ్రతరపార్శ్వచేత, అత్యధికంబు=మిగులశ్రేష్ఠమయినది, అగున్, క్రమమునన్ = అట్టిక్రమముచే, అన్యదేవధృతము లైన = ఇతరదేవతలచేత ధరింపఁబడిన, వానిని, గణుతింపనేల = ఏల లక్ష్యపెట్టవలెను? దీనిన్, ఎక్కిడి=ఇచ్చాపము నెక్కువెట్టి, నీభుజస్థేమఘన విజృంభణమున్ = నీభుజబలమువలని గొప్పదగు విజృంభణమును, చూపుమని = కనఁబఱచుమని, దృఢరణస్థితిన్ = దృఢ మయినరణములయందలి యునికినిగలదానిని, నరదంబున్=నరుల చెదించు దానిని, చేతివిల్లున్ = తనచేతిధనువును, తెచ్చి యిచ్చెను.

తా. అట్టివచనములను విని పరశురాముఁడు రామునితో నిట్లనెను. "నీవనిన యట్లు చిత్తమునందు నీకాపూజ్యభావము గలదేని, నిదిగో చూడుము-

ఈధనుశ్శ్రేష్ఠము నాకు నారాయణుని వలన నీఁబడెను. ఇది, బ్రహ్మరుద్రేంద్రాదుల చాపముల కంటెను పరమైనది. దీని కితరదేవతలచాపము లెంత మాత్రమును సాటిగావు. దీని నెక్కు వెట్టుటచేత నీభుజసారమును వెలయింపుము, చూతము'' అనుచుఁ దనచేతి ధనువును, నరులను ఖండించు దానిని దృఢమైనరణస్థితి గలదానిని దెచ్చియిచ్చెను.

భారత. అనుటయుఁ = ఇట్లు అర్జునుండు చెప్పఁగా, ఆతఁడు = ఆయగ్నిదేవుఁడు, ఆజననాథవరకుమారాగ్రణిం జూచి = ఆరాజపుత్రశ్రేష్ఠుఁడయినయర్జునుంజూచి, నీయాత్మయందుఁ, ఇటువంటితలంపున్నఁ = నీమనస్సునం దిట్టితలంపుండెనేని, ఇదిగో, మహాబలోద్దామంబు, నాకుఁ కమలేశ = జలాధిపతియగువరుణునిచే, దత్తమయ్యెఁ = ఈఁబడెను. ఈగాండివంబు = ఈగాండీవమను పేరుగలది, ఈశచాపంబునకుఁ = రుద్రచాపముకంటెను, ఎక్కుడు = శ్రేష్ఠమైనది, అశేష = అధికమగు, ఉగ్రతర = ఘోరతరమగు, గుణప్రౌఢిఁ = నారియొక్క గొప్పఁదనముచే, భారతీవరుధనుర్మతల్లికిఁ = బ్రహ్మయొక్కచాప శ్రేష్ఠమునకంటెను, అధికంబగుఁ, క్రమమునఁ = ఈవరుసనుబట్టి, అన్యదేవ ధృతములైన = ఇతరదేవతలచే ధరింపఁబడ్డ, వానిని = చాపములను, గణుతింపనేల = ఏల లెక్కపెట్టవలయును? దీనిని, ఎక్కిడి = ఈచాపమునందలి బాణముల సంధించి, నీ భుజస్థేమఘనవిజృంభణముం, జూపుము = నీభుజబలమువలని దట్టమైన విజృంభణమును గనఁబఱచుము. అని, తనచేతివిల్లు = తనయొద్దనుండిన గాండీవమును, దృఢరణస్థితిఁ = దృఢమైన రణములయందలి మెలఁకువలఁగల దానిని, అరదంబుఁ = రథమును, తెచ్చియిచ్చెన్.

తా. అర్జునుం డట్లు చెప్పఁగా నగ్నియు, "నీతలఁపట్లుండునేని, దె యీగాండీవ మనుదివ్యధనువును బుచ్చుకొనుము. ఇది వరుణదేవుని వలన నా కియ్యఁబడెను. బ్రహ్మేంద్రాదుల చాపములకంటెను శ్రేష్ఠ

మయినది. దీని నెక్కుపెట్టి నీ భుజవిజృంభణమును వెలయింపుము. అని తనచేతివిల్లును, దృఢరణస్థితిగల రథమును దెచ్చియిచ్చెను.

గుణము=నారి యనుటకు "మౌర్వీజ్యాశింజినీ గుణః" అని యమరము.

మ. నుతశక్తిన్నృపసూనుఁడట్టిధనువుల్ మోపెట్టియైంద్రాయుధో
ద్ధతిపాథోదనిరాసి యయ్యె నపుడాతం డుర్ సముద్వేగయు
క్తతఁ గీర్తించి కృతావృథాగ్రహతదస్త్రక్రామితస్వర్గప
ద్ధతియై యిష్టమహావనీచరతఁ జెంతం గాంచి పొంగెన్మదిన్.

రామాయణ. నుతశక్తిన్ = పొగడఁదగిన సామర్థ్యముచేత, నృపసూనుఁడు=రామచంద్రుఁడు, అట్టిధనువున్=అంతటిమహాచాపము, మోపెట్టి=ఎక్కుపెట్టి, అపుడు, ఐంద్రాయుధ+ఉద్ధతిన్, పాథోద = ఇంద్రచాపంబు యొక్క సమున్నతితోడిమేఘమును, నిరాసి యయ్యెన్=ధిక్కరించు వాఁడాయెను. [తేజోవంతమగు నాచాపము పూనిన పిదప నీలమేఘశ్యామలుఁడగు శ్రీరామ చంద్రమూర్తి ఇంద్రచాపముతోఁ బ్రకాశించు నీలమేఘమును ధిక్కరించు వాఁ డయ్యె ననుట] ఆతండున్ = ఆపరశురాముఁడును, సముద్వేగ యుక్తతన్ = భయవేగముచేత, కీర్తించి = స్తుతించి. కృత = చేయఁబడిన, అనృథా = వ్యర్థముగాని, గ్రహ = ఎక్కువెట్టుటను గల, తత్ + అస్త్ర = ఆబాణముచేత, క్రామిత = ఆక్రమింపంబడిన, పోఁగొట్టఁబడిన యనుట. స్వర్గపద్ధతియై = పుణ్యలోకములమార్గము గల వాఁడయి, ఇష్టమహావనీచరతన్ = ఇమ్మహాప్రపంచమునం దనకిచ్చ వచ్చు చోటులఁ దిఱుఁగులాడుటకు, కాంచి, మదిన్, పొంగెన్ = చిత్తమునందు సంతసించెను.

తా. రామచంద్రుఁడు నుతశక్తియై తా నాతేజోవంత మగుచాపము నెక్కు వెట్టుచో, నింద్రచాపముతోడికాఱు మేఘముసొరును ధిక్కరించు

వాఁడయి మెలఁగెను. అట్టియెడ శ్రీరాములధనుస్సంధానమునకు గుఱి లేక పోవుట తగదని యందులకుఁ దన పుణ్యగతుల ఖండించు నట్లుచేసి, తనయిచ్చకు వచ్చుచోటుల మెలఁగుట కుత్తరవు చెంది ముదితహృదయుఁడై యరిగెను.

భారత. నుతశక్తిక్ = పొగడఁదగినసామర్థ్యముతో, నృపసూనుఁడు= అర్జునుఁడు, అట్టిధనుర్వుక్, మోపెట్టి = గొప్పమహిమగల యట్టి యా గాండీవమెక్కు వెట్టి, ఐంద్రాయుధోద్ధతి = ఇంద్రునియాయుధములయుద్ధతి తోఁగూడిన, పాథోద = మేఘములను, నిరాసియయ్యెక్ = పోఁగొట్టినవాఁ డాయెను. [ఇంద్రుఁడు ప్రయోగించిన మేఘములవలె దట్టములయిన వజ్రా ద్యాయుధములను నిరసించినవాఁడయ్యె ననుట.] అపుడు = అట్టియెడ, ఆతఁడుక్ = ఆయగ్నియును, సముత్ = సంతోషముతోఁగూడిన, వేగ= సంభ్రమముతోడనైన, యుక్తతక్ = కూడికచేత, కీర్తించి = అర్జునుని పొగడి, కృత = చేయఁబడిన, అవృథా = వ్యర్థముకాని, ఆగ్రహా=కోపము గల, తత్ = ఆయర్జునునియొక్క, అస్త్రి=బాణములచేత, క్రాంతస్వర్గ పద్ధతియై = కప్పఁబడిన యాకాశమార్గము గలవాఁడయి, [అర్జునునిశర పఞ్జరమును గలవాఁడై యనుట] ఇష్ట = ఇంపగునట్టి, మహావనీచరతక్ = ఖాండవవనసంచారమును, చెందఁగాంచి = పొందఁగలిగి, మదిక్ = చిత్తము నందు, హర్షించెను.

తా. ఇట్లు దివ్యచాపమ్మును అర్జునుండు పొంది, దట్టముగాఁ బ్రయో గించి యింద్రునిబాణములను ఖండించిపైచుచు ఆకాశపథంబునఁ బఞ్జర మును గట్టెను. అగ్నియు యథేచ్ఛావిహారమును సల్పి యాఖాండవమునందు హర్షస్థితిం జెందెను.

"వేగము" సంభ్రమము అనుటకు - "సహా సంవేగసంభ్రమా" అని యమరము.

గీ. తనకనలుచేష్ట లంతభీతిని ఘటింప
మగిడి శరణన్నఁ దన్మహిమయుఁ దదాత్త
తన్మహాదైన్యము గణించిదయ దలిర్ప
గాఁచె నేమన ! నప్పుడారాచపట్టి. 111

రామాయణ. అంతన్ = అంతట, తనకనలుచేష్టలు = [రాముఁడు] తనకోపవిచేష్టితములు, భీతిన్ ఘటింపన్=పరశురామునకు భయముగలుగఁ జేయ, మగిడి=మళ్లి, శరణు+అన్నన్=రక్షింపుమనఁగా, తత్ + మహిమయున్ = ఆపరశురామునిప్రభావమును, తత్+ఆత్తతన్ = ఆతనిశ్రేష్ఠత్వమును, తత్, మహాదైన్యమున్=అతనియధికమగు దీనభావమును, గణించి= తలఁచి, దయ తలిర్పన్ = కరుణయతిశయింపఁగా, ఏమనన్ = ఏమి చెప్పను? అప్పుడు, ఆరాచపట్టి, కాఁచెన్.

తా. శ్రీరామునికోప విచేష్టితములం జూచి భీతి చెంది పరశురాముఁడు మరల శరణుపొందఁగా దయగలిగి, యాతని దీనత్వమును గణించి రక్షించెను.

ఇటుఁ బరశురాముని రక్షించుట దీనుఁడను భావమున**మాత్రమే** కాక వేదార్థ పరిజ్ఞానవంతుఁడగుటచే నీతఁడు గొప్పవాఁడగునని తలఁచుటయు నగును. "శ్రుతంతు సర్వేభ్యో గరీయః." అను గౌతమ **ధర్మ** సూత్రమే యిందులకుఁ బ్రమాణము.

భారత. తనకున్ =[మయుఁడు] తనకు, అనలుచేష్టలు = అగ్నిదేవుని కార్యములు, అంత,భీతిన్, ఘటింపన్ =చాలభయము గలిగింపఁగా, తత్ + మహిన్ = ఆఖాండవవన ప్రదేశమునందు, మయున్ = మయుని, తదా = అప్పుడు, ఆత్త = పొందఁబడిన, తత్ = ఆ మయునియొక్క, మహాదైన్యమున్, గణించి=గొప్పదీన భావము చూచి, దయతలిర్పన్ = కరుణ

యతిశయింపఁగా, అప్పుడు, ఆరాచపట్టి, కాంచెన్, ఏమనన్ = అతని యాశ్రిత వాత్సల్యమేమి చెప్పను.

తా. ఆఖాండవవనమునం దున్నమయునకు అప్పటియగ్ని విచేష్టితములు ప్రాణభయమును గలిగింపఁగా నతఁడు మిగుల దీనభావమున శరణు వేఁడెను. అట్టియెడ నర్జునుఁడతని రక్షించెను.

ఉ. ప్రుక్కక భూమిభృత్కులవిరోధికడంక నడంచి యిమ్మెయిన్
దక్కక హేతిధారి కుచితం బగుకార్యము నిర్వహించి పెం
పెక్కుడు గాఁగ నాత్మపురి కేఁగె హరిన్నుతకీర్తిఁ గూడి న
ల్దిక్కులఁ బిక్కటిల్లుచుఁ దలిర్చుప్రతాపవిజృంభణంబునన్.

రామాయణ. ప్రుక్కక = అలయికఁ జెందక, భూమిభృత్కుల విరోధి = రాజులకుఁ బగవాఁడగు పరశురామునియొక్క, కడంకన్ = యత్నమును, ఇమ్మెయిన్ = ఈలాగున, అడంచి = అణఁచి, తక్కక = అంతఁబోక, హేతిధారికిన్ = శస్త్రమును ధరించినవానికి, ఉచితంబగు కార్యము = తగినపని, [రాజు దానోరులజయించునపుడు శాసించు లాగున నింక నే క్షత్రియునితోడను బోరంగడంకుమని శాసించి యని భావము.] నిర్వహించి, పెంపు, ఎక్కుడు, కాఁగన్ = గొప్పతన మతిశయించునట్లు. హరిత్, నుతకీర్తిన్, కూడి = దిక్కులయందుఁ బొగడఁబడినకీర్తిగలిగి, నల్దిక్కులన్ = నాల్గుదిక్కుల యందును, పిక్కటిల్లుచున్, తలిర్చు = అతిశయముతో నొప్పియుండు, ప్రతాప విజృంభణంబునన్ = పరాక్రమాతిశయముతో, ఆత్మపురికిన్, ఏఁగెన్ = తననగరమగు నయోధ్యకుం బోయెను.

తా. అట్లు రాముఁడు పరశురామునిగర్వము భంగపఱచి దిక్కుల యందలి తనకీర్తిప్రతాపములు పిక్కటిలునట్లుగా పెంపొందుచు నయోధ్యకుం బోయెను.

హేతి = శస్త్రమనుటకు.- "రవేరర్చిశ్చశస్త్రంచ వహ్నిజ్వాలాచ హేతయః" అని యమరము.

భారత. క్రుకక్క = అలయక, భూమిభృత్కులవిరోధి = పర్వత పంక్తులకు శత్రుఁడయిన యింద్రునియొక్క, కడంకన్, అణంచి=ప్రయత్నములను రూపుమాపి, ఇంద్రుని యుద్ధపరాఙ్ముఖునిగాఁ జేసి యనుట. ఇమ్మెయిన్, తకక్క = ఇట్లు వదలక, హేతిధారికిన్ = జ్వాలలను ధరించిన యగ్నికి, ఉచితంబగు కార్యమున్, నిర్వహించి = తగినకార్యమును నెరవేఱచి, [అగ్నిచే ఖాండవవన దహనముగావించి యనుట.] పెంపెక్కఁడు గాఁగన్ = గౌరవ మతిశయిల్లునట్లు, నుతకీర్తిన్ = స్తుతింపఁబడిన కీర్తిం గల, హరిన్ = కృష్ణుని, కూడి = కలిసి, నల్దిక్కులన్, పిక్కటిల్లుచున్, తలిర్చు ప్రతాపవిజృంభణంబునన్, ఆత్మపురికిన్ = తనపురియగు నింద్రప్రస్థనగరమునకు, ఏఁగెన్, = పోయెను.

తా. అర్జునుఁడిట్లు దేవేంద్రుని యుద్ధప్రయత్నములనుమాన్చి, యిచ్చవచ్చినట్లు అగ్నిని ఖాండవభక్షకునిగాఁ నేరవేఱచి శ్రీకృష్ణునిగూడి తనపురి యగు నింద్రప్రస్థమున కేఁగెను.

భూమిభృత్తు = కొండ యనుటకు "భూభృద్భూమిధరే నృపే" అని-యమరము.

సీ. సర్వేశ్వరుఁడు కృష్ణుఁ సఖ్యాతి మహిమకు
 నెంతపెంపును దగుఁ నేమిచెప్ప!
దక్షుఁ డానరుఁ డట్లుఁ దనర రాక్షసకుల
 తక్షకుం డతివిచిత్రతరశక్తి
మయుఁ డతిక్రాంతవాఁజ్ఞానసభావిశే
 షంబు వైవస్వతఁసంతతికిని
దనదులీలోదయంఁబున నుపాదించియుఁ
 బెట్టె నత్యంతంబుఁ పెంపుసొంపు

గీ. సంఘటిల మరుచ్ఛ్రుతమఖసంతతుల క
తఁడు గదాదండమును సమిద్ధజయనాది
కంబు వరము నిచ్చెను హరికింబడరఁగఁ
బలుదెఱంగుల నార్యులు ప్రస్తుతింప. 113

రామాయణ. సర్వేశ్వరుఁడు, కృష్ణ=విష్ణుదేవునియొక్క, సఖ్యాతి మహిమకున్ =ఖ్యాతితోఁగూడినమాహాత్మ్యమునకు, ఎంతపెంపును, తగున్= ఎంతగౌరవమును దగియుండును, ఏమిచెప్పన్ = ఏమని వర్ణింపనగును ? దక్షుఁడు, అనరుఁడు = సమర్థుఁడయిన యారాముఁడు, రాక్షసకుల తక్షకుండు = రాక్షససమూహములను శాసించువాఁడు, అతివిచిత్రతరశక్తిమయుఁడు = మిక్కిలి యాశ్చర్యకరమగు శక్తిప్రాచుర్యము గలవాఁడు, అట్లు తనరన్ = అట్లొప్పఁగా, అతిక్రాంత వాఙ్మనస = అవాఙ్మనస గోచరమైన, భావిశేషంబు = శోభాధిక్యము, వైవస్వతసంతతికిని = సూర్య వంశమునకు, తనదులీలోదయంబునన్ = తనక్రీడామాత్రమగు నవతారము చేత, ఉపాదించియున్ = కలిగించియును, పెట్టెన్, మరుచ్ఛ్రుత = దేవ సమూహములకును, మఖసంతతులకున్ = యాగసమూహములకును; అత్యంతంబు, పెంపు, సొంపు, సంఘటిలన్ = మిగుల గౌరవమును సంతోష మును గలుగఁగా, అతఁడుగదా = ఆరామచంద్రుఁడేకద ! దండ = ఆధారము, మును=పూర్వము, సమిద్ధజయనాదికంబు = యుద్ధవిజయము మొదలగునట్టి, వరమున్, హరికిన్ = ఇంద్రునకు, ఇంబు, అడరన్ = ఇంపొందఁగా, ఆర్యులు = పెద్దలు, పలుతెఱంగులన్ ప్రస్తుతింపన్ = అనేక విధములుగా పొగడఁగా, ఇచ్చెన్.

తా. విష్ణుమూర్తియగు రాముని మహిమావిశేషము వాఙ్మనస మగోచరముగానిది. ఆ సర్వశక్తి తనయుదయముచేత రాక్షస వినాశమును నిజ వంశమునకు గౌరవమును దేవతలకును యాగములకును గౌరవమును గలిగిం

చెను. ఆర్యులౌననునట్లు తొల్లి యింద్రునకు యుద్ధజయాధిక మయిన పరి మొసంగెను.

జయనము = జయమనుటకు "జయనేజయః" అని యమరము.

భారత. సర్వేశ్వరుఁడు, (అగు) కృష్ణు = శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, సఖ్య = స్నేహమువలని, అతిమహిమకుఁ = అధిక మాహాత్మ్యమునకు, ఎంత పెంపునుదగుఁ = ఎంతగౌరవమును దగియుండును, ఏమని చెప్పఁ = ఆగౌరవమెంతయని వర్ణింపనగును ? దక్షుఁడు = సమర్థుఁడు, ఆనరుఁడు = ఆ యర్జునుఁడు, అట్లుతనరఁ = హరికృపావిశేషమున నట్లొప్పుచుండఁగా, రాక్షసకుల తక్షకుండు = రక్కసులయొక్క వడ్రంగి, అతివిచిత్రతరశక్తి= మిక్కిలి యాశ్చర్యయుక్తమగు సామర్థ్యముగలవాఁడు; మయుఁడు = మయాచార్యుఁడు, అతిక్రాంతి = అతిక్రమింపఁబడిన, వాక్+మాన=మాటల యొక్క పరిమాణముగల, సభావిశేషంబు = ఒకరమణీయమైన సభను, వైవస్వతసంతతికిని = యమపుత్రుఁడయిన ధర్మరాజునకును, తనదులీలోదయంబునఁ, ఉపాదించియుఁ = తనశిల్పనైపుణ్యమున నొనర్చి, "అత్యంతంబు పెంపు సొంపు సంఘటిలఁ = మిగుల పెద్దయాకృతియును అందమును గలుగునట్లు, గద = గుదియను, దండమును = దండమును, మరుత్ శతమఖసంతతులకుఁ = వాయువుయొక్కయు నింద్రునియొక్కయు పుత్రులగు భీమార్జునులకు, హరికిఁ = కృష్ణునకు, సమిద్ధజయ = యుద్ధముల యందలి జయమును గలిగించు, నాది = ధ్వనినిగల, కంబువరముఁ = శంఖశ్రేష్ఠమును, అతఁడు = ఆమయాచార్యుఁడు, ఇంబు అడరఁగఁ, ఆర్యులు పలుతెఱంగులఁ బ్రస్తుతింపఁ, ఇచ్చెను.

తా. కృష్ణమూర్తి సఖ్యమువలనిమహిమ నేమని చెప్పవచ్చును. అట్లు ఆ యర్జునుఁ డొప్పుచుండఁగా, నతనిశరణు పొందిన మయాచార్యుఁడు తన శిల్పనైపుణి వెల్లడియగునట్లొకసభను నిర్మించి, ధర్మజునకుఁ దెచ్చి

ఘుఁచ్చెను. అర్యులు నుతించునట్లు గదాదండశంఖములను భీమార్జునులకును కృష్ణునకు నిచ్చెను.

“తక్షకుఁడు.” సర్పమునకును వడ్రంగికి నీపేరుగల్గుటకు; “తక్షకో నాగవర్ధక్యోః.” అనియమరము.

“కంబు.” శంఖమనుటకు; శంఖస్స్యాత్కంబుర స్త్రియాం.” అని యమరము.

“ఇంబడర.” సంతోషమతిశయించుట కనుటకు. “ఇంబడరఁగా భజనసనంబులకడన్.” అని కవిజనాశ్రయము.

చ. అదియటు లుండె నట్టిసభయానతశత్రుదయాళుఁ డాజిదీ
వ్యదరిహృదంతవహ్నిసమవర్తిసుతుం డతిలోకభాగ్యసం
పద లమరంగఁ జేకొని శుభస్థితిఁ దమ్ములుఁ దాను నెంతయున్
పొదల శుచిత్వశాలి యజపుత్త్రుఁడు మిక్కిలి సంతసిల్లుచున్.

రామాయణ. అదియటులుండెన్=అట్లుండఁగా, అట్టి, సభయ = భీతితోఁగూడిన, ఆనత = నమ్రులయిన, శత్రు = విరోధులయెడ, దయాళుఁడు=కృపఁగలవాఁడు, ఆజిన్ = యుద్ధమునందు, దీవ్యత్=ప్రకాశించుచున్న, అరి = శత్రువులకు, హృత్, అంతవహ్నిసమ, వర్తి = హృదయమునందుఁ గలుచున్న యగ్నికి సమమైనయునికి గలవాఁడు. [అయిన]సుతుండు= పుత్త్రుఁడు, రాముఁడనుట. అతిలోక = లోకమునకుమీఱిన, భాగ్యసంపదలు, అమరంగన్=భాగ్యలక్ష్ములు ఒప్పుచుండఁగా, చేకొని=పొంది, శుభస్థితిన్, తమ్ములున్ = లక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నులును, తానున్ రాముఁడును, పొదలన్ = వర్ధిల్లుచుండఁగా, శుచిత్వశాలి = నైర్మల్యముగలవాఁడు, అజపుత్త్రుఁడు = దశరథుఁడు, మిక్కిలి, సంతసిల్లుచున్ = మిక్కిలి యానందించుచు.

తా. అది యటులుండఁగా శ్రీరామచంద్రుఁ డట్టిశత్రువేని శరణ నినఁ గనికరించువాఁడును గర్వించిన వైరుల కగ్నివంటివాఁడునునై యతి లోకసుఖముల ననుభవించుచుఁ దమ్ములుఁ దాను వెలయుచుండఁగాఁ దదీయ జనకుండయిన దశరథమహారాజు మిక్కిలి యానందించుచు.

"అతిలోక" అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థేద్వితీయా." అని ద్వితీయా సమాసము.

భారత. ఆది యటులుండేన్, అట్టిసభ = అంతటిమహిమాన్వితమైన సభయందు, [ఇట సభాశబ్దము జడవాచకము గనుక దీనిద్వితీయకుఁ బ్రథమ యయ్యెను.] ఆనతశత్రుదయాళుఁడు = నమ్రులయిన విరోధులయెడ కృపాళుఁడు, ఆజిన్ = యుద్ధములయందు, దీవ్యత్ = ఒప్పుచున్న, అరి=శత్రువులకు, హృత్ = మనస్సులయందు, అంతవహ్ని = ప్రళయాగ్నిం బోలినవాఁడు, సమవర్తి సుతుండు = యమునకుఁ బుత్రుఁడగు ధర్మరాజు, అతిలోక భాగ్యసంపదలు, అమరంగన్ = లోకాతీతములగు భాగ్యసంపద లొప్పుచుండఁగా, చేకొని = పొంది, [దీనికిఁ గర్మ సభయగును.] శుభస్థితిన్ = శుభరీతిని, తానును, తమ్ములును = తానును తమ్ములగు భీమార్జున నకులసహదేవులును, ఎంతయున్, పొదలన్ = మిగులవృద్ధిపొందుచుండఁగా, శుచిత్వశాలి = పవిత్రతాయుక్తుఁడగువాఁడు, అజపుత్రుఁడు = బ్రహ్మ మానసపుత్రుఁడగు నారదమహాముని, మిక్కిలి సంతసిల్లుచున్ = మిగుల నానందించుచును.

తా. అట్లుండఁగా నామయదత్తమగుసభయందుఁ దానును దమ్ములునుగా నానతశత్రుపాలకుఁడును భీకరశత్రుహృదంతరాగ్నియునగు ధర్మరాజు లోకాధికభాగ్యములఁ బొదలుచుండ నారదమహర్షి మిగుల సంతసిల్లుచును [క్రిందిక్రియతో నన్వయము.]

"ఆనతశత్రు దయాళుఁడు." ఇట దయాశబ్దము పైనాళుచ్ ప్రత్యయము వచ్చుటకు; "స్పృహి, గ్రహి, పతి, దయి, నిద్రా, తంద్రా శ్రద్ధాభ్యః ఆళుచ్." పాణినీయము.

క. చనుదెంచి సర్వదిగ్వ
ర్తనఁ దేజము మెఱయఁ దత్పురస్థితిఁ బెంపొం
దె నతం డనుజులు దానుం
బూనరించుమహోపచారకముల రంజిలుచున్. 115

రామాయణ. అతఁడు చనుదెంచి = అట్లు దశరథుఁడు వచ్చి, సర్వదిక్ వర్తనన్ = అన్నిదిక్కులయందును వ్యాప్తముగుటచేత, తేజము మెఱయన్ = ప్రతాపము శోభిల్లఁగా, తత్పురస్థితిన్ = ఆ యయోధ్యానగర వాసముచేత, అనుజులు తానున్ = భ్రాతృయుతుఁడై రాముఁడు, పూన రించుమహత్+ఉపచారములన్ = చేయు గొప్పయుపచారములను, రంజి లుచున్ = రాజిల్లుచును, పెంపొందెన్ = ఉన్నతిని గనెను.

తా. అట్లు దశరథమహారాజు నిజపురికి వచ్చి తనపుత్రులు చేయు మహోపచారములకుఁ జిత్తము రంజిల్లఁగాఁ బెంపొందుచుండెను.

భారత. సర్వదిగ్వర్తనన్ = అన్నిదిశలయందును వెలయుటచేత, తేజము మెఱయన్ = తేజస్సు శోభిల్లఁగా, అతఁడు చనుదెంచి=ఆ నారద మహర్షి వచ్చి, అనుజులున్ తానున్ = తమ్ములును తానును [పాండవులు,] పూనరించు మహోపచారములన్ = చేయునట్టి యధికోప చారములచే, రంజిలుచున్ = సంతసిలుచును, తత్పురస్థితిన్ = వారికెదుట, పెం పొందెన్ = ఒప్పెను.

తా. అన్నిదిక్కులయందును తేజము వ్యాపించునట్లు నారదుండు వచ్చి యాధర్మజాదులు చేయు మహోపచారముల కానందమొందుచువారి యెదుట సుఖాసీనుఁడై యొప్పెను.

శా. మాహానాథ విహారవాహనకృపాకమాహాత్మ్యసాహాయ్యశో
త్సాహీ శ్లక్ష్ణకటాక్ష వికాషితభక్తవ్రాత సంసార శ్రీ
బాహుళ్యప్రదపాదసంస్మరణ పంకపాహేమకూటాద్రిఖే
లాహేవాకవిపాకవిస్మరితకైలాసాదికేళీరసా. 116

అవతారిక. ఈ పద్యమునందును, ముందుపద్యములు రెండింటను, నీ గ్రంథమునందలి కృతిపతియగు విరూపాక్షస్వామిని కవి వర్ణించుచున్నాఁడు.

అ. మహోనాథవిహారవాహన ! = వృషభశ్రేష్ఠమగు నందిని విహారార్థమైన వాహనముగాఁ గలవాఁడా ? కృపామాహాత్మ్య = దయామహిమ యనెడి, సాహాయ్యక = సహాయము చేత, ఉత్సాహి = ఉప్పొంగిన, శ్లక్ష్ణకటాక్ష = కటాక్షలేశము చేత, విక్షపిత = ఎగమీటఁ బడిన, [చెదర్పఁబడిన యనుట.] భక్తవ్రాత = భక్తులసమూహముల, సంసార = సంసారములను గలవాఁడా ! [భక్తులను నిత్యులుగా నొనర్చువాఁడా యని భావము.] శ్రీబాహుళ్యప్రద = అధికసంపదల నిచ్చునట్టి, పాదసంస్మరణ= పాద ధ్యానమును గలవాఁడా, పంపాహేమకూట+అద్రి = పంపానదియందును, దత్తీరమునందలి హేమకూటాచలమునందును, ఖేలా = క్రీడలను గలిగియుండుటచే, [పంపాఖేలా, పంపాహేమకూటాద్రి ఖేలా యని యన్వయము గావింపనగును.] హేవాకవిపాక = హృదయంగమమైన పరిచయముచేత, విస్మరిత = మఱచిపోఁబడిన, కైలాసాది = కైలాసము మొదలగువానిని గల, కేళీరసా = విహారేచ్ఛనుగలవాఁడా !

తా. వృషభశ్రేష్ఠము వాహనముగాఁ గలవాఁడా, కటాక్షలేశమున భక్తులను నిత్యులుగా నొనర్చువాఁడా, పాదస్మరణ సేయువారి కధిక సంపద లిచ్చువాఁడా, పంపాహేమకూట విహారమునఁ గైలాస విలాసమును మఱచినవాఁడా.

"మహోనాథ." "మాహేయీ సౌరభేయీగౌ రుస్రామాతాచ శృంగిణీ." అని యమరము.

క. పెదవేఙ్కటాద్రిహృదయా
స్పదపదవిన్యాస తుంగభద్రావీచీ

మృదుశీకరవిరచితనిజ
సదనాంగణరంగవల్లి కసౌభాగ్యకళా. 117

అ. పెదవేఙ్కటాద్రి = పెద్దవేంకటాద్రిరాజుయొక్క, హృదయాస్పద = మనస్సునకాస్పదమగు, పదవిన్యాస = నడకగలవాఁడా! తుంగభద్రావీచీ = తుంగభద్రానదియొక్క యలలయందలి, మృదుశీకర = మృదువులగు తుంపురులచేత, విరచిత = చేయఁబడిన, నిజసదనాంగణ = స్వీయమగు నాలయములోని యంగణమున, రంగవల్లి = మ్రుగ్గును గల, సౌభాగ్యకళా!

తా. పెదవేంకటాద్రిరాజుయొక్క హృదయమున నుండువాఁడా, తుంగభద్రానదీతరంగములలోని తుంపురుల నాలయమునున మ్రుగ్గులవలె రచించుకొనువాఁడా!

స్రగ్విణి. బ్రధ్నకోటీసమభ్రాజి తేజోఘనా
బుధ్నభావాప్తిసంపుష్టసృష్టిద్రుమా
బుధ్నపద్బోధసంహృష్యదృష్యర్చితా
గృధ్నతాపూర్వకాకృష్టశిష్టార్చనా. 118

గద్యము. ఇది నిఖిలసూరి లోకాంగీకార కవిత్వవైభవ,
యమరనార్య తనూభవ, సౌజన్యజేయ, సూరయ
నామధేయ ప్రణీతంబైన, రాఘవపాండ
వీయంబునందుఁ ద్వితీయాశ్వాసము.

అ. బ్రధ్నకోటీ=పలువురు సూర్యులతోడ, సమభ్రాజి = సమానముగా ప్రకాశించునట్టి, తేజోఘనా=తేజస్సుచే దట్టమైనవాఁడా! బుధ్నభావ = మూలభావముయొక్క, ఆప్తి = పొందికచేత, సంపుష్ట = పోషింపఁబడిన, సృష్టిద్రుమా=సృష్టియనెడి వృక్షమును గలవాఁడా! బుధ్న

వత్, బోధ=వృద్ధినిగల, జ్ఞానముచేత, సంహృష్యత్ = సంతోషించుచున్న, ఋష్యర్చితా = ఋషులచే నర్చింపఁబడువాఁడా ! గృధ్నుతా = కోరికను, పూర్వక = ముందుగాఁ గల్గుటచే, ఆకృష్ట = ఆకర్షింపఁబడిన, శిష్ట = పెద్దలచేతి, అర్చనా = పూజ గలవాఁడా !

తా. అనేకసూర్య సమప్రకాశయుక్తుఁడా, మూలభావాప్తిచేఁ బోషింపఁబడిన సృష్టియనెడి వృక్షముగలవాఁడా, జ్ఞానాధిక్యమున సంతోషించుచుండు ఋషులచే నర్చింపఁబడినవాఁడా, కోరిక గల్గుటచేఁ బెద్దలచే నంగీకరింపఁబడి పూజింపఁబడువాఁడా.

పై మూఁడుపద్యములు నాశ్వాసాంతరూపములు.

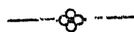
గద్యము. ఇది శ్రీహయగ్రీవకరుణావలబ్ధసారస్వతసారోభయ
భాషాకవిత్వ తత్త్వజ్ఞ, చెన్నపురీ విశ్వవిద్యాలయ సమా
సాదిత విద్వద్బిరుదాంచిత, కవికులతిలక, భారద్వాజ
గోత్రపవిత్ర, శ్రీ శ్రీనివాసాచార్యతనూజ, మంగ
మాంబాగర్భశుక్తి ముక్తాఫల, భాష్యకార
కవివిరచితంబైన, కవిభావ ప్రకాశికాస
మాఖ్యంబగు రాఘవపాండవీయవ్యాఖ్య
యందు ద్వితీయాశ్వాసము.

శ్రీ ర స్తు.

రాఘవపాండవీయము.

తృ తీ యా శ్వా స ము.

మద్గౌరీపరమ
ప్రేమాస్పద యాకువీటిపెదవేంకటధీ
ధామ సదాలసదసదృ
గ్భూమ విరూపాక్ష హేమకూటాధ్యక్షా. 1

అవతారిక. ఆశ్వాసాదిని గృతిపతియగు విరూపాక్షదేవునిం బేర్కొనుచున్నాఁడు.

అర్థము. శ్రీమత్......ఆస్పద; శ్రీమత్ = సంపదగల, గౌరీ = పార్వతియొక్క, పరమప్రేమ = శ్రేష్ఠమగు ప్రేమకు, ఆస్పద = స్థానమగువాఁడా, ఆకువీటి .....ధామ; ఆకువీటి = ఆకువీడునంకముగాఁగల, పెద వేంకట = పెదవేంకటాద్రియొక్క, ధీ = బుద్ధిని, ధామ = ఉనికిపట్టుగాఁ గలవాఁడా, సదా......భూమ; సదా = ఎల్లప్పుడు, లసత్ = ప్రకాశించుచుండు, అసదృక్ = సాటిలేని, భూమ = మహిమగలవాఁడా, హేమకూటాధ్యక్షా = హేమకూటమునకు నాయకుఁడగువాఁడా, విరూపాక్ష = విరూపాక్షనామముగల యో పరమశివుఁడా, అవధరింపుమని ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

తాత్పర్యము సులభము.

"శ్రీమద్గౌరీ" ఇటఁ బార్వతికి సంపద్యుక్తి శోభాస్పదత్వమయగును. శ్రీమచ్ఛబ్దము గౌరీవిశేషణమగు నేని శివునిచే భార్యగా నంగీకృత యగుట కతమునఁ గలిగిన కాంతి యుక్తత యని భావము. గౌరి యీశ్వరాంగీకృతిచేఁ గాంతియుక్తయయ్యె ననుటకుఁ బార్వత్యవయవ వర్ణనమునఁ గాళిదాసుఁడు కుమార సంభవమున, "ఏతావతా నన్వనుపమేయశోభి కాంచీగుణస్థాన మనిందితాయాః. ఆరోపితం యద్గిరిశేన పశ్చా దనన్యనారీ కమనీయమంకం" అని చెప్పుటయే ప్రమాణము.

శ్రీమచ్ఛబ్దము విరూపాక్షునకు విశేషణము గావించునెడల శ్రీమంతుఁడును, గౌరీప్రేమాస్పదుఁడునని విశేషణోభయపదమగును. అప్పుడు శివునకు సంపద్యుక్తి యేమిటన ? అర్ధనారీశ్వరుఁడగుటయ యనుట. లక్ష్మికి దుర్గాది నామములుంట లక్ష్మీగౌరులకభేదముం దెల్పుడు నిది సరియగును. లక్ష్మికి దుర్గాదినామములుండుటకు, "నవదుర్గాం మహాకాళీం" అని లక్ష్మ్యష్టోత్తరశతమునఁ గలదు.

"భూమ." ఇట నిమనిచ్ ప్రత్యయముయొక్క యికార లోపమునకును, బహుశబ్దమునకు భూ అనునాదేశము గల్గుటకును; "పృథ్వాదిభ్య ఇమనిచ్, బహోర్లోపో భూచబహోః." సిద్ధాంతకౌముది.

"ఆకుపీటి." ఇటపీడుశబ్ద మూపవిభక్తికాంత మగుటచే "టి" అను నాప విభక్తిక ప్రత్యయము వచ్చెను.

వ. అవధరింపు మట్లు రంజిల్లుచున్న యయ్యతీంద్ర సామ్రాజ్యధౌరేయుండు. 2

రామాయణ. అవధరింపుము, అట్లు, రంజిల్లుచున్న = ప్రకాశించుచున్న, ఆ+అతీంద్ర = ఇంద్రునతిక్రమించిన, సామ్రాజ్య, ధౌరేయుండు = భారవాహియగువాఁడు, దశరథుఁడనుట.

భారత. అవధరింపుము, అట్లు, రంజిల్లుచున్న, యతీంద్రసామ్రాజ్య ధౌరేయుఁడు = మునీశ్వరోత్తముఁడు, నారదుఁడనుట.

తాత్పర్యముసుగమము. ఇట్లనియె నని ముందన్వయము.

"రంజిల్లు." ఇంచుకు్కనకు ద్విత్వలకారము వచ్చుటకు ; రంజితి ఘట్యాదీనాం బిందో శ్చస్యాపిలావుభౌభవతః." ఆంధ్ర శబ్దచింతామణి, "అ+అతీంద్ర, ఇటరేఫోష్మేతరాసంయుక్తహల్లు పరమగుటచేఁ ద్రికమునకు హ్రస్వతయు హల్లునకు ద్విత్వమును గలిగెను.

తే. అతిశుభార్థసంపత్పదం బైనవసుధ
మహిమ నేలుచు వాత్సల్యమధురిమమున
నతని నలరింపుచును బ్రియం బగుసభాజ
నప్రధానహితోక్తిబృందమున నంత. 3

రామాయణ. అతిశుభ......పదంబైన ; అతిశుభ=మిక్కిలి మంగళకరమైన, అర్థసంపత్ = ద్రవ్యసమృద్ధికి, పదంబైన = ఉనికిపట్టైన, వసుధ = భూమిని, మహిమన్ = గొప్పతనముచే, ఏలుచున్ = రక్షించుచు, వాత్సల్యమధురిమమునన్ = ప్రీతిమాధుర్యముచేతను, ప్రియంబగు = ప్రీతికరమగు, సభాజన......హితోక్తి ; సభాజన = సభలోనిజనుల యొక్కయు, ప్రధాన = మంత్రులయొక్కయు, హితోక్తిబృందమునన్ = హితవాక్యసమూహముచే, అతనిన్ = రాముని, అలరింపుచును = సంతోషింపఁ జేయుచును, .

తా. దశరథుఁడు వాత్సల్య యుక్తమగు నిజోక్తిచేతను సభాజన ప్రధానాదుల యుక్తులచేతను రాముని సంతోషింపఁజేయుచు,

ఇట నతీంద్ర సామ్రాజ్య ధౌరేయుం డనుకర్త పూర్వపదము నుండి యధ్యాహార్య మగుచున్నది. ఇట్లనియె నని ముందరికన్వయము.

"మధురిమ". "స్వాదుప్రియౌతు మధురౌ." అమరము.

భారత. అతిశుభార్థ......పదంబైన; అతిశుభ, అర్థసంపత్ = భావపుష్టమగు, పదంబై = వాక్యముగలదయి, నవ = నూతనమైన, సుధ = అమృతముయొక్క, మహిమను, ఏలుచున్ = తానుపాలించుచు, అతిక్రాంతామృత మహిమయనుట. వాత్సల్యమధురిమమునన్, ప్రియంబగు, సభాజన = బహుమానమే, ప్రధాన = ముఖ్యముగాఁగల, హితోక్తిబృందములచేతన్, అతనిన్ = ఆధర్మరాజును, అలరింపుచున్.

తా. ఆనారదుఁడు మంగళకరములై భావపుష్టిగల వాక్యములుగల్గి యతిక్రాంతామృత మహిమయగు ప్రీతిమాధుర్యమునను, ప్రియగౌరములు ముఖ్యముగాఁగల హితోక్తి జాలములచేతను ధర్మజుని సంతసింపఁజేయుచు. యతీంద్రసామ్రాజ్య ధౌరేయుండని పూర్వపద్యమునుండి కర్త యధ్యాహార్యము. ఇట్లనియెనని ముందరనన్వయము.

"శుభ." "శ్వఃశ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభం" అమరము.

ఇటఁ బదమనునది సుప్తిజ ంతమగునదే కాని పలుకని యర్థముసేయఁదగదు. మాట యని యర్థము గావించిన శుభార్థసంపదగలుగదు.

"మహిమ." ఇటమహచ్ఛబ్దముపై నిమనిచ్ వచ్చుటకు "పృథ్వాదిభ్య ఇమనిచ్." సిద్ధాంతకౌముది.

"మధురిమ." "వర్ణదృఢాది భ్యష్ష్యఞ్చ." సిద్ధాంతకౌముది.

"సభాజన." "ఆనందన సభాజనే." అమరము.

వ. ఇట్లనియె. 4

స్పష్టము.

క. క్రమమున ధరణీభరణ
క్షమమగుతద్ధర్మనీతికచాతుర్యవిశే
షమశేష మరసి యధిక
ప్రమదుఁడయి ప్రసంగవశత నరప్పించి తగన్. 5

రామాయణ. క్రమమునన్ = వరుసగా, ధరణీ......క్షమము; అగు; ధరణీభరణ = భూభరణమునకు, క్షమము+అగు = యోగ్యమగు, తత్......విశేషము; తత్ = ఆరామునియొక్క, ధర్మనీతి = ధర్మపురస్కృతమగు నీతియొక్క, చాతుర్యవిశేషము = సామర్థ్యవిశేషము, అశేషము = శేషములేకుండునట్లు, అంతయుననుట. అరసి = విచారించి, అధికప్రమదుఁడయి = మిక్కిలి సంతోషము గలవాఁడయి, [ఇట రాముని ధర్మనీతి విచారము ప్రమదోద్భవమునకుఁ గారణమయ్యె నని భావము.] ప్రసంగవశతన్ = ప్రస్తాపవశముగా, తగన్, రప్పించి = రావించి, [ఇట ధర్మనీతి విశేషమును బ్రసంగవశమున రావించి యని యన్వయము.

తా. దశరథుఁడు భూభరణక్షమమగు రాముని ధర్మపూర్వక నీతి విశేష విచారమున నానందితుఁడై ప్రజలయొద్ద నానీతివిశేషము ప్రస్తాపవశమున రావించి.

భారత. క్రమమునన్, ధరణీభరణ క్షమమగు, తత్, ధర్మ=ఆధర్మజునియొక్క, నీతి = రాజనీతియొక్క, చాతుర్యవిశేషము, అశేషము, అరసి = అంతయు విచారించి, అధికప్రమదుఁడయి = మిక్కిలి సంతోషము గలవాఁడయి, తగన్, ప్రసంగవశతన్, రావించి.

తా. నారదుఁడు భూభరణక్షమమగు ధర్మజుని నీతి విశేషమును విచారించి యానందించి ప్రస్తాపవశమున దానిరావించి.

"ధర్మ." "ధర్మోస్త్రీ పుణ్యేసామాన్య భావయోః. దావన్యాయోధ్వరాహింసా యజ్ఞ్యాచారయమేషు." నానార్థరత్నమాల. కావున ధర్మశబ్దము యమవాచియైనను యమపుత్రుఁ డగుటచే నీతనికిని ధర్మరాజను వ్యవహారము కలిగెను.

"ప్రమద." "ముత్ప్రీతిః ప్రమదోహర్షః." అమరము.

సీ. బంధురంజనరామ శ్రీభద్ర ధర్మాత్మజ
వైశ్వర్యశోభిత శ్రీ యన్వయైక

పావన పాండురాజీ వరమాధుర్య
శోభన నయనవసుప్రతాప
నిర్మలప్రౌఢివి నీతత్వవిజ్ఞాన
సౌశీల్యశౌర్యాదిసద్గుణములు
విని యుబ్బుచున్నవాఁ డనుమోదగరిమఁద
త్ప్రేరణఁజేసి యేఁ దివిరి నిన్నుఁ
గీ. బనిచెదసమస్తమహిరాజ్య పాలనము గ
రంబు నుతికెక్కఁ జేయుము రాజసూయ
మానచంద్రికాస్ఫూర్తియుఁ బోనికీర్తి
మున్నుగాఁ బర్వ కకుబంతములఁ దలిర్ప. 6

అవతారిక. ఈ రాముని సంబోధించి దశరథుఁ డీవాక్యములు పలుకుచున్నాఁడు.

రామాయణ. బంధురంజన = చుట్టముల నలంకరించెడి వాఁడా, **రామభద్ర** = రామచంద్రుఁడా, ధర్మాత్మ = పుణ్యాత్ముఁడగు వాఁడా, ఐశ్వర్య, శోభిత=లక్ష్మిచేఁ బ్రకాశించువాఁడా, జయలక్ష్మిచే శోభితుఁడా యనుట; అన్వయ+ఏకపావన = వంశమును ముఖ్యముగాఁ బవిత్రముసేయువాఁడా, పాండు......నయన; పాండు = తెల్లని వన్నెగల, రాజీవ = తామరయొక్క, రమాధుర్య = కాంతిపహించిన, శోభననయన = అందమగు కన్నులు గలవాఁడా, వసుప్రతాప = అష్టవసువులప్రతాపమువంటి ప్రతాపము గలవాఁడా, నిర్మలప్రౌఢివి=కళంకములేని ప్రజ్ఞగలవాఁడవు, నీ........ సద్గుణములు ; నీ = నీయొక్క, తత్వ, విజ్ఞాన = పరబ్రహ్మజ్ఞానమును, సౌశీల్య = సద్వర్తనమును, శౌర్య = పరాక్రమము, ఆది = ఇవి మొదలు గాఁగల, సద్గుణములు, విని = నీ యీ సుగుణములాలకించి, మోదగరిమ = సంతోషాతిశయముచే, ఉబ్బుచున్నవాఁడను, తత్ప్రేరణఁ

జేసి = ఆ సద్గుణముల ప్రేరేపణచేత, ఏన్ = నేను, తివిరి = ప్రయత్నించి, నిన్నున్, పనిచెదన్ = ఆజ్ఞాపించెదను, సమస్త......పాలనము; సమస్తమహీరాజ్య = సమస్తభూమండలము యొక్క, పాలనము = ఏలుట, కరంబు = మిక్కిలి, నుతికెక్కన్ = స్తోత్రపాత్రమగులాగున, రాజ...... పోని ; రాజ = చంద్రునిచే, సూయమాన = సృజింపఁబడుచుండు, [ఇట వర్తమానార్థకత్వము నూత్నతా పాదనార్థమని యెఱుఁగునది.] చంద్రికాస్ఫూర్తియున్ బోని = వెన్నెల నిగ్గంబోలెడి, కీర్తి=యశము, మున్నుగాన్ పర్వి = ముందుగా వ్యాపించి, కకుబంతములన్ = దిగంతముల, తలిర్పన్ = తేజరిల్లగా, ఏలుము = పాలింపుము.

తా. బంధురంజనుఁడవై, ధర్మాత్ముఁడవయి, జయలక్ష్మీసమేతుఁడవై, కులపావనుఁడవయి, రాజీవాక్షుఁడవై, పరాక్రమవంతుఁడవయి, శుద్ధప్రజ్ఞుఁడవైన నీ పరబ్రహ్మజ్ఞాన సద్వర్తన పరాక్రమాది సద్గుణములు విని మిక్కిలి సంతసించి యాగుణములు ప్రేరేపించుటచే నిన్నాజ్ఞాపించుచున్నాఁడను. నీకీర్తి దిగంతములవఱకు వ్యాపింప నీవు రాజ్యపాలన మొనర్పుము.

"రామభద్ర." మయూరవ్యంసకాదులవలె విశేష్యపూర్వపద కర్మధారయమిది యగును. "మయూరవ్యంసకాదయశ్చ." సిద్ధాంతకౌముది.

"మాధుర్య" ఇది మధురముయొక్క భావార్థకము. "గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణిచ." సిద్ధాంతకౌముది.

నిర్మలప్రౌఢివి నీతత్త్వవిజ్ఞానయను స్థలమునఁ గొందఱు రామాయణార్థమునఁ దస్యభావస్తత్త్వమ్మని తకారద్విత్వమును, భారతార్థమునఁ వినీతత్వ యని తకారద్విత్వరహితరూపమును నిట్లు రెండు విధములగుట శ్లేషమూలకమగు నిర్బంధమునఁ గల్గెనని యభిప్రాయపడెదరు. కాని ఇటఁ దత్త్వవిజ్ఞానము పరబ్రహ్మజ్ఞానమని రామాయణార్థమున నగును. అప్పుడు తకారద్విత్వము లేదు. "తత్వంవిలం బమానే స్యాత్స్వరూపేపరమాత్మని" యని నానార్థరత్నమాలయందు ద్విత్వరహితరూపమును గనుపట్టుచున్నది.

ముద్దరాజురామన్న, "తత్వ = సిద్ధాంతమైన" అని యర్థముగావించుట చే నట్టిసంశయము గల్గెను. కాని పరబ్రహ్మజ్ఞానమనుటయే యట సమంజసమగును.

"రాజ" చంద్రుఁడనుటకు. "రాజా నృపే తాలభేదే పతౌ క్షత్రియ చంద్రయోః" నానార్థరత్నమాల.

" స్ఫూర్తియుఁబోని" ఇది వదర్థకము " అట్టిపోని, బోఁటి, వంటి శబ్దంబులు వదర్థకంబులు." ప్రౌఢవ్యాకరణము.

" మహీరాజ్య." ఇటమహీరాజ్య శబ్దము సాధ్యసమానమై యిట్టి రూపమునందెను.

భారత. బంధురంజన, [ఇట హేత్వర్థమునఁ దృతీయ.] రామ = మనోజ్ఞమగువాఁడా, భద్ర = శుభములుగలవాఁడా, ధర్మాత్మజ = ధర్మపుత్రుఁడా, ఐశ్వర్య = సంపదలవలన, శోభిత = ప్రకాశించువాఁడా, అన్వయ+ఏకపావన, [ఇంతవఱకు ధర్మజుని సంబోధించుట యగును.] పాండురాజు, ఈ వర................సద్గుణములు ; ఈ, వర = శ్రేష్ఠమైన, మాధుర్య = ప్రియత్వమును, శోభననయ = మంగళకరమగు నీతియు, నవ = నూతనమగు, సుప్రతాప = మంచి పరాక్రమము, నిర్మలప్రౌఢి, వినీతత్వ = వినయయుక్తుఁడగుట, విజ్ఞాన, సౌశీల్య, శౌర్యాది సద్గుణములు, విని = శౌర్యము మొదలగువానిని విని, అనుమోదగరిమన్ =సంతోషాతిశయముతో, ఉబ్బుచున్నవాఁడు, ఏను, తత్ = ఆగుణములయొక్క ప్రేరణఁ జేసి, తివిరి, నిన్ను, పనిచెదన్ = ఆజ్ఞాపించెదను, సమస్త మహీరాజ్య పాలనము, కరంబు, నుతికెక్కన్ = భూపరిపాలనము మిక్కిలి స్తుత్యార్హమగునట్లు, చంద్రికాస్ఫూర్తియుఁబోని, కీర్తి = వెన్నెలయొక్క కాంతిని బోలిన యశము, మున్నుగాన్, పర్వి=ముందరవ్యాపించి, కకుబంతములన్, తలిర్పన్ = రంజిల్లఁగా, రాజసూయము=రాజసూయయాగము, చేయుము. ఆన = ఇది నీతండ్రియాజ్ఞ.

తా. ధర్మతనూజ ! నీతండ్రిపాండు మహారాజు నీదగు మాధుర్యాది గుణగణముల నాకర్ణించి యెక్కుడు ముదముగొన్నవాఁడు. ఆతని ప్రేరణచే నేనిప్పుడు నిన్నాజ్ఞాపించువాఁడను. సర్వజనస్తుత్యర్హముగ భూపాలన మొనర్చుచు వెన్నెలవలెఁ బ్రకాశించు నీకీర్తి దిగంతములవఱకు వ్యాపించు లాగున రాజసూయయాగము గావింపుము. ఇది నీతండ్రియాజ్ఞసుమా.

ముద్దరాజురామన్న ఇట "ఆన కీర్తికంటె మున్నుగాఁదలిర్ప రాజసూయముచేయు"మని యర్థముగావించి 'కీర్తి మున్నుగా' అని సమస్త పదముగాపించెను. కాని రాజులజయించి యావల రాజసూయము జరుపవలసి యుంట రాజ విజయ జాతకీర్తి దిగంతములవఱకు వ్యాపింపఁజేసి యావలరాజసూయయాగ మాచరింపుమనుట యుక్తతరము కావున 'కీర్తిమున్నుగా' అని వ్యస్తపదముగానే యుండనగును. ఇదియే కవియాశయముగనుండును. చెప్పవలయు నవన్నియుఁ జెప్పి యావల "నిది నీతండ్రియాజ్ఞ" యనిననే పూర్వోక్తము లవిలంఘ్యములను నర్థమును గోచరించును.

"రామ." మనోజ్ఞమని యర్థము గల్గుటకు. "రమ క్రీడాయాం." అను ధాతువువలనఁ గలుగుటయే కారణమగుచున్నది. మఱియు ; "రామః బలరామే, రాఘవే, పరశురామే, వృకమారకమృగే, త్రిసంజ్ఞాయాం, జాతధాతక్యాం, కామశాస్త్రి ప్రవీణస్త్రీయాం, చక్రవర్తిన్యాం, కుష్ఠే, వాస్తుకే, హింగుళ్యాం, విష్ణౌ, మనోజ్ఞే, నీలే, శ్వేతే, గౌరీ లక్ష్మీవాణీ రంభాసు, చతుర్ముఖే, శిల్పే, స్థవిరే, రతీదేవ్యాం" అని శబ్దార్థకల్పతరువునఁ దెల్పఁబడెను.

"పాండురాజీవరమాధుర్య." ఇట భారతార్థమున 'రాజు' అని దంత్యముగను రామాయణార్థమున 'రాజీవ' యని తాలవ్యముగను నుచ్చారణము గలుగుటకు, "ఒకానొకచోజకారంబు భయంబునగు" నని సీతారామాచార్యులు నుడివిరి.

"కుకుప్." "దిశస్తుకకుభః కాష్ఠాః." అమరము.

క. అనుటయు ముకుళితకరుఁ డై
యనఘా ! మది నవధరింపు మే మంతటి శక్తుం
డనె ? యే నొండొకపని నా
కనుగ్రహింపు మన మఱియు నతఁ డి ట్లనియెన్

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అనుటయు
చెప్పుటయు [దశరథుఁ డిట్లు చెప్పుటయు, నారదుఁ డిట్లు
నని క్రమముగ నుభయార్థములందు నన్వయము.] ముకుళితకరుఁ డై
చేతులు గలవాఁడై, [రాముఁడు, ముకుళితకరుఁడై ధర్మజుఁ
కరుఁడై అని యుభయార్థములందు నన్వయము గావించునది.]
పాపరహితుఁడా, మదిన్ = మనసునందు, అవధరింపుము =
దలఁపోయుము, ఏన్ = నేను, అంతటిశక్తుండనే = నీవు
కార్యము చేయఁజాలునంతటి శక్తుండనా, [రాజ్యభారము వహి
శక్తిసంపన్నుండనా, రాజసూయయాగము చేయునంతటిశక్తి స
నాయని యన్వయ.] ఒండు + ఒకపని = ఇంకనేపనినైనను, నా
గ్రహింపుము = నాకానతిమ్ము, అనన్ = అనఁగా, మఱియున్
[దశరథుఁడు, నారదుఁడు] ఇట్లనియెన్.

తా. అని యానతీయఁగా ముకుళితహస్తుఁడై నేనంత
సమర్థుఁడనా, నాకింకేపనినే నానతిమ్ము అని చెప్పఁగా మఱి
డిట్లనియెను.

చ. జనకునియాజ్ఞ యన్నదవి
చార్యమున్నిదియెన్ని చూడుమా
యనయమున్నిధిన్ నిను స
మర్థతరుండనినిశ్చయించి పం

చినపని దీనినీవు దగఁ
జేయసదాత్త సుధర్మతఁ సుఖం
బునహరికొల్వొనర్తునని
పూనినవాఁడనయంబుబుద్ధిలోన్. 8

రామాయణ. జనకునియాజ్ఞ, అన్నన్ = తండ్రియాజ్ఞ యనినచో, అవిచార్యము=విచారింపఁదగినదికాదు, అవశ్యకర్తవ్యమగునదనుట; మున్ను= ముందు, ఇది=తండ్రియాజ్ఞ మీఱరానిదను నీవిషయము, ఎన్ని, చూడుమా = ఆలోచించి చూడుమా, అనయము = ఎల్లప్పుడును, సత్ + నిధిన్=సత్పురుషులకునిధి యగు, నినున్, సమర్థతరుండు = మిక్కిలి సామర్థ్యవంతుఁడవు, అని, నిశ్చయించి, పంచిన పని = ఆజ్ఞాపించిన పనియగును, దీనిన్= ఇకార్యమును, నీవు, తగన్, చేయన్ = నీవుచేయఁగా, సదా = ఎల్లప్పుడును, ఆత్త = స్వీకరింపఁబడిన, సుధర్మతన్ = లెస్సయగు ధర్మము గలుగుటచే, సుఖంబునన్ = సుఖముగా, హరికొల్వు = విష్ణుసేవ, ఒనర్తున్ = చేయుదును, అని, బుద్ధిలోన్ = మనస్సున, నయంబు = ఈన్యాయమును, పూనినవాఁడన్ = వహించినాఁడను.

తా. తండ్రియాజ్ఞను గుఱించి యుక్తాయుక్త విచారము తగదు అనుటను ముందుదలఁపునకుఁ దెచ్చికొనుము, సత్పురుషులకు నీవు నిధివనియు, సమర్థతరుఁడవనియుఁ దలఁచియే నీకీభూభరణాజ్ఞ యిచ్చితిని, నీవట్లొనర్చిన నింక నేను హరిభజనసేయుచు సుఖముండెదనని భావించుచున్నాఁడను.

భారత. జనకునియాజ్ఞ, అన్నన్, అవిచార్యము = ఆలోచింపఁదగనిది, మున్ను, ఇది ఎన్నిచూడుము, ఆయన = నీతండ్రియగు నాపాండురాజు, యమసన్నిధిన్ = యముసెదుట, నినున్, సమర్థతరుండని, నిశ్చయించి, పంచినపని=ఆజ్ఞాపించినకార్యము, దీనిన్, నీవు, తగన్, చేయన్= ఈ యాగమును నీవు తగునట్లు చేయఁగా, సదా, ఆత్త, సుధర్మతన్ = పొందఁబడిన దేవసభగలవాఁడగుటచేత, దేవసభనుపొంది యని భావము,

హరికొల్వు, ఇంద్రునిసేవ, ఒనర్తునని = చేయుదునని, బుద్ధిలోన్ = మన స్సులో, అనయంబున్, పూనినవాఁడు.

తా. ధర్మతనూజా ! తండ్రియానతిమీఱరానిదనుట ప్రథమమునఁ మదిం దలఁచిచూడుము. నీవు రాజసూయముచేయఁదగు వాఁడవనియ మునిసమీపమున నీతండ్రి నిశ్చయించియే యీయాజ్ఞచేసి యున్నాఁడు. ఇది నీవు చేసిన యెడలఁ దా నింద్రసభకరుదెంచి యెల్లప్పుడు నాతని సేవ నేయుచుండువాఁడ నని నీతండ్రి పూనియున్నాఁడు.

"సుధర్మ" "స్యాత్సుధర్మా దేవసభా" అమరము.

"ఆయన" దీనిరూపనిష్పత్తి ఆ + అన్న ; అన్నలోన నకారలోప ముగల్గిన, ఆ + అన = ఆయన. 'ఆ' కళయగుటచే నచ్చుపరమగు నపుడు యడాగమము గల్గెను.

క. జనులందఱు నీయంద

త్యనురాగముకలిమి నెఱపెదరుసత్త్వమహ

త్త్వనిరూఢిఁ బొల్పెసఁగునీ

యనుజులు భవదీయశాసనైకాయత్తుల్. 9

రామాయణ భారతార్థములు సమము. జనులందఱు = ఎల్ల జనులును, నీయందున్ = నీవిషయమున, అత్యనురాగము కలిమిన్ = మిక్కిలి ప్రీతిగలిగియుండుటను, నెఱపెదరు = జరిపెదరు, సత్త్వ...... నిరూఢిన్ ; సత్త్వ = బలమువలని, మహత్త్వ = మహిమవలని, నిరూఢిన్ = పెంపుచే, పొల్పు, ఎసఁగు = అందగించుచుండు, నీయనుజులు = నీతమ్ములు, [రామాయణ పర్యాయమున భరతలక్ష్మణ శత్రుఘ్నులనియు, భారత పర్యాయమున, భీమార్జున నకులసహదేవులనియు నన్వయము.] భవదీయ = నీదగు, శాసన + ఏకాయత్తుల్ = ఆజ్ఞయందాసక్తి కలవారు, ఆజ్ఞకులోఁ బడినవారనుట.

తా. జనులందఱు నీయందత్యంత ప్రీతిగలిగియున్నారు. బలాధికు లగు నీసోదరులు నీమాట జవదాఁటక నీకులోఁబడియున్నారు.

ఇటఁ గొన్నిగ్రంథములలో 'సత్వ' మనియుఁ గొన్నింట మహత్వ యనియు దకారద్విత్వరహిత రూపములు గానవచ్చెడిని. కానియస్మత్పరి శోధితములగు వ్రాఁత ప్రతులలో నీరెంటను దకారద్విత్వము గన్పట్టుచున్నది. విశ్వప్రకాశమున "సత్త్వంగుణే పిశాచాదౌ బలే ద్రవ్యస్వభావయోః." అనియు, నామలింగాను శాసనమున "ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమ స్త్రీతుజంతుషు." అనియు, తకార ద్విత్వసహితముగనే కనుపట్టుచున్నది. "సతోభావస్సత్త్వం" అని వ్యుత్పత్తియు నగుచున్నది. ఇట్లే, మహతో భావః మహత్త్వం" అని వ్యుత్పత్తియగుటచే రెంటను దకారద్విత్వముండ వలయుట యావశ్యకము.

వ. కావున నమ్మహాకార్యంబు నిర్వహింప. 10

సులభము.

గీ. అనఘ నీవె తగుదు ♦ వనివారితనయాద
రాచితిఁగడునొప్ప ♦ నాయతిశుభ
గుణవశుఁ డనిపించు ♦ కొని నిజేచ్ఛఁజనని
యత్యుదారుఁ డఖిల ♦ కృత్యవిదుఁడు. 11

అవతారిక. ఇది మొదలు "క్లిష్టతయించు కంతయునను పద్యము వఱకు దశరథుఁడు రామునకు నీతి నుపదేశించుచున్నాఁడు.

రామాయణ. అనఘ = పాపరహితుఁడగునో రామచంద్ర, అని వారిత......ఔచితిన్; అనివారిత=అడ్డగింపఁబని, నయ=నీతిముక్కా, అదర = అమితమైన, ఔచితిన్ = ఔచిత్యముచే, కడున్ = మిక్కిలి, ఒప్పన్ = ఒప్పుటచే, నీవ, తగుదువు = నీవేతగినవాఁడవైయుందువు, ఆయతి ......వశుఁడు; ఆయతి = ఉత్తరకాలఫలముచేత, శుభ = మంగళము

లగు, గుణ = గుణములకు, కల్యాణగుణములకనుట. వశుఁడవు = అధీనమైనవాఁడవు, అనిపించుకొని, నిజేచ్ఛన్ = తన యిష్టానుసారము, చనని = నడపకుండునట్టి, అత్యుదారుఁడు = మిక్కిలి సమర్థుఁడవు, అఖిలకృత్యవిదుఁడు = సర్వకార్యములను నెఱిగినవాఁడవు. నీవు సద్గుణ యుక్తుఁడవౌట సర్వకార్యముల నెఱుఁగుదువనుట.

తా, నీత్యాదులచే నొప్పారియుండుటకు నీవే తగుదువు. భావికాలమున శుభదములగు సర్వకల్యాణగుణగణ పరిపూర్ణుఁడవని ఖ్యాతిగడించినవాఁడవు, కావున సర్వకార్యములును నీ యిచ్ఛానుసారము మెలఁగుటచే వానినంతయు నెఱిఁగియుండువాఁడవు.

" అదర " దర, కొంచెము, అదర, కొంచెము గాకుండుట, విస్తారమనుట. "దర" కొంచెమనుటకు; "ఈషదర్థే దరంస్మృతం," అమరము.

"ఆయతి" భావికాలమనుటకు; "ఉత్తరఃకాల ఆయతిః" అమరము.

భారత. అనఘ, నీవె, తగుదువు = ఈ రాజసూయము నిర్వర్తింప నీవె తగుదువు, అని = పలికి, వారి... ఔచితిన్ ; వారి = పాండవుల యొక్కయు, తన = తనయొక్కయు (నారదునియొక్క) ఆదర + ఔచితిన్ = ఆదరముయొక్క యుచితత్వముచే, కడున్, ఒప్పన్, శుభగుణవశుఁడు = సద్గుణములకు వశుఁడు అనిపించుకొని ఆ యతి = ఆ మౌని, నారదుఁడనుట; నిజేచ్ఛన్, చనన్ = వెడలఁగా, నియతి = విధిచే, పిత్రాజ్ఞారూపవిధిచే ననుట; ఉదారుఁడు = గొప్పవాఁడు, అఖిలకృత్యవిదుఁడు= సర్వకార్యపరిజ్ఞాత.

తా. ధర్మాత్మజ, నీవేతగుదువనిపలికి పాండవుల గౌరవమునకుఁ బాత్రుఁడయి నారదుఁడు తనయిష్టానుసారమరిగెను. అంత నఖిల వేదియగు ధర్మరాజు. ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

"నియతి" నియమమన్నందులకు; "నియతిర్నియమందైవే" అమరము.

" అనిపించుకొని. " ఇది ప్రేరణార్థకము.

"నిజేచ్ఛ" "ఆద్గుణః" గుణసంధి.

గీ. ఆయవనివరేణ్యుఁ డాయాగమవ్యయా
గమసముచితధర్మగతి నడుపుట
కై జయింపవలయు నాశలనన్నింటి
ననికృతిజనగోష్ఠి నాకళించి. 12

రామాయణ. ఆయవనివరేణ్యుఁడు = అట్టి రాజశ్రేష్ఠుఁడు, ఆయ+ఆగమ = రాఁబడికి, వ్యయ = సెలవుకు, ఆగమ...గతిన్, ఆగమ = రాఁబడికి, సముచిత = తగినట్లు, ధర్మగతిన్ = ధర్మవర్తనమును, నడుపుటకై = జరుపుటకొఱకు, అనికృత = శఠత్వములేని, కపటరహితులనుట. జనగోష్ఠిన్ = జనులతోడి గోష్ఠిచే, ఆకళించి=తెలిసికొని, ఆయ వ్యయాచిత్యాదుల నెఱింగియనుట; ఆశలన్, అన్నింటిన్ = సర్వాపేక్షల, జయింపవలయును, ఆశారహితుఁడై యుండవలయుననుట. ఆశారహితుఁడైననే యుచితధర్మము లాచరింప సమర్థుఁడగును.

తా. రాజు తన యాయ వ్యయములను దెలిసి యుచితమగునంత ధర్మకార్యమాచరింప నిష్కపటులగు వారిగోష్ఠి నెఱిఁగి యాశారహితుఁడై యుండనగును.

ఇటఁ గొందఱు, ఆ + అగమ, వ్యయములనిపద విభాగముగావించెదరు కాని తచ్ఛబ్దమున కిటఁబ్రసక్తిలేనందున ఆయ + అగమయని పదవిభాగముగావించుటయే సమంజసముగా నున్నయది.

నడపుట యని కొన్నియచ్చుప్రతులతో నుండినను ప్రాచీనగ్రంథలములలో నడుపుట యని యుండుటనదియే యుక్తమనితోఁచెడిని.

ఆగమ సముచితముగ ధర్మగతి నడుపుటకు "ఆయంబునందు నాల్గవభాగమొండె మూఁడవభాగమొండె నందర్ధమొండెఁ, గాని వ్యయము నేయరాదు నరపతికిని." భారతము, సభాపర్వము.

ఇట రాజనీతిప్రకారము భారతకథ నడుపుటకై తెచ్చిపెట్టుకొనిన దయినను సమయోచితమగులాగునను, తెచ్చిపెట్టుకొనిన దనితోఁపకుండు లాగునను వర్ణించుట కవియొక్క చాతుర్యమును బ్రకటించుచున్నది.

భారత. ఆ యవని వరేణ్యుఁడు = ఆరాజశ్రేష్ఠుఁడు, ధర్మరాజనుట; అవ్యయ............గతిన్; అవ్యయ = నాశములేని, ఆగమసముచిత = వేదోచితమైన, ధర్మగతిన్ = ధర్మప్రవర్తనమున, ఆయాగమున్ = ఆరాజసూయయాగమును, నడుపుటకై = చేయుకొఱకు, ఆశలన్, అన్నింటిన్ = అన్నిదిక్కులను, జయింపవలయును, అని, దిగ్విజయ మొనర్పవలయునని, కృతిజనగోష్ఠిన్ = పండితగోష్ఠిచే, ఆకళించి = తెలిసికొని.

తా. ధర్మజుఁడు వేదోక్తప్రకారమున రాజసూయయాగము జరుపఁదలఁచి దిగ్విజయము చేయవలయుననుట విద్వజ్జనములమూలమునఁ దెలిసికొని. "రిపులనేలఁగలిపె" ననువఱకుఁ గుళకము.

"ఆశ" అపేక్ష, దిక్కనుటకు, "ఆశాతుదిగీహయోః" నానార్థరత్నమాల.

"గోష్ఠి" సమజ్యా పరిష ద్గోష్ఠీ సభా సమితి సంసదః." అమరము.

"గావో నానావిధా వాచః తిష్ఠంత్య త్రేతి గోష్ఠీ. ష్ఠాగతినివృత్తౌ." గురుబాల ప్రబోధిక. ఇట గోష్ఠీశబ్దమునకుఁ బ్రాధాన్యమీనపసరము దోఁపదు.

గీ. సత్త్వధర్మకళావిరాజత్ప్రతాప
ఘనుఁడు రాజులలోఁ బెద్ద యనఁగఁజను బ్ర
కృష్టతనుజరాసంధుఁడు కేవలముని
జేష్టకర్మాక్షముం డని యెన్నుమదిని. 13

రామాయణ. సత్త్వ = బలముచేతను, ధర్మకళా=ధర్మశాస్త్రము చేతను, విరాజత్ప్రతాప = ఒప్పుచున్న ప్రతాపముచేత, ఘనుఁడు = అధి

కుఁడైనవాఁడు, రాజులలోన్ = పెద్దయనఁగన్, చనున్ = క్షత్రియులలో నుత్తముఁడనఁ దగియుండును. ప్రకృష్ట=అధికమైన, తను=దేహముయొక్క, జరా = ముదిమియొక్క, సంధుండు = సంధానముగలవాఁడు, మిగుల వృద్ధుఁ డనుట. (ఐనప్పటికిని.) కేవలము = మిక్కిలి, నిజ + ఇష్ట = తనకిష్టమయిన, కర్మ = ప్రయోజనమునందు, అక్షముండు = అసమర్థుఁడు, అని, మదిని ఎన్ను = మనస్సునం దెంచుకొనుము.

తా. ధర్మశాలియును సత్త్వవంతుఁడును నగునృపుఁడే రాజులలోఁ బెద్ద యనిపించుకొనును గాన, మిగుల వృద్ధుఁడగుటచేతనా యతనికా పెద్దపేరుగలుగును? నేను ముదుసలిగాన రాజ్యపాలనమున కీవే తగుదువని భావము.

"సత్త్వధర్మకళా" ముద్దరాజురామన్న సత్త్వశబ్దమునకు బలిమి యని యర్థము గావించెను గాని ధర్మకళాశబ్దమునకు ధర్మమని యర్థము గావించినపుడు సత్త్వశబ్దమునకు గుణమని యర్థము గావించుటయే సమంజస మగును.

"సత్త్వ." కొన్ని ప్రతులలో 'సత్వ' అని యున్నది కాని సతో భావః "సత్త్వ" మ్మని యగుటచేఁ దకార ద్విత్వమే యుండవలయును.

భారత. సత్త్వ...ఘనుఁడు; సత్త్వ = బలిమిచేతను, ధర్మకళా= ధనుర్విద్యచేతను, విరాజత్ = ప్రకాశించుచున్న, ప్రతాప = పరాక్రమము చేత, ఘనుఁడు = గొప్పవాఁడు, రాజులలోన్, పెద్ద యనఁగన్, చను = క్షత్రియులలో గొప్పవాఁ డనఁజను, ప్రకృష్టతను = గొప్పతనముచేతను, జరాసంధుండు = బృహద్రథతనూజుఁడు, కేవలము = మిక్కిలి, నిజ = తనదగు, ఇష్టకర్మ = యాగకర్మమునందు, అక్షముండు = ఓర్వనివాఁడు, క్షమారహితుఁ డనుట; అని, ఎన్నుమదిని = తలంచునట్టి మనస్సుచేత.

తా. బలముచేతను ధనుర్విద్యచేతను బ్రకాశించుచుండు శౌర్యము చేతను గొప్పవాఁ డగుటచే రాజులలో పేరెన్నిక గాంచినవాఁ డగు జరా

సంధుఁడు స్వీయ యాగము నొర్వఁడని మనస్సునఁ దలఁచినవాఁడై; విహిత సన్మంత్రుఁడగు నను ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

"జరాసంధుఁడు." పూర్వము బృహద్రథుని భార్యలు రెండుమనుజ శకలములు దమకు జనించుట నా శకలములు వెలుపలఁ జాఁబైచిన జర యను రాక్షసి యా శకలముల నొక్కటం జేర్చ నదికిన శిశువయ్యె నను భారతకథ యిట ననుసంధేయము.

"ఇష్టకర్మ." "ఇష్టంయాగాది కర్మస్యాత్." అమరము.

"కేవలము నిజేష్టకర్మాక్షముండు." ఇటఁ గేవలశబ్దము సామాన్య వాచి "కేవలయోధనా, కేవలుఁడే." అని సోమయాజి ప్రయోగములు గలవు.

గీ. విహితసన్మంత్రుఁ డగుచువివేకఘనుఁడు
విహతి లేకొప్పనచ్యుతవిజయసంయు
తప్రహితభీమసేనోద్ధతిప్రవృద్ధి
చేతరిపునేలఁగలపెను సిరులు గొనుచు. 14

రామాయణ. విహిత... అగుచున్; విహిత=చేయఁబడిన, సన్మంత్రుఁడగుచున్ = ఇష్టజనులతోడఁ జేయఁబడిన యాలోచన గలవాఁడగుచు, తనకు గోచరింపని యంశములు మంత్రులు మున్నగువారితోఁ జేరి యాలోచించునని భావము; వివేకఘనుఁడు = తెలివిచే గొప్పవాఁడు, రాజు అనుకర్త యధ్యాహార్యము; అచ్యుత......ప్రవృద్ధిచేత; అచ్యుత = జాఱని, విజయ = జయముతోడ, సంయుత = కూడిన, ప్రహిత = మిక్కిలి హిత మైన, ప్రకర్షమైన హితమనుట; భీమ=భయంకరమైన, శత్రుభీకర మగున దనుట; సేన + ఉద్ధతి = సేనలయొద్ధత్యముయొక్క, ప్రవృద్ధిచేతన్ = ప్రకర్షమైన వృద్ధిచే, మిక్కుటమగు పెంపుచేననుట, రిపునేలన్ కల=శత్రు భూమిలో నుండెడి, పెనుసిరులు కొనుచున్ = విశేషమగు సంపదలను గ్రహించుచు, విహతి = నాశము, లేక, ఒప్పన్.

తా. తనకుఁ దోఁపని యాలోచనల మంత్రులు మున్నగువారి మూలమున గ్రహించుచుండు జ్ఞానాధికుఁ డగు నరపాలుఁడు జయశీలము లగుచుఁదన మేలు గోరుచు, శాత్రవ భయంకరములగు సేనల యొద్ధత్యాభివృద్ధిచే శత్రు భూములంగల యైశ్వర్యమెల్లం గ్రహించుచు నొప్పుచుండును.

"విహిత సన్మంత్రుఁ డగుచు." "ఏలిక యాత్మబుద్ధిఁ దనకించుకఁ దోఁపని కార్యమాప్తుఁడై, చాల వివేకియైన ఘనుసన్నిధి నూహ యొనర్ప నేర్చినం, బోలఁగ నెల్లభంగులను బొందగుచుండు." పంచతంత్రము.

భారత. విహిత...అగుచున్; విహిత = చేయఁబడిన, సన్మంత్రుఁడగుచున్ = మంచి యాలోచనగలవాఁ డగుచు, సదాలోచనా పరుఁడనుట; వివేకఘనుఁడు, ధర్మరాజను కర్త యధ్యాహార్యము; విహతిలేక = నాశములేక, ఒప్పు, అచ్యుత...ప్రవృద్ధిచేత; అచ్యుత = కృష్ణునితో, విజయ = అర్జునునితో, సంయుత = చేరినట్లుగా, కృష్ణార్జున సహితముగా ననుట; ప్రహిత = పంపఁబడిన, భీమసేన = భీముని, ఉద్ధతి = ప్రహారములయొక్క, ప్రవృద్ధిచేతన్ = మిక్కుటమగు పెంపుచే, సిరులన్ గొనుచున్=విజయలక్ష్మిం గ్రహించుచు,రిపున్ = శత్రువును, జరాసంధుననుట; నేలన్, కలిపెన్ = మట్టిఁగలియు లా గొనర్చెను, సంహరించెననుట.

తా. సదా లోచనాపరుఁడగు ధర్మరాజు కృష్ణార్జున సహితముగా భీము నంపి యతని ప్రహారములచే జరాసంధుని సంహరించి విజయలక్ష్మిం గ్రహించెను.

ఇట సిరులంగొనుచు ననుటలోఁ గొందఱు రామాయణార్థమునందువలె ఐశ్వర్యము గ్రహించెనని యభిప్రాయపడెదరు కాని విజయలక్ష్మిం గ్రహించెననియే కవి యాశయము. ఇట్లే భీమసేనోద్ధతియను స్థలమునను గొందఱు భీమసేనుని గర్వమని యభిప్రాయపడెదరు కాని భీమసేనుని ప్రహారమనియే కవి యాశయ మగును.

"ఉద్ధతి." ఉత్+హాతి = ఉద్ధతి, ఉద్హతి యని యగుటకు; "వర్గ హల్లులకు హకారము పరమగునపుడు వర్గహల్లు తృతీయాక్షరముగాను, హకారము చతుర్థవర్గముగాను వైకల్పికముగా నగును." అస్మదీయమగు నాంధ్ర విజ్ఞానచంద్రిక.

మ. స్వనిదేశోన్నతి నంతట న్నెఱయుచున్ శక్తిం జతుర్దిఙ్నరేం
ద్రనికాయంబును గెల్చి తమ్ములసమానప్రాప్తవిత్తార్పణం
బునఁ దన్పన్ వశులైన బ్రాహ్మణులతోఁ బూర్ణాధ్వరారంభుఁడై
యనఘశ్రీఁ బృథివీశుఁ డొప్పెఁ గురురూఢాపూర్వసత్కీర్తితోన్.

రామాయణ. స్వ...ఉన్నతిన్ ; స్వ = తనయొక్క, నిదేశ = ఆజ్ఞయొక్క, ఉన్నతిన్ = మహిమచే, అంతటన్ = ఎల్లెడలను, నెఱయుచున్ = వ్యాపించుచు, శక్తిన్ = సామర్థ్యముచే, చతుర్దిక్...... నికాయంబును; చతుర్దిక్ = నాల్గుదిక్కులందుఁగల, నర + ఇంద్ర = రాజులయొక్క, నికాయంబును = సమూహమును, గెల్చి = జయించి, తమ్మున్, [ఇటఁ దమ్మునననుట బ్రాహ్మణుల ననుట.] లసమాన...విత్తార్పణంబునన్; లసమాన = ఒప్పునట్లుగా, ప్రాప్త=పొందఁబడిన, ధర్మముచే సంపాదింపఁబడినదనుట; విత్త + అర్పణంబునన్ = ద్రవ్యమిచ్చుటచేత, తన్పన్ = తృప్తిపఱుపఁగా, ధర్మప్రవర్తనమున ద్రవ్యార్జనము గావించి యద్దానిం బ్రాహ్మణులకుఁ దనియులాగున దానమొనర్చి యనిభావము ; దానికతమున, వశులైన = స్వవశులైన, బ్రాహ్మణులతోన్, పూర్ణాధ్వరారంభుఁడై = పూర్ణములగు యజ్ఞముల ప్రారంభముగలవాఁడయి, అనఘశ్రీన్=పాపరహితమగు శ్రీచే, నిర్మలశ్రీచే ననుట; రూఢ...కీర్తితోన్ = రూఢ = స్థిరమైన, అపూర్వ = నూతనమైన, వింతయగునదనుట; సత్, కీర్తితోన్ = మంచికీర్తితో, ఒప్పెఁగున్ = మనోజ్ఞుఁడగును.

తా. తనయాజ్ఞ యన్నిస్థలముల వ్యాపించుచుండఁ దనభుజశక్తిని నల్దిక్కులనుండు రాజులం గెల్చి ధర్మార్జితమైన ద్రవ్యముతో బ్రాహ్మణులం

వృష్టిసలిచి వారితోఁగూడి యజ్ఞములనారంభించి సంపత్కీర్తులకు స్థాన
మగుచు రాజుండును.

“అంతటన్.” సర్వసభ్యాయమగు నంతశబ్దము మాపవిభక్తికాంతమై ఇత్థీభూపయుదాత్తైనం. [illegible] విభక్తికాంతమై నైకట్యార్థమును గ్రహించునది. “ అంతయు దానసత్రము వెలసె,” “అంతటను [illegible]గలఁడు.” అస్మదీయ మగు పద్మావతీపరిణయము నాటకము.

‘ సమస్తాన్యన్తరేత్యాత్ ’’ “ [illegible] ,’’ పాణిని.

“ వితానయంబు.” “అథసప్తన్తవో [illegible] యః” అమరము.

భారత. వృని[illegible], అంతటన్, వెలయుచున్, అన్ని స్థలములు వ్యాపించుచు, శక్తిన్, సముద్ధత్ + పరేంద్ర, వితానయంబునా = నలు దిక్కుల రాజులసమూహములను, గర్వ, [illegible] = [illegible], ఆసనాన = [illegible], ప్రా[illegible], [illegible]. [illegible] విశేష ముగాఁ బొందు[illegible]; [illegible], ప్రాహ్మ ణులతోఁ జేరి, [illegible], అధ్వర = యాగములయొక్క, ఆరం భుఁడై = ప్రారంభ[illegible], సగురు......[illegible]తోన్ ; సగురు = [illegible]తోఁ [illegible], [illegible] = [illegible], అపూర్వ, సత్కీర్తి తోన్ = [illegible]డ, అనుకూల్మన్, పృథ్వీసుఁడు = ధర్మరాజు, ఒప్పెన్.

తా. [illegible] వ్యాపింపఁగ తమ్ములు నిజబాహుబలమున నల్దిక్కులందలి రాజులం[illegible] తెచ్చిన ధనముచే బ్రాహ్మణులం దృప్తి పొందించి, [illegible] యజ్ఞపరిపూర్తి గావించి జగన్నుత కీర్తియు సైశ్వర్యయుక్తుఁడై వెలసెను.

“ ఒప్పెసఁగు [illegible].” ఇట [illegible] ఎసఁగున్ అని యుద్ధరించుట [illegible]కల్గుటయు, భారతార్థమున “ సగురు ” అని యను స్వారము లోపించుటకును “[illegible] నిర్బంధో[illegible] సంక్రమించిన్నతం.” అధర్వణ కారికావలి.

ఉ. క్లిష్టత యించుకంతయును లేక మనః ప్రమదంబుతోడ నా
యిష్టము నిర్వహించి పృథివీశులలోపల నర్హభీష్మసం
శిష్టిమెయిన్ గరంబొనరి చెందుదు వుత్తమపూజ చక్రి క
ఉత్కృష్టత నుర్విలోన సమతేజుఁడ వీవని పల్కె నెమ్మితోన్.

రామాయణ. క్లిష్టత=క్లేశత, ఇంచుకంతయును, కొంచెమేనియు, లేక, మనః ప్రమదంబుతోడన్ = చిత్తసంతుష్టితో, నాయిష్టమున్ =నాకోర్కిని, నిర్వహించి, పృథివీశులలోపలన్ = రాజులలో, అర్హ...సంశిష్టిమెయిన్, అర్హ = తగిన, భీష్మ = భీకరమైన, సంశిష్టిమెయిన్ = గొప్ప యాజ్ఞచే, కరంబు = మిక్కిలి, ఒనరి = తగి, అనుత్తమపూజన్ = అత్యుత్తమపూజను [అవ్యయములకనేకార్థములు గలుగుటచే నిటనిది నిషేధవాచి గా నేరదు.] చెందుదు = పొందఁగలవు. [లిఙ్లాట్టుల వకారమునకు వైకల్పికముగా లోపముగల్గుటచే నిట నిట్టిరూపముగల్గెను.] ఈవు = నీవు, ఉర్విలోనన్ = భువిని, ఉత్కృష్టతను = శ్రేష్ఠత్వముచే, చక్రికిన్ = విష్ణునకు, సమతేజుఁడవు = సమానమగు తేజముగలవాఁడవు. ఇటఁ దుల్యార్థమునఁ దృతీయకుమాఱుగా షష్ఠిగల్గెను.] అని, నెమ్మితోన్ = ప్రీతితో, పల్కె.

తా. క్లేశరహితుఁడవై మనస్సంతుష్టితోడ నాకోరికనీడేర్చి రాజులలో సమ్యగాజ్ఞా ప్రవర్తనుఁడవై గొప్పపూజను బొందగలవు. నీవీరాజులలో శ్రేష్ఠత్వమున విష్ణువుతో సమానమగువాఁడవని దశరథుఁడు రామునితోఁ జెప్పి; నడపెనని ముందరిపద్యమునఁ గ్రియ.

"ఇంచు కంతయును." ఇటనంతయనునది పరిమాణార్థమున శబ్దముకడఁజేర్చునట్టి నిపాతము.

"అనుత్తమపూజ." ఇటననుత్తమశబ్దము పంచమీ బహువ్రీహిగను గావింపవచ్చును.

భారత. క్లిష్టత, ఇంచుకంతయును, లేక = కొంచెమేనియులేక, మనః ప్రమదంబుతోడన్ = మనస్సంతోషముతో, ఆయిష్టము=ఆయజ్ఞకర్మము హోమదానాది క్రియలనిభావము ; నిర్వహించి=చేసి, పృథివీశులలోపలన్= అచ్చటికి వచ్చినరాజులలోపల, అర్హ... మెయిన్; అర్హ = తగిన, భీష్మ

సంశిష్టిమెయిన్=భీష్మునియాజ్ఞచే, తుదన్, ఉత్కృష్టతన్, ఉర్వీలోన్, అసమతేజుఁడవు=సాటిలేని తేజముగలవాఁడవు, అని, నెమ్మితోన్, పల్కి, కరంబు = మిక్కిలి, చక్రికిన్ = కృష్ణునకు, ఉత్తమపూజ = అగ్రపూజ, ఒనరించెన్ = చేసెను.

తా. ధర్మరాజు రాజసూయమును నిర్వర్తించి భీష్మాచార్యుల యాజ్ఞచే శ్రీకృష్ణునకగ్రపూజ గావించెను. "ఇష్టము" "అథక్రతు కర్మేష్టం" అమరము. ఇష్టమనుటకు హోమదానాది క్రియలని యర్థము గావించుటకు "ఏకాగ్నికర్మ హవనం త్రేతా యాం యచ్చ హూయతే, అంతర్వేద్యాంచ యద్దానమిష్టం త దభిధీయతే" అని స్మృతిప్రమాణము గలదు.

గీ. మఱియుఁ దగుమాట లాడి యమర్త్యకార్య
నియతలీలావతారు నతస్నీలవర్ణు
స్నేహరసమున నభిషిక్తుఁ జేయ నతఁడు
లలి నడపె నప్డు తచ్ఛుభలగ్నచింత. 17

రామాయణ. మఱియున్ = ఇంకను, తగుమాటలు, ఆడి = తగిన మాటలు చెప్పి, అమర్త్య...అవతారున్; అమర్త్య=దేవతలయొక్క, కార్య= పనికొఱకు, నియత = నిర్ణయింపఁబడిన, లీలావతారున్ = విలాసార్థమగు నవతారముగలవానిని, దేవకార్య నిర్వాహణమునకై లీలామానుషుఁడై యవతరించిన వానిననుట; అస్నీలవర్ణున్ = అనల్లని వన్నెగలవానిని, నీలరూపుఁడగు రామునిననుట; స్నేహరసమునన్=పుత్రస్నేహరసములో, అభిషిక్తున్ చేయన్ = పట్టాభిషిక్తునిఁగాఁ జేయుటకొఱకు, అతఁడు = దశరథుఁడు, లలిన్ = మిక్కిలి, అప్డు, తచ్ఛుభలగ్నచింతన్ = పట్టాభిషేకమునకు వలయు నాశుభలగ్నముం గుఱించిన విచారమును, నడపెన్ = జరిపెను.

తా. దశరథుఁడు దేవకార్యార్థమై లీలామానుషావతార మెత్తిన రామచంద్రునింపగు మాటలాడి పుత్రస్నేహమునం బట్టాభిషిక్తుం గావింపఁదలఁచి దానికివలయు లగ్నవిచారము గావించెను. "లలిన్." "లలివార కేత్తెఱ

పెలుచవావిరియన, నఱిమఱియనఁ బొరిఁ బొరియనంగఁ, గడుఁజాలమిగు లంగ గాటం బనంగన, త్యంతముగ ననుట కాఖ్యలయ్యె." ఆంధ్రనామ శేషము.

భారత. మఱియును, తగుమాటలు, ఆడి = పలికి, అమర్త్య కార్య నియతలీలావతారుఁ, అస్నిలసర్ణుఁ=అనల్లని వన్నెగలవానిని, విష్ణురూపుఁ డగు నాకృష్ణుననుట; స్నేహరసమునన్ = మైత్రి యనెడి జలముచే, అభిషిక్తుంజేయన్ = స్నాతుంజేయుఁగా, స్నేహరసము వర్షించి యని భావము ; అతఁడు = ఆకృష్ణుఁడు, అప్డు, తత్ = ఆధర్మరాజుయొక్క, శుభలగ్న= శుభములయందు లగ్నమైన, చింతన్ = లలిన్, నడపెన్=జరిపెను. అతని యిష్టము చొప్పున నగ్రతాంబూలము గ్రహించెనని భావము.

తా. ధర్మజుఁడు శ్రీకృష్ణుని నుతించి యగ్రపూజ యొనర్పఁగ నతఁడా ధర్మజు నిష్టము చొప్పున నప్పూజం గ్రహించెను.

చ. సువిభవభూతిఁ బేర్చు హరిసొంపవుఁగాదనుశ్రీమదాత్మవై
భవము వెలార్చుచుం బ్రబలభవ్యతదీయ సుదర్శనంబుచే
దివిభువినున్న సభ్యవితతిం బరికల్పిత సాధులోచనో
త్సవవిధియైనితాంతము దితత్త్వముఁ జెందగఁ జేసె నంతటన్.

రామాయణ. సువిభవభూతిన్ = మిక్కుటమగు వైభవసంపదచే, పేర్చు = అతిశయించు, హరిసొంపును = ఇంద్రుని చందమును, అవున్, కాదు, అను=అవును, కాదు, అనెడి, మించినదనుట; శ్రీమత్=సంపద్యుక్తమైన, మిక్కిలి వృద్ధినందినదని భావము; ఆత్మవైభవము=తనయొక్క విపులత్వమును, వెలార్చుచున్=ప్రకాశింపఁజేయుచు, ప్రబల...సుదర్శనంబుచేన్; ప్రబల=ప్రబలమైన, భవ్య = శుభముగల, తదీయ = ఆవైభవసంబంధమగు, సుదర్శనంబుచేన్ = చక్కనిచూపుచే, దివిన్, భువిన్, ఉన్న=ఆకాశమునందును, భూమియందునున్న, సభ్యవితతిన్ = సభాసదులగుమిని, సురభూసురుల ననుట; అంతటన్ = సర్వత్ర, పరికల్పిత......విధియై ; పరి

కల్పిత = కల్పింపఁబడిన, సాధు=మెప్పయగు, లోచనోత్సవవిధియై = నేత్రానంద విధముగలదై, నితాంత ముదితత్వము = మిక్కిలి సంతుష్టత్వము, చెందఁగన్ చేసెను = చెందునట్లు గావించెను, "అతఁడు" అని పూర్వపద్యమునుండి కర్త యనువర్తించుచున్నది.

తా. ఆ సభాగృహము ఇంద్రసమమగు నిజవైభవమున సుర భూసురవరుల కానంద మొనరించెను.

" భవ్య. " "భావుకం భవికం భవ్యం" అమరము.

భారత. అంచితుఁడు, అనల, సువిభవ భూతిన్ = మంచివైభవమనెడి సంపదచే, పర్వు. నారి = కృష్ణునియొక్క, సొంపును, అవున్, కాదు, అను = అవును కాదు అనుచు, నిందించుచుండు వాని ననుట; శ్రీ...వైభవము; శ్రీమహాసంపత్సమృద్ధిగల గర్వముగలవానిని, [ఉపమధ్యమపదము] ఆత్మ = తనయొక్క, వైభవము, మెలాగ్ర్యముగ = ప్రకటముగాగావించుము, ప్రబలన్ = అతిశయించఁగా, తిరస్కృ...తిరస్కృతిన్; తిరస్కృ = తిరస్కరింపఁబడిన, సభ్యనికాయ = సభ్యులసమూహముగలవానిని, ఐశ్వర్యమదమున నిజవైభవము ప్రకటించుచుఁ గృష్ణుని గ్రపూజగావించుటచే నటఁగల సభ్యుల నెల్లనూహింపకుండినవానిని ననియర్థము. చేదివిభున్ = చేదిదేశపురాజును, శిశుపాలుననుట. భవ్య...సుదర్శనంబు = భవ్య=మంగళకరమైన, తదీయ= ఆకృష్ణునకు సంబంధించిన, సుదర్శనంబు = చక్రము, పరికల్పిత...విధియై; పరికల్పిత = కల్పింపఁబడిన, సాధు = సత్పురుషుల, లోచనోత్సవవిధియై= నేత్రానందవిధిగలదై, [ఇది సుదర్శనమునకు విధేయ విశేషణము.] నితాంతము = మిక్కిలి, ముదితత్వమున్ = సంతోషితత్వమును, చెందఁగన్, చేసెన్ = పొందులాగొనర్చెను. ఇటఖండన మొనర్చెనని భావము.

తా. ఐశ్వర్యమదముచే నిజవైభవము ప్రకటించుచు నట్లు కృష్ణున కగ్రపూజ గావించినందుల కచ్చటి సభాసదుల నిందించుచుండు శిశుపాలుని శ్రీకృష్ణుని చక్రము ఖండించెను.

ఇట "వినున్న సభ్యవితతిక్" అను స్థలమునఁ గొందఱు విను+ ఉన్న; సభ్యవితతిక్, అని పదచ్ఛేదము గావించి, ఆకసమున నున్న యని యర్థము గావించెదరు కాని ప్రథమాంతమగు విను శబ్దము సప్తమ్యర్థమున రాదు కాన నట్టి యర్థ మసంగత మగును. మఱియు సభాజనుం దూషించె ననుట సందర్భోచితముగ నున్నది. కావున నియ్యదియే సమంజసము.

సీ. ఘనధర్మసుతరాజ్యఘటన యాశలనట్లు
దనరుచునికిఁ గనుఁగొని యసహ్యా
మానతద్వైభవమందరోన్మథితహృ
ద్వారిధివిహాయితద్వేషభరత
జనని గర్హాచారమునకోడ కెట్లొ యే
మంత్రో బంధువు లన్వయాదిగుణగు
రుతమాయనాడుదురోదరం బిట్టి-చో
నూహింప నౌచిత్యయుక్త మనక

గీ. తద్విధిని హరియించె నత్యంతదుష్ట
మతిని దుర్యోధనుఁడు సపత్నితనయుండ
జాతశాత్రవరాజ్య విభూతిమీఱు
టుల్లమున నించుకంతయు నోర్వలేక. 19

రామాయణ. ఘన...ఆశలక్ - ఘన = గొప్పదగు, ధర్మ = ధర్మముతోఁ గూడిన, సుత = కుమారునియొక్క, రామునియొక్క యనుట; రాజ్యఘటన = రాజ్యమును చేర్చుటయందుఁ గల, ఆశలక్ = అపేక్షలచే, [ఇది సాధ్యసమాసము.] అట్లు, తనరుచునికిక్ = ఒప్పుచుండుటను, కనుఁగొని = చూచి, [ఇది శబ్దపల్లవక్రియ] అసహ్యమాన .....ద్వేష; అసహ్యమాన = సైరింపఁజాలని, తద్వైభవ = ఆరాముని వైభవముగల, రాముని వైభవముం గాంచి యోర్వలేని దనుట; మందర+ఉన్మథిత హృద్వారిధి =

మందరచే మథింపఁబడిన హృదయమనెడి సముద్రమునకు, విషాయిత = హాలహాలవిషమువలె జనించిన, ద్వేష = వైరముగల, భరతజనని = భరతుని మాత, కైకేయి యనుట; గర్హ్యాచారమునకుఁ = నింద్యాచారమునకు, ఓడక = వెనుదీయక, ఎట్లో = ఏమగునో, తన యీ యకార్యముచే మీఁద నేమగునో యని తలంపక యని భావము; బంధువులు = బాంధవులు, ఏమంద్రో = నన్నేమని దూషింతురో, అన్వయాది గుణగురుతఁ = సద్వంశాది సద్గుణ గౌరవమును, మాయఁ = నశించులాగున, ఆడుదురో = పలుకుదురో, తూలింతురో యనుట; ఇట్టిచోఁ=ఇట్టి సమయమున, దరంబు= భయంబు, ఊహింపఁ = ఆలోచింపఁగా, ఔచిత్యయుక్తము = ఉచితత్వసంయుక్తము, ఇట్టియెడ భయపడుట యుచిత తరమనుట; అనక = అని చెప్పక, తలంపక యనుట; అత్యంతదుష్టమతిని = మిక్కిలి దుష్టమగు బుద్ధిచేత, దుర్యోధనుఁడు = పోర శక్యము గానివాఁడు. సపత్నితనయుండు = చవతికొడుకు, రాముఁడనుట; (ఇది సాధ్యసమాసము.] అజాత...విభూతిఁ; అజాతశాత్రవ = నిష్కంటకమైన, రాజ్యవిభూతిఁ = సామ్రాజ్యైశ్వర్యమున, మీఱుట = అతిశయించుట, ఉల్లమునఁ = మనస్సున, ఇంచుకంతయుఁ = కొంచెమేని, ఓర్వలేక, తద్విధిని = ఆపట్టాభిషేకకార్యమును, హరియించెఁ = నాశము గావించెను.

తా. దశరథుఁడు రామునకుఁ బట్టాభిషేకముగావింప నాసపడుచుండుటఁగని కైకేయి మందరాకలిత మానసమనెడి సముద్రమునఁ గాలకూటవిషాయితమగు ద్వేషముగలదగుచు, సవతికొడుకగు రామునిసామ్రాజ్య వైభవము చూడనోపక, లోకులేమనెదరో, ఈ యకార్యమున నేమగునో, తనకపకీర్తి గలుగునో యని తలంపక యాతనిపట్టాభిషేకకార్యమునకు భంగము గల్పించెను.

"హృద్విషధి." ఇది రూపకము.

"గర్హ్యాచార" దండాదిభ్యోయః." పాణిని.

"విమధివిషాయిత." విమధి యగుటనందు విషాయితత్వము సహజమని భావము.

"దరంబిట్టిచో •నూహింపనౌచిత్యయుక్తమనక." ఇటఁ గొందఱు, "ఊహింపన్ + ఔచితి + అయుక్తము + అనక." అని పదచ్ఛేదము గావించిరికాని "ఇట్టి చోదరంబూహింప నౌచిత్యయుక్తము + అనక." అని పదచ్ఛేదము గావించుట సందర్భశుద్ధముగ నున్నది.

"అంద్రో." తిదుటలుపరంబగునపుడన్వాదులను స్థానంబున విభాషగా సున్నయగుట నందురు + ఒ అనియయి, రుపర్ణకంబు పరంబగునపుడు సున్నమీఁది తదడలయుత్వంబునకు లోపంబు విభాషనగుట నిటనంద్రు+ఒ = అంద్రో అనురూపము నిష్పన్నమయ్యెను.

భారత. ఘన, ధర్మసుత = ధర్మపుత్రుని, రాజ్యఘటన = రాజ్యప్రాప్తి, ఆశలన్ = దిక్కులందు, అట్లు, తనరుచునికిన్, కనుఁగొని = చూచి, అసహ్యమాన ... భరతన్ ; అసహ్యమాన = సైరించుటకుఁగాని, తత్, వైభవ = ఆధర్మజుని వైభవమనెడి, మందర=మందరపర్వతముచే, ఉన్మథిత = చిలుకబడిన, హృత్, విమధి = హృదయమనెడి సముద్రమునకు, విషాయిత, ద్వేషభరతన్ = విరోధాతిశయముచే, జన నిగర్హ్యా ఆచారమునకున్ = జనులచే నిందింపఁబడు నాచారమునకు, ఓడక = వెనుదీయక, ఎట్లొ, అన్వయాదిగుణ గురుతన్ = సద్వంశము మున్నగువానివలని గుణగౌరవమును, బంధువులు = భీష్మాదులు, ఏమంద్రో = ఏమనిరూఁడు దురో, మాయన్, ఆడు = మాయచే నాడునట్టి, దురోదరంబు=జూదము, ఇట్టిచోన్, ఊహింపన్, ఔచితి=ఉచితత్వముతోడ, అయుక్తము=కూడనిది, ఉచితముకానిదనుట; అనక, తద్విధిని=ఆద్యూతకార్యముచే, అత్యంత దుష్టమతిన్=మిక్కిలిదుష్టమగు బుద్ధిచే, సపత్నిత=విరోధిగాఁ జేయఁబడిన, నయుండు = నీతిగలవాఁడు, నీతి విదూరుఁడని భావము; దుర్యోధనుండు, కర్త; అజాతశాత్రవ = ధర్మజునియొక్క, రాజ్యవిభూతిని = సామ్రాజ్య

వైభవమును, మీఱుట = అతిశయించుట, ఉల్లమునన్, ఇంచుకంతయున్, ఓర్వలేక, హరియించెన్ = అపహరించెను, ధర్మజుని రాజ్యవైభవము హరించెననుట.

తా. ధర్మజ రాజ్య విస్తృతిం గాంచి యోర్వఁజాలక దుర్యోధనుఁడు తన యీ యకార్యము మూలమునఁ దుదకెట్లగునో యనుటనుగాని భీష్మాదులదిగాంచిన నేమందురో యనుటఁగాని, మాయాద్యూత మనుచిత మనుటఁగాని యాలోచింపక దుర్యోధనుఁ డత్యంతదుష్టబుద్ధియై జూదము మూలమున ధర్మజుని రాజ్యవైభవమెల్ల నపహరించెను.

“ దురోదరంబు ” “ రణేద్యూతేమరో దరం.” అమరము.

“ సపత్న.” “ రిపౌవైరిసపత్నారిద్విషద్ద్వేషణదుర్హృదః ” అమరము.

సీ. అవ్వేళ భవితవ్య తానుసారితఁ బ్రియ
        కైతవదాసీకృ తాతిమన్యు
గళితప్రమోదయై కృష్ణసారప్రేక్ష
        ప్రబలోగ్రతనుస్వక పటము దోఁప
మలయుదుశ్శాసన మత్సరంబున శంకి
        తత్వంబు నొంది స త్వరిత యగుచు
స్వపురస్థితిఁ దనర్చు చక్రిలీలామూర్త్య
        మూర్తి నుద్దేశించి ముదిత వలికెఁ

గీ. దా మునుపు గన్నయాత్మనా థ వరశక్తి
గడుపరాజితయై యప్డు గానుపింప
ధర్మపాశసంయత నిరు త్తరని జాధి
పతిసదైన్యేక్షితానన పద్మ యగుచు.

రామాయణ. అవ్వేళన్=ఆసమయమున, భవితవ్యతానుసారితన్ = భావినిర్ణయానుసారమున, ప్రియ...ప్రమోదయై; ప్రియ=చెలియగు, కైతవ= కపటయుక్తురాలగు, దాసీ = దాసియగు మందరచేత, కృత = చేయఁబడిన, అతిమన్యు = మిక్కిలిక్రోధమువలన, గళిత = పోయిన, ప్రమోదయై = సంతసముగలదై, కృష్ణసారప్రేక్షు = కురంగనయన, కైకేయి యనుట; ప్రబలోగ్రతను = ప్రబలమైన క్రౌర్యముచే, స్వకపటము = తన కాపట్యము, తోఁపన్ = తోఁచునట్లు, మలయు = ఉండు, దుశ్శాసన = అణఁచుటకు శక్యముగాని, మత్సరంబున్ = చూపోపమియు, అశంకితత్వంబున్ = శంకలేకుండుటయును. [ఇది మత్సరంబుననుటకు విశేషణము.] ఒంది = పొంది, సత్వరిత యగుచున్ = వేగసహితయగుచు, స్వపురస్థితిన్ తనర్చు = తనముందట నొప్పుచు, చక్రి ... మూర్తిన్; చక్రి = విష్ణుని యొక్క, లీలామర్త్యమూర్తిన్ = లీలామానుష రూపమును, రామునను టః; ఉద్దేశించి, ముదిత = స్త్రీ, కైకేయి యనుట; తామునుపుగన్న = తాను మునుపుచూచిన, ఆత్మనాథ = తనపెనిమిటియొక్క, దశరథునియొక్క యనుట; పరశక్తి = వరములనెడి శక్తి, కడున్ = మిక్కిలి, పరాజితయై=పరులచేత నివారించుటకు సాధ్యముగానిదై, అపుడు, కానుపింపన్, ధర్మ.....పద్మ; ధర్మపాశ=ధర్మమనెడి త్రాళ్లచే, సంయత = కట్టఁబడుటచే, హేతువు; నిరుత్తర = బదులాడని, నిజాధిపతి = తనభర్త యొక్క, దశరథునియొక్కయనుట; సదైన్య = దీనత్వముతోఁ గూడి నట్లుగా, ఈక్షిత = చూడఁబడిన, ఆననపద్మ = పద్మమువంటి ముఖము కలది, [ఉపమిత బహువ్రీహి] అగుచున్, పలికెన్.

తా. కైకేయి మందరోద్బోధితయై కుపితురాలగుచుఁ దనయెదుట నుండు లీలామానుష విగ్రహుఁడగు శ్రీరామచంద్రుని వీక్షించి, తనకు దశరథుఁడు పూర్వమొసఁగిన వరద్వయముం దెలిపెను. దశరథ మహీకాంతుఁడును ధర్మపాశబద్ధుఁడగుటచేఁ బదులేమియు నాడనేరక నిట్లని పలికెను.

"కృష్ణసార." "కృష్ణసారరురున్యంకురంకు శంబరరౌహిషాః," అమరము.

"కృష్ణేన నీలవర్ణేన సారః." గురుబాలప్రబోధిక. నల్లవన్నె చేత శ్రేష్ఠమగునదని యర్థము.

"మత్సర" "మత్సరోన్యశుభద్వేషే తద్వత్కృపణ యోస్త్రిషు." అమరము.

"మన్యు" "మన్యుర్దైన్యేక్రతౌక్రుధి." నామలింగానుశాసనము.

"ముదిత." "ముగుదవగలాడి సింగారి ముదిత యువిదగరితయన భామినీ సమాఖ్యలగుసాంబ" సాంబనిఘంటువు.

భారత. అవ్వేళన్ = అట్లుజూదమాడుసమయమున, భవిత వ్యతాను సారితన్ = అదృష్టానుసారముగ, ప్రియ.....ప్రమోదయై; ప్రియ = ప్రియుండగు ధర్మజుని, కైతవ = జూదముచేత [కితవుని కర్మముకైతవము] దాసీకృత = దాసిగాఁ జేయఁబడినదై, [ఇది హేతువు] అతిమన్యు = అత్యంతశోకముచే, గళిత = ముక్తమైన, ప్రమోదయై = సంతసముగలదై, దాసిగాఁజేయఁబడుటచే నీవిడకు జనించిన శోకము సంతసమును నశింపఁ జేసె నని భావము; సారప్రేక్షు = సారమగు బుద్ధిగల దగు, కృష్ణ = ద్రౌపది, ప్రబల, ఉగ్రతను, స్వక, పటము = తనదగువస్త్రము, [స్వార్థమునకప్రత్యయము.] దోఁపన్ = అపహరించుటకు, [దోఁచుధాతువు మీఁదిపుగాగమము.] మలయు = ప్రయత్నించు, దుశ్శాసన = దుశ్శాసనునియొక్క, మత్సరంబునన్ = మాత్సర్యముచే, శంకి తత్వాంబున్, ఒంది=సందేహించి, దుశ్శాసనుని మూలమునఁదన కెచటమానభంగము గల్గెడినో యని భయపడి యని భావము, సత్వరితయగుచున్ = త్వరతోఁ గూడినదగుచు, స్వపుర, స్థితిన్, తనపట్టణమగు ద్వారకయందుండుటచే, తనర్చు = ఒప్పుచుండు, లీలామర్త్యమూర్తిన్, చక్రిన్ = కృష్ణుని, ఉద్దేశించి = తలంచి, తాన్ మును కన్న = తాను ముందుఁ గాంచిన, ఆత్మ = తనయొక్క, నాథ =

భర్తల, పర = శ్రేష్ఠమైన, శక్తి = బలము, కడు, పరాజితయై = మిక్కిలి జయింపఁబడినదై, శాత్రవవిజయముచేఁ దన నాథుల పూర్వపుశక్తి నశించె నని భావము; అప్డు, కానుపింపన్ =కనుపింపఁగా, ధర్మపాశ......పద్మ; ధర్మ, పాశ, సంయత, ధర్మమనెడి త్రాటిచేఁ గట్టఁబడిన, [ఇది నిరుత్తర తకు హేతువు] నిరుత్తర, బదులులేని, ధర్మపాశముచేఁ గట్టుపడుటచే నుత్తరము చెప్పఁజాలక పోయిరని భావము, నిజాధిపతి = తన భర్తలచే, సదైన్య = దీనత్వముతోఁ గూడినట్లుగా, ఈక్షిత = చూడఁబడిన, ఆనన పద్మ, అగుచున్, ముదిత = ద్రౌపది, పలికెన్ = ఇట్లు పలికెను.

తా. విధివశమున ధర్మజుఁడు జూదమాడి భార్యనొడ్డి యోడుటచే దాసీకృత యగుచు నక్కారణమున జనించిన దుఃఖమున గతహర్షయైన ద్రౌపది,క్రౌర్యమున దుశ్శాసనుఁడు నిజవస్త్రము నపహరింప రాఁగ నెచ్చటఁ దనకు మానహాని యగునో యని భయమంది తత్తరపడుచు, మున్ను దమ కుండిన పరాక్రమమంతయు ద్యూతజితు లగుటచే నశింప ధర్మపాశగ్రస్తులై తన భర్తలు తన్ను దీనతతోఁ జూచుచుండ, ద్వారకావాసియగు కృష్ణుని మానసమున ధ్యానించి యిట్లు పలికెను.

"గళితప్రమోదయై;" కొన్ని ప్రతులలో "గళిత ప్రమోదయై యని పాఠము గాన్పించుచున్నది కాని ప్రాచీనప్రతులలో నెల్ల "గళితప్రమోదయై," అను పాఠమే కాన్పించుచుండుటచే నే నద్దాని ననుసరించితిని. గళిత యనుటకు భుక్తమని యర్థము గావించుటకు "భక్షిత చర్వితలిప్త ప్రత్యవసితగళిత ఖాదితప్సాతం,అభ్యవహృతాన్న.జగ్ధగ్రస్తఃగ్లస్తాశితం భుక్తే." అమరము.

"సారప్రేక్ష." "ప్రేక్షోపలబ్ధి శ్చిత్సంవితప్రతిప ద్జ్ఞప్తిచేతనాః." అమరము.

"కైతవ." ద్యూతోస్త్రియా మక్షవతీ కైతవం పణ ఇత్యపి." అమరము.

"స్వపురస్థితి." ఇట రామాయణార్థమున పురః+స్థితి = పురస్స్థితి యని సకారద్విత్వముగాను, భారతార్థమున పురస్థితి అని ద్విత్వరహితము గాను నగుచుండ, రెంటను సకార ద్విత్వరహితరూప ముండుటయు శ్లేషార్థ సంఘటనగూన నేర్పడిన మార్పే యగును. అదియు "శర్పరే విసర్జనీయః" అను పాణిని సూత్రాధారమునఁ గావింపఁబడెను. "ధర్మపాశసంయత." కొన్ని ప్రతులలో సంయుతయని యున్నది కాని పెక్కు ప్రతులలో సంయత యనియే కానవచ్చుటచే నే నద్దాని ననుసరించితిని. ఈ రూప మెంతయు సందర్భశుద్ధముగ నున్నది.

"ధర్మపాశ." ఇట ధర్మమున పాశత్వారోపణము గల్గుటచే నిది రూపకము.

"ముదిత వలికె." "గసడదవాస్స్యః ప్రథమా మాత్రాత్." ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

చ. వినుము దయాభివృద్ధి ప్రభవింపఁగ నిద్దర యేలురాజు మ
త్తనయుఁడునాకుమాపతిముదంబునఁబూర్వమునం దనుగ్రహిం
చినవరలాభ మిప్పు డిటు సేసె నిజాత్మ నుపేక్షమానినీ
నునియతినిల్పు మానహతిసోఁకకయుండఁగఁ జేసియిత్తఱిన్.

అవతారిక. ఇటనుండి రెండు పద్యములఁ గైకేయి రాము నరణ్యమున కరుగుమని యందులకుం దగు కారణముం దెల్పుచున్నది.

రామాయణ. వినుము = ఓ రామచంద్రా, నీవు వినుము, ఉద యాభివృద్ధిన్ = అభ్యుదయాభివృద్ధి, ప్రభవింపఁగన్ = కలుగులాగున, మత్, తనయుఁడు = నా పుత్రుఁడు, భరతుఁ డనుట; ఇద్దరయేలు రాజు= ఈ భూమి నేలఁదగిన రా జగును, నాకున్, మాపతి = నాభర్త, దశ రథుఁ డనుట; [ఇట మాయను బహువచనము భావిరాజ్ఞీత్వగర్వమునఁ గల్గిన దగును.] ముదంబునన్ = సంతోషముతో, పూర్వము = మున్ను, అను గ్రహించిన = ప్రసాదించిన, వరలాభము = వరముయొక్క లాభము,

ఇప్పుడు, ఇటు, చేసెన్ = ఇప్పుడు ఇట్లొనర్చెను. నీ పట్టాభిషేక కార్యము మానెనని భావము; నిజాత్మన్ = నీ చిత్తమున, ఉపేక్షమాని = ఏదియో చెప్పుచున్నాడని యశ్రద్ధ మాని, ఇత్తఱిన్ = ఈ సమయమున, ఆన హాతి సోఁకకయుండఁగన్, చేసి = నీ తండ్రియాజ్ఞ నశింపకుండులాగున నొనర్చి, నీ, సునియతి = నీదగు గొప్ప నిర్ణయమును, నిల్పుమా = స్థిరముగ నుండు నట్లు సేయుమా.

తా. నా కుమారుఁ డభ్యుదయ పరంపరల నందునట్లు రాజ్య మేలఁ గలవాఁడు, నాకుఁ బూర్వము నాభర్త ఇట్టి వర మిచ్చుటచేతనే యిప్పు డీట్లొనర్పవలసెను; నీ వింక నీ తండ్రియాజ్ఞను వ్యర్థము గావింపకుండు లాగునఁ జేయుమా.

"నియతి." "నియతిర్దైవ నియమా." నానార్థరత్నమాల.

"ఉదయాభివృద్ధి." "ఉదయస్య అభితో వృద్ధిః." అని యర్థము గావించుకొనవలయును. అప్పుడు. అభ్యుదయవృద్ధి యను భావమగును.

అవతారిక. ఇటనుండి రెండుపద్యములు ద్రౌపది శ్రీకృష్ణునిం దన్ను రక్షింపుమని ప్రార్థించెడి ప్రకారముం దెల్పును.

భారతము. దయాభివృద్ధి = దయాసంవృద్ధి, ప్రభవింపఁగన్ = కలుగు లాగున, వినుము = కృష్ణా! నామాట వినుము, ఇద్ధర, ఏలురాజు = ఈ భూమిని పాలించు రాజు, ధృతరాష్ట్రుఁ డనుట; మత్త, నయుఁడు = మదించినవాని నీతివంటి నీతిని గలవాఁడు, మత్తునకు నీతి యాకాశపుష్పము వంటిది గనుక నీతి విదూరుఁడని భావము; నాకున్, ఉమాపతి = పరమ శివుఁడు, పూర్వమునందు, అనుగ్రహించిన, వరలాభము = భర్తలలాభము, ఇప్పుడు, ఇట్లు, నిజాత్మన్, నన్ను, ఉపేక్షచేసెన్, ఏవురు భర్తలు గలుగుట కతనఁ గార్యములన్నియు సుకర మగునని తలంచినందులకు ఇట్లుపేక్ష సేయునట్లయ్యెనని భావము; మానినీ= స్త్రీలయొక్క, సునియతి = మంచి నియమము, ఇత్తఱిన్, మానహాతి సోఁకకయుండఁగన్, చేసి = మానహాని కలుగకుండులాగొనర్చి, నిల్పుమా.

తా. ఈ రాజ్యము నేలు ధృతరాష్ట్రమహీపాలుఁడు నీతి విదూరుఁడు, నాకు పంచపతి దానము రక్షకబాహుళ్యయుక్తిచే ననుకూలపరిణామి యగునని తలంచినందుల కట్లు కాక స్వాత్మోపేక్షకుఁ గారణమయ్యెను. ఇట్టియెడ మానినీమానమునకు హాని గలుగకుండు లాగున రక్షించుభారము నీయది యగును.

"ఉమాపతి పూర్వమునం దనుగ్రహించిన వరలాభము." ఇది పంచేంద్రోపాఖ్యానమున విస్తృతమయినది కావున నక్కథ యిట నను సంధేయము.

ఉ. ఏకము నీవెఱుంగనిది యెయ్యది సర్వవిదుండ వీవు సో
త్సేకనిరూఢి నెల్లెడల శ్రీపస నా తనయుండుదంచితా
స్తోక విభూతి మీఱ నొరుచొప్పున నీయెడనుండవచ్చునో
నీకును గావునన్ మది గణింపఁగ నెమ్మెయిఁ గాన దిక్కుఁ గన్.

రామాయణ. ఏకము = ఒక్కటియేని, నీవు ఎఱుంగనిది ఎయ్యది = నీవు ఎఱుఁగకుండున దేది గలదు, నీకుఁ దెలియని దేదిగల దనుట; నీవు, సర్వవిదుండవు = అన్నియుఁ దెలిసినవాఁడవు, సోత్సేక, నిరూఢిన్ = ప్రౌఢ్యతిశయముతోఁ గూడినట్లు, ఎల్లెడలన్ = సర్వత్ర, శ్రీపసన్ = ఐశ్వర్యాతిశయమున, నా తనయుండు = నా కుమారుఁడు, భరతుఁ డనుట; ఉదంచిత...విభూతిన్; ఉదంచిత = ఒప్పుచున్న, అస్తోక = తగ్గని, విభూతిన్ = ఐశ్వర్యముచే, మీఱన్ = మించుచుండఁగా, నీకున్, ఒరుచొప్పునన్ = అన్యునిలాగున, అగస్త్యభ్రాతవలె ననామధేయముగ ననుట; ఇయ్యెడన్ = ఇచ్చట, ఉండవచ్చునో = ఉండుట తగునా, చవితి తల్లి కొడుకు గొప్పస్థితియందుండ నీ వనామధేయునివలె నుండుట తగదని భావము; ఎమ్మెయిన్ = ఏ లాగుననైనను, గణింపఁగన్ = ఆలోచింపఁగా, ఇఁకన్, కాన = అడవియే, దిక్కు = శరణమగును, అప్రసిద్ధుఁ

డవుగా నలువురలో నుండుటకంటె నెచ్చటే నేకాంతమున నుండుట శ్రేయస్కరమని భావము.

ఓ రాముఁడా ! నా కుమారుఁడు ప్రాభవమీఱ నిట నభివృద్ధి నందుచుండ నీ యవమానమున కోర్చి యిట నెట్లుండఁజాలుదువు? కావున నే విధమ్మున నాలోచించినను నీవడవి నుండుటయే శ్రేయస్కరమని భావించెదను,

"కాన." "కానయన యడవి యనంగఁ గాననంబు." ఆంధ్రనామశేషము. వర్ణలోపమున నేర్పడిన కానన శబ్దముయొక్క వికృతి.

"ఒఱుచొప్పున నుండవచ్చునో, ఎమ్మెయి గణించినన్ కాన దిక్కగున్." ఎదుటివాఁడు ధనవంతుఁడై తేజరిలుచుండ, "న బంధుమధ్యే ధనహీన జీవనం" అను లాగున నిట వసించుటకంటే నేయడవి నేనుండి సమసించుట మేలని రామునకుఁ దోఁపింపఁ గైకేయి యిట్లనెను.

భారత. నీవు ఎఱుంగనిది ఏకమును ఎయ్యెది = నీ వెఱుంగని దొక్కటియే నేది కలదు, ఈవు సర్వవిదుండవు = నీ వన్నియుం దెలసినవాఁడవు, శ్రీప = శ్రీమాపతీ ; సనాతన = శాశ్వత మగువాఁడా, ఇవి కృష్ణుని సంబోధనలు, ఎల్లెడలన్, ఉండుదు = సర్వవ్యాపివై యుండుదువు ; అంచిత, అస్తోక, విభూతిన్ = లీలావిభూతి, మీఱన్ = అతిశయింపఁగా, నీకును, ఒరుచొప్పునన్, ఉండవచ్చునో = నీ యీలీలావిభూతి ప్రబలుచుండ భూభారము తగ్గింప నవతరించిన నీవు నీ యవతారకార్యము సేయక సామాన్యునివలె నుండుట తగునా యని భావము ; నీకును అను సముచ్చయస్వారస్యమున భక్తపరాధీనుఁడ వగు నీ విట్లు భక్తులు బాధ చెందుచుండ నన్యునివలె నుండుట తగదను భావమును సూచించుచున్నది. కావునన్ = కనుక, ఇయ్యెడన్ = ఈ సమయమున, ఇంకన్, మదిన్ =మనసున, గణింపఁగన్ = ఆలోచించిన, ఎమ్మెయిన్ దిక్కు కానన్ = నీవు దక్క నాకు వేఱుదిక్కు గానిపించుటలేదు.

తా. సనాతనుఁడ వగు నో కృష్ణభగవానుఁడా, నీ కీలోకమునఁ దెలియని దేదియును లేదు, సర్వజ్ఞుఁడవు, సర్వవ్యాపివి, ఇట్టి నీవు నీభక్తలోకము బాధ చెందుచుండ నుపేక్షింపుచు భక్తుల కప్రియము సేయు నీచుల నీభూమి భరింపలేక కష్టపడుచుండ, భూభారాపనోదనమునకై జనించినవాఁడవు నీ యవతారకార్యమును మాని యిట్లు సామాన్యునివలె నుండ నగునా? నాకు నీవుదక్క వేఱుదిక్కు లేదు కాఁబట్టి రక్షింపుమా.

"విభూతి." భగవంతునకు నిత్యవిభూతియు లీలావిభూతియు నని సంసారమోక్షములు రెండు నైశ్వర్యస్థానమున నుంట నైశ్వర్య పర్యాయమగు నిప్పదము సంసారమోక్షములకుఁ బర్యాయముగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నది.

"కాన." కావున యనునది వర్ణలోపమున నీ రూపునందెను.

"స్తోక." స్తోకాల్పత్రుల్ల కాస్సూక్ష్మం శ్లక్ష్ణం దభ్రంకృశంతను." అమరము.

"సర్వవిదుండవు." "సర్వం వేత్తీతి సర్వవి"త్తని వ్యుత్పత్తి యగును.

సీ. ఇట్లు వల్కెడునంత • హృదయసాహసమున
దాక్షిణ్యము లవంబు • దనకు లేమిఁ
దోరంపుబిరుసున • దుశ్శాసనుఁ డవని
విభునూరకునికి భావింప నతని
కే నన్నపనిసేయు • నంతయునభిమతా
ర్థంబనికని యవారణ మగువన
వాసస్థితిని గూర్పు • స్వాంతవర్తనమున
న్వీతగర్హణభయ • నిష్ఠదోఁప
గీ. రామకపటభావం బెందు • నేమియునుజ
నింపదేమన నెంతటి • పెంపు నీదు

యను భావమటు గోచరింపఁ జాలదు కావున నా యభిప్రాయము సమంజస మగునది కాదు.

భారత. ఇట్లు = ఈలాగున, పల్కెడునంతన్ = చెప్పెడునంతటిలో, ద్రౌపది కృష్ణునుద్దేశించి యిట్లాడునంతలోననుట; హృదయసాహసమునన్, దాక్షిణ్యము + అ = ఛందానువృత్తిత్వమే, మోమోటముండిననే ఛందానువృత్తిత్వముగల్గుటగాన మోమోటమని భావము; లవంబు = ఇంచుకేనియు, తనకు, లేమిన్, తోరంపుబిరుసునన్ = కాఠిన్యముచే, దుశ్శాసనుఁడు = దుస్ససేనుఁడు, అవని విభు = ధృతరాష్ట్రుని, ఊరకునికి భావింపన్ = మానము నాలోచింపఁగా, ఏను, అన్నపని = అన్నయగు దుర్యోధనుని యాజ్ఞను చేయుట, ఎంతయున్, అభిమతార్థంబు, అని = దుర్యోధనుని యాజ్ఞయొనర్చుట ధృతరాష్ట్రునకు సమ్మతమగుటచేతనే యాతఁడూరకయున్నాఁడని భావము, కని, అవారణన్ = అడ్డములేక, మగువన్ = స్త్రీని, అవాసస్థితిన్ = వస్త్రహీనస్థితిని, కూర్పు = చేర్చునట్టి, స్వాంతవర్తనమునన్ = మనోవృత్తిని, వీత......నిష్ఠన్; వీత = పోయిన, గర్హణ=నిందనము, భయ = భీతియును, కల, నిష్ఠ=తలపెట్టుట, తోఁపన్ రామకున్ = స్త్రీకి, ద్రౌపదికనుట; అపటభావంబు = వస్త్రహీనత, ఎందున్, ఏమియును, జనింపదు = కలుగదు, ఆయమ్మ = ఆద్రౌపది, నెమ్మనమునందున్ నెఱయన్ పాదుకొలుపు = మనస్సునఁ బూర్ణముగా నెలకొల్పియున్న, భూత........మహాజ్ఞ; భూత భవద్భవ్య = భూత భావివర్తమానకాలకర్తయై గొప్పవాఁడగు శ్రీకృష్ణునియొక్క, మహాజ్ఞ = గొప్పయాజ్ఞ, ఏమనన్ = ఏమనివర్ణింతును, ఎంతటి పెంపును, ఈడు. ఇది కవియొక్క వాక్యమగును.

తా. ద్రౌపది యిట్లాడినంతనే దుశ్శాసనుఁడు లేశమయిన దాక్షిణ్యములేక, కఠినచిత్తుఁడై తాను తన యన్నపని యొనర్చుట తండ్రి కిష్టమగునదియే కావున నతఁడూరకున్నాఁడని భావించి, ద్రౌపదీవస్త్రముల

నూడ్చం బ్రయత్నించినది వ్యర్థమాయెను. అమెకు వస్త్రహీనత గలుగదయ్యెను. ద్రౌపది మనమున ధ్యానించు నాకృష్ణుని మహిమయేయది, అతని యాజ్ఞ నెంతని కొనియాడఁగలము? అతని దెంతటి పెంపగుచున్నది?

“వాసస్థితి.” ఇట రామాయణార్థమున “వాసస్థితి” అని యైనను భారతార్థమున, “వాసః+స్థితి” యని యగుటచే సకార ద్విత్వరూపము రావలసియుండియు శ్లేషార్థసంఘటనమునకై ద్విత్వరూపమును వీడెను. అదియుం “శర్పరేవిసర్జనీయః.” అను సూత్రముచే సాధితమగుచున్నది.

“నెమ్మనము.” నెఱి, మనము అని పదచ్ఛేదము. సమాసమున నంతిమాక్షర లోపమును, మకారద్విత్వమును గలిగెను.

సీ. తొల్లియొకప్పుడెం । దును గన్నయది గాక
తనరు నాయరిదివ । ర్తనకు మెచ్చి
స్వవరమహారాజ్య । సంపద లుబ్బి నాయ
కుఁ డొసంగ రాముచే । కొన్న దానఁ
దజ్జ్యేష్ఠసుతుఁడవా । ప్తవిషాదతను జెంది
మగుడ నమందాత్మ । మాయచేత
గురుదత్తరాజ్యంబు । హరియించె దోదూయ
మానులై జనులు లో । లోనఁ దిట్ట
తే. నని కృతాత్మగురువ । చోనుపాలను నాత
తత్ప్రభావుఁ డనఘు । ధర్మసూతి
నందయోటువఱచి । యా చతుర్దశవర్ష
భోగ్యమగు ప్రవాసమునకుఁ బనిచె. 24

రామాయణ. తొల్లి = పూర్వము, [తొలియొక్క రూపాంతరమే యిదియగును.] ఒకప్పుడు = ఒకసమయమున, ఎందును, కన్నయది, కాక, తనరు = దృష్టపూర్వముకాక యొప్పుచుండు, నా, అరిది, వర్తనకున్ =

నాయొక్క, ఆశ్చర్యజనకమగు కార్యమునకు, మెచ్చి = శ్లాఘించి, [ఇటఁ దృతీయార్థమున షష్ఠి.] స్వపర... .....సంపదల్ ; స్వ = తనయొక్క, దశరథునియొక్క యనుట ; పర = శ్రేష్ఠమైన, మహారాజ్య సంపదల్ = సామ్రాజ్యసంపదలు, భూనాయకుఁడు = దశరథుఁడు, ఒసంగన్ = ఈయఁగా, రామ = ఓరాముఁడా, చేకొన్నదానన్ = గ్రహించినదానను, తత్ జ్యేష్ఠసుతుఁడవు = అతని పెద్దకుమారుఁడవు, ఆప్త=పొందఁబడిన, విషాదతను = వ్యసనతను, చెంది = పొంది, దుఃఖము గలిగినవాఁడవై యని భావము. మగుడన్ = మరల, అమందాక్ష = సిగ్గులేని, మాయచేత = కాపట్యముచే, గురుదత్తరాజ్యమున్=నీతండ్రిచే నొసఁగఁబడినరాజ్యమును, జనులు = ప్రజలు, దూయమానులై = దుఃఖించువారై, లోలోనన్ = మనస్సులలోనే, తిట్టన్ = దూషించుచుండఁగా, హరియించెదో = అపహరించెదవా, అని, కృత.........పాలనున్ ; కృత=చేయఁబడిన, ఆత్మ=తనయొక్క, గురు = తండ్రియొక్క, దశరథునియొక్కయనుట ; అనుపాలనున్ = పరిపాలనము గలవానిని, ఆతత = విస్తారమైన, ప్రభావున్= మాహాత్మ్యముగలవానిని, అనఘున్ = నిష్పాపుని, ధర్మసూతిన్ = ధర్మము జనించుటకుఁ గారణమగు వానిని, [ఇవి రామునకు విశేషణములు.] అంద = అందే, ఓటు వఱచి = ఓడించి, ఆచతుర్దశ .... అగు, ఆ చతుర్దశ = పదునాలుగవ యేఁటివఱకును, భోగ్యమగు = అనుభవింపఁదగిన, ప్రవాసమునకున్ = అరణ్యావాసమునకు, పనిచెన్ = పంపెను.

తా. పూర్వ మద్భుత జనకమగు నాకార్యమునకు మెచ్చి దశరథమహారాజునాకుఁ దనరాజ్య మెల్లనొసఁగెను, అతని పెద్దకుమారుఁడవగు నీవు అడవికి వెడలవలయునే యనుదుఃఖముగల్గి లోకులేమనుకొందురో యను లజ్జ లేక, కాపట్యమున, నీవొనర్చు నకార్యమువలన దుఃఖముచెంది ప్రజలు నిన్నులోలోనఁ దిట్టుచుండ నీతండ్రి యొసంగిన రాజ్యము నపహరించెదవా ? అని రాముని పితృవాక్యపరిపాలనము సేయం బురికొల్పుచుఁ బదునాలుగేఁడుల రణ్యావాసము సేయులాగునఁ బనిచెను.

"అమందాక్ష." "మందాక్షం హ్రీ స్త్రపా వ్రీడా" అమరము.

"హరియించెదో." ఇటలాట్టు నందలి వకారమగుటచే దీనికి వైకల్పికముగా లోపము గల్గెను.

"ఆచతుర్దశ." ఇట నభివిధ్యర్థమున నాఙ్ వచ్చెననుటకు, "ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః" పాణిని.

"జ్యేష్ఠ." "త్రిషు జ్యేష్ఠోతిశస్తేపి," అమరము.

"గురు." "ఉకారాంతః పుంసి. బృహస్పతౌ, లఘుద్వయే, తాళప్రాణాంగభేదే, నిషేకాదికృత్పితరి, పురోహితే, బృహతి, ఖ్యాతే, దుర్భరే, సంయుక్తవర్ణపదే, దీర్ఘాక్షరే;" శబ్దార్థకల్పతరువు.

"తొల్లి... నాయరిది వర్తనకుమెచ్చి స్వవరమహారాజ్య సంపదల్ భూనాయకుఁడొసంగ." ఇటఁ దెల్పిన యయ్యరిది వర్తనము విషయమై; "తొల్లి జయంతపురంబునం బురందరశంబరులకుం గయ్యంబయిన నయ్యింద్రునకుం దోడరిగి దశరథుండు భండనంబు సేయు నవసరంబున నారాక్షసుండనేక మాయలు గావింప నీవు ధవళాంగుండను మునివలనం బడసిన మంత్ర విద్యచేతవానికిం బ్రతీకారం బొనర్చుటకు మెచ్చి" భాస్కర రామాయణము.

భారత. తొల్లి, ఒకప్పుడు, ఎందును కన్నయదికాక = ఎచ్చటను జూచినదికాక, తనరు = ఒప్పుచున్న, ఆ, అరిదివర్తనకున్ = ఆయద్భుత కార్యమునకు, అక్షయ వస్త్రగమ రూపకార్యమున కనుట; మెచ్చి, స్వ... సంపదల్ ; స్వ = తనయొక్క, ద్రౌపదియొక్క యనుట ; వర = భర్తలను, పాండవులననుట; మహారాజ్య సంపదల్ = సామ్రాజ్య సంపదలును, భూనాయకుఁడు = ధృతరాష్ట్రుఁడు, ఒసంగన్ = ఈయఁగా, రామ = స్త్రీ, ద్రౌపదియనుట ; చేకొన్నన్ = గ్రహింపఁగా [ఇది శబ్దపల్లవక్రియ] నిజాక్షయ వస్త్రగమముంగాంచి పాతివ్రత్యమునకు మెచ్చి ధృతరాష్ట్రుఁడు ద్యూతజితులగు నాబిడభర్తలను దాసత్వమువలన విముక్తిగావించి,వారొడిను

సామ్రాజ్యమునెల్ల మరలఁ గోడలగు ద్రౌపదికొసంగ నామె గ్రహించెనని భావము; దానన్ = ఆ కారణమున, ధృతరాష్ట్రుఁ డట్లొసఁగుటచేననుట; తజ్జ్యేష్ఠసుతుఁడు=అతని పెద్దకుమారుఁడు, దుర్యోధనుఁడనుట; అవాప్త= పొందిన, విషాదతను, చెంది, అమంద...మాయచేతన్; అమంద = తగ్గని, అక్షమాయచేతన్=పాచికలకు సంబంధించినమాయచే, దోదూయమానులై = దుఃఖితులై, జనులు, లోలోనన్, తిట్టన్ = దూషించుచుండఁగా, గురు దత్తరాజ్యంబున్ = తండ్రిచే నట్లొసఁగఁబడిన రాజ్యమును, హరియించెన్, అనికృత...పాలనున్; అనికృత = కుత్సితముగాని, ఆత్మ = తనయొక్క, గురు = గొప్పదగు, వచః = మాటయొక్క, అనుపాలనున్ = పాలనము గలవానిని, సత్యవాక్య పరిపాలకు నని భావము; ఆతతప్రభావున్, అనఘున్ ధర్మసూతిన్ = ధర్మపుత్రుని, అంద=ఆపునర్ద్యూతమునందే, ఓటువడిచి, ఆచతుర్దశ...భోగ్యమగు; ఆచతుర్దశ = పదునాలుగవ యేఁడుపుట్టువఱకు, భోగ్యమగు = అనుభవింపఁదగు, పదుమూఁడేఁడులు వెళ్లువఱ కనుభవింపఁ దగునదని భావము; ప్రవాసమునకున్ = అరణ్యావాసమునకు, పనిచెన్ = పంపెను.

తా. ఇది వఱకు నెచ్చటను జూచియెఱుఁగని యాయక్షయ వస్త్రాగమమునుం గాంచి యా ద్రౌపదియొక్క పాతివ్రత్యమునకుమెచ్చి ధృతరాష్ట్రుఁడు ఆద్యూతజితులగు నాబిడ్డభర్తలను వారిసామ్రాజ్యమును నొసంగ నామె గ్రహించెను, తండ్రి యిట్లొసంగుటకు దుర్యోధనుఁ డెంతయు దుఃఖించి కపటముగాఁ బునర్ద్యూతమాడి జనులాతనిం బెక్కువిధములలో లోనదూషింపుచుండఁ దండ్రిచే నీఁబడిన యా రాజ్య మపహరించెను, సత్యవాక్యపరిపాలనుఁడగు ధర్మసూతి నా పునర్ద్యూతము నందోటువడిచి పదునాలుగవయేఁటి ప్రారంభమువఱ కనుభవింపఁదగిన యరణ్యావాసమునకనిపెను.

"అక్ష." "అక్షో రథస్యావయవే పాచికే వ్యక్షమింద్రియం" విశ్వనిఘంటువు.

"అనికృత." "నికృతస్త్వనృజుశ్శఠః" అమరము.

"పరమహారాజ్య సంపదల్ చేకొన్నక." "ధర్మతనయుండు దాస్యంబువలనఁ బాయవలయు...ననిననిచ్చితి...ననినద్రౌపది...ధర్మజు నలువురు దమ్ములు...పాయంగవలయు దాస్యమువలనక. అనిన ధృతరాష్ట్రుండు నీకోరిన వరంబిచ్చితి" నని; సర్వసంపదలు స్వరాజ్యంబును నొప్పఁగొని...సుఖంబుండుము.'' అని ధృతరాష్ట్రుఁడు పాండవులవిడిపించి వారి రాజ్యము మరల నిచ్చినట్లు నన్నయ యాంధ్రభారతము సభాపర్వము నందెల్పెను.

ఇట "నాచతుర్దశవర్ష" యను నపుడు రామాయణార్థమునఁ బదునాలుగేఁడులు పూర్తియగువఱకు ననియు, భారతార్థమునఁ బదునాలుగవయేఁడు పుట్టువఱకునని యర్థముగావించుట యుభయార్థశ్లేషము కొఱకే యని భావింపవలయును.

సీ. అతఁడు తద్వచనాను ఽ స్మృతి నాత్మసామ్రాజ్య
మొకవికారము లేక ఽ యుజ్జగించి,
ప్రియకరానుజకళత్రయుతంబుగా నుగ్ర
కాననంబునకు నేఁగంగ నంత
వత్సరామలసత్ప్రవర్తనజనులకు
నప్రకాశంబుగ ఽ నాచరింపఁ
బూని యరిగెదయ్యె ఽ మానెమ్మనంబుల
వేడుకలన్నియు ఽ వృథగఁ జనఁగఁ
గీ. జేసితె కటకటా యంచుఁ ఽ జింతఁ జాల
వగచువారును బతిఁదిట్టు ఽ వారు నగుచుఁ
బౌరవృద్ధులు వెనువెంటఁ ఽ బాయ కరిగి
రతఁడు వారల మగుడంగ ఽ ననిచి చనియె.

రామాయణ. అతఁడు = ఆరాముఁడు, తత్ ... అనుస్మృతిఁ తత్ = ఆకైకేయియొక్క, వచన = వాక్యముయొక్క, అనుస్మృతిఁ అనుసరించుటచేత, కైకేయిమాట చొప్పుననుట; ఆత్మసామ్రాజ్యము=త యొక్క సామ్రాజ్యమును, [జ్యేష్ఠాను స్మృతిని రాజ్యమునకుఁ దానుత్తర టధికారియగుటచే నిటనాత్మశబ్దము ప్రయోగింపఁబడెను.] ఒక వికారః లేక = ఒక్కింతయేని తూలుపాటులేక, ఉజ్జగించి = విడిచి, ప్రియ యుతంబుగాన్; ప్రియతర=మిక్కిలి ప్రియులైన, అనుజ=తమ్మునితోడః లక్ష్మణునితో ననుట; కళత్ర=భార్యయగు సీతతోడను, యుతఁబుగాన్ కూడినట్లు, ఉగ్ర = క్రూరమైన, కాననంబునకున్ = అడవికి, ఏఁగంగన్ వెడలఁగా, సీతాలక్ష్మణ సహితుఁడై రాముఁడ డవికి వెడలఁగాననుట అంతన్ = పిమ్మట, ఇటనుండి పౌరవాక్యము ; వత్స, రామ, ఇవి రామ సంబోధనలు ; లసత్ప్రవర్తనల్ = ప్రకాశించుచుండు ప్రవర్తనలను, ? లకున్ = ఇచ్చటి ప్రజలకు, అప్రకాశంబు కన్ = అప్రకాశమగునట్ల ఆచరింపన్ = చేయుటకై, పూని = ప్రయత్నించి, రాముఁడడవికి ? టచే నతనిప్రవర్తన లింకఁబ్రజల కగోచరమగునని భావము; అరిగెదయ పోయెదవా, మానెమ్మనంబులన్ వేడుకల్ వృథ చనంగన్ చేసితే మాచిత్తములయందలి వేడ్కల వ్యర్థపుచ్చితే, రామునకుఁ బట్టాభి? మగును, దశరథునకంటె నెక్కుడుగ మమ్మాతఁడాదరించు నని యిట్లే వేడుకల ననుభవింపఁ గోరుచుండ మాకోర్కెల గొంతెమ కోర్కె గావించివెడలితివా యని భావము; కటకటా, విషాదార్థకము; అంచు చింతన్ = ఆచింతచే, చాల=మిక్కిలి, వగచువారును = దుఃఖించువార పతిన్ = దశరథుని, తిట్టువారున్ = దూషించు వారును, అగుచు పౌరవృద్ధులు, వెనువెంటన్ = అతని ననుసరించి, పాయక = విడు అరిగిరి = వెడలిరి, అతఁడు = రాముఁడు, వారలన్ = ఆపౌరవృద్ధుః మగుడంగన్, అనిచి = పంపి, చనియెన్ = వెడలెను, రాముఁడు తన్న రించి వచ్చుపౌరవృద్ధులఁ దిరిగి వెడలు నట్లొనర్చి తానరిగె ననుట;

తా. రాముఁడు కైకేయీవాక్యము ననుసరించి న్యాయముగఁ దనకు రావలసిన రాజ్యవైభవము నించుకంతయు వికారము చెందక వీడి సీతాలక్ష్మణసహితుఁడై యడవులకుఁ దరలెను, ప్రజలు నోవత్స, రామ మామనము లంగల కోర్కెలెల్ల వమ్ముగా నిట్లు నీవడవుల కరిగెదవా ? అయ్యో ! మిక్కిలి దుఃఖించుచుఁ బురవృద్ధులు రాముని వెంటనంటి రాఁగ నాతఁడు మంచిమాటలచే వారి నివారించి మరల పురమున కనుపి తానరణ్యమున కరిగెను.

భా॥రత. అతఁడు = ఆధర్మరాజు, తత్...అనుసృతిన్ ; తత్ = ఆ దుర్యోధనునియొక్క, వచన = మాటయొక్క, అనుసృతిన్=అనుసరణమున, దుర్యోధనుని మాటచొప్పుననను ; అత్మసామ్రాజ్యము = తనరాజ్యమును, ఒకవికారములేక, ఉజ్జగించి = విడిచి, ప్రియతర, అనుజ=భీమార్జున నకుల సహదేవులతోడను, కళత్ర = ద్రౌపదితోడను, యుతంబుగాన్ = కూడినట్లు, ఉగ్రకాననంబునకున్, ఏఁగంగన్, అంతన్ = అవల, వత్సర ...వర్తనల్ ; వత్సర = సంవత్సరమున, పదుమూఁడవ యేఁటననుట ; అమల = నిర్మలమైన, సత్ప్రవర్తనల్=చక్కని ప్రవర్తనలు, జనులకున్, అప్రకాశంబుగన్, పూని, అరిగెన్ = వెడలెను, పండ్రెండేఁడు లరణ్యవాస మొనర్చి, పదుమూఁడవయేఁటఁ దమచరిత్ర మెఱుఁగకుండు లాగున నజ్ఞాతవాస మొనర్చునట్లు ప్రతిన పూని యరిగె నని భావము ; దయ్యమా=దైవమా, ఇది పౌరుల విచారవాక్యము ; నెమ్మనంబులన్, వేడుకలన్నియున్, వృథ చనంగన్, చేసితే = మానసముల నేవేవోవేడ్కల ననుభవింపఁగోరియుంట వానినెల్ల వ్యర్థములు గావించితివే, యని భావము : కటకటా, అంచున్, చింతన్, చాల, వగచువారును=దుఃఖించువారును, పతిన్=ధృతరాష్ట్రుని, తిట్టువారును, అగుచున్, పౌరవృద్ధులు, వెను వెంటన్ = తన్ననుసరించి, పాయక, అరిగిరి, అతఁడు=ఆ ధర్మజుఁడు, వారలన్, మగుడన్, అనిచి = పంపి, చనియెన్ = తాను వెడలెను.

తా. ధర్మరాజుఁడు దుర్యోధనుని వాక్యానుసారముగ భీమార్జుననకుల సహదేవులతోడను, ద్రౌపదితోడను గూడి యడవులకరుగునపుడు అజ్ఞాతవాసవత్సరమున నొరులకంటఁ బడక దాఁగియుండ నంగీకరించి యడవులకుఁ దరలుచుండెను, అప్పుడు పౌరవృద్ధులు, దైవమా! మామానసములలోని కోర్కెల వ్యర్థపుచ్చితివా? అయ్యో! అని మిక్కిలి వగచుచు నాతని ననుసరించి పోవుచుండ ధర్మరాజుఁడు వారిని నివారించి పురమున కనిపి తానడవుల కేఁగెను.

వ. అంత. 26

గీ. పుత్రమోహమున విభుండు పోయినపోక
కును వగచుచు మఱియుఁ దా గూడ వచ్చి
కడుఁ బ్రయాణవిఘ్నకరు లగు భరతము
ఖ్యులఁ బ్రయత్నమున మరగిడ్చి వెసను. 27

రామాయణ. పుత్రమోహమునన్ = కుమారుఁడగు శ్రీరామచంద్రుని యెడఁగల మోహముచే, విభుండు = దశరథుఁడు, పోయినపోకకున్ = పోయినట్టిపోకకు, మరణించినందులకనుట; వగచుచున్ = దుఃఖించుచు, మఱియున్ = ఇంకను, కూడన్, వచ్చి = రాముని వెంటనరుదెంచి, కడున్ = మిక్కిలి, ప్రయాణ = రాముని యాయరణ్య ప్రయాణమునకు, విఘ్నకరులగు=విఘాతమొనర్చునట్టి, రామునిం దిరిగి పట్టణమునకు రమ్మనునట్టివారిననుట; భరతముఖ్యులన్ = భరతుని ముఖ్యముగాఁ గలవారిని, ప్రయత్నమునన్ = అతిప్రయత్నమునన్, మగుడ్చి = త్రిప్పి, వారి నతిప్రయత్నమున మరలించియనుట, వెసను = వేగముగా.

తా. పుత్రవాత్సల్యమున నాతని విశ్లేష మోర్వఁజాలక దశరథుఁడు మరణింప, భరతాదులు రామునననుసరించి యాతని యాయరణ్యావాసము వలదని వారింప రాముఁడు వారినతిప్రయత్నమున మరల నయోధ్య కనిపె నని క్రిందటి పద్యముతో నన్వయము.

భారత. పుత్రమోహమునన్ = కుమారుఁడగు దుర్యోధను నెడఁగల మోహమున, విభుండు = రాజగు ధృతరాష్ట్రుఁడు, పోయినపోకకున్ = నడచిననడవడికి, వగచుచున్, మఱియున్, కూడన్, వచ్చి, కడున్, ప్రయాన = ప్రకర్షగమనమునకు, త్వరితగమనమునకనుట; విఘ్నకరులగు, తాము వృద్ధులగుటచే శమయనుస్మృతికి భంగము కలుగులాగున త్వరిత గమనమువలదని వారించువారని భావము; భరతముఖ్యులన్ = భరతవంశశ్రేష్ఠులను, భీష్మాదులననుట; ప్రయత్నమునన్, మగుడ్చి, వెసను.

తా. దుర్యోధను నెడఁగల మోహమున ధృతరాష్ట్రుఁడట్లు ధర్మజాదులడవికిఁ బోవుచుండ నూరకుండుటకువగచి భీష్మాదులు తామట్టి యన్యాయరాజ్యముననుండ నొల్లక ధర్మజాదుల ననుసరించి రాఁబూని వారి త్వరితగమనమును వారించుచుండ, ధర్మజుఁడు వారినతిప్రయత్నమున పురమునకేఁగునట్లుమరల్చి; చనియెనని పూర్వపద్యమునందలి క్రియతో నన్వయము. ఇట 'భరతముఖ్యుల' అను దానిలోని శ్లేషను మాత్రమే యాధారము గావించుకొని రెండర్థములను సాఁగించెను.

చ. బహువనిచిత్రకూటముఖపర్వతచక్ర మతిక్రమించి వి
శ్వహితుఁడుదండకాశ్రమనివాసు లెదుర్కొనికొంచుఁబోవఁద
త్ప్రహితసపర్యుఁడై యలరెఁ బావని యాత్మవిశుద్ధసత్త్వ వి
గ్రహఘనలక్ష్మచూపఱకుఁ గన్నులపండువుగాఁగనంతటన్.

రామాయణ. బహు.........చక్రము; బహువన = పెక్కడవులు, చిత్రకూటముఖ = చిత్రకూటమును మున్నగు, పర్వతచక్రము = కొండల మొత్తము, అతిక్రమించి = కడచి, విశ్వహితుఁడు = లోకహితుఁడగు శ్రీరామచంద్రుఁడు, దండకాశ్రమనివాసులు = దండకారణ్యము నందలి యాశ్రమవాసులగు మునులు, ఎదుర్కొని = తనకెదురవచ్చి, కొంచున్ పోవన్ = పిలుచుకొనిపోవఁగా, తత్......సర్యుఁడై; తత్ = ఆమహాత్ములచేత, ప్రహిత = చేయఁబడిన, సపర్యుఁడై = పూజగలవాఁడై; [ఇది

బహువ్రీహి.] ఆత్మ......లక్ష్మీ ; ఆత్మ = తనయొక్క, విశుద్ధ = మిక్కిలి పరిశుద్ధమైన, సత్త్వగుణముగల, విగ్రహ = శరీరముయొక్క, ఘన = గొప్పదగు, లక్ష్మీ = సౌందర్యము, పావని = పవిత్రమైనది, ఇది విగ్రహమునకు విశేషణము, చూపఱకున్ = చూచువారలకు, కన్నులపండువు కాఁగన్ = నేత్రపర్వముకాఁగ, అంతటన్ = సర్వత్ర, అలరెన్=సంతోషించెను.

తా. రాముఁడు పెక్కడవులు చిత్రకూటముమున్నగు పెక్కుపర్వతములను గడచి దండకారణ్యమున కరుఁగగ నటఁగల యాశ్రమవాసులగు మునులు పెక్కుసపర్యలు సేయ వానినెల్లం గ్రహించి, పవిత్రమగు నిజశరీర కాంతిచే నందలివారలకు నేత్రపర్వమగుచు నలరెను.

"చూపఱకుఁగన్నులుపండువు, కాఁగ, నలరెన్." "నిర్గుణోనిరంజనో నిర్వికల్పోనిరాఖ్యాతశ్శుద్ధోదేవ ఏకోనారాయణః" అనియును, "నతే రూపం నచాకారః" అనియును, రూపాది రహితుఁడని స్పష్టముగాఁ దెల్పుచు, "తథాపిపురుషాకారో భక్తానాంత్వంప్రకాశసే." అని భక్తుల సంతుష్టికొఱకే యాతఁడు రూపముండాల్చునట్లు చెప్పుటచే, భక్తుల సంతుష్టియే యతని సంతుష్టి యగుచున్నది. కావుననే భక్తులకుఁ గన్నులపండువుగాఁగఁదాను నలరెనని భావమగును.

"సపర్యా." "సపర్యాతర్పణం బలిః." అమరము.

భారత. బహువన, చిత్ర = విచిత్రములగు, కూటముఖ = శిఖరాదులుగల, పర్వతచక్రము, అతిక్రమించి, విశ్వహితుండు = లోకహితకరుఁడగు ధర్మతనయుఁడు, దండకున్ = తనసమీపమునకు, ఆశ్రమనివాసులు = ఆశ్రమస్థులగు మునులు, వచ్చియని యధ్యాహార్యము. ఎదుర్కొని = తన్నెదురుకొని, కొంచుఁబోవన్=తమ యాశ్రమములకుం బిలుచుకొనివెడలి ; వారి వెంటవెడలియనుట; తత్ప్రహిత, సపర్యుఁడై=పూజలుగలవాఁడై, అలరెన్=సంతోషించెను, పావని=భీముఁడు, ఆత్మ...లక్ష్మీ ; ఆత్మ=తనయొక్క,

విశుద్ధ = శుద్ధమైన, సత్త్వ = బలముగల, విగ్రహాలక్ష్మి = యుద్ధలక్ష్మి, చూపఱకున్, కన్నులపండువు, కాఁగన్, అంతటన్ = ఆవల.

తా. ధర్మజుఁడు పెక్కడవులు పలుకొండలు నతిక్రమించి పోవఁగా నరణ్యవాసులగు మునులాతని నెదుర్కొని తమయాశ్రమములకుఁ బిలుచుకొని వెడలి పలుపూజలఁ గావింప నాతఁడలరెను. భీముఁడు తనబలిమితోడి యుద్ధముగాంచి చూపఱులానందమందుచుండ. కిమ్మీరుంగూల్చెనను వఱకు నేక రోజనమగును.

"చిత్రకూట." "కూటో స్త్రీ శిఖరం శృంగం." అమరము.

"పావని." ఇట్,. "పవనస్యాపత్య" మ్మనియపత్యార్థమున 'నిఞా' దేశమువచ్చెను. "అతఁ ఇఞ్" పాణిని.

క. సతియును దానును నతివి
శ్రుతమగు తనబలిమిననమితసుమనఃకిమ్మీ
రతరశ్రీధృత మగునతి
వితతాటవి గొంకులేక విహరించుతఱిన్. 29

రామాయణ. సతియును, తాను = సీతయును, రాముఁడును, అతి విశ్రుతమగు, తనబలిమిన్ = మిక్కిలిప్రసిద్ధమైన తనబలముచే, అమిత... శ్రీన్; అమిత = మితిలేని, విశేషించిన యనుట; సుమనః = పుష్పములచే, కిమ్మీరతర శ్రీన్=మిక్కిలి చిత్రవర్ణముగల శోభను, ధృతమగు=ధరించఁ బడిన, అతివితత = మిక్కిలివిస్తారమైన, అటవిన్ =అడవియందు, కొంకు = భయము, లేక, విహరించు తఱిన్ = సంచరించుసమయమున.

తా. రాముఁడు సీతాసహితుఁడై నిజబలముతోఁ బుష్పములచేఁ జిత్ర వర్ణముగ విరాజిలు నాయడవియందు విహరించు సమయమున.

"సుమనః" "స్త్రియస్సుమనసః పుష్పం." అమరము.

"కిమ్మీతర." "చిత్రంకిమ్మీరకల్మాషశబలైతాశ్చకర్బురే." అమరము.

భారత. సతియును = ద్రౌపదియును, ఈతానును, = భీముఁడును, అతివిశ్రుతమగు, తన, బలిమిన్ = నిజసత్త్వముచే, నమిత ....ద్భృతమగు; నమిత = పంపఁబడిన, అణఁపఁబడిన యనుట; సుమనః = దేవతలనుగల, కిమ్మీర = కిమ్మీరుఁడను నసురుని, తరః = బలిమియొక్క, శ్రీ = సంపదచే, ద్భృతమగు = ఆదరింపఁబడిన, అతివితతాటవిన్, కొంకు లేక, విహరించుతఱిన్ = సంచరించు సమయమున.

తా. మిక్కిలి బలశాలియగు భీముఁడు ద్రౌపదితోఁజేరి స్వబలమున దేవతలనణంచుచుండు కిమ్మీరుఁడుండు నడవియందు నిర్భయుఁడై సంచరించుచుండఁగా.

"తరః." "ద్రవిణంతరస్సహోబలశౌర్యాణి." అమరము.

ఇట రామాయణార్థమున, "కిమ్మీరతర + శ్రీ." అని విసర్గలోపముగాను; భారతార్థమున, "కిమ్మీర తరః + శ్రీ" అని విసర్గయుక్తముగాను బదచ్ఛేదము గావింపవలసియుంట శవర్ణ ద్విత్వ రహిత, సహిత రూపములు గలుగవలసియుండ నుభయార్థ సంఘటనకై శవర్ణద్విత్వ రహితరూపమునం బ్రయోగించెను. అదియు "శర్పరేవిసర్జనీయః' అనుసూత్రమున సాధితమగుచున్నది.

శా. దోరాస్ఫాలకరాళితోద్ధతివిరాడ్ధుర్ నీలశైలోపముం
దారాధ్వానయుతాట్టహాసవిసరద్దంష్ట్రామయూఖాళిఁ గి
మ్మీరాభిఖ్యుఁదనర్చు రాక్షసుమదక్ష్మిష్టోక్తులాటోప దు
ర్వారాకృష్టమహీజుఁడై వదరుగర్వగ్రస్తుఁగూల్చెన్ ధరన్.

రామాయణ. దోః......ఉద్ధతిన్; దోః = భుజములయొక్క, ఆస్ఫాల = చఱచుటచే, కరాళిత = భయంకరముగా నొనర్పఁబడిన, ఉద్ధతిన్ = ఔద్ధత్యముగలవానిని, గర్వసహితునసుట; భుజాస్ఫాలనమున భీకరమగు తన యౌద్ధత్యముం జూపువాఁడని భావము; నీలశైలోపమున్ = నల్లనికొండతోసాటియగు వానిని, తార......మయూఖాళిన్; తార

ఆధ్వాన = ఉచ్చధ్వనితో, యుత=కూడిన, అట్టహాస, పెద్దనవ్వుచేత, విస రత్ = వ్యాపించుచుండు, దంష్ట్రా = కోఱలయందలి, మయూఖాళిన్ = కిరణసమూహములచేత, కిమ్మీరాభిఖ్యన్ = చిత్రవర్ణకాంతిచే, తనర్చు = ఒప్పుచుండు, రాక్షసున్ = అసురుని, ఆటోప...మహీజుండై; ఆటోప = వేగమున, దుర్వార = నివారింపఁదగనట్లు, ఆకృష్ట = అపహరింపఁబడిన, మహీజుండై = సీతనుగలవాఁడై, వేగాతిశయమున నడ్డగింప సాధ్యముగా నట్లు సీతనపహరించిన వానినని భావము, మద...ఉక్తులు; మద = మద ముచే, క్లిష్ట = అవిస్పష్టమగు, ఉక్తులు = పలుకులు, పదరువానిన్ = ప్రేలెడువానిని, గర్వగ్రస్తున్ = గర్వముచెందినవానిని, విరాధున్=విరాధుఁ డను రాక్షసుని, ధరన్=నేలపై, కూల్చెన్, చంపెననుట; రాముఁడనుకర్త యధ్యాహార్యము.

తా. భుజాస్ఫాలనము సేయుచు భయంకరుఁడై, నల్లనికొండంబోలుచు వికటాట్టహాసమొనర్చుచుఁ, దన్ముఖమునదంష్ట్రలయందుఁ జనించినకాంతు లచేఁ జిత్రవర్ణము గావింపఁబడిన శోభంగలిగి, మత్తుఁడగుట ననభిస్పష్ట వాక్యముల పదరుచు, గర్వగ్రస్తుఁడై దుర్వారవేగమున సీతాపహరణ మొనర్చు విరాధుఁడనెడి రాక్షసుని రాముఁడు సంహరించెను.

"దోరాస్ఫాల." "భుజబాహూప్రవేష్టోదోః స్యాత్." అమరము.

"కరాళిత." "కశేరుణికరాళంస్యాత్ భీషణే వాచ్యలింగకం" అమర శేషము.

"తార." "తారోత్యుచ్చేః." అమరము.

"ధ్వాన." "ధ్వనిధ్వానరవస్వనాః." అమరము.

"క్లిష్ట." "అథక్లిష్ట మవిస్పష్టం." అమరము.

భారత. దోరస్ఫాల, కరాళిత, ఉద్ధతి = ఔద్ధత్యముయొక్క, విరాధున్ = విశేషసంసిద్ధిగలవానిని, ధూర్తునియుం జెప్పనగును; నీలశైల ఉపమున్, తారాధ్వాన, యుత = కూడిన, అట్టహాస, విసరత్, దంష్ట్రా,

మయూఖాళిక్ = కిరణపంక్తులుగలవానిని, మద, మ్లిష్టోక్తుల్, వదరు=ప్రవ
పించుచుండు, గర్వగ్రస్తుక్, కిమ్మీరాభిఖ్యాక్ తనర్చు రాక్షసుక్ =
కిమ్మీరుఁడను పేరఁ దనరుచుండువసురుని, ఆటోప దుర్వార, ఆకృష్ట,మహీ
జుఁడై = పైకిఁబెకలించి గ్రహింపఁబడినవృక్షము గలవాఁడై, వెసక్
ధరక్, కూల్చెను = సంహరించెను, పూర్వపద్యమునందలి పావనియన
పదము కర్తయగుచున్నది.

తా. బుజాస్ఫాలనమున భయంకరుఁడై, వికటాట్టహాసముగావించుచు
మదాతిశయమునఁ దడఁబడుచుండు మాటలుగల్గి, గర్వితుఁడై వచ్చిన
కిమ్మీరుఁడను రాక్షసుని భీముఁడొకవృక్షమును పెకలించి దానిచే సంహ
రించెను.

"రాధ" అనుదానికి సంసిద్ధియనుటకు "రాధసంసిద్ధౌ" అను ధాతు
వున ఘఙంతమయ్యెను.

రాధుననుటకు ధూర్తుడని యర్థముగావించుటకు; ... రాధోమృగయః
దుష్టయోః.... విశ్వనిఘంటువు.

ఆ. ఆనిశాటుఁ డట్లు హతుఁ డయి దేవతా
తుష్టిఁ జేసె వారు దొడఁగినట్టి
విపినవాసకార్య మపవిఘ్నమై సాఁగఁ
బ్రథమహత మగుబలిపశువుఁబోలె. 31

రామాయణ భారతార్థములు సమము. వారు=[రామాదులు,
పాండవులు,] తొడఁగినట్టి = ప్రారంభించినట్టి, విపినవాస కార్యము =
అరణ్యావాసరూపకార్యము, అపవిఘ్నమై = అపగతమగువిఘ్నము గలదై,
హతవిఘ్నమై యనుట; సాఁగక్ = సాఁగుటకు, ప్రథమహతమగు =
మొదటఁ జంపఁబడు, బలిపశువుక్, పోలెక్=బల్యర్థమగు పశువునుబోలె,
[బలికొఱకుఁ బశువని చతుర్థీతత్పురుష.] ఆనిశాటుఁడు = ఆరాక్షసుఁడు

[విరాధుఁడు, కిమ్మీరుఁడు,] అట్లు ఆలాగున, హతుఁడయి, దేవతాతుష్టిన్, చేసెన్ = దేవతలకు సంతోషమొనఁగూర్చెను.

తా. వారు, [రామాదులు, పాండవులు,] చేయునట్టి యాయరణ్యావాసము నిర్విఘ్నముగాఁ గొనసాఁగ గలందులకై యాదినిచ్చుబలి పశువువలె నారాక్షసుఁడు, [విరాధుఁడు, కిమ్మీరుఁడు,] మరణించెను. దానదేవతలెల్ల సంతుష్టినందిరి.

అలంకారము. ఉత్ప్రేక్ష.

వ. అది యట్లుండె. మహారణ్యంబు దరియంజొచ్చి యారాజ మూర్ధన్యుండు. 32

రామాయణ భారతార్థములు, సమములు.

సులభము

[ఆ రాజమూర్ధన్యుండు, రామాయణ రాముఁడు, భారత ధర్మరాజు] ఇట యుద్ధరాజుంరామన్న భీముఁడనెనుగాని రాఁబోవు పద్యములం గాంచిన ధర్మజుఁడనుట సుస్పష్టమగును. మఱియు భీమునకు రాజమూర్ధన్యుఁడని ఈ కవి ప్రయోగింప సాహసింపఁడు.

క. ఈ తెఱఁగున సతితోఁ స
భ్రాతృకుఁడై వరుసఁ జని ప్రపంచితసుమనో
ద్వైతవనభూములందుఁ బ్ర
భూతామోదమున నెలమి బొందుచు నంతన్. 33

రామాయణ. ఈ తెఱఁగునన్ = ఈలాగున, సతితోన్ = భార్యతో, సీతతోననుట ; సభ్రాతృకుఁడై = తమ్మునితోఁ గూడినవాఁడై, లక్ష్మణ సహితుఁడైయనుట ; వరుసన్ = క్రమముగా, చని, ప్రపంచిత...భూములందున్ ; ప్రపంచిత = విస్తరింపఁబడిన, సుమనః = పుష్పములతోడ, ద్వైత=ఐక్యముగల, వనభూములందున్ = అటవీప్రదేశములందు, పుష్పి

తములగు నటవీ ప్రదేశముల యందనిభావము, ప్రభూత = విశేషించిన, ఆమోదమునన్ = వాసనచే, ఆపుష్పముల వాసనచే నని భావము, ఎలమి = తనివి, పొందుచున్ = చెందుచు, అంతన్ = ఆవల.

తా. భార్యాసోదరులతో నడవి కరిగిన రామచంద్రుఁ డచ్చటి పుష్పముల వాసనచే తనివందుచు. ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

భారత. ఈ తెఱఁగునన్, సతితోన్ = ద్రౌపదితో, సభ్రాతృకుఁడై= భీమార్జున నకులసహదేవ సహితుఁడై, వరుసన్, చని, ప్రపంచిత ... భూము లందున్ ; ప్రపంచిత = ప్రసిద్ధులైన, సుమనః = సజ్జనులుగల, ద్వైతవన భూములందున్ = ద్వైతవన ప్రదేశములందు, ప్రభూత = అతిశయించిన, ఆమోదమునన్ = సంతోషముతో, ఎలమిన్, పొందుచున్, అంతన్ = ఆవల, పూర్వపద్యమునఁగల ఆరాజమూర్ధన్యుఁడను పదము కర్త.

తా. ధర్మజుఁడు సతీ సోదర సహితుఁడై క్రమముగఁ జని ద్వైత మునంజేరి మిక్కిలి సంతసించి, ముందు పద్యముతో నన్వయము.

"ప్రపంచిత." "విపర్యాసే విస్తరేచ ప్రపంచః" అమరము.

" సభ్రాతృకుఁడై. " " వోపసర్జనస్య " పాణిని.

" సుమనోద్వైతవన" "సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రియాందేవే" నానార్థరత్నమాల.

" ఆమోదమునన్. " " అదంతఃపుంసి ... ఆనందే, విమర్దోద్భవ మనోహర దూరవ్యాపిగంధే." శబ్దార్థకల్పతరువు.

చ. మొలచునవచఃప్రసంగముల సమ్ముందరగాఁగలకార్యరేఖ వెం
వెలయఁబరాత్మచింతన సుకహ్వాచ్ఛరభంగసుతీక్ష్ణకుంభజా
దులహితశాసనక్రమము సతోఁ జరియించెద రత్యనూన త
త్కలితబహూపచారితిక సతంబునరంజిలియంచు నెంచుచున్.

రామాయణ. మొలచు ... ప్రసంగములన్, మొలచు = ఉప్పతిలు చుండు, వచః = మాటలయొక్క, ప్రసంగములన్ = ప్రస్తాపములచే

ముందరన్ = ముందు, కాఁగల... పెంపు; కాఁగల, కార్యరేఖ = కార్య శ్రేణియొక్క, ఇంకఁ జరుగవలయు కార్యక్రమమున కనుట ; పెంపు=అతిశయము, ఎలయన్=ప్రకాశింపఁగా స్ఫురింపఁగాననుట, [ఈయజాది పదమే క్రమముగ వెలయునని హాలాది యాయెను.] పరాత్మ ... క్రమముతోన్; పరాత్మ = పరమాత్మయొక్క, చింతన = ధ్యానించుటచే, సుహృత్ = మంచిహృదయముగల, పరబ్రహ్మచింతనమున శుద్ధమానసులని భావము; శరభంగ = శరభంగుఁడను మహర్షియు, సుతీక్ష్ణ = సుతీక్ష్ణుఁడను మర్షియు, కుంభజ = అగస్త్యుఁడును, ఆదుల = మొదలుగాఁగల వారియొక్క, హితశాసన = హితోపదేశములయొక్క, క్రమముతోన్, రతి...కతంబునన్ ; రతి = వేడుకచే, అనూన=తగ్గనట్లు, అధికమగు లాగుననుట; తత్కలిత= ఆమునులచే నొనర్పఁబడిన, బహూపచారతకతంబునన్=మిక్కుటమగునుపచారము మూలమున, రంజిలి = సంతసించి, చరియించెదన్ = సంచరించెదను, అంచున్ = అనుచు, ఎంచుచున్ = తలఁచుచు.

తా. ప్రస్తావవశమున నింక మున్ను జేయుఁగల కార్యముల విషయము మానసమున స్ఫురింపఁగాఁ బరబ్రహ్మధ్యానమున సద్హృదయులగు శరభంగాదుల హితోపదేశములు వినుచు వారొనర్చు సపర్యల రంజిల్లెదనని తలంచుచున్.

“ కార్యరేఖ.” “ రేఖాతు శ్రేణిలేఖయోః.” నానార్థరత్నమాల.

“రంజిలి.” ఇట నేకలకారతను ; “ తత్రోభయోర్భవేదేకోలకార ఇతికేచన.” అధర్వణకారికావళి.

“కార్యరేఖ పెంపెలయన్.” ఇటఁ బ్రకాశింపఁగానన మనస్సునఁ నొనర్పవలసిన యసురసంహారరూప కార్యక్రమము స్ఫురింపఁగానని భావమగుచున్నది. ఇది మునుల సందర్శించుటకు హేతువగును. మునులందర్శించినంగాని ; రాక్షసులు వారింబాధించురీతి నెఱుంగుటయుఁ దత్కారణమునఁ దానసురులం జంపునట్లు ప్రతిజ్ఞ యొనర్చుటయు, నక్కారణమున రాక్షసులపై ద్వేషము పూనుటయు సంభవింపవు.

భారత. మొలచు, వచః, ప్రసంగములన్, ప్రస్తావవశమున నను ముందరన్ = ముందు, అజ్ఞాత వాసానంతరమున, కాఁగల కార్యరే పెంపు = జరుగఁగల కార్యక్రమముయొక్క పెంపు, యుద్ధమను ఎలయన్, దుర్యోధనాదులు దన రాజ్యభార మంగీకరింపరనియుఁ దను లమునఁదప్పక యుద్ధమే జరుగఁగలదనియు నిశ్చయించి,యాయుద్ధప్రయ విషయము మనస్సునకు స్ఫురింపఁగానని భావము; పర అత్మ చింతన్ శత్రువులగు దుర్యోధనాదులయొక్కయుఁ, దనయొక్కయు చింతన బలాబలవిచారముచే ననుట ; అసుహృత్........కుంభజాదలు; అ హృత్ = ప్రాణములహరించునట్టి, శర = బాణములయొక్క, భంగ భంగ మొనర్చుటయందు, సుతీక్ష్ణ = ప్రచండులయిన, కుంభజాదులు ద్రోణాచార్యుఁడు మున్నగువారు, అహిత .... క్రమముతోన్ అహిత = దుర్యోధనునియొక్క, శాసనక్రమముతోన్ = ఆజ్ఞానుసారము అతి, అనూన, తత్ = ఆ దుర్యోధనాదులచే, కలిత, బహూపచార కతంబునన్, రంజిలి, చరియించెదరు = వర్తించెదరు, అంచున్, ఎంచ చున్, అది యట్లుండెనను పద్యమునందలి రాజమూర్ధన్యుఁడను కర్తయి ననువర్తించుచున్నది.

తా. అజ్ఞాతవాసానంతరపుఁ గార్యక్రమము ప్రస్తావవశమునరాఁగ గౌరవులు దనరాజ్యభార మంగీకరింపరనియుఁ దన్మూలమున యుద్ధమ తప్పక జరుగఁగలదనియు మనస్సున స్ఫురింపఁగా, దాని కనువగులాగు స్వశక్తి పరశక్తుల విచారించుచు నెట్టిప్రాణహరమగు శరము నేనియు భం పాటొదవింపఁజాలు ద్రోణాదులు కౌరవవాక్య వశవర్తులై, వారి పూజలఁ గైకొని రంజిలుచుందురని తలంచుచు.

ఇట "అసుహృచ్ఛర." భంగ అనుస్థలమున ముద్ద రాజురామన్న శత్రు శర, భంగమునని యర్థము గావించెనుగాని, అసు, హృత్, శరభంగ, అని యర్థముగావించినఁ గుంభజాదుల ప్రభావమున కింకయువన్నె దెచ్చి నట్లగునుగాన నిది యెంతయు యుక్తమగును.

"శరభంగ" శబ్దమునకుఁ గొందఱు చాపభంగమని యర్థము గావిం
-ని యది సమంజసముకాదు.

ఉందనన్మహాశ్రమ కై గమనోదితోత్సాహుఁ
డయ్యె నా సమయంబుకెనందు నమిత
ంగహృద్రిపుశరకెభంగమునీశ్వరు
నంబకము న్మహికెమాస్పదమును
వతపశ్శక్తిఁ దెకెమ్మని విధి దయచేసి
వెస జిష్ణుఁ బంచెఁ దకె ద్వేళవచ్చి
ప్రతామహుఁడు సకెత్యవిధానుఁ డట్లంప
నాఘనుఁడింద్రదకికెలాశ్రమప్ర

మొనరించి యవ్విధి కె విభు సురేశు
లనుతుని భజించెద కె నూత్వరాతి
కుఁ డాదిత్యకులభక్త కె రమణ వచ్చి
ణొసేయునంతకుఁ దగు కె గట్టితాల్మి. 35

వూయణ. కడుర్ = మిక్కిలి, తత్........ఉత్సాహుఁడు;
ఉమనార్థుబయొక్క, మహా + ఆశ్రమ = గొప్పయాశ్రమములకు,
పోవుటకు, ఉదిత = పుట్టిన, ఉత్సాహుఁడు అయ్యెర్, ఉత్సా
హుఁడయ్యెను, ఆ సమయంబునందుర్ = అతరుణమున, నమిత...
ను ; నమిత = అణఁపఁబడిన, తుంగ=ఉన్నతములగు, బలవంతము
ఐ; హృద్రిపు = అంత శ్శత్రువులఁగల, అరిషడ్వర్గము నణఁచిన
గావము; శరభంగమునీశ్వరు = శరభంగమహర్షియొక్క, అంబక =
కైన, మున్మహిమ = సంతోషాతిశయమునకు, ఆస్పదమును =
గానిని [ఆస్పదశబ్దమునిత్య నపుంసకము.] తపశ్శక్తిర్ = తపసు
లవానిని, వెసర్ = వేగముగా, తెమ్ము, అని = తోడితెమ్మని,

విధి=బ్రహ్మ, దయచేసి = అనుగ్రహించి, జిష్ణుఁ=ఇంద్రుని, పంచెఁ = పంపెను, తద్వేళ = అట్లు బ్రహ్మను దర్శించు సమయము, వచ్చి [ఇది బ్రహ్మయనుట కుహేతువగుచున్నది. కాఁబట్టి యిటువచ్చి యనుటకురాఁగా నని యర్థముగావించునది,] సత్యవిధానుఁడు=సత్యమగు విధాముగ గలవాఁడు, తత్పితామహుఁడు=ఆబ్రహ్మ, అట్లు, అంపఁ = పంపఁగా, ఆ ఘనుఁడు= ఆ గొప్పవాఁడు, శరభంగమహర్షి యనుట; ఇంద్ర = ఇంద్రుఁడా! [ఇది సంబోధన] కీల = అగ్నిజ్వాలలయందు, అశ్రమ = శ్రమలేనట్లు, ప్రవేశము, ఒనరించి = ప్రవేశించి, విభుఁ = గొప్పవానిని, సురేశుఁ = దేవశ్రేష్ఠుని, అఖిలనుతునిఁ = అందఱచేఁ బొగడఁబడినవానిని, [ఇవి బ్రహ్మకు విశేషణము] అవ్విధిఁ = ఆ బ్రహ్మను, భజించెదఁ = ఆశ్రయించెను, యాత్వరాతి = రాక్షసశత్రుఁడు, ఆదిత్యకులభర్త = సూర్యవంశశ్రేష్ఠుఁడు, రాముఁడు, రమణఁ, వచ్చి, కరుణసేయునంతకుఁ = దయసేయువఱకు, గట్టితాల్మి = దృఢమగు నోరుపు, విలంబసహత్వ మనుట; తగుఁ = యుక్తము. ముందు పద్యముతో నన్వయము.

తా. రాముఁడు ఆమహర్షుల యాశ్రమముల వెడల నుత్సాహియయ్యెను. బ్రహ్మ జితేంద్రియుఁడగు నా శరభంగమహర్షిని నేత్రపర్వముగాఁ గాంచ నిచ్ఛించి యింద్రునంప బ్రహ్మసమీపమునకు రావలయు కాలము సమీపించినందున దేవేంద్రుఁ డాతని యాశ్రమమునకురాఁగా, శరభంగుఁడు ఓ యింద్రుఁడా! అగ్నిం బ్రవేశించి నే బ్రహ్మసమీపమునకు వచ్చెదఁగాని రాక్షసాంతకుఁడగు రాముఁడు వచ్చునంతకు నోపికపట్టి యుండుము.

"అంబకం." "అంబకం నేత్రశరయోః." విశ్వనిఘంటువు.

"కీల." "ద్వయోర్జ్వాలకీలా." అమరము.

"యాతు." "యాతుధానఃపుణ్యజనో నైరృతో యాతురక్షసీ." అమరము.

తత్పితామహుఁడు = ఆయింద్రుఁడనియు, సత్యవిధానుఁడు = సత్యధనము గలవాఁడనియు నర్థమగునని యభిప్రాయపడెదరుగాని అది యసమంజసము.

భారత. కడుఁ, తత్......ఉత్సాహుఁడు ; తత్ = ఆతలంపువలని, మహాశ్రమగ = మిక్కిలి శ్రమను జెందిన, మనః = మనస్సుచే, దిత = ఖండింపఁబడిన, ఉత్సాహుఁడు, అయ్యెఁ = ఉత్సాహవంతుఁడయ్యెను. ద్రోణాదులు దన కనుకూలురుగా రను చింతచేఁగలోత్సాహుఁడయ్యెనని భావము ; ఆ సమయమునఁ, అమిత......భంగముఁ ; అమిత = మితిలేని, విశేషించిన యనుట ; తుంగహృత్ = ఉన్నతచిత్తులగు, రిపు = శాత్రవుల, శర = బాణముల, భంగముఁ = భంగమొనర్చెడి దానిని, [ఇట నమితశబ్దము శరశబ్దవిశేషణము.] మహిమాస్పదమును = మహిమకు స్థానమగుదానిని, ఈశ్వరు నంబకముఁ = పరమేశ్వరుని బాణమును, పాశుపతాస్త్రము ననుట ; ఘనతపశ్శక్తిఁ = గొప్ప తపశ్శక్తిచే, తెమ్ము అని = తీసికొని రమ్ము అని, విధిఁ = అందులకు వలయు మంత్రవిధానమును, దయచేసి = అనుగ్రహించి, సత్యవిధానుఁడు, తత్పితామహుఁడు = ఆ ధర్మజుని తాతయగు వ్యాసుఁడు, తద్వేళఁ, వచ్చి, వెసఁ, జిష్ణుఁ = అర్జునుని, పంచెఁ = పంపెను, అట్లు, అంపఁ, ఆఘనుఁడు = గొప్పవాఁడగు నా యర్జునుఁడు, ఇంద్రకీల, ఆశ్రమ, ప్రవేశము, ఒనరించి = ఇంద్రకీలపర్వతమునందలి యాశ్రమమునం బ్రవేశించి, [ఒనరించి యనునది పొనరించియొక్క పూర్వరూపము.] అవ్విధిఁ = ఆవిధానమున, దయాత్వరాభిరాముఁడు = దయవలని త్వరచే మిక్కిలి రమణీయమగువాఁడు, ఆదిత్యకులభర్త = దేవశ్రేష్ఠుఁడు, ఇంద్రుఁ డనుట; కరుణఁ, వచ్చి, కరుణసేయు నంతకుఁ = అనుగ్రహించువఱకు, తగుఁ = తగిన, గట్టితాల్మిఁ = స్థిరమైన సహనముతో, అఖిలనుతుని = అందఱచేఁ బొగడఁబడినవానిని, విభుఁ, సురేశుఁ = దేవేంద్రుని, భజించెఁ = ఆశ్రయించెను, ఇంద్రుని గుఱించి తపము సల్పె ననుట.

తా. ధర్మరాజు ద్రోణాదులు శత్రుపక్షమున నుండుటను విచారించుచుండ వ్యాసుఁడటకువచ్చి శత్రుశరభంగకరమగునట్టి పాశుపతాస్త్రముం గొనిరమ్మని యర్జునునకు దానికి వలయు మంత్రవిధానమంతయు నుపదేశించెను. అర్జునుఁ డట్లాతనిచేఁ బంపఁబడినవాఁడై యింద్రకీలపర్వతమునందలి యాశ్రమమును బ్రవేశించి, తన్నింద్రుఁ డనుగ్రహించువఱకు దీక్షపూని యాతని ధ్యానించుచుఁ దప మొనరించెను.

"విధి" "విధిర్విధానే దైవేపి. అమరము."

దీనికి మున్నుండు పద్యములలో నెల్ల భీముం గర్త గావించి, ఈ పద్యమున ముద్దరాజు రామన్న "అవ్వేళవచ్చి = ఆ ధర్మరాజు విచారము నందు వచ్చి," యని పూర్వోత్తర సందర్భశూన్యముగ నర్థమొనర్చెను. ఇట నిట్టి యర్థము గావించుటచేతనే యతఁడు 'రాజమూర్ధన్యుఁ' డను స్థలమున భీముఁడని యర్థము గావించుట పొరపాటని స్పష్టముగాఁ దెలియుచున్నది.

గీ. ప్రీతివచ్చినాకీశుఁడు నాతపోవి
భూతిఫలము దానై యత్యపూర్వవృత్తి
నధికశివమనురూపసన్నిధియొసంగ
నతనినంచికృతార్థుఁడ నగుదు ననుచు.

రామాయణ. ప్రీతిన్, వచ్చి = ప్రీతిచే నరుదెంచి, నాకశ
ఈశుఁడు = రాముఁడు, నా తపోవిభూతిఫలముక్ + ఐ = నా తపఃఫల
తానే యయి, అతి+అపూర్వవృత్తిన్ = మిక్కిలివింత యగులాగున, అధి
శివము = మిక్కిలి మంగళమయిన, కడుమంగళకరమగున దనుట; అ
రూపసన్నిధి = యుక్తమగు సాన్నిధ్యము, ఒసంగన్ = ఈయఁగ
అతనిన్ = ఆ రామచంద్రుని, అంచి = పంపి, కృతార్థుండ నగుదున్
ధన్యుఁడ నగుదును. అట్లు బ్రహ్మలోకమునకు వత్తు ననుట; అనుచున్
ముందటి పద్యముతో నన్వయము.

తా. నా తపఃఫలమగు శ్రీరాముఁడు నాయాశ్రమమునకు వచ్చి నన్ననుగ్రహించిన తర్వాత నేనుబ్రహ్మయొక్క యానతిచొప్పున వచ్చెదను.

భారత. ప్రీతిన్, వచ్చి, నాకీశుఁడున్ = ఇంద్రుఁడును, ఆతపో విభూతిఫలము = ఆ తపస్సనెడి సంపదయొక్క ఫలము, తాన్ = తాను, నైయత్యపూర్వవృత్తిన్ = నియతత్వపూర్వక వర్తనమున, అధిక...... సన్నిధి; అధిక = ఎక్కుడగు, శివమనురూప = శివసంబంధమగు మంత్ర రూపమయిన, సన్నిధిన్ = గొప్పనిధిని, ఒసంగన్=ఈయఁగా, అతనిన్ = ఆయింద్రుని, అంచి = పంపి, కృతార్థుండన్, అగుదున్, అనుచున్ = ధన్యుఁడ నయ్యెద ననుచు, పూర్ణకాముఁడ నగుద ననుచని భావము.

తా. ఇంద్రుఁడు ప్రియముతో వచ్చి యాతని తపమునకుఁ బ్రయోజ మగు, శివమంత్రరూపమగు నిధి నొసఁగి వెడలెను. అర్జునుఁడు దా నా మంత్రరాజము మూలమునఁ బూర్ణకాముఁడ నగుదు ననుచు; ముందు పద్య ముతో నన్వయము.

"నాకీశుఁడు" "నాకినాం ఈశః, నాకీశః." అని వ్యుత్పత్తి.

"అంచి." ఇంచుక్వ క్త్వాగామంబులు పరంబగునపు డాగమాదేశ లోపంబులు పెక్కు తెఱంగులం గానంబడుటచే నిట ననుచు ననుదాని కంచునని కాఁగ దాని క్త్వార్థక మంచియని యాయెను.

వ. యథోచితవినయోపచారపూర్వకంబుగా నింద్రుని మగుడ ననిచి. 37

రామాయణ భారతార్థములు సమము. సుగమము.

క. తనమనమున నెంతయు మిం
చినతాత్పర్యమునరాజశేఖరుశుభద
ర్శనునిరఘునాథుఁ దలఁచు
చనుపమభూయస్సమాధి నతఁడు దలిర్చెన్. 38

రామాయణ. అతఁడు = ఆశరభంగమహర్షి, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, మించిన = అతిశయించిన, తాత్పర్యమునన్ = భావమున, రాజశేఖరున్ = రాజశ్రేష్ఠుని, శుభదర్శనున్=మంగళమగు చూపు గలవానిని, శోభననేత్రు ననుట; రఘునాథున్ = రాముని, తనమనమునన్ = తనచిత్తమున, తలఁచుచున్ = తలంచుచు, ధ్యానించుచు ననుట ; అనుపమ... సమాధిన్; అనుపమ = సాటిలేని, భూయః = తఱుచగు, సమాధిన్ =యోగనిష్ఠను, తలిర్చెన్ = సంతోషించెను.

తా. శరభంగమహర్షి తన మనమున మిక్కిలి భక్తితో రఘురాముని ధ్యానించుచు యోగనిష్ఠుఁ డయ్యెను.

"సమాధి." సమాధిర్నియమేధ్యానే విపాకేచసమర్థనే." అమరము.

భారత. అతఁడు = ఆయర్జునుఁడు ; ఎంతయున్, మించిన, తాత్పర్యమునన్ = భావమున, శుభదర్శనున్, నిరఘున్ = పాపరహితుని, నాథున్, రాజశేఖరున్ = చంద్రశేఖరుఁడగు నీశ్వరుని, తనమనమునన్, తలఁచుచున్, అనుపమ, భూయస్సమాధిన్ = యోగనిష్ఠను, తలిర్చెన్.

తా. ఆయర్జునుఁడు మానసమున నీశ్వరుని ధ్యానించుచు సమాధినిష్ఠుఁడయ్యెను.

"రాజశేఖరున్." "రాజానృపే తాలభేదేపతౌక్షత్రియ చంద్రయోః." నానార్థరత్నమాల.

చ. అతఁడును దత్తపోమహిమ కచ్చటిమౌనులువచ్చి చెప్పఁగా
నతికుతుకంబున న్వినుచు నచ్చటికిం జనియెం బరాజితో
ద్ధతివిలసద్వయో మృగయుతన్ వనలక్ష్మి నశేషలోకసం[న్
స్తుతగుణకంధరాత్మజకుఁ జూపియుఁ జెప్పియు వేడ్కసేయుచ

రామాయణ. అతఁడును = ఆరాముఁడును, తత్తపోమహిమ = ఆ శరభంగుని తపోమాహాత్మ్యమును, అచ్చటి మౌనులు = అచ్చటిమహర్షుల

వచ్చి, చెప్పఁగాన్, అతికుతుకంబునన్ = మిక్కిలి సంతోషమున, వినుచున్ = ఆకర్ణింపుచు, పరాజిత......యుతన్; పరాజిత = అపజిత మైన, తిరస్కరింపఁబడినయనుట; ఉద్ధతి = ఔద్ధత్యముగలవై, పరస్పర వైరవిహీనములైయని భావము; [ఇది విలసనమునకు హేతువు.] విలసత్ = ఒప్పుచుండెడి, వయః = పక్షులతోడను, మృగ = మృగములతోడను, యుతన్ = కూడిన, ఆయాశ్రమమునందలి పశుపక్ష్యాదులు సైతము పర స్పరద్వేషమును మానియున్నవని భావము; వనలక్ష్మిన్ = అరణ్యశోభను, అశేష........గుణకున్; అశేష = సమస్తమైన, లోక = జనముచే, సంస్తుత = పొగడఁబడిన, గుణకున్ = గుణముగలదానికి, ధరాత్మజకున్ = సీతకు, చూపియున్, కాన్పించియు, చెప్పియున్, వేడ్క చేయుచున్ = వేడుక గల్పించుచు, అచ్చటికిన్ = ఆశరభంగాశ్రమమునకు, చనియెన్ = పోయెను.

తా. శరభంగ మునీంద్రుని తపోమహిమం గుఱించి యచ్చటి మహ ర్షులు ప్రశంసింపఁగా రాముఁడువిని యాతనిం గాంచ నుత్సుకుఁడై తరలి పశు పక్ష్యాదులు సైతము పరస్పర వైరముమాని స్నేహముతోనుండునట్టి యా మునీంద్రునాశ్రమప్రాంత లక్ష్మిం జనకాత్మజకుం జూపుచు వానిగుఱించి వర్ణించుచు నామెకు వేడ్కగూర్చుచు నయ్యాశ్రమమున కేఁగెను.

"వయః." "వయశ్శి పక్షిణి బాల్యాదౌ." నానార్థరత్నమాల.

"లోక." "లోకస్తు భువనేజనే." అమరము.

"మృగ." "మృగ్యతేలుబ్ధ కైరితిమృగః. మృగఅన్వేషణే." గురు బాలప్రబోధిక.

భారత. అతఁడును = ఈశ్వరుఁడును, [ఇచ్చట సముచ్చయ సామ ర్థ్యముననే పూర్వపద్యోక్తార్జునధ్యాత పరమేశ్వరుఁడని తచ్ఛబ్దమున కర్థ మగుచున్నది.] తత్తపోమహిమ = ఆ యర్జునుని తపోమహిమ, అచ్చటి మానులు = ఆయింద్రకీలమునందలి మహర్షులు, వచ్చి, చెప్పఁగాన్, అతి

కుతుకంబునన్, వినుచున్, పర.....మృగయుతన్ ; పర = ఇతరులచే, అజిత = జయింపఁబడని, ఉద్ధతి = ఔద్ధత్యముచే, విలసత్, వయః = ప్రాయముగల, మృగయుతన్ = వ్యాధత్వముతోడ, [ఇట భావార్థమున క్త ప్రత్యయము.] వనలక్ష్మిన్ = ఆయింద్రకీలపర్వత ప్రాంతవనలక్ష్మిని, అశేషలోక సంస్తుతగుణకున్, ధరాత్మజకున్ = పార్వతికి, చూపియున్, చెప్పియున్, వేడ్క, చేయుచున్, అచటికిన్ = అప్పర్వతమునకు, చనియెన్ = పోయెను.

తా. ఇట్లర్జునునిచే ధ్యానము సేయఁబడుచుండు నప్పరమేశ్వరుఁడింద్రకీలాచలమునుండి వచ్చిన మహర్షులతనితపోమహిమం దెల్ప నాతనిం గాంచ మాయాకిరాతుఁడై పార్వతితోడ వచ్చుచు, నచ్చటి వనశోభఁ జూపుచుఁ జెప్పుచు నాబిడ కుత్సాహము గల్పించుచు నచ్చటి కరిగెను.

"మృగయుతన్." "మృగాన్వధార్థం యాతీతిమృగయుః" గురుబాలప్రబోధిక.

"ధరాత్మజకున్" "ధరశ్శైలే ధరాభువి." నానార్థరత్నమాల.

చ. వలసినవన్యవర్తన మ
వార్యగతిన్ జరిగింపుచున్ బ్రవ
ర్తిలుతమిఁ బేర్చు తమ్మునియ
తిస్థిరభక్తిఁ బ్రమోదసంపదల్
దలకొనఁగా నరణ్యచర
తన్ భజియించి యతండు ముఖ్యభృ
త్యులమరసంయముల్ముదము
తో మదిఁ ద్రొక్కనటించె మర్త్యతన్. 41

రామాయణ. ప్రవర్తిలుతమిన్ = వృద్ధిపొందుచుండు నిచ్ఛచే, పూర్ణేచ్ఛచేననుట; వలసిన వన్యవర్తనము=వలసినట్టియాటవిక జీవనోపాయములను, ["వనేభవాః వన్యాః" అని వ్యుత్పత్తియగుటచే నటవీ జాతములగు

కందమూల ఫలాదికమని భావము.] అవార్యగతిన్=అనిరుద్ధగతిగా, అధికముగానని భావము; జరిగింపుచున్ = కల్గించుచు, [ఇటఁ బ్రేరణార్థమునఁ బుగాగమము.] లక్ష్మణుఁడు సీతారాములకు వన్యాహారము సంపాదించి యిచ్చుటలో సంపూర్ణమగు నాసచే నిచ్చెఁగాని యగ్రజునకవరజుఁడు పరిచర్య సేయుటవిధిగదా యనునభిప్రాయముతో నీలేదనిభావము; పేర్చు = అతిశయిల్లు, శేష్యతిశయాధాయకత్వము శేషభూతుని లక్షణమగుటచే రాముఁడాహారము గ్రహించి యతిశయించియుండ స్వకృత్యము నిర్వహించితిని గదాయని లక్ష్మణుఁడు పేర్చెనని భావమగును; తమ్ముని = సోదరుఁడగు లక్ష్మణుని, అతిస్థిరభక్తిన్ = మిక్కిలి తిరమగు భక్తిచేత, ప్రమోద సంపదల్ = ఆనందమనెడి సంపదలు, తలకొనఁగాన్ = వ్యాపింపఁగా, అరణ్యచరతన్ = వనసంచారిత్వమును, భజియించి = పొంది, ముఖ్యభృత్యుల్ = ముఖ్యులౌ సేవకులగు, అమరసంయముల్, = దేవమునులు, ముదముతోన్ = సంతోషముతో, మదిన్ = మనస్సున, మ్రొక్కన్ = నమస్కరింపఁగా, [మానుషావతారముననుండుటయే యిట మది మ్రొక్కుటకు హేతువు] మర్త్యతన్ = మనుష్యత్వమును, నటించెన్.

తా. లక్ష్మణుఁడు వన్యాహారములం గొనివచ్చి యీ నాతని భక్తి వలన మిక్కిలి సంతసించి రాముఁడరణ్యమున దేవమునులు ప్రాప్తమర్త్యభావుఁడగుట మానసములందే మ్రొక్కుచుండ సామాన్య మనుష్యునివలె నటించెను.

"వర్తనము." "వృత్తిర్వర్తనజీవనే." అమరము.

"వర్ధిలుతమిన్." "గ్రచ్చుకోరికితమికోర్కియిచ్చ." ఆంధ్రనామసంగ్రహము.

ముద్దరాజు రామన్న వన్యవర్తనము = కందమూలఫలాదికము, జరిగింపుచున్=ఆహారము చేసికొనుచు," అని యర్థముగావించి, 'జరిగింపుచున్' అను స్థలమునందలి ప్రేరణార్థమునందలి పుగాగమమనుట నాలోచింపక రాముఁడాహారము గ్రహించుచుండెనని యభిప్రాయపడెను. రామునకు లక్ష్మ

వాచకము. "సింహశార్దూల నాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః." అమరము.

"పుష్కరాక్షు." "బిసప్రసూనరాజీవ పుష్కరాంభోరుహాణిచ." అమరము.

భారత. బిరుదునన్, పేర్చు = అతిశయించునట్టియు, దేవరిపు... రాక్షసున్; దేవరిపు = దేవతలకు శత్రుండగునట్టియు, భీమ = భయంకరుఁడైన, వరాహవపుష్క = వరాహశరీరముగల, రాక్షసున్ = రక్కసుని, తరస.....రాజకున్; తరసవిశేష = మాంసభేదమునకు, క్రొవ్వునకనుట; ధామ = స్థానమగు, సముదంచిత = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, సత్త్వ మయ = బలప్రచురమైన, [హిరణ్మయ కుండలాదులయందువలెఁ బ్రాచుర్యార్థమున మయిట్ ప్రత్యయము.] అంగ రాజకున్ = శరీరశ్రేష్ఠముగలవానిని, చర = సంచరించుచున్న, కుధరాకృతిన్ = పర్వతాకారమున, ప్రబలు = వృద్ధినందునట్టియు, జంగమమగు పర్వతమాయనులాగున వృద్ధి నొందుచుండునట్టి; [ఇది రాక్షసవిశేషణము.] సర్వపలాశిచయంబున్ = వృక్షసమూహములను, కూల్చు = పడఁద్రోయునట్టి, సుస్థిరునిన్ = మిక్కిలి స్థిరమగువానిని, వరాహరాక్షుసునననుట; విభుండు = పరమేశ్వరుఁడు, అనుమతిన్ = ఇష్టముతో, దమాదరంబునన్ = అణఁచుటయందాదరముచే, వెనుదాలెన్ = వెనుకఁదవిలెను.

తా. పరాక్రమమున నతిశయించునట్టియు, దేవశత్రువగు నట్టియు, భయంకరమగు వరాహశరీరముగల రాక్షసుఁడగువానిని, మాంసప్రచురమగు పరాక్రమయుతమగు శరీరముగలవానిని, జంగమమగు పర్వతమాయనులాగున నొప్పునట్టివానిని, నన్నివృక్షములఁ బడఁద్రోయునట్టివానిని, స్థైర్యముగలవానిని, ఆవరాహరూప రాక్షసుని నణఁపఁదలఁచినవాఁడై పరమశివుఁడాతని వెన్నంటెను.

ఇట 'బిరుదునఁబేర్చు' ననుపదమును గొందఱు దేవతలకు విశేషణము గావించిరి. శత్రూత్కర్షము వర్ణనముగావించి యట్టివానిం జయించినవాఁడని నాయకుం దెల్పుట యెంతయు నుచితమగునుగాన దీని రాక్షసునకు విశేషణము గావించుట రసవత్తరము.

"వరాహ." "వరాహస్సూకరోఘృష్టిః." అమరము.

"వపుష్క." "ఉరః ప్రభృతిభ్యఃకప్." పాణిని.

"తరస." "పిశితం తరసం మాంసం." అమరము.

"సర్వపలాశి." "పలాశీద్రుద్రుమాగమాః." అమరము.

"అంగరాజకుం, జరకుధర." "నాంతంబైనపదంబులఁ బొంతంబైనున్న శబ్దములకచటతపల్, దొంతిగజడదబలగు నయ్యంత్య నకారంబునున్నయభినవదండీ." ఆంధ్రభాషా భూషణము.

సీ. అని కోర్కి మీఱ నిజాలోక పరు ఱతీ
తాశ్రమాలయులు ద న్ననుసరింప
నవని భూదారాను యానోచితాధ్వని
క్షిప్తాంఘ్రిగతులను జెన్ను మిగుల
నాత్మభక్తుని సత్త్వ మరసి ప్రోచుటకురా
జవతంసుఁ డట్లు వత్సలత నేఁగి
యౌవనక్రోడంబు నం దాతపస్వియుఁ
దానునుగూడ సత్ఫలత నొప్ప
గీ. నంబకము లేసిరివహించె నదితదుభయ
సంగరాంగ మనోర్జితోత్సవధురాని
మిత్తతఁ గరంబు నుతిఁ గాంచి మించె నప్పు
డొాగిఁ దదన్యోన్యజన్యము ద్ద్యోతి యగుచు. 43

రామాయణ. అని = ఇట్లని, కోర్కి, మీఱఁగ = అతిశయింపఁగా
నిజ; ఆలోకపరులు = తమ్ముఁజూచుటయం దాసక్తిగలవారు, [ఆలోక
శబ్దముయొక్క రూపాంతరమే ఇది.] దాఁటిన, ఆశ్రమ = ఆశ్రమము
యందలి, ఆలయులు = స్థానముగలవారు, వారి వారి యాశ్రమప్రదేశము
వీడిన వారని భావము; అగునట్టిమహర్షులు, తన్నుఁగ = రాముని, అ
సరింపఁగ, అవని......గతులను; అవనిభూ = సీతయొక్క, ఉదార=గొ
దగు, అనుయాన = తోడవచ్చుటకు, [మందయానతయే యిట నుదారతక
గారణమగును.] ఉచిత = తగినట్లుగా, అధ్వనిక్షిప్త = మార్గమున నుం
బడిన, అంఘ్రి = పాదములయొక్క, గతులను = గమనములచే, చెన
మిగులఁగ = మిక్కిలి ప్రకాశింపఁగా [“గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృ
భోపమౌ.”] అని రామాయణమున రామునకును నలువిధములగు నడకలుం
నట్లు చెప్పుటచే, గజయానకుచితమగునట్లు తానును గజగమనుఁడగ
నని భావము; ఆత్మభక్తుని = నిజభక్తుఁడగు శరభంగమహర్షియొక్క
సత్త్వము = సత్త్వగుణము, అరసి = విచారించి [ఆరసియొక్క రూప
తరమే యిది.] ప్రోచుటకుఁగ = రక్షించుకొఱకు, [చతుర్థ్యర్థమున షష్ఠి
రాజవతంసుండు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, రాముఁడనుట; అట్లు, వత్సలతఁగ
వాత్సల్యముచే, ఏఁగి = వెడలి, ఆవనక్రోడంబునందుఁగ = ఆవనమధ్యము
ఆతపస్వియుఁగ = ఆమహర్షియు, తానును = రాముఁడును, కూడఁగ
చేరఁగా, అప్పుడు,సత్ఫలతఁగ, ఒప్పు=మంచిఫలములు గలవౌటచే నొప్పె
అంబకంబులు = నయనములు, ఏసిరిఁగ వహించెఁగ = ఎట్టిలక్ష్మిని వహి
చెనో, ఎట్టి యొప్పిదముం గాంచెనోయని భావము; అది = ఆ యొప్పిదః
తత్......నిమిత్తతఁగ; తత్ = ఆరామశరభంగులయొక్క, ఉభయ
జంటయొక్క, సంగ=చేరిక యందలి, రాగ=ప్రీతిగల, మనః=మనస్సు
అర్జిత = సంపాదింపఁబడిన, ఉత్సవధురా = ఉత్సవాతిశయముయొక
నిమిత్తతఁగ = కారణత్వముచే, వీరిపరస్పరసంగమువలన వీరికెంతఁ
నుత్సాహము జనించెనని భావము; కరంబుఁగ = మిక్కిలి, నుతి, కాంచి

పొగడ్తనంది, ఒగిన్ = క్రమముగా, తత్......ద్యోతి ; తత్ = ఆరామ శరభంగులయొక్క, అన్యోన్య, జన్య = పరస్పరమువలన పుట్టిన, ముత్ = సంతోషముచే, ద్యోతి = ప్రకాశించునది, అగుచున్, మించెన్ = అతిశయించెను.

తా. రామావలోకనాసక్తులగు మహర్షులు నిజాశ్రమముల వీడి యాతని ననుసరించుచుండ, మందగమనయగు సీతాదేవి దన వెంటవచ్చుటకై తానును మందగమనుఁడై, స్వభక్తుఁడగు శరభంగమునీంద్రుం గావ వాత్సల్యమున నతని యాశ్రమమున కరిగి యాతనితోఁ గూడియుండ నప్పుడు పరస్పర ప్రీతిం దెల్పువారి చూపులు స్తోత్రార్హమగుచుండెను.

"వత్సలత నేఁగి." ఇటవాత్సల్యము నవరసాంతర్భూతమ యగును. ఎట్లన ? రసములలోఁ బ్రథమతో గణితమగు శృంగారమునకు 'రతి' స్థాయి యగును. ఆరతి ముత్తెఱంగుగా నగుచున్నది. "రతిదా నాయక నాయికాది పరతన్ రంజిల్లు శృంగారమై, క్షితిలో దేవ గురు ద్విజాది పరతం జెన్నొందు సద్భక్తియై, సుత మిత్రాశ్రిత సోదరాది పరతన్ సొంపారు వాత్సల్యమై ;" రసాభరణము. కావున ననంతుని మతము చొప్పున శృంగార భక్తి వాత్సల్యము లొక్కే కోటిలోఁ జేరిన వగుట నియ్యది నవ రసాంతర్గత మనుట నిర్వివాదాంశము.

"వనక్రోడంబునందున్." ఇటఁగ్రోడ శబ్దమునకు నిఘంటువులలో భుజాంతరమను నర్థము గలదు. కావున నడవి నడిమిభాగమను భావమున నీ పదప్రయోగము గావించెను. "క్రోడో నా సూకరే క్లీబముత్సంగే వక్ష సిద్వయోః." నానార్థ రత్నమాల." "ననాక్రోడం భుజాంతరం." అమరము.

"తపస్వీ." "అస్మాయామేదాస్రజోవనిః." పాణిని.

"ఉత్సవధురా." ఇటఁ డచ్ప్రత్యయాంతత గల్గుటకు ; "ఋక్పూ రబ్ధూః పథామానక్షే." పాణిని.

"మనోర్జిత." ముద్దరాజురామన్న, 'మనః + అర్జిత' యనిన మనోర్జితయని యగుననుట భావింపక, పొరపాటున 'మనః + ఆర్జిత' యనిపదచ్ఛేదముగావించెను. అప్పుడు 'మన ఆర్జితయని యగునుగాన నది సమంజసము గాదు.

భారత. అని కోర్కి = యుద్ధవాంఛ, మీఱఁగ = అతిశయింపఁగా, నిజ = తన్ను, శివుననుట; ఆలోక = చూచుటయందు, పరులు = ఆసక్తులు, అతీతాశ్రమాలయులు = విడువఁబడిన యాశ్రమావాసము గలవారు, మహర్షులనుట ; తన్నుఁగ = పరమశివుని, అనుసరింపఁగ, భూదార .... గతులను ; భూదార = వరాహముయొక్క, అనుయాన = వెన్నాడుటకు, ఉచిత = తగిన, అధ్వని = చప్పుడుగానట్లు, క్షిప్త = పెట్టఁబడిన, అంఘ్రిగతులను, అవని = భూమి, చెన్ను మిగులఁగ=మిక్కిలి యొప్పుచుండఁగా, ఆత్మభక్తుని = నిజభక్తుఁడగు నర్జునుని, సత్త్వము = బలము, అరసి, ప్రోచుటకుఁగ, రాజవతంసుఁడు = చంద్రశేఖరుఁడగు పరమేశ్వరుఁడు, అట్లు, వత్సలతఁగ, ఏఁగి = వెడలి, ఆవనక్రోడంబు నందుఁగ = ఆ యడవిపందియందు, ఆ తపస్వియుఁగ = అయ్యర్జునుఁడును, తానును, కూడఁగ, సత్ఫలతఁగ ఒప్పు = మంచి ముండ్లుగల వాటచేనొప్పెడి, అంబకంబులు = బాణములు, ఏసిరి = ప్రయోగించిరి. అది = ఆప్రయోగించుట, తత్ ....నిమిత్తతఁగ ; తత్ ఉభయ = వారిరువురయొక్క, సంగర = యుద్ధముయొక్క, ఆగమన = కలుగుటయనెడి, ఉత్సవధురా = ఉత్సవాతిశయమునకు, నిమిత్తతఁగ = కారణత్వమును, వహించెఁగ = పొందెను, అప్పుడు = ఆసమయమున, తత్ = ఆయిర్వురయొక్క, అన్యోన్యజన్యము = పరస్పరయుద్ధము, ఉద్ద్యోతియగుచుఁగ = ప్రకాశించునదగుచును, కరంబు = మిక్కిలి, నుతిఁ = పొగడ్తను, కాంచి పొంది, మించెఁగ = అతిశయించెను.

తా. యుద్ధాభిలాష యతిశయింప నచటి మహర్షులు దమయాశ్రమములువీడి మా యాయాకిరాతు ననుసరింపఁగాఁ, బరమేశ్వరుఁ డవ్వరాహము

ననుసరింపనను వౌనటులఁ జప్పుడుసేయక యడుగులిడుచుఁ దనభక్తుని బల మారసి రక్షింపఁదలఁచి యా వన ప్రదేశమున కరిగి యచట నర్జునుఁడేసినట్లు తాను నావరాహముపై బాణములనేసెను. అట్లువా రిర్వురనొక్క వరాహముకొఱకే బాణమువేయుటచే 'నేకామిషలోభోహి వైరి తరోర్యా్న ల'మ్మనునట్లు పరస్పరస్పర్ధగలుగఁ, దత్కారణమునఁ బరస్పర సంగ్రామము సర్వస్తుతి పాత్రమానట్లు చెలఁగెను.

"వన క్రోడంబు నందుఞ్." "క్రోడో భూదార యిత్యపి." అమరము.

"సత్ఫలతనొప్పు." సస్యబాణా గ్రయోః ఫలం." నానార్థ రత్నమాల.

"అన్యోన్యజన్య." "యుద్ధమాయోధనం జన్యం." అమరము.

వ. వార లిద్దఱుఁ గొంత తడవు. 44

రామాయణ భారతార్థములు సమము. సులభము.

క. నుతసత్త్వాధికరణ లస
దిత రేతరజాత్యుచిత సమిద్ధ సపర్యా
యతిరోహితభావు లగుచు
ధృతి మెసఁగఁగ ధర్మపటిమ దృఢత నెరపుచున్. 45

రామాయణ. నుత... ... ...భావులగుచున్; నుత=స్తుతింపఁబడిన, సత్త్వ = సత్త్వగుణమునకు, అధికరణ = స్థానమైన, లసత్=ఒప్పుచున్న, ఇతరజాత్యుచిత = పరస్పర జాతులకుఁదగిన, బ్రహ్మ క్షత్ర జాతులకుఁదగిన యని భావము; సమిద్ధ = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, సపర్యా= ఆతిథ్యముయొక్క, ఆయతిన్ = విస్తృతియందు, రోహిత = మొలచిన, భావులు, అగుచున్ = తాత్పర్యము గలవారగుచు, ధృతిన్ = సంతోషమును. నెరపుచున్ = నిండించుచు, ధర్మపటిమన్ = ధర్మాధిక్యమును,

దృఢతన్ = దార్ఢ్యముచే, నెరపుచున్. ప్రవర్తిల్లిరని ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

తా. వారు పరస్పరజాత్యుచితాతిథ్యమున సంతుష్టులగుచు ధర్మపటిమ నెఱపుచు.

"సపర్యా." సపర్యా తర్పణంబలిః." అమరము.

"ధృతి." "ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టిషు." అమరము.

భారత. నుతసత్త్వ...భావులు అగుచున్; నుత=పొగడఁబడిన, సత్త్వ= బలముగల, అధిక రణ=ఎక్కుడుయుద్ధముచే, లసత్=ఒప్పుచున్న, ఇతరేతరజ = ఒండొరులవలనఁ గల్గిన, అతి, ఉచిత = మిక్కిలి యుక్తమైన, సమిద్ధ = మిక్కిలితగిన, సపర్యాయ = పర్యాయముతోఁ గూడిన, తిరోహిత భావులు, అగుచున్ = తిరోహితత్వము గలవారగుచు, అపజయము గలవారనుట ; ధృతి = ధైర్యము, నెరపుచున్, ధర్మపటిమన్ = వింటి నేర్పును, దృఢతన్ = దార్ఢ్యముతో, నెరపుచున్ = నిండించుచు, ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

తా. కిరాతార్జునులు మిక్కిలి బలముగలవారగుచు నొక్కరి వెంబడి నొకరు అపజయము పొందుచు మరల జయించుచున్నట్లు ధైర్యముతో మిక్కిలి యుద్ధ మొనర్చుచు.

వ. ప్రవర్తిల్లి రయ్యవసరంబున. 46

రామాయణ భారతార్థములు సమము. సులభము.

మ. అరుదార న్నరభావవిస్ఫురిత శౌ
ర్యాలోక ఖేలన్మనో
హరమాహాత్మ్యము మీఱలుబ్ధకరణ
వ్యావర్తనాశక్తి ని

ర్భరుఁడై తాపసుఁడంపలేమిఁ బ్రకటిం
పంజూచి యీరాట్కులా
భరణంబిందునె చిక్కునోయని నిలిం
పవ్రాత మెంచె న్మదిన్. 47

రామాయణ. అరుదారన్ = అరుదగునట్లుగ, నర......ఖేలన్; నరభావ = నరత్వముచే, విస్ఫురిత = ప్రకాశించుచున్న, శౌరి = విష్ణువైన రామునియొక్క, ఆలోక = చూచుటయనెడి, ఖేలన్ = లీలచే, మనోహర = మనోజ్ఞమైన, మాహాత్మ్యము = మహిమ, మీఱఁగాన్ = అతిశయింపఁగా, [ఇట ఖేలాశబ్దమునందలి తృతీయ స్వమాహాత్మ్యాతిశయమునకు హేతువగుచున్నది.] మానుషవిశిష్టదైవత్వము మాహాత్మ్యాతిశయమునకుఁ గారణమగుచున్నదని భావము. ఆ హేతువున, లుబ్ధ...... నిర్భరుఁడై; లుబ్ధ = లోభింపఁబడిన, కరణ = ఇంద్రియములయొక్క, అంతరింద్రియము యొక్కయనుట; వ్యావర్తన = త్రిప్పుట యందలి, అశక్తి = శక్తిలేమిని, నిర్భరుఁడై, భగవన్మహిమ యతిశయించుటచే నమ్మహిమయందు లుబ్ధమగు తనమానసము త్రిప్పలేనివాఁడై యని భావము; తాపసుఁడు = మహర్షి, శరభంగుఁడనుట; అంపలేమిన్ = ఆరామునటనుండి పంపలేకుండమిని, ప్రకటింపన్ = ప్రకాశింపఁజేయఁగా, రాముని దన యాశ్రమమునుండి పంపనని యాడఁగాననుట; [భారతార్థమునందలి, "అంపలేమి = శరాభావము." అను నర్థమునకై తెచ్చి పెట్టుకొనినది యగును.] చూచి, నిలింపవ్రాతము = దేవసమూహము, [ఇది కర్తృపదము.] ఈ రాట్కులాభరణంబు = రాజకులశ్రేష్ఠుఁడు, రాముఁడనుట; ఇందునె = ఈ యాశ్రమముననే, చిక్కునో అని = నిలుచునోయని, రాక్షససంహారమును గావింపక యిటనే నిలుచునేమోయని, మదిన్, ఎంచెన్.

తా. మనుష్యత్వవిలసిత దైవత్వముగల్గుటచే నీరాముని మాహాత్మ్యమతిశయింపఁగా నక్కారణమున నిమ్మహిమమున లుబ్ధమగు నంతఃకరణ

ముంద్రిప్పఁజాలక రాముం దన యాశ్రమమునుండి పంపఁజాల
రాముఁడు రాక్షససంహార మొనర్పక యిటనే నిలుచు నేమో య

ముద్దరాజు రామన్న "ఘనోహర మాహాత్మ్యము మీఱఁగ్
శరభంగుని తపోమహిమయని యర్థము గావించెను గాని శ
యని యర్థము గావించుటయే మిక్కిలి సమంజసముగా నున్న

మఱియు నారామన్న "లుబ్ధకరణ" అనుదానికి,
బాయఁజాలని, కరణ = ఇంద్రియములయొక్క, లోభముయొక
అని యర్థము గావించెను. "లుబ్ధకరణ=అంతః కరణముయొక్క
కవియాశయ మగునని తోఁచెడిని, "లుబ్ధకరణ" "కరణం
క్షేత్రగాత్రేంద్రియేష్వపి." అమరము.

"రాట్కులాభరణంబు." ఇట నమహత్త్వము గల్గుటకు
విశేషేతు క్లీబేతూభయరూపతా, విచక్షణమనోమోదకారిణీ
అథర్వణకారికావళి.

భారత. అరుదారఁగ్, నర ... మాహాత్మ్యము; నర=అర్జు
భావ = అభిప్రాయముయొక్కయు, లక్షణ చే మనస్థై
యని యగుచున్నది; విస్ఫురిత = స్ఫురింపుచున్న, శౌర్య =
యొక్క, ఆలోక = చూచుటకొఱకు, పరీక్షించుటకొఱకనుట
విహరించుచున్న, మనః = మనస్సునుగల, [ఇట భావ శౌర్య
జెప్పుటచే మనస్థైర్య శరీరదార్ఢ్యములు రెండు నని తెలియ
నుని మనస్థైర్య, శౌర్యములఁ బరీక్షించుటకొఱకే పరమశివు
మేర్పడెనని భావము; హర = పరమేశ్వరుని, మాహాత్మ్యము
జయరూపమగునది; మీఱఁగ్ = మించఁగా, అర్జునుని పరాక్ర
బరమశివుని జయరూపమహిమ మించఁగాననుట; శివుఁడు జ
భావము; లుబ్ధక ... నిర్భరుఁడై; లుబ్ధక = మాయా కిరాతుని రా
యుద్ధమును, వ్యాకర్తన = మాన్పుటయందుఁగల, అశక్తి =

మున, నిర్భరుఁడై, ఇది యర్జునునకు విశేషణము; తాపసుఁడు = తపస్వి, అర్జునుఁడనుట; అంపలేమిన్ = అమ్ములులేకుండుటను, ప్రకటింపన్ = ప్రకాశింపఁగా, చూచి, నిలింపవ్రాతము = దేవసమూహము, ఈరాట్కులాభరణంబు = ఈ యర్జునుఁడు, ఇందునె = ఈ బాణరాహిత్యముననే, చిక్కెనో, అని, మదిన్, ఎంచెన్ = తలంచెను.

తా. అర్జునుని మనస్థైర్యమును శరీరబలమును గాంచఁదలంచి యా పరమేశ్వరుఁడు విజయమున మీఱఁగా నర్జునుఁడాతని యుద్ధమాఁపఁజాలక తన దొనలలో నమ్ములు గానరాకుండుటచే వగచుచుండ దేవత లికాకారణముననే యీతఁడు పరమశివునకుఁ జిక్కెనేమోయని తలంచిరి.

"లుబ్ధకరణ." "లుభ్యతిమృగేష్వితిలుబ్ధకః." గురుబాలప్రబోధిక.

క. తనకును శరభంగమునీ
శునకు సమరసత్వభరము సొరిది నొదవుచున్
దనరుటఁ గడునెన్నికలం
గని ప్రబలధృతిం దనర్చెక్షత్రియుఁ డంతన్. 48

రామాయణ. క్షత్రియుఁడు=ఆరాముఁడు, అంతన్, తనకును=రామునకును, శరభంగమునీశునకును = శరభంగమహర్షికిని, సమ = సమానమైన, రసత్వభరము = రసత్వాతిశయము, అనురాగాతిశయమనుట; సొరిదిన్ = క్రమముగా, ఒదవుచున్=కలుగుచు, తనరుటన్ = ఒప్పుటచే, కడున్ = మిక్కిలి, ఎన్నికలం గని=పొగడ్తలంగాంచి, ప్రబల=అధికమగు, ధృతిన్, తనర్చెన్ = ఒప్పెను.

తా. తనకును శరభంగునకును సమానానురాగము గలుగుటచే రాముఁడు అధిక ధైర్యవంతుఁడాయెను.

భారత. తనకును = అర్జునునకును, శరభంగమున్ = బాణాభావమును, ఈశ్వరునకున్ = శివునకు, సమరసత్వభరమున్ = యుద్ధమునందలి శౌర్యా

తిశయమును, సొరిదిన్, ఒదవుచున్, తనరుటన్ = ఒప్పుటచే, కదున్, ఎన్ని=తలంచి, కలంగని = కలఁతచెందని, ప్రబల ధృతిన్, తనర్చు = ఒప్పునట్టి, క్షత్రియుఁడు = అర్జునుఁడు, అంతన్ = ఆవల, పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. తన శరము లయిపోవుటయుఁ బరమశివుని పరాక్రమ మతిశయించుటయుంగని కలఁతచెందక యర్జునుఁడు ఆవల.

సీ. అతిదృఢం బైనట్టి యాత్మసఖ్యాతిచా
పలత యెంతయుఁ దన బలిమిఁ ద్రిప్పి
ఘనతేజు నమ్మహాత్ముని నీకు నల బ్రహ్మ
కట్టడ యెట్లట్లు కాక దాఁట
నగునె పొమ్మనుచుఁ దాఁ నని వెనుగడఁక మొ
త్తంబై నిలింప సంఘుంబు విరులు
గురిసె నప్పుడు నిజస్థిరచండహేతిపా
తమున వికార లేశముఁ బొరయక
తే. మెఱయ నారణ్యకేంద్రుపై మెచ్చు దనర
నర్థగతి విధిఁ జేరంగ నరిగె నా స
మిద్ధశౌర్యుఁడు శుభమానియు యుద్ధవశత
ఘనపదవి నెల్ల ఖచరులు వినుతి సేయ.

రామాయణ. అతిదృఢంబైనట్టి = మిక్కిలి దృఢమైన, ఆత్మ. చాపలత; ఆత్మ = తనయొక్క, సఖ్య = మైత్రియొక్క, అతిచాపలత అత్యంత చపలత్వము, ఎంతయున్ = మిగుల, తనబలిమిన్ = తనబలము త్రిప్పి = మరలించి, ఘనతేజున్ = గొప్పతేజముగల, అమ్మహాత్మునిన్ ఆశరభంగుని, నీకున్=అల, బ్రహ్మకట్టడ = బ్రహ్మయొక్కయాజ్ఞ, ఎట్ల ఏలాగో, అట్లకాక=ఆలాగునకాక, దాఁటనగునే = అతిక్రమింప సా

మగునా, పొమ్ము, అనుచున్, బ్రహ్మయాజ్ఞ మీఱ రానిదగుట దాని నను సరించియే నడుచుకొనుమని భావము; తాన్ = రాముఁడు, కడంకన్ = ప్రయత్నమున, అనిపెన్ = పంపెను, నీవూర్ధ్వలోకమున కరుగవలయునని యాజ్ఞాపించెనని భావము; అప్పుడు = ఆసమయమున, మెచ్చుదనరన్ = మెచ్చికలొప్పుచుండఁగా, నిజ...పాతమునన్; నిజ = తనయొక్క, స్థిర= సార్వకాలీనమగు, చండ = తీక్ష్ణమగు, హేతి = అగ్నియందు, ఆహితాగ్ని త్వరూపమున నిటనగ్నికి స్థైర్యముగ్గానని యెఱుంగనగును; పాతమునన్ = పడుటచే, వికారలేశమున్ = ఇంచుకేని మాఱుపాటును, పొరయక = చెందక, మెఱయున్ = ప్రకాశించుచుండు, ఆరణ్యకేంద్రుపైన్=మహర్షి శ్రేష్ఠునిపై, శరభంగుని పైననుట; నిలింపసంఘంబు = దేవతలసమూహము, అర్హాగతిన్ = తగిన క్రమమున, విధిన్ చేరంగన్ = బ్రహ్మనుజేరు చుండఁగా, విరులు = పుష్పములు, కురిసెన్. దేవతలు పూలవాన గురిపించి రని భావము; ఆసమిద్ధశౌర్యుఁడు = ప్రకాశించు యుద్ధముగలవాఁడు, రాముఁడనుట; శుభ, మౌని = పవిత్రుఁడగు శరభంగ మునీంద్రునియొక్క ఉద్ధవ = సంతోషముల, శత = పెక్కులచే, ఘన = గొప్పదగు, పదవిని= స్థానమును, ఎల్లఖచరులు = దేవతలందఱు, వినుతిచేయన్ = స్తుతింపు చుండఁగా, అరిగెన్ = వెడలెను; రామచంద్రుఁడు శరభంగున కాపదవి నొసంగుటచే దేవతలా రామునిం బొగడిరని భావము.

తా. శరభంగమహర్షి రాముని వీడివెడల నిష్టపడకుండిన నారామ చంద్రుఁడు నీవు బ్రహ్మయానతి మీఱరాదనిచెప్పి యాతని నూర్ధ్వలోకమున కనిపెను, ఆమహర్షియు నగ్నింబడి వికారశూన్యుఁడై బ్రహ్మలోకమున కరుగుచుండ దేవతలతనిపైఁ బూలవాన గురిపించిరి; శ్రీరాముఁ డట్లామునీం ద్రునకు గొప్పపదవి నొసఁగుటచే దేవతలాతని స్తుతించిరి. అంత రాముఁడట నుండి కదలిచనెను.

భారత. అతిదృఢంబైనట్టి = మిక్కిలి దృఢమైన, ఆత్మ...లత ; ఆత్మ = తనయొక్క, సఖ్యాతి=కీర్తితోఁగూడిన, చాపలత=లతవంటిధనువు, గాండీవమనుట ; [ఉపమానోత్తర పదకర్మధారయము] ఎంతయున్, తన బలిమిన్, త్రిప్పి=విసరి, ఘనతేజున్, అమ్మహాత్మునిన్, ఆపరమేశ్వరుని, నీవున్, అల, బ్రహ్మకట్టడ, ఎట్లు, అట్లుకాక, దాఁటనగునే, పొమ్ము, అనుచున్ = బ్రహ్మ నావలన నీ గాండీవము దెబ్బను నీవు దినవలయునని విధించుటచే నీవట్లేయగుదువని భావము ; తాన్ = తాను, అని పెను కడంకన్ = యుద్ధమందలి పూర్ణప్రయత్నమున, మొత్తన్ = కొట్టఁగా, పైన్ = ఆకసమున, నిలింపసంఘంబు = దేవతల సమూహము, విరులు కురిసెన్ = పుష్పవర్షము కురిపించెను. అప్పుడు, నిజ = తనయొక్క, అర్జునునియొక్కయనుట. స్థిర, చండ, హేతి = ఆయుధముయొక్క, పాతమునన్ = పాటుచే, వికారలేశమున్, పొరయక, మెఱయు = ప్రకాశించు, ఆరణ్యకేంద్రుపైన్ = ఆ మాయాకిరాతునిపై, మెచ్చు, తనరన్, అర్హగతివిధిన్ = సమయోచిత విధానము, వేగముగా ననుట ; ఆసమిద్ధశౌర్యుఁడు = ప్రకాశించు శౌర్యముగల, శుభమాని = మంగళకరుఁడగు నాయర్జునుఁడు, యుద్ధవశతన్ = బాహుయుద్ధ వశమున, ఘనపదవిన్ = ఆకాశమున, ఖచరులు = దేవతలు, వినుతి, చేయన్=పొగడఁగా, అరిగెన్= వెడలెను, బాహుయుద్ధముసేయ నీశ్వరునిపైకి వెడలెనని భావము.

తా. అర్జునుఁడు తన గాండీవము నామాయాకిరాతునిపై విసరివైవ నది వ్యర్థమయ్యెను. అప్పుడు దేవతలర్జునునిపై పూలవాన గురిపించిరి. ఆవింటి పాటున నేమాత్రమును మార్పులేక యుండునప్పరమేశ్వరుపై నర్జునుఁ డాకసమున దేవతలు నుతింప బాహుయుద్ధ మొనర్ప నరిగెను.

"నియుద్ధ." "నియుద్ధం బాహుయుద్ధం స్యాత్." అమరము.

వ. అంతన్, 5

శా. మాయామర్త్యుఁడు మాధవుండచల
న్మైత్రిన్ సుతీక్ష్ణాశ్రమ
స్ఫాయత్సత్త్వవిహార మప్రవిశదీ
షద్ద్వేష రోషాంకురం
బై యేపారఁగఁ జూచుచుం బరువడిన్
హర్షోదయం బెక్కఁగా
జాయుం దమ్మని రూఢదృష్టిఁ గన భ్రూ
సంజ్ఞన్నియోగించుచున్. 51

రామాయణ. మాయామర్త్యుఁడు = మాయామానుషుఁడు, మాధవుండు = శ్రీరాముఁడనుట, అవిచలన్మైత్రిన్ = చంచలరహితమైన స్నేహముచే, స్థిరస్నేహముచే ననుట; సుతీక్ష్ణ...విహారము ; సుతీక్ష్ణాశ్రమ = సుతీక్ష్ణుని యాశ్రమమునందు, స్ఫాయత్ = ప్రవృద్ధమగుచుండు, సత్త్వ = జంతువుల, విహారము = విహరించుట, అప్రవిశత్......అంకురంబై ; అప్రవిశత్ = ప్రవేశింపని, ఈషత్ = కొంచెమగు, ద్వేష = విరోధమువలని, రోష = కోపమనెడి, అంకురంబై = మొలకగలదై, ఏపారఁగన్ = ఒప్పారఁగా, పరువడిన్ = వేగముగా, చూచుచున్ = ఆ విహారములం గాంచుచు, హర్షోదయము, ఎక్కఁగాన్, జాయన్ = భార్యను, సీతననుట; దమ్మనిన్ = [illegible], రూఢదృష్టిన్ = పాదుకొనినదృష్టితో, సావధానదృష్టితో ననుట ; కనన్ = చూచుటకు, భ్రూసంజ్ఞన్ = కనుబొమలసైఁగచే, కనుబొమ్మలకదల్చుటవలని సైఁగచే ననుట, నియోగించుచున్ = ఆజ్ఞాపించుచు, [illegible].

తా. రాముఁడు సుతీక్ష్ణాశ్రమమునందలి జంతువులు పరస్పరద్వేషము మాని విహరించుచుండఁ జూచుచు సంతోషించుచుఁ దనభార్యను దమ్మనినిది చూడుఁడని భ్రూసంజ్ఞ నాజ్ఞాపించుచు ;

భారత. మాయామర్త్యుఁడు, ఉమాధవుండు = పరమశివుఁడు. అవిచల స్నైత్రిన్ = చలింపనిస్నేహమున, అర్జుననిపైఁ గలస్నేహమున ననుట; సుతీక్ష్ణ...విహారము; సుతీక్ష్ణ = మిక్కిలి తీక్ష్ణమైన, అశ్రమ = శ్రమలేని స్ఫాయత్ = వృద్ధినందుచున్న, సత్త్వ = బలముయొక్క, విహారము = సంచారము, యుద్ధవిహారమనుట; అప్రవిశత్ = ప్రవేశింపని, ఈషత్, రోషాంకురంబై = కించిద్విరోధమువలని ద్వేషలేశమునుగలదై, కొంచె మేనిం గోపముగొనకయనుట, ఏపారఁగన్ = ఒప్పఁగా, చూచుచున్, పరు = అర్జుననియొక్క, వడిన్ = వేగమున, హర్షోదయంబు = సంతోషాతిశయము, ఎక్కఁగాన్, జాయన్=భార్యను, పార్వతిననుట; తమ్మున్ = తన్నున్ అర్జునుని, నిరూఢదృష్టిన్ = సావధానదృష్టితో, కనన్, భ్రూసంజ్ఞన్, నియోగించుచున్ = ఆజ్ఞాపించుచు, ముందన్వయముగలదు.

తా. మాయాకిరాతుఁడగు నాపరమేశ్వరుఁడా యర్జునుని యుద్ధము నించుకేని కోపమందక స్నేహముతో నీక్షించుచు సంతోషించుచుఁ, దన్ను నర్జునునిం గనుమని భ్రూసంజ్ఞను బార్వతిని నియమించుచు;

క. ప్రీతిదనర భూరితప
శ్చాతుర్యసుతీక్ష్ణసత్త్వసందర్శనసం
జాత మగువేడ్క యంతటఁ
జేతోరంజనము మిగులఁ జేయనలరుచున్. 52

రామాయణ భారతార్థములు సమము. ప్రీతి, తనరన్, భూరితపశ్చాతుర్య [రామా. అత్యంత తపశ్చాతుర్యముగల, భార=మిక్కుటమగు తపశ్చాతుర్యముయొక్కయు,] సుతీక్ష్ణసత్త్వ [రామా. సుతీక్ష్ణమహర్షియొక్క సత్త్వగుణముయొక్క, భార - మిక్కిలి తీక్ష్ణమగుబలిమియొక్క] సందర్శన = చూచుటచేత, సంజాతమగు = కలిగిన, వేడ్క = వేడుక, అంతటన్, చేతోరంజనమున్, మిగులన్=మిక్కిలిగా, చేయన్, అలరుచున్=సంతోషించుచును, [రామాయణ పర్యాయమున రాముఁడనియు,

భారతపర్యాయమున శివుఁడనుమను కర్తయధ్యాహార్యము.] మున్నన్వయము గలదు.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. భద్రగతి నరుగ లోపా
ముద్రానందస్వరూప ! మునిదర్శిత ని
ర్ణిద్రప్రసన్నతాసం
పద్రుచిరత మెఱయ నేత్రపర్వ మొనర్చెన్ 85

రామాయణ. భద్రగతిన్ = మంగళకరమైన గమనమున, అరుగన్ = వెడలఁగా, సుతీక్ష్ణాశ్రమమునుండి వెడలఁగానని భావము; లోపాముద్రా.........ముని; లోపాముద్రా = లోపాముద్రకు, ఆనంద = సంతోషకరమైన, స్వరూప = నిజరూపముగల, లేక; లోపాముద్రయొక్క యానందస్వరూపుఁడైన, లోపాముద్రయొక్క యానందమే మూర్తీభవించెనా యనఁగా గునసుండు నట్టియని భావము; కాక; లోపాముద్రయొక్క యానందస్వరూప = ద్రవ్యరూపుఁడగు, లోపాముద్రయొక్క యానందస్వమ్మే యీరూపుగా నున్నదనుట; అట్టి, ముని = అగస్త్యుఁడు, దర్శిత...........రుచిరత; దర్శిత = చూపఁబడిన, నిర్ణిద్ర = స్పష్టమైన, ప్రసన్నతా = అనుగ్రహమనెడి, సంపత్ = సంపద, రుచిరత = శ్రేష్ఠత్వము; మెఱయన్ = ప్రకాశింపఁగా, నేత్రపర్వమొనర్చెన్ = కనులపండువుగావించెను, చూచెననుట; రాముని ననుకర్త యధ్యాహార్యము.

తా. రాముఁడు అటనుండి కదలి యగస్త్యాశ్రమమును కరిగెను. అగస్త్యుఁడు మిక్కిలి వాంఛతో రాముం గాంచెను

భారత. భద్రగతిన్ = శుభకరలీలను, అరుక్.........స్వరూపము, అరుక్ = రోగములేని, అలోప = లోపములేని, అముద్ర = నిస్సీమమైన, ఆనంద = సంతోషముగల, స్వ = తనయొక్క, రూపము,

నిదర్శిత, నిర్ణిద్ర = ప్రసన్నతాసంపత్, రుచిరత = మనోజ్ఞత్వముచే, మెఱయఁగ్, నేత్రపర్వము = కన్నులపండువగునట్లు, ఒనర్చెన్ = చేసెను, ప్రత్యక్షమయ్యెననుట, శివుఁడని కర్త్రధ్యాహార్యము.

తా. ఆరోగ్యకరమై యక్షయమై సమరహితమై యానందరూప మగు స్వరూపము నయ్యర్జునునకు నేత్రపర్వమగులాగున నాయుమా నాథుఁడు ప్రత్యక్షమాయెను. "ఆనందో బ్రహ్మ." యను శ్రుతిప్రమాణ మగుటచే నిటంబరమాత్మస్వరూపమునఁ బ్రత్యక్షమయ్యె ననిభావము.

వ. అంత. 54

సులభము.

సీ. డిపిమోచి యున్నయశ్రదిని ధర్మకార్యార్థ
మానతంబుగఁ జేసికొనట్టి ఘనుని
పించి లోకమునావరించినవిషరాశి
నాపోశనము గొన్నకొయద్భుతాత్ము
జీవనదోషవిద్రావణజ్యోతిర
యన్వమూర్త్యాలోకుఁ డగుమహాత్ము
నఖిలవేదాంతవేద్యాత్ము భువనవం
ద్యతఁ బెంపుమీఱుమహానుభావు

తే. నమరనిమ్నగా నిత్యసేకముల నెలయు
జడలతేఁ గెంపువిమలతఁ గడు మెఱయఁగ
మొకముతోలు విభూతిసమిద్ధతనువు
నొండొకటి కందమై యొప్పు నొప్పువాని. 55

అవతారిక. అర్థాన్వయవిభేద మూలమున నగస్త్య శివపర్యాయ ముల నర్థముగల్పించి వర్ణించుచున్నాఁడు.

రామాయణ. దివిక్ = ఆకాశమును, మోచియున్న = మోసి నది, ఆకాశమువఱకు వ్యాపించిన, అద్రిని = పర్వతమును, మేరువునకుఁ బోటి, ధర్మకార్యార్థము = సంధ్యాది ధర్మకార్యములనడచుటకొఱకు, ఆనతంబునక్ = వంగునట్లు, చేసినట్టి, ఘనుని = గొప్పవానిని, వింధ్యము గర్వమున నాకసము వఱకు బెరిగి చంద్రసూర్యుల మార్గమునడ్డగింప సంధ్యాది కృత్యములు చెడిపోవుచుండ నవి సాగఁ బఱుపఁదలఁచి దక్షిణదేశయాత్ర వెడలుచుండిన యగస్త్యుఁడు దానిచెంతకరుగ నయ్యద్రిరాజు మాతనికి నమస్కరింప నవనతముగాఁగఁ దా దక్షిణదేశయాత్ర వెడలి వచ్చువఱకట్లే యుండవలయునని యాజ్ఞాపించి వెడలినవాఁడు నేఁటివఱకు రాకున్నవాఁడని పురాణగాథ.

మించి = అతిశయించి, లోకముక్ = జగమును, ఆవరించిన, విషరాశిక్ = సముద్రమును, లోకమునకు విరుద్ధముగఁ బ్రవర్తించుటచే నిటసముద్రమునకు జల శబ్దపర్యాయమునఁ బ్రయోగించిన విషరాశి శబ్దము సార్థకమని యెఱుంగునది ; ఆపోశనముగొన్న = పానముచేసిన, అద్భుతాత్మున్ = ఆశ్చర్యస్వరూపుని, జనులను రాక్షసులు సముద్రమున దాఁగియుండి అప్పుడప్పుడువచ్చి దేవాదుల బాధింపుచు మరల సముద్రమునదాఁగుచుండిరి. ఈ బాధానివృత్త్యర్థ మగస్త్యుఁడా రాక్షసులతోడ సముద్రజలమంతయుఁ బానముచేసె మరల వెలుపలికివదలెను. అని పురాణగాథ గలదు.

జీవనదోష = జలమునందలి కళంకమును, అడుగుననుట, విద్రావణ = మాన్పుచున్న, జ్యోతిర్మయ = నక్షత్రరూపమైన, స్వమూర్తి ఆలోకక్ = ప్రకాశముగలవానిని, అగస్త్యోదయము శరదృతువున నగుటచే నప్పుడు నీరు కాలుష్యమువీడి నిర్మలమగుననిభావము. కావున నే "ప్రససాదోదయాదంభః కుంభయోనేర్మహౌజసః." అని రఘువంశము.

అఖిల...వేద్యాత్మున్ ; అఖిల = సమస్తమైన, వేదాంత, వేది = వేదాంతములందెలిసిన, ఆత్ముఁడై, భువనవంద్యతక్ = లోకముచే నమ

స్ఫురింపఁబడుటవలన, ఇటులోకము చేనన 'గంగాయాం ఘోషః' అను నట్లు లక్షణచే లోకమునందలి జనులచే ననియెఱుంగునది ; వంద్యతన్ = నమస్కరింపఁదగు వాఁడగుటచే, పెంపుమీఱు = అతిశయించు, మహానుభావున్ = గొప్పవానిని, అమరనిమ్నగా = దేవనదిచే, గంగ చేననుట ; నిత్యసేకములన్ = ఎల్లప్పుడు తడుపుటచే, గంగానదీజలమున సదాభిషేక మొనర్చుటచే ననిభావము ; ఎలయు = ఒప్పుచున్న, జడల = జడల యొక్క, లేఁగెంపు = బాలారుణత్వము, విమలతన్ = నిర్మలత్వముచే, కడున్ = మిక్కిలి, మెఱయఁగన్ = ప్రకాశింపఁగా, మెకముతోలు = కృష్ణాజినము, విభూతిసమిద్ధ = భూతిపూఁతచేఁ బ్రకాశించు, తనువు = శరీరము, ఒండొకటికిన్ = పరస్పరము, అందమై, ఒప్పన్ = మనోహారమై యొప్పఁగా, ఒప్పువానిన్ =తనరువానిని, అగస్త్యుననుట ; ముందు పద్యము నందలిచూచి యనునసమాపక క్రియతో నన్వయము.

తా. వింధ్యాద్రి యాకసము ముట్టియున్న ధర్మకార్యమునకై దానివంగి యుండులా గొనర్చినయాతని, లోకములనావరించిన సముద్రము నాపోశనముగొన్న మహాత్ముఁడగువాని, నీటియొక్క మాలిన్యము పోఁగొట్టు నక్షత్రరూప స్వమూర్తిప్రకాశము కలయాతని, వేదాంతవేద్యాత్ముని, లోకులచేవంద్యుఁడగు వానిని, ఆకాశగంగా జలములం దడుపఁబడి యెఱ్ఱనికాంతిగలజడలు కాంతిమెఱయ, కృష్ణాజినము, విభూతి, లేపనమునొండొంటిచేఁ బ్రకాశించు దేహముగలవానిని అగస్త్యుని ;

భారత. దివి = స్వర్గమును, మోచియున్న = మోసిన, అద్రిని= పర్వతమును, మేరువుననుట, ధర్మ=వింటియొక్క, కార్యార్థము=కార్యము కొఱకు, ఆనతంబుగన్ = చేసిన, అట్టి, ఘనుని = గొప్పవానిని, త్రిపురాసుర సంహారమునకై మేరువువిల్లుగావంచినవానిని; శివునకు విశేషణమిది. మించి లోకమున్ = ఆవరించిన, విషరాశిన్ = కాలకూట విషమును, ఆపోశనము, కొన్న, అద్భుతాత్మున్ = ఆశ్చర్యస్వరూపుని,

దేవాసురులమృతమునకై సముద్రమును ద్రచ్చుచుండఁ గాలకూట విషము దయింపఁగనే దానిని ఆరగించిన వానిననిభావము; జీవనదోష = సంసారదోషమును, విద్రావణ = తఱిమెడి, జ్యోతిర్మయ, స్వమూర్తి, ఆలోకుఁడు = సందర్శనముగలవాఁడు, అగు, మహాత్మున్, నిఖిలవేదాంత వేద్యాత్మున్=సర్వవేదాంతములచేఁ దెలియఁబడువాఁడై, భువనవంద్యతన్, పెంపుమీఱు, మహానుభావున్, అమరనిమ్నగా, = గంగానదియొక్క, నిత్యసేకములన్, నెలయున్ = చంద్రుఁడును, శిరమునందలి గంగచే నిత్యమును దడుపఁబడు చున్నాఁడనుట జడలతేఁ గెంపున్, విమలతన్, మెఱయన్ = ప్రకాశింపఁగా, మెకముతోలు = గజచర్మము, విభూతి, సమిద్ధ, తనువున్, ఒండొకటికిన్ = అందమై ఒప్పన్, ఒప్పువానిన్ = ఒప్పెడువానిని, శివునుట ;

తా. మేరువునుధనువు గావించినవానిని, గాలకూట విషము నారగించినవానిని, ప్రాణులదోషమును బోఁగొట్టఁజాలు జ్యోతిర్మయ స్వరూప దర్శనముగలవానిని, వేదాంతవేద్యప్రభావుని, భువనవంద్యుని, శిరమునందలి గంగా జలమున నిత్యముందడుపఁబడుచుండు చంద్రుఁడును, జడలు,విభూతి యును నివి యొకదానికొకటి యందమగుచుండ నొప్పువానిని;

"తేఁ గెంపు." ప్రాఁతాదులనంతిమాక్షరలోపమును లుప్తశేషమునకుఁ బరమైన పరుషమునకు సరళాదేశము ;

"దివిమోచియున్నయద్రిని." రామాయణార్థమున, ఆకాశమువఱకు వ్యాపించిన యద్రిని, వింధ్యముననియు, భారతార్థమున, స్వర్గమును మోచి యున్న యద్రిని, మేరువుననియు, శబ్దశ్లేషగాని, యర్థశ్లేషగాని లేక పదా న్వయభేదముగాని లేకుండఁగనే యర్థాన్వయవిభేదము గల్పింపఁబడియెను. రామాయణార్థమున గౌణవృత్తియనియు,భారతార్థమున ముఖ్యవృత్తియనియు నకారణమున నిది ముఖ్య గౌణవృత్తిశ్లేష ఘటనమునఁ జేరునని కొంద అభిప్రాయపడెదరుగాని, కవి యట్టిశ్లేష ఘటనము స్పష్టముగాఁ గావిం

చిన ప్రదేశములు పెక్కులుండ నస్పష్టమగుచు నర్థాన్వయవిభేదము స్పష్టముగాఁ గానిపించు నీప్రదేశమున ముఖ్యగౌణవృత్తి శ్లేషగలదని యూహించుట సరికాదు. ఒకచో నస్పష్టముగ నించుక యుండినను నది ప్రధానముగానందున విసర్జింపఁదగిన దగును.

"అమ్భృతాత్మన్." "ఆత్మా యత్నో ధృతిర్బుద్ధి స్స్వభావో బ్రహ్మవర్ష్మచ." అమరము.

తే. చూచి యాదిత్యకులరాజసుతుఁడు హర్ష
వినయభక్తుల సాష్టాంగవినతిఁ జేసె
నపుడు గాకున్న నట్టితదస్త్రసిద్ధి
దమప్రయోజన మని సురల్ తదనరిరాత్మ. 56

రామాయణ. చూచి=అగస్త్యునిగాంచి, ఆదిత్యకులరాజసుతుఁడు= సూర్యకులరాజసుతుఁడు, రాముఁడనుట; హర్షవినయభక్తులన్ = సంతోషమునను, అడఁకువచేతను, భక్తిని, సాష్టాంగవినతి చేసెన్=సాష్టాంగముగ నమస్కరించెను. సురల్ = దేవతలు, తదస్త్రసిద్ధి = అగస్త్యునివలన నతనికయిన యస్త్రసిద్ధి, అపుడు కాకున్నన్ = వెంటనే యుపయోగకారి కాకపోయినను, తమ ప్రయోజనము = వెనుకఁ దమ ప్రయోజనమునకే యగునను అని, ఆత్మన్, తనరిరి = సంతసించిరి.

తా. రాముఁడగస్త్యునకు సాష్టాంగ నమస్కార మొనర్చెను. అగస్త్యుఁడాతని కస్త్రదానము చేసెను. దేవతలదిగని వెంటనే తమకు లాభకారికాకున్నను క్రమముగఁ దమ ప్రయోజనమునకే యగునని సంతసించిరి.

ఇటఁ గొన్ని ప్రతులలో వినుతిచేసె ననియున్నది. సాష్టాంగముగా నొనర్చుట నతిగాని నుతిగాదు. కావునఁగొన్ని ప్రతులలో నుండు 'నతి' యనుపాఠమే సమంజసముగఁ దోఁచుచున్నది.

"అపుడుగాకున్ననట్టి." మఱికొన్ని ప్రతులలో, అపుడుకానున్న యట్టియని యున్నది. అప్పుడు కాఁబోవునట్టి యస్త్రలాభమనిదానిభావ మగుచున్నది. కాని అప్పటి యాయస్త్ర లాభము వెంటనే కాకున్న నెప్పటి కేని స్వలాభము కొఱకే యగుననునర్థము రసవంతముగా నుండుటచేఁ బెక్కుప్రతులంగల,అపుడు గాకున్న నట్టియనుపాఠము నే గ్రహించినాఁడను.

భారత. చూచి = పూర్వోక్త శివునింగాంచి, ఆదిత్యకులరాజ = దేవేంద్రుని, సుతుఁడు = కుమారుఁడు, అర్జునుఁడనుట; హర్ష, వినయ, భక్తులన్, సాష్టాంగ, వినతి, చేసెన్ = నమస్కరించెను, వారు=దేవతలు, అపుడు, కాకున్నన్, అట్టి, తత్ అస్త్రసిద్ధి = ఆపాశుపతాస్త్రసిద్ధి, తమ ప్రయోజనము అని = స్వప్రయోజనమున కగునని, కాలకేయ నివాతకవ చాముల సంహరించుటకగునని, ఆత్మన్, తనరిరి = సంతసించిరి.

తాత్పర్యము సులభము.

"ఆదిత్య కులరాజసుతుఁడు." ఇదియును నర్థాన్వయవిభేదము గలదియ యగును.

వ. అట్టి సమయంబున. 57

అర్థ తాత్పర్యములు సులభము.

క. స్వతపఃఫల సాక్షాత్కా
రతఁ గృతసాన్నిధ్యుఁడైన శ్రీరాజ వతంసున్
హతకలుషుఁడు దపసి ముద
న్వితమగు చిత్తమునని ట్లనసి ప్రశంసించెన్. 58

రామాయణ భారతార్థములు సమము. స్వ = తనయొక్క, తపఃఫల, సాక్షాత్కారతన్ = ప్రత్యక్షమగుటచే, కృతసాన్నిధ్యుఁడైన = సమీపించిన, రాజవతంసున్, [రామాయణ. రాజశ్రేష్ఠుని, శ్రీరాము నుట; భారత, చంద్రశేఖరుని, శివుననుట;] హతకలుషుఁడు = గత

పాపుఁడు, తపసి [రామాయణ; అగస్త్యుఁడు, భారత; అర్జునుఁడు,] ముద్ అన్వితమగు = సంతోషముతోఁగూడిన, చిత్తమునన్, [రామాయణ. మన స్సున, భారత. మనస్సుచేననుట.] ఇట్లని ప్రశంసించెన్.

క. విశ్వేశ్వర విశ్వాత్మక
విశ్వాధిష్ఠాన యఖిల వేదాంతవచ
శ్శశ్వదభివర్ణ్యమాన మ
హైశ్వర్య నిరీహ నిత్య యభవ శుభమయా! 59

అవతారిక. ఇది మొదలు నాలుగు పద్యములు రామాయణ పర్యాయమున రాముని నగస్త్యుఁడును, భారతపర్యాయమున నర్జునుఁడు శివుని స్తుతించెదరు.

రామాయణ భారతార్థములు సమము. విశ్వేశ్వర = లోకమునకు నీశ్వరుఁడా, విశ్వాత్మక = లోక స్వరూపుఁడా, విశ్వాధిష్ఠాన= లోకములకు స్థానమగువాఁడా, అఖిల... ..మహైశ్వర్య; అఖిల = సమస్తమైన, వేదాంతవచః, వేదాంతవాక్యములచే, శశ్వత్ = ఎక్కుడుగా, అభివర్ణ్యమాన = వర్ణింపఁబడుచుండు, మహైశ్వర్య = గొప్పయైశ్వర్యము గలవాఁడా, నిరీహ = అపేక్షాశూన్యుఁడా! నిత్య = నిత్యుఁడా! ఆది మధ్యాంతరహితుఁడాయనుట; అభవ = పుట్టుకలేనివాఁడా, శుభమయా = మంగళస్వరూపుఁడా.

ఇట రామాయణార్థమున రామ పరమగునపుడు, విశ్వాత్మక, విశ్వాధిష్ఠాన శబ్దముల నారాయణ శబ్దార్థము వివరింపఁబడెను. ఎట్లన్న నారాణాం అయనం. అనియు, నారాః అయనం యస్యసః, అనియు వ్యుత్పత్తులగును, విశ్వాత్మకశబ్దమున బహుప్రీహ్యర్థమును, విశ్వాధిష్ఠాన శబ్దమున షష్ఠీతత్పురుషార్థమును వివృతములు.

మ. నిశితప్రజ్ఞతఁజూడనే వికృతియుం లేదండ్రు నీయందు నీ
దశరూపాశ్రయణంబొనర్చుట మదిం దర్కింపలోకంబులం
దశుభప్రక్షయముం శుభోదయము నుద్యద్భక్తవాత్సల్యతా
తిశయాయత్తతఁ జేయ నింతియ గుణాతీతప్రసన్నాత్మకా!

అర్థము. గుణాతీత = త్రిగుణాతీతుఁడా, ప్రసన్నాత్మకా = ప్రసన్నమనస్కుఁడా, నిశిత=తీక్ష్ణమైన, ప్రజ్ఞతన్=బుద్ధితో, చూడన్= ఆలోచింపఁగా, నీయందున్ = నీయెడ, ఏవికృతియున్ = ఎట్టిమార్పును, లేదండ్రు = లేదనిచెప్పెదరు, "నిర్గుణో నిరంజనో నిర్వికల్పశ్శుద్ధో దేవ ఏకః." అను శ్రుతి యిందులకుఁ బ్రమాణము; [రామాయణ] నీదశరూపాశ్రయంబు = నీదశావతారాశ్రయమును [భారత] ఈ దశన్ = ఈలాగు, రూపాశ్రయణంబు = రూపము నాశ్రయించుటను, కిరాతరూపాశ్రయణము ననుట; ఒనర్చుట = చేయుట, మదిన్, తర్కింపన్ = విమర్శింపఁగా, లోకంబులందున్, అశుభప్రక్షయమున్ = అమంగళముల నాశమును, శుభోదయమును = మంగళములు కలుగుటయు, ఉద్యత్.........ఆయత్తతన్; ఉద్యత్ = ఉదయించుచున్న, భక్త = భక్తులయందలి, వాత్సల్యతాతిశయ = వాత్సల్యత్వాధిక్యమునకు, ఆయత్తతన్ = అధీనతచే, చేయన్ = చేయుటకే, ఇంతియ.

ఇటు రామాయణార్థమున దశావతారముల ప్రస్తావము చెప్పుట సందర్భోచితము గాదనియు, బలరామ బౌద్ధకల్కులు వెనుకటి వారగుటచే నిట్లుచెప్పుట సూరనయొక్క యాలోచనా శూన్యతయనియుఁ గొందఱు చెప్పెదరుగాని, యట్లనుట సాహసము. ఒక్కొక్క చతుర్యుగమునందు నవతారములు జరుగుచు నుండుటచే భూతభావ్యవతారములం జేర్చి చెప్పె నని సమాధానము చెప్పవచ్చును. భారతార్థము సరిపడునట్లు నిట్లు చెప్పె ననియు సమాధానము చెప్పవచ్చును.

క. అది సకలసదాచారం
బది సర్వజ్ఞాన మది సమస్తజనిఫలం
బొదవినకొలఁది నొకప్పుడు
హృదయము నీయందుఁ జేర్తురేని మహేశా. 61

అర్థము. మహేశా, ఒకప్పుడు, ఒదవినకొలఁదిన్, హృదయము = మనస్సు, నీయందున్, చేర్తురేనిన్, అది, సకలసదాచారంబు = ఎల్ల సదాచారమునగును, అది, సర్వజ్ఞానము = అన్నివిధములగు జ్ఞానరూప మగును, ఆది సమస్త జనిఫలంబు = సర్వజన్మసాఫల్యమగును.

తాత్పర్యము సులభము.

ఇప్పద్యమున శ్లేషాఖ్యగుణముగలదు. పాఠసమయమున నేకపదవదా భాసమానత్వమే శ్లేషయగును. "మిథస్సంశ్లిష్టపదతా శ్లేష యిత్యభిధీయతే." ప్రతాపరుద్రీయము.

క. అతివాఙ్మనసాస్పద యీ
నుతి కొగ్గినసాహసమ్మునను సహింపు దయన్
మతి నాకు నేన లజ్జిం
చితినో యచ్యుత యనంత శివ గుణరాశీ! 62

అర్థము. అతి వాఙ్మనసాస్పద = అవాఙ్మానసగోచరుండా, ఈ నుతికిన్, ఒగ్గిన సాహసమ్మును = ఇట్లుస్తుతింపఁబూనిన యీసాహసమును, దయన్, సహింపు = కరుణ చేనోర్చుకొనుము, ఓ అచ్యుత=[రామాయణ] ఓ విష్ణుఁడా, [భారత] ఓజాఱుటలేనివాఁడా, అనంత = అంతము లేని వాఁడా, శివగుణరాశీ = [రామాయణ] మంగళకరగుణముల సమూహము గలవాఁడా, [భారత] శివ = శివుఁడా, గుణరాశీ = సద్గుణ సమూహము గలవాఁడా, మతిన్, నాకున్, నేన, లజ్జించితిన్, ఇట్లు నీయట్టివాని నేనుస్తుతింపఁ బూనినందులకు నాకు నేనే సిగ్గుచెందితిని. వేదములకుఁగూడ

నసాధ్యుఁడగువాని స్తుతింపఁ బూనుటయే యిటులజ్జకుఁ గారణమగు చున్నది.

తాత్పర్యము సులభము.

క. అనుచు పునఃపునరభివం
దనములు నెమ్మనమునం దుదంచితసమ్మో
దనితాంతభక్తిసంతత
వినయంబులు సందడింప వేమఱుఁ జేసెన్. 63

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అనుచున్, నెమ్మనంబునన్=మనస్సున, ఉదంచిత...... వినయంబులు; ఉదంచిత = మిక్కిలి యొప్పెడి, సమ్మోద = ప్రీతిచే, నితాంత = మిక్కుటమగు, భక్తి సంతతవినయంబులు = భక్తియు విస్తారమగు వినయమును, సందడింపఁగా = అతిశయింపఁగా, పునఃపున రభివందనంబులు = మఱిమఱి నమస్కారములు, వేమఱున్, చేసెన్.

వ. తదనంతరంబ. 64

సుగమము.

క. విమలుఁడు రాజన్యోత్తముఁ
డమితతపశ్శక్తిమహిమహర్షిశకృపా
సమవాప్తి నిష్టదివ్యా
స్త్రమతల్లీ సిద్ధిఁ గని ముదం బందె గడున్. 65

రామాయణ. విమలుఁడు = నిర్మలుఁడు, రాజన్యోత్తముఁడు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, రాముఁడనుట; అమితతపశ్శక్తి = మహోత్కృష్టమగు తపశ్శక్తికి స్థానమగువాఁడు, మహర్షీశ = ఋషిశ్రేష్ఠుఁడగు నగస్త్యుని, కృపాసమవాప్తిన్ = దయగలుగుటచే, ఇష్టదివ్యాస్త్రమతల్లీసిద్ధిన్ = ఇష్ట

మగు దివ్యాస్త్రశ్రేష్ఠముయొక్క సిద్ధిని, విష్ణుచాప సంసిద్ధిననుట, కని = పొంది, కడుఁ మదంబు అందెన్ = మిక్కిలి సంతసించెను.

తా. రాముఁ డగస్త్యానుగ్రహమున విష్ణుచాపమంది మిక్కిలి సంతసిల్లెను.

ఇటఁ గొందఱు 'మహర్షీశ కృపాసమవాప్తి ననుపదము ఇష్ట దివ్యాస్త్రమతల్లీ సిద్ధిననుదానికి విశేషణముగాఁ గావింపనగునని యభిప్రాయపడెదరుగాని యది యంతరసవంతముగాదు.

భారత. విమలుఁడు, రాజన్యోత్తముఁడు = అర్జునుఁడు, అమిత తపశ్శక్తి మహిమన్ = అత్యంత తపశ్శక్తి ప్రభావమున, హర్షీశ = హర్షించిన శివునియొక్క, కృపాసమవాప్తిన్ = దయగల్గుటచే, ఇష్టదివ్య అస్త్రిమతల్లీసిద్ధిన్ = ఇష్టమైన దివ్యాస్త్రశ్రేష్ఠసిద్ధిని, పాశుపతాస్త్రసిద్ధిని, కని, కడున్, ముదంబందెన్ = సంతోషించెను.

తా. అర్జునుఁడు నిజతపఃప్రభావమున సంతుష్టుఁడగు శివునివలనఁ బాశుపతాస్త్రమునొందెను.

"రాజన్య." మూర్ధాభిషిక్తుఁడగు రాజునకుఁ బేరగుటకు; "మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యః." అమరము.

శా. అక్షుద్రప్రథమాన దివ్యశరసంప్రాప్తిం బ్రకాశించునా
కుక్షిద్వంశవతంసుఁ గన్గొని మహాగోదావరీతీరస
ద్రక్షోపాయపథంబు నేఁడు దొరికెన్ రండంచు సంరక్షణా
పేక్షం దద్వనభూమి దేవతలు సంప్రీతిన్ గనన్ మూకలై. 66

రామాయణ అక్షుద్ర..........సంప్రాప్తిన్; అక్షుద్ర = నీచముగాని, గొప్పదగుననుట. ప్రథమాన ప్రఖ్యాతమగుచుండు, దివ్యశర సంప్రాప్తిన్ = దివ్యాస్త్రలాభముచే ప్రకాశించు, ఆ కుక్షిత్, వంశ = రాజవంశమునకు, వతంసున్ = శిరోభూషణ మగువానిని, రాముననుట;

కన్గొని = చూచి, మహాగోదావరీతీర = గొప్పదగు గోదావరీతీరముననున్న, సత్ రక్షా = సజ్జనుల సంరక్షణముయొక్క, ఉపాయపథంబు = ఉపాయ మార్గము, నేఁడు, దొరికెన్ = చిక్కెను, రండు, అంచున్, సంరక్షణా పేక్షన్ = సంరక్షణమునందలి యపేక్షచే, తద్వన = ఆ దండకారణ్య మున నున్న, భూమిదేవతలు = బ్రాహ్మణులు, సంప్రీతిన్, కడున్, మ్రొక్కలై.

తా. రామునకు దివ్యశరము లభింప నదిగాంచిన దండకారణ్యవాసు లగు బ్రాహ్మణులు 'గోదావరీతీరముననున్న సజ్జనుల రక్షించునుపాయము నేఁడు దొరికెనురం'డని యొండొరులంబిలుచుచు మ్రొక్కలుగట్టి; క్రిందిపద్య ముతో నన్వయము.

భారత. అక్షుద్ర, ప్రథమాన = ప్రఖ్యాతమగుచున్న, దివ్యశర = పాశుపతాస్త్రముయొక్క, సంప్రాప్తిన్, ప్రకాశించు, అకుక్షిద్వంశ వతంసున్ = ఆరాజులల శిరోభూషణమగు నర్జునుని, కన్గొని, మహాగః = గొప్పయపరాధముచే, దావరీతి = దావాగ్నివలె, రసత్ = మ్రోగుచున్న, రక్షః + అపాయపథంబు = రాక్షసుల కపాయముగల్గుమార్గము, కాలకే యాది రాక్షస వధోపాయమార్గమనుట; నేఁడు, దొరికెన్, రండు, అంచున్, సంరక్షణాపేక్షన్ = రక్షణమునందలి యపేక్షచే, తద్వన భూమిన్=ఆవనప్రదేశమునందు, దేవతలు, సంప్రీతిన్, కడున్, మ్రొక్కలై.

తా. పాశుపతాస్త్రలాభమునఁ బ్రకాశించు నయ్యర్జునుం జూచి మనకిఁక నసురసంహారోపాయము చిక్కెను రండనుచు నవ్వనమునందు దేవతలు మ్రొక్కలుగట్టి; క్రిందిపద్యముతో నన్వయము.

"కుక్షిద్వంశ." "గోత్రాకుఃపృథివీపృథ్వీ" అమరము.

"మహాగః" "ఆగోపరాధోమంతుశ్చ." అమరము.

"దావ." "దవదావౌ వనారణ్యవహ్నౌ." అమరము.

వ. యథోచితప్రకారంబునం బొడసూపి యతని ప్రణామాది వినయకృత్యంబులు గైకొని. 67

క. అరుదుగ నుపచార మొన
ర్చిరి దీవన లెలమి నిచ్చిరి తమ తమ మహా
శిరసాదరార్పణంబులఁ
గర మమరుచునుండ వేడుకను సప్రభులై. 68

రామాయణ. తమతమ మహాశ = వారివారి యధికారశ, రస ఆదర అర్పణంబులన్ = అనురాగముయొక్కయు, ఆదరముయొక్కయు, ప్రకటనములచే, కరము = మిక్కిలి, అలరుచున్ = సంతోషించుచు, ఉండన్, వేడుకను, సప్రభులై = ప్రభుసహితులై, అరుదుగన్, ఉపచారము ఒనర్చిరి = ఉపచరించిరి, దీవనల్=ఆశీర్వాదములును, ఎలమిన్= ప్రీతిచే, ఇచ్చిరి.

తాత్పర్యము, సుగమము.

భారత. తమతమ = వారివారి, మహాశిర=గొప్పయస్త్రములయొక్క, సాదరార్పణంబులన్ = ప్రీతితోడి యిచ్చుటచే, వేడుకను, సప్రభులై, కరము = మిక్కిలి, అమరుచు నుండన్, అరుదుగన్ = ఉపచార మొన ర్చిరి. దీవనల్, ఎలమిన్ = ప్రీతితో, ఇచ్చిరి.

తాత్పర్యము. సుగమము.

తే. అంత నాత్మపురస్థితిఁ గొంతకాల
ముండి తమకార్యములకొదవు లుడిపి చనుటఁ
గోరి వారలు దను దోడుకొంచుఁ జనఁగఁ
జనియె వేడ్కఁ దదావాసజగతి కతఁడు. 69

రామాయణ. అతఁడు = ఆరాముఁడు, అంతన్, ఆత్మపురః + ... = తమయెదుటనునికిని, కొంతకాలము, ఉండి, తమ కార్యంబుల

గొదలు, ఉడిపి=తమ పనులయందలి కొఱఁతలు పోఁగొట్టి, చనుటకున్ కోరి=వెళ్లుటనుగోరి, వారలు, తనున్ తోడుకొంచున్ చనఁగన్=వారు పను౭
౧లుమకొని వెళ్లఁగా, తదావాస జగతికిన్ = వారుండు ప్రదేశమునకు, వేడ్కన్, చనియెన్ = వెళ్లెను.

తాత్పర్యము. సుగమము.

భారత. అంతన్, అతఁడు = ఆయర్జునుఁడు, ఆత్మపురస్థితిన్ = తన గరముననునికిచే, స్వర్గమున నునికిచేననుట; కొంతకాలము, ఉండి, తమ గార్యములకొదలు ఉడిపి చనుటకున్ కోరి = తమ పనులలోని కొఱఁతలను ర్చి వెళ్లుటకుఁగోరి, కాలకేయాద్యసురసంహారమును జేయఁగోరియనుట; ారలు = ఆదేవతలు, తనున్, తోడుకొంచున్, చనఁగన్ = వెళ్లఁగా, డ్కన్, తదావాస జగతికిన్ = వారి యునికిపట్టగు స్వర్గమునకు, నియెన్.

తాత్పర్యము. సుగమము.

కొన్ని ప్రతులలో 'తదావాస' యనెడు స్థలమునఁ 'దదాస' యను ఠము గన్పట్టుచున్నది. వేడ్కన్, అని యుండ, ఆసన్ అనునది సందర్భ స్థముగా లేనందునను; ఔక్క వ్రాఁతప్రతులయందుఁ, దదావాసయనియే ఉండుటచే సమంజసమగు నాపాఠమునే గ్రహించినాఁడను.

రామాయణార్థమున, పురః+స్థితియని పదచ్ఛేద మగుటచే విసర్గ 'పము శ్లేషార్థ సంఘటనకై కవియవలంబింపవలసెను. అదియు "శర్పరే ర్జనీయః" అనుపాణినిసూత్రమాధారము గావించుకొనియే యిట్లొనర్చెను.

అందు నమందశుంభోదయ
మొందఁగని బిడౌజుఁ డలరు 8 చుండె సుమిత్రా
నందన జనకసుతానిశ
సందర్శితనవన వ్రొల్లసద్భుజనరతిన్. 70

రామాయణ. అందుల = ఆవనమునందు, సుమిత్రా.... రతిల; సుమిత్రానందన = లక్ష్మణునిచేతను, జనకసుతా = సీత అనిశ = ఎల్లప్పుడు, సందర్శి = చూపఁబడిన, నవనవోల్లసత్ = క్రొత్తఁగా నుల్లసించుచుండెడి, [విష్ణు యందుద్వర్థ్యానము.] భజనర సేవలయందలి యాసక్తితో, నిబిడౌజుఁడు = దట్టమగు తేజము కల శ్రీరాముఁడనుట; అమందశుభోదయమొందల =అతిశుభములు గల్గు అలరుచుండెల = సంతోషించుచుండెను.

తా. ఆ యడవియందు శ్రీరాముఁడు సీతాలక్ష్మణులు దను చుచుండ సంతసముతోనుండెను.

భారత. అందుల=ఆ స్వర్గమందు, ఆమందశుభోదయమొందఁ అతిశుభములు పొందుచుండఁగా, నిజసుతునకటనమితశుభములు చుండఁగా ననిభావము; కని = చూచి, సుమిత్ర........భజనర సుమిత్ర = మిత్రులకు, ఆనందనజనక = సంతసముగల్గించుచుండు, కుమారుఁడగు నర్జునునివలన, అనిశ సందర్శిత = ఎల్లప్పుడు చూ చుండు, నవనవోల్లసత్, భజనరతిని = సేవాసక్తిచే, బిడౌజుఁడు ద్రుఁడు, అలరుచుండెల.

తా. ఇంద్రుఁడు స్వర్గమున నిజసుతుఁడర్జునుఁడు మిక్కి ములనందుచుఁ దనకు సేనసేయుచుండ నెంతయు సంతసించెను.

"బిడౌజుఁడు" "ఇంద్రోమరుత్వాన్మఘవాబిడౌజాః పాకశాస అమరము.

సీ. ఆసక్తిఁదనరినకవాసవసేవామి
పానుభవనిరంతరానువృత్తి
నడఁగక పేర్చుపేరాసఁ గుందెడియుర్వ
శీతలోదరిపరిస్ఫీతతరస

కామసంభ్రితనొక్కతె యహీనాంశువం
శాకల్పమైనయారాకొమారుఁ
డున్నచోటికిఁ దమి నొక్కనాఁ డేతెంచి
కెళవునఁనుండి యాకృతివిలాస
తే. మరసిచూచి విశృంఖలస్మరశరార్తిఁ
బూనె నాసురవనిత దాఁ గానయోగ్య
మైనకాంతాకృతి వహించి కానుపించె
సిగ్గుఁ జిఱునవ్వుఁ జూడ్కులుఁ జెన్నుమీఱ. 71

అవతారిక. శూర్పణఖోర్వశీ వృత్తాంతము లంజుటించి కవి యిట్లాడుచున్నాఁడు.

రామాయణ. ఆసక్తిఁ, తనరి = ఒప్పి, మిక్కిలి యాసక్తయై యనుట; నవ ఆసవసేవా = నూత్నమగు మద్యము ద్రావుటయందును, ఆమిష + అనుభవ = మాంసమును భుజించుటయందును, నిరంతరానువృత్తిఁ = ఎల్లప్పుడను వర్తించుటచేతను, అడఁగక = అణఁగక, తృప్తి చెందకయనుట; పేర్చు = అతిశయించు, పేరాసఁ = అత్యాసచే, కుందెడి = దుఃఖించెడి, ఎంతమద్య మెంతమాంసము దొరికినను నింకను సెక్కుడుగఁ జిక్కలేదుకదాయని దుఃఖించెడిదని భావము; ఉరు = గొప్పదగు, అశీతల+ఉదరి = చల్లగాని యుదరముగలది, ఇవి శూర్పణఖకు విశేషణములు; పరిస్ఫీతతరస = పూర్ణమాంసమునంచలి, కామసంభ్రమతఁ = అపేక్షాత్వరచే, ఒక్కతె, శూర్పణఖయనుట; అహీనాంశువంశాకల్పమైన = సూర్యవంశమున కలంకారమైన, ఆరాకుమారుఁడు ఉన్నచోటికిఁ = ఆరాజకుమారుఁడున్న స్థలమునకు, రాముఁడుండుచోటికనుట; తమిఁ, ఒక్కనాఁడు = ఒక్కదినము, ఏతెంచి = వచ్చి, కెళవునఁ = సమీపమున, ఉండి, ఆకృతివిలాసము = ఆకారముయొక్క విలాసమును, అరసి, చూచి = విచారించి, విశృంఖల స్మరశరార్తిఁ = పూర్ణమగు

మన్మథబాణములవలని యార్తిని, పూనెక్, కానక్, ఆ సురవనిత=అసుర స్త్రీ, శూర్పణఖయనుట; సిగ్గు, చిఱునవ్వు, చూడ్కులు = చూపులు, చెన్నుమీఱక్ = అందగింపఁగా, యోగ్యమైన = తదనుభవ యోగ్యమైన, కాంతాకృతిక్=స్త్రీయొక్క యాకారమును, మానుషాంగనాకృతిననుట; వహించి, కానుపించెక్.

తా. పూర్ణముగ మద్యమాంసము లనుభవించుచుండియుఁ దృప్తి చెందక శూర్పణఖ మాంసాసక్తిచే రాముని సమీపించి యాతని దర్శించి నంతనే ఆతని రూపవిలాసమునకు మోహితయై మన్మథబాణములకు గుఱియై తదనుభవ యోగ్యమగు మానుష కాంతారూపముఁవహించి యాతనికిఁ గాన్పించెను.

"ఉర్వశీతలోదరి." యణాదేశసంధి. "ఇకోయణచి" పాణిని. "ఆమిషానుభవ," "తరస," "పిశితంతరసంమాంసంపలలం క్రవ్యమామిషం." అమరము.

భారత. ఆసక్తిక్, తనరిన, వాసవసేవామిష = ఇంద్రుని సేవించుట యనెడి నెపముచేతను, అనుభవ నిరంతరానువృత్తిక్, అడఁగక=అణఁగక, ఎల్లప్పుడు నింద్రునిసేవించియు దానఁదృప్తినందక యనిభావము; పేర్చు, పేరానక్, తుందెడి, ఉర్వశీతలోదరి = ఊర్వశియనెడి స్త్రీ, పరిస్ఫీతతర = మిక్కిలి పూర్ణమైన, సకామ = మన్మథునితోఁ గూడిన, సంభ్రమతక్ = సంభ్రమ యుక్తయగుటచే, ఒక్కతెయ, హిమాంశు వంశాకల్పమైన = చంద్రకులమున కాభరణమగు, ఆరాకుమారుఁడున్న చోటికిక్ = ఆ యర్జునుఁడుండు స్థలమునకు, తమిక్ = రాత్రియందు, ఒక్కనాఁడు, ఏతెంచి, కెళవుననుండి, ఆకృతివిలాసము, అరసి, చూచి, విశృంఖలస్మర శరార్తిక్= యథేచ్ఛమగుమదనబాణార్తిని, తాక్, పూనెక్, ఆసురవనిత = ఆయప్సరస, కానక్, యోగ్యమైన, చూచుటకు యుక్తమగు, కాంతాకృతిక్, వహించి,ఎప్పుడో యౌవన మున్నకొన్న కడసారి యాకారముమాని యనా

ఘ్రాతపురుషగంధయగు నాకారమువహించి యని భావము; సిగ్గు, చిఱునవ్వు, చూడ్కులన్ = దృష్టులందు, చెన్నుమీఱన్, కానుపించెన్.

తా. ఎడఁదెగక దేవేంద్రానుభవము సేయుచున్నను, తృప్తినందక యూర్వశి కామమున నర్జునుని సమీపించి యాతని రూపముం గాంచి మోహించి కామబాణ పరవశయై యువకుఁడగు నాతనికిఁ దగినట్లాకారము నంది యాతనికిఁ గాన్పించెను.

"తమి." "రజనీ యామినీతమీ." అమరము.

వ. ఇట్లు గానుపించి పరస్పరసందర్శనసమయసముచిత సంభాషణంబులు నడపి తనమదిం బొదలెడి మదనవికారంబు తెలియం గౌఁగిలింగించిన నతండు. 72

తే. తనకు దారయోగితకల్మిఁ దగఁ దెలుపుచు
మదనుజవశకలితనిజమతిని బ్రబలు
మనసుచేత నాచతురగామిని నెఱయఁగ
నాన లేక త న్గవియ రా మానుపుచును. 73

రామాయణ. తనకున్, దారయోగితకల్మిన్ = భార్యతోఁగూడి యుండుట కల్గుటను, తగన్ తెలుపుచున్ = తగినట్లు తెలుపుచు, మదనుజ......మతిని; మదనుజ = నాతమ్ముఁడగు లక్ష్మణునకు, వశకలిత = అధీనము గావింపఁబడిన, నిజమతిని = స్వబుద్ధిచే, ప్రబలుము అనన్ = వృద్ధిపొందుమనఁగా, నాకును న్నొ భార్యకలదు కావున నీబుద్ధిని లక్ష్మణు నందు వినియోగింపుమన ననిభావము; సుచేతనా=మంచి బుద్ధియందు, చతురకామిన్=చాతుర్యవంతురాలు కామిచే, నాన=సిగ్గు, లేక, తన్ = ఆలక్ష్మణుని, కవియరాన్ = పైఁబడరాఁగ, మానుపుచును, ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

తా. రాముఁడు నాకు భార్యయున్నదిగాన నాతమ్ముఁడగు లక్ష్మణు నందు నీమనస్సును బ్రవేశింపఁజేయుమని నంతనే బుద్ధిహీనురాలగుట నా లక్ష్మణునిపైఁ బడరాఁగ నాతఁడా ప్రయత్నము మాన్పెను.

భారత. తనరన్ = అర్జునను, ఉదారయోగిత కల్మి = గొప్పదగు యోగిత్వముగల్గుట, తగన్, తెలుపుచున్, మదను = మన్మథునియొక్క, జవ=వేగమున, శకలిత=శిథిలమైన, నిజమతిని=స్వబుద్ధిగలదానిని, మన్మథాధీనమనస్కననుట; ఆచతురగామినిన్ = చాతుర్యముతోడి నడకగల యా యూర్వశిని; ప్రబలుమనసుచేతన్ = వృద్ధిపొందునట్టి మనస్సుచే, మన్మథ వికారముచేఁ బ్రబలుచుండు మనస్సుచే, నెఱయఁగన్=పూర్ణముగా, ఆన లేక = తాళఁజాలక, తన్, కవియరాన్, మానుపుచు; ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

తా. అయర్జునుఁ డూర్వశితో నేను యోగినని చెప్పియు నామె మన్మథబాణ శిథిలిత బుద్ధియగుటచే మదనాయత్త చిత్తయై తాళఁజాలక తనపైఁ బడరాఁగ నాప్రయత్నమును మాన్పుచు;

సీ. జ్యేష్ఠసౌభ్రాత్రసుస్థితి లక్ష్మణుఁడు వల్క
నరయుఁ డిటు వచ్చి తబల నన్ను
బ్రహ్మచర్యస్థితి భజియింపఁ బరమతా
పసనాథసత్యాజ్ఞఁ బనిచిన
నాయగ్రజునియోగ మీయోజఁ జెలుపుకో
నర్హమే మగిడిపొమ్మనిన వలపు
పొలుపుగా రాము నూల్కొలుపుచుఁ గదిసి య
టం డట్లు పలుక నెంతదాఁక గుట్టుఁ

ఆ. జరిపె దనుచుఁ దిరిగితిరిగి పైకొనుచొక్క
నతని నతని మదవదసమ విశిఖ

దళిత హృదయ యగుచు ॥ దెలచి యుందు నొకింత
గలఁకలేమిఁజూచి ॥ నెలఁతగనలె. 74

రామాయణ. జ్యేష్ఠ సౌభ్రాత్రసుస్థితి = అన్నయగు రామునితోడి, సౌభ్రాత్రమున సుస్థితిగల, లక్ష్మణుఁడు, పలికెన్ = ఈలాగునఁజెప్పెను, అబల, అరయక = విచారింపక, బ్రహ్మచర్యస్థితిన్, నన్నున్, భజియింపన్ = పొందుటకు, ఇటవచ్చితి = ఈ వైపునకువచ్చితివి, ఆలోచింపక బ్రహ్మచారినగు నన్నుఁబొందవచ్చితివేయనుట; పరమ తాపసనాథ సతి ఆజ్ఞపనన్ = మిక్కిలిపరితాపముతోఁగూడిన భార్యయొక్క యాజ్ఞా ప్రభావమున, పనిచినన్=పంపఁగా, నాయగ్రజుని యోగము, ఈయోజన్= ఈలాగున, చెఱుపుకొన్, అర్హమె = తగునా, అతఁడు నాయొద్దకంపినంత నే వంచితయగుచు యుక్తమగు నాతనిసాంగత్యము చెఱుపుకొనుట నీవుఁ దగునా యని భావము; మగిడి పొమ్ము అనినన్ = మరలి యాతని యొద్దకేయరుగుమన, వలపు పొలుపుగాన్=తనవలపురమ్యమగునట్లు, విలాసములతోఁగూడియనుట; రామన్, సూల్కొలుపుచున్=ప్రేరేపించుచు, కదిసి=సమీపించి, అతండు అట్లుపలుకన్ = రాముఁడు మున్నుపొలెఁ బలుకఁగా, ఎందాఁకగట్టు జరిపెదు అనుచున్ = ఎంతవఱకు నీగుట్టు నెఱవేర్చుకొందువనుచు, తిరిగి, తిరిగి, పైకొనుకోర్కెన్=పైఁబడునాసతో, అతనిన్, ఆతనిన్ = ఆరాముని, ఆలక్ష్మణుని, మదవత్......హృదయ; మదవత్= మదముగల, అసమవిశిఖ = మన్మథబాణములచే, దళిత = చీల్పఁబడిన, హృదయ, అగుచున్, తెలచి=అర్థించి, అందున్ = అట్లుకోరుటయందు, ఒకింత కలఁకలేమిన్ చూచి=కొంచెమేనివారు చాంచల్యమందకునికిఁజూచి, నెలఁత = స్త్రీ, శూర్పణఖయనుట; కనలెన్ = కోపించెను.

తా. తనయన్న యెడలం బ్రీతిగల్గు లక్ష్మణుఁడా శూర్పణఖంగాంచి బ్రహ్మచారినగు నన్నుగోరనగునా? భార్యమాటలచే నాయన్న నిన్నిట్లు తఱిమినంతనే వంచితురాలవై యాతనియోగము మానుకొనఁదగునే? మరల నీవటకేయేఁగుమన నాబిడమరల రామునొద్దకురా నాతఁడు పూర్వోక్తము

చొప్పుననాడ మీరింకెంతవఱకు గుట్టు నెఱవేర్పఁగల్గుదురో చూతమనుచు రామునుండి లక్ష్మణునొద్దకును, లక్ష్మణునుండి రామునొద్దకును నరుగుచుఁ దన ప్రయత్నము సఫలము కాకుండుటచే నాశూర్పణఖ కోపించెను.

భారత. జ్యేష్ఠ = పెద్దవాఁడగు ధర్మజునితోడ, సౌభ్రాత్ర, సుస్థితి, లక్ష్మణుండు = లక్ష్మీయుక్తుఁడగు నర్జునుఁడు, పల్కెన్, అబల, ఇది యూర్వశిని సంబోధించుట; అరయక, ఇటు, వచ్చితివి = నన్నున్, బ్రహ్మచర్యస్థితిన్ భజియింపన్ = బ్రహ్మచర్య వృత్తినవలంబింప వలసినట్లు, పరమతాపస నాథసత్య ఆజ్ఞపసన్ పనిచిన=నన్ను తపోధనుఁ డగు వ్యాస మహర్షి యాజ్ఞావైభవమునఁబంపిన, నాయగ్రజు నియోగము ఈ యోజన్ చెఱుచుకోన్ అర్హామె = నాయన్నయాజ్ఞ ఇట్లు చెఱుచుకో వచ్చునా, మగిడి, పొమ్ము, అనినన్ = అనఁగా, వలపుపొలుపు గారాము నూల్కొలుపుచున్=అనురాగాతిశయము, నెనరును బ్రకటింపుచు, కదిసి, అతండు= ఆ యర్జునుఁడు, అట్లు, పలుకన్ = పూర్వమువలెఁ బలుకఁగా, ఎందాఁక, గుట్టు, జరిపెదు, అనుచున్, తిరిగి తిరిగి, పైకొనుకోర్కెన్ = మఱిమఱిపై కొనునట్టి యపేక్షచే, అతనిమ = తనుతాహీనమగు, గొప్పదగునదనుట; దవత్=దవాగ్నివలె నాచరించెశి, అసమశిఖ, గళితహృదయయగుచున్, అతనిన్ = ఆయర్జునుని, తెలచి = నమస్కరించి, అంపన్=ఆ నమస్కృతియందు, ఒకింత, కలఁక, లేమిన్, చూచి, నెలఁత=ఊర్వశి, కనలెన్ = కోపించెను.

తా. అన్నయగు ధర్మజుని యెడ విశ్వాసముగల యర్జునుఁ డూర్వశింగాంచి యిట్లనెను. మునీంద్రుఁడగు వ్యాసుని యానతి చొప్పున మా యన్న యాజ్ఞను నేను బ్రహ్మచర్యవ్రతమూని యున్నాఁడను ; నే నట్టి వ్రతము నెట్లు చెఱుపుకొనుట ? నీవు మరలి పొమ్మన నాయింతి తనవలపు పొలుపును •గనికరమును బ్రకటింపుచు మరల సమీపింప నర్జునుఁడును బూర్వమువలెఁ బల్క "నీ వెందాఁక నీగుట్టు నెఱవేర్తువో చూచెదఁగాక

యని మఱి మఱి యతిశయించు కోర్కెచే మదన బాధితయై యాతని నమస్కరించి, యదియును వ్యర్థముగాఁగఁ గోపముచెందెను.

“లక్ష్మణుఁడు” లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణ శ్శ్రీలః.” అమరము.

సీ. ఏమని చెప్ప నిం పెసఁగెడునునుఁబల్కు
లలర నేత్రైకపర్వాంగలక్ష్మి
నొప్పు రాకాసి తద్ద్యుతిమాని తానన
యంబు జాత్యుచితరూపంబులైన
దృక్పాణిపదగతుల్ దీపింపఁగ మహాస్ర
గాఢగంధంబులు రూఢిఁ బర్వ
మేను సాంద్రతరసార్ద్రాను లేపనము చే
నవగుణాధిక్యమై భవము సూపఁ
తే. ప్రేమ మదన లీలల పయిఁ బెరిఁగి పెరిఁగి
మదిఁ గలంపఁగ నిట్టట్టుఁ గదిసి కదిసి
సప్రకర్ష భీభత్సాత్మ కప్రజనిత
వికృతియై తుదఁ గోపంబు వెలయఁ బలికె. 75

రామాయణ. ఏమని చెప్పన్ = ఏమనివచింతును, ఇంపెసఁగెడు నునుపల్కుల్ = సంతోషకరమగు మృదూక్తులు, అమరన్ = ఒప్పఁగా, నేత్రైకపర్వ = కన్నులకు ముఖ్యమగు పండువుగానుండు, అంగలక్ష్మిన్, ఒప్పు = శరీరకాంతిచే నొప్పుచుండు, రాకాసి= రాక్షసి, శూర్పణఖయనుట; తద్ద్యుతి = ఆరూపమును, మానుషరూపముననుట; మాని = విడిచి, తాన్, అనయంబు = ఎల్లప్పుడు, జాత్యుచితరూపంబులైన = రాక్షసజాతికిఁదగిన, దృక్ = కన్నులయొక్కయు, పాణి = చేతులయొక్కయు, పద=కాళుల యొక్కయు, గతుల్ = నడకలు, చేష్టలనుట; దీపింపఁగన్ = ప్రకాశింపఁగా, రాక్షసజాత్యుచితాంగ వ్యాపారములు గలదగుచునని భావము;

మహాస్రి = మిక్కుటమగు నెత్తుటితో, గూఢ = ఆవరింపఁబడిన, గంధం బులు=వాసనలు, రూఢిన్ = స్థిరముగా, పర్వన్ = వ్యాపింపఁగా, మిక్కుటముగా వ్యాపింపంగననుట ; మేను=శరీరము, సాంద్ర = దట్టమైన, తరస= మాంసముచే, ఆర్ద్రి = తడిసిన, అనులేపనముచేన్=పూఁతచేత, అవగుణా ధిక్య వైభవము=దుర్గుణముయొక్క యధికవైభవము, చూపన్, ప్రేమను, అవనలీలపఖున్=భక్షణరూపకార్యముపై, పెరిఁగి, పెరిఁగి, మదిన్, కలంపఁగన్ = కలఁతవెట్టఁగా, ఇట్టు అట్టున్ కదిసి కదిసి = ఇటువైపును నటువైపును సమీపించి, సప్రకర్ష = ఆధిక్యముతోఁగూడిన, భీభత్సాత్మక = జుగుప్సారూపముగా, ప్రజనిత = కలిగిన, వికృతియై = వికారరూప సంపన్నయై, తుదన్=కడకు, కోపంబు వెలయన్=కోపమతిశయింప, పలికెన్.

తా. ఏమనిచింతును, సర్వాంగసుందరమగు నా మానుషరూపము మాని, జాత్యుచితపాణి పాదాదుల విలసనముగలదై, రక్తమువలని దుర్గంధము వ్యాపింప, శరీరము మాంసపుపూఁతతోడనుండ, భక్షణాశయతిశయింప నీవైపునా వైపుంగదిసి భీభత్సాత్మక వికృతరూప యగుచుఁ, గోపాతిశయమున నిట్లనెను.

"మహాస్ర" "అస్రమస్రుశశోణితే." అమరము.

భారత. ఏమనిచెప్పన్, ఇంపెసఁగెడు, ననుపక్కులు, అంరన్, నేత్రైకపర్వ = కనులకు ముఖ్యమగు పండువవలెనుండు, అంగలక్ష్మిన్ = శరీరకాంతిచే, రాకా సితద్యుతి = పూర్ణిమాచంద్రునివలె, మానిత = గౌరవింపఁబడిన, ఆనన = ముఖముగలది, అంబుజ = తామరలను, అత్యుచిత = మిక్కిలి తగిన, రూపంబులైన = సౌందర్యముగలవైన, దృక్, పాణి, పదగతుల్ = విలాసములు, దీపింపఁగన్ = ప్రకాశింపఁగా, మహాస్రన్ = గొప్పపుష్పములచే, కల్పపాదప కుసుమములచేననుట; ఊఢ = వహింపఁబడిన, గంధములు = పరిమళములు, రూఢిన్, పర్వన్ = వ్యాపింపఁగా, మేను, సాంద్రతర = మిక్కిలి దట్టమగు, సార్ద్రి = తడితోఁగూడిన, అను

లేపనముచేక = మైపూఁతచే, నవ = నూతనమైన, గుణాధిక్య = మిక్కుటము మగు గుణము గల్గుటవలని, వైభవము = గొప్పదనము, చూపక = ప్రకటింపఁగా, తక్కిన యనులేపనములవలెఁగాక యూర్వశియనులేపన మెంచుకు వాఱక సర్వదా తడియాఱకుండుటచే నూతనమగు నొకవైభవము గాంచెనని భావము; మదన లీలపయిక=కామవిలాసముపయి, ప్రేమ=ప్రీతి, పెరిఁగి పెరిఁగి=మిక్కిలి వృద్ధిపొంది, మఱిక, కలంపఁగక, ఇట్టు, అట్టుక, కదిసి, కదిసి, సప్రకర్ష = ధీరతతోఁగూడిన, భీభత్సాత్మకుక = అర్జునుని మానసమునకు, అప్రజనిత=పుట్టింపఁబడని, వికృతియై=వికారముగలదై, తానిట్టట్టుఁ గదియుటవలన ధీరుఁడగు నర్జునునకు మానసవికారము జనింపఁజేయఁ జూచియు వ్యర్థయయ్యెనని భావము; తుదిక=కడను, కోపంబు, వెలయక = ప్రకాశింపఁగా, పలికెక.

తా. ఊర్వశిసంతోష ప్రదములగు పలుకులతోడను, గన్నులపండువగు శరీర సౌందర్యముతోడను, బూర్ణిమాచంద్రునిబోలు ముఖముగలదియై, తామరలఁ బోలిన నేత్రములు, కాలుసేతులు వీని విలాసములు ప్రకాశించుచుండ, కల్పవృక్షప్రసూన పరిమళములు వ్యాపింపఁగా, తడియాఱక యెల్లప్పుడు నార్ద్రముగానుండు ననులేపనముచే శరీరమొక వింతరీతిని వైభవము చూపఁగా, మన్మథ విలాసముపైఁ బ్రేమయభివృద్ధమయి, యదితనమదిని గలఁత వెట్టనిట్టట్టుగదిసి, ఇట్లు తానొనర్చిన ప్రయత్నము వ్యర్థమగునట్లా ధైర్యఖనియగు నర్జునుని మానసమును వికృతము సేయలేక తుదనుగోపించి యిట్లు పలికెను.

ఇట ముద్దరాజురామన్న; "చెమ్మటను దడిసినమైపూఁతయందుఁ బరిమళ మెచ్చుగనుక" యనెను. దేవాంగనకుఁ జెమ్మటనిచ్చుట గవియాశయముగాదు. మైపూఁతయొక్క ప్రభావమే యిట్టిదగునని యాతని యభిప్రాయముగా నుండనోపును.

మఱికొందఱు "సాంద్రతరక, రసార్ద్ర" అనిపదచ్ఛేదము గావింపనగునని యభిప్రాయపడెదరుకాని "సాంద్రతర." అనుట రసవంతము.

"రాకాసితద్యుతి." ఇటరామాయణార్థమున; రాకా ద్యుతి; యని, యగుటచే, తద్ద్యుతియని దకార ద్విత్వసహిత ర నుండ శ్లేషార్థ సంఘటనమునకై, "రాకాసితద్యుతి" యని రూపము గ్రహించెను; అయినను, "అనచిచ" యను విభాషాసరము గావించుకొని హల్ద్విత్వమంగీకరింప వచ్చును. "మదిఁగల ఇటఁ గొందఱు; అర్జునుని మనస్సుకలఁత పెట్టుట"కని యభిప్రా కాని యది సమంజసము కాదు. మదన లీలపై ప్రేమ, పెరుఁ మదికలఁగె ననుటయే సందర్భశుద్ధము.

చ. అలవియెఱుంగలేక యితరాంగనలంబలెనన్ను
గలఁచుటయుక్తమే? యొదవుఁ గాక భవత్కృతదు
ష్కృతములకు ఫలంబు నేఁడొకటిపూర్ణముగా నుపభో
గ్యస్థలమున నెందు నీమగతనంబు కడంకలరూపుమ

అవతారిక. శూర్పణఖ గోపించి రాముం జంపెదనని పలు భారతార్థమునందలి యూర్వశీ శాపము వివరింపనిటనిది తెచ్చి సందర్భమేమైనను గోపించిన శూర్పణఖ యాడుమాట యగుట శుద్ధముగనే యున్నది.

రామాయణ. అలవి = సాధ్యాసాధ్యములు, ఎఱ తెలియఁజాలక, ఇతరాంగనలంబలెన్ = తక్కిన స్త్రీలవలె, స్త్రీలవలెననుట; నన్నున్, ఇమ్మెయిన్ = ఈలాగున, కలఁచుట పెట్టుట, యుక్తమే, భవత్కృత = నీచే నాచరింపఁబడిన, దుష్కృ ములకున్ = దుష్కార్యములకు, మోహితురాలిని నన్నుపేక్షించి భావము; లేక, ఉభయకూల సమస్థిత శాద్వలభ్రమగతాగత ఖి కుందెచ్చిన నీ యీపరిహాసకార్యమున కనియుఁగాపచ్చును, అప్పు కామవ్రణ పీడితయగు నన్నిట్లిట నుండియుటకు ననుటనుండి యి గండస్యోపరిపిటకాసంవృత్తాయన్నట్లు పరిహాస పాత్రురాలిం

మఱింత కలఁచివైచిన యీయకార్యమున కని యర్థము గావింపనగును; నేఁడు = ఈదినము, ఫలంబు ఒకటి = ఒకఫలము, పూర్ణముగాన్ ఉపభోగ్యమై = సంపూర్ణముగా ననుభవింపఁదగినదై, కడున్ చలమునన్ = మిక్కిలి మాత్సర్యముచే, ఎందున్, నీ మగతనఁబు కడంకల రూపుమాలుటల్ = నీ పరాక్రమముయొక్క యత్నముల రూపరహితము లగుటలు, నిన్ను సంహరించుట యనిభావము; ఒదవున్ కాక = కలుగునుగాక.

తా. నన్ను సామాన్య స్త్రీలవలెఁదలఁచి నామాటల నలక్ష్యము సేయుటయ కాక నన్నిట్టట్టు ద్రిప్పి పరిహాస పాత్రురాలిఁగాఁ జేసితివి. ఈ యకార్యములకు ఫలముగా నీ పౌరుషము నశించులాగున నిట్లు నిన్ను సంహరించెదను.

భారత. అలవి, ఎఱుఁగలేక, ఇతరాంగనలంబలెన్, ననున్, ఇమ్మెయిన్, కలఁచుట యుక్తమే; గణికలు సామాన్య నాయికలగుటచే మానుష గణికలవలెఁ దన్నును భావించె నేమోయని యభిప్రాయపడి, నన్నిట్లు తిరస్కరించుట నీకు మేలుగాదని యాడుచున్నదని భావము; ఇప్పుడుఁగూడ నూర్వశికి దింపుడు గళ్లపుటాస [శవమును గాటికిం గొనిపోవు నపుడు మూఁడుస్థలముల దింపెదరు. అచ్చట నేనిమరలఁ బ్రదికివచ్చునేమో యను నపేక్షగలుగుటయే దింపుడు గళ్లపుటాసయగును.] వీడకున్నది; భవత్కృత దుష్టచేష్టితంబులకున్ = నీ యాచరించిన యీ దుష్కార్యములకు, ఫలంబున్ = ఫలముగూడ, [ఇచ్చట ద్రుతము సముచ్చయార్థకమే కాని ద్వితీయావిభక్తి ప్రత్యయముగాదు.] ఏఁడు, ఒకటి, పూర్ణముగాన్, ఉపభోగ్యమై = ఒక్కసంవత్సరము పూర్ణముగా ననుభవింపఁదగినదై, కడున్, చలమునన్ ఎందున్, నీ మగతనంబు = నీపుంస్త్వముయొక్క, కడంకల రూపుమాలుటల్; నపుంసకత్వము గల్గుటయని భావము; ఒదవున్, కాక.

తా. సామాన్యగణికగా నెంచి నన్ను దిరస్కరించినందులకు ఫలముగా నీకొక్క వత్సరము నపుంసకుఁడుగా నుండునట్లు శాప మొసంగితిని.

వ. అనిపలికి తదనంతరంబ. 77

సీ. మదిఁజపలతఁ దన్ను । నెదిరిఁగానమిని సీ
తాదేవరామలా । స్యాదితత్వ
విశ్రుతినాస యై । వేల్పులు దనరాక
పోకలుగాంచియు । బ్బునఁ జెలంగ
నుండనేరక మర్త్య । యోగేచ్ఛఁ జని యిట్లు
వచ్చెనే యనికన్న । వారు నవ్వ
సిగ్గులేకేమని । యగ్గలికనుజన
స్థానంబుచేరి త । త్సంశ్రయఖర

తే. దూషణాదులచేత నా । దుర్లలితము
లంతకంతకు దీపింప । నాత్మవార్త
జరిపెదను జాతివికృతి చే । ష్టలు దివిజుల
ప్రీతి నుడిగించె ననుచింతఁ । బెట్టి మదిని. 78

రామాయణ. మదిచపలతకా = చిత్తచాంచల్యమున, తన్నుకా ఎదిరికా కానమిని=తన్ను నెదిరిని కానఁజాలని దాటచే, సీతా...నాసయై, సీతాదేవర = సీతమఱఁదియగు లక్ష్మణుని, అమల = నిర్మలమగు, అసి = కత్తిచే, ఆదితత్వ = చక్కఁగా ఖండింపఁబడుటచే, విశ్రుతినాసయై = కర్ణనాసికా విహీనయై, తనయొక్కయు నెదిరియొక్కయు నంతరముగానక ప్రవర్తిల్లుటచే లక్ష్మణుఁడు ఖడ్గమున దీనిచెవులు ముక్కలు నంటఁబట్టి కోసెనని భావము; వేల్పులు = దేవతలు, తన రాకపోకలంగాంచి =తన గమనాగమనములనుజూచి, ఉబ్బునకా చెలంగకా = సంతోషమునఁ జెలఁగుచుండఁగా, తానట్లు వచ్చుటయుఁ దనగౌరవ ముడిపోవుటయును దేవతలుచూచి సంతోషము చెందిరని భావము; ఉండనేరక = ఊరక యుండఁజాలక, మర్త్యయోగేచ్ఛకా చని – మనుష్య సమాగమమునందలి కోర్కెతో వెడలి,

ఇట్లు వచ్చెనే అని=ఇట్టి విపరీతదశ వచ్చెనుగదాయని, కన్నవారు నవ్వఁ=చూచినవారు నవ్వఁగా, సిగ్గులేకఁ=లజ్జలేకున్నను, మని = తాను జీవించి, పగదీర్చికొనుటకై మొండిగ జీవించుట యని భావము; అగ్గలికను=వీరత్వముచే, ఇట శూర్పణఖయొక్క వీరత్వ మెల్లెనిం బగసాధింపవలయునను పట్టుదలయేయగును; జనస్థానంబు, ఇది ఖరదూషణాదుల యునికిపట్టు, చేరి, తత్సంశ్రయ=అందు వసించియున్న, ఖర......దుర్లలితములు; ఖరదూషణాదుల=ఖరుఁడు, దూషణుఁడు మున్నగువారి చేతనా=బుద్ధియొక్క, దుర్లలితములు = దుశ్చేష్టలు, అంతకంతకుఁ, దీపింపఁ = అంతకంతకతిశయింపఁగా, దనుజ అతి వికృతచేష్టలు = రాక్షసులయొక్క వికారమగుచేష్టలు, దివిజుల ప్రీతిఁ = దేవతలప్రీతిని, ఉడిగించెఁ = నశింపఁజేసెను, ఇవె నశింపఁజేయునని భావము; అను, చింతఁ, మదినిబెట్టి = మనస్సున నిడికొని, ఆత్మవార్త జరిపెఁ = తనవార్త నడిపెను, తన యావృత్తాంతము వివరించెననుట.

తా. చిత్త చాపల్యమున తనయొక్కయు నెదిరియొక్కయు నంతరము దెలియక పోవుటచే లక్ష్మణుఁడు దీని దుష్ప్రవర్తనకలిగి ఖడ్గమున శ్రవణ నాసికలఁ గోయఁగా, నట్టి తన్నుగాంచి దేవతలు సంతోషింపఁగను, జూచినవారెల్ల నిట్లు మర్త్య సహవాసముగోరి వికృతరూపయయ్యెఁగదా యని నవ్వుచుండఁగా, నిర్లజ్జయై జనస్థానమున కరిగి, అచట వసించు ఖరాదులతో నవమతిం దెల్పెను.

"దేవర." "స్యాలాస్స్యుర్భ్రాతరః పత్న్యాః స్వామినో దేవృదేవరౌ." అమరము "వార్త." "వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంతః." అమరము.

"ప్రీతినుడిగించెఁ" ఇటభావిని భూతమగుటకు; "తావచ్చె సుదర్శనాయుధుఁడు.*" అని పోతనప్రయోగము గలదు.

"మదిచపలత" అంచయానాదులవలె నిదిమిశ్రసమాసమగును, కొన్నిప్రతులలో. "మదిఁజపలత" యనియు, "మతిచపలత" యనియు,

దిద్దియుండుటసాహసము. ప్రాచీనప్రతులలో నెల్ల "మదిచపలత" యనియే కాఁ వచ్చుచున్నది.

"వార్త జరిపెదనుజాతివికృతచేష్టలు." ఇటనుండ్రాజురామన్న వార్తజరిపెదను అని పదచ్ఛేదము గావించెనుగాని ముందరిపద్యమున ఖరప్రయాణము తెల్పఁబడుటచే నిచ్చట భవిష్యత్కాలిక క్రియసందర్భ శుద్ధముగాకున్నది. కావున జరిపెనను భూతకాలిక క్రియయే సమంజసము. కవి యాశయము నిట్లేయుండ నోపును.

భారత.——మదిచఫలతన్, తన్నున్, ఎదిరిన్, కానమిన్, ఇనీ, ఇదినిందార్థకము; తాన్ - దేవరామ = దేవాంగన, లాస్యాది = నృత్యము మొదలగు వానియొక్క, ఇటనాది శబ్దమున గీతవాద్యాదులు సూచితములు; తత్త్వ=యథార్థజ్ఞానముయొక్క, విశ్రుతిన్=ప్రసిద్ధిచే, లాస్యాదులు చక్కఁగా దెలియువనుప్రసిద్ధిచేననుట ; ఆసయై = ఆసపుట్టి, వేల్పులు = దేవతలు, తనరాకపోకలు, కాంచి, ఉబ్బునన్, చెలంగన్, ఉండ నేరక, తన నృత్యాది విజ్ఞానప్రసిద్ధిని దనరాకపోకలకు సంతసించుచుండఁ దానట నుండ నేరక యని భావము ; మర్త్యయోగేచ్ఛన్ = మానుష సమాగమాపేక్షచే, చని, ఇట్లువచ్చెనే, అని, కన్నవారు, నవ్వన్ = పరిహసింపఁగా, దేవాదుల సమాగమమునుఁ దృప్తినందక మనుష్యమాత్రునిం గవయంబూని వచ్చెఁగదా యనిచూచినవారునవ్వఁగా; సిగ్గులేక, ఏమని=ఏమియని, అగ్గలికను=విలాసముచే, జనస్థానంబుచేరి = సభనుచేరి, తత్సంశ్రయ = ఆసభలోనున్నవారి, ఖర=క్రూరమైన, దూషణాదులచేతన్=నిందాదులచేత, నాదుర్లలితములు=నాదుశ్చేష్టలు, అంత కంతకున్, దీపింపన్=అతిశయింపఁగా, ఆత్మవార్త, జరిపెదను=జరుపఁగలను, జాతివికృతిచేష్టలు=నాజాతికిఁ దగిన వికారచేష్టలు, గణికాజాతికిఁదగిన చేష్టలనుట; దివిజుల ప్రీతిన్ ఉడిగించెన్ = దేవతల ప్రీతిని బోఁగొట్టెను, అనుచింతన్, మదిని, పెట్టి; నివాసమున కరిగెనని ముందరి పద్యములోని క్రియతో నన్వయము.

తా. నా లాస్యాదులచే దేవతలు మెచ్చుచుండ నట్టినేను నెదిరిం డెలియక, చూచువారు మనుష్యమాత్రునికై జని యిట్లవమతింపఁబడివచ్చెనే యని పరిహసింపఁగా లజ్జలేక యీ సభకేఁగి యందలివారి దూషణల నెట్లు విందును? దేవతలకు నా యీదుష్కార్యము మూలమునఁ బ్రీతి సడలెఁగదా యని చింతించుచు ;

క. అనివార్యము ఖరవాహిని
దనవార్తపురఃప్రయాణతన్వెడలఁగ రా
మనివాసమున కరిగెను
మన్యునిరూఢతఁగదలియుద్ధృతోత్సాహగతిన్. 79

రామాయణ.—అనివార్యము = అడ్డగింపరానిది, (అట్టి,) ఖరవాహిని = ఖరునిసేన, తనవార్త = తానువచ్చెడువార్త, పురః ప్రయాణతన్ వెడలఁగన్ = తనకంటె ముందుఁదెలియుచుండునట్లు, మన్యునిరూఢతన్ = రోషాధిక్యమున, కదలి, యుత్ = యుద్ధమందు, ధృతోత్సాహగతిన్ = ధరింపఁబడిన యుత్సాహముగల గమనముతో, రామనివాసమునకున్ = రాముఁడుండునెడకు, అరిగెన్ = వెళ్లెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

"ఖరవాహిని." "వాహినీపృతనాచమూః." అమరము.

"మన్యునిరూఢతన్." "మన్యుర్దైన్యేక్రతౌక్రుధి" అమరము.

"యుద్ధృతోత్సాహ" "యుధ్యంతే పరస్పరమితియుత్." "యుధసంప్రహారే." గురుబాలప్రబోధిక.

భారత.—అనివార్య, ముఖరవాహిని=మ్రోఁగుచుఁ బ్రవహించుచున్న, తనవార్త = తనవృత్తాంతము, పురః ప్రయాణతన్, వెడలఁగన్ తనవృత్తాంత మెంతయుఁడచిపెట్టినను నిలువక తనకంటె ముందు జనుల చెవి కెక్కుచుండఁగానని భావము ; మన్యునిరూఢతన్ = శోకాతిశయమున,

ఉద్ధృతోత్సాహగతిన్ = పెకలింపఁబడిన యుత్సాహముగల గమనమున, కదలి, రామ = ఊర్వశి, నివాసమునకున్ అరిగెన్ = తనయింటికరిగెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. అదియంతయును విని § యపుడు వేఱొక చంద
మైచింతనున్న య § త్యాత్మఖేద
జనకుననుంగుప§ట్టిని దగఁ బిల్చి నీ
యాశాపదానంబు § నే నెఱుఁగుదు
మదిఁ జింతపలదునీ § కిదియనిష్టసమాగ
మముగాదు నాదగు§మాటఁ జేసి
ఘనమోదమున నుండు § మనుచు జిష్ణుఁడు సుమి
త్రానందనుఁడు దేర్చెఁ § బూని యంత
ఆ. సార తరబలారి § శాసనోద్దీప్తసం
రంభవిభవుఁ డగుచు § రామవిభుఁడు
భుజవశీకృ తాజి § విజయుండు వేల్పుల
జయజయస్వనాతి§శయము నిగుడ 80

రామాయణ.—అది యంతయును విని = ఖరదూషణాదులు యుద్ధమునకు వచ్చుట యంతయును విని, అపుడు, వేఱొకచందమై = వేఱొకవిధమై, ఇంతకు మున్నుత్సాహవతిగానుండిన దిప్పుడు దుఃఖిత యయ్యెనని భావము, చింతన్ ఉన్న = చింతతోనుండఁగా, అత్యాత్మఖేద = మిక్కిలి దుఃఖించుచున్న, జనకుననుంగుపట్టిని = జనకుని కూఁతును, సీతననుట; తగన్, పిల్చి, ఇదిమొదలు లక్ష్మణునిమాట ; నీయాశ అపదానంబు = నీభర్తయగు రాముని పరాక్రమము, నేన్, ఎఱుంగుదున్ = నేఁ దెలియుదును, మదిన్ = మనస్సున, చింత, వలదు, నీకున్, ఇది = ఈయుద్ధము, అనిష్టసమాగమముకాదు = అనిష్టముయొక్క రాకగాదు,

నాదగుమాటన్ చేసి = నామాటచే, ఘనమోదమునన్ = గొప్పసంతో షముతో, ఉంచుము, అనుచున్, జిష్ణుఁడు = జయశీలుఁడగు, సుమిత్రానం దనుఁడు = సుమిత్ర కుమారుఁడు, లక్ష్మణుఁడనుట ; తేర్చెన్; అంతన్, పూని, సార...విభవుండు; సారతర = మిక్కిలిసారమగు, బల = బలము గల, అరి = శత్రువుల యొక్క, శాసన = శిక్షించుటయందు, ఉద్దీప్త = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, సంరంభవిభవుండు = ప్రయత్నవైభవము గలవాఁడు, అగుచున్, భుజ = బాహువులచే, లక్షణచే బాహుబలమున ననియగును; వశీకృత = అధీనముగాఁ జేసి కొనఁబడిన, ఆజి = యుద్ధము నందలి, విజయుండు = జయముగలవాఁడు, రామవిభుఁడు = శ్రీరాముఁడు, వేల్పుల = దేవతలయొక్క, జయ జయస్వనాతిశయము = జయజయధ్వాన ము యొక్క యతిశయము, నిగుడన్ = వృద్ధికాఁగా; చెండుబెండాడెనని ముందు పద్యముతో నన్వయము ;

తా. రాముని యీ యుద్ధసంరంభమువిని సీత చింతించుచుండ లక్ష్మ ణుఁడామెతో; "నీ భర్తయొక్క బల మేనెఱుఁగుదును. ఇది నీకనిష్టముగా నేరదు నామాటవిను" మని యూరడించెను. నిజబాహుబలమున శత్రువుల సంహరించి యుద్ధమున విజయము పొందఁ దగినరాముఁడు వేల్పుల జయ జయధ్వాన మతిశయించుచుండఁగా ;

"నీయీ శాపదానంబు." "అపదానం కర్మవృత్తం" అమరము.

భారత.——అదియంతయున్, విని = ఊర్వశీశాపము మున్నగు వానిని విని, అపుడు, వేతశోకచందమై = చింతనున్న, అత్యాత్మఖేద జన కున్ = మిక్కుటముగాఁ దనకు దుఃఖము గల్గించుచున్న వానిని, కుమా రుని దుఃఖము చూచి తండ్రియు దుఃఖితుఁ డయ్యెనని భావము; అనుంగు పట్టిని = ప్రియకుమారుని, అర్జును ననుట; తగన్, పిల్చి, నీయీ శాప దానంబు= నీకుఁ గల్గిన యీ యూర్వశీ శాపదానము, నేన్, ఎఱుఁగు దున్, మదిన్, చింత, వలదు, నీకన్, ఇది, అనిష్ట=ఇష్టముగాని, సమ =

సంవత్సరమున, ఆగమము=రాక గలది, కాదు, నీయిష్టమగానివత్సరములో రాదనుట; అజ్ఞాతవాసవత్సరముననే వచ్చునదనుట; నాదగుమాటన్, చేసి ఘనమోదమునన్, ఉండుము = అనుచున్, సుమిత్రానందనుఁడు = సన్మిత్రులకానంద మొసఁగెడి, జిష్ణుఁడు = ఇంద్రుఁడు, తేర్చెన్ = దుఃఖము నుండి తేర్చెను, అంతన్, పూని, సారతర, బలారి = ఇంద్రుని, శాసన = ఆజ్ఞచే, ఉద్దీప్త = ప్రకాశించుచుండు, సంరంభవిభవుఁడు, అగుచున్ రామవిభుఁడు=అభిరామ వైభవముగలవాఁడు, భుజవశీకృతాజి = బాహుబలముచే నధీనముగాఁ జేసికొనఁబడిన యుద్ధముగలవాఁడు, విజయుఁడు = అర్జునుఁడు, వేల్పుల జయజయధ్వానాతిశయము, నిగుడన్, చెండుబెండాడెనని ముందరి క్రియతో నన్వయము.

తా. ఊర్వశీ శాపక్రమమెతిఁగి యర్జునుఁడు దుఃఖించుచుండ దేవేంద్రుఁడు పుత్రశోకముగాంచి యోర్వలేక ప్రియసుతు నతనినిబిల్చి "నీకుఁ గల్గిన శాపక్రమ మేనెఱుంగుదును, నీవిందులకుఁ జింతిలకుము, ఇదినీకనిష్టమగు వత్సరమునరాక, నీ యిష్టమగు నజ్ఞాతవాసవత్సరముననే వచ్చును, కాఁబట్టి నా మాటనమ్మి నీ దుఃఖముడుగు"మని తేర్చెను. అంతనర్జునుఁడును నింద్రానుమతినసురసంహార ప్రయత్నముగలవాఁడగుచు, దేవతలు జయజయ ధ్వానములు సేయుచుండ ;

గీ. సర్వదివ్యాస్త్రదుర్వారసారయుత ని
వాతకవచాదిరక్షోద్విషత్తతులరణ
విహరణోత్సాహదైవతవిమత సేన
పైనడరి చెండుబెండాడెఁ బ్రభుయుతముగ. 81

రామాయణ భారతార్థములు. సమము.

అర్థము.—సర్వ...... సేనపైన్ ; సర్వ దివ్యాస్త్రదుర్వార = ఎల్ల యస్త్రములచేతను నడ్డగింపఁదగని, సారయుత = బలముగల, నివాత

కవచాది రక్షోర్జిత = [రామా. గాలిదూఱఁజాలని కవచమువలెను రక్షణ సామగ్రిచే నూర్జితమైన, భా. ర. నివాతకవచాదులగు రాక్షసులచే సంపాదితమగు,] అతుల = సాటిలేని, రణవిహరణోత్సాహ = యుద్ధవిహారమున నుత్సాహముగల, దైవతవిమతసేనపైన్ = అసురసేనపైని, ప్రభుయుతముగన్ = వారి నాయకులతోఁగూడ, అడరి, చెండు జెండాడెన్ = సంహరించెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. తమిఁదద్ధ్వంస నిమిత్త
ప్రమదదశాస్యుఁ డగునాసురప్రభు కడకేఁ
గి మనోమోదోచితసం
భ్రమతం బ్రణమిల్లె నతనిపాదంబులకున్. 82

రామాయణ. తమిన్ = తొందరపాటుతో, తద్ధ్వంసనిమిత్త ప్రమద = ఖరాదుల నాశమునకుఁ గారణమయిన స్త్రీ), శూర్పణఖయనుట; దశాస్యుఁడు, అగు ఆసుర ప్రభుకడకున్ ఏఁగి = పదితలలు గలవాఁడగు నసురరాజు సమీపమునకు వెళ్లి, రావణుని సమీపించి యనుట; అతని పాదంబులకున్ = ఆ రావణుని పాదములకు, మనః అమోద ఉచిత సంభ్రమతన్ = మనస్సునందుఁగల దుఃఖమునకుఁదగిన సంభ్రమముతో, ప్రణమిల్లెన్ = నమస్కరించెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. తమిన్ = అపేక్షతోడ, తత్ = ఆ నివాతకవచాదుల, ధ్వంసనిమిత్త, ప్రమదదశా = సంతోష దశతోఁగూడిన, ఆస్యుఁడగు = ముఖముగల, ఆ సురప్రభుకడకున్ = ఆ దేవేంద్రుని సమీపమునకు, ఏఁగి= వెళ్లి, కాలకేయాదులు చచ్చుటచే సంతసించు నా దేవేంద్రు నొద్ద కర్జునుఁ డరిగియని భావము; మనోమోద ఉచిత సంభ్రమతన్=మనస్సునందలి సంతో

వమునకుం దగిన సంభ్రమముతో, అతని=ఆ దేవేంద్రుని, పాదంబులకున్, ప్రణమిల్లెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

ఆ. అతఁడుఁ దనయవరజయాకర్ణ నాసాస్ర
ములు నిజాక్షులనఘవిలసనమ్ము
గడు నిగుడ్ప నడిగి యడిగి తత్కథితస
భార్యరామవృత్తకార్యుఁ డగుచు. 83

రామాయణ. అతఁడు = ఆరావణుఁడు, తన యపరజ = తనసోదరి యగు శూర్పణఖయొక్క, ఆ కర్ణనాసాస్రములు = చెవులయందును ముక్కునందునుగల యా నెత్తురులు [భారత పర్యాయమున సాస్రములు నిజాక్షులని యన్వయింపవలసివచ్చుటచే నందులకై యిట నస్రములని బహువచనప్రయోగము గావింపఁబడియెను.] నిజాక్షులన్ = తన నేత్రములందు, అఘవిలసనమ్ము = దుఃఖమువలనియుద్రేకమును, కడున్, నిగుడ్పన్ =వృద్ధి చేయఁగా, శూర్పణఖచెవులుముక్కును దెగి యట నెత్తురు కారుటచూచిన వెంటనే రావణుని నేత్రములందు దుఃఖమెక్కుడుగా నుద్రేకించెనని భావము; అడిగియడిగి = అట్లగుటకుఁ గారణము మాటిమాటికడిగి, తత్కథిత......కార్యు-డు; తత్ = ఆశూర్పణఖచే, కథిత = చెప్పఁబడిన, సభార్య=భార్యయగు సీతతోఁగూడిన, రామ=రాముని, వృత్త=అతీతములగు, కార్యుఁడు=కార్యముగలవాఁడు, అగుచున్, అతఁడట్లు కర్ణనాసాచ్ఛేదమునకుఁగారణమడుగ శూర్పణఖ రామునిచే జరిపింపఁబడిన వృత్తాంతమెల్ల విస్తరించిచెప్పెనని భావము; తదా శ్రమంబునకు వచ్చెనప్పుడనిముందన్వయము.

“అస్రములు.” “అస్రమశ్రుణి శోణితే.” అమరము.

“అఘవిలసనమ్ము.” “దుఃఖాంహోవ్యసనేష్వఘం.” అమరము.

భారత. అతఁడు=ఇంద్రుఁడు, తనయ=కుమారుని, వర=శ్రేష్ఠమైన, జయాకర్ణనా = విజయము వినుటవలని, సాస్ర = ఆనందబాష్పములతోఁ

గూడిన, నిజాక్షులు=తన నేత్రములు, అనఘవిలసనమ్ము = దుఃఖరాహిత్యము వలనివికాసము, కడుఁ, నిగుడఁ = అతిశయింపఁగా, కుమారుఁడగు నర్జునుని యాజయ వృత్తాంతము వినినంతన యింద్రుని నేత్రముల నానంద బాష్పములుగల్గి, సంతోషమువలని విలాస మభివృద్ధినందెనని భావము; అడిగి యడిగి=సంతోషాతిశయముననా వృత్తాంతము మరల మరల నడిగి, తత్కథిత=ఆ యర్జునునిచేఁ జెప్పఁబడిన, సభ ఆర్య=సభయందలి పెద్ద వారికి, రామ = మనోజ్ఞమగు, వృత్త= జరిగిన, కార్యుఁడు, యుద్ధకార్యము గలవాఁడగుట, అగుచుఁ, ఒసఁగెనని యుందన్వయము.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. తనకారుణ్యము మిక్కిలి
గను దామరగమిఁ దలిర్పఁ గాఁ గ్రక్కునలే
చినిజాసనార్ధభాగం
బునఁదనయున్న తగభీర మూర్తినునుచుచున్. 84

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. [రామాయణ.] తనకుఁ ఆరుణ్యము = రావణునకెట్టిఁ దనము, [భారత.] తనకారుణ్యము = ఇంద్రునిదయ, మిక్కిలి, కను దామరగమిఁ = తామరలవంటి కన్నులసమూహమున, తలిర్పఁగాఁ, గ్రక్కునఁ = తటాలున, లేచి, నిజ=తనయొక్క, ఆసనార్ధభాగంబునఁ = ఆసనమునందలి సగముభాగమున, ఉన్నత గభీరమూర్తిఁ = ఉన్నతమై గంభీరమైన శరీరమును, ఉనుచుచుఁ.

తాత్పర్యము సుగమము.

గీ. దివ్యకోటీరమాహార తీవ్రశక్తి
యుద్ధసమానకునాకీశుఁ డొసఁగె నీన

రుండు మద్బంధువై రమా స్థిరూఢినిర్వ
హించె నెఱవేరెఁ జెప్పెడి దేమియనుచు. 85

రామాయణ. దివ్యకోటీ......శక్తిన్; దివ్య = దేవతలయొక్క, కోటీ = సమూహముయొక్క, రమా = ఐశ్వర్యమును, హర = అప హారించునట్టి, తీవ్రశక్తిన్ = తీక్ష్ణమగుశక్తిని, అధికశక్తినసుట; యుద్ధ సహునకున్ = యుద్ధ మొనర్ప శక్తుఁడగు, నాకున్, రావణున కనుట; ఈశుఁడు = శివుఁడు, ఒసఁగెన్ = ఇచ్చెను, ఈనరుండు = ఈమనుష్యుఁడు, రాముఁడనుట; మద్బంధు వైరము = నా బంధువులతోడిద్వేషమును, ఆరూఢిన్, స్థిరముగా, నిర్వహించెన్ = జరిపెను, నెఱవేరెన్ = వాని కార్యము పూర్తియాయెను, చెప్పెడిదేమి, అనుచున్ = అనుచు, నాజ్ఞాతులతో నీమనుష్యమాత్రుఁడుద్వేషము పూర్తిచేసికొనెనుగా, ఇఁకనేమి చెప్పుట యని భావము; ఇతఁడిట్లొనర్ప నూరకుండిన శివుని మెప్పువడసి నేఁబొందిన యాశక్తి వృథయేకదాయని యాతఁడు తలఁచెననుట సూచితము.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. నాకీశుఁడు = దేవేంద్రుఁడు, ఈనరుండు = ఈయర్జునుఁడు, మద్బంధువై = నాకుఁజుట్టమై, రమారూఢిన్ = సంపదయొక్క స్థైర్యమును, నిర్వహించెన్, నెఱవేరెన్ = నా కార్యము పూర్తియాయెను, అనుచున్, ఆహర తీవ్రశక్తి యుద్ధ సహునకున్ = శివునియొక్క తీవ్రశక్తిగల యా యుద్ధము నోర్చినవానికి, అర్జునున కనుట; దివ్యకోటీరము = దివ్యకిరీటమును, ఒసఁగెన్ = ఇచ్చెను;

"కోటీరము." "కిరీటే, ఇంద్రగోపక్రిమౌ, ఇంద్రచాపె, ఇంద్రే, నకులే." శబ్దార్థ కల్పతరువు.

నరనారాయణులలోని నరుఁడర్జునుఁడై జనించు కతమున నాతనికి నరుఁడను పేరుగల్గెను. ఈవిషయము జామదగ్న్యుఁడు సుయోధనునకు

దంబోద్భవ చరిత్రము చెప్పిన సందర్భమున “నరుఁడు సేనఁగూల్చి యాత
నిభంగపెట్టి పట్టివిడిచెనట్టి యమ్మహాత్ములిపుడు పార్థుఁడనఁగఁ, గృష్ణుఁడనఁగ
లీలార్థకలిత జన్ములైరి.” అని కలదు. భారతము. ఉద్యోగపర్వము.

సీ. అప్పుడు దనమది యందుఁ దద్విజయ వా
 ర్తాశ్రవణంబుచే నశ్రమోత్థ
మగుమన్యుకలననిలాత్మజయమలస
 ద్రూపప్రవృత్తిమాధుర్యమడఁపఁ
త్వరితభవ్యస్వాంతవర్తనోచితతీర్థ
 యాత్రానల్ప తపోమహత్త్వసాధు
సహచరీకృతసింహశరభశార్దూలకు
 మారీచరాక్షసు నమత్తతరుణ
గీ. హరిణమైరామపర్ణశా లాంచితవన
భూములబెడఁగు దృక్పర్వముగ మెలఁగుచుఁ
బ్రబలుమార్తాండసంతతిప్రభువు మోస
పుచ్చుటకు నంచితా మోదమచ్చుపడఁగ. 86

రామాయణ. అప్పుడు, తనమదియందు = తనమనస్సున, తద్విజయ వార్తా శ్రవణంబుచేన్ = ఆరాముని జయవార్తయొక్క యాకర్ణనముచేత, అశ్రమ, ఉత్థమగు = సులభముగాఁగల్గిన, మన్యుకలనన్ = కోపమహిమను, రాముని విజయవార్త వినఁగనే రావణునకుఁ గోపముగల్గెనని భావము; అశ్రమోత్థమన నప్రయత్నముగనే కల్గెననుట; ఇలాత్మజ......మాధుర్యము; ఇలాత్మజ = సీతయొక్క, అమల = నిర్మలమైన, సద్రూప=మంచి రూపము యొక్క, ప్రవృత్తి = వార్తయొక్క, మాధుర్యము = పెంపు, అడఁపన్ = పోఁగొట్టఁగా, రామవిజయము వలనఁగల్గిన క్రోధము సీతా రూపశ్రవణ మాధుర్యమున నణఁగిపోయెనని భావము; త్వరిత=శీఘ్రముగా, భవ్య=

కాఁబోవు, స్వ+అంత వర్తన = నాశవర్తనకు, ఉచిత = తగిన, తీర్థ = సేవగు, యాత్ర = ప్రయాణమును, చల్పి = చేసి, తనకు మరణ మాసన్నము కాఁబోవుచున్నందున నందులకు ద్వారమగు యాత్రయొనర్చెనని భావము; తపోమహత్త్వసాధుః = స్వతపో మాహాత్మ్యమున సాధుత్వమందిన వానిని, తపస్సువలన శాంతతనూతని పూర్వపు క్రౌర్యమునణఁచి సాధుత్వ మల వడఁజేసెనని భావము; సహచరీకృత సింహశరభ శార్దూలకుః = సహవాసీకృతములైన, సింగమును, శరభమును, పులిని గలవాఁడు, పైరెండును మారీచునకు విశేషణములు; [శార్దూలకుః అని యిటస్వార్థమున కప్ వచ్చెను.] మారీచ రాక్షసుః = మారీచుఁడను రాక్షసుని, మత్తతరుణ హారిణమై=మదించినట్టియు, యౌవనయుక్త మగునట్టియు జింకయై, రామ పర్ణశాలాంచిత భూముల బెండగు=రాముని పర్ణశాల సమీపమున నొప్పుచున్న వన భూముల యందును, దృక్పర్వము కః మెలఁగుచుః = కనులపండువగు నట్లు మెలఁగుచు, ప్రబలు = వృద్ధినందుచున్న వానిని, ఇదియును మారీచునికి విశేషణమగును; మార్తాండ సంతతిప్రభుః = సూర్యవంశపు రాజగు రాముని, మోసపుచ్చి, వంచించి, అంచి = అంపి, తాః =రావణుఁడు, మోదము అచ్చుపడఁగః = సంతోష మతిశయింపఁగా, తదాశ్రమంబునకు వచ్చెనని ముందన్వయము.

"ప్రవృత్తి" "వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంతః." అమరము.

"శరభ" ఇదిఎనిమిది కాళ్లుగలిగి యూర్ధ్వ నయనమై సింహమును జంపెడి మృగము. "అష్టపాదూర్ధ్వనయనశ్శరభో వనగోచరః." అని భారతము. "శృణాతిసింహమితి శరభః. శౄహింసాయాం." గురుబాల ప్రబోధిక.

భారత. అప్పుడు, తనమదియందున్ = తన మనస్సున, ధర్మజుని మనస్సునం దనుట; తద్విజయవార్తా అశ్రవణంబుచేః = ఆ విజయుని (అర్జునుని) వృత్తాంతముయొక్క వినఁబడమిచే, తెలియకుండుటచే ననుట;

అశ్రమ × ఉత్థమగు = తగ్గువడక జనించిన, మన్యుకలన్ = దుఃఖాతిశయముచే, అనిలాత్మజ......మాధుర్యము; అనిలాత్మజ = భీముని యొక్కయు యమ = కవలయొక్కయు, నకుల సహదేవులయొక్కయు ననుట; లసత్ = ప్రకాశించుచున్న, రూప ప్రవృత్తి మాధుర్యము, అడఁపన్, అర్జునునివార్త దెలియక చింతిలుచునుండు ధర్మజునకా చింతా భరమునఁదన యొద్ద నుండు భీమనకులసహదేవుల సందర్శన మాధుర్యము గూడఁదగ్గెనని భావము; త్వరిత = తొందర పడుచుండు, భవ్య=శుభమగు, స్వాంతవర్తన= మనో వ్యాపారమునకు, ఉచిత = తగిన, తీర్థయాత్రసల్ప = పుణ్యక్షేత్ర యాత్ర యొనర్ప, ధర్మజుఁడర్జునుని వెదుకవలయునను త్వరాతిశయమున నందులకనువగునట్లు తీర్థయాత్ర సల్పఁబూనెనని భావము; తపోమహత్త్వ = తపోమహిమచే, సాధు = లెస్సయగునట్లు, సహచరీకృత = సహాయము గాఁజేయఁబడిన, సింహ, శరభ, శార్దూల, కుమారీ = పెంటిపిల్లలయందు, చరాక్ష = తగులుచున్న కన్నులుగల, మిక్కిలి ప్రీతిచేఁ జూచుచున్న వనుట; సుమత్త= మిక్కిలి మదించిన, తరుణ హరిణమై = యౌవనవంత ములగు జింకలుగలదై, తపోమాహాత్మ్యమున జింకపిల్లలు భయలేశములేక సింహశరభాదికుమారికల యందు మోహము గలిగియున్నవని భావము; ఇట నుండు జంతువులు పరస్పర వైరముమాని మెలఁగుచున్నవని పిండి తార్థము; రామ = మనోహరమగు, పర్ణశాల = మహర్షుల పర్ణశాలలచే, అంచిత = ఒప్పుచున్న, వనభూములు, బెడంగు=అందము, దృక్పర్వముకన్ = కన్నుల పండువు గాఁగా, మెలఁగుచున్, ప్రబలు, మార్తాండ సంతతి ప్రభువున్ = సూర్య పుత్రునకు సంబంధించిన రాజును, యమతనూజుఁడగు ధర్మపుత్రుననుట; లేక ప్రభుశబ్దము పుత్రవాచకముగా నొనర్చికొనినచో యమపుత్రునని యర్థమగును; మోసపుచ్చుటకున్, అంచిత = ఒప్పుచున్న, ఆ మోదము, అచ్చుపడఁగన్; జటుఁడువచ్చెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయింప వలయును;

"మన్యుకలన్." "కలాశిల్పే గారవేచ." అమరము.

క. ఘన దర్పోన్మూలిత బహు
ము నిజటుఁడను పరమకలుషకమూ ర్తియసురకాం
తి నికేతనమై యతిభా
వనియతిఁ బ్రకటించునట్టి వర్ణ్యాకృతితోన్. 87

రామాయణ. బహుదర్ప + ఉన్మూలిత, మునిజటుఁడు = మిక్కుటమగు గర్వమునఁబెకలించి పాఱవేయఁబడిన మునుల జడలుగలవాఁడు, గర్వమున మహర్షులకెల్ల హింసగలిగించు వాఁడని భావము; అనుపరమ కలుషమూ ర్తి = అశాంత పాపాత్ముఁడు, అసుర = రాక్షసుఁడు, రావణుఁడనుట; కాంతినికేతనమై = కాంతికి స్థానమై, యతిభావ= సన్న్యాసిత్వముయొక్క, నియతిన్ = నియమమును, ప్రకటించునట్టి, వర్ణ్య = వర్ణింపఁదగు, ఆకృతితోన్; ముందుపద్యముతో నన్వయము;

తా. నిజగర్వముచేఁ బెక్కుఋషుల జడలను బెకలించి పాఱవైచిన వాఁడును, అత్యంత పాపాత్ముఁడు నగు రావణుఁడు యతి భావము ప్రకటించు నాకారముతో;

భారత. ఘనదర్ప, ఉన్మూలిత బహుముని, జటుఁడను = జటుఁడను పేరుగల, పరమ కలుషమూ ర్తి = అసుర, కాంతినికేతనమై = కాంతికి స్థానమై, అతి భావనియతిన్=అత్యంతమగు భావనిర్ణయమును, ప్రకటించునట్టి, వర్ణి = బ్రహ్మచారియొక్క, ఆకృతితోన్; ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

తా. దర్పోన్మూలిత మునియగు జటుఁడను పాపాత్ముఁడగునసుర బ్రహ్మచారి రూపముతో; "వర్ణ్యాకృతి." యణాదేశసంధి. "ఇకో యణచి." పాణిని.

వ. తదాశ్రమంబునకు వచ్చెనప్పుడు. 88

క. కుతుకంబున మహితనయా
పతిత దనుజవంచన ప్రపంచన మృగధీ
చతురిమము లేక తానా
శ్రితబుద్ధిం జూచి యుల్లసిల్లెడు మదితోన్. 89

రామాయణ. కుతుకంబునన్ = కౌతూహలముతో, మహితన యాపతి = రామునియొక్కయు, తదనుజ = అతని తమ్ముఁడగు లక్ష్మణుని యొక్కయు, వంచన ప్రపంచన = వంచించుటను బ్రకటించుచున్న, మృగ ధీచతురిమములు = మృగరూపమగు మారీచునియొక్క బుద్ధిచాతుర్యములు, ఏకతానాశ్రిత = ఏకాగ్రమగు నట్లాశ్రయింపఁ బడిన, బుద్ధిన్, చూచి, ఉల్లసిల్లెడుమదితోన్ = సంతోషించెడు చిత్తముతో; క్షితిజను జేరెనని యుందన్వయము;

తా. రావణుఁడు రామలక్ష్మణుల వంచించుటను బ్రకటించు మృగ రూపుఁడగు మారీచుని బుద్ధిచాతుర్యము నేకాగ్ర బుద్ధితోఁగాంచి సంతసించి;

"ప్రపంచన," 'ప్ర' యను నుపసర్గ పూర్వకమగు 'పచవిస్తారే' యనుధాతువునఁ గర్తరి ల్యుడంతము.

"ఏకతానాశ్రిత" "ఏకతానోనన్యవృత్తిః." అమరము.

భారత. కుతుకంబునన్, మహిత... ..చతురిమము; మహిత = శ్రేష్ఠ మైన, నయ = ధర్మమార్గమున, ఆపతిత = వచ్చిన, దనుజ = రాక్షసుని, వంచన = కపటముయొక్క, ప్రపంచన = ప్రతిపాదకతయొక్క, మృగ = తెలియుటలోని, ధీ = బుద్ధియొక్క, చతురిమము = చాతుర్యము, లేక, ...మ్ము వంచించుటకు బ్రహ్మచారి వేషముతో వచ్చెననుట దెలియక యుని ...వము; తాను = ధర్మరాజు, ఆశ్రితబుద్ధిన్ = ఆశ్రితుఁడను బుద్ధిచే, చూచి, ఉల్లసిల్లెడు మదితోన్; క్షితిజనపతిచేర ననుకూలించెనని ముందరి ...న్వయమునఁ గర్తయుఁ గ్రియయుఁ గలవు;

తా. ధర్మమార్గమున నుండువానివలె వచ్చిన జటాసురుని యా వంచనాప్రకార మెఱుఁగక యాతఁడాప్తుఁడని ధర్మజుఁడు సంతుష్టబుద్ధితో;

"మృగధీ." "మృగ అన్వేషణే" అనుధాతువుమీఁద అచ్ప్రత్యయాంతము.

క. క్షితిజనపతి సన్నిధియం
దతని మహితవృత్తిఁ జేరననుకూలించెన్
మతియతి విశ్వాస సమ
న్వితగ దృఢతరాఘవసతిఁ నిశిచరుఁడంతన్. 90

రామాయణ. క్షితిజన్ = సీతను, అపతిసన్నిధియందున్ = భర్తలేని సమయమునందు, అతనిమ = తగ్గని, హితవృత్తిన్ = మంచివానివలె, చేరన్ = రాఁగా, రాఘవ సతి = రాముని భార్య, మతి = తనబుద్ధి, అతి విశ్వాస సమన్వితకన్ = మిక్కిలి నమ్మకముగలది కాఁగా, దృఢతన్ = స్థైర్యముచే, అనుకూలించెన్ = సీతాకృత సత్కారములంద రావణునకను కూలించెను, అంతన్, నిశిచరుఁడు = రాక్షసుఁడు, రావణుఁడనుట; హరించెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయము;

తా. రాముఁడు సమీపమున లేనందున మిక్కిలి మంచివానివలె రావణుఁడు చేరుటచే సీత యత్యంత విశ్వాస సమన్వితకాఁగ నామెవలని సత్కారములంద నాతని కనువయ్యెను; అంతరావణుఁడు;

భారత. మతి = బుద్ధి, ధర్మపుత్రుని బుద్ధియనుట, అతివిశ్వాస సమన్వితకన్, = అధికవిశ్వాసము యుక్తముకాఁగా, ఇది జటాసురుఁడు చేరుటకు హేతువగును; దృఢతర + అఘవసతి = మిక్కుటమగు పాపమున కునికిపట్టగు జటాసురుఁడు, క్షితి జనపతి సన్నిధియందున్ = ధర్మపుత్రుని సమీపమునందు, మహితవృత్తిన్ = అతనిన్, చేరన్, అనుకూలించెన్,

అంతన్ = పిమ్మట, నిశిచరుఁడు = ఆరాక్షసుఁడు. హరించెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయము;

తా. ధర్మజుఁడత్యంత విశ్వాస యుక్తుఁడుగా నుండుటచేఁ బాప బుద్ధియగు జటాసురునకు మంచివానివలె నాతనిం జేర ననుకూలించెను. అంత నారక్కసుఁడు;

తరల. గుణవిదూరతసంధిలన్ శ్రుతిఘోరనిష్ఠురదుష్టభా
షణము లాడుచుఁ దద్వసత్యుటజంబుఁ జొచ్చి స్వరూపభీ
షణత నాయమనందనున్నతశౌర్యవిశ్రుతితో సగ
ర్హణతఁబట్టిహరించెఁదత్ప్రమదాపహారముమున్నుగాన్. 91

రామాయణ. గుణవిదూరత సంధిలన్ = సద్గుణదూరత గల్గఁగా, దుర్గుణయుక్తుఁడై యనుట; శ్రుతి.........భాషణముల్; శ్రుతి=చెవులకు, ఘోర=క్రూరమైన, నిష్ఠుర = పరుషములైన, దుష్టభాషణముల్ = దుర్భాషలు, ఆడుచున్ = పలుకుచు, తద్వసతి + ఉటజంబు, చొచ్చి = ఆమె యుండు పర్ణశాలం బ్రవేశించి, స్వరూపభీషణతన్ = భీకరమగు తన యాకారముతో, ఆయమన్ = ఆ సీతాదేవిని, అందున్ = అచ్చట, అనున్నత=నీచమగు, శౌర్యవిశ్రుతితోన్= పరాక్రమప్రాసిద్ధ్యముతో, సగర్హణతన్ = నిందతోఁ గూడుటతో, తత్ప్రమదాపహారము మున్నుగాన్ = ఆమె సంతోషము నపహరించుట ముందు గలుగునట్లుగా, పట్టి హరించెన్= అపహరించెను.

తా. గుణహీనుఁడగు రావణుఁడు శ్రుతికటువులగు పరుషభాషణము లాడుచు సీతయుండు పర్ణశాలం బ్రవేశించి, తన రూపుంజూపి భీతిలఁ జేసి తన్నాలమున నామె సంతసము నశింపఁగా, నామెంబట్టి హరించెను;

భారత. గుణ విదూరత సంధిలన్ = భీముని దూరగతత్వము కలుగఁగా, భీముఁడు చెంతలేకుండఁగాననుట; శ్రుతి ఘోరనిష్ఠుర దుష్ట

భాషణముల్, ఆడుచున్, తత్ వసతి = ఆధర్మజుఁడుండు, ఉటజంబు, చొచ్చి, స్వరూపభీషణతన్, ఆయమనందనున్ = ఆ ధర్మజుని, నతశౌర్య విశ్రుతితోన్ = అణఁగిన పరాక్రమఖ్యాతితో, కపటముతో ననుట; తత్ప్రమదాపహారము మున్నుగాన్ = అతని భార్యయగు ద్రౌపదీహరణము మున్నుగా, సగర్వాణతన్, పట్టి హరించెన్ = ఆ ధర్మజుం గూడఁ బట్టి హరించెను;

తా. భీముఁడు లేనిసమయమున జటాసురుఁడుటజముచొచ్చి తన రూపము ప్రకటించి క్రూరవాక్యములు పల్కుచు, ద్రౌపది మున్నుగా నా ధర్మజుని హరించెను;

"గుణ విదూరతన్." "గుణః ప్రధానే శబ్దా దా మౌర్వ్యాం సూదే వృకోదరే." విశ్వనిఘంటువు

"తద్వసత్యుటజంబు." "సంస్త్యాయ ముటజం ధామ." అమరము. తరళలక్షణము. "జలరుహాహితసోదరీముఖచంద్రచంద్రికలావటన్, గొలఁదిమీఱఁగ లోచనంబుల గ్రోలి యొప్పుమహాసుఖిన్, బలుకుచో నభరంబులున్ బివపన్ సజంబు జగంబులున్, జెలువుగాఁ దరళంబునోలి రచింతురంధకజిద్యతిన్." ఛందోదర్పణము.

క. నానాప్రకారదీనవ
చోనిచయము నడపుధర్మసూతినిసతి న
ద్దానవవరుఁ డట్లు నిజ
స్థానమునకుఁ గొనుచు గగనసరణిం జనఁగన్. 92

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థ. నానాప్రకార= పెక్కువిధములగు, దీనవచోనిచయము = దీనవాక్యముల సమూహము, నడపు, పెక్కువిధములుగా దీనత్వముతోఁ బల్కుచున్నయని భావము; ధర్మసూతిని, సతిన్, అద్దానవవరుఁడు [రామాయణ. ధర్మమునకుఁ గాగణ

మగు నా సీతాదేవిని. ఆ రావణుఁడు, భారత. ధర్మరాజును ద్రౌపదిని నా జటాసురుఁడు,] అట్లు, నిజస్థానమునకుఁ, కొనుచున్ = గ్రహించుకొని పోవుచు, గగన సరణిన్ = ఆకాశమార్గమున, చనఁగన్.

తాత్పర్యము సుగమము ;

వ. అదియంతయు విని కోపోద్దీపితుం డగుచు నడ్డంబు పఱతెంచి.

చ. తిరుగుము పోకుపోకుమని తిట్టుచు వాని నెదిర్చి విక్రమో
ద్ధురుఁ డగుచున్ మహాబలసుకతుండపతత్త్రపదోర్జితప్రహా
రరభసభీషణం బగుదురం బొనరించె జటాయువంత నా
నిరుపమబాహుసాహసవినిద్రునిచేత నడంగె నెంతయున్.

రామాయణ. తిరుగుము, పోకు, పోకుము, అని, తిట్టుచున్ = దూషించుచు, జటాయువు = జటాయువను గ్రద్ద, వానిన్ = ఆ రావణుని, ఎదిర్చి, విక్రమ×ఉద్ధురుఁడగుచున్ = పరాక్రమమున గొప్పవాఁడగుచు, మహాబల........భీషణంబగు; మహాబల = మిక్కిలి బలముగల, మిగుల దృఢమగునట్టి; సుతుండ = చక్కని ముఖము యొక్కయు, పక్షులకు ముఖ కార్యములన్నియు ముక్కుతోడనే జరుగుటచే ముక్కుయొక్క యని భావము; పతత్త్రి = ఱెక్కలయొక్కయు, పద= పాదములయొక్కయు, ఊర్జిత ప్రహార = గొప్పదెబ్బలయొక్క, రభస = వేగముచే, భీషణం బగు = భయంకరమగు, దురంబు = యుద్ధము, ఒనరించెన్ = చేసెను. అంతన్ = పిదప [ఆ జటాయువు] నిరుపమ........వినిద్రునిచేతన్ ; నిరుపమ = సాటిలేని, బాహుసాహస = భుజబలమున, వినిద్రునిచేతన్ = జాగరూకుఁడగు వానిచే, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, అడంగెన్ = అణఁగెను ;

తా. జటాయువు సీతను హరించుకొని పోవుచున్న రావణునితోఁ దిరుగుము, పోకు, పోకుమని దూషించుచు నతని నెదిర్చి దృఢమగు తన

ముష్కలతోడను, అక్కలతోడను, పాదములతోడను ప్రహరించి భీ
యుద్ధ మొనర్చెను. అతడు బాహు బలశాలియగు రావణునిచే గతబ
డాయెను ;

"సుతుండ." "వక్త్రాస్యేవదనం తుండః." అమరము

" పతత్త్రి." " గరుచ్ఛక్షశ్చదఃపత్రం పతత్త్రించ తనూరుహం
అమరము.

భారత. తిరుగుము, పోకు, పోకుము, అని, తిట్టుచుక్, వానిక్
ఆజటాసురుని, ఎదిర్చి, విక్రమోద్ధురుఁడు, అగుచుక్, మహా బలసుతుండ
వాయునందనుఁడు, అపతత్ = జాఱని, త్రప = సిగ్గుగల, సిగ్గును విడు
వనుట ; శౌర్యముగలవని భావమగును; ఇది బాహువులకు విశేషణ
దోర్జిత = బాహువులచే నభ్యసింపఁబడిన, ప్రహార = గుద్దులయొక్క
రభస భీషణంబగు = వేగమున భయంకరమగు, దురంబు, ఒనరించెక్
జటా+ఆయువు = జటాసురునాయువు, అంతక్, నిరుపమ, బా
సాహస, వినిద్రునిచేతక్ = జాగరూకుఁడగు భీమునిచే, ఎంతయుక్
అడంగెక్ = అణఁగెను. జటాసురునాయువు ముగిసెనని భావము ;

తా. భీముఁడు తిరుగుము పోకు పోకుమని యాజటాసురు నెది
పిడికిటిదెబ్బలచే యుద్ధమొనర్చెను. అంత నా జటునాయువు ము
యాతఁడు మరణించెను.

" దోర్జిత." " భుజబాహూ ప్రవేష్టోదోః," అమరము.

వ. అక్కాలంబునందు.

సీ. తనప్రియ మును వేడ్కకెనుపు శోభిలఁ గృష్ణ
సారంబు సౌవర్ణసారసమధి
కశ్రీలఁ గ్రాల నొక్కొటి దైవగతిఁజూచి
తాదృగబ్జముల కుత్కంఠ వెంచి

నలిఁ దదానయనంబునకుఁ బంపఁ దానిఁ జే
యుంగ నబ్బక దానవాంతకుండు
రామభద్రుండు కరంబు దూరంబుగా
నరిగి యంతటను దా మురలుదృష్టి
గీ. కొనరుఁగైకొని పౌలస్త్య ఘననియుక్త
తచ్చమూరు దర్ప మడంచి త్రాస చకిత
దారవచ నాగతభ్రాతృవర్ణనమున
మానసములోన మోదంబు పూనెనంత. 96

రామాయణ. తనప్రియ = తనకాంత యగుసీత, మును = మున్ను, వేడ్కపెనుపు శోభిలన్ = వేడుక యతిశయించుచుండఁగా, ఉత్సుకయై యనుట; కృష్ణసారంబు = జింక, సౌవర్ణ సారసమధికశ్రీలన్ = సువర్ణ వికారమయి సారవంతమగుటచే మిక్కిలి గొప్పవగు కాంతులచే, క్రాలన్ = ప్రకాశింపఁగా, ఒక్కటి = ఒక్కదానిని, దైవగతిన్ = దైవవశమున, చూచి, తాన్ = సీత, వృగబ్జములన్ = తామరలవంటి నేత్రములను, ఉత్కంఠ పెంచి = అపేక్షయతిశయించి, మిక్కిలివాంఛ గలిగియనుట; నలిన్ = కోరిక చే, తదానయనంబునకున్ = దానిందెచ్చుటకు, పంపన్, దానిన్ = ఆసీతయొక్క యపేక్షను, చేయుంగన్ = ఒనర్చుచుండ, అబ్బక = అదిపట్టు వడక, దానవాంతకుండు = రాక్షససంహారి, రామభద్రుండు = శ్రీరాముఁడు, కరంబు దూరంబుగాన్ అరిగి = కడుదూరము వెడలి, అంతటను, తాన్, మురలుదృష్టికిన్ ఒనరన్ కైకొని = తిరిగివచ్చెడు ప్రయత్నమున కింపుఁ బూని, పౌలస్త్య = రావణునిచే, ఘన = గొప్పగా, పూర్ణముగాననుట; నియుక్త = నియోగింపఁబడిన, నిర్బంధ పూర్వకముగా నియోగింపఁ బడినయని భావము; తచ్చమూరు = ఆజింకయొక్క, దర్పము, అడంచి = అణఁగించి, సంహరించి యనుట; అంతన్, త్రాస = భయముచే, చకిత = భీతిలిన, దార = భార్యయొక్క, సీతయొక్కయనుట, వచన = మాటచే,

ఆగత = వచ్చిన, భ్రాతృదర్శనమునన్ = సోదరుఁడగు లక్ష్మణుని దర్శనమున, మానసములోన్ =మనస్సున, అమోదంబు = దుఃఖమును, పూనెన్. రాముఁడు రావణుచులకై సీత భీతిలి పలికిన పలుకులచే లక్ష్మణుఁడు రాఁగ నాతఁడట్లామె నొంటరిగా విడిచివచ్చుటచే రాముఁడెంతయు దుఃఖమునందె నని భావము ;

కృష్ణసార. '' ''కృష్ణేన, నీలవర్ణేనసారః, కృష్ణసారః;'' గురుబాల ప్రబోధిక ;

'' చమూరు; '' '' కదలీకందలీ చీనశ్చమూరుప్రియకావపి, సమూరు శ్చేతిహరిణా అమీ అజినయోనయః. '' అమరము.

భారత. తనప్రియమును, వేడ్కపెంపును = వినోదాతిశయమును, శోభిలన్ = ప్రకాశింపఁగా, కృష్ణ = ద్రౌపది, సారంబు = శ్రేష్ఠమైన, సౌవర్ణసారసము = బంగారు తామర, అధికశ్రీలన్, క్రాలన్, ఒకటి, దైవగతిన్, చూచి; మిక్కిలిసుందరమగు బంగారుతామరయొకటి దైవ యోగమునఁగాన్పింప దానిని జూచి ; తాదృక్ అబ్జములకున్ = అట్టితామ రలకు, ఉత్కంఠ, పెంచి, నలిన్ =వాంఛచే, తదానయనంబునకున్, పంపన్ = భీముని బంపఁగా, దానిన్, చేయంగన్, అబ్బక, దానవాంతకుండు=ఆబకా సురుంజపిన భీముఁడు, రామభద్రుఁడు = ఒప్పెడి శుభము గలవాఁడు, కరంబుదూరంబుగాన్, అరిగి, అంతటను, దృష్టికానరున్ = కంటికింపగు వానిని, కైశోని, పౌలస్త్య = కుబేరునిచే, ఘననియుక్త = ఘనమానట్లు గా నియోగింపఁబడిన, తత్ = ఆ, చమూ = సేనయొక్క, ఉరు = గొప్ప దగు, దర్పము, అడంచి, త్రాసచకిత = జటునిదుశ్చేష్టితమువలనిత్రాస మున భీతిలిన, దార = భార్యయైనద్రౌపదియొక్క , వచన=మాటలచే, ఆగత=వచ్చిన, భ్రాతృదర్శనమునన్ = అన్నదమ్ములఁ జూచుటచే, మాన సములోనన్, మోదంబుపూనెన్ = సంతోషమందెను; అంతన్,

రావణునివలెఁ గుబేరుఁడునుబులస్త్యునిమనుమఁ డగుటచేనీపేరువాని కిని దగియున్నది. "చమూ," "పృతనావాహినీచమూః." అమరము.

క. ముగుద యెఱుంగక పంచినఁ
దగునే యి ట్లేఁగుదేర? 1 తమ్ముఁడ! యౌద్ధ
త్యగరిష్ఠయక్షరక్షో
విగాథ మీయడవి యిదివి1వేకము తెఱఁగే? 97

అవతారిక. ఇట రామాయణ పర్యాయమున రాముఁడు లక్ష్మణుని తోడను, భారత పర్యాయమున ధర్మజుఁడు భీముని తోడను బల్కినట్టి పల్కులు జంటింపఁబడియెను. ఇట్టి యిర్వురవాక్యములు శ్లేషాదులచే ద్వ్యర్థకములుగాక యేకార్థకములగు చున్నవి.

రామయణ భారతార్థములు సమము. ముగుద [రామయణ. సీత, భారత. ద్రౌపది] ఎఱుంగకపంచినన్ = తెలియక పంపినను, తమ్ముఁడ [రామాయణ. లక్ష్మణుని సంబోధన, భారత, భీమునందలి వాత్సల్యమునం బిలుచుట,] ఇట్లేఁగుదేరన్ తగునే = ఇట్లు వచ్చుట దగునా, ఈ యడవి, ఔద్ధత్యగరిష్ఠ=మిక్కిలియౌద్ధత్యముగల, యక్ష రక్షః = యక్షుల చేతను, రాక్షసులచేతను, విగాఢము = దట్టమగునది, ఇది=ఇట్లు వచ్చుట, వివేకము తెఱఁగే= తెలివియొక్కవిధమా, ఇది తెలివిగలవాఁడొనర్పవలసినది యాయనుట;

తాత్పర్యము సుగమము,

వ. అనియతనింబలుకుచు. 98

ఆ. అంతనిజమహాశు 1 గాధిక్యసంప్రాప్తి
శంసి సవ్య సాచి 1 సముపగము వి
యోజితవ్యథత్వ1మొదవ నై వస్వత
సంతతి నృపలోక 1 స త్తముండు. 99

రామాయణ. అంతటన్, నిజ, మహాశుక్ = గొప్ప శోకము యొక్క, ఆధిక్య=అతిశయముయొక్క, సంప్రాప్తి= పొందుటను, శంసి = తెలుపుచున్న, సవ్య = ఎడమదిక్కునకు, సాచి=అడ్డముగా, సముపగమ= రాకగల, వి = పక్షులచేత, యోజిత = కూర్పఁబడిన, వ్యధత్వము = దుఃఖము గలవాఁడౌట, ఒదవన్ = కలుగఁగా, వైవస్వత సంతతి = సూర్యవంశమునందలి, నృపలోకసత్తముండు = రాజలోకశ్రేష్ఠుఁడు, రాముఁడనుట; తిరిగివచ్చి యని ముందరిపద్యమునకన్వయము ;

తా. అప్పుడు మిక్కిలిదుఃఖము కలుగఁబోయెడినని సూచించుచు నెడమవైపున నడ్డముగాఁ బోవుచున్న పక్షులఁజూచి తన్మూలమున మిక్కిలి దుఃఖించి, రాముఁడు ;

“ శుక్,” మన్యు శోకాతు శుక్ స్త్రియాం. ” అమరము.

భారత. అంతన్, నిజమహాశుగాధిక్య సంప్రాప్తి = తనకుగొప్ప యస్త్రశ్రేష్ఠముయొక్క చిక్కుటను, శంసి = తెలుపునట్టి, పాశుపతాస్త్ర సిద్ధివలని మహత్త్వము దెల్పుచున్న, సవ్యసాచి = అర్జునునియొక్క, సముపగమ = ఆగమనమున, వియోజిత = పోఁగొట్టఁబడిన, వ్యధత్వము, ఒదవన్,దుఃఖముపోవఁగాననుట; నృపకులోత్తముండు, వైవస్వత సంతతి= యమపుత్రుఁడు, ధర్మరాజనుట; మీఁదిపద్యముతో నన్వయము.

తా. అర్జునుఁడు పాశుపతాస్త్రముంబొంది రాఁగ,నతని సమాగమము వలన దుఃఖముదీఱి ; ధర్మజుఁడు

సీ. తిరిగివచ్చి యొకప్డు ♦ దీర్ఘకాలాదర్శ
నానష్ఠఁజెందని ♦ యతివశకలి
తార్తిఁబావనిఁగాన ♦ కడవుల వెదకుచు
నంతఁ గానంబడి ♦ యాత్మహితత

నెరపుజటాయుర్విహగనేతపదంబుల
జాడను జనిచని సకలకాన
నోగ్రజంతుత్రాస యోజనాయతదోఃప్ర
భావభీమాంగక బంధ మర్ద
తే. నాతిదీప్తబలాధిక్యుఁ డగుచునున్న
దారుణాహితాద్భుతదేహుఁ దత్ప్రదుష్ట
రూపభరణనిమిత్తర్షి శాపశంసిఁ
ద్రిదశపదవాసిఁ జూచి పార్థివవరుండు. 100

రామాయణ. తిరిగివచ్చి = పర్ణశాలకు మరలవచ్చి, ఒకప్డు = ఒకనాఁడు, దీర్ఘకాలాదర్శనావస్థన్ చెందని = చాలకాలము గానిపించని యవస్థను చెందకుండినట్టి, అతివన్ = స్త్రీని, సీతననుట; శకలితార్తిన్ = ఖండింపఁబడిన యార్తిసిగలదానిని, పావనిన్=పవిత్రమైన దానిని, కానక= పర్ణశాలయందుఁగానక, అడవులన్, వెదకుచున్, అంతన్, కానన్ పడి=అడవులంబడి, ఆత్మహితతన్ నెరపు=వీరికి హితము నెరపునట్టి, జటాయుర్విహగనేత= జటాయువను పక్షీశ్వరుని, పదంబులజాడను=పదసరణిని, చనిచని, సకల ... బలాధిక్యుఁడు; సకలకానన=అన్ని యడవులనుండు, జంతు = జంతువులకు, త్రాస=భయమునుగల్గించు, యోజనఆయత=యోజనమువఱకువిస్తారితములైన, దోః ప్రభావ = బాహువుల ప్రభావమున, భీమాంగ=భయంకరాంగముగల, కబంధుని, మర్దన = మర్దించుటచే, అతిదీప్త=మిక్కిలి ప్రకాశించుచుండు, బలాధిక్యుఁడు అగుచున్ = మిక్కుటమగు బలముగలవాఁడగుచు, ఉన్న, దారుణ + అహిత + అద్భుతదేహున్ = క్రూరమై, అద్భుతమై, అహితమైన దేహముగలవానిని, తత్ప్రదుష్టరూపభరణ = ఆదుష్టరూపమునందుటకు, నిమిత్త=కారణమగు, ఋషిశాప, శంసిన్ = తెలుపుచున్నవానిని, త్రిదశపదవాసిన్ = స్వర్గలోకవాసిని, చూచి, పార్థివవరుండు=రాజశ్రేష్ఠుఁడు, రాముఁడనుట; మీఁది పద్యముతో నన్వయము.

"దుష్టరూపభరణత్వ నిమిత్తర్షి శాప." దనువు క్రౌర్యమున, వికృతాకారమునంది, స్థూలశిరుఁడను మహర్షి నిసమీపించి యాతని హింసింపఁ బోవనతఁడు నీయీవికృతాకారము స్థిరముగానుండునని శపించెనని పురాణగాథ.

భారత. తిరిగివచ్చి, ఒకప్డు, దీర్ఘకాల అదర్శనావస్థన్ చెందన్ = చాలకాలము గాన్పింపనట్టియవస్థను జెందఁగా, భీముఁడు చాలసేపుదాఁక రాకతడయఁగాననుట; నియతివశ=దైవవశమున, కలితార్తిన్, పావనిన్ = భీముని, కానక, అడవులన్, వెదకుచున్, అంతన్, కానంబడి=ఆత్మహితతన్ = తమకు మేలుకల్గుటను, నెరపు=కల్గించు, జటు×ఆయుర్వినేతపదంబులజాడను= జటుని యాయువునుపోఁగొట్టిన భీమునియడుగుల జాడ, చని చని = పోయి పోయి, సకల......బలాధిక్యుఁడు; సకల = సమస్తమైన, కానన = అడవియందుండు, ఉగ్రజంతు= క్రూరజంతువులకు, త్రాస = భయమును, యోజన = పుట్టించుటయందు, ఆయత = విస్తారమైన, దోః ప్రభావ = బాహుబలముయొక్క మహిమచే, భీమాంగక = భీమునిశరీరముయొక్క, బంధ = బంధించుటయందును, మర్దన = పీడించుట యందును, అతిదీప్తబలాధిక్యుఁడు, అగుచున్, దారుణ = భయంకరమైన, అహితా = సర్పత్వముపలని, అద్భుతదేహున్ = ఆశ్చర్యమగు దేహము గలవానిని, తత్, ప్రవృష్ట రూపభరణ నిమిత్త = అట్టిదుష్టరూపము భరించుటకు. కారణమగు, ఋషిశాపశంసిన్ = ఋషిశాపముందెల్పెడి, త్రిదశపదవాసిన్ = చూచి, పార్థివవరుండు = ధర్మరాజు;

"దుష్టరూపకరణనిమిత్తర్షిశాపశంసిన్" పూర్వము ఇంద్రుని స్థానమునకు శతమఖుఁడైననహుషుఁడు వచ్చి, గర్వమున శచింగూడఁదలఁచి సప్తర్షులంబిల్చి మీరునాకు శచీగృహమునకరుగుటకుఁ బల్లకి మోయవలయు ననఁగా వారట్లేయొనర్చుచుండ శచీదర్శనత్వరతన్నుప్రేరేపింపఋషులంబిల్చి 'సర్పసర్ప' [పరువెత్తు పరువెత్తు] అనియాడ నందగస్త్యుఁడుకోపాతిశయమున 'సర్పో భవ' [సర్పముగమ్ము] అని శాపముపెట్టెనని పురాణగాథ.

తే. అతని పూర్వనామాదికఁ బడిగి వినుచు
సరవితోడఁ దచ్ఛాపమోచన నిమిత్త
ములగుప్రశ్నోత్తరములు వొల్పలరఁ బ్రీతి
జరిపెఁ గృతికృత్యత నతండు చనియె దివికి. 101

రామాయణభారతార్థములుసమము. అర్థము. అతని=[రామాయణ- ఆకబంధునియొక్క, భారత, ఆయజగరముయొక్క,]పూర్వనామాదికము=శాపముగల్గుటకుమున్నున్న పేరు మొదలగు వానిని, అడిగి వినుచున్, సరవితోడన్=వరుసతో, క్రమముగాననుట; తచ్ఛాపమోచననిమిత్తములగు ప్రశ్నోత్తరములు = [రామాయణ. వానిశాపము పోవుటకుఁ గారణములగు సంభాషణములు, భారత. అతనిశాపము పోవుటకుఁ గారణములగు నాతని ప్రశ్నలును వానియుత్తరములును,] పొల్పలరన్-పొలుపొందునట్లు, ప్రీతిన్ జరిపెన్, అతండు = [రామాయణ. దనువు, భారత, నహుషుఁడు,] కృతకృత్యతన్, ధన్యతతో, దివికిన్ = స్వర్గమునకు, చనియెన్ = వెళ్లెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. వనదేవత లర్చించిరి
పనుపడఁదచ్ఛాపమోక్షపరిమోచితభీ
మునిజననుతు నానృపనం
దనుని శుభానిలతఁ జలలతాకుసుమములన్. 102

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థము, తత్ = [రామాయణ. ఆదనువుయొక్క, భారత. ఆ నహుషునియొక్క,] శాపమోక్ష పరిమోచిత = శాపమోక్షముచే విడిపింపఁబడిన, [రామాయణ] భీ = భయముగల, మునిజననుతున్ = మహర్షి జనులచే నుతింపఁబడినవానిని, [భారత.] భీమునిన్ = భీమసేనుని, జననుతున్ = జనులచేఁ బొగడఁబడినవానిని, ఆనృపనందనుని = [రామాయణ-ఆరాముని,

భారత. ఆధర్మజుని,] శుభానిలతః = చక్కనిగాలికలుగుటచే, చలలతాకుసుమములః = కదలుచున్నతీవెలయందలిపూలను, వసుపడః = ఒప్పునట్లు, వనదేవతలు, అర్చించిరి. వనదేవతలు పూలవానగురిపించిరని భావము.

తాత్పర్యము సుగమము-

వ. ఇవ్విధంబునః. 103

తే. అడవులఁ జరించు నాభవ్యుఁ డరయవచ్చె
నంతటను శివ తేజోమయస్వరూపుఁ
డై వెలయుహరి యాత్మేశుఁ డనుపమహిత
బుద్ధివర్తన మెంతయుఁ బొల్పుమీఱ. 104

రామాయణ. అంతటను = అవల, అడవులః చరించు ఆభవ్యుః = అడవులందిరుగుచుండు భవ్యుఁడగు నారాముని, శివ తేజోమయ స్వరూపుఁడై- శివుని తేజః ప్రాచుర్యముతోఁ గూడిన స్వరూపముగలవాఁడై, వెలయు = ప్రకాశించు, ఆహరి = ఆవానరుఁడు, హనుమంతుఁడనుట; ఆత్మేశుఁడు = తనకు రాజగుసుగ్రీవుఁడు, అనుపః, మహిత = శ్రేష్ఠమైన, బుద్ధివర్తనము= బుద్ధిచాతుర్యము, ఎంతయుః = మిక్కిలి, పొల్పుమీఱః = ఒప్పారఁగా, అరయవచ్చెః,

తాత్పర్యము సుగమము.

హనుమంతుఁడు శివుని తేజమున జనించెననుటకు ; "పవనుండా శివవీర్యము, జవమునఁగొని గౌతమాత్మజాకరపుటమందు వసింపఁజేసె నపుడా, జవరాలదిఫలమనికొని, చయ్యనమ్రింగెః. అది మొదలుగ గౌతమసుత,కుదరంబభివృద్ధినొందె." విచిత్రరామాయణము. బాలకాండము.

భారత. అంతటః = పిమ్మట, అడవులః, చరించు, ఆభవ్యుః = భవ్యుఁడగు నాధర్మజుని, శివ = మంగళకరమైన, తేజోమయ = కాంతి

ప్రచురమగు, స్వరూపుఁడై, వెలయు, హరి = విష్ణువు, కృష్ణుఁడనుట; అనుపమ = సాటిలేని, హితబుద్ధి = హితమైనబుద్ధియొక్క, వర్తనము = ఉనికి, ఎంతయుఁ, పొల్పుమిఱఁ, అరయఁ = విచారింప, వచ్చెఁ,

తాత్పర ము సుగమము.

క. వచ్చి యగురీతి దర్శన
మిచ్చి తనీ యమగువృత్తి వెల్లవినియెం దాఁ
జెచ్చెరఁ గుశలప్రశ్న న
ముచ్చారణపూర్వకముగ నుచితప్రౌఢిన్. 105

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థము. వచ్చి=[రామాయణ. హనుమంతుఁడువచ్చి, భారత = కృష్ణుఁడువచ్చి,] తగురీతిఁ = యుక్తప్రకారము, దర్శనమిచ్చి, తాఁ, చెచ్చెరఁ = శీఘ్రముగా, కుశల ప్రశ్నసముచ్చారణ పూర్వకముగఁ = కుశలప్రశ్నమడుగుట మున్నుగా, గల్గునట్లు, ఉచితప్రౌఢిఁ, తగిన ప్రౌఢిమతోడ, ఆదీయమగు [రామాయణ = రామునకుసంబంధించిన, భారత = పాండవులకు సంబంధించిన] వృత్తము ఎల్లఁ = వృత్తాంతమంతయును, వినియెఁ.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. విని తనదువృత్తమంతయు
వినిపించి పరస్పరార్థ్యవిధి నిష్టాలా
పనిరూఢిజరుగ నపు డా
తనిమది మాట బడిఁ దెలిసి తనమదిలోనన్. 106

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థము. విని,[రామాయణ. హనుమంతుఁడు విని, భారత. కృష్ణుఁడు విని,] తనదువృత్తము అంతయుఁ, వినిపించి, పరస్పర అర్థ్యవిధిఁ = ఒండొరులకుఁ దగులాగున, ఇష్ట ఆలాపనిరూఢిజరుగఁ = ఇష్టమగు పల్కులాడుకొను

చుండఁగా, అపుడు, ఆతనిమది = అతనిబుద్ధి, మాటలజడిన్ = మాటల వెంబడి, తెలిసి, తనమదిలోనన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

చ. అనిమిషరాట్తనూభవ భుజాతిశయ ప్రతికార నిత్యచిం
తను రవినందనుం దనకుఁ నచ్చినబంటుగ నేలి తత్ప్రియం
బనయము సల్పుచుఁ బ్రబలుఁ డాత్మరిపుం డుదిఁ దాఁ జయింపఁ జా
లననుమతిన్ భజించుట యలంఘ్యత నీతనియందుఁ దోఁచెడున్.

రామాయణ. అనిమిష........చింతను, అనిమిషరాట్ = దేవేంద్రునియొక్క, తనూభవ = కుమారుఁడగువాలియొక్క, భుజాతిశయ = బాహుబలాధిక్యమునకు, ప్రతికార = బదులుచేయుటయందలి, నిత్యచింతన = ఎల్లప్పుడు చింతించుటచే, రవినందనున్ = సూర్యపుత్రుని, తనకున్, రామునకనుట; వచ్చినబంటుగన్, ఏలి, తత్ప్రియంబు = ఆ సుగ్రీవునకుఁ బ్రియమును, అనయము = ఎల్లప్పుడు, సల్పుచున్ = చేయుచు, ప్రబలున్ = ఎక్కుడుబలవంతుఁడగు, ఆత్మరిపున్ = తనశత్రువగు రావణుని, ఉదిన్ = కడను, తాన్ = రాముఁడు, జయింపన్, చాలన్ = మిక్కిలి, అనుమతిన్ = అనుసరించిన చిత్తముతో, భజించుట = పొందుట, అలంఘ్యతన్ = అనివార్యముగా, ఈతనియందున్ = ఈ రామునియందు, తోఁచెడున్ = తోఁచును;

రా. వాలిభుజాబలమునకు బదులుసేయఁ జింతించెడి సుగ్రీవునిఁ దనకు వచ్చినబంటుగానొనర్చుకొని అతనికెల్లప్పుడు ప్రియము చేయుచుండఁ, దనను దనశత్రుఁడగు రావణుని, జయింపఁగాను సుగ్రీవుని పొందుట తప్పదని తోఁచెడిని.

భారత. అనిమిష........చింతను, అనిమిషరాట్ = దేవేంద్రుని, తనూభవ = కుమారుఁడగు నర్జునుని, భుజాతిశయ ప్రతికార్యచింతను, రవి

నందనున్ = సూర్యపుత్రుఁడగుకర్ణుని, తనకున్, దుర్యోధనునకనుట ; నచ్చినబంటుగన్, ఏలి, తత్ప్రియంబు = ఆకర్ణునకుఁ బ్రియము, అనయము, చల్పుచున్, ప్రబలు, ఆత్మరిపున్ = తనశత్రువగు దుర్యోధనుని, తుదిన్ తాన్ జయింపచాలన్ = కడను తాను జయింపఁజాలను, అనుమతిన్ = అనెడిబుద్ధిచే, అలంఘ్యతన్, తనను భజించుట, ఈతనియందున్ = ఈధర్మజునియందు, తోఁచెడున్.

తా. అర్జునునిబాహుబలమునకు బదులుసేయుచింతచేఁ గర్ణునకు స[illegible]ప్రియముసేయుచున్న దుర్యోధనుని జయింపవలయునని నన్ను భజింపవలయుననుబుద్ధి ధర్మజునందుఁగలదని తోఁచెడిని ;

వ. అని యూహించి యతనితోడ. 108

చ. నలువొప్పన్పవమానసూతియనియెన్ నందన్మనస్స్థైర్యభం
గులు భావింపఁగ భూవరప్రవర మీకున్మాకు వర్ధిల్లు ని
శ్చల సౌహార్ద విశేషవర్తనలిఁకంజర్చింపఁగా నెట్టిశ
త్రులనుంద్రుంచుటయెంత కార్యమని చేతోవృత్తిఁదర్కించెదన్.

రామాయణ. నలువొప్పన్ = అందమొప్పఁగా, పవమానసూతి = వాయునందనుఁడగు హనుమంతుఁడు, అనియెన్ = ఇట్లుచెప్పెను, భూవరప్రవర = ఓరాజశ్రేష్ఠ! ఇది రామునిసంబోధన, నందత్ .... భంగులు; నందత్ = సంతోషించు, మనః = మనస్సునందలి, స్థైర్య = స్థిరత్వముయొక్క, భంగులు = రీతులు, భావింపఁగన్ = ఆలోచింపఁగా, మీకున్, మాకును, నిశ్చలసౌహార్ద విశేషవర్తనలు = స్థిరమగు స్నేహవర్తనలు, వర్ధిలున్ = వృద్ధిపొందును, ఇఁకన్, చర్చింపఁగాన్ = విచారింపఁగా, ఎట్టిశత్రులనున్ = ఏలాటిశత్రువులను, త్రుంచుట ఎంతకార్యము అని = సంహరించుట ఎంతటికార్యమని, చేతోవృత్తిన్ = మనస్సునునికిచే, తర్కించెదన్ = ఊహించెదను ;

తా. హనుమంతుఁడు రామునితో నిట్లనెను. మీమనస్స్థైర్యరీతు లవలంబింపఁగా మీకును మాకును స్నేహము వర్ధిల్లును, ఎంతటిశత్రుల నేనింద్రుం డైనను మట్టుపెట్టుట యెంతటికార్యమని నా మానసమున నూహించెదను ;

భారత. నలువొప్పన్, పవమానసూతి = భీమునియొక్క, అని = యుద్ధము, ఎన్నన్ =తలంపఁగా, తత్ = ఆభీముని, మనఃస్థైర్యభంగులు, భావింపఁగన్ భూవరప్రవర = ఓధర్మరాజా, మీకున్, మాకున్, నిశ్చల సౌహార్ద విశేషవర్తనలు, వర్ధిలున్, ఇఁకన్, చర్చింపఁగా=విచారింపఁగా, ఎట్టిశత్రులనున్ ద్రుంచుట, ఎంతకార్యము, అని, చేతోవృత్తిన్, తర్కించెదన్ = ఊహించెదను,

తా. కృష్ణుఁడు ధర్మజునితో నిట్లనెను. ఓధర్మజుఁడా భీమునియుద్ధమును మనస్థైర్యముం దలంప మీకుమాకును స్నేహము వర్ధిలును. ఇంక నెట్టిశత్రువునైనను సంహరించుటయెంతపనియని మనమునఁ దర్కించెదను ;

మ. ఇటు మున్నుర్వరఁ బర్వుచున్న విజయోదీర్ణప్రతాపాద్భుతో
త్కటవార్తల్ రిపుకోటికిం బిడుగులై కరగ్జిల్లెడున్నీకు నెం
తటివాఁడైన నెదిర్చి ప్రాణములతోఁ జెదాఁ గ్రమ్మఱన్నేమి ప్ర
స్ఫుటమో భూపయరాతిచేష్టలు భవద్భ్రూభంగపర్యంతముల్.

రామాయణ. ఓభూప = ఓరాజా, రాముఁడాయనుట ; ఇటు, మున్నున్ = పూర్వమును, ఉర్వరన్ = భూమియందు, పర్వుచున్న = వ్యాపించుచున్న, విజయ...... .....వార్తల్ ; విజయ = విజయములవలని, ఉదీర్ణప్రతాప = గొప్ప పరాక్రమముయొక్క, అద్భుత ఉత్కటవార్తల్ =ఆశ్చర్యకరములగు నతిశయ వృత్తాంతములు, తాటకా సంహారము మొదలు కబంధసంహారమువఱకునుండు విజయవార్తలనుట ; రిపుకోటికిన్ = శత్రుసమూహమునకు, రావణాదులకనుట; పిడుగులై = పిడు

గులతో సమానములై, గర్జిల్లెడుఁ = గర్జనచేయుచున్నవి, నీకుఁ, ఎంతటి వాఁడైనఁ, ఎదిర్చి=ఎదిరించి, నిన్నెంతటివాఁడైనను నెదిరించి యనిభావము; [నీకుఁ అని ద్వితీయార్థమునషష్ఠి] ప్రాణములతోఁ దాఁ గ్రమ్మఱఁ లేమి = ప్రాణములతోఁదాను తిరిగిచనలేకుండుట, ప్రస్ఫుటము=స్పష్టము, నిన్నెదిరించినవాఁడు ప్రాణముతో మరలలేఁడనుట స్పష్టమని భావము; అరాతిచేష్టలు = శత్రుచేష్టలు = భవత్ భ్రూభంగపర్యంతముల్ = నీయొక్క కనుబొమలు కదల్చునంతవఱకుండునవే,నీవు క్రోధమున భ్రూభంగము గావించిన నీశత్రువుయొక్క చేష్ట లుడుగునని భావము.

తా. నీయసమానపరాక్రమవార్తలు శత్రువులకుఁబిడుగులవలె వినవచ్చుచున్నవి. ఎంతటివాఁడైనను నిన్నెదిరించి ప్రాణములతో మరలలేఁడనుట స్పష్టము. నీవుక్రోధమున భ్రూభంగముగావించిన నీ శత్రువుల చేష్టలుడుగును.

"ఉర్వర" "ఉర్వరాసర్వసస్యాఢ్యా" అమరము.

".అరాతిచేష్టలు భవద్భ్రూభంగపర్యంతము" లని కారణ ప్రసక్తి మాత్రమునఁగార్యోత్పత్తిం దెల్పుటచేఁ జపలాతిశయోక్త్యలంకారము.

లక్షణము. "చపలాతిశయోక్తిస్తుకార్యే హేతు ప్రసక్తిజే." చంద్రాలోకము.

భారత. ఓభూప = ఓధర్మరాజా, ఇటు, మున్ను = పూర్వము, ఉర్వరఁ, పర్వుచున్న, విజయ = అర్జునుని, ఉదీర్ణప్రతాప+అస్ఖుత+ఉత్కట, వార్తల్=వృత్తాంతములు, రిపుకోటికిఁ, దుర్యోధనాదులకనుట; పిడుగులై, గర్జిల్లెడుఁ,నీకుఁ,ఎంతటివాఁడైనఁ, ఎదిర్చి,ప్రాణములతోఁ, తాఁ, గ్రమ్మరఁ, లేమి, ప్రస్ఫుటము = స్పష్టము, ధర్మసూతిమెత్తనిపులి యనుటయెఱుఁగక వారుత్రుళ్లిపడుచున్నారుగాని·నీవెదురుదిరిగిన వారెంత మాత్రము! ఇదిసుస్పష్టమనిభావము ; అరాతిచేష్టలు భవద్భ్రూభంగ పర్యంతముల్ = నీశత్రువులచేష్టలు నీవుక్రోధమునబొమముడి వేయువఱకు

నుండునవియేయగును; లేక, భవద్భ్రూభంగపర్యంతములు = నీకనుబొమ సైఁగనాజ్ఞ యొసఁగుపర్యంతములు, నీవించుకసైఁగ చేసినవెంటనే భీమ డొకనైపు గదాప్రహారములచేతను, నర్జునుఁ డస్త్రప్రహారములచేతను నకుల సహదేవులును శస్త్రప్రహారములచేతను, తత్క్షణమున శత్రువుల సంహరింతురని భావము.

తా. విజయునివిజయవార్తలు శత్రువులయొద్దఁ బిడుగువలె గర్జించున్నవి. నిన్నెట్టివాఁ డెదిర్చినను ప్రాణములతో మరల లేఁడనుట విస్పష్టము, నీ శత్రువుల చేష్టలెల్ల నీ భ్రూభంగపర్యంతములే యగును.

క. అనిపలికి యంత రవిన
న్దనచింతాభార నిరసన నిమిత్తములై
తనరారెడువాక్యము లా
యన పలుక న్వినుచునలరె నర్జునవిభుఁడున్. 11

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థము. అని పలికి, అంతన్, రవినన్దన = [రామాయణ. సుగ్రీవుని, భారత. కర్ణుని, చింతాభార, నిరసన = పోఁగొట్టుటకు, నిమిత్తములై = కారణములై తనరారెడు = ఒప్పెడు, వాక్యములు, ఆయనపలనన్ [రామాయణ. హనుమంతునివలన, భారత. కృష్ణునివలన,] వినుచున్, అర్జునవిభుఁడున్ [రామయణ. రాముఁడు, భారత. ధర్మరాజు,] అలరెన్ = సంతోషించెను

తాత్పర్యము సుగమము ;

చ. మనమలరారఁగాఁదన రుక్మమాధవుమైత్రికి యుక్తమైనప
ల్కెనయఁగఁబల్కి వీడ్కొలిపి యాహనుమంతుఘనార్యధర్మకీ
ర్తనభృశ ఖిన్నునన్నుఁగడుఁ రంజిలఁ జేసెనితండువచ్చియి
ట్లనుఁగుఁదనంబుసూపు నెయ్యఁటంచుఁదదుత్సుకతం బ్రవర్తిలెన్.

రామాయణ. మనము = మనస్సు, అలరారఁగాన్ = సంతసించఁగా, తన, రమాధవు మైత్రికిన్ = రమయొక్క భర్తయగు సుగ్రీవుని చెలిమికి, యుక్తమైన పల్కు = తగినమాట, ఎనయఁగన్ = తగునట్లు, పల్కి, వీడ్కొలిపి = అంపి, ఈ హనుమంతు ఘన + ఆర్యవర్తన = ఈ హనుమంతుని గొప్ప న్యాయవర్తనము, భృశఖిన్నున్ నన్నున్ = మిక్కిలి దుఃఖించుచున్న నన్ను, కడున్ రంజిలన్ చేసెన్ = మిక్కిలి రంజింపఁ జేసెను, ఇతండు = ఈ హనుమంతుఁడు, వచ్చి, ఇట్లు, అనుఁగుఁదనంబున్ = ప్రియకరత్వమును, చూపునె = చూపునా, ఇచ్చటి యవధారణ మాశ్చర్యార్థకము; అటంచున్, తత్ = ఆ హనుమంతునియందు, ఉత్సుకతన్ = వేడ్కచే, ప్రవర్తిలెన్ ;

తా. మది కానంద మొదవులాగున సుగ్రీవునిస్నేహమున కనువగు మాటలాడి హనుమంతుని వీడ్కొల్పి "ఈతని శ్రేష్ఠమగు న్యాయవర్తనము మిక్కిలి దుఃఖితుఁడగు నన్నుంగూడ రంజిలఁజేసెను. ఇట్లు ప్రియముం జూపుట యను లోకమునఁ గలదే" యని యా హనుమంతు నెడల వేడ్కతో నా రాముఁడు ప్రవర్తిలెను.

భారత. మనము, అలరారఁగన్, తనరు, మాధవున్ = కృష్ణుని, మైత్రికిన్, యుక్తమైనపల్కు, ఎనయఁగన్, పల్కి = ఆడి, వీడ్కొలిపి, ఈహను = కోర్కిచే, మంతున్ = కోపముచేతను, ఘన, అరి = శత్రువుయొక్క, దుర్యోధనునియొక్క యనుట; అధర్మవర్తనన్, భృశఖిన్నున్ = మిక్కిలి దుఃఖించిన, నన్నున్, ఇతండు = ఈ కృష్ణుఁడు, వచ్చి, కడున్, రంజిలన్, చేసెను, ఇట్లు, అనుఁగుఁదనంబు, చూపునె, అటంచున్, తత్ = ఆ కృష్ణు నందుఁగల, ఉత్సుకతన్, ప్రవర్తిలెన్.

తా. మనస్సునకు సంతస మొదవునట్లాకృష్ణుని పల్కులకుఁదగు మాటలాడి యాతని నంపివైచి, కోర్కిచేతను, గోపముచేతను దుర్యోధనుని యకార్యప్రవర్తనమున ఖిన్నుఁడయిన నన్నితఁడువచ్చి రంజిలఁజేసెను,

ఇట్లు ప్రియముచూపునే యంచు నాతనియెడ నత్యనుకూలుఁడై ధర్మజుఁ డుండెను.

తే. అంతటను భవ్య నవ్యసఖ్యప్రకటన
భృశసుఖిత కర్ణ శకునివాగ్వశగుఁ డగుచు
వాలితమ్ముఁడు నిజకార్యవర్తనలకుఁ
గడుఁ బ్రధానమంత్రిస్థితి నడుపుచుండ. 113

రామాయణ. అంతటను, భవ్య..........వశగుఁడు; భవ్య = కాఁదగిన, నవ్య = నూత్నమైన, సఖ్య = మైత్రినిగూర్చి, ప్రకటన = తెలుపఁబడిన, భృశ = మిక్కిలి, సుఖిత = సుఖింపఁబడిన, కర్ణ = చెవులుగల శకుని = పక్షులయొక్క, వాక్ = శబ్దములకు, వశగుఁడు = వశమైనవాఁడు అగుచున్, వాలితమ్ముఁడు = సుగ్రీవుఁడు, నిజకార్య వర్తనలకున్ = ఆత్మ కార్యాచరణములకు, ప్రధానమంత్రిస్థితిన్ = ప్రధానమంత్రులతో నాలోచించు స్థితిని, నడుపుచుండన్ = జరుపు చుండఁగా.

తా. సుగ్రీవుఁడు రామమైత్రిం దెల్పు పక్షినాదమునం దాదరముగలవాఁడై స్వకార్యా చరణమునకై మంత్రులతోడ నాలోచించుచుండఁగా.

భారత. అంతటను, భవ్య, నవ్య = పొగడఁదగిన, సఖ్యప్రకటన, సుఖిత, కర్ణ =కర్ణునియొక్కయు, శకుని=శకునియొక్కయు, వాగ్వశగుఁడు, అగుచున్, దుర్యోధనుఁడను కర్తముందరి పద్యమునుండి తెచ్చి కొనవలయును; వాలి = మిక్కిలి, తమ్ముఁడు=దుశ్శాసనుఁడు, నిజకార్యవర్తనలకున్= ఆత్మ కార్యాచరణములకు, ప్రధాన మంత్రిస్థితిన్=ప్రధాన మంత్రిగానుండుటను, నడుపుచుండన్ = జరుపుచుండఁగా;

తా. దుర్యోధనుఁడు నిజస్నేహ ప్రకటనచేఁ గర్ణశకునుల మాటలకు వశుఁడైమిక్కిలి తన తమ్ముఁడగు దుశ్శాసనుఁ డాత్మకార్యా చరణములకుఁ బ్రధానమంత్రి యగుచుండ;

"నవ్య" "ణస్తుతౌ" అను ధాతువునుండి కల్గుటచే నుతింపఁదగిన యని యర్థమగుచున్నది.

"వాగ్వశుఁడు." "కచటతపలకు అచ్చులుపరమైన; వర్గప్రథమద్వితీయాక్షరములకంటెను, శషసవర్ణములకంటెను నన్యములైన హల్లులు పరమైనను గజడదబలు క్రమముగా నగును." అస్మదీయమగు నాంధ్ర విజ్ఞానచంద్రిక.

సీ. ఎలమిఁబొంగుచు మహాబలసంతతి సమగ్ర
సంభ్రమ మొప్పఁగఁ జని వినిశ్చ
లత రాఘువేశుఁ డుద్ధతహృదయారి దు
ర్యోధనుండుగళత్ర యుతుఁడు ననుజ
యుతుఁడునై ని జనితాంతోజ్జ్వల తేజోమ
హాస్ఫూర్తి భీమనరాదుల నుడి
కింపఁ దదాస్పదీకృత వనంబులఁబ్రవ
ర్తిలుచుండు నతనిదేశవులఁజెఱయును

తే. దారుణార్తిచెందుటయు నాధర్మసూతి
తద్విముక్తికై తమ్ము లసద్విధినల
రించి యప్పుడు ఘనయశశ్శ్రీలనేల
వచ్చుటయు యుక్తమగుటయువరుసఁదెలిపె. 114

రామాయణ. మహాబల సంతతి = వాయు పుత్రుఁడు, హనుమంతుఁడనుట; సమగ్రసంభ్రమము=పూర్ణ సంభ్రమము; ఒప్పఁగఁ, చని=సుగ్రీవునొద్దకువెళ్లి, ఇంక హనుమంతుఁడాడెడు మాట; రాఘువేశుఁడు = రాముఁడు, ఉద్ధత.........దుర్యోధనుండు; ఉద్ధతహృదయ= ఔద్ధత్య యుక్తమగు చిత్తముగల, అరి=శత్రువులచే, దుర్యోధనుండు = దుఃఖముతో యుద్ధము

చేయఁదగిన వాఁడు, యుద్ధము సల్ప శక్యముగాని వాఁడనుట; కళత్రయుతుఁడు = భార్యాయుక్తుఁడు, అనుజయుతుఁడునై = తమ్మునితోఁగూడిన వాఁడునై; సీతాలక్ష్మణ సహితుఁడనుట; ఇవి రాఘవేశుఁడను దానికి విశేషణములు; నిజ..............స్ఫూర్తి; నిజ = తనయొక్క, నితాంత = మిక్కిలి, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించు, తేజః=తేజముయొక్క, మహాస్ఫూర్తి = గొప్ప స్ఫూర్తి, భీమ = భయంకరులగు, నరాదులన్ = రాక్షసులను, ఉడికింపన్ = ఓడించునట్లుగా, తదాస్పదీకృతవనంబులన్ = వారికి స్థానముగా నొనర్పఁబడిన యడవుల, నిశ్చలతన్ = మిక్కిలి నిశ్చలత్వముతో, ప్రవర్తిలుచుండన్ = వసించుచుండఁగా, అతని దేవున్ = అతని భార్యను, సీతననుట; ఇటబహువచనము పూజార్థమున వచ్చినది; చెఱయను, దారుణార్తి=క్రూరమగుబాధ, చెందుటయున్=పొందుటయును, సీతకు రావణుని చేఁజెఱ యనుభయంకరార్తి కలుగఁగాననుట; ఆధర్మసూతి = ఆధర్మమునకునికిపట్టగువాఁడు, రాముఁడనుట; తద్విముక్తికై=ఆ చెఱయందుండు బాధ దొలఁగుటకొఱకు, తమ్ములన్=తమను, సుగ్రీవాదులననుట; లసత్, విధిన్ = ప్రకాశించు విధముగా, అలరించి= సంతోషింపఁజేసి, అప్పుడు, ఘనయశశ్శ్రీలన్= గొప్పకీర్తిచేత, ఏలవచ్చుటయున్ = రక్షింప వచ్చుటయు, యుక్తమగుటయు=తగిన దగుటయు, ఎలమిన్, పొంగుచున్=సంతోషమునను పొంగుచును, వరుసన్, తెలిపెను.

భారత. ఎలమిన్, పొంగుచున్, మహా.........సంభ్రమము; మహాబల=గొప్పసేనయొక్క, సంతతి= సమూహముచే, సమగ్ర సంభ్రమము = పూర్ణసంభ్రమము, ఒప్పఁగన్, చని=వెడలి, వినిశ్చలతర=మిక్కిలిస్థిరములైన, అఘవేశుఁడు=పాపముల ప్రవేశముగలవాఁడు, ఉద్ధత, హృదయారి= అంతశ్శత్రువులను గలవాఁడు, దుర్యోధనుండు, కళత్రయుతుఁడు = భార్యలతోఁగూడినవాఁడు, అనుజయుతుఁడునై = తమ్ములతోఁ గూడిన వాఁడునై, నిజ=తనయొక్క, నితాంత, తేజః, మహాస్ఫూర్తిన్, భీమనరాదులన్=భీమ

సేనుఁడు, అర్జునుఁడు మున్నగు వారిని, ఉడికింపన్ =దుఃఖింపఁజేయుటకై, తదాస్పదీకృత = ఆ పాండవులచే స్థానముగాఁ జేసికొనఁబడిన, వనంబులన్, ప్రవర్తిలుచుండన్, అతనిన్ =దుర్యోధనుని, దేవులన్ = అతని యంతఃపుర కాంతావర్గమును, చెఱ, అను, దారుణార్తి, చెందుటయున్ =పొందఁగాన్, ఆధర్మసూతి=ఆధర్మజుఁడు, తద్విముక్తికై =వారి చెఱవిడిపించుటకై, తమ్ములన్ =సోదరులను, సద్విధిన్ =మంచి హితోపదేశాది విధులచే, అలరించి, అప్పుడు, ఘన యశశ్శ్రీలన్ = గొప్పకీర్తి సంపదను, ఏలవచ్చుటయున్= పాలింపనరుగుటయును, శత్రువుల యాపదదీర్చుటచేఁ గీర్తి కలుగుటయు నని భావము; యుక్తమగుటయున్ =శరణాగత రక్షణము యుక్తమగుటయును, వరుసన్ =క్రమముగా, తెలిపెన్.

వ. తెల్పి యిట్లనియె. 115

మ. మునుతత్పార్థివుచేసినట్టి చరితంబుల్ రాక్షసోద్ధత్యఖం
డన పాండిత్యధురంధరంబు లవియెన్నం బెక్కు తాదృక్ప్రవ
ర్తను కార్యంబునకిట్టివేళ మనకార్యప్రస్తుతత్వంబెల
ర్పనొగింగూడుకొనంగఁగల్గు మహాభాగ్యంబుగాకల్పమే.

రామాయణ. ఇదియును హనుమంతుని మాటయే. మును తత్పార్థివు చేసినట్టి చరితంబుల్ =పూర్వమా రాముఁడొనర్చిన కార్యములు, రాక్షసౌద్ధత్య=రాక్షసులయుద్ధతత్వముయొక్క, ఖండనపాండిత్య ధురంధరంబుల్= ఖండింపఁజేయుట యందలి సామర్థ్య ధౌరేయతలు, అవి ఎన్నన్ పెక్కు= అవి గణింపసాధ్యము గానివనుట; తాదృక్ ప్రవర్తను కార్యంబునకున్ = అట్టి ప్రవర్తనముగల రాముని కార్యమునకు, సీతాన్వేషణ కార్యమునకని భావము, కార్యముతోననుట; [ఇటఁదృతీ యార్థమున షష్ఠి] ఇట్టివేళన్ = అతఁడేమన యొద్దకువచ్చిన తరుణమున, మనకార్య ప్రస్తుతత్వంబు = మనకార్యముయొక్క ప్రసక్తి, వాలివధరూపకార్య ప్రసక్తియనిభావము; ఎలర్పన్ =

ఒప్పినట్లు, ఒగిన్=క్రమముగా, కూడుకొనంగన్ కల్గుట=కూడుకొనులాగునఁ గల్గుట, మహాభాగ్యంబుగాక=గొప్పభాగ్యముగాక, అల్పమే=సామాన్యమా?

తా. మున్ను రాముఁడొనర్చిన ఘనకార్యములుండెను, రాక్షసుల యుక్కడఁగించుటయును నెన్నశక్యముగానివి; అట్టి రామునియొక్క సీతాన్వేషణ కార్యమునకు మనపనియగు వాలివధరూపకార్యముం జంటించి యేర్పఱచుట మన యదృష్టమే కాని యన్యముగాదు.

భారత. మును, తత్పార్థివు చేసినట్టి చరితంబుల్ = ఆ దుర్యోధనుఁడాచరించిన యట్టికార్యములు, రాక్షసోద్ధత్య ఖండన పాండిత్య ధురంధరంబులు= రాక్షసుల యుద్ధతి నతిక్రమించిన సామర్థ్య భారము వహించినవి, రాక్షసుల కృత్యములకంటె మించినవనుట; అవి, ఎన్నన్, వెక్కు, తాదృక్ ప్రవర్తను = అట్టి దుష్కార్యప్రవర్తకుఁడగు దుర్యోధనుని యొక్క, కార్యంబునకున్ = రక్షణరూపకార్యమునకు, ఇట్టివేళన్ = ఈ తరుణమున, మనకున్, ఆర్యప్రస్తుతత్వంబు = ఆర్యులనెడి ప్రఖ్యాతి, గొప్పవారనెడి ప్రసిద్ధియనుట; ఎలర్పన్, శత్రువునుగూడ రక్షించెడి వీరెంతటి గొప్పవారోయను ప్రజలలోఁగల్గు ప్రసిద్ధియని భావము; ఒగిన్, కూడుకొనంగన్, కల్గుట, మహాభాగ్యంబుగాక, అల్పమే.

తా. దుర్యోధనుఁడు గావించిన కృత్యములు రాక్షసకృత్యముల మీఱినవనుట నిశ్చయము. అవి లెక్కింప శక్యముగానివి. అయినను అట్టివాఁడాపదలో నుండునప్పుడు రక్షింపవలయుట భావ్యము. దీన గొప్పవారమను ఖ్యాతిగలుగును. మనకిట్టి ప్రఖ్యాతిగల్గుట యదృష్టముగాని సామాన్యమా.

తే. అని యనుపమానదోర్బలశ్లాఘనతఁ జేసి
యొకఁడయా చెఱవిడిపింపనోపు సమర
శూరుఁ డాదిత్యకులరాజసూనుఁ డేమి
చెప్పనయిదోడుప్రాపు సుస్థిరతఁ దనర. 117

రామాయణ. అనుపమాన దోర్బలఘనతన్ = సాటిలేని బాహుబలమువలని గొప్పతనమున, అసమశూరుఁడు = సాటిలేని వీరుఁడు, ఆదిత్యకుల రాజసూనుఁడు = సూర్యవంశ రాజపుత్రుఁడు, రాముఁడనుట, అని = యుద్ధము, ఒకఁడ చేసి = ఒక్కఁడేయొనర్చి, ఆచెఱ విడిపింప నోపును = సీతయొక్క యాచెఱ విడిపింప సమర్థుఁడు, (అట్లుండఁగా) సయిదోడు ప్రాపు=సోదరుఁడగు లక్ష్మణుని సహాయము, సుస్థిరతన్ తనరన్=స్థిరముగ నుండఁగా, ఏమిచెప్పన్ = ఏమని చెప్పనగును? వేఱ చెప్పవలయునా యనుట;

తా. రాముఁ డొక్కఁడే యుద్ధమొనర్చి సీత చెఱవిడిపింపఁ గలఁడు. అట్లుండ నింక లక్ష్మణసహాయమునుండ వేఱ చెప్పవలయునా. ఇట నర్థాపత్త్యలంకారము.

భారత. అని = ధర్మజుఁ డీలాగునఁ జెప్పి, అనుపన్ = పంపఁగా, మానదోర్బల ఘనతన్ చేసి = ధైర్యబాహు బలముల గొప్పవాఁ డగుటచే, ఒకఁడ, ఆ చెఱ = ఆ దుర్యోధనునిచెఱ, విడిపింపనోపు సమరశూరుఁడు = విడిపింప సమర్థుఁడగు యుద్ధవీరుఁడగు, ఆదిత్యకుల = దేవసమూహమునకు, రాజ = నాయకుఁడగు నింద్రునియొక్క, సూనుఁడు = కుమారుఁడగు నర్జునుఁడు, సయిదోడుప్రాపు = సోదరుఁడగు భీమునిసాయము, సుస్థిరతన్, తనరన్, ఏమిచెప్పన్, విడిపించెనని ముందుపద్యమునంక్రియ.

తా. ధర్మరా జిట్లానతిచ్చి యనుప నర్జునుఁడు ధైర్యబాహుబల సమగ్రతచేఁ దానొక్కఁడయా చెఱవిడిపింప సమర్థుండయ్యును సోదరుఁ డగు భీముని ప్రాపుగాంచఁగ నింక నాతని యుద్ధవిహారము విషయము వేఱ చెప్పఁగలయునా?

"ఘనతఁజేసి." ఇటఁజేతయను తృతీయావిభక్త్యర్థమునఁ జేసి యనుప్రయుక్త మాయెను.

శా. దుర్వారస్వచమూఘనధ్వజమరుద్ధూతాభ్రతిగ్మాంశుగం
ధర్వన్ దర్పితుఁ జిత్రసేనుఖరునిం దండించి విడ్పించె హృ
ద్గర్వాసాధుసుయోధను న్నిజభుజౌద్ధత్యప్రథల్ దిక్కులం
బర్వంగా సకళత్రసోదరపరిప్రాప్తవ్యథాసంగమున్. 118

రామాయణ. దుర్వార .... గంధర్వన్ ; దుర్వార = అడ్డగించుట కశక్యమగు, స్వ = తనయొక్క, ఖరునియొక్కయనుట ; చమూ = సేనయందలి, ఘన = గొప్పదగు, ధ్వజమరుత్ = ధ్వజముల వలన జనించినగాలిచే, ధూత = ఎగురఁ గొట్టఁబడిన, అభ్ర = ఆకాశము నందలి, తిగ్మాంశు = సూర్యునియొక్క, గంధర్వన్ = గుఱ్ఱములు గల వానిని, దర్పితున్ = గర్వితుఁడగువానిని, చిత్రసేనున్ = చిత్రమైన సేన గలవానిని, ఖరునిన్ = ఖరుఁడను నసురుని, దండించి = శిక్షించి, సంహరించియనుట ; హృద్గర్వ.........యోధనుత్ ; హృద్గర్వ = హృదయము నందలిగర్వముచే, అసాధు = దుష్టులయిన, సుయోధ = గొప్పయుద్ధవీరు లను, నుత్, = విరియఁగొట్టెడి, నిజ = తనయొక్క, రామునియొక్క యనుట ; భుజ = బాహువులయొక్క, ఔద్ధత్యప్రథల్ = గొప్పదనము యొక్క ప్రఖ్యాతులు, నిజబాహుబల ప్రఖ్యాతియనుట ; దిక్కులన్ = పర్వఁగాన్ = దిగంతవ్యాప్తముకాఁగా, సకల = సమస్తమైన, [ఇటలళ లకభేదమగుటచే సకలయనునది సకళయనియాయెను.] త్రస = ప్రాణుల యొక్క, ఉదర = కడుపునందు, పరిప్రాప్త = కలిగిన, వ్యథాసంగముల్ = దుఃఖసంగములు, విడ్పించెన్ = వీడునట్లొనర్చెను.

తా. దుర్వారమగు నిజసేనలోని ధ్వజవాయువుచే నాకాశము నందలి సూర్యునిగుఱ్ఱముల నెగురఁగొట్టువాఁడును, గర్వితుఁడగువాఁడును, జిత్రమగు సేనలుగలవాఁడును నగుఖరుని సంహరించి, గర్వాంధులగుభటుల విరియఁగొట్టెడి భుజబలము దిగంతవ్యాప్తముకాఁగ ఖరుఁడుచచ్చెనని ప్రాణి వర్గములకుఁదెలిసెను. తన్మూలమునవారి గర్భములనున్నవ్యథలు తీర్చెను.

ఇట ముద్దరాజురామన్న; "సకళత్రసోదర = కళత్రసోదరుల యందు, పరిప్రాప్త = పొందిన, వ్యథయొక్క, అసంగముక్ = పొందమిని విడిపించెను, ఖరునిజంపి వానిసోదర కళత్రాదులసంతోషమును బోఁగొట్టె ననుట;" అని యొకయర్థముగల్పించెఁగాని యయ్యది యంతస్వారస్యమగు నదికాదు. రామాయణమున "జనస్థానేహతస్థానే" యనిచెప్పియుండ నిఁక సోదరాదుల ప్రసక్తికిస్థలమెటఁగలదు. మఱియు "వ్యథ+అసంగముక్" అనుట గౌడప్రాణాయామమువలెఁ దలఁచుట్టివచ్చినట్లు స్పష్టముగఁ గోచరించెడిని. ఇట్టిక్లిష్టప్రయోగము కవ్యాశయముగాఁ జాలదనుట యీతని కవిత్వము నారసినవారెల్లం గ్రహింపవచ్చును. లళలయభేదము తెచ్చుకొనుటకుఁ బ్రాలుమారి యిట్టియర్థాంతరమాతఁడు గావించెను. "అసాధు యోధనః" "యుధసంప్రహారే" యనుధాతువుయొక్క కృదంతము.

"సకలత్రస." "త్రసలింగంచలాచరే." అమరము.

భారత. దుర్వార, స్వ = తనయొక్క, చిత్రసేనుఁడనెడి గంధర్వుని యొక్కయనుట; చమూ, ఘన, ధ్వజ, మరుత్, ధూత, అభ్ర, తిగ్మాంశుక్ = సూర్యునిగల వానిని, ఈతనిధ్వజములు సూర్యమండలము వఱకు వ్యాపించి యటనుండు సూర్యునెగురఁ గొట్టుచున్నవని భావము; గంధర్వక్ = గంధర్వుఁడగువానిని, దర్పితుక్ = గర్వితుఁడగువానిని, చిత్రసేనుక్ = చిత్రసేనాఖ్యుని, ఖరునిక్ = క్రూరుఁడగువానిని, ఇది చిత్రసేనునకు విశేషణము; దండించి = శిక్షించి, హృద్గర్వాసాధుక్ = మనోగర్వముననసాధువగు వానిని, కళత్రసోదర పరిప్రాప్తవ్యథాసంగముక్ = భార్యతోడఁ దమ్మునితోడను బొందఁబడిన దుఃఖసంగముగల వానిని, సుయోధనుక్ = దుర్యోధనుని, నిజ = తనయొక్క, అర్జునుని యొక్కయనుట; భుజ + ఔద్ధత్యప్రథల్, దిక్కుల్, పర్వంగాక్, విప్పించెక్ = విడిపించెను.

తా. అర్జునుఁడు స్వసేనాధ్వజములచే, సూర్యునెగురఁ గొట్టుచు నాకసమున నిలుపలేనట్లు సేయుచుండుచిత్రసేన గంధర్వునిశిక్షించి సోదర కళత్రసహితముగా సంప్రాప్తవ్యథుఁడగు దుష్టసుయోధనుని విడిపించెను.

"ఘనధ్వజమరుద్ధూతాభ్రతిగ్మాంశుక్" ఇట నసంబంధమున సంబంధరూపమగు నతిశయోక్త్యలంకారము.

సీ. అతనిమహితబలో ✽ దగ్రత్వమునవాలి
క్రొవ్వినతనయసం ✽ కోచితమగు
మహిమఁబేర్చినవాఁడు ✽ మనుజేశవర్యుఁడూ
ర్జితశాసనప్రౌఢి ✽ సింధురాజు
తద్భార్యయొకనాఁడు ✽ దళసాలనొంటిను
న్నపుడుగోరికుచేష్ట ✽ నాక్రమించి
ఘనమనోవిభ్రాంతి ✽ గాఁవయోరూప
ధారణంబునమించు ✽ దానవుండు

తే. దానవానిమిషావార్య ✽ తన్మహాశు
గానలజ్వాలవెనుకొనఁ ✽ గానటవిని
వర్తనకునొండుగతిలేక ✽ వందురుచును
గావునన్రాము! నన్నేలు ! ✽ కరుణననుచు. 119

రామాయణ. అతని = ఆరాముని, మహిత = శ్రేష్ఠమైన, బల + ఉదగ్రత్వమునన్ = బలాతిశయమున, ఇనతనయ = సూర్యపుత్రుఁడా, సుగ్రీవుఁడాయనుట ; వాలిక్రొవ్వు = వాలియొక్క గర్వము, సంకోచితమగున్ = అణఁగును, మహిమన్ పేర్చినవాఁడు = మహాత్మ్యమున గొప్పయైనవాఁడు, మనుజేశ్వరుఁడు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, రాముఁడనుట; ఊర్జితశాసన ప్రౌఢిసింధురాజు = దృఢమగు శాసించుటయొక్క ప్రాగల్భ్యము

నందు సముద్రునివంటివాఁడు, ఒకనాఁడు = ఒకదినమున, దళశాలన్ = పర్ణశాలయందు, ఒంటినున్నప్పుడు=ఒంటరిగానున్నప్పుడు, తద్భార్యన్ = అతనిభార్యను, సీతననుట; గోరికుచేష్టన్ = నఖములయొక్కదుశ్చేష్టచే, ఆక్రమించి = చీరి, ఘనమనోవిభ్రాంతి = గొప్పదగు చిత్తవిభ్రమముగల వాఁడు, కాకవయోరూపధారణంబునన్ = కాకియను పక్షిరూపముదాల్చుటచే, మించుదానవుండు = మించుచున్నయసుర, కాకాసురుఁడనుట; దానవ.........జ్వాలన్ ; దానవ = అసురులచేతను, అనిమిష=దేవతలచేతను ; అవార్య = అడ్డగింపరాని, తత్=ఆరాముని, మహాశుగానలజ్వాల, వెనుకొనంగాన్ = వెన్నంటఁగా, అటన్ = అచ్చట, వినివర్తనకున్ = నివర్తింపఁజేయుటకు, ఒండుగతిలేక = వేఱుదిక్కులేక, వందురుచును = విచారపడుచును, రామ = రాముఁడా, నన్ కావుము = నన్నురక్షింపుము, కరుణన్ నన్నేలుము = దయచే నన్ను బాలింపుము, అనుచున్ ; శరణాగతుఁడయ్యెనని ముందన్వయముగలదు.

తా. సుగ్రీవా! ఆరామునిబలమున వాలి నశింపఁగలఁడు. ఆరాముఁడు, అత్యంత మహిమగలవాఁడు, రాజశ్రేష్ఠుఁడు, దృఢశిక్షా ప్రౌఢియుక్తుఁడు, అట్టివానిభార్య సీతయొకనాఁడు పర్ణశాలనొంటినుండఁ గాకాసురుఁడు, గోరిచేగీరనంత నాగ్రహించిన రాముఁడమోఘమగునస్త్రమేయ నదిజ్వలించుచు వెనుకొన దానినాఁపువారేరునులేనందున రామునే రక్షింపుమనుచు. ఊర్జితశాసనప్రౌఢినాధారము గావించుకొని సముద్రసామ్యము చెప్పుట సరికాదని కొందఱభిప్రాయపడెదరుగాని ఊర్జితశాసనప్రౌఢియనెడిరత్నములకు రత్నాకరుఁడని కవి యాశయమగును. ఇది మనుజేశ్వరుఁడనుదానికి విశేషణము; వాలిక్రొవ్వు సంకోచితమగుట కిది హేతువగును ; రాముఁడూర్జితశాసనప్రౌఢి సింధురాజగుటచే వాలిక్రొవ్వు సంకోచితమగునని భావము ; సంఅనునుపసర్గ పూర్వకమగు కుంచధాతువువలని కర్మణి క్త ప్రత్యయము.

"ఇనతనయ." "ఇనోభగో ధామనిధిః." అమరము.

"కాకవయోరూప." "ఖగబాల్యాదినోర్వయః." అమరము.

కాకవయోరూపధారణంబునమించు దానవుండని కవియాడుటలో దానవశబ్దమసురపర్యాయముగ నెత్తికొనె నంతియకాని దనువంశసంభూతుండని యర్థముకాదు. కాకాసురుండని యాతనికీయసుర నామ మాసుర కార్యమాచరించుటచేఁ గలిగినదికాని యాసురజాతిసంభూతుఁడుకాఁడని యెఱుఁగనగును. ఏలన? రామాయణమున ; పుత్త్రఃకిల స శక్రస్య వాయసః పతతాంవరః." అని వాల్మీకియాడెను. గోవిందరాజీయవ్యాఖ్యాతయు, "ఇంద్రపుత్త్రత్వేన ప్రసిద్ధోజయంతఏవ వాయసరూపేణాగత ఇత్యాహుః. వాయసరూపోన్యః పుత్త్రఇత్యప్యాహుః." అని నొడివెను. ఉభయథాపి మనకీతఁడసురుఁడుగాఁడనుట సుస్పష్టమగుచున్నది.

భారత. అతనిమ = తగ్గని, హితబలోదగ్రత్వమునన్ = హితమగు బలముచేఁగల్గిన గొప్పదనమున, వాలి = మీఱి, క్రొవ్వినన్, తన = సైంధవునియొక్క యనుట ; అసంకోచితమగు, మహిమన్, పేర్చినవాఁడు = అతిశయించినవాఁడు, మనుజేశవర్యుఁడు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, ఊర్జిత = దృఢమైన, శాసన = శిక్షావిధియొక్క, ఘోషిమగలవాఁడు, సింధురాజు = సైంధవుఁడు, తద్భార్యన్ = వారిభార్యను, పాండవుల భార్యయగు ద్రౌపది ననుట; ఒకనాఁడు, దళశాలన్, ఒంటినున్నపుడు, కోరి=ఆబిడం గామించి, కుచేష్టన్ = కుచ్ఛితచేష్టచే, ఆక్రమించి, ఇంక సైంధవుఁడు ద్రౌపదితోననెడి మాట; ఘనమనోవిభ్రాంతిగాక = పట్టమగు మనోవిభ్రమముగాని, వయోరూపధారణంబునన్ = వయస్సుయొక్కయు, రూపముయొక్కయు ధరించుట యందు, మించుదానవు=అతిశయించుదానవు, నిమిషావార్యతన్ = నిమిషమేని వారింప శక్యముకానిదైన, తత్ = ఆ, మహాశుక్ = గొప్పదుఃఖమనెడి, అనలజ్వాల=అగ్నిజ్వాల, వెనుకొనంగాన్, అటవిని = అడవియందు, ఒండుగతి లేక = వేఱుదిక్కులేక, వందురుచును, ఉండుదానవా = వసించెదవా, కావు

నన్ = కాఁబట్టి, రామ = ఓయింతీ, ద్రౌపదీయనుట ; కరుణన్ = దయచే, నన్నేలుము = నన్నుపాలింపుము, అనుచున్. ముందుపద్యముతో నన్వయము.

తా. మహాబలాఢ్యతచేఁ గ్రొవ్విన రాజశ్రేష్ఠుఁడగు సైంధవుఁ డొకనాఁడు ద్రౌపది పర్ణశాల నొంటినుండ నామెను మోహించి కుత్సితచేష్టలు చేయ నుపక్రమించుచుఁ, "జక్కనివయస్సును రూపమును గలదానవు, నిమిషమే నివారింపఁదగని గొప్ప దుఃఖములు వెనుకొన వేఱుగతిలేక యటవిని వందురుచు నున్నదానవా? కావుననో ద్రౌపదీ! నన్నేలుము, దయచే నన్నుఁ బాలింపుము;" అనుచు ;

సీ. అసమాస్త్రశిఖిని దయావృష్టి నార్చి హృ
త్తాప మెల్లనుదీఱఁ దన్ను మనుచు
నాథులు లేమి నెంతయుఁ బేలుచును సాధ్వ
సమ్మతిపికృతోక్తి ముమ్మరముగ
శరణాగతుం డను సరగునఁ దద్రామ
ఘనఘృణార్ణవమున మునుఁగఁ బట్టి
కొనిపోయె నాత్మీయతనువును మగుడ నా
వింటిబల్మిఁ బరిభవించి త్రిప్పఁ
ఆ. గలఁడె భీముఁడైన బలభేదిసుతుఁడైన
నితరుఁ డైనవీరుఁ డెవ్వఁ డైన
నని కడంక నమ్మహాబలాన్వితుఁడు రా
జన్యవరుఁడు యాత్ర సలుపునపుడు. 120

రామాయణ. అసమాస్త్రశిఖిని = సాటిలేని బాణాగ్నిని, దయావృష్టిన్ = కృపావర్షముచే, ఆర్చి, హృత్తాపము ఎల్లను తీఱన్ = మనస్సు నందలితాపమెల్లను దీఱునట్లు, తన్నున్ మనుచు = తన్నురక్షించు,

నాథులు, లేమిన్, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, ప్రేలుచున్, అతివికృతోక్తిన్ = మిక్కిలి వికారమగుమాటలచే, అత్యంతదైన్యమునంగల్గినవికృతోక్తులచేయనుట; సాధ్వసమ్మ = భయము, ముమ్మరమునుగన్ = ఉద్రేకింపఁగా, దైన్యాతిశయమునఁ గల్గినవికృతోక్తిచేభయముద్రేకించినట్లు గాన రాఁగనని భావము; శరణాగతుండయి = శరణుపొందిన వాఁడయి, సరగునన్ = శీఘ్రముగా, తద్రామ.........అర్ణవమునన్ = తత్ = ఆ, రామ = రాముని, ఘన = గొప్పదగు, ఘృణార్ణవమునన్ = కారుణ్యా సముద్రమున, మునుఁగన్ పట్టి = మునుఁగుటవలన, (ఆకాకాసురుఁడు) ఆత్మీయ = తనయొక్క, తనువున్ = శరీరమును, మగుడన్ కొనిపోయెన్ = మరలఁబొందెను, రామునికరుణగల్మిం బ్రదుకుదెరువుగాంచెనని భావము; అమ్మహాబలాన్వితుఁడు = మిక్కిలి బలముతోఁగూడిన యాతఁడు, రాజన్య వరుఁడు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, రాముఁడనుట; అనికడంకన్ = యుద్ధప్రయ త్నమున, యాత్రసేయునపుడు = యాత్రసలుపునప్పుడు, యుద్ధయాత్ర సేయునప్పుడనుట; భీముఁడైన = భయంకరుఁడైన, ఆబలభేది సుతుఁడైనన్ = ఆయింద్రపుత్రుఁడగు వాలియైనను, ఇతరుఁడైన, వీరుఁడు = పరాక్రమ వంతుఁడు, ఎవ్వఁడైనన్, ఆవింటిబల్మిన్ = ఆరామునిధనుర్బలమును, పరి భవించి = అవమానించి, తిరస్కరించియుననుట; త్రిప్పఁగలఁడే = ఆధనుర్బల మును త్రిప్పఁజాలునా, "తన్నమనుచు నాథులులేమిన్.........శరణా గతుండయి" ఇవ్విషయమునకు, "సపిత్రాచపరిత్యక్తస్సురైశ్చసమహర్షిభిః। త్రీన్ లోకాన్ సంపరిక్రమ్య రాఘవంశరణంగతః" అనువాల్మీకి వచనమే ప్రమాణము.

"సాధ్వసమ్మ." భీతిర్భీస్సాధ్వసంభయం- "అమరము.

భారతము. అసమాస్త్రశిఖిని = మన్మథాగ్నిని, దయావృష్టిన్ = కృపావర్షమున, ఆర్చి, వ్యాప్తాపమెల్లను, తీఱన్, తన్నుము = పాదతాడన మొనర్పుము, అనుచున్ = సైంధవుఁడిట్లాడుచును, పాదతాడనము శృంగార

రసమునకుఁ బరాకాష్ఠయగును; అనుచున్, నాథులు లేమిన్ = భర్తలగు పాండవులు లేమిని, ఎంతయున్, ప్రేలుచును, సాధు + అసమ్మతి=సత్పురుషులకుసమ్మతి లేని, వికృతోక్తి = వికారపుమాటలు, ముమ్మరముగన్ = ఉద్రేకింపఁగా, శరణాగతుండయి = గృహాగతుండయి, సరగునన్, తద్రామన్ = ఆస్త్రీని, ద్రౌపదిననుట; ఘృణార్ణవమునన్ = జుగుప్సయనెడి సముద్రమున, మునుఁగన్ = మునుఁగునట్లు, పట్టికొనిపోయెన్ = గ్రహించి కొని వెళ్లెను, ఇదిమొదలు సైంధవుఁడాడెడు పలుకులు; నావింటిబల్మిన్, పరిభవించి, = అవమానించి, అణఁచియనుట; భీముఁడైనన్ = భీమసేనుఁడైనను, బలభేదిసుతుఁడైనన్ = ఇంద్రపుత్రుఁ డగునర్జునుఁడైనను, ఇతరుఁడైన వీరుఁడు ఎవ్వఁడైనన్ = తక్కినధర్మజనకులసహదేవులలో నెవ్వఁడైనను, ఆత్మీయతనువును=తనస్త్రీని, ద్రౌపదిననుట; కడంకన్, మగుడన్-త్రిప్పఁగలఁడే=మరలఁద్రిప్పు కొనిరాఁగల్గునా, పాండవులలో నేరేని నన్నెదిర్చి ద్రౌపదిని దీసికొనిపోఁగల్గుదురే యనిభావము; అని, అమ్మహాబలాన్వితుఁడు, రాజన్యవరుఁడు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, సైంధవుఁడనుట; యాత్ర సల్పునపుడు = ప్రయాణమొనర్చు చుండఁగానపుడు; ముందుపద్యముతో నన్వయము;

"తన్నుమనుచు;" పాదతాడనము శృంగారపరాకాష్ఠయగుటకు; "సాలక్తకేన నవపల్లవకోమలేన పాదేన నూపురవతామదలాలసేన, యస్తాడ్యతే దయితయా ప్రణయాపరాధాత్ సోఽంగీకృతో భగవతా మకరధ్వజేన;" అమరుకము.

"శరణాగతుండయి". "శరణంగృహరక్షిత్రోః" అమరము.

"ఆత్మీయతనువు." "బహ్వాదిభ్యశ్చ" అనుసూత్రమున "ఏభ్యోవాఙీషస్యాత్ బహ్వీబహు," అనివార్తికకారుఁడువివరించినచొప్పున,తన్వీ తనుః. అని ఙీప్పుయొక్క వికల్పమున రూపద్వయ మునుగలదని యెఱుంగునది."సాధ్వసమ్మతి" "యణాదేశసంధి. ఇకోయణచి" పాణిని.

క. అనివారితవ్యథాసం
జననంబగు రామవార్త స్వజనము చెప్పన్
విని సంభ్రమ మొదవంగఁ జ
య్యనసాసుగ్రీవ కపి హితాధికచింతన్. 121

రామాయణ. అని, వారితవ్యథాసంజననంబు అగు = నివారింపఁ బడని దుఃఖముయొక్క పుట్టువుగల, రామవార్త = రాముని వృత్తాంతము, స్వజనము = తనవారు, హనుమంతుఁడనుట; చెప్పన్ = చెప్పఁగా, విని = ఆలించి, సంభ్రమము ఒదవఁగన్ = ఆశ్చర్యము గలుగఁగా, చయ్యనన్ = శీఘ్రముగా, ఆ సుగ్రీవకపి = సుగ్రీవుఁడను నా వానరుఁడు, హితాధిక చింతన్ = హితమునం దధికమగు చింతగలవాఁడై, అరిగియని ముందు పద్యముతో నన్వయము;

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. అనివారిత=అడ్డగింపరాని, వ్యథాసంజననంబగు=దుఃఖమును గలిగించునట్టి, రామవార్త = ద్రౌపదీ వృత్తాంతము, స్వజనము చెప్పన్ = తమవారు చెప్పఁగా, విని, సంభ్రమము ఒదవఁగన్ = తొట్రుపాటు గలుగఁగా, చయ్యనన్, ఆ సుగ్రీవకన్ = మంచి కంఠము గల యా ద్రౌపదికి, లక్షణచేఁ గంఠధ్వనియని యగును; అపిహిత = మాయఁబడని, ప్రకటమైనయనుట; ఆధికిన్ = దుఃఖముగలదానికి, అచింతన్ = సంతోషముచే; ఎంచుచునని ముందన్వయము.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. శుభమగు చందమొంచుచుమంగళావహా
స్వనపత్ర రథగతి సౌష్ఠవమునఁ
జిత్తంబు రంజిల్ల శీఘ్రయానంబున
నరిగి యానృపునిఁ బ్రహర్ష మొప్పఁ

గనియప్డు భీమవిక్రమశక్రసుతదర్ప
    యమనవరణనిష్ఠ సమధికమగు
తద్బలవిభవంబు దాఁజూడఁగామించి
    వర్తిల్లమానవేశ్వరవరుండు
గీ. ధర్మరాజిత జయమహోత్సాహుఁడగుచు
నుగ్రజవనైక బాణప్రయోగ మహిమ
నచలసంఖ్యాతాలంబుల నధికసార
తరుల ధరఁగూల్చెఁ జూపఱు వెరఁగుపడఁగ. 122

రామాయణ. శుభమగు చందము = శుభమగు విధము, ఎంచున్ = తలఁచుచు, మంగళావహ...సౌష్ఠవమునన్; మంగళావహ = శుభావహమగు, స్వన = శబ్దముగల, పత్రరథ = పక్షులయొక్క, గతి = గమనముయొక్క, సౌష్ఠవమునన్ = సుష్ఠుత్వముచే, మంచినడకచే ననుట; శుభావహమగు పక్షులధ్వనిచేతను, గమనముచేతను నని భావము; చిత్తంబు=మనసు, రంజిల్లన్=సంతోషింపఁగా, శీఘ్రయానంబునన్ = శీఘ్రగమనమున, అరిగి = వచ్చి, ఆనృపునిన్ = ఆరాజును, రాముననుట; ప్రహర్షము = ఒప్పన్, కని = చూచి, అప్డు, భీమ.........నిష్ఠన్; భీమవిక్రమ = భయంకర శౌర్యుఁడగు, శక్రసుత = వాలియొక్క, దర్పము = గర్వముయొక్క, యమ=అణఁచుటతోడి; నవ = నూత్నమైన, రణనిష్ఠన్ = యుద్ధమందలి స్థైర్యముచే, సమధికమగు = మిక్కిలి యధికమగు, తద్బలవిభవంబు = ఆబలాతిశయము, ఇచ్చట విభవశబ్ద మతిశయపర్యాయమగునది; తాన్ = సుగ్రీవుఁడు, చూడన్ కామించి = పరీక్షింపఁగోరి, వర్తిల్లన్, మానవేశ్వరవరుండు=రాముఁడు, ధర్మ.....ఉత్సాహుఁడగుచున్; ధర్మరాజిత = వింటిచేఁ బ్రకాశించుచుండు, జయ = జయమునందలి, మహోత్సాహుఁడగుచున్ = మిక్కిలి యుత్సాహము గలవాఁడగుచు,

ఉగ్రజవన = తీక్ష్ణవేగముగల; ఏక = ఒక్కటగు, బాణప్రయోగమహిమన్ = బాణము వేయుటయందలి మహిమచే, అచలసంఖ్యా = పర్వత సంఖ్యగల, సప్తకులాచలముల సంఖ్యగలయనుట; ఏడగునట్టి యని భావము; తాలంబులన్ = తాళ్లను, సప్తసాలవృక్షములను; అధికసారతరులన్ = మిక్కిలి బలముగల వృక్షములను, చూపఱు = వీక్షించువారు, వెఱఁగుపడఁగన్ = ఆశ్చర్యపడఁగా, ధరన్ కూల్చెన్ = నేలఁబడునట్లొనర్చెను; రాముని వాలింజంపునట్టి బలముగలదే యని సుగ్రీవుఁడు పరీక్షింపఁదలంప సప్తసాలములనొక్క బాణముచే రాముఁడు గూల్చెనని భావము;

"అచలసంఖ్య తాలంబులు" ఇటనయ్యచలము లేడు నెవ్వియనిన "హిమవాన్నిషధో వింధ్యో మాల్యవాన్పారియాత్రికః. గంధమాదన మన్యే చ హేమకూటా దయోనగాః." అమరము.

భారత. శుభమగు చ్ఛదమొందుచున్, శంగళావహ = శుభావహములగు, స్వన = ధ్వనిగల, సకిలింతలుగల యనుట; పత్త్ర = గుఱ్ఱములుగల రథ = రథములయొక్క, గతిసౌష్ఠవమునన్ = గమనమునందలి సుష్ఠుత్వముచే, చిత్రంబు, రంజిల్లన్, శీఘ్రయానంబునన్ = త్వరితగమనమున అరిగి, ఆప్పృథునిన్ = ఆరాజును, సైంధవుననుట; ప్రహర్ష మొప్పన్, కని = చూచి, భ్రాతృప్రహారణో ద్యుక్తుఁడైనను మఱఁదియగుటచే బాంధవ దర్శన మూలమగు హర్ష ముగలవాఁడగుచునని భావము; ఈగుణమే యుధిష్ఠిరుని యజాతశత్రుత్వమును వెల్లడించుచున్నది; ఇటఁ గొందఱు యుద్ధము తటస్థింపనున్నదికదా యని ధర్మజుఁడు హర్ష మొందెనని యభిప్రాయపడెదరుగాని యది ధర్మజుని స్వభావమున కనుగుణముగానిదగుటం గవియాశయముగాదని యెఱుఁగవలయును; అప్డు, భీమ......నిష్ఠ; భీమవిక్రమ = భీమసేనుని పరాక్రమము, శక్రసుతదర్ప = అర్జునునిగర్వము, యమ = కవలయొక్క, నకుల సహదేవులయొక్క యనుట; నవ = నూత్నమైన, రణనిష్ఠ =

యుద్ధనిష్ఠ, సమధికమగుచున్ = మిక్కిలి యెక్కుడగుచు, ప్రత్యవలవిభవంబు= ఆభీమాదుల పరాక్రమము, తాన్ =ధర్మరాజు, చూడఁగన్ మించి వర్తిల్లన్ = చూచుటకు మీఱియుండ, భీమాదుల బాహుబలము సైంధవునిబలమును మించునదిగాఁదోఁప ననుట;మానవేశ్వరవరుండు=రాజశ్రేష్ఠుఁడు, ధర్మరాజు; ఇతజయమహోత్సాహుఁడు = పొందఁబడిన జయముకలిగి మహోత్సాహము గలవాఁడు, అగుచున్, ఉగ్రజవన, ఏక = ముఖ్యమగు, బాణప్రయోగమహిమన్ = బాణము ప్రయోగించుటవలని మహిమచే, అచలసంఖ్యతా = చలింపని యుద్ధము గలుగుటను, స్థిరయుద్ధతననుట; ఆలంబులన్ = అవలంబించినవారిని, అధికసారతరులన్ = మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైన బలముగలవారిని, చూపఱు, వెఱఁగు, పడఁగన్, ధరన్ కూల్చెను = నేలపైఁ గూల్చెను, ధర్మజుఁడును సైంధవుని బలమునెదిరించి పెక్కురవీరులం జంపెనని భావము; కోటికాస్యాదులు దనసోదరులపైఁ గవియుటనే నలిగి యాతఁడు యుద్ధమొనర్చెఁగాని లేకున్న యుద్ధప్రసక్తి గలిగించుకొను వాఁడుగాఁడని విశదమగుచున్నది.

ధర్మజుఁడు వీరభటుల సంహరించెననుటకు; "అలిగి యుధిష్ఠిరుఁడును నగ్గలికం బ్రతివీరులడరఁ గార్ముకవిద్యా, విలసనము మిగుల సౌవీరుల నూర్వుర నధికబలుల రూపడఁగించెన్." అని మహాభారతమున నరణ్యపర్వమున నెఱ్ఱాప్రగ్గడ వచించెను.

"మంగళావహాస్వనపత్త్ర" "పత్త్రంవాహన పక్షయోః" అమరము.

"ఏకబాణప్రయోగ-" "ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః-" అమరము.

సీ. అకలుషాత్మప్రభ సదా ప్తినుబ్బుచు వాలి
తమ్ముఁ డాసింధుభూ ధవకుమారు
సఖ్యాతిబలము ప సందగుల్పడఁ జేసి
యున్నయహీన దర్పాధికతలు

మనుజాధినాథు సమ్యక్ప్రయుక్తవిశిఖ
త్వంబున భంగించి తప్పకతన
పనుపునఁ గ్రమ్మఱఁ దనకీశబలమెందుఁ
గడుననుకూలమై నడచుటకును

గీ. రంజిలుచు రామకార్యవర్తనకుఁ దగిన
యట్టిమాటల నాప్లోప మాచరించె
నంత నురువనవాసాంత మగుడునప్పు
డుపరికృత్యంబునకు మహో ద్యోగుఁడయ్యె. 123

రామాయణ. అకలుష.........ఆప్తిఁ; అకలుష = నిర్మలమైన, ఆత్మ = తనయొక్క; సుగ్రీవునియొక్క యనుట; ప్రమద = సంతోషము యొక్క, ఆప్తిఁ = పొందుటచే, ఉబ్బుచుఁ = ఆనందించుచు, వాలి తమ్ముఁడు = వాలియొక్క సోదరుఁడు, సుగ్రీవుఁడనుట; ఆసింధు...... పసఁ; ఆ, సింధు భూధవకుమారు = చతుస్సముద్రముద్రిత భూమండల నాయకుఁడగు దశరథుని కుమారునియొక్క, రామునియొక్క యనుట; సఖ్య = స్నేహమువలని, అతిబలము పసఁ = అత్యంతబలముతోడిపస యందు, తగుల్పడఁ చేసి = తగులుకొనునట్లు చేసి, అత్యంతస్నేహము చేసి యనుట; అన్న......అధికతలు; అన్న = అన్నయగు వాలియొక్క, అహీన = తగ్గని, దర్పాధికతలు = గర్వము నాధిక్యమును, మనుజ...... విశిఖత్వంబునఁ; మనుజాధినాథు = రామునియొక్క, సమ్యక్ప్రయుక్త = చక్కఁగాఁ బ్రయోగింపఁబడిన, విశిఖత్వంబునఁ = బాణము గలవాఁడగు టచే, బాణము చక్కఁగాఁ బ్రయోగించువాఁడగుటచేననుట; భంగించి=భం గముగావించి, రామబాణమున వాలినిజంపించి యనుట; తప్పక=తానొనర్చిన సమయము తప్పక, తనపనుపునఁ = తనయాజ్ఞచే, క్రమ్మఱఁ = మరలుటకును, తనకీశబలము = తనవానరబలము; ఎందుఁ = సర్వత్ర,

కదుర్ అనుకూలమై, నడచుటకును = మిక్కిలి యనుకూలముగా యుద్ధయాత్ర సల్పుటకును, రంజిలుచున్ = సంతసించుచు, రామకార్యవర్తనకున్ = రాముని కార్యవర్తనకు, తగినయట్టిమాటలన్ = యుక్తమైనట్టి మాటలచే, మనము సేనలతోడ వెడలి సీత నపహరించిన వానిం జంపి యామెం దెత్తమనెడి మాటలచేనని భావము; ఆహ్లాదము ఆచరించెన్ = సంతోషమొనర్చెను, అంతన్, ఉరు = గొప్పదగు, వనవాసకాల = జలముయొక్క వాసముగల కాలముయొక్క, వర్షకాలముయొక్క యనుట; అంతము = కడ, అగుటన్ = కాఁగనే, వర్షకాలము పూర్తియై శరత్కాలము రాఁగనే యని భావము; ఉపరికృత్యంబునకున్ = పైనాచరింపవలసిన కార్యమునకు, మహోద్యోగుఁడయ్యెన్ = గొప్పప్రయత్నము గలవాఁడయ్యెను; వర్షాంతమువఱకు వేచియుండుఁడని చెప్పి యక్కాలమంతమంది శరత్కాలము రాఁగనే సీతాన్వేషణ ప్రయత్నమునకుఁ బూనుకొనెనని భావము;

"సింధు;" "స్యందతే సింధుః; స్యందూప్రస్రవణే" గురుబాలప్రబోధిక.
"కీశ" "మర్కటో వానరః కీశః" అమరము.

భారత. అకలుష......ఆప్తిన్ = అకలుష = శుద్ధమైన, పతివ్రతయైన యని భావము; ఆత్మ = తనయొక్క, ప్రమదా=భార్యయొక్క ద్రౌపదియొక్క యనుట; ఆప్తిన్ = పొందుటచే, ద్రౌపదిని ఘరలఁ బొందుటచే ననుట; ఉబ్బుచున్, వాలి = మీఱి, తమ్ముఁడు = భీముఁడు, ఆసింధు భూధవకుమారున్ = ఆసైంధవుని, సఖ్యాతి = కీర్తితోఁగూడిన, బలముపసన్ = పరాక్రమాతిశయముచే, తగుల్పడన్ చేసి = తగులుకొనునట్లొనర్చి, లోఁబఱచికొని యనుట; అన్వయహీన దర్పాధికతలున్ = నీతి విహీనమగు గర్వముచే నధికమైన స్వరూపముగల, మనుజాధినాథున్ = రాజును, సైంధవుననుట; సమ్యక్ప్రయుక్త = చక్కఁగా నుపయోగింపఁబడిన, విశిఖత్వంబునన్ = శిఖారాహిత్యముచే, భంగించి =

భంగముగావించి, జుట్టుగోసె భంగపాటొదవించి యనుట; తప్పక, తన పనుపునన్ = తనయాజ్ఞచే, క్రమ్మఱన్ = తిరిగిరాఁగ, ధర్మజునాజ్ఞచే వానింజంపక బంధించుకొనిరాఁగ, ఈనకన్, ఈశబలము = దేవునిబలము, ఈశ్వరానుగ్రహమనుట; ఎందున్, కడున్, అనుకూలమై నడచుటకును = తనకు దైవానుగ్రహము మిక్కిలి యనుకూలించుటకును, రంజిలుచున్ = సంతసించుచు, రామకున్ = ద్రౌపదికి, ఆర్యవర్తనకున్ = శుద్ధవర్తనగల దానికి, ఇది రామకు ననుటకు విశేషణము; తగినయట్టిమాటలన్ = తగిన మాటలచే, ఆహ్లాదము, ఆచరించెన్, అంతన్=ఆవల, ఉరువనవాసకాల= క్రూరమగు వనవాసకాలముయొక్క, అంతము అగుడున్ = పంద్రెండు వత్సరములు పూర్తికాఁగనే, ఉపరికృత్యంబునకున్ = పైని జరుపఁదగిన యజ్ఞాతవాసచర్యకు, మహోద్యోగుఁడయ్యెన్ = మిక్కిలి ప్రయత్నించెను. వనవాసము పూర్తియగుటచే నజ్ఞాతవాస వత్సరము గడపఁదగిన విషయ మునుగూర్చి ప్రయత్నించెనని భావము.

"దర్పాధికతలున్" "అథస్వరూపయోర స్త్రీతలం" అమరము.

వ. అప్పుడు. 124

క. చూపట్టె నిర్నిరోధది
శాపతితాభినుతభాను సంతతిచోద్యం
బై పరఁగ హారిణభావము
కై పువడసి మిగులవింత గతినెలయించెన్. 125

అవతారిక. ఇదిమొదలు విప్రకార్య యను పద్యమువఱకు మూఁడు పద్యముల శరత్కాల వర్ణనము గావింపఁబడుచున్నది.

రామాయణ. చూపట్టె =కనుపించి, శరత్కాల మరుదెంచి ము;నిర్ని రోధ........సంతతి; నిర్నిరోధ = అడ్డములేక, అవిచ్ఛిన్నముగాననుట; దిశా = దిక్కులయందు, పతిత = పడిన, వ్యాపించినయనుట; అభినుత =

పొగడఁబడిన, భానుసంతతి = కిరణముల సమూహము, చోద్యంబై = ఆశ్చర్యమై, పరఁగన్ = విస్తరింపఁగా, నెల = చంద్రుఁడు, హరిణభావము కైపు = తెల్లవన్నెయొక్క విలాసము, పడసి = పొంది, మిగులన్ = మిక్కిలి, వింతగతిన్ = ఆశ్చర్యమగువిధమున, ఇంచెన్ = ఇంపొందెను; శ్లేషార్థసంఘటనకు గావింపవలసి వచ్చుటచేత నే దిశాపతితమని మరల చోద్యంబై పరఁగననియు, అట్లే మరల వింతగతినని చెప్పవలసివచ్చెను. అయినను నిది దోషముగాఁ బరిగణింపఁదగదు, దిశావ్యాప్తమగు భానుసంతతి చోద్యముగాఁ బరఁగెననియు నాకారణముననే చంద్రునకు వింతగతి గలిగెననియు సమన్వయించుకొనవలయుననియే కవి యాశయము;

తా. శరత్కాలమురాఁగనే యవిచ్ఛిన్నముగా దిశల వ్యాపించిన చంద్రకిరణములు చోద్యమొసఁగుచుండెను. కావునఁ జంద్రుఁడు వింతగతిఁ దోఁచెను.

"భానుసంతతి" "భానూరశ్మి దివాకరౌ" అమరము.

"హరిణభావము;" "హరిణః పాండురః పాండుః;" అమరము.

అవతారిక-ఈపద్యము మొదలు అజ్ఞాతవాసమహిమ యను పద్యము వఱకు నాల్గుపద్యములు ధర్మదేవత హరిణరూపమున బ్రాహ్మణునరణి గొనుట మొదలు పాండవులకు వరమొసఁగు వఱకుఁగల కథాభాగము వర్ణింపఁబడుచున్నది.

భారత. నిర్ణిరోధ.........సంతతి; నిర్ణిరోధ = అడ్డములేని, దిశాపతితా = దిక్పతిత్వముచే, అభినుత, భానుసంతతి = యముఁడు, చోద్యంబై, పరఁగన్, హరిణభావము కైపు = జింకరూపుయొక్క విలాసమును, పడసి, మిగులన్, మిక్కిలి, వింతగతిన్, ఎలయించెన్ = వంచించెను; బ్రాహ్మణుని మోసపుచ్చెననుట;

తా. దిక్పాలకత్వముచేఁ బొగడ్తగాంచిన యముఁడు జింకరూపు దాల్చి యొకబ్రాహ్మణుని వంచించెను.

సీ. భాసురశృంగలీ లాసముత్కృష్టమ
హారణితాఖిన్న సారసద్వి
జప్రార్థిత వ్యవ స్థాపనంబై కడు
నాహారిణము దిరం బగుపొలుపున
విలసిల్లుచున్న యా వేళయందును రాజు
దమ్ములనతులితో త్కర్ష శాలి
బాణాసన శరప్ర పంచంబు విస్ఫూర్తిఁ
బరఁగంగఁ దవిలివెం బడి నలసిరి
గీ. మిత్రులవ ర్తిల్లెదచ్ఛర దవసరభస
లీల సత్కృష్ణసార ర త్నాలఘుమహి
మకుఁ దృణకణాయమానమై మానసంబు
గడుఁజలింపంగ నివ్వెఱవడియె నృపుఁడు. 126

రామాయణ. భాసుర.......వ్యవస్థాపనంబై; భాసుర = ప్రకాశించుచున్న, శృంగ = ప్రాధాన్యముగల, లీలా = విలాసమున, మిక్కిలి శ్రేష్ఠములైన, మహారణిత = గొప్పధ్వనిగల, అఖిన్న = దుఃఖింపని, సంతోషపడుచున్నయనుట; సారసద్విజ = బెగ్గురుపక్షులయొక్క, ప్రార్థిత = కోరఁబడిన, వ్యవస్థాపనంబై = స్థిరముగా నిలుపుటకలదై, ప్రాధాన్యముచే ధ్వనించుచున్న బెగ్గురుపక్షు లింకను నీశరత్కాలమిట్లే యుండవలయునని కోరుచున్నవని భావము; హారిణముదిరంబగు పొలుపునన్ = తెల్లవన్నెగల మేఘములు గలుగువిధమున, కడున్ = మిక్కిలి; విలసిల్లుచున్న = ప్రకాశించుచున్న, ఆవేళయందును = ఆశరత్కాలమునందు, శరత్కాలమేఘము లుదకగర్భములు గాకుండుటచేఁ దెల్లవడెనని భావము; రాజు = చంద్రుఁడు, తమ్ములు = తామరలు, అతులితోత్కర్ష = సాటి

లేని యుత్కర్షముగల, శాలి = రాజనముయొక్కయు, బాణా = గోరంటయొక్కయు, అసన = వేగిమ్రాఁకులయొక్కయు, శర = రెల్లుయొక్కయు, ప్రపంచంబు= మహిమయొక్క, విస్ఫూర్తిన్ = వికాసముచే, పరఁగంగన్ =విస్తరింపఁగా, తవిలి=లగ్నమై, వెంబడిన్ = తోడనే, అలసిరి = ఆలక్ష్మి, ఆకాంతియనుట; మివులన్ వర్తిల్లెన్ = అధికముగా నుండెను, కడుంగడు రమణీయముగా నుండెనని భావము; తచ్ఛరదవసర = ఆశరత్కాలమునందలి, భసలీ = భృంగాంగన యనెడి, లసత్ = ప్రకాశించుచున్న, కృష్ణ = నీలవర్ణముగల, సారరత్న = శ్రేష్ఠమగు రత్నముయొక్క, అలఘుమహిమకున్ = గొప్పమహిమకు, తృణకణాయమానమై = తృణమువలె నగుచున్నదై, మానసంబు = మనస్సు, కడున్ చలింపఁగన్ = మిక్కిలి చంచలమగుచుండ, నీలము తృణగ్రాహకమగుటచే నాఁడు తుమ్మెదలనెడి రత్నములు మానసమనెడి తృణమును గ్రహించుటచే నది చంచలమయ్యెనని భావము; నృపుఁడు = రాముఁడు, నివ్వెఱపడియెన్ = భయపడెను, విరహియగుటచే భయపడెననుట ; అలంకారము రూపకము.

"కృష్ణసారరత్నా లఘుమహిమకుఁ దృణకణాయమాన;" ఇటనీలమహిమనుగుఱించి; "సారంబగు నీలము గో, క్షీరములందిడఁగ నదియుఁ గృష్ణముసైనన్, క్షీరగ్రాహి యనంబడు, నారత్నోత్తమముదాల్ప నమరుల కమరున్. కసవున సారగునఁగసమున, నెసఁగగు నీలంబుమీఁద నిడి యూదంగన్, వెస నెగసిపోక నిలచిన, వసుధఁ దృణగ్రాహి యనఁగ వచ్చునుదానిన్." రత్నపరీక్ష.

"భాసురశృంగ." "శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ." అమరము.

"సారసద్విజ" "సరసి భవస్సారసః" గురుబాలప్రబోధిక.

"ముదిర" "ఘనజీమూతముదిరజలముగ్ధూమయోనయః" అమరము.

"శాలి" "శ్యాలంతే శ్లాఘ్యంతే జనైరితిశాలయః-" శాలశ్లాఘాయాం-" గురుబాల ప్రబోధిక.

"బాణా" "నీలీఝింటీ ద్వయోర్బాణా" అమరము.

"ఆసన" "సర్జకాసనబంధూక పుష్పప్రియక జీవకాః" అమరము.

"శర" "శృణాతిరోగం శరః. శౄహింసాయాం" గురుబాలప్రబోధిక.

"భసలీ" "బంభరశ్చ మిళిందశ్చ హింవోళ భసలౌసమౌ" హలాయుధ నిఘంటువు.

భారత. భాసుర.........వ్యవస్థాపనంబై; భాసుర, శృంగ = కొమ్ములయొక్క, లీలా = చేష్టచే, సముత్ = సంతోషముతోఁ గూడునట్లు, కృప్త=అపహరింపఁబడిన, మహాఅరణితా=గొప్ప యరణిని గలవాఁడగుటచే, జింక తనకొమ్మున రాచుకొనుటచే సంతసముగలదై బ్రాహ్మణునరణిని హరించెనని భావము; లేక జింక తనకొమ్ములచేఁ జెట్లును రాచుకొనుచుండ నావిలాసమును జూచుచు బ్రాహ్మణుఁడు సంతోషించుచుండఁ దటాలున నయ్యరణి నాజింక హరించెనని యీ భావమగును; ఖిన్న = దుఃఖించిన, తనయరణి హరింపఁబడుటచే యజ్ఞాదికర్మలు నిలిచిపోవుచున్నదికదా యని బ్రాహ్మణుఁడు దుఃఖించెననుట; సార = శ్రేష్ఠుఁడైన, సత్+ద్విజ = సద్బ్రాహ్మణునిచే, ప్రార్థిత = వేఁడుకొనఁబడినదై, వ్యవస్థాపనంబై = నిలుచుటగలదై, బ్రాహ్మణ ప్రార్థనచే నాజింక యట్లే నిలచెననిభావము; ఆహరిణము = ఆజింక, తరమగు పొలుపునన్ = స్థిరమగు పొలుపున, కడున్ విలసిల్లుచున్న యావేళయందున్ = మిక్కిలి ప్రకాశించుచుండు నాసమయమున, రాజు = ధర్మజుఁడు, తమ్ములు = సోదరులు, భీమాదులనుట; అతులిత = సాటిలేని, ఉత్కర్షశాలి = ఉత్కర్షముచే నొప్పుచున్న, బాణాసన = విండ్లయొక్కయు, శర = బాణములయొక్కయు, ప్రపంచంబు = వ్యాపారము, విస్ఫూర్తిన్ పరఁగంగన్ = కాంతిచే నొప్పారుచుండ, వెంబడిన్, తవిలి = ఆజింకవెంటఁదవిలి, అలసిరి = శ్రాంతులైరి, తత్ = ఆపాండవుల, శరదవ = కార్చిచ్చువంటి యాబాణ

ములయొక్క [ఉపమానోత్తరపద కర్మధారయము.] సరభసలీల= శీఘ్రతతోడికార్శ్యము, అతివేగమున బాణముల విడుచునట్టి కార్యమనుట; సత్ = లెస్సైన, కృష్ణసారరత్న = మృగశ్రేష్ఠముయొక్క, అలఘు= గొప్పదగు, మహిమకున్ = మాహాత్మ్యమునకు, తృణకణాయమానమై = తృణప్రాయమై, మివులన్ వర్తిల్లెన్ = మిగుల నొప్పుచుండెను, పాండవుల యాబాణమోక్షణాదులు మృగమహిమచే వ్యర్థములాయెనని భావము; నృపుఁడు = ధర్మజుఁడు, మానసంబుకడున్ చలింపఁగన్ = మనస్సు చాల చలింపఁగా, నివ్వెఱపడియెన్ = మిక్కిలి భయపడెను, తమబాణములట్లు వ్యర్థములగుటచేఁ జిత్తచాంచల్యమంది భయపడెనని భావము.

సీ. విప్రకార్యముగాని వెతఁజేసి కరము దు
స్సహమైన కాండవర్షక్రమమున
నదలేదికలఁకనీలానితమ్ములు ఘన
కాలమహిమచేత నోలిఁ బోలియు
మగుడంగ మనిపె వారిగురుప్రసాదంబు
దనయుక్తిసామర్థ్య ఘనతచేతఁ
జాలంగఁబడసి లత్సమయంబునందిత
కామాళియాగుణ ఘనతనుండు

గీ. విరహితాపకారంబు తదుద్భవమతను
వికసనము నెవ్వరిమనమునకు నొనర్చ
దారయఁగ నది యట్లుండె నపుడు నృపుని
యుపరికృత్యంబునకుఁ దగఁ దపనసుతుఁడు. 127

రామాయణ. విప్రకార్యముకాని = మాన్ప సాధ్యముకాని, వెతఁ జేసి = దుఃఖముచే, కరము = మిక్కిలి, దుస్సహమైన = ఓర్చుటకు శక్యము.

కాని, కాండవర్ష శ్రమమునన్ = జలవర్షమువలని శ్రమముచే, అవ
పేది = బిరుదుచెడి, కలంకన్=కలంతతో, నీరాని = నీరుపొంది, తమ
తామరలు, ఘనకాలమహిమచేతన్ = వర్షాకాలమహిమచే, ఓలిన్=వ
గా,పాలియన్=అణంగిపోవంగా, వర్షాధిక్యమున నీరునిండుటచే నానీట
దామరలు మునింగిపోయెనని భావము; వారి = నీటియొక్క, గురు =
యగు, ప్రసాదంబు=తేటుట, తన=శరద్రుతువుయొక్క, యుక్తిసామర్థ్య
యుక్తిసామర్థ్యముయొక్క, ఘనతచేతన్ = గొప్పదనముచే, చాలం
పడసి = విశేషముగాం బొంది, నందితకామాళి = సంతసింపంజేసిన
ఘుని తుమ్మెదలనుగల, తత్సమయంబు = ఆసమయము, శరత్కాలమన
(ఆతామరలను) మగుడంగన్ = మరల, మనిపెన్ = రక్షించెను, నీట
మునింగిన తామరలను మరల నీబుుతువు రక్షించెననిభావము; ఇట్టి పద్మప
ణము మూలముననే మన్మథుండు తుమ్మెదలను మనిపెననుట; (ఆ
యము) గుణఘనతనుండు = గొప్పగుణముతోం జేరియుండును, విరహి
కారంబు = విరహులకుం దాపముచేసెడి, తద్విభవము = ఆశరదృతు
వము, అతను వికసనమున్ = మన్మథ విలసనమును, ఎవ్వరిమనంబునకున్
ఎవరిమానసమునకు, ఒనర్పదు = చేయదు, ఎల్లరకు నీబుుతువు మన్మథో
కమొసంగునని భావము; అరయంగన్ = విచారింపంగా, అది, అట్లుండెన్
అపుడు, నృపుని = రామునియొక్క, ఉపరికృత్యంబునకున్ = మీంద
పనికి, రావణునిపై దండయాత్రకనుట; తగన్, తపనసుతుండు = సు
వుండు; అనిపెనని ముందరిపద్యమునందలి క్రియతో నన్వయము;

భారత. విప్రకార్యముకాని వెతంజేసి = బ్రాహ్మణకార్యముకా
దుఃఖముచే, కరము, దుస్సహమైన, కాండవర్షశ్రమమునన్ = బాణ
వర్షమువలని శ్రమచే, అవలేది = బిరుదుసెడి, తాముపూనిన బ్రాహ్మణ
నరణితెచ్చుట యను కార్యమట్లు విఫలమగుటచేత వెతంజెందినవారు గాన

శక్తిహీనులై బాణవర్షము గురిపించిన యలయికచేఁ బడలినవారై యని భావము; కలఁకన్ = కలఁతచే, నీరాని = నీరుద్రావి, ధర్మదేవత దన ప్రశ్నకు సమాధానమొసఁగక నీరానరాదనినను గలఁత నొందినవారగుటచే నది పాటింపక నీరుద్రావిరని భావము; తమ్ములు = సోదరులగు భీమాదులు, ఘనకాలమహిమచేతన్ = గొప్పవాఁడగు యముని మాహాత్మ్యమున, ఓలిన్ = వరుసగా, సొలియన్ = నొచ్చిపోవఁగా, మూర్ఛిల్లఁగాననుట; తత్సమయంబునన్ = ఆతరుణమున, దితకామాళి = ఖండింపఁబడిన కోర్కెల సమూహము గలవాఁడు, యోగితుల్యుఁడనుట; ఆగుణఘనతనుండు = గుణములచేఁ ఘనమూర్తి యగువాఁడు, ధర్మరాజనుట, తనయుక్తిసామర్థ్యఘనతచేతన్ = నిజవాక్చాతుర్యమున, యక్షుఁడడిగిన ప్రశ్నములకు సమాధానము చెప్పియనుట; గురుప్రసాదంబు = తండ్రియగుయముని యనుగ్రహము, చాలంగన్, పడసి = పొంది, వారిన్ = ఆ తమ్ములను, భీమాదులననుట; మగుడంగన్ మనిపెన్ = మరల రక్షించెను, ధర్మదేవతానుగ్రహమున మరల భీమాదులు బ్రదుకఁగల్గిరని భావము; విరహిత+అపకారంబు = అపకారహీనమైన, తద్విభవము = ఆధర్మజుని వైభవము, అజాతశత్రుఁడగుటచే నీతఁడెవ్వరికిని గీడుసేయఁడుగాన నీతనివైభవము విరహితాపకారమయ్యెనని భావము; ఎవ్వరిమనంబునకున్, అతను = తగ్గని, వికసనమున్ = విలాసమును, ఒనర్పదు, ఎల్లర మానసంబులకు నానందమొసఁగునని భావము; ఆరయఁగన్, అది, అట్లుండెన్, అపుడు, నృపుని = ధర్మజునియొక్క, ఉపరికృత్యంబునకున్ = అజ్ఞాతవాసాది కార్యములకు, తగన్, తపనసుతుఁడు = యముఁడు; అనిపెనని ముందరిపద్యమునందలి క్రియతో నన్వయము.

క. అజ్ఞాతవాస నుహి తన
    యాజ్ఞాపన రామభాషణార్పితకార్య

ప్రజ్ఞులను జేసి యనిపెని
జాజ్ఞాకరణైకశరణు లగువారిఁ దగన్. 128

రామాయణ. అజ్ఞాత.........ప్రజ్ఞలను; అజ్ఞాతవాస = ఎఱుఁగఁబడని యునికిగల, మహితనయా = సీతను, జ్ఞాపన = గుఱుతులు తెలిపెడి, రామభాషణ = రాముని మాటలచే, అర్పిత = పెట్టఁబడిన, కార్య= పనియందు, ప్రజ్ఞులనుజేసి= తెలివిగలవారినిగా నొనర్చి; సీత నెఱుఁగుటకుఁ దగిన గుఱుతులం దెల్పి, రాముఁడు సీతాన్వేషణ రూపమగు కార్యమేర్పఱచి యందుఁ బ్రజ్ఞావంతులుగా నొనర్చియనుట; నిజాజ్ఞా కరణ = తన యానతింజేయుటయే, ఏక = ముఖ్యమగు, శరణులగువారిన్ = ఆధారముగాఁ గలవారిని, తన యధీనులగు వానరులను, తగన్, అనిపెన్ = పంపెను.

తా. సీతయునికి దెలియనందున నామెను వెదుకఁ బంపువారారామెంగుర్తించుటకై కొన్నిచిహ్నముల రాముఁడు దెల్ప సుగ్రీవుఁడంత వారిననిపెను.

భారత. అజ్ఞాతవాస.........ప్రజ్ఞులను; అజ్ఞాతవాస = అజ్ఞాతవాసమందలి, మహిత=గొప్పదగు, నయ=నీతియొక్క, ఆజ్ఞాపన=ఉపదేశించుటచేత, రామ = మనోజ్ఞమైన, భాషణ = పలుకులచే, అర్పిత, కార్య, ప్రజ్ఞులనుచేసి = బుద్ధిమంతులుగా నొనర్చి, అజ్ఞాతవాస మొనర్పవలనగు నీతిఁజెప్పి తగిన వరమిచ్చియనుట; నిజాజ్ఞాకరణ = తనయానతిని జేయుటయే, ఏక = ప్రధానమగు, శరణులగు, వారిన్ = ఆపాండవులను, తగన్, అనిపెన్ = పంపెను;

తా అజ్ఞాతవాస మొనర్పందగు నీతుల నుపదేశించి నిజాజ్ఞైకశరణులగు పాండవుల ననిపెను.

ఆ. అపుడు వారు మహిజాజ్ఞానావిదితస్థితి
జేయుటకుఁ దదుక్తిఁ జే.కొని కడు ...

నుల్లముల నుదంచితోత్సాహు లగుచును
వివిధదిక్పురముల వెదకి చూచి. 129

రామాయణ. అపుడు = జనకజను వెదికిరండని సుగ్రీవునాజ్ఞ యయినపుడు, వారు = ఆవానరులు, మహిజన్ = సీతను, [ఇది సాధ్య సమాసము] అవిదితస్థితిన్ = చక్కఁగాఁ దెలియఁబడిన యునికిఁగలదానింగా, చేయుటకున్, తదుక్తిన్ = ఆరామునిమాటను, చేకొని = గ్రహించి, ఉల్లములన్ = మనస్సులందు, కడున్ = మిక్కిలి, ఉదంచిత = అతిశయితమయిన, ఉత్సాహులు అగుచును = ఉత్సాహము గలవారగుచు, వివిధదిక్ = నానాదిక్కులంగల, పురములన్ = పట్టణములను, వెదకి, చూచి; ముందుపద్యముతో నన్వయము;

తా. సీత యునికిపట్టు దెలియుటకై రామసంభాషణములను గ్రహించి మిక్కిలి యుత్సాహముతోఁ బెక్కుదిక్కులు చూచి;

భారత. అపుడు = ధర్మదేవతయాజ్ఞ యయినప్పుడు, వారు = పాండవులు, మహిజన = భూమియందలిజనులచే, అవిదిత = తెలియఁబడని, స్థితిన్ = వాసమును, అజ్ఞాతవాసమునుట; చేయుటకున్, తదుక్తి = ఆధర్మదేవతమాట, కడున్, చేకొని, ఉదంచితోత్సాహు లగుచును, వివిధదిక్పురములన్ = నానాదిక్కులనుండు పురములను, ఉల్లములన్ = మనస్సులచేతనే, వెదకిచూచి; పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. అజ్ఞాతవాసమొనర్ప ధర్మదేవతా వాక్యములం గ్రహించి తమవాసమున కనుకూలములగు ప్రదేశముల మనస్సులచేతనే వెదకి;

క. అతిసత్త్వస్థవిరాటవి
తతసగరచితప్రచార తనుమది కెక్కన్
ధృతి సరసి రామభార్యను
సతిఁ గానక కాంతిభంగచణతనుశీలన్. 130

రామాయణ. అతిసత్వ......ప్రచారతను; అతిసత్వ = మిక్కుటమగు జంతువులుగల, స్థవిరాటవి = జీర్ణములైన యరణ్యముల చేత, తత = వ్యాప్తమైన, నగ = పర్వతములయందు, రచిత = చేయఁబడిన, ప్రచారతను = సంచారము గల్గుటచే, మదికెక్కఁగ = ఇష్టమగునట్లు, ధృతిఁగ = ధైర్యముతో, సతిఁగ = పతివ్రతయగు, రామభార్యను = సీతను, అరసి = వెదకి, కానక = చూడక, కాంతిభంగచణ = కాంతిహానిచేఁ దెలియఁబడని, తను = శరీరముయొక్క, లీలఁగ = విలాసముచే, సీతగాన్పింపమివివర్ణులైరని భావము; చనిరని ముందన్వయము;

తా. ఆవానరులు పలుసత్వములం గల్గిన జీర్ణాటవులతో వ్యాప్తమైన పర్వతప్రదేశములం దిరిగి వెదకి వెదకి సీతం గానక వివర్ణులైరి.

"కాంతిభంగచణ" "తేనవిత్తశ్చుఞ్చుప్చణపౌ-" అనుపాణిని సూత్రము చొప్పున, 'విద్య యావిత్తో విద్యాచుఞ్చుః, విద్యాచణః, అనులాగున,భంగచణ' యనురూపము నిష్పన్నమయ్యెను.

భారత. అతిసత్వస్థ........ప్రచారతను; అతిసత్వస్థ = మిక్కిలి సత్వగుణవర్తియగు, విరాట = విరాటరాజుచే, వితత = విస్తరింపఁబడిన, పోషింపఁబడినదనుట; నగర = మత్స్యపురమునందు, చిత = సంపాదితమైన, ప్రచారతను = సంచారముగలవారగుటను, తత్పుర నివాసమునుట; మదికెక్కఁగ, ధృతిఁగ, అరసి=విచారించి, మత్స్యనగరమునకుఁబోవ నిశ్చయించియనుట; సతిఁగ = పతివ్రతను, రామఁగ = స్త్రీని, కానకకాంతి = స్వర్ణసంబంధమగు కాంతియొక్క, భంగచణ = జయించుటచేఁ బ్రసిద్ధమైన, తనులీలఁగ = శరీరవిలాసము గలదానిని, భార్యఁగ = ద్రౌపదిని, కనుఁగొనియనిమీఁద నన్వయము;

తా. తమవాసమునకు విరాటరాజుచేఁ బాలింపఁబడు మత్స్యనగరమే శ్రేష్ఠమగునదని భావించి ద్రౌపదిని,

వనితామణి నురుశుభగుణఁ
గనుఁగొని దాస్యోచితవిధి ని గరిమము మిగులం
జన లేమ యకట యిఁకఁ దద
వనిపాల పురస్థితిం బ్రవ ర్తిల్లు టెటో. 131

రామాయణ. వనితామణిన్ = స్త్రీశ్రేష్ఠురాలగు సీతను, ఉరుభగుణన్ =గొప్ప శుభగుణములుగలదానిని. [ఇది సీతకు విశేషణము.] కనుఁగొని = చూచి, దాస్యోచిత = దాస్యమునకుఁ దగిన, విధి=కార్యమువలని, రిమము = గొప్పదనము, మిగులన్ = అతిశయించులాగున, చనలేమ = లేముగదా, సేవకధర్మము యజమానునాజ్ఞ పూర్తిసేయుటకాఁబట్టి మ సుగ్రీవుల యానతిచొప్పున సేవకధర్మమునిర్వర్తించి దానంగల్గిన రవము నందలేకుంటిమి గదాయని భావము; అకట=అయ్యో! ఇఁకన్, త్, అవనిపాలపురస్థితిన్ = ఆ రామసుగ్రీవుల యెదుటనుండుటచేత, వర్తిల్లుట ఎటో = ఏలాగునఁ బ్రవర్తించుటో;

. తా. రామసుగ్రీవులయానతిచొప్పున సీతంగాంచి మన సేవకధర్ములు నిర్వర్తింప లేకుంటిమికదా? ఇంక వారియెదుట కెట్లు పోవఁగలము?

భారత. వనితామణిన్, స్త్రీశ్రేష్ఠురాలగు ద్రౌపదిని, ఉరుశుభగున్, [ఇది ద్రౌపదికి విశేషణము;] కనుఁగొని, దాస్యోచితవిధిన్=దాస్యమునకుఁదగినవ్యాపారముచే, గరిమము = గౌరవము, మిగులన్ చనన్, ఒక్కటముగా నశింపఁగా, అకట, ఇఁకన్, తదవనిపాల పురస్థితిన్ = విరాటరాజు నగరముననునికిని, లేమ= స్త్రీ, ద్రౌపది; ప్రవర్తిల్లుటెటో;

తా. ద్రౌపదింగాంచి, దాస్యమున గౌరవమునశింప నీ ద్రౌపది యా రాట నగరమున నెట్లుండఁగలదో;

"లేమ." "చాన తెఱవ వెలందుక చామలేమ, చెఱువ యెలనాఁగ లుకలకొలికికలికి, తలిరుఁబోఁడి యలరుఁబోఁడి నెలఁతపొల్తి, గరితయతివ స్త్రీ సమాఖ్యలు మహేశ;" ఆంధ్రనామసంగ్రహము.

తే. ఏమి పనివార మనుచుఁ దద్భూమిపాలు
కడకు మన మేఁగువారమే కరణి నతని
యుల్లమున కెడయక ప్రవర్తిల్లనేర్తు
మనువిచారంబుచే నాకులాత్ము లగుచు 132

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థము. ఏమి పని వారమనుచున్ =[రామాయణ; ఏమిపని చేసితిమనుచు. భారత ; ఏయేపనులు చేయఁగలవారమనుచు] తద్భూమిపాలు కడకున్ =[రామాయణ ; ఆసుగ్రీవుని సమీపమునకు, భారత ; ఆ విరాటరాజు నొద్దకు,] మనము, ఏఁగువారము, ఏకరణిన్ =ఏవిధమున, అతని యుల్లమునకున్ =[రామాయణ ; ఆ సుగ్రీవుని మానసమునకు, భారత ; ఆ విరాటునిమానసమునకు;] ఎడయక = తొలఁగక, ప్రవర్తిల్ల నేర్తుము = నడచుకొనఁగలము, అను విచారంబుచేన్ = అనెడి యాలోచనచే, ఆకులాత్ములు అగుచున్ = వ్యాకులచిత్తులగుచు ;

తాత్పర్యము సుగమము ;

వ. పదంపడి తమతోఁచిన యుత్తరంబులచే నొండొరులచింత
డిందుపఱుచుచుం దద్దిశాభిముఖులై చని రప్పుడు. 133

క. మరుదాత్మజముఖ్యులు ధ
ర్మరాజుదెస నరయువారు మగుడక యంతః
కరణములఁ బర్వుచింతా
భరములతోఁ జలిపి రగ్రపథగమనంబున్. 134

రామాయణ. మరుదాత్మజముఖ్యులు = హనుమంతుని ముఖ్యముగాఁ గల వానరులు, ధర్మరాజు దెసన్ అరయువారు = దక్షిణదిక్కును వెదకువారు, మగుడక = తిరుగక, అంతఃకరణములన్ = మనస్సులందు, పర్వు= వ్యాపించు, చింతాభరములతోన్ = చింతాభారములతో, అత్యంతచింతతో ననుట; అగ్రపథ గమనంబున్ చలిపిరి = ముందుమార్గమునుబట్టి వెళ్లిరి.

తా. హనుమదాదులగు దక్షిణమున కరిగినవారు సీతంగానక ంతిలుచును నింకను ముందుకుఁ జనిరి.

భారత. మరుదాత్మజముఖ్యులు = భీమాదులు, ధర్మరాజు దెసన్ రయువారు = ధర్మజుని విషయమున విచారించువారు, ఈ ధర్మజుఁ డెట్లున్యానిం గొల్వఁగలవాఁడని చింతించువారైయని భావము ; మగుడక = డుగక, అంతఃకరణములన్, పర్వు చింతాభరములతోన్, అగ్రపథగమ ంబున్ చెలిపిరి = ముందుమార్గమును బట్టి నడచిరి ;

తా. భీమాదులు ధర్మజుఁ డెట్లున్యానిం గొలుచువాఁడో యని ంతించి మిక్కిలి ఖిన్నులగుచు ముందు నడచుచుండిరి.

. ఈ తెఱఁగునఁ జనునంతటఁ
జేతోవీథిన్నిజార్థసిద్ధ్యనుగుణసం
పాతిఖగోక్తులముద ము
ద్భూతంబుగ వింతలగు వపుర్భిఖ్యలతోన్. 135

రామాయణ. ఈ తెఱఁగునన్ చనునంతటన్ = ఇట్లుపోవుచుండు ంత, చేతోవీథిన్ = మనస్సున, నిజార్థసిద్ధ్యనుగుణ = తమకార్యము ద్ధించుటకుఁ దగిన, సంపాతిఖగోక్తులన్ = సంపాతియను పక్షియొక్కమాట చే, సీతయుండుప్రదేశము తెలుపుమాటలచేననుట ; ముదము = సంతో షము, ఉద్భూతంబుగన్, కలుగఁగా, వింతలగు, వపుర్భిఖ్యలతోన్ = రీరసౌందర్యములతో ; చనిచనియని ముందన్వయము ;

తా. వానరు లిట్లువెడలుచుండ సంపాతివచనములచే సంతసించి వింతలగు శరీర సౌందర్యములతో ;

భారత. ఈ తెఱఁగునన్ ' చనునంతటన్ ' చేతోవీథిన్ = మానసము నందు, నిజ = తమయొక్క, పాండవులయొక్కయనుట ; అర్థసిద్ధి = కార్య సిద్ధికి, అజ్ఞాతవాసము నిర్విఘ్నముగా జరుగుననుటకు ; అనుగుణ = తగి నట్లు, సంపాతి = సంచరించుచున్న, ఖగ=పక్షులయొక్క, ఉక్తులచేన్ =

పలుకులచే, పక్షులు గమనమున శకున మొసఁగుచున్నవనుట ; ముదము, ఉద్భూతంబుగన్, వింతలగు = ఆశ్చర్యకరములగు, వపురభిఖ్యలతోన్ = శరీరములతోడను, నామములతోడను, చనిచనియని ముందన్వయము ;

తా. పాండవు లిట్లు వెడలుచుండఁ బక్షులు వీరికి శుభశకునము లొసఁగుచుండ సంతసించి తమకనుగుణమగు రూపములతోడను, నామములతోడను,

వ. ముందరికిం జనిచని. 136

క. వారలు గనుఁగొని రతివి
స్తారాద్భుతమత్స్యరాజధానిని లవణాం
భోరాశిఁ గాళిమగుణో
దారతచే మించువనచయము గలదానిన్. 137

రామాయణ. వారలు = ఆవానరులు ; అతి.........ధానిని ; అతి విస్తార = మిక్కిలి విస్తారమై, అద్భుత = ఆశ్చర్యకరములైన, మత్స్య రాజ = మత్స్యశ్రేష్ఠములకు, ధానిని = స్థానమగుదానిని, కాళిమగుణోదారతచేన్ = నీలతాగుణముయొక్క గొప్పదనముచే, మించు=అతిశయించు, వనచయము = జలసమూహము, కలదానిన్, లవణాంభోరాశిన్ = సముద్రమును, కనుఁగొనిరి.

తా. గొప్ప మత్స్యములతోఁగూడి, నల్లనివన్నెగల నీటితోఁగూడిన సముద్రము నావానరులుగాంచిరి.

" కాళిమ " " వర్ణదృఢాదిభ్యః ష్యఞ్ ; " పాణిని.

భారత. వారలు = ఆపాండవులు, కాళిమగుణోదారతచేన్ = నీలతాగుణముయొక్క గొప్పదనముచే, లవణాంభోరాశిన్ = సముద్రమును, మించు = మీఱు, వనచయముగలదానిన్ = అటవీసమూహములుగలదానిని, అతి విస్తార, అద్భుత, మత్స్యరాజధానిని = మత్స్యనగరమును, కనుఁ గొనిరి = చూచిరి.

తా. పాండవులు నల్లనివన్నెచే సముద్రముం దిరస్కరింపఁజాలు నడవులతోఁగూడిన విస్తారమగు నామత్స్యనగరముఁ గాంచిరి.

వ. అంత 138

ఉ. ఆవనరాశిదాఁటి తగుకైవడిక్రమంబున విశ్వవిద్విష
ద్రావణపాలితంబగు పురంబు జనాంతరదుర్దమస్వతే
జోవిభవాభిగుప్తిమయిఁ జొచ్చిమరుత్తనయుండుతద్విభుం
డేవెత లేకయుండఁ బ్రజకేలు తెఱంగునకాత్మ మెచ్చుచున్.

రామాయణ. మరుత్తనయుండు=హనుమంతుఁడు, ఆవనరాశిదాఁటి= ఆసముద్రమునుదాఁటి, తగుకైవడిక్రమంబునన్ = తగినవిధమున, తనపెద్ద రూపు నుపసంహరించి చిన్నరూపుగలవాఁడై, యనుట, విశ్వవిద్విషత్= లోకులకు శత్రువయిన, రావణపాలితంబగు=రావణునిచేఁ బాలింపఁబడిన, పురంబున్ = నగరమును, లంకననుట ; జనాంతర.........మయిన్ - జనాంతర = ఇతరులచే, దుర్దమ = భేదించుటకుసాధ్యముకాని, స్వతేజో విభవ = తనతేజోవైభవమున- అభిగుప్తిమయిన్ = గోపనముచే, రక్షణము చేననుట; చొచ్చి= ప్రవేశించి, తద్విభుండు = ఆలంకారాజగు రావణుఁడు, ఏవెతలేకయుండన్=ఎట్టివ్యథయు లేకుండఁగా, ప్రజన్ ఏలు తెఱంగునకున్= ప్రజాపాలనముగావించువిధమునకు, ఆత్మన్ = మనస్సునందు, మెచ్చుచున్; ముందుపద్యముతో నన్వయించును.

తా. హనుమంతుఁడా సముద్రముదాఁటి రావణపాలితంబగు నాలంకను దానితరులకంటెఁ బడకుండులాగున సమయమునకుఁ దగినట్లు మార్జారమంతటి చిన్నరూపముదాల్చి నిజతేజముచేతనే నిజరక్షణముకలవాఁడై చొచ్చి యచ్చటి ప్రజలకెట్టి కష్టములులేక రావణుఁడు పాలించుటకాశ్చర్యపడుచు॥

హనుమంతుఁడులంకాప్రవేశ సమయమునఁ జిన్నరూపు ధరించెననుటకు ; "పృషదంశకమాత్రస్సన్" అని వాల్మీకి యప్పటి యాతనిరూపము మార్జారమంతటిదని చెప్పెను.

భారత. ఆవనరాశి = ఆయడవి దాఁటి, తగునట్టిక్రమంబునన్ = తగినవిధమున, వేషాంతరములతో ననుట; విశ్వవిద్విషత్ = సమస్తశత్రువులయొక్క, రావణ = పాఱఁద్రోలుటచే, పాలితంబగు = పాలింపఁబడుచున్న, పురంబు = విరాటనగరమును, జనాంతర = ఇతరులచే, దుర్దమ = అభేద్యమయిన, స్వతేజోవిభవ = తమ తేజోవైభవముయొక్క, అభిగుప్తిమయిన్ = గోపనముచే, స్వతేజముననే స్వరక్షణము గావించుకొనుటచేననుట ; చొచ్చి = ప్రవేశించి, మరుత్తనయుండు = మరుత్తుఁడనెడిరాజుయొక్క నీతివంటి నీతిగలవాఁడు, తద్విభుండు = ఆవిరాటరాజు, ఏవెతలేకయుండన్, ప్రజన్, ఏలుతెఱంగునకున్, ఆత్మన్ = తమలో, మెచ్చుచున్, ఆశ్రయించిరని ముందుపద్యముతో నన్వయము ;

తా. పాండవులు వేషాంతరముదాల్చి యడవులుదాఁటి సర్వశత్రుదుస్సాధమగు మత్స్యనగరమును దమతేజముచేతనే తమరక్షణము గావించుకొనుచుఁ జొచ్చి నీతిమంతుఁడగు నావిరాటరాజు ప్రజలకెట్టివెతలేక పాలించుటకు మానసమున మెచ్చుకొని ;

సీ. అతనిలీలాద్భుత ✽ రతిరాజనీతి శా
స్త్రప్రసంగాములు ✽ సలుపునెడలు
నభిమతభక్ష్యభో ✽ జ్యాదిపాకవిశేష
చణసూదకర్మప్ర ✽ సక్తియెడలు
శుద్ధాంతకన్యల ✽ సురుచిరనాట్యవీ
క్షణవినోదంబులు ✽ జరుపునెడలు
గాంధర్వగతి శిక్ష ✽ గావించునెడలు న
త్యంత మాహారక్ష ✽ ణాదివిధుల
గీ. గ్రాలునెడలును గ్రమమునఁ ✽ గాంచి తత్త
దర్హగతి నాశ్రయించి రకయంబు మీఱ

నవనిజాతను నైపుణీవిస్మృతి మెఱసి
పరులెఱుఁగకుండనే గురుభవ్యధృతిని. 140

రామాయణ. అతని = ఆరావణుని, లీలాద్భుత = విలాసములచే నబ్బురములగు, రతిరాజనీతిశాస్త్ర = శృంగారశాస్త్రములయొక్క, ప్రసంగాదులుసలుపునెడలు = ప్రసంగమున్నగునవి గావించుప్రదేశములు, అభిమత = ఇష్టమైన, భక్ష్యభోజ్యాదిపాకవిశేషచణ = భక్ష్యభోజ్యాదులగుపాకవిశేషములతోఁగూడిన, సూదకర్మప్రసక్తియెడలు = వంటసాలలు, శుద్ధాంతకన్యలన్ = అంతఃపురమునందలికన్యలను, సురుచిర = మిక్కిలి మనోహరములగు, నాట్యశిక్షణవినోదంబులుసలుపునెడలు = నర్తనము నేర్పు ప్రదేశములు, గాంధర్వగతి = సంగీతముయొక్క, శిక్షగావించునెడలు = అభ్యాసముచేయుస్థలములు, అత్యంతము = మిక్కిలి, ఆహార = భోజనముయొక్కయు, క్షణ = ఉత్సవాదులయొక్కయు, విధులు = కార్యములచే, ప్రకాలునెడలును = ప్రకాశించెడిప్రదేశములును, క్రమమునన్ = వరుసగా, తత్తదర్హాగతిన్ = దానిదానికిఁదగునట్లుగా, కాంచి = చూచి, రయంబుమీఱన్ = వేగమతిశయింపఁగా, అవనిజాతనఁ ఆశ్రయించి = సీతాదేవినాశ్రయించి, సీతయుండుతావునుద్దేశించియనుట ; నైపుణీ = నిపుణతవలని, విస్మృతి = వికాసముచే, మెఱసి = ప్రకాశించి, పరులుఎఱుఁగకుండనే = ఇతరులు తెలిసికొనకుండునట్లే, గురు = గొప్పదగు, భవ్య = మనోజ్ఞమగు, ధృతిని = ధైర్యముతో; చరియించునని ముందుపద్యమునందలి క్రియతోనన్వయించును.

తా. హనుమంతుఁడు శృంగారశాస్త్ర ప్రసంగాదులు గావించుస్థలములును, పాకశాలలును, నాట్యశాలలును, సంగీతశాలలును, ఆహారోత్సవాదులు సల్పునెడలును క్రమముగాఁ గాంచి సీతనుద్దేశించి మిక్కిలినైపుణ్యమున నితరులకుం దెలియరాకుండ ధీరతతో;

భారత. అతని = విరాటరాజుయొక్క, లీలాద్భుతంబైన = విలాసముచేనబ్బురమైన, రతి = క్రీడలు, రాజనీతిశాస్త్రప్రసంగాదులు = రాజ

నీతిశాస్త్రములయందలిప్రసంగము మున్నగునవి, సలుపునెడలు = చేయు ప్రదేశములు, చేయునట్టిపదవులననుట ; ఇదిధర్మజునకులభించినపదవి ; అభిమత, భక్ష్యభోజ్యాది, ఇట నాదిశబ్దము లేహ్యచోష్యాదులం దెల్పును; పాకవిశేషచణ, సూదకర్మప్రసక్తియెడలు=వంటచేయుప్రదేశములు, వంటలవానిపదవియనుట ; ఇది భీమునకు లభించినపదవి యగును; శుద్ధాంతకన్యల, సురుచిర = మిక్కిలిమనోజ్ఞమయిన నాట్యశిక్షణవినోదంబులుజరుపునెడలు; అంతఃపురకన్యకలకు నాట్యశిక్షణమొనర్చుపదవి ; ఇది యర్జునునకు లభించిన పదవియగును ; గాంధర్వ = గుఱ్ఱములకుసంబంధించిన, గతిశిక్షగాంచునెడలు = గమనాభ్యాసములు గావించుప్రదేశములు, గుఱ్ఱములకు నడక నేర్పునట్టిపదవి, ఇది నకులునకు లభించినపదవియగును ; అత్యంత, మాహేగోవులయొక్క, రక్షణాదివిధులు = రక్షణాదికార్యములు, ప్రకాలునెడలును = ప్రకాశించుప్రదేశములు, ఇది సహదేవునకు లభించినపదవి, క్రమమునన్ = వరుసగా, తత్తదర్హగతిన్ = వారివారికిఁదగినలాగున, ఆయంబు= శుభావహవిధి, మీఱన్ = అతిశయింపఁగా, నవ=నూతనమయిన, నిజ = తమయొక్క, అతను = తగ్గని, నైపుణీ = నిపుణత్వముయొక్క, విస్మృతి = విశేషగోపనముచేత, మెఱసి, పరులుఎఱుఁగకుండన్, ఏగురు = ఏవురు, పాండవులనుట; భవ్యధృతిని ; ఆశ్రయించిరి = విరాటరాజునాశ్రయించిరి ;

తా. ధర్మజుఁడు నీతిశాస్త్రాది ప్రసంగములుగావించువాఁడుగాను, భీముఁడు వంటలవాఁడుగాను, అర్జునుఁడు నాట్యాచార్యుఁడుగాను, నకులుఁడశ్వరక్షకుండుగాను, సహదేవుఁడు పశుపాలకుండుగాను రాజునాశ్రయించిరి.

“ సూదకర్మ ” “సూదాఔదనికాగుణాః ” అమరము.
“ మాహేరక్షణ ” “ గౌరుస్రామాహేచశృంగిణీ” అమరము.

క. అంతటఁ దద్రామనృపతి
కాంతాసందర్శనాభికాంక్షాసహిత

స్వాంతతఁ జరియించుచు శు
ద్ధాంతక్రీడావనస్థ యగు తద్దేవిన్. 141

రామాయణ. అంతటన్ = ఆవల, తద్రామనృపతికాంతా = ఆ సీతయొక్క, సందర్శనాభికాంక్షాసహిత = చూడవలయునని యపేక్షతోఁగూడిన, స్వాంతతన్=మనస్సుగలవాఁడౌటచే, చరియించుచున్ = సంచరించుచు, శుద్ధాంతక్రీడావనస్థయగు = అంతఃపురకాంతావర్గముయొక్క క్రీడావనమునందుండునట్టి. అశోకవనమునను న్నయనుట ; తద్దేవిన్ = ఆ సీతను, పొడగాంచిరయని ముందుపద్యముతోన న్వయము :

తా. సీతజాడ దెలియ నరయుచుండ నంతఃపురకాంతాక్రీడావనమున నాదేవిని ;

భారత. అంతటన్, తద్రామ = ఆద్రౌపది, నృపతికాంతా = సుధేష్ణయొక్క, దర్శనాకాంక్షాసహితస్వాంతతన్ = చూచుటయందలి కోర్కెతోఁగూడిన మనస్సుకలదౌటచే, చరియించుచున్ = తిరుగుచు, శుద్ధాంతక్రీడావనస్థయగు = అంతఃపురముచెంగట విహారవనమునందుండు, అద్దేవిన్ = ఆసుధేష్ణను; పొడగాంచియని ముందన్వయము,

తా. ద్రౌపది సుధేష్ణం జూడఁదలఁచి తిరుగుచు నంతఃపురముచెంగట విహారవనమున నామెను ;

క. చేరి పొడఁగాంచి యాయమ
చేరిక నతిగూఢతను భజించి వసించెన్
సైరంధ్రీభావమునఁ ద
దారూఢప్రీతి మొగము దగఁ గై సేయన్. 142

రామాయణ. చేరిపొడగాంచి = అసీతనుసమీపించి చూచి, సైరంధ్రీభావమున్ = సైరంధ్రియొక్కభావముచే, మలినవస్త్రాదిధారణములచే

సైరంధ్రీభావముననామె యుండెననుట; తదా = అప్పుడు, రూఢప్రీతి = స్థిరమగుప్రీతి, మొగము=మోము, తగన్=యుక్తమగుగునట్లు, కై సేయన్= అలంకరింపఁగా, ఆయమచేరికన్ = ఆ సీతయొక్క సామీప్యమును, అతి గూఢతను=మిక్కిలిగూఢముగా, భజంచి=పొంది, వసించెన్ = ఉండెను.

తా. హనుమంతుఁడాసీతనుగాంచెను. ఆమె సైరంధ్రివలె మలిన వస్త్రాదిధారిణియై యుండినను నామె ముఖము ప్రకాశించుచుండఁగా గుప్త ముగా నామె సమీపమునుజేరెను.

భారత. ఆయమన్ = ఆసుధేష్ణను, చేరి పొడగాంచి = చేరి చూచి, సైరంధ్రీభావమునన్=సైరంధ్రీత్వమున, తదారూఢప్రీతిన్=ఆమెకు సంతసముదయించునట్లు, మొగముకై సేయన్ = ముఖమును దిలకాదులచే నలంకరింప, చేరికన్=చేరియుండుటను, ఆమెయొద్దనేయుండుట ననుట; అతిగూఢతను భజించి = మిగుల గూఢవృత్తింబూని, వసించెన్ ;

తా. సుధేష్ణంజూచి సైరంధ్రీ భావమున నాబిడ ముఖమును దిల కాదులచే నలంకరించునట్లు చెప్పి యామెయొద్దనే ద్రౌపది వసించెను ;

శా. పారేమాయ విజృంభమాణపరమబ్రహ్మాత్మ మధ్యేహృద
బ్జారాధ్యామలదివ్యమంగళనిజాంగాజస్రసాహోత్కియా
ధౌరంధర్యమహత్త్వపాత్రితగుణాధఃకారితాష్టాంగయో
గారూఢిం బ్రథమానమానిజనభాగ్యశ్రీసముజ్జృంభణా.

అవతారిక. కవి యీ క్రింది మూఁడు పద్యములచేఁ గృతిపతియగు విరూపాక్ష దేవుని వర్ణించుచున్నాఁడు.

అర్థము. పారేమాయ = మాయనతిక్రమించిన యావల, విజృంభ మాణ = ప్రకాశించుచున్న, పరమబ్రహ్మాత్మస్వరూపుఁడా, మధ్యేహృ దబ్జ.........సముజ్జృంభణా ; మధ్యేహృదబ్జ = మనఃకమల మధ్యము నందు, ఆరాధ్య = భజింపఁదగిన, అమల = శుద్ధమైన, దివ్యమంగళ =

దివ్యశుభాకారముగల, నిజాంగ = స్వస్వరూపముయొక్క, అజస్రసాక్షాత్కార = నిత్యసాక్షాత్కారముయొక్క, సౌందర్య = భారవహనముచేనైన, మహత్త్వ = మహిమకు, పాత్రిత = పాత్రముగాఁ జేయఁబడిన, గుణాధఃకారితా = త్రిగుణముల ధిక్కరించుటచే, అష్టాంగయోగ = అష్టాంగయోగమువంగల యనుట ; ఆరూఢి = అతిపరిచయమువలన, ప్రథమాన = ప్రసిద్ధులైన, మానిజన=మహర్షి జనులయొక్క, భాగ్యశ్రీ=అదృష్టవిశేషమును, సముజ్జృంభణా = ప్రకాశింపఁజేయువాఁడా ;

తా. మాయాతీతుఁడై పరబ్రహ్మ స్వరూపముగలవాఁడవైన నీవు నిర్గుణ స్వరూపుఁడవయ్యు ధ్యానముసేయువారికై దివ్యమంగళ విగ్రహ రూపముగలిగి యష్టాంగయోగము గావించు సాంఖ్యమతముగల మహర్షుల యదృష్టమును వృద్ధిపఱచువాఁడా.

క. ఆధునికసాధునికరస
మాధిదురారాధితామహత్తరవార్తా
రోధార్థవిహితమచ్చి
త్తాధిగమా ! పెద్దవేంకటాధిపసుగమా, 144

అర్థము. ఆధునిక = ఈ కాలమువారగు, సాధునికర = సాధుసమూహముయొక్క, సమాధి = ధ్యానముచే, దురారాధిత = ఆరాధింప శక్యముగాని, మహత్తర వార్తా = అధికమైనప్రసంగముయొక్క, రోధార్థ = నిరాకరణమున, విహిత = చేయఁబడిన, మచ్చిత్తాధిగమా = నామానసముతోడసంగముగలవాఁడా, పెద్దవేంకటాధిపసుగమా=పెద్దవేంకటాద్రిచేఁ జక్కఁగా నెఱుఁగఁబడినవాఁడా,

తా. ఇప్పటివారెంత తపమొనర్చినను సిద్ధింపదను వార్తను నిరాకరించుటకై నాహృదయసాంగత్యము గలవాఁడా పెదవెంకటాద్రిచే నెఱుఁగఁబడినవాఁడా ;

మత్తకోకిల. భూధరాధిపకన్యకామణిశ్రీపుణ్యపాదపయోజలా
క్షైధితారుణగైరికద్యుతిశ్రీహేమకూటవిహారలీ
లాధికాదర సాధుసాధిత శ్రీ హైమవత్యనురంజనా
రాధితస్మరమోచితాత్మపురాతనాపకృతిస్మృతీ. 145

గద్యము. ఇది నిఖిలసూరిలోకాంగీకార తరంగిత, కవిత్వవైభవ
యమరనార్యతనూభవ, సౌజన్యజేయ, సూరయ
నామధేయ ప్రణీతం
బైన రాఘవ పాండ
వీయంబు నందుఁ
దృతీయాశ్వాసము.

అర్థము. భూధరాధిప కన్యకామణి = హిమవంతుని పుత్రికయగు పార్వతియొక్క, పుణ్యపాదపయోజ = పవిత్రములైన పాదతామరసముల యందుండు, లాక్షా+ఏధిత = లత్తుకరసముచే వృద్ధిపొందఁబడిన, అరుణ= ఎఱ్ఱనగు, గైరికద్యుతి = జేగురుకాంతిగల, హేమకూట విహారలీలా = హేమకూట పర్వతమునందలి క్రీడావిలాసమునందు, అధికాదర = మిక్కిలి ఆదరముగలవాఁడా, సాధుసాధిత = సత్పురుషులచే సాధింపఁ బడినవాఁడా, సత్పురుషులకు వశుఁడగువాఁడా యనుట ; హైమవతీ=గౌరీ దేవి యొక్క, అనురంజన = రంజనముచే, ప్రేమపురస్సరముగ నడుగుకొను టచే ననుట ; ఆరాధిత = ఆరాధింపఁ బడినవాఁడవై, స్మరమోచిత = మన్మథునికొఱకై విడువఁబడిన, ఆత్మపురాతనాపకృతిస్మృతీ= తనయెడఁ బూర్వమొనర్చిన యపకారముయొక్క స్మృతిగలవాఁడా, పార్వతీ ప్రార్థనచే మన్మథుఁడు దనయెడల నొనర్చిన యపరాధమును మన్నించి మరల వానింబ్రదికించెననుట ;

తా. పార్వతి పాదములలోని లత్తుకరసముచే జేగురు కాంతిగల హేమకూటమునందలి విహారమున నధికాదరముకలవాఁడా, సత్పురుషులచే సాధింపఁబడినవాఁడా, పార్వతీప్రార్థనమున మన్మథుని యపరాధమును విస్మరించినవాఁడా ;

పైమూఁడు పద్యములు నాశ్వాసాంత రూపములు.

గద్యము. ఇది శ్రీహయగ్రీవ కరుణావలబ్ధ సారస్వతసారో, భయ
భాషాకవిత్వతత్త్వజ్ఞ, చెన్నపురీ విశ్వవిద్యాలయసమా
సాదితవిద్వద్బిరుదాంచిత, కవికులతిలక, భారద్వాజ
గోత్ర పవిత్ర, శ్రీ శ్రీనివాసార్యతనూజ, మంగ
మాంబాగర్భశుక్తి ముక్తాఫల, భాష్యకార
కవివిరచితంబైన, కవిభావప్రకాశికా స
మాఖ్యంబగు రాఘవపాండవీయ వ్యాఖ్య
యందుఁ దృతీయాశ్వాసము.

శ్రీ ర స్తు.

రాఘవపాండవీయము.

చతుర్థాశ్వాసము.

రుచిర తుంగభద్రా
తీరాస్పదయాకువీటి తిమ్మాగ్రతనూ
జారాధిత నిత్యదయాం
కూరవిరూపాక్ష హేమకూటాధ్యక్షా. 1

అవతారిక - ఆశ్వాసాదింగవి కృతిపతియగు విరూపాక్ష దేవుం జేర్కొనుచున్నాఁడు.

అర్థము. శ్రీరుచిర = సంపదచే నందగించువాఁడా, తుంగభద్రా తీరాస్పద = తుంగభద్రానదీతీరము నునికిపట్టుగాఁ గలవాఁడా, ఆకువీటి తిమ్మాగ్రతనూజారాధిత = ఆకువీటి తిమ్మరాజుయొక్క జ్యేష్ఠపుత్రుఁడగు పెదవేంకటాద్రి రాజుచే నారాధింపఁబడినవాఁడా, నిత్యదయాంకూర = నిత్యమగు కృపాంకురము గలవాఁడా, హేమకూటాధ్యక్షా = హేమకూటమునకు నాయకుఁడగువాఁడా, విరూపాక్ష = విరూపాక్షదేవుఁడా; అవధరింపుమని ముందన్వయము ;

వ. అవధరింపు మక్కాలంబున. 2

క. తనయేలికసాని కడకుఁ
దనరు ఘనైశ్వర్యరక్షి తదనుజుఁడఘువ
ర్తనుఁడే తెంచిన నప్పా
వని పతిహితవృత్తి నడఁగి వర్తిలె మిగులన్. 3

అవతారిక. అశోకవనికలోన రావణుఁడు సీతను సమీపించు కథాభాగమును, సుధేష్ణామందిరమునఁ గీచకుఁడు ద్రౌపదిని సమీపించు కథాభాగమును గవి సంఘటించి పలుకుచున్నాఁడు.

రామాయణ. తనయేలికసాని కడకున్ = తన యజమానుఁడగు రాముని పత్నియగు సీతయొద్దకు, తనరు=ఒప్పెడి, ఘన+ఐశ్వర్య = గొప్పయైశ్వర్యముచే, రక్షిత = రక్షింపఁబడిన, దనుజుఁడు = అసురుఁడు, రావణుఁడనుట ; అఘవర్తనుఁడు = పాపవర్తనుఁడు, [ఇది రావణునకు విశేషణము.] ఏతెంచినన్ = రాఁగ, అప్పావని = ఆ హనుమంతుఁడు, పతిహితవృత్తిన్=యజమానుఁడగురామునకుమేలు కలుగు నునికిచే,మిగులన్ = ముక్కాలి, ఆడఁగి = అణఁగి, వర్తిలెన్ = వర్తించెను; తాను బయలుపడినచో నింతదనుకఁ జానొనర్చినదెల్ల వ్యర్థమై రామకార్యము చెడునుగాన నట్లుగాకుండ గుప్తముగాఁ గార్యము సాధించుట యుక్తమని తా నణఁగియుండెనని భావము ;

తా. రావణుఁడు సీతం గాంచరాఁగ హనుమంతుఁ డాతనికిఁ దెలియకుండులాగున దాఁగియుండెను.

ముద్దరాజు రామన్న 'పతిహితవృత్తి యైనవానికిఁ దద్భార్య చిత్తశుద్ధిని శోధించెడుచోట నణఁగియుండుట ధర్మమనెనుగాని పతివ్రతయగు సీతవిషయమున నిట్టి పరిశోధనముగావించుట కవి యాశయము గానేరదు. కాన నాయభిప్రాయము సమంజసము గాదు.

భారత. తన యేలికసానికడకున్ = తనకు రక్షకురాలగు సుధేష్ణయొద్దకు, తనరు, ఘనైశ్వర్యరక్షి = గొప్ప యైశ్వర్య రక్షగలవాఁడు, తదనుజుఁడు = ఆబిడ సోదరుఁడు, కీచకుఁడనుట ; అఘవర్తనుఁడు, ఏతెంచినన్ = రాఁగ, ఆ+పావని = పవిత్రురాలగు నాద్రౌపది, పతిహిత

వృత్తిక్=భర్తయగు ధర్మజుఁ డుపదేశించిన హితముచొప్పున, మిగులక్ అణఁగియుండెక్ = మిక్కిలి వినయవతియై యుండెను.

ధర్మజుఁడు ద్రౌపదికుపదేశించిన హితముచొప్పున ననుటకు; "మన వంశంబున వృత్తంబును బెంపును గానఁజాలుపుణ్య సతివి దు, ర్జను లగు తలువలతలఁపులు, గనుఁగొని యేమఱక మెలఁగఁ గావలయుఁ జుమీ" భారతము. విరాటపర్వము.

వ. అప్పుడు. 4

చ. అతనుఁడుతత్సతిద్యుతిసహాయతనెంతయుఁ గ్రొవ్వియవ్విని
ర్జితరిపునింద్రజిద్గురు విజృంభితవైభవు దేహసార త
ర్జితశతకోటి సింహబలు సిగ్గుసెడంగడుగాసి సేసె న
ద్భుతముగదా! యెసంగునెడఁ బ్రోల్లగునెవ్వరియెట్టి పెంపులున్.

రామాయణ. అతనుఁడు=మన్మథుఁడు, తత్సతిద్యుతి సహాయతక్= ఆ సీతాదేవియొక్క కాంతి సహాయమున, తన యైదుబాణములును రావణు నెడల వ్యర్థములుగాఁగ నిఁకఁ జేయునది లేక చింతించుచుండ దైవవశమునఁ జిక్కిన సీతాదేవిరూపము నాధారము గావించుకొని స్వకార్యసిద్ధియగు నని మరల నుత్సాహవంతుఁ డయ్యెనని భావము. దీన సీతాదేవితనువాతని కాఱవబాణముగా నుండుననుట వ్యంజితము; ఎంతయుక్ = మిక్కిలి, క్రొవ్వి = గర్వించి, అవ్వినిర్జితరిపుక్ = జయింపఁబడిన శత్రువులను గల వానిని, శత్రువుల జయించినవానిననుట ; ఇంద్రజిద్గురుక్ = ఇంద్రజిత్తుని తండ్రియగువానిని, రావణుననుట ; విజృంభితవైభవుక్ = అతిశయితవిభవుని, దేహసార తర్జిత శతకోటి సింహబలుక్ = దేహబలముచేఁ దిరస్కరింపఁబడిన పలుసింహములవలె బలము గలవానిని, సిగ్గుసెడక్ = లజ్జ నశించునట్లు, కడుక్ = మిక్కిలి, గాసిచేసెక్ = బాధపెట్టెను, ఎసంగు నెడక్ = అభివృద్ధియగు తరుణమున, [అతనుఁడనుకర్త యధ్యాహార్యము;]

ఎవ్వరి ఎట్టిపెంపులుఁ = ఎట్టివారియొక్క యెట్టిపెంపులేనియు, పొల్లగుఁ = వ్యర్థమగును, మన్మథాక్రాంతుఁ డెట్టివాఁడైనను నెట్టిపెంపుగలవాఁడైనను నాతని పెంపెల్ల వ్యర్థమేయగునని భావము; మదనాక్రాంతుఁడు దన పెంపుంజూడక సమయము వచ్చినప్పుడెట్టి నీచకార్యమునకును వెనుదీయఁడనుట; అద్భుతముగదా = ఇది యాశ్చర్యముగదా; గొప్పవాఁడు మదనాభిభూతుఁడై లాఘవమందుట యాశ్చర్యముగదా యని భావము.

తాత్పర్యము సుగమము.

" తత్ప్రతిద్యుతి సహాయతనెంతయుఁ గ్రొవ్వి." మదనుఁడు సీతాసహాయమునఁ దనకార్యము పూర్తియగునని మరల ధైర్య మవలంబించుట చేతనే యాదిని ప్రయత్నించునపుడుండిన గర్వముగూడ మరల వచ్చెనని భావము. ఇదేయర్థమును, శివతపోభంగ ప్రయత్నసమయమున నష్టధైర్యుఁడగు మన్మథుఁడు పార్వతింగాంచి స్వకార్యసిద్ధియగునని మరల నుత్సాహవంతుఁ డయినట్లు కాళిదాసుఁడు కుమారసంభవమున; తృతీయసర్గమున; " తాంవీక్ష్య సర్వావయవానవద్యాం, రతేరపిహ్రీపదమాదధానాం, జితేంద్రియేశూలిని పుష్పచాపః, స్వకార్యసిద్ధిం పునరాశశంసే; " అని చెప్పెను.

" సింహబలుఁ " " సింహస్యేవబలోఽస్య సింహబలః." అని సమాసము, " ఉపమానాచ్చ " పాణిని.

భారత. అతనుఁడు, తత్ప్రతిద్యుతి సహాయతఁ = ఆద్రౌపదీ కాంతి సహాయముచే, ద్రౌపదీ శరీరకాంతి నండగావించుకొని యని భావము; ఎంతయుఁ, క్రొవ్వి = గర్వించి, నిర్జితరిపుఁ, ఇంద్రజిత్ = ఇంద్రుని జయించిన, ఇంద్రునిమీఱిన యని భావము; గురు = అధికమగునట్లుగా, విజృంభిత = అతిశయించిన, వైభవుఁ = విభవముగల వానిని, అత్యతిశయిత స్వవైభవమున నింద్రుని వైభవముంగూడ మీఱినవానినని భావము; దేహసారతర్జిత శతకోటిన్ = స్వదేహబలమునఁ దిరస్కరింపఁబడిన వజ్రాయుధము గలవానిని, వజ్రాయుధముకంటెఁ బాటవము గలవానినిననుట;

సింహబలుఁ = కీచకుని, సిగ్గుసెడఁ, కడుఁ, గాసిచేసెఁ = కష్ట పఱచెను, [అతనుఁడు] ఎసంగునెడన్, ఎవ్వరి, ఎట్టిపెంపుఁ, పొల్లగుఁ = వ్యర్థమగును ;

తాత్పర్యము సుగమము.

అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

సీ. అట్లనంగుఁడునొంప ♦ నద్దురాత్ముండు పా
తివ్రత్యనిధినా సతీలలామ
ననుచితోక్తులు పెక్కు ♦ లాడి యల్గించియు
దీని నెట్లైన సాధించి నాదు
ప్రాణంబు రక్షింపుఁ ♦ డని దూతికలస్వస
న్నానగాంభీర్య హీనత నెరఁగుచుఁ
దా వెండియును జెప్పఁ ♦ దగునట్టి సద్బుద్ధు
లప్పని వారించి ♦ చెప్ప వెఱచి

తే. తనకు ననుకూలమైన చందంబునడుపఁ
బెచ్చుపెరిఁగెడు తమకంబు ♦ పేర్మిఁ దాన
యాకెఁ బలుమాఱుఁ జేరిపే ♦ దఱపు లఱచి
యును మనోజవికార వర్తనలుసలిపె. 6

రామాయణ. అట్లు, అనంగుఁడు = మన్మథుఁడు, నొంపఁ = నొప్పింపఁగా, బాధగల్గింపఁగానుట; అద్దురాత్ముండు = దుష్టుఁడగునా రావణుఁడు, పాతివ్రత్యనిధిఁ = పాతివ్రత్యమునకునిధియగు, ఆసతీ లలామఁ = ఆస్త్రీశ్రేష్ఠురాలగు సీతాదేవిని, అనుచితోక్తులు పెక్కులు ఆడి= అనుచితములగు పలుపల్కులాడి, అల్గించియుఁ = కోపింపఁజేసియును, దీనిఁ = సీత తనకు భార్యగానగునట్టి యీకార్యమును, ఎట్లైనను

సాధించి = ఏలాగున నేనిసాధించి, నాదుప్రాణంబు = నాప్రాణమును, ఇటనస్మదర్థకమగు షష్ఠీసమాసమగుటచే వైకల్పికముగా దుగాగమంబు; రక్షింపుఁడు అని = కాపాడుఁడని, దూతికలన్ = స్వసన్మాన గాంభీర్య హీనతన్ = తన గౌరవగాంభీర్యములు నశించుటచే, ఎరఁగుచున్ = నమస్కరింపుచును, క్రిందిపద్యమునఁ దెల్పినలాగున; "నతనుఁ డేసంగు నెడ బొల్లగు నెవ్వరియెట్టి పెంపులు" ననుటానికిది ప్రత్యక్ష నిదర్శనమగుచున్నది. 'కామాతురాణాం నభయం నలజ్జా' యనుట నిక్కువమనుట దీన సూచితము. తాన్ = రావణుఁడు, వెండియున్ చెప్పన్ = మరలఁజెప్పఁగా, మాటి మాటికిం జెప్పి నిర్బంధింపఁగానని భావము, అప్పనిన్ వారించి = ఆకృత్య మును నివారించి, తగునట్టి సద్బుద్ధులు చెప్పన్ = యుక్తమగు సద్బుద్ధులు చెప్పఁగా, అకామను గామించినఁ దృప్తిజనింపదుగావున నీవు నాతో సుఖింపుము. సీతతో నేమిపని యను నిట్టివాక్యములు ధాన్య మాలిన్యాది సఖీ జనము చెప్పఁగా, వెఱచి = భయపడి, ప్రత్యక్షమున వారిమాటల నిరాక రింప సంకోచించి యని భావము; తనకున్ అనుకూలమయిన చందంబు నడపెన్ = తన కనుకూలమగు విధమును నడపెను, ఇంక వీరితోఁ జెప్పి ప్రయోజనములేదు. మనమే యామెం బల్కరింతమని యట్లొనర్చెననుట; పెచ్చు పెరిఁగెడు తమకంబుపేర్మిన్ = మిక్కిలి అభివృద్ధ మగుచుండు త్వరాతిశయమున, తాన = తానే, ఆకెన్ = ఆమెను, చేరి, పలుమాఱున్ = పెక్కు పర్యాయములు, పేదఱపులు అఱచియును = నీచతదోఁపం బ్రల పించియు, మనోజవికార వర్తనలు = మన్మథవికారవర్తనలు, చలిపెన్ = చేసెను, మన్మథాభిభూతుఁడగుటం దదనుగుణ దుర్విలాసముల రచించె ననుట;

తా॰ మన్మథుఁడిట్లు నొంప నా దురాత్ముఁడు సీతయొద్ద కరుదెంచి పెక్కు నీచోక్తులాడి యామెకలుక గలిగించియు, నిక్కార్యమెట్లేని సాధింపుఁ డని దూతికలతోనాడి నిజగౌరవ గాంభీర్యములవీడి వారి పాదములపైఁబడి

యును, వారు నీకిక్కార్యంబు దగదని నివారించిచెప్ప దాక్షిణ్యమునఁ బ్రత్యక్షమున వారిని నిరాకరింపఁజాలక సంకోచించి, ఇంక నాకార్యము నేనే నడపు కొందునని యందులకువలయు యత్నములఁ దానే చేయఁ బూనుకొనెను. మదనుఁ డతిశయముగా బాధించుటచేఁ దానయామెను సమీపించి నీచత దోఁపఁ బ్రబలపించి మన్మథ దుర్విలాసము లొనర్చెను.

"అప్పనిన్, వారించి, చెప్ప, వెఱచి." ఇటఁ గొందఱు ; "అప్పని వారు, ఇంచి, చెప్పన్, వెఱచి" యని పదచ్ఛేదముగావింపఁ జూచెదరు కాని, అప్పనిన్, వారించి, చెప్పన్ = అని పదచ్ఛేదము చేయుటయే సమంజసము ;

"అప్పని వారించి చెప్పన్." రావణునితో ధాన్యమాలిని యకార్యము వారించి చెప్పినందులకు ; "అకామాం కామయానస్య, శరీరము పతేత్యతే, ఇచ్ఛంతీంకామయానస్య, ప్రీతిర్భవతి శోభనా." రామాయణము. సుందరకాండము.

భారత. అట్లు, అనఁగుఁడు, నోంపన్ = నోవఁజేయఁగా, అద్దురాత్ముండు = దుష్టుఁడగు నాకీచకుఁడు, పాతివ్రత్యనిధిన్ = పతివ్రతాత్వమునకు స్థానమగు నాద్రౌపదిని, ఆసతీలలామన్,అనుచితోక్తులు, పెక్కులు ఆడి, అల్గించియున్ = కోపముగలిగించియు, దీనిన్, ఎట్లైనన్ సాధించి నాదుప్రాణంబు, రక్షింపుఁడు, అని, దూతికలన్ = చేటికలను, స్వసన్ = సోదరియైన సుధేష్ణను, మానగాంభీర్యహీనతన్ = మానమును గాంభీర్యమును హీనమగుటచేత, ఎరఁగుచున్, తాన్, వెండియున్ = మఱియును, చెప్పన్, అప్ప=అక్కయగు సుధేష్ణ, నివారించి=ఆపని పలదని నివారించి, తగినట్టి సద్బుద్ధులు చెప్పన్ వెఱచి=తగినట్లుగా మంచిబుద్ధులుచెప్పుటకు భయపడి, సుధేష్ణ దాసద్బుద్ధులుబోధించియు నుపయోగ శూన్యమగుటచేఁబైపైనఁ జెప్ప వెఱచియని భావము; తనకున్ అనుకూలమగు చందంబున్ నడపెన్ = కీచకున కనుకూలమగు విధము నడపెను, పెచ్చుపెరిఁగెడు తమకంబు

పేర్మిఁ, తాన, ఆకెఁ = ఆ ద్రౌపదిని, పలుమాఱుఁ, చేరి, పేదఱపులు, అఱచియును, మనోజవికారవర్తనలు, చలిపెఁ = చేసెను ;

తా. మదనబాధితుఁడగు కీచకుఁడు ద్రౌపదిం జేరి యనుచితోక్తులాడి యామె నలిగించియు, దూతికలకును సోదరికిని నమస్కరించి యెట్లే నీ కార్యము సాధింపవలెననియు నాడఁగఁ, దోడఁబుట్టువగు సుధేష్ణ సామాన్యముగ వారించియు నుపయోగము లేకపోవుటచేఁ బూర్ణముగా వారింపఁజాలక యాతనియిష్ట మంగీకరింపఁ గీచకుఁడు మదనపరాభూతుఁడై యా ద్రౌపదిం జేరి నీచతవోఁప మనోజదుర్విలాసములం గావించెను. "ప్రాణంబు రక్షింపుఁడని దూతికల." ఇటఁ బ్రాణశబ్దమునకు "ప్రకర్షేణ అనంత్యనేనేతి ప్రాణః. అన ప్రాణనే." అని గురుబాల ప్రబోధికాకారుఁడు వ్యుత్పత్తి గావించుటచే; ప్ర అనునది యుపసర్గ యగుచున్నది. కావున నిది ప్రాది యతులకు సంబంధించినది. ప్రాదియతు లుభయవళులుగాన నిట; 'అని దూతికల ;' నని, అకారముతో యతిచెల్లెను. దీనికి లక్షణము ; "ఆంధ్రమునఁ జేరని పరాజపులు మూఁడు, గాక తక్కిన యుపసర్గకములతలల, స్వరముల దికినవాని కవ్వలననిలుప, నచ్చయిన హల్లమునఁ బ్రాదియతియనఁదగు." అప్పకవీయము. మూఁడవ యాశ్వాసము.

"స్వసః." "భగినీస్వసా." అమరము.

"అప్పని వారించి చెప్పఁ." సుధేష్ణ కీచకుని నివారించెననుటకు ; "ఆయురైశ్వర్యకీర్తుల నపహరించు, పరసతీసంగమము ధర్మపథము నందుఁ, బరఁగువారలు పరిహరింపంగఁ గనియు, వినియుఁ దెలియవె యిది దుర్వివేకము." భారతము. విరాటపర్వము.

"చేరి పేదఱపులఱచి." ఇట నత్వసంధి యగునుగదాయని కొంద ఱభిప్రాయపడి "చెఱచిపో నఱపులఱచి" యని దిద్దియున్నారుగాని యత్వసంధి యక్కాలమున దూష్యము గాకుండెను.

వ. అప్పుడప్పతివ్రతాతిలకంబు. 7

సీ. ఓరిమూఢాత్మ దుఽశ్చారిత్ర నీత్రుళ్లు
టయకాని బుద్ధినేఽమియు నెఱుఁగవు
బ్రదికెడుచందంబు ఽ భావింప వేవురు
నాకీశులైన గఽన్ధర్వవరులు
చర్చింప బహులక్ష ఽ శతసంఖ్యులైన రా
క్షస యక్షముఖులెన్ని ఽకకుమిగిలిన
మన్నాథదోర్బలాఽభ్యున్నతి నడఁగక
మించఁజాలరు నిగ్రఽహించి రేనిఁ
తే. దత్పరాక్రమ మిదె నీమఽదంబు నడఁప
నున్నయది నీకు మననాస ఽ యుండెనేని
శరణుచొరుము తదంఘ్రితాఽమరసములకు
తడయ కిపుడిట్లు కృతమైనఽతప్పుఁ గావ. 8

రామాయణ. ఓరి, మూఢాత్మ,దుశ్చారిత్ర = దుశ్చరిత్రగలరావణా, బుద్ధిన్ = మానసమున, నీత్రుళ్లుటయకాని = నీయొక్క యీత్రుళ్లుపాటు మాత్రమకాని, బ్రదికెడిచందము = జీవించువిధము, భావింపన్ = విచారించుటకు, ఏమియున్ ఎఱుఁగవు=ఎంతయుం దెలియఁజాలవు, వేవురునాకీశులైనన్=వేయిమంది దేవేంద్రులైనను,గంధర్వవరులు=గంధర్వశ్రేష్ఠులు,బహులక్షశత సంఖ్యులైనన్=పెక్కురైనను; "శతంసహస్రమయుతంసర్వమానంత్యవాచక" మ్మనుటచేనిట లక్షశతసంఖ్యాపద మనేక పర్యాయము; రాక్షసయక్షముఖ్యులు=రక్కసులు, జక్కులుమున్నగు వారు, లెక్కకు మిగిలినన్= ఎన్నశక్యముగానంతటి వారైనను, చర్చింపన్, మన్నాథ = నానాథుఁడగు రాముని, దోర్బలాభ్యున్నతిన్ = బాహుబలాతిశయమునకు, అడఁగక=అణఁగక, మించన్ చాలరు=మీఱఁజాలరు, నానాథుని మగంటిమిమున్నేరును నిలువఁజాలరని భావము; నిగ్రహించిరేనిన్=ఆగ్రహించినయెడల, నానాథున

కాగ్రహమే కలిగిన యెడలననుట; ఇటబహువచనము పూజార్థమున వచ్చినది; తత్పరాక్రమము = ఆరాముని పరాక్రమము, ఇదె, నీమదంబుఁ = నీగర్వమును, అడంపనున్నయది = అణఁచుటకుసిద్ధముగానున్నది, మనఁ ఆసయుండెనేనిఁ = బ్రదుకుటకు నీకాసయుండినయెడల, ఇట్లు కృతమైన తప్పుఁ కావఁ = నీచేనిట్లొనర్పఁబడిన యపరాధమును గాచుటకై, స్వాపహారరూపచోరనివారణకైయనుట ; తదంఘ్రితామరసములకుఁ = ఆరాముని పాదపద్మములకు, తడయక = ఆలసింపక, ఇపుడు, శరణుచొరుము = శరణాగతుఁడవుగమ్ము.

తా. ఓరీమూఢా! నీవు దుశ్చారిత్రముందక్క బ్రతుకుతెరు వెఱుఁగవు, నాభర్తయెదుట వేవురింద్రులైనను బెక్కురు గంధర్వులైనను నసంఖ్యులగు యక్షరాక్షసాదులైనను వ్యర్థులగుదురు. అతని పరాక్రమము నీ మదమడంచును, బ్రదుకఁదలఁచిననీ వాతని శరణుఁబొందుము.

"మననాసయుండెనేని శరణుచొరుము." "విదితస్సహిధర్మజ్ఞ, శ్శరణాగతవత్సలః, తేన మైత్రీభవతు తే, యదిజీవితు మిచ్ఛసి," రామాయణము. సుందరకాండము ;

భారత. ఓరిమూఢాత్మ, దుశ్చారిత్ర, నీత్రుళ్లుట యకాని, [illegible]బ్రదికెడు చందంబుఁ = బ్రదికెడు విధమును, భావింపఁ, బుద్ధిఁ = మానసమున, ఏమియుఁ, ఎఱుఁగవు = తెలియవు, నాకుఁ, ద్రౌపదికనుట; ఈశులైన గంధర్వవరులు=భర్తలగు గంధర్వశ్రేష్ఠులు, ఏవురు,నిగ్రహించిరేనిఁ=ఆగ్రహించినచో, చర్చింపఁ, బహులక్షశత సంఖ్యలైన రాక్షసయక్షముఖులు = పెక్కురు రక్కసులు యక్షులు మున్నగువారు, ఎన్నికకుఁ, మిగిలిన = అతిశయించిన, మన్నాథ దోర్బలాభ్యున్నతిఁ=నానాథులబాహు బలాతిశయమున, అడఁగక, మించఁజాలరు, తత్పరాక్రమము = వారిశౌర్యము, ఇదెనీ మదంబుఁ, అడఁపనున్న యది, మనఁ ఆసయుండెనేనిఁ = జీవింపనిచ్ఛయుండుచో, ఇపుడు, ఇట్లు,కృతమైన=చేయఁబడిన,తప్పుఁ,కావఁ,

తడయక = ఆలసింపక, తదంఘ్రితామరసములకున్ = పాదపద్మము లకు, శరణుచొరుము;

తా. ఓరిమూఢా ! నీవిట్లు త్రుళ్లుటయకాని బ్రదికెడు విధమెంతయు నెఱుఁగవు, నాభర్తలేవురు గంధర్వులుగలరు, వారాగ్రహించినచో నెందఱు రాక్షసు లెందఱు యక్షులేనియు వారిబాహుబలమునకుఁ జిక్కియణఁగక మీఱరు, వారి పరాక్రమము నీ మదమణఁపఁగలదు, బ్రదుకనిచ్ఛయుండిన చో నీ వొనర్చిన తప్పుగావ వారిపాదముల శరణుచొరుము.

వ. అనుమాటలు విని వాఁ డనాదరదుర్విలాసంబున వెడనవ్వు నివ్వటిల్ల నవ్వరవర్ణినిం గనుంగొని. 9

రామాయణ భారతార్థములు సుగమము. [వాఁడు=రామాయణ. రావణుఁడు, భారత. కీచకుఁడు,] అవ్వరవర్ణినిన్ = [రామాయణ. సీతను, భారత. ద్రౌపదిని,]

ఉ. బేలవుగావె నీవు వెఱపించెదు వీరిని వారిఁబోలె న
న్నోలలితాంగి! నాకునిల నోపరు రుద్రముఖాఖిలామరు
ల్సాలుఁ గుయుక్తు లిందులఁ దలంకెదఁగాని తావక
భ్రూలతికాధనుస్స్ఫురదపూర్వవిజృంభణ మన్మథోద్ధతిన్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము. నీవు బేలవుగావె = ముగ్ధురాలవుగావా, వీరినివారిన్ పోలెన్ = వీరిని వారినివలె, నన్నున్, వెఱపించెదు = భయపెట్టెదవు, ఓలలితాంగి [రామాయణ; సుందరాంగియగునో సీతా, భారత; సుందరాంగియగునో ద్రౌపదీ,] రుద్రముఖాఖిలామరుల్ = రుద్రుఁడుమున్నగు సర్వదేవతలును, ఇలన్ = భూమియందు, నాకున్ = [రామాయణ; రావణునకు, భారత; కీచకునకు,] ఓపరు = శక్తులుగారు, నన్నెదిరింపశక్తులుగారనుట; కుయుక్తులు = నన్ను బేలుపు

చ్చుటకుగాఁ జేయునీకుత్సితపుయుక్తులు, చాలుర్, ఇందులన్, తలంకన్ = వీనిచే భీతిలువాఁడనుగాను, నన్నువంచిచుటకుఁగా నీవేవియో కుయుక్తులు సల్పుచున్నదానవుగాని యిట్టివానికినే భీతిలువాఁడను గానని భావము; తావక.........మన్మథోద్ధతిన్; తావక = నీకుసంబంధించిన [రామాయణ నీతకుసంబంధించిన, భారత; ద్రౌపదికి సంబంధించిన,] భ్రూలతికా = లత వంకటికను బొమలనెడు; ధనుః = విండ్లచేత,భ్రూలతికాధను రాధా రము చేననుట; స్ఫురత్ = ఒప్పుచున్న, అపూర్వ = నూత్నమగు, విజృం భణ = విజృంభణముగల, మన్మథోద్ధతిన్ = మన్మథుని పరాక్రమముచే. నీకనుబొమ లనెడివిండ్లసాయముగల్లుటచే మన్మథుని పరాక్రమ మపూర్వ విజృంభణముగలదై యొప్పుచున్నదని భావము; తలంకెదన్ కాని = భయ పడెదనుగాని, తక్కిన నీకుయుక్తులకు భీతిలు వాఁడఁ గానని పూర్వము తో నన్వయము.

తా. ఓముగ్ధరాలా! వారివీరిపలెనన్ను భయపెట్టకుమా, రుద్రాది దేవతలు గూడ నాయెదురనిలువఁ జాలరు. ఈకుయుక్తులు చాలును, వీనికి నే జంకువాఁడను గాను. అయినను నీభ్రూలతికాచాపమునాధారము గావిం చుకొని విజృంభించెడి మన్మథుని శౌర్యమునకు మాత్రము భీతిలువాఁడను.

ఒకానొక ప్రతిలో; “ రుద్రముఖానిలామరుల్ ” అనిపాఠ భేద ముండెనుగాని పెక్కుప్రతులలో “ రుద్రముఖా ఖిలామరు”లని పాఠ ముండుటచేతను, నయ్యది సందర్భశుద్ధముగాను నుండుటచేతను నాపాఠమే యంగీకరింపఁబడెను.

“ చాలుకుయుక్తులు.” కొందఱీస్థలమున, కు+ఉక్తులు అని పద చ్ఛేదముగావించి సాధ్యసమాసముగా, కుయుక్తులని యభిప్రాయపడెదరు గాని “ కుయుక్తులు = కుత్సితములగు యుక్తు”లని సులభముగా నర్థమగు చుండ నీక్లిష్టకల్పన మంతరసవంతముగాదు.

చ. వినుమిఁకఁ బెక్కు లేలని యలివేణి నిజంబుగ నీకృపావలో
కన మిపు డబ్బకున్న రతికాంతునిచే నిమిషంబు నిల్వనో
పనని రసోద్ధతిం బలుకఁ బావని యాసతి వాఁడు బల్మిఁ బ
ట్టునొ యనుశంక యప్పుడు గడుం బొడమం దనయాత్మలోపలన్.

రామాయణ. అలివేణి, ఇఁకన్, వినుము, పెక్కులేల = పలుమాటలేల, నిజంబుగన్ = సత్యముగా, నీకృపావలోకనము=దయతోడి నీచూపు, ఇపుడు, అబ్బకున్నన్ = కలుగకుండిన, రతికాంతునిచేన్ = మన్మథుని చే, మన్మథబాధవలననుట, నిమిషంబు = నిముసమేనియు, నిల్వన్ ఓపన్ = నిలువఁజాలను, ఇంతవఱకు రావణుని పలుకులు ; అని, రసోద్ధతిన్=రసాతిశయమున, పలుకన్ = చెప్పఁగా, పావని = పవనపుత్రుఁడగు హనుమంతుఁడు, ఆసతిన్ = ఆసీతను, వాఁడు = రావణుఁడు, బల్మిన్ = బలాత్కారముగా, పట్టునో అనుశంక = గ్రహించునేమో యను సంశయము, అప్పుడు, తన యాత్మలోపలన్ = తనమదిని, కడున్ = మిక్కిలి, పొడమన్ = కలుగఁగా; ముందుపద్యముతో నన్వయము; భారతార్థపోషణమునకై హనుమంతుఁడు, ఎచ్చట సీతను రావణుఁడు బలాత్కారముగా గ్రహించునోయని సంశయించెనని తెలిపినను రావణుని యామన్మథ పారవశ్యముగాంచిన హనుమంతుఁడు సంశయించినట్లు చెప్పుట సందర్భశుద్ధముగానే యున్నది

తా. ఓసీతా ! వినుము. వేయిమాటలేల ? నీకటాక్ష మబ్బదేని నే మన్మథుని బాధనుండి తప్పఁజాలనని రావణుఁ డాడినంత హనుమంతుఁడా రావణుఁడెచ్చట సీతం బలాత్కరించునో యని సంశయించి ;

భారత. అలివేణి, ఇఁకన్, వినుము = ఆలకింపుము, పెక్కులేల = పలుపలుకులేల, నిజంబుగన్, నీకృపావలోకనము = దయతోడి నీచూపులు,

ఇపుడు, అబ్బకున్నన్ = కలుగకున్నయెడల, రతికాంతునిచేన్ = మన్మథుని చేత, మన్మథుని బారివలన ననుట; నిమిషంబు, నిల్వనోపక్ = నిలువఁ జాలను, ఇంతపఱుకుఁ గీచకుని పలుకులు; అని, రసోద్ధతిన్, పలుకన్, పావని = పవిత్రురాలగు, ఆ సతి = ఆ ద్రౌపది, వాఁడు = ఆకీచకుఁడు, బలిమిన్, పట్టునో, అను, శంక = సందేహము, ఆత్మలోపలన్ = మనస్సునందు, అపుడు, కడున్, పొడమన్ = కలుగఁగా; ముందుపద్యముతో నన్వయము;

తా. ఓ ద్రౌపదీ! నాపలుకు లాలింపుము. పలుమాటలేల? నీకటాక్షమబ్బకున్న మన్మథుని బారినుండి తప్పఁజాలను అని కీచకుఁడు రసాతిశయముచేనాడ నాద్రౌపది కీచకుఁడెచట దన్నుంబట్టునో యని మది సంశయించి;

క. తతభీమ భుజబలంబున
నితని బలం బడఁపకున్న ఁ నెంతయు విపరీ
తత వచ్చుఁ దప్పదిప్పుడ
మతిఁబూని మరల్చెదమిత ఁ మన్యుత్వరతన్. 12

రామాయణ. తతభీమ భుజబలంబునన్ = హనుమంతుఁడు శత్రుభయంకరమగుచు విస్తరించియుండు తన భుజబలముచే, ఇతని మదంబు అడఁపకున్నన్ = ఈ రావణుని మదమణఁపకుండిన, ఎంతయున్ విపరీతతవచ్చున్ = మిక్కిలి వైపరీత్యముగల్గును, ఇపుడు తప్పదు = ఇపుడీతని మదమణఁపక తప్పదు, అను మతిన్ = అనుబుద్ధిని, పూని, దమితమన్యుత్వరతన్ = కోపమువలని త్వరనణఁచుటచే, మరల్చెన్ = తనమదిని మరల్చెను;

తా. తన బాహుబలమున రావణుని మదమణఁపకుండిన నింక వైపరీత్యము సంభవించునని తలఁచియు మరలఁ గోపమువలని తొందరపాటు నణఁచికొనెను.

భారత. సతియని పూర్వపద్యమునందలి కర్తయధ్యాహార్యము, తతభీమ భుజబలంబునన్ = విస్తారమైన భీముని భుజబలముచే, ఇతనిమదంబు = ఈకీచకుని మదము, అడఁపకున్నన్, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, విపరీతత = వైపరీత్యము, వచ్చున్, ఇపుడు, తప్పదు=కీచకుని మదమణఁచుట తప్పదు, అనుమతిన్, పూని, దమితమన్యుత్వరతన్=తన కోపమువలని త్వరనణఁచు కొనుటచే, మరల్చెన్ = తన యా యభిప్రాయమును మరల్చుకొనెను. ఎచ్చటఁ దన యజ్ఞాతవాసవిషయము ప్రకటమగునోయని యాగ్రహామువలన జనించిన త్వర నణంచుకొనెనని భావము;

తా. ద్రౌపది భీముని భుజబలమునఁ గీచకుని మదమడఁపఁ దలంచి యు నెచ్చటఁ దన యజ్ఞాతవాసవిషయము బైలుపడునోయని యాక్రోధ ముపసంహారించుకొనెను.

క. అని వార్యమానరోషం
బున నవనిజయుక్తి ధార్ష్ట్యమును దలిర్పఁగ న
మ్మనసిజవశుఁ ఖలు మగుడిం
చి నితాంతము నడలె నతనిచేఁతకు నంతన్. 13

రామాయణ. అని వార్యమాణరోషంబునన్ = నివారింప శక్యము గాని రోషమున, అవనిజ = సీత, ఉక్తిధార్ష్ట్యము = మాటలయందలి దిట్ట తనము, తలిర్పఁగన్ = ఒప్పఁగా, అమ్మనసిజవశున్ = ఆమన్మథపర తంత్రుఁడగు, ఖలున్ = దుష్టుఁడగు రావణుని, మగుడించి = మరల్చి, అంతన్, అతనిచేఁతకున్=అతనికార్యమునకున్, నితాంతమున్=మిక్కిలి, అడలెన్ = వణఁకెను;

తా. మిక్కిలి దుఃఖమున సీత తనమాటలచే నారావణుని మరల్చెను గాని దుష్టుఁడగునాతనిచేఁత లెటులఁగినదికావున నెచ్చట నతఁ డేయక్రమము గావించునోయని భీతిలెను.

భారత. అని = ఇట్లని ద్రౌపదితలఁచి, వార్యమాణరోషంబునన్ = వారింపఁబడిన క్రోధముచే, నవ = నూత్నమైన, నిజ = తనయొక్క, ధార్ష్ట్యము = దిట్టతనము, తలిర్పఁగన్, అమ్లానసిజవశన్, ఖలున్ = నీచుఁడగువా కీచకుని, మగుడించి, అంతన్, ఆతనిచేఁతకున్ = అతని కార్యమునకు, నితాంతమున్, అడలెన్ = భీతిలెను.

తా. అని యీలాగునఁ దలఁచి తనకోపము నణఁచికొని యాతని నణంచియు నతనిచేఁతలఁదలంచి భయపడెను.

ఆ. సూపకారవృత్తి దీపింప మారుతి
యున్నవాసమార్తిఁ జెన్నుదొరుఁగు
సద్గుణాభిరాము డగ్గఱి తద్దర్శ
నము యథోచితవిధి నమరఁ జేసి. 14

రామాయణ. సు+ఉపకారవృత్తి = లెస్సయగు నుపకారవర్తనము దీపింపన్ = ప్రకాశించునట్లు, మారుతియున్ = హనుమంతుఁడును, నవ= నూత్నమైన, అసమ = సాటిలేని, ఆర్తిన్ = పీడచే, చెన్నుదొరుఁగు = వ్యధితురాలగు, సద్గుణాభిరామన్ = మంచి గుణములచే మనోజ్ఞురాలగు సీతను, డగ్గఱి = సమీపించి, తద్దర్శనము = ఆమెను చూచుటను, యథోచితవిధిన్ = సమయోచితప్రకారముగా, అమరన్ చేసి = ఒప్పు లాగునఁ జేసి; ముందుపద్యముతో నన్వయము ;

తా. చక్కఁగనుపకృతి గావింపవలయునని హనుమంతుఁడు సాటి లేని దుఃఖముచే ఖిన్నురాలైన సీతం డగ్గఱి ;

"సూపకారవృత్తి." సు+ఉపకార = సూపకార ; "అకస్సవర్ణే దీర్ఘః." పాణిని.

"అసమార్తి." "ఆర్తిఃపీడా ధనుః కోట్యోః." అమరము.

భారత. సూపకారవృత్తి = వంటలవాని యునికి, దీపింపఁగ = ప్రకాశింపఁగా, మారుతి = భీముఁడు, ఉన్న, వాసము = గృహమును ఆర్తిఁగ, చెన్నుదొరుఁగు, సద్గుణాభిరామ = మంచిగుణములచే మనోజ్ఞురాలగు ద్రౌపది, డగ్గఱి = సమీపించి, తద్దర్శనము = ఆభీముని దర్శనము, యథోచితవిధిఁగ, అమరఁగ చేసి =. ఒప్పులాగున నొనర్చి, ముందుపద్యముతో నన్వయము ;

తా. వంటలవాని యునికిని భీముఁడుండు గృహమునకరిగి ద్రౌపది యాతని దర్శించి ;

వ. నిజవృత్తంబెల్ల నెఱింగించి తనరాక చందంబు వివరించి యిట్లనియె. 15

శా. కల్యాణీ భవదీశ్వరాజ్ఞ మహిమన్ ఁ గల్గెన్నిరాఘాటబా
హుళ్యాత్యుద్ధత జంతుఘోరవన వాఁసోదన్వదుల్లంఘనా
కల్యాణాతిశయంబు నాకుఁదుదవాఁ క్సంకోచనంబేల ని
స్తుల్యత్వద్వరశక్తి గల్గ మనకెంఁదున్ లేవసాధ్యార్థముల్.

అవతారిక. సీతంగాంచి హనుమంతుఁ డిట్లాడుచున్నాఁడు.

రామాయణ. కల్యాణీ ! మంగళకరురాలగు నో సీతా, భవత్ ఈశ్వరఆజ్ఞ మహిమన్ = నీభర్తయగు రామునాజ్ఞా మాహాత్మ్యమున, నిరాఘాట..................కల్యాణాతిశయంబు ; నిరాఘాట = అడ్డములేని, బాహుళ్య = విస్తృతిచే, అత్యుద్ధత = మిక్కిలి యుద్ధతమైన, జంతు = జలజంతువులచే, ఘోర = భయంకరమై, ప్రాణిహింసాకరములగు క్రూర జలజంతువుల కాశ్రయమగుటచే భయంకరమై యనుట ; వనవాస = నీటి కునికిపట్టగు, ఉదన్వత్ = సముద్రముయొక్క, ఉల్లంఘనా = దాఁటుట యనెడి, కల్యాణాతిశయంబు = శుభాతిశయము, నాకున్, కల్గెన్ ; అతని యాజ్ఞలేకుండిన నీసముద్రలంఘనమునకుఁ బ్రసక్తియే కలుగదు కావున

నీశుభాతిశయముగల్గుట కాతని యాజ్ఞయే మూలకారణమని భావము; తుదన్ = కడను, వాక్సంకోచనంబు ఏల=మాటకేల సంకోచము, నిస్తుల్య= సమానరహితమైన, త్వద్వరశక్తి కల్గన్=నీభర్తయగు రామునిశక్తిగలుగఁగా, మనకున్, అసాధ్యార్థముల్ = సాధింపరాని కార్యములు, ఎందున్, లేవు;

తా. ఓసీతా! నీభర్తయొక్క యాజ్ఞాప్రభావముననే పెక్కు క్రూర జలచరముల కాస్పదమైన సముద్రమును నేను దాఁటఁగల్గితిని; వేయుమాట లేల? నీభర్తయొక్కశక్తిగల్గ మనకెచ్చటను నసాధ్యమగున దేదియును లేదు.

అవతారిక. ద్రౌపది భీమునితో నిట్లాడుచున్నది.

కల్యాణీ...............మహిమన్; కల్యాణీభవత్ = శుభ మగుచున్నట్టి, ఈశ్వర = దేవుని, ఆజ్ఞమహిమన్ = ఆజ్ఞామాహాత్మ్యమ మున, నిరాఘాట..........కల్యాణాతిశయంబు; నిరాఘాట=అడ్డము లేని, బాహుళ్య = విస్తరించిన, అత్యుద్ధత, జంతు = వనచర జంతువులచే, ఘోర = భయంకరమైన, వనవాస = అడవియందు వసించుటయనెడి, ఉదన్వత్ = సముద్రముయొక్క, ఉల్లంఘనా=దాఁటుటయనెడి, కల్యా ణాతిశయంబు = శుభాతిశయము, నాకున్, కల్గెన్, తుదన్, వాక్సం కోచనంబు, ఏల, నిస్తుల్య = సాటిలేని, త్వత్ = నీయొక్క, వర = శ్రేష్ఠ మైన, శక్తిగల్గన్, మనకున్, ఎందున్ = ఎచ్చటను, అసాధ్యార్థముల్ = సాధింపరాని కార్యములు, లేవు;

తా. మంగళకరమైన యీశ్వరాజ్ఞా మహిమను వనవాస క్లేశ మంత రించెను. సాటిలేని నీశక్తికతమున మనకెప్పుడు నసాధ్యములగున వెవ్వి యును లేవు.

"వనవాస." "అటవ్యరణ్యం విపినంగహనం కాననంవనం." అమ రము.

క. అతిశీఘ్రమె తెగఁ జూడుము
హతగుణు నీద్రోహి నోర్చు ? నదియే యకటా !
యతివ భవత్ప్రియ బాహా
ద్ధతి దురహంకారులైన ? దస్యులచేఁతల్. 17

రామాయణ. అతివ = ఓస్త్రీ, ఇది సీతను సంబోధించుట; హత గుణున్ = నశింపఁబడిన గుణముగలవానిని, ఇటగుణశబ్దము సుగుణద్యోతకము; సద్గుణరహితునని భావము; ఈ ద్రోహిన్ = ద్రోహియగు నీ రావణుని, అతిశీఘ్రమె = మిక్కిలి శీఘ్రముగ, తెగన్ చూడుము = చావం జూడుము, రాముంబిలిచికొని వచ్చివీని సంహరింపఁ జూచునావు నీ యాజ్ఞయొక్కటియే యవశిష్టమని భావము; భవత్ప్రియ బాహాద్ధతి = నీభర్తయగు రాముని బాహుబలము, దురహంకారులైన, దస్యులచేఁతల్ = శత్రువుల దుశ్చేష్టలను, ఓర్చునదియే = సహించునదా, అకటా ;

తా. దుర్గుణములుగల యీ రావణుని శీఘ్రముగ సంహరింప రాముని టంగొనిరానాజ్ఞ యిమ్ము. నీభర్త బాహుబలము శత్రువుల దుశ్చేష్టల నోర్చునదికాదు ;

భారత. హతగుణున్, ఈ ద్రోహిన్ = ద్రోహియగు నీ కీచకుని, అతిశీఘ్రమె, తెగన్ చూడుము = నశించులాగునఁ జూడుము, అకటా = అయ్యో, భవత్ప్రియ = నీయట్టి పరాక్రమ శాలికిఁ బ్రియురాలగు, అతివ= స్త్రీ, నేననుట; దుఃఖాతిశయమునఁ గల్గిన యుద్రేకముననిటనస్పష్టశబ్దమునకు మాఱుద్రౌపది యతివయని యాడెనని యెఱుంగనగును; బాహాద్ధతి దురహంకారులైన = బాహుబలముచే దురహంకారము గలవారగు, దస్యులచేఁతల్, ఓర్చునదియే = సహించునదియే, వీరపత్ని యగునది శత్రువుల నోర్వఁగల్గునాయని భావము ;

తా. దుర్గుణుఁడగు నీ ద్రోహిని గీచకుని శీఘ్రముగ సంహరింపఁ జూడుము. నీ యట్టి వీరునకుఁబత్నియై యుండు సేనిట్లు శత్రునౌద్ధత్యము గాంచి యోర్వఁగలనా;

"దస్యు." ద్విడ్ద్విపక్షా హితామిత్ర దస్యుశాత్రవశత్రవః." అమరము.

సీ. ఇది యొండునాపల్కు ♦ మదిఁ జేర్చుమాత్మబ
లఖ్యాతి సంపద ♦ ల్దనరవచ్చి
దృఢదర్పునీద్రోహిఁ ♦ దెగటార్చు నీవార్త
వినఁబడినప్పు డ ♦ మనవిభుఁడు
మనతోడఁగూడఁ గ్ర ♦ మ్మఱనగణ్యమహావ
నీరాజ్యసౌఖ్యసం ♦ చారములకుఁ
జనుట ధ్రువం బిది ♦ సమయంబుగావున
నీవంతమట్టును ♦ నెమ్మనమున
ఆ. మఱువకోయువార్య ♦ మానసతీవ్రతా
ధిక్యమేరమీఱు ♦ తెగువ కిపుడు
పొరక తనుమవలయుఁ ♦ జమ్ము లోలోన న
త్యంత మన్యుసంభ్ర ♦ మాతిశయము. 18

రామాయణ. ఇది యొండునాపల్కు, ఇది నావగు నొక పలుకు, దీనిని; మదిన్ చేర్చుము=మనమున గ్రహింపుము, మనవిభుండు= రాముఁడు, నీవార్త = నీవృత్తాంతము, వినఁబడినప్పుడ = వినఁబడిన వెంటనే, ఆత్మ = తనయొక్క, రామునియొక్క యనుట; బల = పరాక్రమముయొక్క, లేక, సేనలయొక్క, ఖ్యాతి సంపదల్ = ఖ్యాత్యతిశయములు, తనరన్ = ఒప్పఁగా, వచ్చి, దృఢదర్పున్ = దృఢమగు గర్వము గలవానిని, ఈ ద్రోహిన్ = ద్రోహియగు నీ రావణుని, తెగటార్చున్ =

సంహరించును, మన తోడఁగూడన్ = మనతోఁగూడి, భార్యయగునీతో డను, దాసులగు మాబోటి వానర సేనలతోడను గూడియనుట; క్రమ్మఱన్ = మరల, అగణ్య...............సంచారములకున్; అగణ్య = లెక్కింప శక్యముగాని, అధికమైన యనుట; మహావనీ రాజ్య = గొప్పదగు నీ వసుమతీ రాజ్యమువలని, భూపరిపాలనము వలని యని భావము; సౌఖ్యసంచారములకున్ = సౌఖ్యవర్తనములకు, చనుట, ధ్రువంబు = నిశ్చయము, ఇది సమయంబు = ఇది తగిన తరుణము, పదునాలుగేండ్లు కావచ్చెనుగనుక నింక రావణుని సంహరించినిన్ను గ్రహించి మాతోడఁగూడి రాజ్యపట్టాభిషేకమునకై యయోధ్యకేఁగఁ గలఁడని భావము; ఓయ వార్యమాన సతీవ్రతాధిక్య = వారింపఁదగని మానముయొక్కయు పాతివ్రత్యము యొక్కయు నాధిక్యముగల యో సీతాదేవీ, కావునన్, నీవు, అంతవట్టును = అంతివఱకును, నెమ్మనమునన్ = మనస్సునందు, మఱువక = మఱచిపోవక, మేఱమీఱు = అతిశయించిన, తెగువకున్ = సాహసమునకు, మరణసాహసమున కనుట; ఇపుడు, చొరక = ప్రవేశింపక, సంతోషముగలుగ సిద్ధముగ నుండు నీసమయమున మరణసాహసము మానవలయునని భావము; లోలోనన్ = మనస్సునసే, అత్యంత.........అతిశయము; అత్యంత = అధికమైన, మన్యు = శోకరోషములవలని, ఇట మన్యుశ్చ మన్యుశ్చ మన్యూ అని సరూపైక శేషవృత్తి; సంభ్రమ = తీవ్రతయొక్కయు, అతిశయము= ఆధిక్యము, తునుమవలయున్ చుమ్ము = ఖండింపవలయును సుమా, శోకరోషములవలని యావేగమును మానవలయునని భావము;

తా. నా యీమాటంగ్రహింపుము. రాముఁడు నీవార్త యెఱిఁగిన వెంటనే వానరసైన్యముతోడ నరుదెంచి బలదర్పితుఁడగు నీద్రోహిని రావణుని సంహరించును. వనవాసకాల పరిమితి తీఱుటచే నింకఁ బట్టాభిషేకమునకై మనతోడ నయోధ్యకుఁజనును; ఇదినిశ్చయము; ఈ విషయము మఱువకయుండి యంతవఱ కోపికవట్టి యీమరణోద్యోగమునుండి విరమింపుము. నీ యీశోకరోషముల మానుము.

"వార్త" "వార్తాప్రవృత్తి ర్వృత్తాంతః." అమరము "మన్యు." "మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి." అమరము "సంభ్రమాతిశయము." "సమాసం వేగసంభ్రమా." అమరము.

భారత. ఇది యొండు నామాట, మదిన్ జేర్పుము = మనస్సునం జేర్పుము, ఆత్మ............సంపదల్ = ఆత్మ = నీయొక్క, బల = పరాక్రమము వలని, ఖ్యాతిసంపదల్ = ప్రసిద్ధ్యాతిశయము, తనరన్, వచ్చి, దృఢదర్పున్ = దృఢమగు గర్వము గలవానిని, పూర్ణగర్వుననుట, ఈద్రోహిన్ = ద్రోహియగు నీ కీచకుని, తెగటార్చు = సంహరించునట్టి, ఈ వార్త వినంబడినప్పుడ = ఈ మాటవినిన వెంటనే, ఉదంత తద్ధర్మార్థక ముల కచ్చుపరమగుటచే నిటనగాగమ ప్రాప్తిగల్గెను. మన విభుండు = మనరాజగు ధర్మజుండు, మనతోడన్ కూడన్ = మనతోం జేరి, క్రమ్మఱన్ = మరల, అగణ్య.........సంచారములకున్; అగణ్య = అధికమైన, మహావనీరాజి = గొప్ప యడవుల సమూహము లందలి, అసౌఖ్యసంచారములకున్ = సౌఖ్యములేని త్రిప్పటలకు, చనుట, ధ్రువంబు, ప్రకటముగా నీవుశత్రు సంహారమునకుంబూనిన మరల మనమెల్ల రమరణ్యవాస మొనర్పవలసి యుండును. ఇది సమయంబు = ఇది మనప్రతిజ్ఞ, పండ్రెండేండు లరణ్యవాసమును సల్పి, పదమూండవ యేండజ్ఞాతవాస మునాచరించుచు నందుం బయలువడినచో మరలం బండ్రెండేండు లరణ్యవాసము నొక్క యేండజ్ఞాతచర్యయుజరుపవలసినట్లు మనము చేసికొనిన కట్టడ యని భావము; కావునన్, ఓ యవార్య మానస తీవ్రతా ఆధిక్య = వారింప శక్యముగాని మానసమందలి తీవ్రతాతిశయముగలవాండా, భీముని సంబోధించుట; మేరమీఱు తెగువకున్ = హద్దుమీఱు నట్టిసాహసమునకు, ఇపుడు చొరక, ప్రతిజ్ఞా భంగముగాకుండునట్లు నిభావము; లోలోనన్ = గుప్తముగా, అత్యంతము = మిక్కిలి, అన్యుసంభ్రమాతిశయము = పరుండగు కీచకునియా వేగాతిశయమును, తునుమవలయున్ చున్న = ఖండింప

వలయునుసుమా, పరులెఱింగిన మరల వనవాసమున కరుగవలయును గావున గుప్తముగానే వానిని సంహరింపవలయునని భావము;

తా. నామాట యిది నీమదింజేర్పుము. నీ బలము సుప్రసిద్ధమగు లాగున నీద్రోహిని గీచకుని సంహరింపఁబూనినచో నీ వార్త విన్న వెంటనే యుధిష్ఠిరుఁడు మరలమనతోఁగూడి పూర్వమువలె నరణ్యవాసమునకరుగ వలసియుండును. ఇది నిశ్చయము. మనమాది నొనర్చిన ప్రతినయు నిట్టిదే కదా? నీవీవిషయమును మఱువక మన ప్రతిజ్ఞ బయలుపడనిలాగున గుప్తముగా వానిని సంహరింప వలయునుసుమా.

"అవార్య మానసతీవ్రతాధిక్య" ఇటఁగొందఱు "అవార్యమాన, సతీవ్రతాధిక్య = తీవ్రత్వాధిక్యముతోఁ గూడినవాఁడాయని యర్థము గావించెదరు కాని, రామాయణ; అవార్యమాన, సతీవ్రతాధిక్య, భారత; అవార్య, మానస, తీవ్రతాధిక్య," అని సభంగశ్లేష గావించుటయే సందర్భ శుద్ధముగా నున్న యది.

"ఇది సమయంబు." "సమయాశ్శపథాచార కాలసిద్ధాంత సంవిదః." అమరము.

ఆ. తగదు మిగుల నిచటఁ దడయంగ సంకేతి
తంబగు సమయంబుఁ దప్పకుండ
నేఁదిరిగి యరిగెద నీవు నావెంబడి
నడువవలయుఁ దాల్మి సడలనీక. 19

రామాయణ. ఇచటన్ మిగులన్ తడయన్ తగదు = నేనిచట చాలకాల మాలసింపఁదగదు, సంకేతిత సమయంబు = నీ భర్తమితియిడిన సమయము, తప్పకుండన్, నేన్ తిరిగియరిగెదను = నేను తిరిగి వెళ్లెదను, ఇట భారతార్థ సంఘటనకై సంకేతిత సమయము తప్పకుండనని కవియాడెను గాని రామాయణమున సుగ్రీవుఁడిడినకాలపరిమితి మీఱినట్లున్నది. అయి నను సీతంగని పెట్టి రమ్మనినందున నెంతకాలమైనను సీతం గాంచివచ్చుటయే

సంకేతమను సూత్ర్యాంశమునుగనిపెట్టి కవి యిట్లాడుటయెంతయు రసవంతముగనే యున్నయది; నీవుక్, తాల్మిక్ = ఓర్పును, సడలనీక = జాఱనీయక, ఓర్పునువీడక యనుట; ఆవెంబడిక్ = నేను జెప్పిన హితము చొప్పున, నడువవలయుక్ = నడుచుకొనవలయును.

తా. నేనిటఁజాలకాల మాలసింపరాదు. రాముని యానతి చొప్పున సంకేతిత కాలముదాఁటకుండ నరుగవలయును. నీవోర్పుగలిగి నేఁజెప్పిన హితముచొప్పున నడుచుకొనుము.

భారత. ఇచటక్ మిగులక్ తడయఁగక్ తగదు = ఇచ్చట చాల సేపు నే నాలసింపఁదగదు, సంకేతితంబగు సమయంబు తప్పకుండక్ = అతనితో నేవచ్చెదనని చెప్పిన సమయము తప్పకుండునట్లు, నేక్ అరిగెదక్ = నేవెడలెదను, నీవు, తాల్మిసడలనీక = ఓర్పువదిగజాఱకుండ, తొందరపడక యనుట; నావెంబడిక్ నడువవలయుక్ = నావెంట నడువవలెను; కోపమున విజృంభించి పరాక్రమము చూపిన బయలుపడుదువు గనుక నామఱుఁగున రావలయుననుట;

తా. నేఁగీచకునితో నాడిన సమయమునకట కరుగవలయును గావున నిటనింకఁదడయఁదగదు. కాఁబట్టినే నరిగెదను. నీవును గోపమున బయలువడక యోర్పుగల్గి నామఱుఁగునరమ్ము.

ఆ. అని పలికి భవద్వ ॥ రాత్మకు నామాట
యొ ప్పగుట కొకగుఱు ॥ తొసఁగు మనియె
నిచ్చెఁ దత్ప్రతి ప్ర ॥ హితమైన నమ్మిక
యుంగరంబు సతికి ॥ నుబ్బుమెఱయ. 20

రామాయణ. అని పలికి = ఇట్లనియాడి, భవద్వ్రాత్మకుక్ = నీభర్తయగు రాముని మానసమునకు, నామాట = నేసీతనుగాంచితి ననెడి మాట, ఒప్పగుటకుక్ = సరియగుటకు, నమ్మికయగుట కనుట; ఒక గుఱుతు ఒసఁగుము అనియెక్=ఒకగుఱుతు నిమ్మనెను, తత్ప్రతి ప్రహితమైన =

ఆబిడభర్తయగు రామునిచే నంపఁబడిన, నమ్మిక యుంగరంబున్ = నమ్మకము కొఱకగు నుంగరము, నమ్మికకొఱకై యుంగరమని యాచ్ఛికమగుచతుర్థీతత్పురుషము; సతికిన్ = సీతకు, ఉబ్బు మెఱయన్ = సంతసమొప్పారఁగా, ఇచ్చెన్ = హనుమంతుఁ డొసఁగెను;

తా. హనుమంతుఁడిట్లాడి నీభర్తకు నమ్మకముగలుగుట కొఱకేదే నడయాల మిమ్మని, రాముఁడు తనచే నంపిన యుంగర మామెకు సంతసముగలుగులాగున నిచ్చెను.

భారత. అనిపలికి = ద్రౌపది యిట్లాడి, భవద్వరాత్మకున్ = నీదగు శ్రేష్ఠమైన మానసమునకు, నామాట ఒప్పగుటకున్ = నేనాడినమాట నమ్మకమగుటకు; గుఱుతు ఒసఁగుము, అనియెన్, గుప్తముగా శత్రునింజంపవలయు నను నామాట నీవంగీకరించినందులకు గుఱుతుగా నేదేనిం బాససేయుమనెననుట; తత్పతి = ఆ బిడభర్తయగు భీముఁడు, ప్రహితమైన = మిక్కిలిహితమైన, నమ్మికయున్ = విశ్వాసమును, సతికిన్ = ద్రౌపదికి, కరఁబు మిక్కిలి, ఉబ్బు మెఱయన్ = సంతోష మతిశయింపఁగా, ఇచ్చెన్, ద్రౌపదికి సంతసముగల్గు లాగున బాసచేసెననుట; రామాయణార్థమున హనుమంతుఁడు గుఱుతడుగుటయు నుంగరము నిచ్చుటయు సంఘటించుటకై యిట ద్రౌపది గుఱుతడుగుటయు భీముఁడొసఁగుటయు నివి కవికల్పితము లగుచున్నవి. అతికోపనుఁడగు భీముఁడు దా బయలువడక గుప్తముగా శత్రువధగావించునాయని ద్రౌపదికి సంశయముగలిగియే యాబిడయందులకై బాసచేయించుకొనుట సందర్భశుద్ధముగ నున్నది.

తా. ద్రౌపది యిట్లుపలికి నీవునేనాడినట్లు గుప్తముగా శత్రువును వధించుట కంగీకరించినచో నందులకు గుఱుతుగా నాకుబాస సేయుమనెను, భీముఁడునామెకు హితమగులాగున సంతోషకరమగు బాస చేసెను.

ముద్దరాజు రామన్న, "తత్పతి ఆ భీమునిచేత, ప్రహితమైన = ఇయ్యఁబడిన," అని యర్థముగావించెను, తత్పతి యని కర్త యిటనుండ

దానిని సమస్తపదము గావించుకొని ఇచ్చెననుటకుఁ గ్రొత్తకర్తృపదముం దెచ్చుకొనుట సమంజసముగనుండలేదు. మఱియు "తత్పతి ప్రహితమైన నమ్మిక" యని, మరల "ఇచ్చెనని క్రిందటికన్వయ" మని క్లిష్టాన్వయము గావించుట సరికాదు కావున, "తత్పతి, ప్రహితమైన = మిక్కిలి హిత మైన, నమ్మిక, ఇచ్చె"ననుట యెంతయు సమంజసము; ఎచ్చటనోతప్పని సరి యగు స్థలములంగాని క్లిష్టాన్వయము గావించుట యీకవి యాశయముగాదు.

క. అనిలజుఁ డధికతమస్థితి
నొనరెడి తమి రామదుఃఖ మడఁపుపుటకు నయం
బునఁ దత్సతీ శిరోమణి
గొనిచనఁ గని యమితదర్ప గురుసంభ్రముఁడై. 21

రామాయణ. అనిలజుఁడు = భీముఁడు, అధికతమస్థితిన్ = మిక్కిలియధికమైన మర్యాదచే, ఒనరెడి = ఒప్పెడి, తమిన్ = కోర్కెచే, రామదుఃఖము = రామునిశోకమును, ఉడుపుటకున్ = పోఁగొట్టుటకై, నయంబునన్, తత్సతీశిరోమణిన్ = ఆ సీతయొక్క చూడా రత్నమును, కొని = గ్రహించి, చనన్ కని = పోవనుపక్రమించి, అమిత.........సంభ్రముఁడై; అమిత = మిక్కుటమగు, దర్ప = గర్వముచే, గురు = గొప్ప దగు, సంభ్రముఁడై = సంభ్రమముగలవాఁడై; అరిగెనని ముందరి పద్యము నక్రియ.

తా. హనుమంతుఁడు మిక్కిలి యధికమగు వేడ్కతో రాముని దుఃఖముడుపుటకై యాబిడ చూడారత్నముం గ్రహించియరుగ నుపక్ర మించి మిక్కిలి గర్వోద్రేకముగల వాఁడయి;

"అధికతమస్థితి." "మర్యాదాధారణాస్థితిః." అమరము.

భారత. అనిలజుఁడు = భీముఁడు, అధికతమఃస్థితిన్ = అధికమగు చీఁకటియొక్క యునికిచే, ఒనరెడి, తమిన్ = రాత్రియందు, రామ = స్త్రీ యగు ద్రౌపదియొక్క దుఃఖము, ఉడుపుటకున్, నయంబునన్,

తత్సతీశిరోమణిన్ = ఆ స్త్రీశ్రేష్ఠురాలిని, ద్రౌపదిననుట; కొని, చగంగన్ పోవుటకై, నియమిత = అణఁపఁబడిన, దర్ప = గర్వమువలని, గురు = ఘనమైన, సంభ్రమ ముఁడై, ఇటనియమితపదము సంభ్రమ పదమునకు విశేషణము; అరిగెనని ముందరి పద్యమునఁ గ్రియ;

తా. భీముఁడు చిమ్మఁ జీఁకటిగలయా రాత్రి ద్రౌపదిదుఃఖముడుపఁదలఁచి, యామెననుసరించిపోవ నిజగర్వము సంభ్రమ మణఁచికొనినవాఁడై;

"అధికతమస్థితిన్." రామాయణార్థమున, 'అధికతమస్థితిన్ అనియు, భారతార్థమున, 'అధికతమస్స్థితి' నని సకారద్విత్వ రూపమునగను రావలసి యుండ శ్లేషార్థ సంఘటనమునకై 'అధిక తమస్థితి' యని సకారద్విత్వము లేక ప్రయోగించెను. అదియు "ఖర్పరేవిసర్జనీయః." అనుపాణిని సూత్రము నాధారము గావించుకొని యుపయోగింపఁ బడుటచే సాధుతరము యగును.

"ఒనరెడితమిన్." "తమియనఁగ రాత్రికిఁదమికి నమరు." సాంబనిఘంటువు.

క. పోరికిఁదివిరి యరిగె బ
లీబ్బరముచే వనవిఘాతకలీల నెఱపుచున్
ధీరతతనరఁగ లంకా
ద్వారగతుండగుచుఁ బేర్చి వైరివధరతిన్. 22

రామాయణ. బలీబ్బరముచేన్ = మిక్కుటమగు పరాక్రమముచే, వనవిఘాతలీలన్ = అశోక వనభంగరూప కార్యమును, నెరపుచున్ = నిండించుచు, అశోకవనంభంగ రూపక్రియను జరుపుచునని భావము; పోరికిన్ = యుద్ధమునకు, తివిరి = కోరి, అరిగెన్ = వెడలెను, ధీరత = ధైర్యము, తనరఁగన్ = ఒప్పఁగా, లంకాద్వార గతుండగుచున్ = లంకాద్వారము

నందినవాఁడగుచు, వైరివధరతిన్ = శత్రువధమునందలి వేడ్కచే, పేర్చెను = విజృంభించెను;

తా. మిక్కిలి పరాక్రమముచే హనుమంతుఁడశోకవనికా భంగము గావించి యటనుండియరిగెను, పిదప లంకాద్వార గతుఁడై వైరివధాపేక్షను విజృంభించెను.

"తివిరి." తివురుట యభిలషించుట దేవదేవ. ఆంధ్రనామశేషము.

భారత. బల్పిరముచేతన్ = అధిక పరాక్రమసారముచే, అవిఘాత = అడ్డములేని, లీలన్, నెరపుచున్, పోరికిన్, అరిగెన్ = ఆ భీముఁడు వెడలెను, ధీరత, తనరన్, కలంక = అపవాదమునకు, అద్వార= ప్రవేశకారణముగాని, గతుండు = గమనముగలవాఁడు, అగుచున్. భీముని మూలమునఁ బాండవులకు మరలవనవాస ప్రాప్తియయ్యెనను నపవాదమురానట్లు గుప్తగమనముగల వాఁడగుచునని భావము; వైరివధరతిన్ = శత్రువగు కీచకుని వధించువేడ్కను, పేర్చెన్ = పెనిచెను;

తా. భీముఁడు పరాక్రమ స్ఫూర్తితోఁ బోరికరిగెనుగాని యట్లరుగుట నిజప్రకటగమనముచే బయలుపడి మరల వనవాసమున కరుగవలసి వచ్చునట్టి యపవాదమునకుఁ బాత్రుఁడుగాక గుప్తముగనరుగుచు వైరివధాపేక్షించెంచెను.

వ. అంత. 23

ఉత్సాహ. తమముచే నొకించుకయును దలముగానమిన్నితాం
తము నిజాంగనాశనఫల దర్పకోపక్లప్తసం
భ్రమముతోడఁ దన్నుఁ జెనకఁ బరఁగు సింహబలుల సం
త్సమరమతుల లీలమెఱయఁ జంపెఁ జత్రువధరతిన్. 24

రామాయణ. తమముచేన్ = తమోగుణముచే, అజ్ఞానముచే ననుట; ఒకించుకయును = కొంచెమేనియు, తలముగానమిన్ = స్వరూప

ము దెలియమిచే, అజ్ఞానమునఁ దాము హనుమంతునకంటె బలహీనుల మను టదెలియమిచేనని భావము; నితాంతము = మిక్కిలి, నిజ........తోడన్; నిజ = తమయొక్క, అంగ = శరీరముయొక్క, నాశన = నశించుటయే, ఫల = ఫలముగాఁగల, దర్ప = గర్వమువలని, కోప = క్రోధముచే, క్లృప్త = చేయఁబడిన, సంభ్రమముతోడన్ = త్వరతో, తన్నున్, హనుమంతు ననుట; చెనకన్ పఱఁగు = ఎదిరింపనున్న, సింహబలులన్ = సింహము యొక్క బలమువంటి బలముగలవారలను, సత్సమరమతులన్ = లెస్సైన యుద్ధమునందు బుద్ధిగలవారగు రాక్షసులను, లీలమెఱయన్ = విలాసము స్ఫారఁగా, చిత్రవధరతిన్ = చిత్రవధగావించుట యందలి యపేక్షచే, చంపెన్ = సంహరించెను;

తా. అజ్ఞానమున దాము హనుమంతునకంటె బలహీనులనుట దెలియనివారై, తమశరీరనాశమే ఫలముగాఁగల కోపమువలని త్వరతో, తన్నెదిరింపనున్నట్టియు, సింహ విక్రములగునట్టియు, యుద్ధాసక్తులగు నట్టి యురాక్షసుల నా హనుమంతుఁడు చిత్రవధాసక్తుఁడై చంపెను.

"సంభ్రమ." "సంభ్రమస్త్వరా." అమరము;

"సింహ." హింసాశబ్దము వర్ణవిపర్యయమున 'సింహ' యని యయ్యె ననుటకు; "భవేద్వర్ణాగమాద్ధంసః సింహోవర్ణవిపర్యయాత్, గూఢోత్మా వర్ణవికృతేః వర్ణనాశాత్పృషోదరం." సిద్ధాంతకౌముది.

సింహాదులు సాధువులగుటకు; "పృషోదరాదీని యథోపదిష్టం." పాణిని.

ఉత్సాహావృత్త లక్షణము. "సాహచర్య మమరసప్త సవితృవర్గము నునము, త్సాహమెక్క నొక్కగురుఁడు చరణములు భజింపఁగా, నీహిత ప్రదానలీల లెసఁగుకమఠమూర్తిను, త్సాహరీతులుల్ల సిల్లసంస్తుతింత రచ్యుతున్." ఛందో దర్పణము;

భారత. తమముచేన్ = చీఁకటిచేత, ఒకించుకయును, తలముగా నమిన్ = స్వరూపము దెలియమిచే, స్త్రీపురుష స్వరూపము గానఁబడ

మిచే, నితాంతము, నిజాంగనా ఆశన్ = తన [భీముని] భార్యయగు ద్రౌపదియందలి యాశచే, అఫల + నిష్ఫలమైన దర్పక = మన్మథునిచే, ఉపక్లృప్త = చేయఁబడిన, సంభ్రమముతోడన్=అత్యంత సంభ్రమముతోడ, తన్నున్, భీముని, చెనకన్ = చెందుటకు, పరగు, ద్రౌపది యనుభ్రాంతిచే భీముని సమీపించునట్టి, సింహబలున్ = సింహబలుని, కీచకుననుట; లసత్సమరము = ప్రకాశించెడు యుద్ధము, అతులలీలన్ = సాటిలేనివిధముగా, మెఱయన్, చిత్రవధరతిన్, చంపెన్ = భీముఁడు సంహరించెను;

తా. చీఁకటిచే నించుకేని స్త్రీపురుష స్వరూపము దెలియమిచే ద్రౌపదియను నపేక్షచే భ్రమచెంది తన్నుసమీపించెడి కీచకుని భీముఁడు యుద్ధమునందుఁ జిత్రవధమునఁ జంపెను.

"తలము." అధస్స్వరూప యోరస్త్రీతలంస్యాత్." అమరము.

"చిత్రవధరతిన్." "తస్యపాదౌచపాణీచ శిరోగ్రీవాంచసర్వశః, కాయేప్రవేశయామాస పశోరివపినాకధృత్, తంసమ్మథిత సర్వాంగం, మాంసపిండోపమంకృశం. కృష్ణాయాదర్శయామాస, భీమసేనో మహాబలః." మహాభారతము, విరాటపర్వము.

వ. తదనంతరంబ మఱియును. 25

ఆ. శక్తిమత్తదనుజ సంఘమత్యంతమై
పొలిసెఁ బవనపుత్త్రు భుజబలమున
నతని కాంత కాగ్రహ ప్రేరణంబుచేఁ
గరము కీడొనర్చు కడఁకఁ జేసి. 26

రామాయణ. అంతకాగ్రహ ప్రేరణంబుచేన్ = యమునికోపము వలని ప్రేరణచేత, విధిప్రేరణచే ననుట; అతనికిన్=ఆహనుమంతునికి, కీడు ఒనర్చుకడఁకన్ చేసి = కీడుచేయవలయునను ప్రయత్నముచే, శక్తిమత్తదను జసంఘము = పరాక్రమముచే మదించిన రాక్షస సమూహము, అత్యం

తమై = అక్షకుమారునంతముగాఁ గలదై, పవనపుత్రు భుజబలమునన్ = హనుమంతుని బాహుబలమున, పొలిసెన్ = చచ్చెను;

తా. విధిప్రేరణచే హనుమంతునకుఁ గీడొనర్పవచ్చిన రాక్షసు లక్షకుమార పర్యంతము హనుమంతుని బాహుబలముచే మరణించిరి.

భారత. శక్తిమత్ తదనుజసంఘము = పరాక్రమముగల యా కీచ కుని సోదరసమూహము, ఉపకీచకులనుట; అక్షాంతమై = ఓర్పులేనిదై, ఆగ్రహప్రేరణంబుచేన్ = కోపమువలని ప్రేరణమున, అతనికాంతకున్ = ఆ భీముని భార్యయగు ద్రౌపదికి, కరము, కీడు ఒనర్పు కడఁకన్ = ప్రయత్నమును, చేసి = ఆచరించి, పవనపుత్రు భుజబలమునన్ పొలిసెన్ = భీముని బాహాబలమున మరణించెను.

తా. ఉపకీచకులు క్రోధాతిరేకమున ద్రౌపదికి హానిసేయ నరుదెంచినవారై భీమునిచే నిహతులైరి.

తే. విబుధకంటక కీచక విపినమునకు
దావవహ్నిగా నాత్మ ప్రతాపమహిమ
నెఱపె వాయుజుఁ డన్యుల కెఱుక పడక
యుండ లోలోనఁ బొగడె బుధోత్కరంబు. 27

రామాయణ. విబుధకంటక = దేవాహితులైన రాక్షసులనెడి, కీచకవిపినమునకున్ = వెదురుటడవికి, దావవహ్నిగాన్ = దావాగ్నిగా, వాయుజుఁడు=హనుమంతుఁడు, ఆత్మప్రతాప మహిమ = తనయొక్క పరాక్రమమహిమ, నెఱపెన్, బుధోత్కరంబు = దేవసమూహము, అన్యులకున్ ఎఱుకపడక యుండన్ = ఇతరులకుఁ దెలియని లాగున, లోలోనన్ = మనస్సులలోనే, పొగడెన్ = స్తుతించెను, రావణునివలని భీతిచేమానసము నందే స్తుతించెనని భావము;

తా. రాక్షసులనెడి వెదురు టడవికి దావదహనముగా బాహుబలము నా హనుమంతుఁడు నెఱపెను. దేవతలు రావణ భీతులై ప్రకటము గాఁగావింపక మానసముననే యా హనుమంతుని స్తుతించిరి.

"బుధోత్కరము." జ్ఞాతృచాంద్ర సురాబుధాః. వైజయంతి.

అలంకారము. రూపకము,

భారత. వాయుజుఁడు = భీముఁడు, అన్యులకెఱుకపడక యుండఁగ్ = ఇతరులకుఁ దెలియకుండఁగా, లోలోనఁ = రహస్యముగా, విబుధకంటక = సజ్జనులకు విరోధులయిన, కీచకవిపినమునకున్ = కీచకులనెడి యరణ్యమునకున్, ఆత్మప్రతాప మహిమన్ = తన శౌర్యమాహాత్మ్యమును, దావవహ్నిగాన్ = కార్చిచ్చుగా, నెఱపెన్, బుధోత్కరంబు = దేవతల సమూహము, పొగడెన్;

తా. భీముఁడొరు లెఱుఁగకుండ రహస్యముగా నా కీచకుల సంహరించెను. దేవతలాతని పరాక్రమమును బొగడిరి.

"విబుధకంటక." "సూచ్యగ్రే క్షుద్రశత్రౌచ రోమహర్షేచ కంటకః." అమరము.

తే. తత్సహోదర సంప్రవర్తనము జరిగె
నప్పురములోనగూఢమై కీర్తి యంతె నేఁడు
ముగిసివచ్చె దానవరాజి మోదకాల
మనుచు సంతసమొందె వాతాత్మజుండు. 28

రామాయణ. తత్ = ఆహనుమంతుని, సహః = శౌర్యమువలని, దర = భీతియొక్క, ప్రవర్తనము = వృత్తాంతము, అప్పురములోన్ = ఆ లంకాపట్టణమున, అగూఢమై = రహస్యముకానిదై, జరిగెన్, లంకయందెచ్చటఁజూచినను నాతని శౌర్యవార్తయే ప్రవర్తిల్లుచుండెనని భావము; అంతన్, వాతాత్మజుండు = హనుమంతుఁడు, దానవరాజిమోదకాలము = రాక్షస సమూహముయొక్క సంతోషసమయము, నేఁడు = ఈదినము,

ముగిసివచ్చెఁ = పూర్ణమయ్యెను, రాక్షసులనెల్ల నేఁడే చంపెదనని భావము; అనుచుఁ, సంతసమందెఁ = సంతోషించెను ;

తా. లంకాపట్టణమున నెటుఁజూచినను హనుమంతుని శౌర్యవార్త యే జరుగుచుండెను. హనుమంతునితో రాక్షసుల సంతోషము ముగియు నట్లు వారిని నేఁడే సంహరించెదననుచు సంతసించెను.

“ సహః ” “ ద్రవిణంతరస్సహోబలశౌర్యాణి.” అమరము.

“ దర. ” “ దరోఽ స్త్రియాం భయే శ్వభ్రే.” అమరము.

భారత. తత్సహోదర = ఆ భీముని సోదరులగు ధర్మజార్జుననకుల సహదేవుల, సంప్రవర్తనము = ఉనికి, అప్పురములోనఁ = ఆ విరాటనగర మున, గూఢమై = ప్రచ్ఛన్నమై, జరిగెఁ. అంతను, ఏఁడు = అజ్ఞాత వాస వత్సరము, ముగిసివచ్చెఁ = పూర్ణము కాఁజొచ్చెను, దానఁ = ఆకారణమున, వర ఆజిమోద కాలము=శ్రేష్ఠమైన యుద్ధమువలని సంతోష కాలము కదా, అనుచుఁ, వాతాత్మజుండు=భీముఁడు, సంతసమందెఁ= సంతోషించెను, ఇపుడజ్ఞాతవాసకాల మతిక్రమింపనున్నది, ఇంక యుద్ధము జరుగఁగలదని భీముఁడు సంతోషించెననుట ;

సీ. వ్యథఁజేయు తత్సత్వ ◦ వార్తాశ్రుతిని గ్లేశ
పడుచుఁ దత్సంగర ◦ భంగపరత
నుత్తమద్రవిణ సం ◦ పత్తి పౌలస్త్యుండు
దుర్యోధనుఁడు రోష ◦ దూషితుండు
తత్పురిలోపల ◦ ధర్మజ భీము సం
క్రందన జయముల ◦ కలిమినెంచి
జనులు మెచ్చఁగఁ బేర్చు ◦ శౌర్యాభ్యునాహవ
కృతినుశర్మబలోప ◦ చితధను ప్ర

ఆ. ణాదతులితాంబునిధి మేఘనాదుఁ బనిచె
నతఁడు నేఁగిహరిన్నుతోఁ గ్రాఁజిఁబట్టె
నవ్వీరటుడాసి గెలుపునఁ గ్రొవ్వ్యభటులు
దన్మహాగోగణాగ్రహణోద్భటత నడువ. 29

అవతారిక. ఇంద్రజిద్యుద్ధమును గోగ్రహణ కథనుగవి యొక్కటిగా సంఘటించు చున్నాఁడు.

రామాయణ. వ్యథఁ జేయు = దుఃఖముగల్గించు, తత్ = ఆ హనుమంతుని, సత్త్వ = బలముయొక్క, వార్తాశ్రుతిని = వృత్తాంతము వినుటచే, క్లేశపడుచుఁ = దుఃఖించుచు, తత్ = ఆ హనుమంతుని, సంగర = యుద్ధముయొక్క, భంగపరతఁ = భంగపాటొందవించుట యందాసక్తిచే, ఉత్తమ = గొప్పదగు, ద్రవిణ సంపత్తి = సేనాసంపత్తి గలవాఁడు, దుర్యోధనుఁడు = యుద్ధముచేయ శక్యముగానివాఁడు, పరులచే సులభముగా యుద్ధముసేయ సాధ్యపడనివాఁడనుట; రోషదూషితుఁడు = రోషముచే దూషింపఁబడినవాఁడు, ఇవి పౌలస్త్యునకు విశేషణములు; పౌలస్త్యుఁడు = రావణుఁడు, తత్పురిలోపలఁ = ఆ లంకాపట్టణమున, ధన్వజ = వింటివలన జనించిన, భీమ = భయంకరమైన, సంక్రందన జయములకలిమి = ఇంద్ర విజయములకల్మి, ఎంచి = తలఁచి, జనులు, మెచ్చఁగఁ = మెచ్చుకొనఁగా, పేర్చు = అతిశయించు, శౌర్యాఢ్యుఁ = పరాక్రమయుక్తుని, ఆహవకృతి = యుద్ధకార్యమునందు, సుశర్మఁ = లెస్సయగుసుఖముగల వానిని, బల..............అంబునిధిఁ; బల+ఉపచిత = బలిమిచే వృద్ధిపొందింపఁబడిన, ధనుఃప్రణాద = వింటిచప్పుడుచే, తులిత = సమముగా నొనర్పఁబడిన, అంబునిధిఁ = సముద్రముగల వానిని, సముద్రముఘోషించునట్లీతని ధనుష్టంకారము ధ్వనించుచున్న దనుట;

ఇవి మేఘనాదునకు విశేషణములగుచున్నవి. మేఘనాదుఁడు = ఇంద్రజిత్తును, పనిచెన్ = పంపెను, అతఁడున్ = ఆ మేఘనాదుఁడును, ఏఁగి = వెళ్లి, నుత ఉగ్ర ఆజిన్ = స్తుతింపఁబడిన భీకరాహవమున, హరిన్ = వానరుని, హనుమంతుని, పట్టెన్, గెలుపునన్ = జయముచే, క్రొవ్వు = మదించు, భటులు = రాక్షసభటులు, తత్........ఉద్భటతన్; తత్ = ఆ హనుమంతుని యొక్క, ఆగః = అపరాధముయొక్క, గణ = సమూహము వలని, ఆగ్రహోద్భటత = ఆ గ్రహాతిశయము, నడువన్ = ప్రవర్తింపఁగా, ఇంతవఱకున్నాతఁడొనర్చిన యుద్ధాదులవలనఁ గల్గిన యాగ్రహమతిశయింపఁగానని భావము; అటు, డాసి = హనుమంతుని సమీపించి, నవ్విరి = పరిహాసించిరి;

తా. రాక్షసులకెల్ల దుఃఖముఁ గల్గించు నా హనుమంతుని పరాక్రమ మ్ముక్లేశపఱుపఁగా, రావణుఁడాతనికి భంగపాటు గల్పింపఁదలఁచి, వింటి బలిమి నింద్రుని జయించి యా పురిలోని వారలచేఁ బొగడఁబడు చుండు మేఘనాదుని బంపెను. అతఁడు నుగ్రాహవమున హనుమంతుని బట్టెను. అంతనాతని భటులీవఱకు హనుమంతుఁ డొనర్చిన కార్యములచే నాగ్రహించిన వారయి యాతని సమీపించి పరిహాసించిరి.

ముద్దరాజు రామన్న 'గ్రహోద్భటతన్ = ప్రాప్త్యతి శయమున' నని యర్థముగావించెనుగాని యదిసమంజసముకాదు, "ఆగోగణ+ఆగ్రహోద్భటతన్," అని యటబదముండఁగా, "గోపాతిశయము" నని యర్థముగావించుట యెంతయు సందర్భ శుద్ధముగనున్నది. గ్రహోద్భటతనిన, అజ్ఞునకుం బ్రయోజనమేమియని యాలోచింపక యిట్లాతఁడు పొరవడెను.

"మహాగః." "ఆగోపరాధో మంతుశ్చ." అమరము.

"క్లేశపడుచు." "ప్రథమాద్వైభక్తిక మోర్బిందుశ్చమహాన్ పత్రికి యార్థేషు." ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి.

భారత. వ్యథఁ జేయు = దుఃఖముగల్గించు, తత్ = ఆపాండవుల యొక్క, సత్త్వ = ఉనికియొక్క, వార్తా = వృత్తాంతముయొక్క, అశ్రుతిని = వినమిచే, క్లేశపడుచుఁ = దుఃఖించుచు, పాండవులు గావించిన వారిని మరల నడవులందఱుమఁ దఱివేచి యున్నవాఁడగుట నట్లు వారి వృత్తాంతము దెలియమి యాతనికిఁ గ్లేశకారణమయ్యెనని భావము, తత్ = ఆ పాండవుల, సంగర = శపథముయొక్క, భంగపరతఁ = భంగమొంద, వించుట యందాసక్తిచేలన, ఉత్తమ ద్రవ్యసంపత్తి = విశేష ద్రవ్యసంపత్తిని, పౌలస్త్యుండు=కుబేరునంతటివాఁడును, రోషదూషితుండు, దుర్యోధనుండు = సుయోధనుఁడు, తత్పురిలోపలఁ = ఆవిరాటనగరమున, ధర్మజ = యుధిష్ఠిరునియొక్కయు, భీమ = భీమునియొక్కయు, సంక్రందనజ = అర్జుననియొక్కయు, యముల = కవలయొక్కయు, నకులసహదేవులయొక్కయు; కలిమి= కలుగుట, ఉనికియనుట; ఎంచి = తలఁచి, పాండవులటనుందురేమోయని శంకించి యనిభావము; జనులు, మెచ్చఁగఁ, పేర్చు =అతిశయించు, శౌర్యాఢ్యుఁ, ఆహవకృతి = యుద్ధమునందలి చాతుర్యముగలవానిని, బలోపచిత, ధనుః ప్రణాద = వింటియొక్క ధ్వనిచే, తులిత = సాటిసేయఁబడిన, అంబుధి మేఘ = సముద్రముయొక్కయు, మేఘములయొక్కయు, నాదుఁ = శబ్దముగలవానిని, ఇవి సుశర్మకు విశేషణములు ; సుశర్మఁ =సుశర్మను, పనిచెఁ=పంపెను, అతఁడు = సుశర్మ, ఏఁగి = విరాటనగరమునకువెడలి, గెలుపునఁ గొల్పు = జయముచే గర్వించు, భటులు = ఆ సుశర్మయొక్క భటులు, తత్ మహాగోగణ + ఆ + గ్రహోద్భటతఁ = ఆవిరటుని గొప్ప గోవులను జక్కఁగా గ్రహించుటవలని యౌద్ధత్యమున, నడుమఁ = పోవుచుండఁగా, ఆ సమంతాత్ గ్రహః అనుట; హరిన్నుత ఉగ్రాజిఁ = దిక్కుల, యందుఁ బొగడఁదగిన భయంకర యుద్ధమున, అవ్విరటుఁ = ఆవిరాట రాజును, డాసి = సమీపించి, పట్టెఁ.

తా. పాండవులవార్త తెలియరామింగుందుచుండు దుర్యోధనుఁడు విరాటనగరమునఁ బాండవులున్న ట్లనుమానించి సుశర్మనను పెను. సుశర్మ యొక్క భటులు విరటునిగోవులం గ్రహించుకొని పోవుచుండ నతఁడు యుద్ధమునకురాఁగ సుశర్మ యాతనిం డాసిపట్టెను.

"సంగర." "సంవిద్ జ్ఞానే ప్రతిజ్ఞాయాం, సంకేతాచారనామసు, సంభాషణేతోషణేచ, క్రియాకారేచసంగరః." ప్రతాప నిఘంటువు.

వ అంత 30

ఉత్సాహ. సర్వపూజ్యమై నిజాజ్ఞ జరుగనాతనిం జటా
యుర్విఘాతి యమరణక్రియోత్కతా సహాయుఁడై
పర్వుచు విడిపించెఁ దద్విపక్షమృత్యువాలము
ద్గర్వుఁడగుచు శుష్మదీపితముగఁ జేసి వేడ్కతోన్. 31

రామాయణ. సర్వపూజ్యమై = సకలజనపూజ్యమై, నిజాజ్ఞ = తనయానతి, జరుగన్, రావణునాజ్ఞ సర్వపూజ్యముగా జరుగుచుండఁగా ననుట; జటాయుర్విఘాతి = జటాయువును సంహారించిన రావణుఁడు, అమరణ = మరణరహితమైన, క్రియా = కార్యమునందు, సంహారరూప దండనఁ దక్కనింకేదేనొక దండన విధించుటయందని భావము; ఉత్కతా= ఉత్సుకతయె, ప్రియమైనవస్తు వెప్పుడు కల్గునోయని త్వరపడు వాఁడుత్కుఁడు, వానిభావము త్కత; సహాయుఁడై=సహాయముగాఁ గలవాఁడై, ఔత్సుక్యయుక్తుఁడై యనుట; పర్వుచున్ = వెలయుచు, తత్ = ఆ, విపక్షమృత్యు = శత్రువులకు మృత్యువైన హనుమంతు, వాలము = తోఁకను, లేక; తత్ ఆ హనుమంతుని, విపక్షమృత్యు = శత్రువులకు మృత్యువగు, వాలము, అనినైన నర్థము గావించుకొనవచ్చును; తోఁకతో శత్రువులఁ జుట్టి నేలపైఁ గొట్టుట, తోఁకచేఁగొట్టి శత్రువుఁజంపుట వీని మూలమున

వాలము విపక్షమృత్యువగుచున్నది. పై రెండిఁట ద్వితీయోపాత్తమగు నర్థమెంతయు రసవంతము; ఉద్గర్వుఁడగుచున్ = మిగుల గర్వించినవాఁడగుచు, వేడ్కతోన్, శుష్మ = అగ్నిచే, దీపితముగఁజేసి, విడిపించెను, తోఁకకు నిప్పంటించి విడిచెననుట;

తా. రావణుఁడు తనయాజ్ఞ జనసమ్మత మగుచుండఁగా హనుమంతునిం జంప నిష్టపడక యాతని వాలమునం దగ్ని నిడెను.

"జటాయుర్విఘాతి." జటాయుశబ్దము కారాంతముగను సకారాంతముగను నుండుటచే నిట నీవిసర్గసంధి యుక్తతరమగును. "ఇత్యుక్తస్యయథాన్యాయం రావణస్య జటాయుషః." అనియు; తతేనాభిజఘానాథ జటాయుం క్రోధమూర్ఛితః." అని రామాయణమునఁ ద్వివిధముగానుం బ్రయోగము గలదు.

భారత. సర్వపూజ్యము = సర్వజనపూజ్యము, ఐనిజ = యమపుత్రుఁడగు ధర్మరాజుయొక్క, ఆజ్ఞ = ఆనతి, జరుగన్, జటఆయుః విఘాతి = జటాసురునాయువుం దీసినవాఁడు, భీముఁడనుట; యమ...... సహాయుఁడై; యమ = కవలయొక్క, నకుల సహదేవులయొక్క; రణక్రియా = యుద్ధ వ్యాపారమునందలి, ఉత్కతా = ఉత్సాహమే, సహాయుఁడై = సహాయముగాఁ గలవాఁడై, నకుల సహదేవులును ఆ యుద్ధమున నుత్సాహముతోఁ దనకుఁ దోడ్పడఁగానని భావము; పర్వుచున్, తద్విపక్షమృత్యువు = ఆవిరటుని శత్రువులకు మృత్యురూప మైనవాఁడు, ఆలము = యుద్ధమును, ఉద్గర్వుఁడగుచున్, వేడ్కతోన్, శుష్మ = పరాక్రమముచే, దీపితముగన్ చేసి = వెలయించి, ఆతనిన్ = ఆవిరటుని, విడిపించెన్;

తా. భీముఁడు ధర్మజునానతిచే నకుల సహదేవులు దనకుఁ దోడ్పడ సుశర్మతోఁ బోరి విరటుని విడిపించెను.

“ ఆలము ” ‘ పెనకువ జగడముకయ్యం ’ బని బవరముకలను చివ్వ
యాలముపోట్లా, టనదురము పోరునాఁగాఁ, జను యుద్ధంబునకుఁ జేట్లు
చంద్రార్ధధరా” ఆంధ్రనామ సంగ్రహము ;

సీ. మహితధర్మనియమ మాహాత్మ్య భూతన
యానుగ్రహాభి గుప్తాంగుఁడుచు
శూరోత్తముఁడు వాయుసుతుఁడంతనిల కతి
గాఢప్రమోద సంఘటనదొరక
లంక వెంపెల్ల డీల్వాటిచె నిశ్చల జయ
వైభవోదయ మహావాలహస్త
చండహేతివిలాస సరభసగ్రస్తస
మస్త విద్వేషిధా మాఘుఁడగుచు

ఆ. సత్యసల్ప దర్ప మమర విపత్కుయా
ధవునిఁబట్టి బలక దంబకమును
సరకుఁగొనక ప్రజల సత్వసాహసములు
చూపటకుఁ గరంబు చోద్యపటుప. 32

రామాయణ. మహిత............అంగుఁడు; మహిత = ఒప్పిదమగు, ధర్మ = ధర్మముయొక్క, నియమ = ఏర్పాటుయొక్క, మాహాత్మ్యము=మహత్త్వముగల, పాతివ్రత్య మహిమగల యనుట; భూతనయా= సీతయొక్క, అనుగ్రహ = దయచే, అభిగుప్తాంగుఁడు = రక్షింపఁబడిన శరీరము గలవాఁడు, అగుచున్, శూరోత్తముఁడు = వీరశ్రేష్ఠుఁడు, వాయుసుతుఁడు = హనుమంతుఁడు, అంతన్, ఇలకున్, భూమికి, అతిగాఢ = మిక్కిలి దట్టమైన, ప్రమోద = సంతోషముయొక్క, సంఘటన = చేరిక, దొరకన్ = చిక్కఁగా, భూమికి మిక్కిలి సంతసముగలుగఁగా ననుట;

నిశ్చల..........ఓఘుఁడు ; నిశ్చల = స్థిరమైన, జయ = గెలుపుయొక్క, వైభవ = విభవముయొక్క, ఉదయ = ఉదయముగల, మహావాలహస్త = గొప్పదగు పుచ్ఛమునందున్న, చండ = తీవ్రమైన, హేతి = జ్వాలయొక్క, విలాస = ప్రకాశముచే, సరభస = వేగముగా, గ్రస్త = గ్రహింపఁబడిన, లేక, మ్రింగఁబడినయని యైనదర్థము గావింపవచ్చును ; "గ్రసు అదనే." అనియు, "గ్రస గ్రహణే" అనియు రెండువిధములు గాను నీధాతువుగలదు. శీఘ్రముగా దహింపఁబడినయని భావము ; సమస్త విద్వేషి = సర్వశాత్రవుల, ధామ = గృహములయొక్క, ఓఘుఁడు = సమూహము గలవాఁడు, అగుచున్, అత్యనల్పదర్పము = మిక్కిలి తగ్గని తనగర్వము, అమరవిపక్ష యోధపునిన్ = దేవశత్రువులగు రాక్షస యోధమునకు రక్షకుఁడగు రావణుని, పట్టిన్ = కుమారుఁడగు నింద్రజిత్తును, బలకదంబకమును = సైన్యసమూహమును, సరకుగొనక = లక్ష్యము సేయక, ప్రబలన్ = అధికముకాఁగ, దీనికిఁ గర్తయత్యనల్పదర్ప మనుపదము ; సత్త్వసాహసములు = బలసాహసములు, చూపఱున్ = చూచువారికి, కరంబు = మిక్కిలి, చోద్యపఱుపఁగా = ఆశ్చర్యపఱుపఁగా, లంకపెంపు ఎల్లన్ = లంకానగరముయొక్క యభివృద్ధియంతయును, దీవ్వటిచెను = నశింపఁజేసెను ;

తా. పాతివ్రత్య నిధియగు సీతయొక్క యనుగ్రహ విశేషముచే శరీర మగ్నిచే దహింపఁబడక యుండఁ దనతోఁకయందుండు నగ్నిచే రాక్షసుల గృహములెల్ల దహించి, రావణునింగాని యాతని కుమారుఁడగు నింద్రజిత్తునుంగాని, వారి సేనలంగాని లక్ష్యముసేయక తన శౌర్యసాహసములు చూచువారల కాశ్చర్యము గలుగఁజేయుచుండ లంకాపట్టణమంతయు నాశము గావించెను.

"భూతనయానుగ్రహాభి గుప్తాంగుఁడగుచున్," సీతానుగ్రహమున హనుమంతుని శరీరము రక్షింపఁబడెననుటకు ; "యస్యాస్తిపతిశుశ్రూషా,"

యద్యస్తి చరితం తపః, యదిచాస్త్యేకపత్నీత్వం, శీతోభవ హనూమతః.” రామాయణము.

“వాలహస్త.” వాలహస్తశ్చ వాలధిః.” అమరము.

భారత. మహిత............అంగుఁడు; మహిత = గౌరవింపఁబడిన, ధర్మ = యమునియొక్క, నియమ = ఆజ్ఞయొక్క, మాహాత్మ్య = మహిమవలన, భూత = పొందఁబడిన, “భూప్రాప్తౌ.” అనుధాతువున నీయర్థమగు చున్నది. నయ = నీతియొక్క, అనుగ్రహ = ఆనుకూల్యమున, అభిగుప్త = దాఁపఁబడిన, అంగుఁడగుచున్ = శరీరముగలవాఁడగుచు, శూరోత్తముఁడు, వాయుసుతుఁడు = భీముఁడు, అంతనిలక = అంతటితోఁ జాలింపక, విరటుని విడిపించినమాత్రమున నిలువకయనుట; నిశ్చల............ధామౌఘుండు, నిశ్చలజయ = స్థిరమగు జయముయొక్క, వైభవ = విభవముయొక్క, ఉదయ = ఉదయించుటకు, మహత్ + ఆవాల = గొప్పవాఁడయిన, స్థానమయిన యనుట; హస్త = చేతియందలి, చండ = భయంకరమైన హేతి = ఆయుధముయొక్క, విలాస = చేష్టచే, సరభస = వేగముతోఁ గూడునట్లు, గ్రస్త = మ్రింగఁబడిన, సమస్తవిద్వేషి = ఎల్లశత్రువుల, ధామ = ప్రతాపముయొక్క, ఓఘుఁడు = సమూహముగలవాఁడు, అగుచున్, అత్యనల్పదర్పము = అత్యంతగర్వము, అమరన్ = ఒప్పఁగా, బలకదంబకమును = శత్రువుయొక్క సేనాసమూహమును, సరకుగొనక, ప్రబల = అతిశయించిన, సత్త్వ, సాహసములు, చూపఁజొరన్, కరంబు = మిక్కిలి, చోద్యపఱుపన్ = ఆశ్చర్యపఱుపఁగా, విపక్షయూథపునిన్ = శాత్రవులనాయకుఁడగు సుశర్మను, పట్టి, దొరకలంక పెంపెల్లన్ = రాజగు విరటునికలఁకనంతయు, డీల్పఱిచెన్ = తగ్గించెను.

తా. ధర్మదేవతానుగ్రహమున నభిగుప్తమగు శరీరముగల భీముఁడతిసంతోషమునఁ దనచేతియాయుధమున శత్రుసంహారముగావించి, శత్రు

సేనల సరకుగొనక శౌర్యసాహసములతో సుశర్మనుబట్టి విరటుని మాన సమునందలి కలఁతనెల్ల దీర్చెను;

"హేతి;" "రవేరర్చిశ్చశస్త్రంచ, వహ్నిజ్వాలాచ హేతయః" అమరము

"ఆవాలము." "స్యాదాలవాలమావాలం." అమరము,

క. ఈగతి దక్షిణదిశయం
దాగో గ్రహదుష్టచేష్టు నధిపప్రమదై
కాగారికుని ర్ధాముని
గా గర్వమడంచివిడిచె గాడ్పుకొడుకొగిన్. 33

రామాయణ. గాడ్పుకొడుకు = హనుమంతుఁడు, ఈ గతిన్ = ఈలాగున, దక్షిణదిశయందున్ = దక్షిణపుదిక్కున, అనఁగా దక్షిణపు దిక్కునంగల లంకయందనుట; ఆగః = పాపమనెడి, గ్రహ = భూతావేశముచే, దుష్టచేష్టున్ = దుష్కార్యములు చేయువానిని, అధిప ప్రమదా = రామపత్నియనుసీతకు, ఐకాగారికునిన్ = చోరుఁడగువానిని, సీతనపహరించిన వానిని, రావణుననుట; ఒగిన్ = క్రమముగా, నిర్ధాముని కాన్ = గృహవిహీనునిగా, గర్వము అడంచి = వానిగర్వము నణఁచి, విడిచెన్ = లంకను వీడెను ;

తా. లంకంగాల్చియట సీతాచోరుఁడగు రావణునకు గృహము లేనట్లు చేసివానిగర్వమడఁచి హనుమంతుఁడు తాను లంకా పురమును వదలెను.

"ఐకాగారికున్," "చోరైకాగారిక స్తేనదస్యుతస్కర మోష కాః" అమరము

భారత. గాడ్పుకొడుకు=భీముడు; ఈగతిన్ = దక్షిణదిశయందున్ = దక్షిణపుదిక్కున, ఆగో గ్రహదుష్టచేష్టున్ = గోవులంగ్రహించినదుశ్చేష్టుఁడగు

వానిని, దక్షిణగోగ్రహణముగావించినసుశర్మననుట; అధిప=రాజగువిరటుఁని, ప్రమద = సంతసమునకు, ఐకాగారికః = చోరుఁడగు వానిని, దక్షిణగో గ్రహణరూపదుష్కార్యమాచరించుటచే విరటునకు వెతగల్పించిన సుశర్మ నని భావము ; ఒగిః ; నిర్ధామునిగాః = తేజోహీనునింగా, గర్వము అడంచి = గర్వమణఁచి, విడిచెః ;

తా. దక్షిణగో గ్రహణరూపపాపకార్యాచరణమున విరటునకువెత గలిగించిన సుశర్మను భీముఁడు నిస్తేజస్కునింగా నొనర్చి విడిచిపుచ్చెను.

తే. ఇట్లు రిపుభయంకర బలోద్దీర్ణుఁ డగుచు
నవనిజ శుభప్రవృత్తిమా నవవిభునకుఁ
బరమసంతోష మొనరింప మరలెఁ బురికి
హర్ష మొదవంగ సప్రభుండగుచు నతఁడు. 34

రామాయణ. అతఁడు = ఆహనుమంతుఁడు, ఇట్లు, రిపుభయంకర బల = శత్రుభీకరమగు విక్రమముచే, ఉద్దీర్ణుఁడు అగుచుః = భయంకరుఁ డగుచు, అవనిజశుభప్రవృత్తిః = సీతయొక్క శుభవార్తచే, మానవవిభు నకుః – రామునకు, పరమసంతోషము ఒనరింపః = మిక్కిలి సంతోషము గల్గింపఁగా, పురికిః = లంకాపురమునకు, హర్షమొదవంగః = సంతోష ముగలుగఁగా, శత్రువీపురమును వీడెఁగదా యనిలంకా పురవాసులు సంత సిలుచుండఁగా నని భావము, సప్రభుండు అగుచుః = కాంతియుక్తుఁడ గుచు, మరలెః = లంకనుండి మరలెను ;

తా. హనుమంతుఁడిట్లు శత్రుభయంకరుఁడగుచు సీతావృత్తాంతకథ నమున రాముని సంతసింపఁజేయనెంచి, తనపోకచే లంకాపురవాసులుసంత సిలుచుండ నటనుండి మరలెను.

భారత. అతడు = ఆభీముఁడు, ఇట్లు, రిపుభయంకర బలోద్దీర్ణుఁడు అగుచుః, నవ = నూతనమైన, నిజ = తనయొక్క, ప్రవృత్తి = ప్రవర్తి

నము, సూదవృత్తి నైపుణ్యమును; పరాక్రమకౌశలముననుట, మానవవిభునకున్=విరటునకు, పరమ సంతోషము, ఒనరింపన్, హర్షమొదవంగన్ = = సంతోషముగలుగఁగా, స్వప్రభుండు అగుచున్ = రాజగు విరటునితోఁ గూడినవాఁడగుచు, పురికిన్ = విరాటనగరమునకు, మరలెన్;

తా. భీముఁడు శత్రుభయంకరుఁడగుచు నిజకార్యములచే విరటునకు సంతోషముగలుగుచుండ నాతనితోడ మరలఁ బురమునఁ బ్రవేశించెను

వ. అట్టిసమయంబున. 35

క. ఉత్తరగోగ్రహరిపుసుమ
హాత్తర వార్తాప్రచార కీమత్పురిప్రజకున్
దత్తామోదంబై బల
వత్తరతాపమును మదిని కీవర్తిలఁజేసెన్. 36

రామాయణ. ఉత్తరగ = ఉత్తరపుదిక్కును గుఱించి వెళ్లుచుండు ఉగ్ర - భయంకరుఁడైన, హరిపు = వానరశ్రేష్ఠుఁడైన హనుమంతుని యొక్క "హరీన్ పాతీతిహరిపః" అనివ్యుత్పత్తి; సుమహత్తర = గొప్పదగు, వార్తాప్రచారము = ప్రసంగము, అప్పురిప్రజకున్ = ఆలంకా పట్టణమునందలి ప్రజకు, ఇటఁబ్రజాశబ్దము జాత్యేకవచనము; దత్తామోదంబై = సంతసముగలిగించినదై, బలవత్తర తాపమును = మిక్కిలి యుక్కమైన పరితాపమును, మదిన్ = మనస్సునం, నివర్తిలన్ చేసెన్ = నివర్తింపఁ జేసెను;

తా. ఆంజనేయుండుత్తరపుదిక్కుగ నేఁగఁగనే లంకయందలి ప్రజల మానసమున కానందముగలుగఁ జేసి యంతకుమున్నున్న దుఃఖమును మాన్పెను.

"దత్తామోద" "ఆమోదోహర్షగంధయోః" అమరము.

భారత. ఉత్తరగోగ్రహ = ఉత్తరగోగ్రహణమొనర్చిన, రిపు = దుర్యోధనాది శత్రువులయొక్క, వార్తాప్రచారము, వృత్తాంతము, అప్పురి

ప్రజకున్ = ఆపట్టణమునందలి ప్రజకు, దత్త = ఇయ్యఁబడిన, అమోదంబై = సంతోషరాహిత్యముగలదై, బలవత్తరతాపమును = మిక్కిలియధికమగు పరితాపమును, మదిని = మానసమున, వర్తిలన్ చేసెన్ = ఉండులాగునఁ జేసెను;

తా. దుర్యోధనాదు లుత్తర గోగ్రహణము గావించిరనవార్త విరాటనగరమువారి చెవిఁబడినంతనే వారు సంతోషరహితులై పరితాపమందిరి.

ఉ. ఆతతవేగయానమున నంతట నావిలసద్బలుండు గో
త్రాతనయాభిదర్శన విధానముదంచితవృత్తియై సము
ద్ద్యోతిల నేఁగి కాంచి రయమొప్పఁగఁ బల్కె నృపాలసూనుని
ర్ధూతతరాఘునుత్తరుగుదుస్ఫుటసంభ్రమచిత్తుఁ జేయుచున్.

రామాయణ. అంతటన్ = పిమ్మట, ఆవిలసద్బలుండు = ప్రకాశించుచుండు నాబలవంతుఁడగు హనుమంతుఁడు, ఆతతవేగయానమునన్ = విస్తారమైన వేగముగల గమనముచే, మిక్కిలి వేగగమనమున ననుట; గోత్రాతనయాభిదర్శనవిధాన = భూపుత్రికయగు సీతందర్శించిన ప్రకారమువలననైన, ముత్ = సంతోషము, అంచిత = ఒప్పుచున్న, వృత్తియై = వర్తనముగలవాఁడై. సముద్ద్యోతిలన్ = ప్రకాశింపఁగా, ఏఁగి = వెడలి, నిర్ధూతతర = విశేషముగాఁ దొలఁగింపఁబడిన, చక్కఁగాఁ దొలఁగింపఁబడిన యనుట; అఘున్ = పాపముగలవాని, నృపాలసూనున్ = రాజపుత్రుఁడగు రాముని, కాంచి = చూచి, నుత్త = పోమొత్తఁబడిన, రుక్ = శోకముగలదగుచు, ఉరు = అధికముగా, స్ఫుట = స్పష్టమైన, సంభ్రమ = ఆశ్చర్యముగల, చిత్తున్ చేయుచున్ = మనస్సుగలవానినిగాఁ జేయుచు, రయము = త్వర, ఒప్పగన్, పల్కెన్ = చెప్పెను; తనపలుకులచే నాతని

శోకమును బోఁగొట్టుచు నతని మానసమున కాశ్చర్యము గల్గించెనని భావము ;

తా. హనుమంతుఁడు సముద్రముదాఁటి సీతావృత్తాంతము చెప్ప నుత్సుకుఁడై మరల రామునిసమీపమున కరిగి,యాతని వ్యసనమును దగ్గించుచు మానసమున కాశ్చర్యము గల్గించుచు నిట్లనెను.

"గోత్రాతనయా" "గోత్రాకుః పృథివీ పృథ్వీ" అమరము.

భారత. ఆతత = విస్తారమైన, వేగ = వడిగల, యానమునన్ = రథముచే, ఆవిల = నిర్మలమైన, సద్బలుండు = గొప్పబలము కలవాఁడు, గోత్రాత = గవాధ్యక్షుఁడు, పసులకాపరులపై నధికారియనుట; నయ = న్యాయముచే, అభిదర్శనవిధానము = చూచునట్టిప్రకారము, రాజులంగాంచ వలయునెడల నారాజులయొద్దఁగల ద్వారపాలకులు మున్నుగువారి యనుగ్రహము సంపాదించి వారిమూలమునఁ గాంచవలయునను రాజానుసరణ న్యాయప్రకారమనుట ; ఉదంచిత = మిక్కిలి యొప్పుచుండు, వృత్తియై= వర్తనముగలవాఁడై, సముద్ధ్యోతిలన్ = ప్రకాశింపఁగా, ఏఁగి = వెళ్ళి, నిర్ధూతతర=మిక్కిలి యెగురఁగొట్టఁబడిన, మిక్కిలిలేనియనుట ; అఘున్= దుఃఖముగలవానిని, దుఃఖమనుటయే యెఱుఁగనివానిననుట ; నృపాల సూనున్ = రాజపుత్రుఁడగువానిని, ఉత్తరున్ = ఉత్తరకుమారుని, గురు స్ఫుటసంభ్రమచిత్తున్ = మిక్కిలి స్పష్టమగు నాశ్చర్యముగల మనస్సుగల వానినిగా, చేయుచున్ కాంచి, రయమొప్పఁగన్, వేగముగాననుట, పల్కెన్ = చెప్పెను.

తా. దుర్యోధనుని గోగ్రహణ వృత్తాంతము దెల్పవచ్చిన గవాధ్యక్షుఁడు ద్వారపాలుర లోఁబరచుకొని యుత్తరుంగాంచి తొందరగా నిట్లనెను.

సీ. వ్యథ లెల్లఁ దీఱ దేవరమహామహిమ వి
లోకింపఁ గంటి నస్తోకగుణతఁ
బరఁగుభూజనాధిపతనయాకలంక
నున్నదిశాంతద్వేషన్నికాయ
వెసమన మొదవు లాలసమాన కరుబల
యత్నావరుద్ధంబులగుచుఁ జనని
తాంతాకులీభవత్ప్రాణవాయువులతో
వనరెడు నేను నవార్త సెప్పఁ
ఆ. బారు తెంచితి నని ప్రత్యభిజ్ఞాన స
మర్పణమున నతని మది యొడఁబడఁ
దా నెఱిఁగినకోలఁది నానారివృత్తాభి
ధానకథ లోకింత తడవు నడపె. 38

రామాయణ. వ్యథలెల్లన్ = దుఃఖములన్నియు న్, తీఱన్ = నశించునట్లు, దేవరమహామహిమన్ = మీగొప్పమాహాత్మ్యముచే, అస్తోకగుణతన్ పరఁగు = తగ్గనట్టి గుణసమూహములచేఁ బ్రసిద్ధురాలగు, భూమిజన్ = సీతను, విలోకింపఁగంటిన్ = చూడఁగలిగితి, "దృష్టాసీతా" యని రామాయణమున మున్నుదర్శించితినని క్రియం జెప్పి సీతనని యావలఁ జెప్పుటచే నిక్కువియు "విలోకింపంగంటి" నని క్రియనుమున్న జెప్పెను; మొట్టమొదట సీతయనినచో నెచ్చటఁ గాన్పింపలేదని చెప్పునోయని రాముఁడు సందేహించి దుఃఖించునోయని యాతనికట్టిదుఃఖము గల్గింపఁ గూడదని భావించియే హనుమంతుఁడు విలోకింపగంటినను క్రియను మున్న జెప్పెను; ఆధిపతన=మనోవ్యథయందలి పాటుగలది, వ్యథానిమగ్న యనుట, ఆ క = ఆసీత, లంకన్ = లంకాపట్టణమునందు, ఉన్నది, శాంతద్వేష

న్నికాయ = అడఁపఁబడిన శత్రువులనుగలవాఁడా, ఇది రాముని సంబుద్ధి; వెసన్ = శీఘ్రముగా, మనము, ఒదవు=ఉపయోగింతుమనెడి, లాలసన్ = ఔత్సుక్యముచే, మానక = విడువక, ఉరుబలయత్న అవరుద్ధంబులు అగుచున్ = మిక్కిలిబలవంతమగు ప్రయత్నమున నడ్డు పెట్టఁబడినవగుచు, చనని = పోవని, తాంతఆకులీభవత్ ప్రాణవాయువులతోన్ = బడలినవై యాకులభావమునందెడి ప్రాణవాయువులతో, మనమాబిడకు సహాయపడెదమనెడి యాసతో నాకులములగు ప్రాణముల సీత నిలువఁబెట్టుకొని యున్నదని భావము: వనరెడున్ = విలపించుచున్నది, ఏను, ఇవ్వార్త చెప్పన్ = ఈమాటచెప్పుటకై, పాఱుతెంచితిని=పర్వెత్తివచ్చితిని, అని = ఇట్లాడి, ప్రత్యభిజ్ఞాన సమర్పణమునన్ = గుఱుతగు చూడామణినిచ్చుటచే, అతని మది = ఆరామునిమానసము, ఒడఁబడన్ = అంగీకరింపఁగా, రాముఁడు దనమాటలలో విశ్వాసము గలిగింపఁగాననుట; తాన్ = హనుమంతుఁడు, ఎఱిఁగినకొలఁదిన్ = తెలిసివంతవఱకు, అన్నారి = ఆసీతయొక్క, వృత్త= ఉనికియొక్క, అభిధాన=చెప్పెడు, కథల్ = కథలను, ఆమెయునికిఁ దెల్పెడి కథలననుట; ఒకింతతడవు = కొంతసేపు, = నడపెన్ = జరిపెను;

తా. సీతావలోకనమునకై పడిన కష్టమెల్ల దేవరయనుగ్రహ విశేషముచే దీఱఁగా మహాగుణవంతురాలగు సీతంగంటిని. అత్యంతదుఃఖిత యగుచు నామె లంకనున్నయది. మనమువచ్చి యామెను రక్షింపఁగలమను నాసచే మిక్కిలి ఖిన్నయయ్యు నాబిడ ప్రాణములు నిలుపుకొని యనారతమేడ్చుచున్నది. నేను దేవరతో నీమాటచెప్పఁ బర్వెత్తివచ్చితినని యాడి యామె యిచ్చిన శిరోరత్నము రామునకొసఁగి యాతనికిఁ దన వార్తయందు విశ్వాసముదయింపఁ జేసెను. పిదప నామెయునికిమనుకలను గుఱించి కొంతసేపు మాటలాడుచుండెను.

“లాలస” “లాలసే ప్రార్థనాచిత్యే” అమరము.

భారత. వ్యథలెల్లన్, తీఱన్, దేవరమహామహిమన్ = మీయొక్క గొప్పమహిమను, విలోకింపన్ కంటిన్ = చూడఁగలిగితిని, నిన్నుఁజూచి నంతన యింక జయము గలుగునని తోఁచుటచే వ్యథలెల్లఁ దీఱెనని భావము; అస్తోకగుణతన్, పరఁగు, భూమిజనాధిపతనయా = రాజపుత్రుఁడా, ఇదియుత్తరుని సంబోధించుట; అకలంక = కలంకములేనట్లు, నున్న = పొమొత్తఁబడిన, దిశాంత = దిగంతములవఱకుఁగల, ద్విషన్నికాయ = శత్రుసమూహములుగలవాఁడా, ఇది భూమిజనాధిపతనయాయను దానివిశేషణము; స్తోత్రరూపమున యుద్ధమునకుఁ బురిగొల్పుటకుఁగా నిట్లనెను; వెసన్ = శీఘ్రముగా, మనమొదవులు = మనయావులు, ఆలసమాన = మిక్కిలిప్రకాశించుచుండు, కురుబల = కౌరవసైన్యముయొక్క, యత్నాన్వరుద్ధంబులు = ప్రయత్నముచే నడ్డగింపఁబడినవి, ఆగుచున్, చనన్ = వెళ్లఁగా, నితాంత = మిక్కిలి, ఆకులీభవత్ = కలఁతచెందుచున్న, ప్రాణవాయువులతోన్, వనరెడునేనున్ = దుఃఖించుచున్న నేను, ఇవ్వార్తన్, చెప్పన్ = ఈమాటచెప్పుటకు, పాఱుతెంచితిన్ = పరువెత్తివచ్చితిని, అని, ప్రత్యభిజ్ఞాన = గుఱుతుయొక్క, సమర్పణమునన్ = ఇచ్చుటచే, గుర్తుతెలుపుటచేననుట; ఆతనిమది, ఒడఁబడన్ = అంగీకరించుటకొఱకు. తాన్, ఎఱిఁగినకొలఁది; నానా = పెక్కువిధములగు, అరి = శత్రువులయొక్క, వృత్తి = వర్తనలయొక్కయు, అభిధాన = పేళ్లయొక్కయు, కథలు, ఒకింతతడవు = కొంతసేపు, నడపెన్ = జరిపెను, ఉత్తరునకు నమ్మకముగలిగి యతఁడు యుద్ధమున కుత్సాహవంతుఁడగుటకయి యిట్లు గవాధ్యక్షుఁ డభిజ్ఞానముం దెల్పెనని భావము;

తా. రాజకుమారా! నిను జూచినంతన నాదుఃఖములెల్లను దీఱెను. మనగోగణముల నెల్లం గురుబల మడ్డగించి గ్రహించుకొని పోవుచున్నది. ఇంకను మసలుట సరికాదని వెంటనే పర్వెత్తి వచ్చితిని. నీవును నాలసిం

పకుమని యాతనికి యుద్ధాభిలాష యినుమడించులాగునఁ గొన్ని గుర్తులు చెప్పుచు నచ్చటి శత్రువులఁగూర్చిన కథలనే కొంతవఱకుఁ జెప్పుచుండెను.

ఇటఁ "ప్రత్యభిజ్ఞాన సమర్పణ" మ్మనునది రామాయణార్థమునకై తెచ్చిపెట్టుకొనినదైనను నుత్తరునకు రణాభిముఖ్యము గల్గింప గవాధ్యక్షు నిచే నిట్లు చెప్పించుటయే కవి యాశయమగుటచే సందర్భ శుద్ధము గనున్నది.

వ. పదంపడి యిట్లనియె. 39

ఆ. అలఘుమాననీయ! బల విడిపింపు మా
యావులబలుమేటి! యైన తదప
హారిఁ గలుష కలుషితాత్ము సుయోధను
న్మద విమూఢు దురమునను వధించి. 40

రామాయణ. అలఘుమాన=గొప్పమానము గలవాఁడా, మానవంతులలో శ్రేష్ఠుఁడాయనుట; ఇది రాముని సంబోధనము; మాయావులబలుమేటి= మాయావులలో మిక్కిలి గొప్పవాఁడగు, తదపహారిన్ = ఆసీతాపహారిని, రావణుననుట; కలుషకలుషితాత్మున్ = పాపముచేఁ గళంకితమూర్తియగు వానిని, సుయోధనున్ = చక్కఁగాయుద్ధ మొనర్చువానిని, మదవిమూఢున్ = మదముచే మూఢుఁడగువానిని, ఇవి తదపహారిన్ అనుపదమునకు విశేషణములు; దురమునను = యుద్ధమున, వధించి = సంహరించి, నీయబలన్ = నీభార్యను, సీతననుట; విడిపింపు.

తా. ఓరామా! మాయావులలో మేటియై పాపాత్ముఁడై చక్కఁగా యుద్ధమొనర్చువాఁడై మదాంధుఁడైన యాసీతాపహారిని రావణుని యుద్ధమున సంహరించి సీతనువిడిపింపుము.

భారత. అలఘుమాననీయబల = మిక్కిలిగౌరవింపఁదగిన బలముగలవాఁడా, ఇది యుత్తరుని సంబోధన; బలుమేటియైన, తదపహారిన్ =

ఆయావుల నపహరించినవానిని, కలుషకలుషితాత్మున్, మదవిమూఢున్, సుయోధనున్ = దుర్యోధనుని, తురమునన్, వధించి; ఆవులన్ = పశువులను, విడిపింపుమా;

తా. ఓ యుత్తరకుమారుఁడా ఆమాయావియగు సుయోధనుని యుద్ధమునవధించి యావులను విడిపింపుము.

ఆ. వినుమొకింత తడసినను గార్యమిఁకఁ దప్పుఁ
గాన వేగఁ గదలి వానిఁ గెలుము
గర్వయుక్తదనుజ కర్ణ భీష్మేష్వాస
గురురణాతిమహిమఁ గరము మించి. 41

రామాయణ. వినుము = ఓరామచంద్రా! ఆలకింపుము, ఇఁకన్, ఒకింతతడసినను = కొంచెమాలసించినను, కార్యముతప్పున్ = కార్యము తప్పిపోవును. పనిచెడుననుట; కానన్, వేగన్ = శీఘ్రముగా, కదలి, గర్వ........మహిమన్; గర్వయుక్త = గర్వముతోఁగూడిన, దనుజ కర్ణ = రాక్షసులచెవికి, భీష్మ = భయంకరమైన, ఇష్వాస = వింటి యొక్క, గురు = గొప్పదగు, రణ = ధ్వనియొక్క, అతిమహిమన్ = అత్యంతమహిమచే, కరము = మిక్కిలి, మించి, వానిన్ = ఆరావణుని, గెలుము = జయింపుము;

తా. ఇంక నీ వాలసించుటతగదు. వెంటనే యిటనుండి కదలి యా రావణుని గెలువవలయును.

"రణాతిమహిమ" రణో స్త్రీ యుధినాధ్వనా." నానార్థరత్నమాల.

భారత. వినుము, ఇఁకన్, ఒకింత, తడసినను, కార్యము తప్పున్, కానన్, వేగన్, కదలి, గర్వ......మహిమన్; గర్వయుక్; గర్వము

తోఁగూడిన, తదనుజ = వానితమ్ములగు దుశ్శాసనాదులయొక్కయు, కర్ణ = కర్ణునియొక్కయు, భీష్మ = భీష్మునియొక్కయు, ఇష్వాసగురు = ధనురాచార్యుఁడగు ద్రోణునియొక్కయు, రణాతిమహిమన్ = యుద్ధమునందలి గొప్పమహిమను, కరము = మిక్కిలి, మించి = అతిశయించి, వానిన్ = ఆదుర్యోధనుని, గెలుతు = జయింపుదు.

తా. ఇంకనాలసించినఁ గార్యముచెడును గాన కదలి గర్వితులగు కర్ణభీష్మ ద్రోణాదుల యుద్ధమునమీతి యాదుర్యోధనుని గెలువుదు.

క. అకట ! భవద్గురు సేనా
దిక మిపు డేమియుఁ బురస్థితిం బరఁగమి ని
న్నొకయించుక యును గుఱిసే
యక యిమ్మెయిఁజెనకి తలఁకఁ డతఁడు సెడుమదిన్. 42

రామాయణ. అకట, భవత్ = నీయొక్క, రాముని యొక్క యనుట; గురు = గొప్పదగు, సేనాదికము=సేనమున్నగునవి, ఏమియున్ = ఎదియును, ఇపుడు, పురస్థితిన్ పరఁగమిన్ = ముందరలేకుండుటచే, అతఁడు = ఆరావణుఁడు, నిన్నున్ ఒకయించుకయున్ గుఱిసేయక = నిన్నుగొంచెమేనియు సరకుసేయక, ఇమ్మెయిన్ = ఈలాగున, చెనకి, చెడుమదిన్ = దుర్బుద్ధిచేత, తలఁకఁడు = కలఁతచెందఁడు.

తా. ఆరావణుఁడు నీకుసేనాదిక మెద్దియును సమీపమున లేనందున నిన్ను సరకు గొనక నీకపకృతిగావించియు భీతిలఁడు.

"ఇమ్మెయిఁజెనకి." ఇటఁజెనకియనుటకుఁ గొందఱు తాఁకియని యభిప్రాయపడెదరు. రావణుఁడు యుద్ధము ననింకను దాఁకలేదుగావున నపకృతిగావించి యనియే భావమగుచున్నది.

భారత. అకట, భవత్ = నీయొక్క, గురు = తండ్రియు, విరటుఁడనుట ; సేనాదికము = సేనలుమున్నగునవియు, ఇపుడు, ఏమియున్,

పురస్థితిక్ పరఁగమిక్ = పట్టణమున లేకుండుటచే, నిన్నుక్ ఒక యించుకయును గతిసేయక = నిన్నించుకేనియు లక్ష్యము సేయక, అతఁడు = ఆదుర్యోధనుఁడు, ఇమ్మెయిక్ చెనకి = ఈలాగునఁ దాఁకి, వంచనచేఁదాఁకి యనుట; తలఁకఁడు = భీతిలఁడు.

తా. నీతండ్రియు సేనలునూరలేమినిదుర్యోధనుఁడు నిన్ను లక్ష్యము సేయక యిట్లుసమీపించియు భీతిలకున్నాఁడు.

ఆ. అని యతండు దీపితౌద్ధత్యభాషలు
పలుకఁ దనబలంబు కొలఁదిఁగాన
కధికమై తనర్చు నాహవోత్సాహంబు
పూనె రాచపట్టి మేనువొంగ. 43

రామాయణ. అని అతండు = ఆ హనుమంతుఁడు, దీపితౌద్ధత్య భాషలు = ఔద్ధత్యోద్దీపకములగు మాటలు, పలుకక్, తనబలంబు = స్వశరీరబలము, కొలఁదిగానక = పరిమాణము గానక, పరిమితిరహితమై యనుట; అధికమై తనర్చక్ = అధికముకాఁగ, రాచపట్టి = శ్రీరాముఁడు, మేను, పొంగక్ = శరీరముప్పొంగఁగా, ఆహవోత్సాహంబు పూనెక్ = రణోత్సుకతనందెను.

తా. ఆంజనేయుఁడు గర్వోద్రేకము గలుగునట్లుపల్కఁగ రాముని బలము పరిమితరహితమై యతిశయింపనంత నా శ్రీరాముఁడు రణోత్సుకుఁ డయ్యెను.

"దీపితౌద్ధత్య." వృద్ధిసంధి. "వృద్ధిరాదైచ్." పాణిని.

ఇటకొందఱు, "తనబలంబుకొలఁది కానకధికమై తనర్చు" ననుటకుఁ దన బలము యొక్క కొలఁది యడవికధికముగాఁగ యని యభిప్రాయ పడెదరు గాని యదియంత రసవంతముగాదు.

భారత. అని, అతఁడు = ఆ గవాధ్యక్షుఁడు, దీపితౌద్ధత్య భావములు, పలుకన్, తన బలంబుకొలఁది గానక = తనబలముయొక్క పరిమాణ మెఱుఁగక, అధికమైతనర్పన్, రాచపట్టి=ఉత్తరుఁడు, మేనుపొంగన్, దేహముప్పొంగఁగా, ఆహవోత్సాహము, పూనెను.

తా. ఆగవాధ్యక్షుని గర్వోద్రేకములు గల్గించుమాటలచే తన బలముకొలఁది యెఱుఁగక యుత్తరకుమారుఁడు రణోత్సాహమందెను.

సీ. ఈరీతిఁ బగఱపై । నేఁగ ససంభ్రమ
స్వాంతుఁడై తద్వేళ । యంత నరయ
జోఁకనై దొరకెఁ దచ్ఛుభలగ్న మతి జిష్ణుఁ
డాయుత్తరుఁడు జయ । యాత్ర గదలె
మహనీయశుద్ధాంత । మంజులాస్య ప్రవ
ర్తన గురుభావార్హ । తనువికారు
సనఘు శుక్రాచార । మునకు నానాకీశ
సంతతిఁగొని యాత్ర । సలుపుహాని
తే. నానృపాలకుమారకు । నంతట రణ
సాధ్వసమశక్తికతమున । సంశ్రయించె
దృష్టికరుడైన యొకవింత । తేజ మమర
రిపుల యౌద్ధత్యపద్బలశ్రేణిమెఱయు 44

అవతారిక. రాముని జైత్రయాత్రను, నుత్తరుని గోగ్రహణయాత్రను జంటించి కవి యాడుచున్నాఁడు.

రామాయణ. ఈరీతిన్ = ఈలాగున, పగఱపైన్ ఏఁగన్ = శత్రువులపై దాడివెడలఁగ, ససంభ్రమస్వాంతుఁడై = సంబరముతోడి మదిగలవాఁడై, తద్వేళ = ఆయుద్ధమునకు వెడలునట్టివేళ, అంతన్ అరయన్ = అంత విచారింపఁగా, తచ్ఛుభలగ్నము = శుభమైన యా

లగ్నము, జోడుకమై = బలయుతమై, దొరకెన్ = చిక్కెను, అతిజిష్ణుఁడు = అత్యంత జయశీలుఁడు, ఆయుత్తరుఁడు = శ్రేష్ఠుఁడైన యారాముఁడు, జయయాత్ర, కదలెన్ = జైత్రయాత్రగదలెను, మహనీయ.........వికారున్ ; మహనీయ, శుద్ధాంత = అంతఃపురముయొక్క, భార్య యగు సీతయొక్క యనుట ; మంజుల = మనోహరమగు, ఆస్యప్రవర్తన = వదనప్రవర్తనముచే, గురు = వేఁగైన, భావ = అభిప్రాయమునకు, అర్హ = తగిన, తనువికారున్ = శరీరవికారము గలవానిని, సీతాముఖము మానసమునకుఁ బొడఁగట్టుటచే, వేదనాభరమధికమై శరీరము కృశించి వైవర్ణ్యము గలిగెనని భావము ; అనఘున్ = పాపరహితుఁ డగు వానిని, క్షత్త్రాచారమునకున్ = క్షత్రియులయొక్క యాచారమునకు, యుద్ధమునకై యనుట ; చతుర్థ్యర్థమునషష్ఠి ; నానాకీశ సంతతిన్ = పెక్కు వానరసమూహమును, కొని, యాత్రసలుపువానిన్ = జైత్రయాత్ర యొనర్చువానిని, ఆ నృపాలకుమారకున్ = రాముని, అంతటన్, రణ.........కతమునన్ ; రణ = యుద్ధమునకు, సాధు = సమర్థమైన, అసమశక్తి కతమునన్ = సాటిలేని శక్తికారణమున, అమర.........శ్రేణి ; అమరరిపు = రాక్షసుల, లయ = నాశమందు, ఔద్ధత్యవత్ = ఉద్ధతిఁగల, బలశ్రేణి = సేనాసమూహము, మెఱయన్ = ప్రకాశింపఁగా, దృష్టికిన్ = చూపులకు, అరుదైన, ఒకవింత తేజము = ఒక యద్భుతతేజస్సు, ఆశ్రయించెను ;

తా. రాముఁడు శాత్రవులపై దండయాత్రవెడల నుద్దేశింపఁగనే యొక సన్ముహూర్తము దొరకెను. అంత శ్రేష్ఠుఁడగు రాముఁడు జైత్రయాత్ర గదలెను. అపుడు సీతాముఖము మానసమునకుఁ బొడఁగట్టుటచేనా విరహవేదనచే వైవర్ణ్యము నందినవానిని, పెక్కు వానరసేనలతో యుద్ధయాత్ర బయలుదేరినవాని నారాముని యుద్ధమునందలి సాటిలేనిశక్తి గల్గుకారణమున రాక్షస నిర్మూలనకరమగు సేనలు మెఱయుచుండ నొక దివ్యతేజ మాశ్రయించెను.

"జోఁక." 'కొమరుచొకాట్టమ్ము గొనబుచొకారము చొక్కము మేలిమి' జోఁకపొలుపు." సాంబనిఘంటువు.

"శుద్ధాంతమంజులాస్య." శుద్ధాంతశబ్దమున కంతఃపుర స్త్రీ) 'యను నర్థము గలుగుటకు; "శుద్ధాంతసంభోగ నితాంతతృప్తే నవైషధేకార్య మిదంనిగాద్యం." నైషధము.

"నానాకీశ సంతతి." "మర్కటో వానరః కీశః." అమరము.

భారత. ఈరీతిన్, పగఱపైన్ = శత్రువులపై, ఏఁగన్, ససంభ్రమ స్వాంతుఁడై, తద్వేళ = ఆకాలమునందు, సప్తమ్యర్థమునఁ బ్రథమ, యంతన్ = సారథిని, అరయన్, తచ్ఛుభలగ్నమతి = ఆ యుత్తరుని శ్రేయమునందు లగ్నమైన బుద్ధిగల, = జిష్ణుఁడు = అర్జునుఁడు, జోఁకమై దొరకెన్ = ఉత్తరుఁడు సారథికొఱకు విచారింప నర్జునుఁడు సారథ్యమునకు దొరకెను, ఆ యుత్తరుఁడు = ఆ యుత్తరకుమారుఁడు, జయయాత్ర కదలెన్ = (వెంటనే) జైత్రయాత్ర వెడలెను, మహనీయ.......... వికారున్; మహనీయ = పూజనీయమైన, శుద్ధాంత = అంతఃపుర కన్యా జనమునకు, మంజు = మనోహరమగు, లాస్యప్రవర్తన గురుభావ = నృత్తము నేర్పించుటకు గురువౌటకు, అర్హ = తగిన; తనువికారున్ = శరీరముయొక్క మార్పుగలవానిని, పేడిరూపముదాల్చినవాని ననుట అనఘున్ = పాపరహితుఁడగువానిని, అనాకీశ సంతతిన్ = దేవేం ద్రుని కుమారుఁడగు నాయర్జునుని, క్షత్తృ=సారథియొక్క, ఆచారమునకున్, కొని = గ్రహించి, అర్జునుని సారథిగాఁగొని యనుట; యాత్రసలుపు వానిన్ = జైత్రయాత్ర కదలువానిని, ఆ నృపాలకుమారకున్ = ఉత్తర కుమారుని, రిపుల = దుర్యోధనాదులయొక్క, ఔద్ధత్యవత్ = ఉద్ధతితోఁ గూడిన, బలశ్రేణి = సేనాసమూహము, దృష్టికిన్, అరుదైన, ఒకవింత తేజము = ఒక యద్భుతతేజస్సు, అమరన్, మెఱయన్ = ప్రకాశించు చుండ, అంతటన్ = పిమ్మట, తత్సేనాదర్శన సమనంతరమున ననుట; ఆ

శ_క్తికతమునన్ = బలహైన్యము గల్గుకారణమున, రణసాధ్వసము = యుద్ధమునందలిభీతి, సంశ్రయించెను = ఆశ్రయించెను ;

తా. ఉత్తరకుమారుఁడు శత్రువులపై దాడివెడలఁ దలఁచి సారథిని విచారింప నర్జునుఁడు సారథ్యమునకు దొరకెను. అంత నాయుత్తరుఁడు జైత్రయాత్ర గదలెను. ఇట్లింద్రతనూజుఁడగు నర్జునుని సారథిగాఁగొని జైత్రయాత్ర కదలుచుండు వాఁడు శాత్రవసేనం గాంచినంతన వారి యౌద్ధత్యముంగాంచి శక్తిహీనుఁడగుట రణభీరుఁ డయ్యెను.

"యంత నరయన్." "క్షత్రాచారమునకున్." ఇటయంతృ, క్షత్తృశబ్దములకు సారథియని యర్థమగుటకు ; "యంతా సూతః క్షత్తాచ సారథిః." అమరము.

సీ. అతని సముద్వేగ ౹ తత చేష్టమాన నా
నాకీశసంతతి ౹ నలువుమెఱసి
పంతంబులాడియు ౹ నెంతయు నాత్మస్వ
భావ ప్రభావ సం౹ప్రకటనో_క్తి
సలరించియును ముది౹తాత్ముఁ గావించుచు
నా రాచకొమరుని ౹ యంతగాఁగఁ
గైకొని ప్రస్తుత ౹ ఘన యుద్ధకార్యంబు
నిజబాహుబలమున ౹ నిర్వహించు
తే. పూన్కితో వీరరసలక్ష్మి ౹ వ్రుదలనడచె
నా యనఘవర్తను నిశిశాఖ్యాతరుని హిత
మైన నిజధర్మముఁనుజూపి ౹ యధిక మోద
సహితుఁ జేయుచుఁ దత్పరి౹గ్రహము మెఱయ. 45

రామాయణ. అతని=ఆ రామునియొక్క, సముత్=సంతోషముతోఁ గూడిన, వేగ=వేగముచే, తత=విస్తృతమై, చేష్టమాన=సంచరించుచున్న,

నానాకీశసంతతి = పెక్కువానరులసమూహము, నలువుమెఱసి=అందగించి, పంతంబులు ఆడియున్ = పంతములు పలికియు, ఆత్మ... ప్రకటనోక్తిన్; ఆత్మ = తమయొక్క, స్వభావ = శీలముయొక్క ప్రభావ = మహిమను, సంప్రకటనోక్తిన్ = ప్రకటించుమాటలచే, ఆరాచకొమరున్ = ఆరాజకుమారుని, రామునసుట; ఎంతయున్ = మిక్కిలి, అలరించియును = సంతోషింపఁ జేసియును, పంతములాడుచుఁదమ బలమహిమలం దెల్పి రామునిసంతసింపఁ జేయుచునని భావము; (తన్మూలమున) ముదితాత్మున్ కావించుచున్ = సంతుష్టస్వాంతుం గావించుచు, నియంతన్ గాఁగన్ కైకొని = నియామకునిగా గ్రహించి, రాముందమకుఁ బ్రధాన నాయకునిగా నొనర్చికొని యనుట; ఆయనఘవర్తనునిన్ = పాపరహిత వర్తనుఁడగు నాతని, శివాఖ్యతరునిన్ = మిక్కిలి మంగళకరమైన నామముగలవానిని, హితమైన = ఇష్టమైన, నిజధర్మమును చూపి = తమమర్కటధర్మమును చూపి, అధికమోదసహితున్ చేయుచున్ = మిక్కిలి సంతోషము గలవానినిగానొనర్చుచు, తత్పరిగ్రహము మెఱయన్ = అతనికైకోలు మెఱయఁగా, ప్రస్తుతఘన యుద్ధకార్యంబు = ప్రస్తుతమగు రాక్షసులతోడి గొప్పయుద్ధవ్యాపారము, నిజబాహుబలమునన్ = తమ బాహు శౌర్యముతో, నిర్వహించు పూనిక్కతోన్ = జరుపునట్టి పూనికతో, వీరరసలక్ష్మి పొదలన్ = పరాక్రమరసమనెడి సంపదవృద్ధికాఁగ, నడచెన్.

తా. వానరసేన రామునిరణోత్సాహమున వర్ధమానసముత్సాహమై పంతములాడుచు నిజబలము ప్రకటింపుచు నాతని సంతసింపఁజేయుచు నాతని నిజనాయకునిగాఁ గావించుకొని, స్వమర్కటజాతిధర్మములంజూపుచు నాతనికానందమొసఁగుచుఁ బ్రస్తుతఘనయుద్ధవ్యాపారమాత్మ భుజబలమున నిర్వహించు పూనికతో వీరరసలక్ష్మి పొదలముందునకు నడచెను

ఇచ్చటఁ గొందఱు; స్తుత్యర్హమైన గొప్పయుద్ధకార్యము తమభుజముల బలిమిచే నోర్చునట్టి యత్నముచే శౌర్యరససంపద వృద్ధికాఁగఁ దమ

మర్కటస్వభావమును వృద్ధిపఱచియుని యభిప్రాయపడెదరు కాని, ప్రస్తుత శబ్దమునకుఁ బ్రకర్షేణస్తుత యనియర్థముగావించుట కంటెఁ బ్రకృతమైన యనియర్థము గాఢించుట రసవంతము. మఱియు వీరరసలక్ష్మి పాదలన్ అను దానిని నిజధర్మగుణము జూపి యనుదానితో నన్వయించుట సరికాదు. మర్కటస్వభావము చూపినంతవీరరసలక్ష్మి పాదలసేరదు. కావున వీరరసలక్ష్మి పాదలనను దానిని నడచెనను క్రియతోడనే యన్వయింపవలయును.

భారత. అతని = ఆ యుత్తరుని, సముద్వేగతత = భయముచేఘనమగు, చేష్ట,మానన్ = మానునట్లుగా, ఆనాకీశసంతతి = ఆ యింద్రనందనుఁడగు నర్జునుఁడు, నలువు, మెఱసి,పంతంబులాడియున్,ఆత్మ........ ప్రకటనోక్తిన్ = ఆత్మ = తనయొక్క, ప్రభావ = మహిమను, ప్రకటనోక్తిన్ = ప్రకటించుమాటలచే, తానర్జునుఁడగుటం బ్రకటించియుండనచేఁబూర్వమాచరింపఁబడిన ఘనకార్యములం దెల్పియు ననిభావము; అలరించియును = సంతసింపఁ జేసియును, ముదితాత్మన్, కావించుచున్, ఆరాచకామరునిన్ = ఆయుత్తరకుమారుని, యంతగాఁగన్ కైకొని = సారథిగాను గ్రహించి, ఆయనఘవర్తనునిన్ = నిర్మల హృదయుని, ఏకాపట్యముతెలుఁగని ముగ్ధవనుట, శివాఖ్యతరువినిహితమైన = జమ్మిచెట్టునందునిచిన, నిజధర్మమును జూపి = తనగాండీవమును జూపి, అధికమోదసహితున్ చేయుచున్ = మిక్కిలి సంతుష్టుంగావించుచును, తత్పరిగ్రహము = ఆవిల్లునందుట, మెఱయన్ = ప్రకాశింపఁగా, ప్రస్తుతఘనయుద్ధకార్యంబు = ప్రస్తుతమగుదుర్యోధనాదులతోడి ఘనమగునీయుద్ధవ్యాపారము, నిజబాహు బలమునన్, నిర్వహించు పూనికతోన్. వీరరసలక్ష్మి, పాదలన్ = అభివృద్ధముకాఁగ, నడచెన్.

తా. అర్జునుఁడుత్తరుని భయముమానునట్లు పలుపంతములాడునపుఁడు తానర్జునుఁడగుటం బ్రకటించి, తనచేఁబూర్వమాచరింపఁబడిన ఘనకార్య

ములం దెల్పి యాతనిసంతసింపఁ జేసి, తనకాతని సారథింగావించుకొని శమీవృక్షస్థితమగు నిజగాండీవముం జూపి దానింగ్రహించి యుద్ధ వ్యాపారమునునిజబాహు బలమున నిర్వహించు పూన్కినివీరరసలక్ష్మి పొదలంగ దలెను.

"అనఘవర్తనుని" ననుస్థలమున నేకపటుసెలుఁ గని ముగ్ధస్వభావముగలవాని ననుటకు నిదర్శనము; "చిత్రే యుద్ధంవిలో క్యాశూంచాపలాదేత్య వంచితః । తత్రాసద్భిరిహోద్యద్భిః శ్వేతాహేషితబృంహితైః." అనంతభట్టు.

ఆ. రామవిభుఁడు జిష్ణుఁ డీమాడ్కిఁజని యను
సృతమనోరథ హరి గతి కలరుచుఁ
ద్వరితగతి విరోధివాహినీవర విజృం
భణము గరము గానఁబడఁగ డాసె. 46

రామాయణ. జిష్ణుఁడు = జయశీలుఁడు, లేక విష్ణుమూర్తియగువాఁడు, రామవిభుఁడు = శ్రీరాముఁడు, ఈమాడ్కిన్ = ఈవిధమున, చని, అనుసృత = తన్ననుసరించుచున్న, మనోరథ = కోర్కినిగల, తనయిష్టము చొప్పుననుండు వారనుట; హరిగతిన్ = వానరులగమనముచే, అలరుచున్ = సంతసిలుచు, త్వరిత............విజృంభణము = త్వరితగతి = తనయొక్క త్వరితగమనమునకు, విరోధి = విరోధియగునట్టి, తనత్వరితగమనబున కడ్డంము దవిలెనని భావము; వాహినీవర = సముద్రముయొక్క, విజృంభణము = చెలరేఁగుట, క్షరము = మిక్కిలి, కానంబడఁగన్ = కాన్పించుచుండ, డాసెన్ = (ఆసముద్రమును) సమీపించెను.

తా. రాముఁడు వానరుల సేనాగమనమున కలరుచుఁదనత్వరితగమనమున కడ్డుపడిన సముద్రమునుడాసెను.

భారత. రామవిభుఁడు = రాముని వలెవైభవము గలవాఁడు, జిష్ణుండు = అర్జునుఁడు, ఈమాడ్కిన్, చని, అనుసృతమనోరథ = స్వేచ్ఛానువర్తనములగు, హరిగతిన్ = గుఱ్ఱముల గమనముచే, అలరుచున్, త్వరితగతి విరోధి వాహినీ = దుర్యోధనుని సేనలయొక్క, వరవిజృంభణము, కరమున్, కానఁబడఁగన్, డాసెన్ = సమీపించెను.

తా. అర్జునుఁడు దనయిష్టముననుసరించినడచుచుండు నాహయములగమనమున కలరుచు దుర్యోధనునిసేనలసమీపించెను.

సీ. ఇట్లుసువ్యక్తిఁ బొ। ల్పెసఁగు నాతనిరాక
పొల్పుమీఱఁగ లంకఁ । బుణ్యజనులు
వెరవిడిగాఁడె యీ । నరుఁ డల్కఁజేసి దు
ర్ణయమున వచ్చు చు । న్నాఁడు సమయ
రక్షోపహతిసేయ । రామికానం డక
టా! నియతియలంఘ్య । మని వగచిరి
మఱికొంద ఱిది యేమి । మాటలు మనపాటి
పరికింపనేరఁడే । యురువివేక

ఆ. శాలి యతఁడు యుద్ధ । కేళికాలం బని
నిజభుజబలలక్ష్మి । నెగడఁ బగఱ
నుక్కడంపవచ్చు । చున్నాఁడుగాని యీ
తలఁపు ధృఢము గాదు । తెలియుఁడనిరి. 47

రామాయణ. ఇట్లు, సువ్యక్తిన్ = మిక్కిలి వ్యక్తముగా, పొల్పెసఁగు = ఆనందించునట్టి, ఆతనిరాక = ఆ రాముని రాక, పొల్పుమీఱఁగన్ = అతిశయింపఁగా, లంకన్, పుణ్యజనులు = లంకయందలి రాక్షసులు, ఈనరుఁడు = ఈమనుష్యుఁడు, రాముఁడనుట; వెరవిడిగాఁడె = ఉపాయహీనుఁడు గాఁడె, అల్కచేసి = కోపముతో, సమయన్ = చచ్చుటకై,

దుర్ణయమునఁ = అవినీతిని, వచ్చుచున్నాఁడు=అరుదెంచుచున్నాఁడు, రాముని యీరాక యాతని మరణమునకే కాని క్షేమమునకుఁగాదని భావము; రక్షోపహతి = రాక్షససంహారము, చేయరామి = కానఁడు = తెలియఁడు, అకటా = అయ్యో, నియతి = దైవనిర్ణయము = అలంఘ్యము = దాఁటఁ దగనిది = దైవవిధి యనునుల్లంఘనీయమగుట చేతనే యీతనికిట్టి బుద్ధి యుదయించె ననుట; అనివగచిరి = చింతించిరి, మఱికొందఱు = ఇంకఁ గొందఱు, ఇది ఏటిమాటలు, ఉరువివేకశాలి = మిక్కిలి జ్ఞానముగలవాఁడు, అతఁడు మనపాటి = మనకొలఁది, పరికింపనేరఁడే = విచారింపఁజాలఁడా, యుద్ధకేళికా = యుద్ధవిహారమునకు, ఆలంబని = ఆధారమగు, నిజభుజలక్ష్మి = తనభుజబలమను సంపద, నెగడఁ = వర్ధిలఁగా, పగఱఁ = శత్రువులను, ఉక్కడంపఁ = ధ్వంసముచేయుటకై, వచ్చుచున్నాఁడు గాని, ఈతలఁపు = మీయీయాలోచన, దృఢముగాదు = నిశ్చయము గాదు, తెలియుఁడు, అనిరి.

తా. రాముని రాకలంకకుఁదెలిసి యచ్చటి రాక్షసులుపాయహీనఁడగుటచేఁ దనమరణమునకై యాతఁడీ ప్రదేశమునకు వచ్చుచున్నాఁడు. రాక్షసంహార మశక్యమనుట దెలియఁడు, పాపము! దైవవిధియలంఘ్యముగదాయనిచింతించిరి. మఱికొందఱాతఁడు బుద్ధిమంతుఁడు మనశక్తియెఱుఁగఁజాలఁడా, యుద్ధకేళీ సహకారమగు భుజబలముకలిమినే శత్రులవిధ్వంసముగావింప వచ్చుచున్నాఁడు కావునమీయీతలంపులు దృఢములు గావని తెలియుఁడనిరి.

"యుద్ధకేళి కాలంబని నిజభుజలక్ష్మి" యను నెడఁ గొందఱు "యుద్ధకేళికిఁ, ఆలంబని = ఉపేక్షగా" నని యర్థమగునని యభిప్రాయపడెదరుగాని యిటనాలంబని యనుపదమును వచ్చుచున్నాఁడని క్రియతోఁ జేర్చుట దూరాన్వయమగును గావున నది సందర్భశుద్ధముగాదు.

"నియతి." "దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతిః పుమాన్." అమరము.

"పుణ్యాజనులు. "యాతుధానః పుణ్యజనః" అమరము.

భారత. ఇట్లు, సువ్యక్తిన్ పొల్పెసఁగు = వేషాంతరము లేకుండఁగ వ్యక్తముగాఁ బ్రకాశించు, ఆతనిరాక=ఆ యర్జునునిరాక, పొల్పుమీఱన్= అతిశయింపఁగా, కలంకన్ = కలంతచే, పుణ్యాజనులు = పుణ్యవంతులగు జనులు, ద్రోణాదులనుట ; ఈ నరుఁడు = ఈ యర్జునుఁడు, వెరవిఁడి గాఁడె = ఉపాయహీనుఁడుగదా, అల్కచేసి = కోపముతో, దుర్ణయమునన్ = అవినీతిచే, వచ్చుచున్నాఁడు, ఇప్పుడు వచ్చుట దనకు హానికరమనుట క్రోధమునఁ దెలియక పోరికివచ్చుచున్నాఁడని భావము; సమయరక్షా = తనయజ్ఞాతవాసరూప ప్రతిజ్ఞాపోషణముయొక్క, ఉపహతి = నాశము, చేయరామి = చేయఁదగని దనుట; కానఁడు = తెలియఁడు, తమ ప్రతిజ్ఞచొప్పున నజ్ఞాతవాసవత్సరమునఁ, దాముబయలు వడిన మరలనరణ్యమునకుఁ జనవలయునుగానఁ బ్రతిజ్ఞారక్షణమావశ్యకమనుట క్రోధపరవశుఁడై కానఁడనుట;అకటా=అయ్యో,విషాదార్థకము;నియతి = విధినిర్ణయము, అలంఘ్యము =మీఱరానిది, అని, మఱికొందఱు = భీష్మాదులు, ఇది, ఏమిమాటలు, మనపాటి, పరికింప నేరఁడే = మనయంత విచారింప నేరఁడా. ఉరువివేకశాలి = మిక్కిలి బుద్ధిమంతుఁడగు, అతఁడు = ఆయర్జునుఁడు, యుద్ధకేళి కాలంబని = రణవిహారమునకుందగినకాలమని, అజ్ఞాతవాసవత్సరము పూర్తియగుటచేని స్తీర్ణప్రతిజ్ఞుఁడు కావున నేయిది యుద్ధవిహారమునకుందగు కాలమని భావము; నిజభుజలక్ష్మి=తనబాహుబలమనెడి సంపద, నెగడన్ = అభివృద్ధముగాఁగ, పగఱన్ = శత్రువులగు కర్ణాదుల, ఉక్కడంపన్ = గర్వమునణఁచుటకై, వచ్చుచున్నాఁడుగాని, ఈతలంపు = ఇట్టితలంపు, ప్రతిజ్ఞాపోషణమొనర్పక కేవలక్రోధపర

వశుఁడై యిట్లువచ్చెనని తలంపనుట; దృఢముగాదు = నిశ్చయముగాదు, మీయీ యూహసరిగాదనుట; తెలియుఁడు, అనిరి.

తా. వేషాంతర హీనుఁడై సువ్యక్తముగా వచ్చిన యర్జునుం గాంచి ద్రోణాదులుగలఁతనంది ప్రతిజ్ఞానిర్వహణము గావింపక క్రోధాంధుఁడై యిట్లువచ్చుట దనకుహాని కరమనుట దెలియక వీఁడేలవచ్చెననిరి. అంత భీష్మాదు లిదేటిమాటలు? అర్జునుఁడు దెలివిలేని వాఁడుగాఁడు; ప్రతిజ్ఞాపూర్తి యగుటచే శత్రుభంగమొనర్పయుద్ధ విహారమునకిది తరుణమనుట దెలిసి యేవచ్చియున్నాఁడు గానమీయూహలు సరిగావనిరి.

"వెరవిఁడిగాఁడె యీనరుఁడు......కానందు." అనుటకు

"వెరవిఁడిగాక వీఁడుకురువీరులకుం బొడచూపువాఁడె యచ్చెరువున నొక్రమానిపెరనిట నేరఁగవచ్చుచునున్నవాఁడహంకరణమ కాని యొండొకటి గానఁడు మూర్తివిశేషమారయఁ సురపతియట్లవీని మదిచొప్పది యెట్లొ యెఱుంగనయ్యెడుఁ" అనిద్రోణవాక్యము. భారతము, విరాటపర్వము. ఇట్లు భారతార్థ ముపపాదించుట కొఱకే రామాయణార్థమున లంకాజనులసంభాషణముగల్పితము.

అర్జునునకు నరుఁడనుపేరు గల్గుటకు; "వినుము దంభోద్భవుండను రాజుతన కెదురెవ్వరు లేరంచుఁ గ్రొవ్వినరుఁడు, నారాయణుండను వారలుగంధమాదన మునగమునఁ దపమునేయ, వారిపైఁజని యాహవము నకుఁ బిలిచిన నమ్మునీంద్రులు వలదనియనేక, విధములఁ జెప్పంగ వెండియుఁబోకున్నఁ గుశముష్టిను జ్వాలవిశిఖవృష్టి గురిసినరుఁడు నేనఁగూల్చియాతని భంగపెట్టి పట్టి విడిచెనట. యమ్మహాత్ములిపుడు పార్థుఁ డనఁగృష్ణుఁ డనఁగ, లీలార్థజన్మకలితులైరి, సూవె" భారతము, ఉద్యోగ పర్వము.

వ. ఇత్తెఱంగున. 48

తే. మునగెసలఁబోరుగురుభీష్మ కముఖుల సఖుల
నాత్మసైన్యరక్షు శ్రేష్ఠు కలైనవారిఁ

జూచి యధిపతి యెక్కడి సుద్దు లనుచు
నడిగి వారందులోఁ దగినంత చెప్ప. 49

రామాయణ. ముసగెసలన్ = ప్రీతిపూర్వకమగు సంభాషణలతో, పోరు=యుద్ధమొనర్చు, కాపట్యముతోఁ బ్రీతిపూర్వకసంభాషణము సల్పు లాగున నభినయించుచుఁ దటాలున మైఁబడియుద్ధ మొనర్చువారని భావము; ఇది రక్కసుల వంచనాశీలమును నిరూపించుచున్నది; గురుభీష్మముఖులన్ = మిక్కిలి భయంకరములగు ముఖములు గలవారిని, సఖులన్ = మిత్రులగు వారిని, ఆత్మసైన్య రక్షశ్శ్రేష్ఠులైన వారిని = తనసేనలోనంగలరాక్షసులలో శ్రేష్ఠులగు వారిని, చూచి, అధిపతి = రావణుఁడు, ఎక్కడిసుద్దులను చున్ = ఏమిసంగతియనుచు, అడిగి, వారు = ఆరాక్షసులు, అందు లోన్ = ఆ సుద్దులలో, తగినంతచెప్పన్ = చెప్పఁదగినంత చెప్పఁగా, రాక్షసరాజునెదుట దమభీతిం జెప్పసాహసించి విక్రమమును మాత్రము చెప్పఁగానని భావము ; లేకస్వబలపరబలములనాలోచించి సీతార్పణము చేసి నీ కులమును నిల్పుకొమ్మని తగినంత చెప్పఁగాననియు భావమగును.

తా. మాయావులగు నా రాక్షససేనసలంగాంచి వారాడుచుండిన విషయమెద్ది యనియడిగి తెలిసికొనిన రావణుఁడు వారుదనకుఁ దగినంత చెప్పఁగా.

కొన్నిప్రతులలో ముసముసలనని పాఠము గాన్పించుచున్నది. కాని ప్రాచీన ప్రతులలో ముసగెసలనను పాఠము గానవచ్చుటచే దాని నంగీక రించితిని.

" ముసగెసలన్ " " ముసగెస = ప్రీతిచేఁబరస్పరము పల్కు కొను వాక్యము. " ఆంధ్రపదపారిజాతము.

" ఆత్మసైన్య రక్షశ్శ్రేష్ఠులన్ " ఇటరక్షః + శ్రేష్ఠులనని పద చ్ఛేదము గావింపక, " రక్ష +శ్రేష్ఠులన్ " అని పదచ్ఛేదము గావిం

చి, రక్షించుటయందు శ్రేష్ఠమగువారినని కొంద ఱభిప్రాయ పడెదరు గాని "రక్షః + శ్రేష్ఠులన్" అని పదచ్ఛేదము గావించుటయే సందర్భ శుద్ధముగ నున్నది.

"రక్షశ్శ్రేష్ఠులన్" ముద్దరాజుమన్న దీనిని విశేషణోత్తర పదము గావించెనుగాని యిది సప్తమీ తత్పురుషయే యగును.

భారత. మసగెసలన్ = పరస్పరప్రీతిపూర్వక సంభాషణములచే, సేనలోనివారొండొరులం బ్రీతిపూర్వకముగా నాహ్వాన ప్రత్యాహ్వానములు గావించుచునని భావము; పోరు = యుద్ధముసేయఁగల, గురు భీష్మముఖులన్ = ద్రోణుఁడు భీష్ముఁడు మున్నగువారలను, సఖులన్ = మిత్రులగు కర్ణాదులను, ఆత్మ సైన్యరక్ష శ్రేష్ఠులైనవారిన్ = తన సేనను రక్షించు వారిలో శ్రేష్ఠులగు వారిని, చూచి, అధిపతి = దుర్యోధనుఁడు, ఎక్కుడి సుద్దులు = ఏమి సంభాషణములు, అనుచున్, అడిగి, వారు, అందులోన్ = ఆ సంభాషణములో, తగినంత చెప్పన్ = యుక్తమయిన దానిం జెప్పఁగా;

తా. దుర్యోధనుఁడు భీష్మద్రోణాదులం గాంచి మీ సంభాషణమేమన వారు చెప్పఁదగిన యంశముం జెప్పిరి.

వ. ఆకర్ణించి వెండియుం బలువురు పలు తెఱంగుల గుజగుజలాడు చందంబును భావించి యందఱకు నిట్లనియె. 50

రామాయణ భారతార్థములు సమము. సుగమము.

ఆ. ఎన్నఁగాన రాద్య కే పేక్షితార్థము కాదె
నరుని రాక ; యిది మనకనంబులందుఁ
దక్కుగతిగఁ గొనుట కే దగ దేరికిని మన
యర్థసిద్ధి యగుట కే కలరవలయు. 51

రామాయణ. నరునిరాక = మనుష్యునిరాక, ఎన్నఁగాన్ = తలంచి చూడఁగా, నరాద్యపేక్షితమకాదె = మనుజ భక్షకులగు మన కపేక్షితమ కదా, ఇది = ఈరాక, మనంబులందున్ = మానసములు, తక్కొకతెఱఁగున్ = ఇతరవిధముగ, కొనుట = గ్రహించుట, ఏరికిని = ఎవ్వరికిని, తగదు = యుక్తముకాదు, మన యర్థసిద్ధి యగుటకున్ = మనకార్యము సిద్ధించుటకు, అలరవలయున్ = సంతసింపవలయును, మనకయత్న సాధ్యమగు నాహారము లభింపనుండ సంతసిలుటకుమాఱు శంకల నందనగునా యనిభావము;

తా. మనుజాదులకు మనకు మానవునిరాక యపేక్షింపఁదగినదియగుటం దీని నన్యథాగ్రహింపక సంతసిల వలయును.

భారత. ఎన్నఁగానరు = విచారింపఁజాలరు. నరునిరాక = అర్జునుని రాక, ఆద్యపేక్షితార్థమకాదె = మనమాదినిం గోరినవిషయమే కదా, మనమిట గోగ్రహణమునకు వచ్చునప్పుడు పాండవాగమన మపేక్షించి యేకదావచ్చితి మనుట; ఇది = ఈ యర్జునాగమనము, ఏరికిన్ = ఎవ్వరికిని, మనంబులందున్ = మనస్సులందు, తక్కొకతెఱఁగున్ = ఇతరవిధముగా, కొనుట = గ్రహించుట, తగదు = అయుక్తము, మన యర్థసిద్ధి యగుటన్ అలరవలయున్, మన యిష్టప్రాప్తి యయినందులకు సంతసిలుటకు మాఱు మీరెట్టి శంకల నందవలసినుట ;

తా. బాగుగ విచారింపఁజాలరు గదా? మన మిచటికి వచ్చునప్పుడే పాండవుల రాకం బ్రతీక్షించితిమి కదా? అట్లే అర్జునుఁడు వచ్చియుండ మీకీ శంకలేల? సంతోషింప వలయును ;

తే. అనుచు యాతోన్నద్ధతి పిశాచి ♣ యన్నుకొల్ప
బుద్ధిసెడివచ్చుచున్నాఁడు ♣ పొడవడంగి
పోఁగలాఁడిదిగో తన ♣ పోతరమునఁ
గ్రమ్మఱంగా న కితఁడు సక్రభ్రాతృకముగ.

రామాయణ. అసమ = సరిలేని, ఆత్మోద్ధతిపిశాచి = తన గర్వమనెడి పిశాచము, అన్నుకొల్పన్ = మత్తుగొలుపఁగా, తనపోతరమునన్ = తనక్రొవ్వుచే, బుద్ధిచెడి, ఇప్పుడువచ్చిన తాను జీవింపలేఁడను బుద్ధి దెలియక, వచ్చుచున్నాఁడు, ఇదిగో, ఇతఁడు=ఈరాముఁడు, గ్రమ్మఱన్ కానక = తిరిగిపోలేక, సభ్రాతృకముగన్ = సోదరునితోఁ గూడ, పాడవడంగి పోఁగలాఁడు = నశించి పోఁగలఁడు.

తా. తనయుద్ధతియను గ్రహముచే నావిష్టుఁడై శరీర మెఱుఁగక గర్వముతో వచ్చుచున్నాఁడు, ఇటనుండి తిరిగిపోలేక సోదరయుతముగా నశింపఁగలఁడు.

"అసమయాత్మోద్ధతి." సమముగాని యుద్ధతియన మనతో సరియగు నుద్ధతిలేని వాఁడనియే యర్థము గావింపవలయును. ఇది రావణ వాక్యమగుటచే నట్టియర్థమే సందర్భశుద్ధమగును. కొందఱు నిరుపమానమగు నుద్ధతి యని యభిప్రాయపడుట సరికాదు.

మఱియుఁ "దనపోతరమున" నను దాని వచ్చుచున్నాఁడను క్రియతో నన్వయించుట సమంజసముగాని, "తనపోతరమునం గ్రమ్మఱం గానక యని కొందఱన్వయము గావించుటయు శుద్ధముగాదు.

ముద్దరాజు రామన్న "పాడవడంగి... సభ్రాతృకముగఁ గ్రమ్మఱం గానక.. పోఁగలాఁడని యన్వయించుటయు సరిగాదు. పాడవడంగియను దానిం బోఁగలాఁ డనుక్రియతోడ నన్వయించుటయే సందర్భశుద్ధముగా నున్నయది.

భారత. అసమయ = అసమయమునందలి, అజ్ఞాతవాసవత్సరము పూర్తిగాక మున్నె యనిభావము; ఆత్మోద్ధతి పిశాచి = తన యౌద్ధత్యమనెడి పిశాచి, అన్నుకొల్పన్ = మత్తుగొల్పఁగా, పోతరమునన్, బుద్ధిచెడి, గర్వాతిశయముచేఁ దానిప్పుడు బయల్పడిన రల నరణ్యము

కరుగ వలయునను తెలివిలేక, వచ్చుచున్నాఁడు, ఇతఁడు = ఈ యర్జునుఁడు, పొడవడంగి = అభివృద్ధితగ్గి, యుద్ధమున నపజయము పొంది యనుట; సభ్రాతృకముగన్ = ధర్మరాజాదులతోడ, క్రమ్మఱన్, కానకున్ = అడవికి, పోఁగలాఁడు ;

తా. అజ్ఞాతవాస వత్సరములో బయల్పడుట దమకు హానికరమనుట దనయుద్ధతిచేఁ దెలియక గర్వితుఁడై వచ్చుచున్నాఁడు. ఇతఁడిట నపజయము పొందుటయకాక మరల సోదర యుతముగ నరణ్యావాసమున కరుగఁ గలఁడు ;

"అన్నుకొల్పన్." "అన్నుకొనుట, మత్తుగొనుట." ఆంధ్రపద పారిజాతము.

"కాన." "అడవికానయనంగ నటవికిఁదగు." సాంబనిఘంటువు. "సభ్రాతృకముగన్." సహార్థమున సకారమువచ్చుటకు "వోసర్జనస్య." పాణిని.

సీ. అనవప్పు డెక్కి - నమరశత్రు విభీష
ణుఁడు భీష్ముఁడనుశంక - నులిమివైచి
వఱలుఁ బంతముమీఱఁ - గలనికి నాయిత
పడువారమెల్లను - బడుటగాని
మనకింక సమయమన్నాట - లే దిదియెంచ
వలదు నీ వజ్ఞాత - వాసముచిత
మగునీతి ముగియించి - యాజికినఱిమెద
వాఖిలరణతేజుఁ - డాతఁ డతని
ఆ. మార్కొనుట భరంబు - మహితనయాత్యాగ
ముసఁ జలింపక మన - మనికినిలువ

యన్నయాచరింపు మన్యులబుద్ధిచే
సరకుఁగొనక యునికి జాడగాదు. 53

అవ. రావణుని యీ గర్వోక్తుల కచ్చటివా రెదురాడ వెఱచి యూరకుండ విభీషణుఁ డి ట్లనుచున్నాఁడు.

రామాయణ. అనన్ = రావణుఁ డి ట్లాడఁగా, అప్పుడు = తద్వాక్య సమనంతరముననే, ఎన్నికన్ = తలంపుతో, సాలోచనముగా ననుట ; అమరశత్రుకన్ = దేవశత్రువును, రావణుననుట; విభీషణుఁడు, భీష్ముఁడు అను శంకన్ = భయంకరుఁడనెడి శంకను, నులిమివైచి = మాని, తక్కినవారివలెఁ గాక యాతని భీకరాకారముగాంచి వెఱవక యని భావము ; పలుకున్ = చెప్పును, ఇది మొదలు విభీషణవాక్యము ; పంతము, మీఱన్ = అతిశయించులాగున, కలనికిన్ = యుద్ధమునకు, ఆయితపడు వారము ఎల్లను = సిద్ధపడువార మందఱమును, పడుటగాని, నశించుటయే కాని, మనకున్, ఇంకన్, సమయము = చావను, అన్మాట = అనెడి మాట, లేదు, మనమింక చావకుండెదమను మాటలేదు, తప్పక చావవలసిన వారమే యనుట ; ఇది = ఇట్లు యుద్ధమున రాముని గెలుతమనుమాట, ఎంచవలదు = తలంపవలదు, తప్పక మరణింప వలసినదే కాని యాతనిఁ జయించెదమనుమాట యడియాసయగుననుట; నీవు, అజ్ఞాతవా = తెలివిలేని వాఁడవా, సముచితమగు = యుక్తమగు, నీతి = న్యాయమును, ముగియించి = వీడి, ఆజికిన్ = యుద్ధమునకు, ఆఱమెదవు = ప్రయత్న మొనర్చెదవు, సామాద్యుపాయములలోఁ గ్రమముగా మొదటి మూఁడింటిఁ బ్రయోగించి కడను దండోపాయముం బ్రయోగింపవలసియుండ నట్లొనర్పక యాదినే దండోపాయ ప్రయత్నము నీతి దూరమని భావము ; [మఱియు] ఆతఁడు = ఆ రాముఁడు, ఆభీలరణతేజుఁడు = అసుర భయంకరమగు పరాక్రమము గలవాఁడు, రాక్షసాంతకుఁడగు విష్ణుఁడని

భావము; ఆతనిన్ = ఆరామునిని, మార్కొనుట = ఎదిరించుట, భరంబు = దుస్సాధము, మహీతనయా త్యాగమునన్ = భూపుత్రికయగు సీతను విడుటయందు, చలింపక = స్థిరుఁడవై, సీతనిచ్చి యనుట; మనిమనికి = మన బ్రదుకు, నిలువన్ = నిలుచునట్లు, యత్నము ఆచరింపుము = ప్రయత్నింపుము, అన్యులబుద్ధిచేన్ = ఇతరుల బుద్ధిచేత, సరకుగొనక యునికి = (నామాట) లక్ష్యపెట్టకుండుట, జాడగాదు = తగదు, దుర్గర్వితులగు నన్యులమాటవిని నామాటలు లక్ష్యము సేయకుండుట దగదని భావము;

తా. రావణుని మాటలువినిన విభీషణుఁడు రావణునివలని భీతిని వీడి యిట్లనెను. పంతమునకై మనము యుద్ధమున కరిగిన నట్లరిగినవారి మెల్లరమును బ్రదికెదమను నాశవదలుము. మనకు మరణింపమనుమాట యిఁక లేదు. మఱియు నీ వింతజ్ఞాన సంపన్నుఁడవయ్యు సామాద్యుపాయత్రయము వీడి ప్రారంభముననే దండోపాయమునకుఁ గడంగుట సరికాదు. అదియునుం గాక యారాముఁ డసురభీకరపరాక్రమసంపన్నుఁడగు విష్ణుఁడుగాని సామాన్యుఁడు గాఁడు. అట్టివాని నెదిరించుట కష్టము. కావున సీత నాతనికి సమర్పింపుము. దాన మనము సుఖముగా బ్రదుకఁగలము. హితముచెప్పు నామాటల వినక ప్రియముసెప్పువారల మాటలువినుట యయుక్తము.

"సముచితమగు నీతి ముగియించి యాజికి నఱమెద వాభీలరణతేజుఁ డాతని మార్కొనుట భరంబు మహీతనయా త్యాగమునఁ జలింపక మన మనకి నిలువయత్న మాచరింపుము." అనుటకు తే. "తొలుతమూఁడుపాయంబులు గొలుపకున్నఁ, దుదిగదా విక్రమోద్యోగము." అనియు; తే. సురవరుఁడుగాఁడు కిన్నరేశ్వరుఁడు గాఁడు, పావకుఁడుగాఁడు పితృలోక పతియుఁగాఁడు, ఆహవక్రీడ నీక్రోడనాదివిష్ణుఁ, డైనరాముని గెల్వనీ కలని యగునె." యనియు, "పుచ్చుమరలన్ వేవేగ పృథ్వీసుతన్." అనియు భాస్కరరామాయణమునఁ గలదు.

"మఱియు ;" సీతాంచ రామాయ నివేద్యదేహం వసేమ రాజన్నిహ వీతశోకాః." అని రామాయణమునను గలదు.

భారత. అనన్ = దుర్యోధనుఁ డిట్లు చెప్పఁగా, అప్పుడు, ఎన్నికన్ అమరన్ = ఎంచి మాచినవాఁడై, లెక్కపెట్టినవాఁడై యనుట ; శత్రు విభీషణుఁడు శాత్రవభయంకరుఁడగు, భీష్ముఁడు = భీష్మాచార్యులు, శంకన్ నులిమివైచి = సందేహమువీడి, అనున్ = ఇట్లు పల్కును, పలుకున్ = మాటయును, పంతమున్, మీఱన్ = అతిశయింపఁగా, కలనికిన్ = యుద్ధమునకు, ఆయతపడువారము ఎల్లన్ = సిద్ధపడువారమందఱమును, పడుటగాని = ప్రయత్నించుటయే కాని, మనకున్, ఇంక, సమయమన్ మాటలేదు = అజ్ఞాతవాసము మీఱక వచ్చెననుమాట లేదు, అజ్ఞాతవాసవత్సరము మీఱకయే వచ్చెననుమాట మనమాడఁ బనిలేదని భావము ; ఇది = ఇట్టి సమయదోషశంక, నీవు, ఎంచవలదు = తలఁపవలదు, దవాభీల రణతేజుఁడు = కార్చిచ్చువలె భయంకరమైన శౌర్యతేజశ్శాలియగు, అతఁడు = ఆ యర్జునుఁడు, అజ్ఞాతవాసము = అజ్ఞాతవాసమర్యాదను, ఉచితమగు రీతిన్ = యుక్తమగు విధమున, ముగియించి= పూర్తిగావించుకొని, ఆజికిన్ = యుద్ధమునకు, అఱిమెన్ = ప్రయత్నించెను, మొట్టమొదటఁ గావించుకొనినశపథము మేర కజ్ఞాతవాసవత్సరము పూర్తి గావించుకొనియే వచ్చెనని భావము ; అతనిన్ = ఆ యర్జునుని, మార్కొనుట, భరంబు = కష్టము, మహిత = ఒప్పిదమైన, నయ = నీతియొక్క, అత్యాగమునన్ = విడువకుండుటయందు, చలింపక = స్థిరుఁడవై, అనికిన్ =యుద్ధమునకు, మనము, నిలువన్ యత్నము ఆచరింపుము= నిలుచుటకుఁ బ్రయత్నింపుము, వెనుకంజవేయక స్థిరుఁడవై నిలిచి యుద్ధమొనర్పం బ్రయత్నింపుమని భావము ; అన్యులబుద్ధిచేన్ = ఇతరులగు కర్ణాదులబుద్ధిచే, సరకుగొనక యునికి = (నామాట) లక్ష్యపెట్టకుండుట, జాడగాదు = యుక్తముకాదు.

తా. దుర్యోధనుం డిట్లు చెప్పఁగా శాత్రవభీకరుండగు భీష్ముఁడు సంవత్సరములు లెక్కపెట్టిచూచి సందేహముదీఱ యిట్లనెను. మాట మఁబంతముమీఱఁగా మనము యుద్ధమునకు నిలువవలసినదే కాని నిలిచినవారమెల్ల గెలుతుమను మాటలేదు. అజ్ఞాతవత్సరమనుమాట యుఁక లేదు. ఇట్టి శంకవలదు. అజ్ఞాతవాసవత్సరము దీర్చియే యీ యర్జునుఁడు యుద్ధమునకుఁ బ్రయత్నించెను. అతని మార్కొనుట యసాధ్యము. యుద్ధమునకే ప్రయత్నించెడిచో స్థిరమై నిలువవలయునుగాని యశ్రద్ధతో నంపఁ జనదు. కర్ణాదుల మాటవిని నామాట సరకుసేయకుండుట సరికాదు.

చ. తొలుతటినుండియుఁ వలదు దుర్జయవైరము మానుమంచుని
 చ్చలుఁ జెవి నిల్లుగట్టుకొని చాటితి నన్ను గణింపవైతి వె
 న్బలియునితోడి పోరిది యుపస్థితమయ్యె నగర్వబుద్ధి నా
 పలుకిఁకనైనఁ గైకొనుము పాయమగుఁ దురహంక్రియోద్ధతిన్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము తొలుతటి నుండియుఁ = ఆదినుండియు, వలదు, దుర్జయు = అజేయునితోడి, వైరము = ద్వేషము, మానుము అంచుఁ = వీడుమనుచు, నిచ్చలుఁ = నిత్యమును, చెవినిల్లు గట్టుకొని = చెవికెక్కునట్లు, చాటితిఁ = ప్రకటించితిని, "చెవి నిల్లు గట్టుకొనుట యనునది జాతీయము; నన్నుఁ, గణింపవైతివి = నన్ను లెక్కపెట్టవైతివి, పెన్బలియుని తోడిపోరు = గొప్ప బలవంతునితోడి యుద్ధము, ఇది, ఉపస్థితమయ్యెఁ = తటస్థించెను, అగర్వబుద్ధిఁ = గర్వరహితమగు బుద్ధిని, ఇఁకనైనఁ నాపలుకు గైకొనుము = ఇంకనైన నామాట నంగీకరింపుము, దురహంక్రియోద్ధతిఁ = దురహంకారాతిశయమున, అపాయమగుఁ = అపాయముగల్గును.

తా. మొట్ట మొదటినుండియు దుర్జయవైరము మానుమని చాటించి చెప్పియు నామాట వినవైతివి. ఇప్పుడు బలవద్ద్వేషము సంభవించెను. ఇప్పుడైన నామాట వినుము, దురహంకార మపాయకరము.

వ. అనుటయు నతనిం గటాక్షించి. 55

తే. ఇనతనూభవుఁ డధిపున కిచ్చకముగ
బలికె 'నెపుడును రిపుపక్షపాతభాష
లుడుగవైతి వింకేమని యెడిది నిన్ను
నాప్తుఁడని యున్నదొర వెట్టియనుట గాక.' 56

రామాయణ. ఇనతనూభవుఁడు = రాక్షసరాజపుత్త్రుఁడగు నింద్రజిత్తు, అధిపునకున్ = రావణునకు, ఇచ్చకముగన్ = ఇంపుగా, పలికెన్ = ఇట్లు పలికెను, ఎపుడును, రిపుపక్షపాతభాషలు = శత్రువునందలి పక్షపాతము తోడిమాటలు, ఉడుగవైతివి = వీడవైతివి, నిన్నున్, ఆప్తుఁడని యున్న = ఆప్తుఁడనియుండు, దొర = రాజు, రావణుఁడనుట; వెట్టి = వెట్టివాఁడు, అనుటగాక, నిన్నున్, ఏమనియెడిదిన్ = ఏమందును;

తా. ఇంద్రజిత్తు రావణునికింపగులాగున నిట్లనెను, ఎల్లపుడును శత్రుపక్షపాతి వగనే మాటలాడెదవు, ఆమాటల మానవైతివి, నిన్నాప్తుఁడని తలఁచెడి రావణునవలయుంగాని నిన్నేమందును ?

భారత. ఇనతనూభవుఁడు = సూర్యపుత్త్రుఁడు, కర్ణుఁడనుట; అధిపునకున్ = రాజగు దుర్యోధనునకు, ఇచ్చకముగన్, పలికెన్, ఎపుడును, రిపుపక్ష పాతభాషలు, = శత్రువులయెడ, పక్షపాతము గల్గునట్టి భాషణములు, ఉడుగవైతివి = మానవైతివి, పాండవులయెడ పక్షపాతము గల్గునట్లు పల్కుట మానకున్నావు, నిన్నున్, ఆప్తుఁడనియున్న, దొర = దుర్యోధనుఁడు, వెట్టియనుటగాక, నిన్నున్ ఏమనియెడిది = నిన్నేమన వలయును;

తా. కర్ణుఁడు దుర్యోధనుఁడు సంతసించునట్లుగ నిట్లనెను. ఎల్లప్పుడు పాండవపక్షపాతివగుచునే పలుకుచుందువు, నిన్నాప్తుఁడని తలంచిన దుర్యోధనునవలయుంగాని నిన్నేమందును ?

క. "ఆప్తుఁడని యున్న దొర వెట్టియగునుగాక" యనుటకు మాఱు కొన్ని ప్రతులలో, "ఆదరించెడి యధిపతి ననఁగవలయు" నని పాఠాంతరము గన్పట్టుచున్నది. అయినను మత్పరిశోధిత ప్రాచీనగ్రంథములం దెక్కుంట "నాప్తుఁడనియున్న దొర వెట్టియనుటగాక." యను పాఠమే కన్పట్టుచున్నది. మఱియు బ్రాహ్మణాదరణ మెట్టివానికే నవశ్యకరణీయ మగుట నాదరించెడి యధిపతిననుటలో విశేషములేదు. యజ్ఞాదులయందు గౌరవింపఁదగిన వారిని దనకు యుద్ధసహాయు లగుదురని తలఁచుటయే వెట్టితన మగుట నీపాఠము సందర్భశుద్ధముగనున్నది. భారతములోని "జన్నములు సేయునెడఁ బ, క్వాన్నంబులు గుడుచు చుండు మధిపతి నిన్నున్, జన్నియవిడిచె రణముతఱి, మిన్నక కినుపడక పొమ్ము మీ గృహమునకున్." అను కర్ణవాక్య మిందులకు సాధకమగుచున్నది.

క. ఒకనరుని విక్రమము మా
టికిఁ బొగడెద వింత కడుఁ గడిందిగ మనయే
లికకుఁ గల యోధవీర
ప్రకరము నీకేలదృష్టి పట్టదు చెపుమా? 57

రామాయణ. ఒకనరుని విక్రమము = ఒకమనుష్యుని పరాక్రమము, మనుష్య మాత్రుఁడగు నొక రాముని పరాక్రమమనుట; మాటికిన్ ఇంత పొగడెదవు = పెక్కుతడవలిట్లు స్తుతించెదవు, కడున్ కడిందిగన్ = మిక్కిలి యధికముగ, మన యేలికకున్ కల = మనరాజునకుండు, యోధ వీరప్రకరము = వీరభటనికరము, నీకున్ ఏలదృష్టిపట్టదు = నీకేల కనఁ బడదు, చెపుమా = చెప్పుము;

తా. మనుష్య మాత్రుఁడగు రాముఁడొక్కఁడు, అతని పరాక్రమ మును నీవింత పొగడుచున్నావు కాని మనరాజునకుండు వీరభటనికరము నీకేల దృష్టిగోచరము కాకున్నదో చెపుమా. ఇటఁగొందఱు ఇంతకడుం

గడిందిగఁ బొగడెదవని యన్వయము గావింపనగునని యభిప్రాయపడెదరు కాని, ఒకనరుని విక్రమము మాటికి నింతపొగడెదవు కాని యింతకడుఁ గడిందిగ మనయేలికకుంగల యోధవీరప్రకరము గనుఁగొనకున్నావని యన్వయము గావించుట సందర్భశుద్ధముగా నున్నది.

భారత. ఒకనరుని = ఒక్కఁడగు నర్జునుని, విక్రమము = పరాక్రమును, మాటికిన్, ఇంతపొగడెదవు = స్తుతించెదవు, కడుంగడిందిగ, మనయేలికకున్ కల = మనరాజగు దుర్యోధనునకుఁ గల, యోధవీరప్రకరము, నీకున్, ఏల దృష్టిపట్టదు = కానిపింపదు, చెప్పుమా;

తా. అర్జును నొక్కనిం బొగడెదవంతియ కాని మనరాజునకుండు నపారసైన్యము నీకేల కనంబడదయ్యెను.

ఆ. ఇట్టిమాటలాడు నట్టి మాన్యులనిండ్ల
కడనయుండి మనకుఁ గార్యసిద్ధి
గలుగఁ గోరుఁ డనుట గాకిటువంటి క
ర్జములకు బిలిపింపఁ జనునె దొరకు. 58

రామాయణ. ఇట్టి మాటలాడునట్టి మాన్యులన్ = ఈలాటిమాటలాడునట్టి గౌరవనీయులను, విభీషణునను టిట, ఇట మాన్య శబ్దము స్తుతినిందయగును; ఇండ్లకడన యుండి = గృహముల నివసించియె, మనకున్, కార్యసిద్ధి కలుగన్ కోరుఁడనుట కాక = మనకుఁ గార్యసిద్ధియగు నట్లాశీర్వదింపుఁడనట తగుఁగాని, దొరకున్ = రావణునకు, ఇటువంటి కర్జములకున్ = ఇట్టి మంత్రాలోచనలకు, పిలిపింపన్ చనునె = పిలిపింపనగునా;

తా. పిఱికిపందలై యిటువంటి మాటలాడెడి ఘనులను [నీచుని] ఇండ్లయొద్ద నుండియే మనకుఁ గార్యసిద్ధియగు నట్లాశీర్వదింపుఁడనక రావణుఁడు నిండోలగమున నుండ నాలోచనా కార్యమునకు రానీయనగునా;

ఇప్పద్యము మూలానుసారము గాకున్నను భారతార్థ సంఘటనకై రచితమగు చున్నది.

భారత. ఇట్టి మాటలాడునట్టి. మాన్యులకు = గొప్పవారిని, ద్రోణాచార్యులననుట ; ఇందును మాన్యశబ్దము స్తుతినిందరూప యగుచున్నది ; ఇండ్లకడన యుండి, పనికిన్, కార్యసిద్ధి కలుగగ, కోరుఁడు అనుటగాక = మనమే కార్యసిద్ధియగు లాగునఁ గోరుమండుఁ డనుటయే కాని, దొరకు = దుర్యోధనునకు, ఇటువంటి కర్మములకు = ఇట్టిఘోర సంగ్రామములన్, పిలిపింపక నగునె = పిలిపింపనగునా ;

తా. ఇట్టి మాటలాడెడు ద్రోణాచార్యుల నింటికడ నిలుపక యిటకు రావించుట దుర్యోధనునకుఁ దగదు.

"బుద్ధిమంతు లిండ్లకడనుండి భోజనావసరంబుల నాయుధ శ్రమ సమయముల నీతిశాస్త్ర గోష్ఠికాలంబుల నుచితాలాపంబులు పలుకుదురుగాని పోట్లాడెడి వారుగారు. వారింగలనంగలసి నిలుపనీక పిలిపించిన నిలిపినను నాకు వారువిజయంబు గోరుచుండుట లెస్స." యని భారతమునందలి సంబోధనవాక్యము టుంగవి కర్ణునినోటఁ బల్కించెను.

వ. అనవుడు నతండతని నధిక్షేపించి యధిపతి కిట్లనియె. 59

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అనవుడు [రామాయణ ; విభీషణుఁ డిట్లు చెప్పఁగా నప్పుడు ; భారత ; కర్ణుఁడిట్లు చెప్పగా నప్పుడు,] అతండు = [రామాయణ ; విభీషణుఁడు, భారత ; భీష్ముఁడు,] అతనిన్ = [రామాయణ = ఆ ఇంద్రజిత్తును, భారత = ఆకర్ణుని,] అధిక్షేపించి = తిరస్కరించి, అధిపతికిన్ = [రామాయణ ; అధిపతియగు రావణునకు, భారత; రాజగు దుర్యోధనునకు,] ఇట్లనియెన్ ;

ఆ. ఇట్టిపడుచుమాట కెలెడదఁ గ్గకొనక నీ
వాత్మరక్షకొఱకు నాశ్రయింపు

గురుకృపాదులైన ఈ గుణములప్రోకల
రాజనందనుల మహోజిచణుల. 60

రామాయణ. ఇట్టి పడుచుమాటలు = ఈలాటిబాలుని మాటలు, ఎడదన్ = మనస్సునందు, కైకొనక = గ్రహింపక, బాలుఁడు మంత్రాలోచన గావింప నశక్తుఁడగుటచే నట్టియీ యింద్రజిత్తునిమాటలం గైకొనక యని భావము; నీవు, గురు కృపాదులైన = గొప్పదయ యున్నగు, గుణముల ప్రోకలన్ = గుణముల రాసులగువారిని, మహోజిచణులన్ = గొప్ప యుద్ధమునందలి సమర్థులగువారిని, రాజనందనులన్ = రామలక్ష్మణులను, ఆత్మరక్షకొఱకున్ = స్వరక్షణము కొఱకు, ఆశ్రయింపుము;

తా. బాలుఁడతఁడు తెలివిలేక పల్కెఁదఁ డీతనిమాటలు మంత్రాలోచనకుందగునవికావుగావున వీనిపల్కులం బాటింపక దయాది సద్గుణోపేతులగు నారామ లక్ష్మణుల స్వరక్షణము కొఱకాశ్రయింపుము;

ఇట నింద్రజిత్తుని మాటలం బడుచుమాటలనుటకు; "నతాతమంత్రే తవ నిశ్చయోఽస్తి బాలత్వమద్యాప్యవిపక్వబుద్ధిః" అని రామాయణమున విభీషణుని వాక్యము గలదు.

భారత. ఇట్టి పడుచుమాటలు = ఇట్టి బాల్యపుపల్కులు, లోకానుభవశూన్యతచే నిట్లుపల్కు కర్ణునిమాటలనుట; ఎడదన్, కైకొనక = గ్రహింపక, నీవు, గురుకృపాదులైన = ద్రోణుఁడు కృపాచార్యులు మున్నగు, గుణముల ప్రోకలన్ = గుణరాసులగు వారిని, రాజనందనులను= రాజును సంతోషపెట్టువారిని, మహోజిచణులన్ = గొప్పయుద్ధములందు సమర్థులగువారిని, ఆత్మరక్షకొఱకున్ = స్వరక్షణముకొఱకు, ఆశ్రయింపుము, లోకానుభవ శూన్యుఁడగు నీకర్ణునిమాట సరకుగొనక ద్రోణాదుల మాట నంగీకరింపుమని భావము.

తా. పడుచుదనమున నోరికి వచ్చినట్లెల్లఁబలుకు నీతనిమాటల నాత్తింపక నీవు నీయాత్మరక్షణార్థము సద్గుణ నిధులై రాజు నానందింపఁ జేయువారగు వీరి నాశ్రయింపుము.

వ. వారలిట్టి యవివేకి వచనంబులకు వశవర్తివై వర్తిల్లు నీ యపరాధంబునం గ్రోధించివచ్చుచున్న వా రమ్మహానుభావులు గావరేనిఁ దత్తాదృగ్దివ్యబాణ ధనంజయ ప్రతాపంబున భవద్బలాంగంబులకుం గరంబు గీడ్పాటు వాటిల్లెనని తలంచెదననిపల్కి వెండియుం బెక్కుదెఱంగుల బుద్ధిసెప్పి యప్పుడు. 61

రామాయణ. వారలు = ఆ రామలక్ష్మణులు, ఇట్టి, అవివేకి వచనంబులకున్ = బుద్ధిహీనులమాటలకు, వశవర్తివై = లోఁబడినవాఁడవై, వర్తిల్లు, నీ యపరాధంబునన్ = నీ దోషముచే, క్రోధించి = కోపించి, వచ్చుచున్నవారు = అరుదెంచుచున్నవారు, అమ్మహానుభావులు = గొప్పవారగు నా రామలక్ష్మణులు, కావరేని = రక్షింపనియెడల, తత్...... ప్రతాపంబునన్ ; తత్తాదృక్ = అలాటి, దివ్యబాణ ధనంజయ=శ్రేష్ఠము లైన బాణములవలని యగ్నియొక్క, ప్రతాపంబునన్ = తాపముచే, భవద్బలాంగంబులకున్ = నీయొక్క చతురంగసేనలకు, కరంబు, కీడ్పాటు వాటిల్లెన్ = చేటుగల్గెను, అని, తలంచెదన్, అని, పల్కి = చెప్పి, వెండియున్ = మఱియు, పెక్కు, తెఱంగులన్, బుద్ధిసెప్పి = పలువిధములుగా హితము సెప్పి, అప్పుడు; పైపద్యముతో నన్వయము.

తా. ఆ రామలక్ష్మణులు బుద్ధిహీనుల యాలోచనకు వశవర్తియగు నీయెడ మిక్కిలి కోపించివచ్చుచున్నవారు. వారు రక్షింపనిచో వా౦

బాణాగ్ని నీసేనల భస్మముసేయునని తలంచెదనని చెప్పి మఱియుం బలు తెఱంగుల హిత ముపదేశించి.

భారత. వారలు = ఆ ద్రోణాదులు, ఇట్టి యవివేకవచనంబులకున్ = ఇట్టి తెలివిలేనివారి మాటలకు, వశవర్తివై వర్తిల్లు = లోఁబడియుండు, నీ యపరాధంబునన్ = నీ తప్పుచేత, క్రోధించి వచ్చుచున్నారు = క్రోధము దెచ్చుకొనుచున్నారు. అమ్మహానుభావులు కావరేనిన్ = వారు రక్షింపని యెడల, తత్తాదృశ, దివ్యబాణ = అట్టి శ్రేష్ఠమగు బాణములుగల, పాశుపతాస్త్రము గలయనుట; ధనంజయ ప్రతాపంబునన్ = అర్జునుని పరాక్రమమున, భవద్బలాంగంబులకున్ = నీ చతురంగ సైన్యమునకు, కరంబు, కీడ్పాటు వాటిల్లెన్ = మిక్కిలి చేటు గల్గెను, అని తలంచెదన్, అనిపలికి, వెండియున్ = మఱియు, పెక్కుతెఱంగులన్ = పలువిధములుగా, బుద్ధిసెప్పి, అప్పుడు;

తా. ద్రోణాదులు నీవిట్లు వివేకహీనుల యాలోచనకు లోంగియుండుటచే నీయెడ నెంతయు నాగ్రహము గొనియున్నారు. వారు రక్షింపనిచోఁ బాశుపతాది దివ్యాస్త్రములుగల యా యర్జునుని బాణముల నీసైన్యము నశించునని తలంచెదనని చెప్పి యింకను బలువిధముల బుద్ధిసెప్పి.

"కీడ్పాటు వాటిల్లెన్" ఇటఁగొందఱు "పాటిల్లున్" అని వ్రాసిరికాని ప్రాచీనప్రతులలో పాటిల్లెనని యుండుటచే నే నప్పాఠము నే గ్రహించితిని. చేటు గలుగఁ బోవుచున్నదని యర్థము గావించి వారు పాటిల్లునని వ్రాసిరి కాని యంతకంటెఁ బాటిల్లెననుట రసవంతము. చేటు గలుగఁ బోవుచున్నదని తలంపకుము. కలిగెననియే భావింపుమని యిట నర్థవిశేషము గావించియే కవిపాటిల్లెనని రచించియుండ నోపును.

తే. అతని బహుకర్ణ పరుష వాక్యముల నెడసి
యున్నతనుతాచలోత్సాహ యుక్తధర్మ

గురుని రఘువీరవరుఁ జేరి కొలిచి తత్కృ
పాదరము చెంద నంచితామోద మొందె. 62

రామాయణ. అతని.........వాక్యములన్ ; అతని = ఆ రావణుని, బహు = అనేకములగు, కర్ణపరుష = కర్ణకఠోరమైన, వాక్యములన్ = మాటలచే, ఎడసి = తొలఁగి, ఉన్నత..........యుక్తున్ ; ఉన్నత = గొప్పదైన, నుత = పొగడఁబడిన, అచల = చలింపని, స్థిరమైన యనుట ; ఉత్సాహయుక్తున్ = ఉత్సాహముతోఁగూడిన, ధర్మగురునిన్ = కోదండ దీక్షాగురుఁడైనవానిని, రఘువీరవరున్ = రాముని, చేరి, కొలిచి = సేవించి, తత్కృపాదరము = ఆ శ్రీరామునియొక్క దయవలని యాదరమును, చెందన్ = పొందఁగ, అంచితామోదము, ఒందెన్ = ఒప్పుచున్న సంతోషము పొందెను.

తా. విభీషణవాక్యముల కలిగి రావణుఁ డాతనిం గర్ణకఠోరముగాఁ బల్కినందున నతని వీడి జగత్స్తుత్య నిత్యోత్సాహ యుక్తుఁడగుచుఁ గోదండ దీక్షా గురుఁడగు రాముం గొలిచి యాతని యనుగ్రహము పొంద నభిలషించెను.

భారత. బహుకర్ణ.........వాక్యములన్ ; బహు = అనేకములగు, కర్ణ = కర్ణుని, పరుషవాక్యముల = కఠోరవాక్యములచే, అతనిన్ = ఆ దుర్యోధనుని, ఎడసియున్న = విడిచియున్న, తనుతా.........యుక్తున్ ; తనుతా = చులుకదనమువలన, చల = చలించిన, ఉత్సాహయుక్తున్ = ఉత్సాహముతోఁ గూడినవానిని, కర్ణుఁడు దనకట్లు చులుకదనము గల్పించుటచే యుద్ధమునందు విగతోత్సాహుఁడైన వాఁడనుట ; నిరఘున్ = పాపరహితుని, వీరవరున్ = వీరశ్రేష్ఠుని, ధర్మగురున్ = ధనుర్విద్యాగురుని, ద్రోణుననుట ; చేరి = సమీపించి, కొలిచి, తత్కృపాదరము చెందన్ = ఆ ద్రోణుని దయవలని యాదరము చెందఁగా,

అంచితామోదము ఒందెన్ = ఒప్పుచున్న సంతోషము నందెను. దుర్యోధనుఁడనుకర్త యధ్యాహార్యము.

తా. కర్ణుని కఠోరవాక్యములచే ద్రోణుఁడు యుద్ధమునందు శిథిలోత్సాహుఁడు గాఁగనే దుర్యోధనుఁడు నిజధనుర్విద్యాగురుఁడగు నా ద్రోణుం జెంది యాతని యనుగ్రహము పొందఁ దలంచెను.

వ. అంత. 63

తా. సుగమము.

తే. మృదుతఁబనిగామిఁగని రోసి పొదివె నంప
వాన నాదిత్యకులరాజవరసుతుండు
తనయెదుట గోత్రనరికట్టుకొని విడువని
వాహినులజేని గుండియ వడిఁగలంగ. 64

రామాయణ. ఆదిత్యకులరాజసుతుండు = సూర్యవంశ రాజవర కుమారుఁడు, రాముఁడనుట; మృదుతన్=మృదుత్వముచే, పనిగామిన్ = కార్యము సాఁగకుండుటను, కని=చూచి, రోసి, తనయెదుటన్, గోత్రన్= భూమిని, అరికట్టుకొని = పరివేష్టించుకొని, విడువని = దారివీడని, వాహినులజేనిగుండియ = సముద్రునిగుండె, వడిన్ = వేగముచే; కలంగన్ = కలఁతచెందఁగా, అంపవానన్ = బాణవర్షముచే, పొదివెన్ = కవిసెను.

తా. రాముఁడు భూమినావరించి, మార్గమీనిసముద్రముగాంచి దాని గుండెలు గలఁతసెందులాగున బాణవర్షము గురిపించెను.

" పొదివెన్ " కవిసెననుటకు; "ఓహరిసాహారింబెనఁగి విచ్చుచుం బొదువుచుండిరి; వాసిష్ఠరామాయణము ఆ. 3. "అరికట్టుకొని" పరివే

ష్టించు అనుటకు; “ ఆ కుశద్వీపంబు నరికట్టుకొనియుండు నెనిమిదిలక్షల ఘనఘృతాబ్ధి.” భాగవతము స్కం. 5.

భారత. ఆదిత్యకులరాజే పరసుతుండు = దేవకులమునకు రాజగు నింద్రునిపుత్రుఁడు. అర్జునుఁడనుట ; మృదుతన్ = మార్దవముచే, మెత్తదనముచేననుట; పనిగామిన్ కని=కార్యము సాఁగనేరదనటను దెలిసి, రోసి, తనయెదుటన్, గోత్రన్ = పశుసమూహమును, అరికట్టుకొని = అడ్డగించుకొని, నిర్బంధించుకొని యనుట; విడువని = వీడని, వాహినుల రేనిగుండియు = దుర్యోధనునిగుండె, వడిన్, కలంగన్=కలఁతనెందఁగా, అంపవానన్ పొదివెన్ = శరవర్షముచేఁ గప్పెను.

తా. అర్జునుఁడు తనయెదుట గోవుల నడ్డగించుకొని విడువకయున్న దుర్యోధనునిగుండె కలఁతవాఱఁగా బాణవర్షము గురిపించెను. “అంప వాన” నామ్వాదులకువలె నిటసమాసమున పకారాదేశము. అమ్ము వాన, అంపవాన. “గోత్ర” గోవులసమూహమునకు గోత్రయనియగుటకు. ‘ఇనిత్రకట్యచశ్చ.’ పాణిని. పైసూత్రమున సమూహార్థమునఁ గ్రమముగా ఖలినీ, గోత్రా రథకట్యా మున్నగునవియగుచున్నవి.

“ అరికట్టు ” నిర్బంధించనుటకు, “దీనికి వృత్తియందు నిర్బంధము లోనగు నర్థములు గలుగుచున్నవి.” శబ్దరత్నాకరము.

వ. అప్పుడు. 65

సుగమము.

క. అవిదిత విఘ్ననరవరా
స్త్రవిభగ్నాంగమ్ములగుచు రహితమహాగో
నివహాతనాకులగతిఁ జెం
దె వెలయఁగఁ దదుగ్రకాండ దృఢసత్త్వంబుల్. 66

రామాయణ. అవిదిత ......అంగమ్నాలుఅగుచుఁ ; అవిదిత = తెలియనట్టి, విఘ్న = విఘాతములుగల, ఈవఱకు రాముఁడు దనకార్యములకు విఘ్నముగలుగుటయను మాట యెఱుంగఁడనుట; నరవర=మనుష్యశ్రేష్ఠుఁడగు రామునియొక్క, అస్త్ర విభగ్న = అస్త్రములచేఁ దునిఁగిన, అంగమ్నాలు అగుచుఁ = అవయవములుగలవగుచు, తత్ ....సత్త్వంబుల్ ; తత్ = ఆ సముద్రముననుండు, ఉగ్ర = భయంకరములైన, కాండ = జలము, నందలి దృఢసత్త్వంబుల్ = దృఢములగు జలజంతువులు, [ఇటనుగ్రశబ్దము సత్త్వశబ్దమునకు విశేషణము:] రహిత.....నివహాతఁ ; రహిత = పోయిన, మహత్ =ఘనమైన, ఆగః = పాపములయొక్క, నివహాతఁ = సమూహములుగల వగుటచే, వెలయఁగఁ = ప్రకాశింపఁగా, నాకులగతిఁ = దేవతలగతిని, చెందెఁ = పొందినవి, మరణించెననుట.

తా. రామాస్త్రములచే భగ్నాంగములగు సముద్రముననుండు జంతువులు మరణించెను.

"కాండ." "కాండోస్త్రీ దండ బాణార్వ వర్గావసరవారిషు." అమరము.

భారత. అవి = ఆసేనలు, [ఇది కర్తృపదము.] దిత...అంగమ్నాలు అగుచుఁ ; దితవిఘ్న = ఖండితములగు విఘ్నములుగల, విఘాతరహితములనుట ; నర = అర్జునుని, వర = శ్రేష్ఠమైన, అస్త్ర విభగ్న = అస్త్రములచే భేదింపఁబడిన, అంగమ్నాలు అగుచుఁ = రథగజ తురగ పదాతిరూపములగు నంగములుగల వగుచు, రహిత......నివహాతఁ ; రహిత = విడువఁబడిన, మహత్ = మిక్కుటమగు, గోనివహాతఁ = పశుసమూహములుగల వౌట చేత, తత్ ......సత్త్వంబుల్ ; తత్ = ఆయర్జునుని, ఉగ్ర = క్రూరమైన, కాండ = బాణములయొక్క, దృఢసత్త్వంబుల్ = దృఢమయినపరాక్రమములు, వెలయఁగఁ = ప్రకాశింపఁగా, ఆకులగతిఁ చెందెఁ = వ్యాకులత్వముచెందెను;

అర్జునుని బాణములచేత భగ్నాంగములగుచు నా సేనలర్జునుఁడు గోవుల విడిపించుటచే నాకులములయ్యెను.

వ. తదనంతరంబ. ౬౭

సుగమము.

సీ. మఱియు నుద్ధతచేష్ట ◊ మాన కురుబలాబ్ధి
యసదృశాశ్చర్యపదాతిబహుల
హరివారణాధిక ◊ పరిపూర్ణ దిఙ్ముఖం
బగుచుఁ బైపయిఁ బేర్చు ◊ పొగరుఁ జూచి
యలుక హెచ్చ గురుభీష్మాహిమకర సంత
తులు మొదల్గాఁగడు ◊ దుర్దమగతిఁ
దనరారు వారి సత్త్వము లెల్లఁ బొలియఁ ద
దంతరాత్మ భృదవయవములు
తే. భేదిల నతండు దనదైన ◊ బెట్టిదంపు
టంపజడి పెంపుఁ జూపి యే ◊ పణఁచె నతని
తీవ్రతకు నోడి యంతనదీప్రభుండు
గళితధైర్యుండు నతిభయాకులుఁడు నగుచు. ౬౮

రామాయణ. మఱియున్, ఉద్ధతచేష్ట = గర్వముతోడి చేష్టను మానక = వదలక. ఉరుబల = గొప్పబలముగల, అబ్ధి = సముద్రుఁడును, అసదృశ......... దిఙ్ముఖంబు అగుచున్; అసదృశ = సాటిలేని, ఆశ్చర్య = అచ్చెరువునకు, పద = స్థానమైన, అతిబహు = మిక్కిలి తఱచైన, లహరి = కరుళ్లుగల, వారి = నీటియొక్క, రణ = మ్రోఁతచేత, అధిక = మిక్కుటముగా, పరిపూర్ణ = నిండిన, దిఙ్ముఖంబు అగుచున్ = దిక్కులముఖము గలదగుచు, కరళ్లతోడి నీటి మ్రోఁతదిగంతములవఱకు

వ్యాపించెనని భావము; పైపయిన్ పేర్చు = అప్పటకప్పటి కతిశయించు చుండు, పొగరు = గర్వము, చూచి, అలుక హెచ్చన్ = కోపమతిశయింపఁగా, సముద్రుని యీ గర్వముచూచి రామునకుఁ గోపముగల్గెననుట; ఇటనుండి యేపణఁచె' ననువఱకు రామునికోపకార్యము వివరింపఁబడుచున్నది. గురు.........సంతతులు; గురు = అధికమైన, భీష్మ = భయంకరమైన, అహి = సర్పములయొక్కయు, మకర = మొసళ్లయొక్కయు, సంతతులు=పంక్తి దైర్ఘ్యములు, సమూహములనుట; మొదల్ కాన్ = మొదలగునట్లు, కడుదుర్దమగతిన్ = మిక్కిలియణఁపరానివిధమున, తన రారు = ఒప్పుచుండు, వారిసత్త్వములుఎల్లన్ = జలచరజంతువులెల్లను, పోలియన్ = చచ్చునట్లుగా, తత్.........అవయవములు; తదంతర్గత = ఆ సముద్రములోనుండు, క్ష్మాభృత్ అవయవములు = మైనాకాదిశైలముల యొక్క యవయవములు, భేదిలన్ = భగ్నములగునట్లు అతండు = ఆ రాముఁడు, తనదైన ఔట్టిదంపుటంపజడిపెంపు = భయంకరమగు తన బాణవృష్టియొక్క యతిశయము, చూపి, ఏపుఅణఁచెన్ = గర్వమునణఁచెను. అంతన్, అతని = ఆ రాముని, తీవ్రతకున్ ఓడి = తీవ్రత్వమునకు వెనుదీసి, రామునితీవ్రతవలన భీతిలి యనిభావము; నదీ ప్రభుండు = సముద్రుఁడు, గళితధైర్యుండున్—జాఱిన ధైర్యముగలవాఁడును, ధైర్యహీనుఁడై యనుట; అతిభయాకులుఁడున్ = అత్యంతభయమువలన నాకులుఁడును, అగుచున్, కానిపించెనని ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

తా. సముద్రుఁడు నిజగర్వము మానక భయంకరా రావముచేఁ జెలంగుచుండ రాముఁడత్యంతము క్రుద్ధుఁడై సముద్రమునందలి జంతువులు నశించునట్లును, నందలిపర్వతములు భేదిలునట్లును బాణవర్షము గురియింపనా రాముని యాతీవ్రతకోర్వఁజాలక యబ్ధిరాజు ధైర్యహీనుఁ డునుభయాకులుఁడునగుచు; "లహరి" "ఈ కారాన్తస్త్రియాం. మహత్తరంగే" శబ్దార్థకల్పతరువు. ఇటలహరి వారణయని సాధ్యసమాసము. "వారణ"

"రణ" "రవేరణః." అమరము.

"ఖేదిలక్" ఇట లకారద్విత్వము రామికి ; "తత్రోభయోర్భవే దేకో లకార ఇతి కేచన." ఆధర్వణుఁడు.

"బెట్టిదంపుటంప" ఇటఁబుంపులు, టు గాగమమును వచ్చుటకు; "మోస్తువిభక్త్యేకవచనకేపుంపూ." అనియు, "సామానాధికరణ్యే పూదంతానాం టుగాగమోఽస్యాత్." అనియును నాంధ్రశబ్ద చింతామణి.

"రణాధిక పరిపూర్ణ" ఇట ముద్దరాజు రామన్న 'రణముయొక్క యాధిక్యముచేఁ బరిపూర్ణమైన యని యర్థముగావించెను గాని యధికశబ్దము నకు భావార్థముగా నర్థముగావించుటకంటె "నధికం యథాతథాపరిపూర్ణ" మ్మని యర్థముగావించుట యుక్తతరము.

భారత. మఱియుఁ, ఉద్ధత ....బలాబ్ధి; ఉద్ధతచేష్టమాన = ఉద్ధతమగులాగున వ్యాపించుచున్న, కురుబలాబ్ధి = కౌరవబలమనెడి సముద్రము, అసదృశ........దిఙ్ముఖంబు అగుచుఁ; అసదృశ = నిరుపమమగు, ఆశ్చర్య = ఆశ్చర్యకరమగు, పదాతి = కాల్బలముచేతను, బహులహరి = మిక్కుటమగు గుఱ్ఱములచేతను, వారణ = ఏనుగులచేతను, అధికపరిపూర్ణ = మిక్కిలినిండియున్న, దిఙ్ముఖంబుఅగుచుఁ = దిశలుముఖములుగలదగుచు, కురుబలములు దిఙ్ముఖములవఱకు వ్యాపించెననుట; పై పయిఁ = అంతకంతకును, పేర్చు = అతిశయించు, పొగరుచూచి = గర్వముంగాంచి, అలుకహెచ్చ = కోపమతిశయింపఁగా, గురు భీష్మ అహిమకరసంతతులు = ద్రోణుఁడు, భీష్ముఁడు, కర్ణుఁడును, మొదల్కాఁ = ఆదిగా, కడుఁ = మిక్కిలి, దుర్దమగతిఁ = దమింప శక్యముగానివిధమున, అని వార్యగతితో ననుట; తనరారు = ఒప్పుచుండు, వారిసత్త్వములు ఎల్లన్ = వారిబలమంతయును, పొలియఁ = నశించునట్లును, తత్........అవయవములు; తత్ అంతర్గత = ఆసేనలలోనుండిన, క్ష్మాభృత్ = రాజుల, అవయవ

ములు = అంగములు, ఛేదిలన్ = ఖండితములగునట్లు, అతండు = ఆయర్జునుఁడు, తనదైన, బెట్టిదంపు = భయంకరమైన, అంపజడిపెంపు = బాణవర్షాతిశయత్వము, చూపి, ఏపు అణఁచెన్ = వారిగర్వ మడంచెను, అంతన్ = పిమ్మట, అదీప్రభుండు = ప్రకాశింపని కాంతిగలవాఁడు, దుర్యోధనుఁడనుట; అతని తీవ్రతకున్ ఓడి=ఆయర్జునునితీవ్రత్వమున కోడి, అతిభయ ఆ కులుఁడు అగుచున్=మిక్కిలిభయముచే నాకులుఁడు నగుచు; ముందరిపద్యములో నన్వయము.

తా. కౌరవసేనలు మిక్కుటముగా గర్వింప నర్జునుఁడిది చూచి కోపముచెంది, ద్రోణ భీష్మ కర్ణాదులబల ముడుఁగునట్లు తన బాణవృష్టిచే నొచ్చులాగునను మఱియు నటఁగల పలు రాజులయవయవములు భిన్నములగులాగునను జేయ నాసుయోధనుఁడు ధైర్యహీనుఁడును భయాకులుఁడును నగుచు; "సంతతి" పంక్తి విస్తారమనుటకును సుతుఁడనుటకును; "సన్తతిః పంక్తివిస్తారే పారంపర్యసుతాన్వయే." నానార్థరత్నమాల.

ఆ. పురుషమూర్తితోడఁ ♣ బ్రోవైనదైన్యంబు
పోలెఁ గానుపించి ♣ భూవరుండ
నీక సాధ్య మొకటి ♣ లేకున్కి యారసి
బెట్టిదంపుగుండె ♣ బెదరఁ బాఱె. 69

రామాయణం. పురుషమూర్తితోడన్=పురుషాకృతితో, ప్రోవైన దైన్యంబుపోలెన్ = రాశిగానేర్పడిన దీనత్వమువలె, కానుపించి, (ఆ సముద్రుఁడు) కన్పడి, భూవరుండ = రాజశ్రేష్ఠుఁడా, రామాయనుట; నీకున్ అసాధ్యము =నీకు సాధ్యముగానిది, ఒకటిలేకున్కి = ఒక్కటియుం లేకుండుట, ఆరసి = విచారించి, బెట్టిదంపుగుండె = భయదమగునా గుండియ, బెదరఁ బాఱెన్ = భీతిలెను.

తా. మూర్తమగు దీనతవలెఁ బురుషరూపమున దోఁచు సముద్రుఁడు రాముని యెదుటఁ గన్పడి "ఓ రామ! నీకసాధ్యమగు నదేదియు లేకుండుట యెఱిఁగి నాగుండె భీతిల్లెను.

భారత. భూవరుండు = రాజు, దుర్యోధనుఁ డనుట, పురుష మూర్తితోడన్ బ్రోవైన దైన్యంబుపోలెన్ = పురుషాకారముగల్గిన రాశియగు దీనత్వమువలె, కానుపించి = కన్పడి, అనీకసాధ్యము=యుద్ధముచే సాధ్యమగునది, ఒకటిలేమినిక్కు = ఒక్కటియు లేకుండుట, ఆరసి = విచారించి, బెట్టిదంపుగుండె = భయదమగుగుండియ, బెదరఁ బారెన్ = బెదరసాఁగెను.

తా. దుర్యోధనుఁడు మూర్తమగు దీనతవోలెఁ దోఁచుచు యుద్ధసాధ్యమెద్దియు లేకుండుట తెలిసి భీతిలసాఁగెను.

వ. దానం జేసి. 70

సీ. ఇదె నీకు శరణు సొ ॥ చ్చెద శాంతుఁడవుగమ్ము
వెదక నీ కెవ్వరు ॥ నెదురు లేర
పార్థదర్పమున నీ ॥ పసగాన కిట్లిది
ర్చిన వారిదోషంబు ॥ గనియె ఫలము
నీకుఁ గావు మర్థింతు ॥ నే నోయఖండద
యానముద్రుండ నా ॥ యందుఁ గరుణ
నడవఁ గట్టిపగర ॥ నడఁగించితే నేమి
చెప్ప నమోఘవాం ॥ ఛితుఁడ నగుచు
ఆ. హరివి గాక నీవు ॥ నరమాత్రుఁడవెయని
యంత వినయభక్తు ॥ లతిశయిల్లఁ

పాదపద్మములకుఁ బ్రణతిఁ గావించిన
నమ్మహాత్ముఁ డతని నాదరించె. 71

అవతారిక. రామాయణార్థమున సముద్రవాక్యముగాను భారతార్థమున నుత్తరవాక్యముగానుం దెల్పంబడెను.

రామాయణ. ఓయఖండదయా = సంపూర్ణదయగల యోరామా, ఇదెనీకున్ శరణుచొచ్చెదన్ = ఇదె నీకు శరణాగతుఁడవగుదును. నిన్ను శరణుపొందెదననుట ; [ఇట ద్వితీయార్థమునషష్ఠి] శాంతుఁడవు కమ్ము = శాంతిపొందినవాఁడ వగుము, త్యక్తకోపుఁడవు గమ్మనుట ; వెదకన్ = పరిశీలింపఁగా, ఎవ్వరున్ నీకున్ ఎదురు లేరు = నీకెవ్వరుం బ్రతియగువారు లేరు, నిన్నెదిరింపఁ దగువారేరును లేరని భావము; అపార్థదర్పమునన్ = వ్యర్థగర్వముతో, నీ పస కానక = నీసారముదెలియక, ఇట్లు ఎదిర్చిన = ఇట్లెదిరించిన, వారిదోషంబు=ఉదకదోషము, ఫలముకనియెన్ = ఫలమునందెను, ఇఁకన్ కావుము = ఇంక రక్షింపుము, అర్థింతున్ = యాచింతును, నేన్ సముద్రుండన్ = నేను సముద్రుఁడను, నాయందున్ కరుణ నడవన్ = నాయందు దయవర్తిల్లఁగా, గట్టిపగఱన్ = క్రూరశత్రువులను, అడఁగించితేన్ = అణఁగించినయెడల, ఏమిచెప్పన్ = ఏమని చెప్పుదును, అమోఘవాంఛితుఁడన్ అగుదున్ = వ్యర్థముగాని యపేక్షగలవాఁడ నగుదును, సిద్ధసంకల్పుఁడ నగుదుననుట; నీవు హరివికాక నరమాత్రుఁడవే=నీవు సాక్షాన్నారాయణుఁడవుగాని మనుష్యమాత్రుఁడవా? అని = ఇట్లుచెప్పి, అంతన్ వినయభక్తులు = అడఁకువయు, భక్తియు, అతిశయిల్లన్ = అతిశయింపఁగా, పాదపద్మములకున్ = ఆ శ్రీరాముని పాదపద్మములకు. ప్రణుతి కావించినన్ = నమస్కరింపఁగా, అమ్మహాత్ముఁడు = ఆ శ్రీరాముఁడు, అతనిన్ = ఆ సముద్రుని, ఆదరించెన్ ;

తా. సముద్రుఁడు నేనిదెనిన్ను శరణుచొచ్చెదను, శాంతుఁడవు గమ్ము. నిన్నెదిరింపఁగలవా రెవరునులేరు. వ్యర్థగర్వమున నీప్రభావ మెఱుఁగఁజాలక నాయుదక మాచరించిన దోషమునకు ఫలము వెంటనే పొందెను. ఇంక నన్ను రక్షింపుము, నిను బ్రార్థించువాఁడను నేనే సముద్రుఁడను, నన్ను గరుణించి నా శత్రువుల నశింపఁజేసితివేని నేను సిద్ధసంకల్పుఁడ నగుదును, నీవు సాక్షాన్నారాయణుఁడవు కాని మనుష్యమాత్రుఁడవుగావు, అని వినయభక్తులతో నా శ్రీరాముని పాదముల నమస్కరింప నారాముఁడాతని నాదరించెను.

సముద్రుఁడు దనపైఁ బ్రయోగింపనుండు బాణము దన శాత్రవులపైఁ బ్రయోగించి వారిని నశింపఁజేయు మనినందులకు, "ఉత్తరేణావకాశోస్తి కశ్చిత్పుణ్యతమోమమ, ద్రుమకుల్య ఇతిఖ్యాతో లోకే ఖ్యాతో యథా భవాన్, ఉగ్రదర్శనకర్మాణో బహవస్తత్ర దస్యవః, ఆభీరప్రముఖాః పాపాఃపిబంతిసలిలంమమ, తైస్తు సంస్పర్శనం పాపైర్నసహే పాపకర్మభిః, అమోఘః క్రియతాంరామ తత్ర తేషుశరోత్తమః." రామాయణము, యుద్ధకాండము.

భారత. ఇదెనీకున్, శరణుచొచ్చెదన్ = ఇదిగోనీకు శరణుచొచ్చువాఁడను, శాంతుఁడవుకమ్ము = శాంతింబొందినవాఁడ వగుము, పార్థ = ఓయర్జునుఁడా, వెనకన్ = పరిశీలింపఁగా, నీకున్ ఎవ్వరున్ ఎదురులేర = నీకెవ్వరు నెదురులేరు, [లేరు + అ. ఇట నవధారణము నిన్నెదురించువారే లేరనుదానిని సూచించెడిని] దర్పమునన్ = గర్వముచే, నీ పసకానక = నీ సారమెఱుఁగక, ఇట్లు ఎదిర్చినవారి దోషంబు= ఇట్లు నిన్నెదిర్చిన యా కౌరవులదోషము, ఫలముకనియెన్ = తగినఫలము నందెను, ఓ యఖండ దయాసముద్రుండ = సంపూర్ణదయాపయోనిధి వగు నో యర్జునా, ఇఁకన్ కావుము = ఇంక వీరింజంపక రక్షింపుము, నేన్, అర్థింతున్ = ఇట్లోనర్ప నర్థించెదను, నాయందున్ కరుణ నడ

వర్ = నాయందుఁ గరుణ ప్రవర్తిల్లులాగున, పగఱన్ కట్టి అడఁగించి తేన్ = శత్రువులను బంధించి వారి బలమణఁచినయెడల, ఏమిచెప్పన్ = ఏమని చెప్పుదును, అమోఘవాంఛితుఁడన్ అగుదున్ = పూర్ణమనోరథుఁడ నగుదును, హరివి కాక నీవు నరమాత్రుఁడవె = సాక్షా దింద్రుఁడవుకాని మనుష్యమాత్రుఁడవా, [ఆత్మావై పుత్రనామాసియను నట్లింద్రపుత్రుఁడగుట చేతనే యీతని యందింద్రత్వ మారోపితమయ్యెను.] అని = ఉత్తరుఁడు ఇట్లుచెప్పి, అంతన్, వినయభక్తులు అతిశయిల్లన్ = ఆడఁకువభక్తియు నధికముకాఁగ, పాదపద్మములకున్ = అర్జునుని పాదపద్మములకు, ప్రణుతి కావించినన్ = నమస్కారముసేయఁగా, అమ్మహాత్ముఁడు = ఆమహాత్ముఁ డగు నర్జునుఁడు, అతనిన్ = ఆ యుత్తరుని, ఆదరించెన్.

తా. ఇదె నీకు శరణుచొచ్చెదను. శాంతక్రోధుఁడవగుము, ఇట నీ కెదురెవ్వరునులేరు, నీబలమెఱుంగక నిన్నెదిర్చినట్టి కౌరవులదోషమునకుఁ దగినఫలమబ్బెను. ఓ దయాసముద్రుఁడా! ఇఁకఁ గావుము, నిన్ను బ్రార్థించెదను. నాపైఁ గరుణించి పగరఁజంపక బంధింపుమంతయ చాలును, ఇదియే నాపూర్ణవాంఛితము. నీ వింద్రునంశమున జనించినవాఁడ వగుట సాక్షా దింద్రుఁడవేకాని సామాన్య మానవుఁడవుగావని యుత్తరుఁడాతని పాదముల పైఁబడి నమస్కరింప నయ్యర్జునుఁడు నాతని నాదరించెను.

"నడవఁగట్టి." రామాయణ పర్యాయమున "నడవన్ + గట్టి పగఱన్ అనియు; భారతార్థమున, నడవన్ + కట్టి" యని పదవిభాగము గావించుట రసవంతముగాని రెండు స్థలములందును నడవగట్టి యనుట బాగుగాదు.

ఇట రామాయణార్థమున గట్టిపగరనని సరళాదియగుటచే నడవనను స్థలము నిర్బంధుకము. భారతార్థమున, కట్టియని పరుషాదియగుటచే సరళాదేశమును నాదేశసరళమునకు మున్నున్న ద్రుతమునకు బిందుత్వముం గల్గుటచే సబిందు నిర్బింధు సమ్మేళనమయ్యెను.

ఇందులకుఁ బ్రమాణము. "శ్లేషేసబిందు నిర్బిందో్ర్లేశ్నేశనం క్వచిన్నతం." అథర్వణకారికావళి.

కథాద్వయ సంఘటనమునకై భారతార్థమున నుత్తరవాక్యములుగవి తెచ్చిపెట్టుకొనెను.

గీ. తదభిమతపద్ధతిని వారితరణలీల
పెంపుమీఱంగ దక్షిణాభి ముఖగమన
మాచరించె మున్నెట్లట్ల హరివితతిని
యంతయై నడపుచు నిజావ్యాహతేచ్ఛ. 72

రామాయణ. తత్ అభిమత పద్ధతిని = ఆ సముద్రుని యిష్టప్రకారము, సముద్రుఁడు సెప్పినట్లు సేతువుగట్టియని భావము; వారి తరణలీల= నీటినిదాఁటుట యందలి లీల, పెంపుమీఱంగన్ = పెంపొందునట్లు, మున్ను ఎట్లు అట్లు = పూర్వముంబోలె, నియంతయై = నియామకుఁడై, హరివితతిన్ = వానరసమూహమును, నడపుచున్, నిజ = తనయొక్క, అవ్యాహతేచ్ఛన్ = వ్యర్థముగానియపేక్షచే, దక్షిణాభిముఖగమనము = దక్షిణదిశాభిముఖగమనమును, ఆచరించెన్ = ఒనర్చెను.

తా. సముద్రుని యిష్టముచొప్పున సేతువుగట్టిమున్నుపోలె వానరసేనను నడపుచునవ్యాహతేచ్ఛతో దక్షిణాభిముఖుఁడై చనెను.

భారత, తదభిమతపద్ధతిన్ = ఆయుత్తరునభీష్టముచొప్పున, నివారితరణలీల = నివారింపఁబడిన యుద్ధలీల, పెంపుమీఱంగన్ = పెంపొందఁగా, ఉత్తరుఁడు తాను, మున్ను, ఎట్లు అట్ల = పూర్వమువలె, హరివితతిన్ = గుఱ్ఱములసమూహమును, యంతయైనడపుచున్ = సారథియై నడపుచు, నిజ అవ్యాహతేచ్ఛన్, దక్షిణాభిముఖ = దక్షిణదిశాభిముఖమైన, గమనము, ఆచరించెన్ = ఒనర్చెను.

తా. ఆ యుత్తరుని యిష్టానుసారము యుద్ధము నిలిచిపోఁగాఁ నాతఁడు సారథియై పూర్వమువలె గుఱ్ఱముల నడపుచు దక్షిణ దిశాభిముఖుఁడై చనెను.

సీ. సముచితసరణి నిశాటులమరవైరాటన
గరిమ నశ్లాఘ్యంబుగాఁ గొని కడు
నెఱిదలిర్పఁగ లంక నిర్ముక్తధీరత
నంద నభిద్యోతితాత్మసత్ప్ర
భావతఁ బరఁగుచు బాండురాజసుతు లా
తతకీర్తివిభవుండు దద్విభుండు
తీర్ణాతిక్రమసాహర్ణవుండు గవిని
వారిత రిపుదర్ప భారులైన
తే. వారి నాప్తులఁ గడు నంత గారవించెఁ
దత్పురీనాయకుఁడు నిజాస్థానమండ
పమున నలఘు ప్రగల్భవాక్ప్రకటితస్వ
భావవర్తనులై పేర్చు ప్రథితబలుల. 73

రామాయణ. సముచితసరణిన్ = యుక్తమార్గమున ఇట్లు, అమరవైర అటనగరిమన్ = రాక్షసుల సంచారాధిక్యమును, అశ్లాఘ్యంబుగాన్ కొని = అలక్ష్యముగా గ్రహించి, కడున్, నెఱి తలిర్పఁగన్ = మిక్కిలి పరాక్రమమొప్పుచుండఁగా, లంక = లంకాపట్టణము, నిర్ముక్తధీరతన్ అందన్ = తల్లడిలఁగా, [ఇట లంక తల్లడిలుట యన లక్షణచే లంకాపుర వాసులు తల్లడిల్లుట యని భావము.] అభిద్యోతిత = ప్రకాశించుచుండు, ఆత్మ = తనయొక్క, సత్ప్రభావతన్ = గొప్పప్రభావము గలుగుటచే, పరఁగుచున్ = ఒప్పుచు, పాండు.........విభవుండు; పాండు = తెల్ల

నైన, రాజ = చంద్రుఁడు, సుతుల = మంచిపోలికగాఁగల, ఆతత=విస్తార మైన, కీర్తివిభవుండు = యశోవైభవము గలవాఁడు, తద్విభుండు = ఆ శ్రీరాముఁడు, తీర్ణ........అర్ణవుండుగన్; తీర్ణ = దాటఁబడిన, అతి కృచ్ఛ = మిక్కిలికష్టయుక్తమైన, మహార్ణవుండుగన్ = సముద్రముగల వాఁడుగను, విని = ఆకర్ణించి, తత్పురీనాయకుండు = ఆ లంకాధిపతి. రావణుఁడనుట; అంతన్ నిజ ఆస్థానమండపమునన్ = తన కొలువుకూట మునన్, అలఘు........వర్తనులై; అలఘు=తగ్గనట్టి, ప్రగల్భవాక్ = ప్రౌఢవచనములచే, ప్రకటిత = ప్రసిద్ధపఱుపఁబడిన, స్వభావవర్తనులై = స్వభావముయొక్క యునికిగలవారై, పేర్చు, అతిశయించు, ప్రథితబ లులన్ = ప్రసిద్ధబలముగలవారిని, వారిత........వారిన్; వారిత = అడ్డగింపఁబడిన, రిపు = శత్రువులయొక్క, దర్ప = గర్వముచే, భాసుర లైనవారిన్ = ప్రకాశించువారిని, ఆప్తులన్ = హితులను, కడున్ = మిక్కిలి, గారవించెన్ = గౌరవించెను.

తా. అసురసంచారము సరకుసేయక మిక్కిలి పరాక్రమ మొప్పారఁగా, లంకావాసులు ధైర్యముగోలుపోవఁగా, స్వప్రభావ మతిశయించుచుండఁగా, తెల్లని చంద్రునిబోలిన కీర్తివైభవముగల రామచంద్రుఁడు సముద్రము దాఁటెనని విని రావణుఁడు శాత్రవగర్వనాశకులై, ప్రసిద్ధబలులనగు నాప్తుల నిజాస్థానమండపమునకురాఁ బనిచి వారినెంతయు గారవించెను. "నెఱి" పరాక్రమమనుటకు; " నెఱినుఱక వైరి వీరుల నెఱకులు తూఱంగ నేయు నృపపుంగవున్ " భారతము. ఉద్యోగపర్వము.

" కృచ్ఛ " కష్టమనుటకు " కృచ్ఛంసాంతపనాదౌచ కష్టే దుఃఖైనసోరపి, " నానార్థరత్నమాల " కృచ్ఛమహార్ణవ ; " ఇట యుక్తశబ్దము లోపించియుండుటచే లుప్తమధ్యమపదమగు కర్మధారయము.

" నాయక " " నయతి వినియుఙ్క్తే సేవకానితినాయకః " గురుబాలప్రబోధిక.

భారత. పాండురాజ సుతులు=పాండవులు, సముచితసరణిన్ = ఉచితమగువిధమున, ఇట్లు = ఈలాగున, అమరన్ = ఒప్పఁగా, వైరాట నగరీ = విరాటరాజునకు సంబంధించిన నగరము, మనః శ్లాఘ్యంబుగాన్ కొని = మానసమునస్తుతింపఁ దగినదిగా గ్రహించి, విరటుపురమునందుడు వాసమునకను కూలమని మానసమునఁ దలంచి యనిభావము; కడున్ నెఱి తలిర్పన్ = మిక్కిలి క్రమమొప్పఁగా, పాండవులు నిజసంకేతానుసారము గానుండఁగానని భావము; కలంక.........ధీరతన్ = కలంక = కలఁత వలన, నిర్ముక్త = విడువఁ బడిన, ధీరతన్ = ధైర్యముచే, తమ్మునొరులు దెలిసికొందురేమో యనుభీతివీడుటచే ధైర్యవంతులైయని భావము; అందున్ = ఆపట్టణమున, అభిద్యోతిత = ప్రకాశించుచుండు, ఆత్మ ప్రభావున్ = తమప్రభావముగల్గుటచే, పరఁగుచున్ = ఒప్పుచు, ఆతతకీర్తి విభవుండు = విస్తారమైన యశోవిభవముగల, తద్విభుండు = ఆపట్టణపు రాజగు విరాటుఁడు, తీర్ణ......అర్ణవుండుకన్; తీర్ణ=దాఁటిన, అతికృచ్ఛ= మిక్కిలికష్టమనెడి, మహార్ణవుండుకన్ = గొప్పసముద్రముగలవాఁడగుట, కౌరవుల దాడియను నాపద దాఁటునట్లనుట ; తత్పురీనాయకుఁడు = విరటుఁడు, వినివారిత......వారిన్; వినివారిత = నివారింపంబడిన, రిపు = శత్రువులగు కౌరవుల యొక్క, దర్ప = గర్వముచే, భాసురులైన వారిన్ = ప్రకాశించువారిని, ఆప్తులన్ = హితులగువారిని, అలఘు... వర్తనులై ; అలఘు = తగ్గని, ప్రగల్భవాక్ = ప్రౌఢవచనములచే, ప్రకటిత = ప్రకటింపఁబడిన, స్వభావవర్తనులై, పేర్చు, ప్రథితబలులన్ = ప్రసిద్ధబలులగు పాండవులను, అంతన్ = వారు పాండవులగుట దెలిసిన పిమ్మట, నిజాస్థాన మండపమునన్ = తనకొలువుకూటమున, కడున్ = మిక్కిలి, గారవించెను = గౌరవించెను.

తా. పాండవులు విరాటనగరావాసము మానసమున యుక్తమని తలంచి స్వసంకేతిత రీతినుండుచు నిర్ముక్తశంకులై ధైర్యమునంది యట

నిజప్రభావము ప్రకాశింప వసించుచుండ యశోవంతుఁడగు విరటుఁడు కౌరవులతోడి దాడియనునాపదదాఁటునట్లు దుర్యోధనాదుల గర్వభంగముగావింపఁగా నా విరాటుఁడు ప్రగల్భవచనములచేఁ బ్రకటితమగు స్వభావవర్తనములు గల యాప్తులగు నా పాండవుల వారివాస్తవరూపము లెఱిఁగినంతనే తనయాస్థానమున నెంతయు గారవించెను.

"నెఱి" క్రమమనుటకు; "నెఱిదప్పంబడి వెల్లుగ, నొఱలెడి నరవాజికరులకా" భారతము. ద్రోణపర్వము.

"మనశ్లాఘ్య. " శ్లేషార్థసంఘటనమునకై భారతార్థమున విసర్గలోపమైనమ "శర్పరేవి సర్జనీయః" అను సూత్రముచొప్పున సాధువే యగుచుండ నిది యెఱుఁగక కొందఱిట విసర్గలోపముగల్గు నట్లెట్టి యర్థమనుచితమని భావించి 'మనశ్శ్లాఘ్య' యని యభిప్రాయపడెదరుగాని యది రసవంతముగాదు.

వ. ఇట్లు వివిధసంభావనాసంతోషితస్వాంతులంగావించి వారికిఁ దనకు నక్కాలంబున. 74

సుగమము.

క. సమరాగమనస్ఫూర్తికి
నమరు వచోగతుల నరవరాత్మజుని ప్రసం
గమయి తనకన్యనయ యు
త్తి మహితనయ నొసంగ ననుమతి దలిర్పంగాన్. 75

రామాయణ. సమర........స్ఫూర్తికిన్; సమర = యుద్ధము యొక్క, ఆగమనస్ఫూర్తికిన్; కలుగుటయొక్క, అమర = ఒప్పునట్టి, వచోగతులన్ = మాటలవిధమున, నరవరాత్మజుని రామునిగుఱించి, ప్రసంగమయి, ప్రస్తావమయి, యుద్ధసందర్భము ప్రస్తావమురాఁగ రామునిపేరు

ప్రసక్తమయ్యెనని భావము; తనకుఁ = రావణునకు, అన్యనయయుక్తిఁ = నీతికంటె నన్యమగుయుక్తిచే, అనీతిగలయుక్తిచేననుట; మహితనయఁ = నీతను, ఒసంగఁ = ఈయను, అను, మతి = బుద్ధి, తలిర్పంగాఁ = ఒప్పఁగా, నీతనీయరాదని తనకుఁ దోపఁగాననుట; ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

తా. యుద్ధసంపర్భము ప్రస్తాపమునకు రాఁగ రామునిమాట ప్రసక్తమయ్యెను. అప్పుడు రావణునకు నీత నొసఁగుట కిష్టములేకుండఁగా;

భారత. సమ.........స్స్ఫూర్తికిఁ; సమ = సమానమైన, రాగ = అనురాగముగల, మనస్స్ఫూర్తికిఁ చిత్తసంతుష్టికి, అమరు=యుక్తమగు, వచోగతులఁ; నర.........ప్రసంగము యి; నర=అర్జునుని, వరాత్మజుని = శ్రేష్ఠుఁడగుకుమారునియొక్క అభిమన్యునియొక్క యనుట; ప్రసంగమయి= ప్రసక్తికలిగి, మహితనయఁ = నుతింపఁబడిన నీతిగలదానిని, తన కన్యఁ = విరటునికూఁతురగు నుత్తరను, అయయుక్తిఁ = భాగ్యసంగతిచే, ఒసంగఁ అనుమతి తలిర్పఁగాఁ = ఇచ్చుటకు నంగీకారము గలుగఁగా; ముందరిపద్యముతో నన్వయము.

తా. సమానానురాగముగల చిత్తసంతుష్టి కొప్పగువాగ్ధోరణిని నభిమన్యుని ప్రసక్తి కలుగఁగా విరటుఁడు వానికిఁ దనకూఁతునీయ సమ్మతింపఁగా;

క. తనదు హితకార్యపథ వ
ర్తనులగువారుఁ దనకోర్కె తమిగని యింపుల్
దనరార సుభద్రానం
దన వరణోత్సవము నడపఁ దగునని పలుకన్. 76

రామాయణ. తనదు = తనయొక్క, హితకార్య పథవర్తనులగు వారుఁ = హితకార్యములయొక్కమార్గమున వర్తించువారును, తన

కోర్కి తమిఁ గని = రావణుని కోర్కియొక్క త్వరంగాంచి, ఇంపుల్ తనరారఁ = సంతుష్టితనరఁగా, సుభద్ర......ఉత్సవము; సుభద్ర = లెస్సైనశుభముగల, ఆనంద = సంతోషముగల, నవ = నూతనమైన, రణోత్సవము = యుద్ధమనెడియుత్సవము, నడపందగుఁ అనిపలుకఁ = నడపవచ్చునని పలుకఁగా ;

తా. రావణుని యిష్టముచొప్పుననడచుకొను వారుకొందఱు కాని యిష్టము దెలిసి యుద్ధముజరుపఁదగినదని యనుమతింపఁగా

భారత. ఆర్యపథవర్తనులు = సన్మార్గమునం జరించెడివారు, అగు, వారుఁ = ఆ ధర్మజాదులు, తనకోర్కి తమిఁ, కని, ఇంపుల్, తన రారఁ, తన దుహితకుఁ = తనకూఁతురగు నుత్తరకు, సుభద్రానందన = సుభద్రయొక్క కొడుకగు నభిమన్యునియొక్క, వరణోత్సవము=వివాహము నడుపఁదగుఁ అని పలుకఁ = జరుపఁదగునని చెప్పఁగా.

తా. పాండవులు దన యిష్టముదెలిసి సంతోషమొదవున ట్లభిమన్యునకుత్తరనిచ్చి వివాహము గావింపనగునని పలుకగా.

తే. తద్విధానంబునకు దృఢోత్సాహుఁడయ్యెఁ
దనయ కల్యాణవిధి ప్రయత్నమునఁ జేసి
రయముతో వారునాత్మీయ మయిన మిత్ర
బంధు పరివారతతిఁ గూర్చి ప్రౌఢిమెఱయ. 77

రామాయణ. వారును, రయముతోఁ = వేగముతో, ఆత్మీయ = తమవాండ్రగు, మిత్ర = హితులయొక్కయు, బంధు = బంధువులయొక్కయు, పరివారతతిఁ = సమూహమును, కూర్చి = చేర్చి, ప్రౌఢిమెఱయఁ = ప్రౌఢత్వమతిశయింపఁగా, తన = రావణుని, అకల్యాణవిధి = అదృష్టహానియొక్క, ప్రయత్నమునంజేసి, యత్నమున, తద్విధానంబునకుఁ =

ఆ యుద్ధవిధానమునకు, దృఢోత్సాహుఁడు = దృఢమగు నుత్సాహము గలవాఁడు, అయ్యెన్, తత్పురీనాయకుండని క్రిందటిపద్యమునఁ గర్తగలదు.

తా. ఆప్తవర్గమువారు తమ మిత్ర బంధు పరివారమునుగూర్చి సన్నద్ధులు కాఁగ రావణుఁడు దన యదృష్టహానిచే యుద్ధమున నుత్సాహయుక్తుఁ డయ్యెను.

భారత. (తత్పురీ నాయకుండు = విరటుఁడు), తద్విధానంబునకున్ = ఆ వివాహ విధానమునకు, దృఢోత్సాహుఁడు అయ్యెన్ = నిశ్చితోత్సాహుఁ డయ్యెను, వారును = ఆ పాండవులును, ఆత్మీయమయిన, మిత్ర, బంధు, పరివార, తతిన్, కూర్చి = చేర్చికొని, ప్రౌఢి, మెఱయన్ = ప్రకాశింపఁగా, తనయకల్యాణవిధి = కుమారుఁడగు నభిమన్యుని వివాహవిధిని, అయముతోన్ = శుభావహవిధితో, ప్రయత్నమునన్ = పూనికతో, చేసిరి.

తా. విరటుఁడు తానభిమన్యున కుత్తర నీయ నిశ్చయించెను. పాండవులును మిత్ర బాంధవాదులం గూర్చికొని తనకుమారుని వివాహవిధానమును బూనికతో నొనర్చిరి.

"అయముతోన్." "అయశ్శుభావహోవిధిః." అమరము.

వ. అంతఁ బ్రతిపక్షవిజయంబునకు నుచితసమయం బగుట
భావించి. 78

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అంతన్, [ప్రతిపక్ష విజయంబునకున్ = (రామా) రావణాదుల జయించుటకు, (భారత) దుర్యోధనాదుల జయించుటకు,] ఉచితసమయంబు = తగినసమయము, అగుటన్, భావించి;

తా. సులభము.

క. అతులిత తేజుఁడు వైవ
స్వతసంతతి రాజవరుఁడు ♦ చతుర నయ సమా
హృత ఘనతర హరికుంజర
శతాంగవిస్ఫూర్తిశోభి ♦ సైన్యముతోడన్. 79

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అతులితతేజుఁడు=నిరుపమాన తేజముగలవాఁడు, [వైవస్వతసంతతి రాజవరుఁడు=(రామా)సూర్యవంశ సంభూతుఁడగు రాజశ్రేష్ఠుఁడైన రాముఁడు, (భారత) ధర్మతనయుఁడగు రాజశ్రేష్ఠుఁడైన యుధిష్ఠిరుఁడు;] చతుర = సమర్థమైన, నయసమాహృత = నీతిచేఁ గూర్పఁబడిన, ఘనతర = మిక్కిలి గొప్పవైన, [హరికుంజర శతాంగ విస్ఫూర్తిన్ = (రామా) వానరశ్రేష్ఠులయొక్క యనేక శరీర స్ఫూర్తిచేత, (భారత) హరి = గుఱ్ఱములయొక్కయు, కుంజర = ఏనుఁగులయొక్కయు, శతాంగ = రథములయొక్కయు, విస్ఫూర్తిన్ = స్ఫూర్తిచే,] శోభి = ప్రకాశించుచున్న, సైన్యముతోడన్ = సేనతో; విడియించెనని ముందరి పద్యముతో నన్వయము.

తాత్పర్యము సుగమము.

"వైవ, స్వతసంతతి రాజవరుఁడు చతురనయ." ఇట సకారమునకుఁ జకారముతో యతిచెల్లుటచే నిదియితరేతరవర్గజవళి. "ఇతరేతరవర్గజవళి, తతికిఁజవర్గువును శషస దగు నొకగమిమై, కృతులకు నయ హాలునేక,స్థితినొకవంగళము న ణలుఁ జెలఁగు నొకటియై." కావ్యాలంకారచూడామణి.

క. నడచి యుపప్లావ్యపురం
బు డగ్గఱి వనప్రదేశ ♦ ముల బలచయముల్
విడియించి తనప్రతాపము
కడునఖిల దిగంచలములఁ ♦ గ్రమ్మఁగొనంగన్. 80

రామాయణ భారతార్థములు సమము. నడచి, [ఉపప్లావ్య = (రామా)పీడింపఁదగిన, (భారత) ఉపప్లావ్యమను పేరుగల,] పురంబు=పట్టణమును, దగ్గతి = సమీపించి, వనప్రదేశములన్ = ఆప్రాంతమునఁ గల యటవీప్రదేశములయందు, బలచయముల్ విడియించి = సేనాసమూహమును దింపి, [తనప్రతాపము = (రామా) రామునిప్రతాపము, (భారత) ధర్మజునిప్రతాపము,] అఖిల దిగంచలములన్ = సకల దిగంతముల, గ్రమ్ముకొనంగన్ = వ్యాపింపఁగా ; ముందరిక్రియతో నన్వయము.

తాత్పర్యము సుగమము.

"పురం, బుడగ్గతి వనప్రదేశముల;" ఇట ముబిభక్తికయతి. "పుంనపుంసక తత్సమంబుల కడపలఁ, డత్సమాంధ్ర దేశ్యశబ్దముల తుదలఁ, గదిసిన మకారశృంగముల్ కావ్యములను, బొసఁగు ముబిభక్తి యతులనఁ బుపు బుధులకు." అప్పకవీయము.

వ. అమ్మహానుభావుం డప్పుడు. 81

సుగమము.

క. నీతిమెయిఁ దనకు భూమి జ
నాతతపరివాదభర నిరాతంకాత్ముం
డై తిరుగవిడువ కాజికిఁ
గౌతూహలియగు విపక్షు గర్వమువినియెన్. 82

రామాయణ. ఆతత...ఆత్ముండై ; ఆతత = విస్తారమైన, పరివాదభర = నిందాతిశయమున, నిరాతంక = భయవిహీనమైన, ఆత్ముండై = ఆత్మగలవాఁడై, (రావణుఁడు నిందవలని భీతిలేనివాఁడయి యనిభావము;) **తనకున్** = రామునకు, నీతిమెయిన్ = న్యాయమార్గమున, భూమిజన్ = సీతను, తిరుగన్ విడువక, ఆజికిన్ = యుద్ధమునకు, **కౌతూహలియగు**=

కుతూహలము గలవాఁడగు, విపక్షు = శత్రువుయొక్క, రావణునియొక్క యనుట ; గర్వము, వినియెన్ ;

తా. శ్రీరాముఁడు, నిందకు జంకనివాఁడై రావణుఁడు తనకు సీత నర్పింపక యుద్ధోత్సాహము గల్గి గర్వించియున్న వాఁడని వినెను.

భారత. జన......ఆత్మునండై ; జన = జనులవలని, ఆతత = విస్తారమైన, పరివాదభర = నిందాతిశయమున, నిరాతంక = భయరహితమైన, ఆత్మునండై = ఆత్మగలవాఁడై, దుర్యోధనుఁడు నిందవలన భయములేని వాఁడయి యని భావము; తనకున్ = ధర్మజునకు, భూమిన్ నీతిమెయిన్, తిరుగన్, విడువక = వీడక, అరణ్యవాసాజ్ఞాతవాసములు జరిపిన యనంతరమునఁ బాండవుల భాగము మరల వారికీక యనిభావము ; ఆజికిన్, కౌతూహలియగు, విపక్షు = శత్రువుయొక్క, దుర్యోధనునియొక్క గర్వమున్, వినియెన్ ; అమ్మహానుభావుండనుకర్త యుభయార్థములందధ్యాహార్యము ;

తా. దుర్యోధనుఁడు జనాపవాదము సరకుసేయక తనకు మరల రాజ్యభాగమీక యుద్ధోత్సాహము గల్గి గర్వించియున్నవాఁడని ధర్మజుఁడు వినెను.

"కౌతూహలి." ఇట మతుబర్థకమున నిని ప్రత్యయము వికల్పముగా వచ్చెను. కౌతూహలవంతుఁడని మతుబర్థకమున రావచ్చును.

మతుబర్థములు వచ్చుస్థలములు ; "భూమనిందా ప్రశంసాసు, నిత్యయోగేతిశాయనే, సంసర్గేస్తి వివక్షాయాం, భవన్తి మతుబాదయః." సిద్ధాంత కౌముది.

చ. సదయతఁజేసి హింసలకుఁగ్రజాలకయింకను మంచిమాటఁదే
ర్చెదనని రాయబార మనిశంచెం దగ సంధివిధానచింత నం
గదు రుచిరాభివర్ణ్యశమ సౌరవ కీర్తిజగంబునిండఁ గో
విదనుతనీతిదక్షు హరిశవీరవరేణ్యు వచోవిచక్షణున్. 83

అవతారిక. కృష్ణాంగదుల రాయబారము కవి యొక్కటిగా సంఘటించుచున్నాఁడు.

రామాయణ. సదయతఁ జేసి = దయాయుక్తుఁడగుటచే, హింసలకుఁ జాలక = హింసాకార్యములకోడి, ఇంకను మంచిమాటలఁ దేర్చెదను అని = యింక మీఁదను సామవాక్యమున శత్రుచిత్తమును దేర్చువాఁడనని, తగఁ, సంధివిధానచింతఁ = సంధి యొనర్చుటలోని చింతచే, రుచిర......కీర్తి; రుచిర = ఒప్పిదమగు, అభివర్ణ్య = వర్ణింపఁదగిన, శమ = ఓర్పువలన, గౌరవ = గొప్పదనముగల, కీర్తి = (రాముని) కీర్తి, జగంబునిండఁ = లోకమునిండునట్లుగా, కోవిద......దక్షుఁ, కోవిద= పండితులచే, నుత = స్తుతింపఁబడిన. నీతిదక్షుఁ = నీతియందు సమర్థుఁడగు వానిని, వారివీరవరేణ్యుఁ = వానర వీరులలో శ్రేష్ఠుఁడగు వానిని, వచోవిచక్షణుఁ = పలుకుటయందు నేర్పరి యగు వానిని, అంగదుఁ = అంగదుని, రాయబారము అనిచెఁ = రాయబారమంపెను ;

తా. రాముఁడు దయాళుఁడగుటచే హింసలకోడి సంధి యొనర్ప నిచ్చగలవాఁడయి తన కీర్తి లోకమున నిండునట్లు, నీతి దక్షుఁడగు వానిని, వానరశ్రేష్ఠుఁడగు వానిని. మాటలయందు నేర్పరి యగు వానిని, అంగదుని, నా రావణునొద్దకు రాయబారిగా నంపెను.

భారత. సదయతఁ జేసి, హింసలకుఁ, చాలక, ఇంకను, మంచిమాటలఁ = సామ వాక్యములచే, తీర్చెదఁ, అని, తగఁ, సంధి విధానచింతనఁ = సంధి విధానము నందలి చింతచే, కదురు = పొందెడి, చిర......కీర్తి = చిర = బాలకాలము, అభివర్ణ్య = వర్ణింపఁదగిన, శమగౌరవ = ఓర్పువలని గొప్పదనము, జగంబు, నిండఁ, కోవిదనుత నీతిదక్షుఁ = పండితులచేఁ బొగడఁబడిన నీతియందు సమర్థుఁడగు వానిని

వీరవరేణ్యుఁ = వీరశ్రేష్ఠుని, వచోవిచక్షణుఁ, హరిఁ =కృష్ణుని,
బారము, అనిచెఁ = పంపెను;

తా. ధర్మరాజుఁడు దయావంతుఁడగుటచే హింసలకోడి,
జరుప దలంచిన వాఁడై, తన కీర్తి లోకమున నిండునట్లు నీతి దక్షుఁ
వానిని. మాట నేర్పరియగువానిని, శ్రీ కృష్ణుని, రాయబారిగా నం
"కోవిదనుత నీతి దక్షుఁ." "విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞ స్సంతు
కోవిదో బుధః" అమరము.

తే. అతఁడు నుచితగతి భ్రాజిష్ణుఁడై చని ప్రభు
చరితదుర్ణయవ్యథమాన కరిపురజను
లనిశమును గుందువారంతఁ దనదురాక
కార్యమెంచి యానీతిక కరముమెచ్చ.

రామాయణ. అతఁడును = ఆ యంగదుఁడును, భ్రాజిష్ణుఁడై = ప్ర
కాశించువాఁడై, ఉచితగతిఁ చని=తగిన రీతిని వెడలి, ప్రభు......వ్యథ
ప్రభు = తమ ప్రభువగు రావణునిచే, చరిత=నడచుకొనఁబడిన, దుర్ణయ
అనీతివలని, వ్యథఁ = దుఃఖమును, మానక = విడువక, అరిపుర జనుల
శత్రుపురమునందలి జనులు, లంకా జను లనుట ; అనిశమును = ఎల్ల
డును, కుందువారు = చింతిలువారు, అంతఁ, తనదు = అంగదుని, రాక
వచ్చుట యొక్క, కార్యము, ఎంచి = తలఁచి, ఆ నీతిక=ఆ సంధి నీతి
కరము = మిక్కిలి, మెచ్చఁ; పై పద్యముతో నన్వయము;

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. అతఁడును = ఆ కృష్ణుఁడును, భ్రాజిష్ణుఁడై, ఉచితగతిఁ
చని = వెడలి, ప్రభు............జనులు; ప్రభు = తమ ప్రభువగు దురో
ధనునిచే, చరిత = ఆచరింపఁబడిన, దుర్ణయవ్యథమాన = అవి నీతి
దుఃఖించుచున్న, కరిపురజనులు=హస్తినయందలి జనులు, అనిశమున

కుందువారు, అంతన్, తనను రాక = కృష్ణునివచ్చుట వలని, కార్యమున్, ఎంచి = తలఁచి, ఆ నీతిక, కరము = మిక్కిలి, మెచ్చన్;

తాత్పర్యము సుగమము.

ఉ. సాధు కృతప్రవేశుఁడయి సాహసవత్తరచిత్త శత్రు దు
ర్యోధనునింద్రజిద్గురు మహోజ్జ్వలవైభవగర్వితు న్బలో
త్సేద సముద్ధతుం దగువిధిం గృతదర్శనుఁడైనవాని మా
నాధికుఁజూచి యిట్లను మహాసభలోజనులందఱు న్వినన్.

రామాయణ. సాధు = చక్కఁగా, కృత ప్రవేశుఁడయి = చేయఁబడిన ప్రవేశముగలవాఁడయి, సాహస......దుర్యోధనున్; సాహసవత్తర = మిక్కిలి తెగువతోఁ గూడిన, చిత్త =మనస్సుగల, శత్రుదుర్యోధనున్ =శత్రువులకుఁ బోర శక్యముగానివానిని, ఇంద్రజిద్గురున్ =ఇంద్రజిత్తుని తండ్రియగువానిని, మహోజ్జ్వల వైభవ గర్వితున్ = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న వైభవముచే గర్వించిన వానిని, బలోత్సేద సముద్ధతున్ = బలౌన్నత్యముచే మిక్కిలి యుద్ధతుఁడగు వానిని, తగువిధిన్ = తత్కాలోచిత విధిని, కృతదర్శనుఁడైన వానిన్ =చూచిన వానిని, దురదృష్టముం గాంచిన వాని ననుట; మానాధికున్ = మితిమీఱిన వానిని, (రావణుని) చూచి, మహాసభలో జనుల్ = ఆ గొప్ప యోలగములో జనులు, అందఱున్, వినన్, ఇట్లనున్ = ఇట్లనును.

తా. రావణసభలో నంగదుఁడు ప్రవేశించి యతి సాహసవంతుఁడై శాత్రవాజేయుఁడై యతి విభవ గర్వితుఁడై సేనాధిక్యమున నుద్ధతుఁడై యుండు రావణు నంగదుఁడు చూచి యాసభలోనివారెల్లరు విన నిట్లనెను.

భారత. సాధు = సత్పురుషులచే, కృతప్రవేశుఁడయి = చేయఁబడిన ప్రవేశము గలవాఁడయి, సాహసవత్తర = మిక్కిలియుద్ధతము లైన, చిత్తశత్రున్ = అంతశ్శత్రువులు గలవానిని, ఇంద్రజిత్...గర్వి

తుఁ ; ఇంద్రజిత్ = ఇంద్రునిజయించునట్టి, గురు = గొప్పదగు, మహః = ఉత్సవముచే, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించు, వైభవ = విభవముచే, గర్వితుఁ = గర్వించినవానిని, బలోత్సేద సముద్ధతుఁ, తగువిధిఁ = తగులాగున, కృతదర్శనుఁ = చేయఁబడిన నిజదర్శనము గలవానిని, మానాధికుఁ, దుర్యోధనుఁ = దుర్యోధనుని, చూచి, మహాసభలో జనల్, అందఱుఁ, వినఁ = ఆలకించునట్లు, ఇట్లనుఁ.

తా. ఆకృష్ణుఁడు సాధువులమూలమున రాజసభామందిరప్రవేశముగలవాఁడై మిక్కిలి యుద్ధతములైన యంతశ్శత్రువులఁగలవానిని నింద్రుని జయింపఁజాలునట్టి గొప్పవైభవము వలని గర్వితుని దుర్యోధనుంగాంచి సభలోనివారెల్ల విన నిట్లనియెను.

"బలోత్సేధ." "ఉత్సేధశ్చోచ్ఛ్రయశ్చ సః." అమరము. "మానాధికుఁ జూచి యిట్లను మహాసభలో" ఇటసరసపళి, "హయలత్వమునకు శషసలు, నయవర్తన చ ఛ జ ఝలకు నలిమధ్యమవ, ర్గయుతాను నాసికముని, శ్చయముగ ద్రుతమునకుఁ జెల్లు సరసపళులఁగ." అప్పకవీయము.

తే. క్షాంతి జయశోభి రాముఁ డనంతబలుఁడు
ధర్మనూతి యిప్పుడును నీదౌష్ట్యమాత్మ
నెన్నక నయోక్తినినుఁ దేర్ప నన్నుఁబనిచె
వినుము నామాట దుర్మదావేశముడిగి. 86

రామాయణ. క్షాంతిఁ = ఓర్పువలన, జయ = జయమువలన, శోభి = ప్రకాశించు, రాముఁడు = రామచంద్రుఁడు, అనంతబలుఁడు = మిక్కిలి బలముగలవాఁడు, ధర్మనూతి = ధర్మమున కాకరమగువాఁడు, ఇప్పుడును = ఈ సమయమునందును, క్షమించుటకు శక్యముగానంతటి యపరాధమొనర్చిన యీ సమయమునను ననుట ; నీదౌష్ట్యము = నీ దుష్టత్వము, రావణాచరితపాప మత్యుత్కటమగుటచే దానిం

జేర్కొనుటయుఁ గవికిష్టపడకయే యంగదునిచే దౌష్ట్యమని మాత్రము చెప్పించెను ; ఆత్మన్ = తనలో, ఎన్నక = తలంపక, రాముఁడు నీదౌష్ట్యము తలంపకయనుట ; నయోక్తిన్ = నీతిపూర్వకోక్తితో, నినున్, తేర్పన్ = కలుషహీనునిగా నొనర్ప, నన్నున్, పనిచెన్ = పంపెను' దుర్మదావేశము = చెడుమదమువలని యావేశము, ఉడిగి = వీడి, నామాట వినుము ;

తా. రాముఁడు తానోర్పుగలవాఁడగుటచే దౌష్ట్యమును దలపక యిట్టి సందర్భమునను సామవాక్యముల నిను దేర్పఁదలఁచి నన్ను బంపెను. నీ యీ దుర్మదావేశము వీడి నామాటవినుము.

భారత. క్షాంతిజ = ఓర్పువలన జనించిన, యశః = కీర్తిచే, అభిరాముఁడు = ప్రకాశించువాఁడు, అనంతబలుఁడు, ధర్మసూతి = ధర్మజుఁడు, ఇప్పుడును = ఈ సమయమునను, అరణ్య వాసాజ్ఞాతవాసముల యనంతరమున, పాండవుల భాగము వారికీయవలసియుండ నన్యాయమాచరించిన యట్టిసమయమునను ననుట ; నీదౌష్ట్యము = నీ దుష్టత్వము' ఆత్మన్, ఎన్నక, నయోక్తిన్, నినున్, తేర్పన్=తేర్చుటకై, నన్నున్, పనిచెన్ = పంపెను, దుర్మదావేశము, ఉడిగి, నామాట, వినుము = ఆలకింపుము ;

తా. శాంతముగల ధర్మజుఁడు నీయపరాధమును గణింపక యిప్పుడును మంచిమాటలచే నిను దేర్పదలఁచి నను బంపెను. కావున గర్వముడిగి నామాటవినుము.

చ. నియతముగాఁగ నీవిపుడు శ్రీ నిన్నును నీవిభవంబు నీమహా
న్వయమును గాచికోవలసిశ్రీనన్నగుడన్ విడు మట్లువిక్రమ
క్రియమెయి మాయచే నపహాశ్రీరించిన భూమిజనాదరార్హని
శ్చయుఁడగు నన్న రేశ్వరునిశ్రీశాసనమిట్టిదనీకుఁ జెప్పితిన్. 87

రామాయణ. నియతముగాఁగన్ = నిర్ణయముతోడ, నీవు, ఇది రావణుని సంబుద్ధి ; ఇపుడు, నిన్నును, నీవిభవంబును = నీయైశ్వర్యమును, నీమహాన్వయమును = నీవంశమును, కాచికోవలసినన్ = రక్షించుకొనవలసినయెడల, అట్లు, అవిక్రమక్రియమెయిన్=పరాక్రమహైన్యముతో, మాయచేన్ అపహరించిన, భూమిజన్ = సీతను, మగుడన్ విడుము = మరల వదలుము, ఆదరార్హానిశ్చయుఁడగు = ఆదరమునకుం దగిన నిశ్చయముగల, అన్నరేశ్వరుని శాసనము = ఆ రాముసాజ్ఞ, ఇట్టిది = ఈలాటిదే, నీకున్, చెప్పితిన్ ;

తా. ఓరావణా, నిన్ను, నీయైశ్వర్యమును, నీవంశమును రక్షించుకొనవలసిన యెడల రామునకు మరల సీతనిమ్ము, ఇది రామునాజ్ఞ. నీకు వివరించి చెప్పితిని ;

భారత. నియతముగాఁగన్, నీవు, ఇది (రావణునకు సంబుద్ధి) ఇప్పుడు, నిన్నును, నీ విభవంబును ; నీ మహాన్వయమును = నీ గొప్పవంశమును, కాచికోవలసినన్, అట్లు, అవిక్రమ క్రియమెయిన్ = పరాక్రమహైన్యముతో, మాయచేన్=వంచనచే, యుద్ధము సేయఁజాలక కేవలము మాయాద్యూతమున ననుట, అపహరించిన, భూమిన్ = రాజ్యమును, మగుడన్ విడుము = మరలవదలుము, జనానరార్హా నిశ్చయుఁడగు, అన్నరేశ్వరుని= ఆ రాజుయొక్క, ధర్మజునియొక్క యనుట, శాసనము, ఇట్టిద, నీకున్ చెప్పితిన్.

తా. ఓదుర్యోధనా, నిన్ను నీయైశ్వర్యమును, నీవంశమును రక్షించుకొనఁ దలఁచినయెడల మాయజూదమున హరించిన పాండవుల రాజ్యభాగము వారికిమ్ము. ఇది యా ధర్మజునాజ్ఞ.

"కాచికో." ఇటఁ గొనునకుఁగో యయ్యెను.

"క్రియమెయి మాయచే నపహరించిన," పెఱయతి, "గుడుసుపైఁ గ్రియనడుమ నాగుడుసువచ్చి, భిన్నయతి యగు రాఁచోఁ బెఱయతియగు." అప్పకవీయము.

క. భీమార్జున బాహుబలో
ద్దామత నీ వెఱిఁగినదియ ◈ తజ్జయశాలిన్
దా మిక్కిలి శౌర్యోన్నతి
చే మించిన మేటి యతనిఁ ◈ జెనకి బ్రదికెదే. 88

రామాయణ. భీమ......ఉద్దామత ; భీమ = భయంకరుఁడైన, అర్జున = కార్తవీర్యార్జునుని, బాహుబలోద్దామత = భుజబలమువలని గొప్పతనము, (రావణుఁడు కార్తవీర్యార్జునితోఁ బోరనరిగి యాతనిచెఱకుఁ జిక్కెననుట యిటసూచితము ;) నీవు, ఎఱిఁగినదియ = తెలిసినదియే, తజ్జయశాలిన్ = అట్టివానిని జయించుటగలవానిని, పరశురాముననుట; తాన్ = రాముఁడు, మిక్కిలి, శౌర్యోన్నతిచేన్ = బలిమిచే, మించినమేటి = అతిశయించిన గొప్పవాఁడు, అతనిన్ = అట్టి శ్రీరాముని, చెనకి = తాఁకి, బ్రదికెదే = జీవింతువా ;

తా. నీవివఱకే కార్తవీర్యార్జునునకోడినందున వానిపరాక్రమ మెఱిఁగినవాఁడవు ; అట్టివాని జయించిన పరశురామునకంటె నీతఁడు మించినవాఁడు ; అట్టి శ్రీరామచంద్రునిం దాఁకి నీవు బ్రదుకఁగలవా?

భారత. భీమ...ఉద్దామత ; భీమ = భీమునియొక్కయు, అర్జున = పార్థునియొక్కయు, బాహుబలోద్దామత, నీవు, ఎఱిఁగినదియ = తెలిసినదియే, పలుతడవలు వారిబలము నీవు చూచియున్నాఁడవని భావము. తజ్జయశాలిన్ = ఆ భీమార్జునుల విజయతో నొప్పుచుండువానిని, తాన్ = ఆ ధర్మజుఁడు, మిక్కిలి శౌర్యోన్నతిచేన్ మించిన మేటి = మిక్కిలి

పరాక్రమముచే నతిశయించిన గొప్పవాఁడు, అతనిన్ = అట్టిధర్మజుని, చెనకి, బ్రదికెదే = బ్రదికెదవా ;

తా. నీవీవఱకే ఘోషయాత్రాది సందర్భములందు భీమార్జునుల బాహుబలమెఱిఁగి యున్నావు, అట్టి సోదరుల విజయముతో నొప్పుచు పరాక్రమముచే మించిన మేటియగు నా ధర్మజుండాఁకి బ్రదుకఁ గలవా ?

చ. వినుపలుమాటలేల? యలఘవేలుపుమూఁకలలోన నేనియున్
వెనుకకుఁ బీఁగఁ బాఱుకొకవీరుఁడు సైఁపఁగలాఁడె యల్కచూ
పి నకులుఁ డించుకంతసముపేక్షిత సంగరకేలియై నిగు
డ్చినఁ బటుఘోరసాయకవిజృంభణమన్యులకోర్వ నెట్లగున్. 89

రామాయణ. విను = రావణా ! నీవు వినుము, పలుమాటలేల = పెక్కుమాటలేల, అలవేలుపు మూఁకలలోన నేనియున్ = ఆ దేవతల సమూహమందైనను, వెనుకకు పీఁగన్ పాఱక = ఓడివెనుదిరిగి పాఱక, ఒక వీరుఁడు, అల్కచూపు = ఆరాముని క్రోధదృష్టిని, సైఁపఁగలాఁడె = సహింపఁగలుగునా, ఇనకులుఁడు = సూర్యవంశ సంజాతుఁడైన యా రాముఁడు, ఇంచుకంత = కొంచెము, సముపేక్షిత = కోరఁబడిన, సంగర కేలియై = రణవిహారము గలవాఁడై, నిగుడ్చిన = ప్రయోగించినయెడల, పటు...విజృంభణము ; పటు = దృఢమైన, ఘోర = భయంకరమైన, సాయక విజృంభణము = ఇతరులకు దేవేతరులగు సామాన్యుల కనుట ; బాణముల విజృంభణము, అన్యులకున్ ఓర్వన్ ఎట్లగున్ = ఇతరుల కోర్వఁగ నెట్లగును.

తా. రావణా, వినుము ; పలుమాటలేల ? దేవతలలోన నైనను నే వీరుఁడే నాతని క్రోధదృష్టికి భీతిలి పాఱక నిలువఁగలఁడా ? ఆ రాముఁడు

యుద్ధాభిలాషియై నిలిచిన నాతని బాణవిజృంభణమున కన్యులోర్వఁ గలరా ?

భారత. విను, ఓ దుర్యోధనా ! నీవు వినుము, పలుమాటలేల, వేలు పుమూఁకలలోన నేనియుఁన్, వెనుకకు పీఁగఁబాఱక, ఒకశూరుఁడు = ఒక శూరుఁడేనియు, సైఁపఁగలాఁడే, అల్క చూపి = ఆగ్రహించి, నకులుఁడు, ఇంచుకంత, సమపేక్షిత, సంగరకేళిమై = రణవిహారముగలవాఁడై, నిగుడ్చినన్, పటు, ఘోర, సాయక విజృంభణము = బాణ విజృంభణము, అన్యులకున్, ఓర్వన్ ఎట్లగున్ = ఎట్లోర్వనగును.

తా. దుర్యోధనా! వినుము. పలుమాటలేల ? ఆ నకులుఁడు క్రోధము చూపిన, దేవతలలోను నేరు నెదిరింపలేరు. అట్లుండ నెవ్వఁడాతని బాణ వృష్టి నోర్వఁగలవాఁడు ?

అలంకారము. అర్థాపత్తి. "వరుస నొకానొకవస్తువు, గిరికొన వస్త్వంతరంబు కిమతన్యాయ, స్ఫురితంబై చనుదేరఁగ, ధరనర్థాపత్తి యయ్యెన్." కావ్యాలంకార సంగ్రహము.

"అల్క చూ, పినకులుఁ డించుకంత సమపేక్షిత." ఇట రామాయణార్థమున; 'చూపు + ఇనకుల,' అనియు భారతార్థమున, 'చూపి+ నకుల అనియు పదవిభాగ మగుచుగాన, రామాయణార్థమున, ఇనకుల యను దానిలోని, ఇకారమునకును, అప+ఈక్షిత అనుదానిలోని ఈ కారమునకును యతి చెల్లుచున్నది. భారతార్థమున, చూపి నకుల, యనుదానిలోని పకార మునకును అపేక్షితయను దానిలోని పకారమునకును యతిచెల్లుచున్నది. ఇట్లు రెండిటనుభయ వళిచెల్లుట కిది ప్రాదివళియగును; "ప్రప రాపసమను సుప్ర,త్యపి నిర్దురభిన్యు పాభ్యుదాఙ్వ్యత్యవప, త్యుపసర్గవింశతికి వళ్లు పరస్వరవర్ణయుక్తి నుభయము చెల్లున్." ఆనంద రంగరాట్ ఛందము.

క. తదనుజుని బాహుబల సం
పదయును సాయకవిహార పాండిత్యమహా
భ్యుదయమును బంటుతనమును
మదిఁదలఁచిన గుండెపగులు మార్తురకెల్లన్. 90

రామాయణ. తదనుజుని = ఆ రాముని తమ్ముఁడగు లక్ష్మణుని, బాహుబల సంపదయును=భుజబల మనెడి యైశ్వర్యమును, సాయక...... అభ్యుదయమును; సాయక విహార = బాణ విహారమందు, పాండిత్య = పాండిత్యమనెడి, మహాభ్యుదయమును, గొప్ప యభివృద్ధియు, బంటుతనమును, మదిన్, తలఁచినన్, మార్తురకెల్లన్ = శత్రువుల కందఱకును, గుండెలు పగులున్.

తా. లక్ష్మణుని బాహుబలమును బాణప్రయోగప్రావీణ్యము దలఁచిన శత్రువుల గుండె లవియును.

భారత. తత్=ఆ నకులుని, అనుజు=సోదరుఁడైన సహదేవునియొక్క, బాహుబల సంపదయును = భుజబల శ్రీయు, సాయకవిహార, పాండిత్య, మహాభ్యుదయమును, మదిన్ = మనస్సున, తలఁచినన్, మార్తురకెల్లన్, గుండె పగులున్;

తా. సహదేవుని బాహుబలమును బాణ ప్రయోగ చాతుర్యమును దలంచిన శత్రువుల గుండె లవియును.

ఉ. నీవు మదుక్తనీతి మదినిల్పుము జీవితరక్షణార్థివై
రావణ దంతివాహను సురప్రభు గెల్చిన గెల్వవచ్చు దు
ర్భావవిచేష్టమాన కురురాజ కుమారక భీమ బాహులీ
లావిధికగ్గమైన నవిలంఘ్యము నాకము సంధిమేలగున్. 91

రామాయణ. రావణ, నీవు=ఓ రావణా! నీవు, మదుక్త నీతిన్ = నాచేఁ జెప్పఁబడిన నీతిని, మదిన్, నిల్పుము; నేనింతదనుకఁ దెల్పిన నీతిని

మానసమున నిల్పి దాని ననుసరింపుమని భావము; దంతివాహనున్ = ఐరావతమును వాహనముగాఁగల, సురప్రభున్ = దేవేంద్రుని, గెల్చినన్, గెల్వవచ్చున్ = జయింపవచ్చును, దుర్భావవిచేష్ట = దుష్టస్వభావము యొక్క చేష్ట, మానక, ఉరు.........విధికిన్; ఉరు = శ్రేష్ఠుఁడైన, రాజకుమారక = రామునియొక్క, భీమ = భయంకరమైన, బాహు లీలా విధికిన్ = రణమునకు, అగ్గమైనన్ = అధీనమైన, నాకము = స్వర్గము = అవి లంఘ్యము, తప్పకచావు గల్గు నని భావము. సంధి మేలగున్=కాఁబట్టి సంధి యొనర్చుకొనుటయే మేలగును.

తా. రావణా! నే నింతదనుకఁ దెల్పిననీతి ననుసరింపుము. దేవేంద్రు నేనిం గెల్వవచ్చునుగాని రాముని పరాక్రమమునకుఁ జిక్కిన మరణము దప్పదు. కాఁబట్టి సంధి యొనర్చుకొనుట మేలగును.

భారత. దుర్భావ విచేష్టమాన = దుష్ట భావముచే వ్యాపరించెడు, కురురాజ కుమారక = దుర్యోధనుఁడా, నీవు, జీవిత రక్షణార్థివి = ప్రాణ రక్షణాపేక్షివి, (కాఁబట్టియే), మదుక్త నీతిన్ మదిన్, నిల్పుము, ఐరావణదంతివాహనున్, ఐరావత గజమును వాహనముగాఁగల, సురప్రభున్, గెల్చినన్, గెల్వవచ్చున్, (కాని) భీమ = భీమసేనుని, బాహు లీలా విధికిన్, అగ్గమైనన్ = అధీనమైన, నాకము, అవిలంఘ్యము, (కావున) సంధి, మేలగున్;

తా. ఓ దుర్యోధనుఁడా! దేవేంద్రు నేని గెల్వవచ్చునుగాని భీముని భుజబలమున కధీనుఁడవైనచోఁ దప్పక మరణింపఁ గలవు; కావున నామాట విని సంధి కంగీకరింపుము.

"ఐరావణదంతి:" "ఐరావతో భ్రమమాతంగై రావణా భ్రము వల్లభాః." అమరము.

వ. అనుపల్కు లాకర్ణించి యా దురాగ్రహాగ్రస్తుండు తత్స
మయ సముద్దీపిత కోపాటోపంబు లోలోపలన యడంచి
కొనుచు శుష్కహాసితంబు ముఖంబునకుం దెచ్చుకొని. 92

రామాయణ భారతార్థములు సమము. సుగమము.

క. కొలఁదిఁ గన కెట్టివారును
బెలుచన దవ్వుదవ్వులందు బెదరించియ మూ
లల వేయించికొనంగాఁ
దలఁచెద రిది కాలగుణమొ దైవఘటనయో. 93

రామాయణ భారతార్థములు సమము. కొలఁదిన్ కనక = మేర
దెలియక, ఎట్టివారును = ఏలాటివారును, పెలుచనన్ = మిక్కిలి, దవ్వు
దవ్వులందున్ = దూరదూరమునుండి, బెదరించియ మూలలవేయించు
కొనంగాన్ = మొదట వేయించుకొనఁగా, తమ కార్యము ముందు
సాఁగించుకొనుటకని భావము; తలఁచెదరు, ఇది, కాల గుణమో = ఈ
కాలముయొక్క గుణమో (కాక), దైవఘటనయో;

తా. ఎట్టివారును స్వశక్తి పరశక్తులను విచారింపక దూర దూరము
నుండియే యెదుటివారిని బెదరించి తమ కార్యములు ముందు జరిపించుకొనఁ
జూచెదరు. ఇది ఈ కాలమహిమయో లేక దైవ ఘటనయో యగును.

"మూలల వేయించుకొనఁగా" ననుటకు మొదట వేయించుకొనఁగా
నని యర్థమగుటకు; "మూలము. సం. వి. అ. న. 1 వేరు; 2. మెట్ట
దామర దుంప, 3. ఊడ; 4. మొదలు; 5. సంచి మొదలు; 6. సమీపము
7. ఒక నక్షత్రము." శబ్దరత్నాకరము.

వ. అని యా దూత కృత్యధోరేయు నుపలక్షించి. 94

రామాయణ భారతార్థములు, సమము సుగమము.

చ. బలుములుసూపి యిట్టునటుఁబల్కితివెట్టిహరీ? పరోక్తము
ల్వలుకనెకాని బుద్ధిమఱిపాఱదు నిన్నతఁడుర్విపాలు గా
వలసి యిటాడఁబంపె విడువన్మహిజన్మముఁ బౌరుషంబు ని
ర్మలధృతియుంబొగడ్తఁగనమార్కొనరమ్మనుచూచెదన్నియున్.

రామాయణ. వెట్టిహరీ = వెట్టి వానరుఁడా, బలుములు = పరాక్రమములు, చూపి, ఇట్టున్, అటున్, పల్కితి=ఆడితివి, పరోక్తముల్= ఇతరులు చెప్పినవి, పలుకనెకాని = పల్కుటకే కాని, బుద్ధి = నీ బుద్ధి, మఱి పాఱదు = ఇతర విషయములందుఁ బ్రవేశింపదు, అతఁడు = ఆ రాముఁడు, నిన్నున్, ఉర్విపాలు కావలసి=నేలపాలగుటకై - ఇటు ఆడన్ పంపెన్ = ఇట్లు పల్కుట కంపెను, మహిజన్ = సీతను [ఇది సాధ్య సమాసము] పౌరుషంబు, నిర్మల ధృతియున్= శుద్ధ ధైర్యమును, పొగడ్త, కనన్, మనున్, మార్కొనన్ = ఎదురించుటకు, రమ్మను, అన్నియున్, చూచెదు = వీక్షించెదవు;

తా. ఓ వెట్టి వానరుఁడా! పరాక్రమ యుక్తములగు మాటలు చెప్పితివి. ఇతరులాడిన మాటల నిటఁబల్కుటయకాని యింకేమియు నెఱుఁగవు, రాముఁడు నిన్నిట కనుపుట నిన్ను జంపించుటకే కాని వేఱుకాదు. నేనా సీతనువీడను. పౌరుషము, ధైర్యము, పొగడ్తయు గనులాగున మమ్మెదిరింపుమని యాతనితో నాడుము.

భారత. ఓ వెట్టిహరీ! వెట్టి కృష్ణుఁడా, బలుములు చూపి, ఇట్టున్, అటున్, పల్కితి, పరోక్తముల్=ఇతరులాడిన వానిని, పలుకనెకాని బుద్ధి మఱిపాదు = ఇతరుఁడాడినదట్లే పల్కుట దప్ప వేఱే విషయమునను నీ బుద్ధి ప్రవేశింపదు, అతఁడు = ఆ ధర్మజుఁడు, నిన్నున్, ఉర్విపాలు = రాజ్యభాగము, కావలసి, ఇటు, ఆడన్, పంపెన్, మహి=భూమిని, విడువన్,

జన్మముఁ = పుట్టుకయు, పౌరుషంబు, నిర్మలధృతియుఁ, పొగడ్త స్తుతియు, కనఁ, మాఱొంకనఁ, రమ్మను, అన్నియుఁ, చూచెదు = కాంచెదవు.

తా. ఓ వెఱ్ఱి కృష్ణుఁడా ఏవో కొన్ని విక్రమవాక్యములు చెప్పితివి. నీ వితరులాడినమాటల నాడెడువాఁడవె కాని యింక నే విషయమునను బుద్ధి చొన్నవు; నిన్ను ధర్మజుఁడు రాజ్యభాగము గోరి పంపెను గాని నే వారికి భాగమీను; తమ జన్మము, పౌరుషము, ధైర్యము, పొగడ్తయుం గల్గులాగున నన్ను మాఱొంకన రమ్మనుము.

ఒకానొక ప్రతియందు 'మాఱొంకన' అని యలఘురేఫము గాన వచ్చుచున్నది కాని ద్విత్వమునం దక్క సంయుక్తమున నలఘురేఫ ముండ రాదు. మఱియుఁ బలు గ్రంథములు లఘురేఫ యుక్తములుగనే యున్నవి. నిఘంటువులందు నైతము లఘురేఫమే కన్పట్టు చున్నది.

ఉ. కొండొక యొండుపోటువలెఁ గొంకక బింకముతో నరుండు భీ
ముండని నీవు మాటికి సమున్నతి నెన్నెదు కర్ణ భీష్మ కో
దండ గుణప్రతాప వితతత్రసితప్రథ నొప్పు మత్ప్రకో
ద్దండత యెంచుకైకొనుమి కేవలమా నరుఁ డెన్నిటి నెప్పు సెప్పుమా.

రామాయణ. కొండొక = ఇంచుక, ఒండుపోటువలెఁ = ఇతర స్థలమువలె, సాధారణ స్థలములలోఁ జెప్పులాగున ననుట; గొంకక = భయపడక, బింకముతోఁ = గర్వముతో, నరుండు = మనుష్యమాత్రుఁ డగు రాముఁడు, భీముండు అని = భయంకరుఁడని, నీవు, మాటికిఁ, సమున్నతిఁ = గొప్పదనముతో, ఎన్నెదు = తలంచెదవు, నరాదియెదుట నరుఁడు గొప్పవాఁడవని చెప్పెదవే యని భావము; కర్ణ........ప్రథఁ; కర్ణ = చెవులకు, భీష్మ = భయంకరమైన, వినుటకుఁ గఠినమైనయనుట; కోదండ = వింటిచేత, గుణ = గొప్పదగు, ప్రతాప = పరాక్రమము.

చేత, వితత = విస్తారమైన, ప్రథన = రణమునందలి, ప్రథన్ = ఖ్యాతిని, ఒప్పు, మత్బలోద్దండతన్ = నాయొక్క బలాతిశయము, ఇంచుకైనన్ = కొంచెమేనియు, మదిన్ = మనస్సునందు, తార్పవు = చేర్పవు, ఇది ఏమిటినేర్పు = ఇదియేమి సామర్థ్యము, చెప్పుమా ;

తా. సామాన్య స్థలములందువలె జంకులేక నాయెదుటనే మనుష్యమాత్రుఁడగు రాముని యౌన్నత్యము పల్కెదవు, శాత్రవకర్ణముల విదలించు ధ్వనిగల వింటిమహిమచే యుద్ధమునఁ గల నా ప్రసిద్ధిని మానసమునం జేర్పవు, ఇదేటి సామర్థ్యము.

'బింక' మునకు గర్వమనుటకు ; "కాలమను మావటీఁడు బింకంబుతోడ, సరకుసేయక భీకరతరతమిస్ర, వారణముఁ గూల్పఁజూచు కటారికోల, వెండిబొట్టియువలెఁదోఁచె వేగుఁజుక్క," పరమయోగి విలాసము.

భారత. కొండొక, ఒండు చోటువలెన్, కొంకక = సంకోచింపక, నరుండు = అర్జునుఁడు, భీముండు అని = భీమసేనుఁడు అనియు, నీవు, మాటికిన్, సమున్నతిన్, ఎన్నెదు, కర్ణ...ప్రథన్ ; కర్ణ = రాధేయుని యొక్కయు, భీష్మ = భీష్మునియొక్కయు, కోదండగురు = ద్రోణుని యొక్కయు, ప్రతాప, వితత = విస్తారమైన, ప్రథన = యుద్ధమునందలి, ప్రథన్ = ప్రసిద్ధిచే ఒప్పున్, మద్బలోద్దండతన్ = నాబలాతిశయమును, ఇంచుకైనన్ = కొంచెమైనను, మదిన్ తార్పవు, ఇదేమిటి నేర్పు, చెప్పుమా.

తా. బలవంతుఁడగు నాయెదుదటనే భీమార్జునుల గొప్పగాఁజేసి భాషించెదవు, నాప్రసిద్ధి యించుకైనఁ దలంపవు. ఇదేటి సామర్థము.

చ. అనుటయు సమ్మదాంధునకున్ నాహరి యిట్లను నాదుమాటనీ
మనమున కిప్పుడొప్పగునె? మత్తవిరోధి వరూథినీపతుల్
వెనుకవఁ దక్కి చిక్కవడన్ భీమధనంజయ భాసురప్రతా
ప నవసమృద్ధితోఁ గదియున్ బల్లిదు నావిభుఁ జూచునంతకున్.

రామాయణ. అనుటయుఁ = ఆరావణుఁ డట్లనినంతన, అమ్మదాంధునకుఁ = మదముచేఁ గన్నుగానని యారావణునకు, ఆ హరి = ఆ వానరుఁడు, అంగదుఁడనుట; ఇట్లు, అనుఁ = ఈలాగునఁ జెప్పను, మత్తవిరోధి వరూథినీపతుల్ = మదించిన శత్రుసేనాపతులు, పెనకువ దక్కి = యుద్ధమువదలి, చిక్కుపడఁ = తొట్రిలఁగా, భీమ...... సమృద్ధితోఁ; భీమ = భయంకరమైన, ధనంజయ = అగ్నితో సమానముగ, భాసుర = ప్రకాశించుచున్న, ప్రతాప = పరాక్రమముయొక్క, నవ = నూత్నమైన, సమృద్ధితోఁ = అతిశయముతో, కదియు = సమీపించు, బల్లిదుఁ = బలాఢ్యుని, ఆవిభుఁ = ఆరాముని, చూచునంతకుఁ = చూచువఱకుఁగాని, ఇప్పుడు, నాదుమాట = నాయీ సంధివాక్యము, నీమనమునకుఁ, ఒప్పగునె;

తా. రావణుఁ డిట్లనినంతన యంగదుఁడు బదులిట్లుపల్కెను. ఓ రావణా! మదించిన విరోధిసైన్యములు యుద్ధమునఁ జిక్కువడులాగున భీకరమగుచు నగ్నితో సమానముగనున్న ప్రతాపముతో నా రామునిం జూచినప్పుడుకాని యిప్పుడు నామాట నీమనసున కెక్కదు.

భారత. అనుటయుఁ = దుర్యోధనుఁ డిట్లనినంతన, అమ్మదాంధునకుఁ = మదముచేఁ గన్నుదెలియని యాదుర్యోధనునకు, ఆహరి = ఆ కృష్ణుఁడు, ఇట్లుఅనుఁ, మత్తవిరోధి వరూథినీపతుల్, పెనకువదక్కి = యుద్ధమువదలి, చిక్కుపడఁ, భీమ......సమృద్ధితోఁ; భీమ = భీముని యొక్కయు, ధనంజయ = అర్జునునియొక్కయు, భాసుర = ప్రకాశించుచున్న, ప్రతాపనవ సమృద్ధితోఁ, (కూడి) కదియుఁ, బల్లిదుఁ = బలవంతుఁడగు, ఆవిభుఁ = ఆ ధర్మజుని, చూచునంతకుఁ, కాని, ఇప్పుడు, నాదుమాట = నా యీ రాయబారపుమాట, నీమనమునకుఁ, ఒప్పగునె;

తా. దుర్యోధనుఁ డిట్లాడినంతన శ్రీకృష్ణుఁడు బదులిట్లాడెను. విరోధి సేనాపతులు యుద్ధముదక్కి కలంగునట్లు భీమార్జునుల ప్రతాప

సమృద్ధితోఁగూడి యాధర్మజుఁడు సమీపించినప్పుడు కాని యిప్పుడు నా మాట నీమనమున కెక్కదే;

"సమృద్ధి." సం + వృద్ధి = సమృద్ధియని యగుటకు "ఉరణ్ణ్ పరః." సిద్ధాంతకౌముది.

చ. అమితచమూసమూర్జితుఁడ కనంచు నహంకృతి మానవేమొ న
వ్యమదవిభూతి నీ వెఱుఁగ కవానరనాయకులాజి చేతకై
యమరినవార నేకులు మహాబలు లవ్విభునొద్ద నీయధ[గన్.
ర్మమయి యిటమీఁద నెల్లెడల మాకు సహాయము నిన్ను ద్రుంపఁ

రామాయణ. అమిత...ఊర్జితుఁడక్ ; అమిత = మిక్కుటమగు, చమూ = సేనలచే, సమూర్జితుఁడక్ = మిక్కిలిదృఢుఁడను, అంచుక్ = అనుచు, అహంకృతి మానవేమొ = అహంకారమును మానవేమో, నవ్యమద విభూతి = నూతనమగు నీ మదాతిశయము, నీవు ఎఱుఁగక్ = నీవు తెలియ లాగున, నీ కెఱుకవడునట్లు గానఁట; మహాబలులు = మిక్కిలి బలముగల వారు, వానర నాయకులు = వానరశ్రేష్ఠులు, అనేకులు, ఆజిచేతకై = యుద్ధ వ్యాపారమునకై, అవ్విభునొద్దక్, అమరినవారు = ఆ రామునొద్ద నమరియున్నవారు, నీ యధర్మము = నీ వొనర్చిన యధర్మ కార్యమే, ఇట మీఁదక్ = ఇంకను, నిన్నుక్, త్రుంపఁగక్, నిన్ను సంహరించుటకు, ఎల్లె డలక్ మాకు సహాయము = ఎల్లప్పుడును మాకు తోడ్పడును.

తా. మిక్కుటమగు సేనలఁగలవాఁడ నని గర్వింతువేమో, మిక్కిలి గర్వాతిశయముతో డివానరులనేకులతి బలశాలు రారామునొద్ద నమరియున్న వారు, ఇంక నీవొనర్చిన యధర్మమే నిన్ను ద్రుంప మాకుఁ దోడ్పడఁగలదు.

భారత. అమితచమూసమూర్జితుఁడను అంచుక్ = మిక్కిలి సేన లచే దృఢతరుఁడననుచు, నవ్య మద విభూతిక్ = నూత్నమదాతిశయముచే,

అహంకృతి మానవేమొ, అవ్విభునొద్దన్ = ఆ ధర్మజునొద్ద, మహా బలులు, నరనారాయణులు = రాజులు, విరాటాదులనుట; అనేకులు, ఆజిచేతకై, అమరినవారు = అమరియున్నారు, నీవు ఎఱుఁగవా=ఇది నీవు దెలియవా, నీ కిది తెలియదాయనుట; నీ యధర్మము, = ఇటమీఁదన్, నిన్నున్ ద్రుంపఁగన్, ఎల్లెడలన్, అంతటను, మాకున్, సహాయము;

తా. మిక్కుటమగు సేనాబలము గలదని గర్వముమానవేమో, ఆ ధర్మజు నొద్దను విరాటాదు లనేకులు రాజశ్రేష్ఠులు యుద్ధార్థమమరి యున్నవారు, ఇంక నీ యధర్మమే నిన్ను ద్రుంపమాకుఁ దోడ్పడఁగలదు.

వ. అని మఱియు ననేక ప్రకారంబుల నీతియు బలిమియు మహార్ధతియుఁ దోఁప హితంబు దెలిపి విఫల ప్రయత్నుండై. 99

రామాయణ భారతార్థములు సమము, సుగమము.

తే. అకట నెరయనీ యాత్మ నాశకుని కర్ణ
దౌష్ట్యమెట్టిదో నామాట దగులదనుచు
విసివి యీదర్పదుష్ట మానసుని గురుని
వారణోద్యుక్తి వెండియు వలుకఁబలికె. 100

అవతారిక. భారతార్థము సరిపడుటకై ఇట రామాయణార్థము తెచ్చిపెట్టుకొనిన దగును.

రామాయణ. అకట, నెఱయన్, ఈ యాత్మ నాశకుని = ఆత్మ ఘాతుకుఁడగు రావణుని, కర్ణదౌష్ట్యము = చెవులదుర్గుణము, యెట్టిదో, నా మాట = నా పలుకు, తగులదు, అనుచున్, విసివి = విసుగుచెంది, విభీషణుని మాటలు చెవులఁ దగులమికి రావణుని చెవుల దుర్గుణము హేతు వగుచున్నది; ఆ దర్ప దుష్టమానసుని = గర్వమున దుష్టమగు మానసము

గలవానిని, గురునివారణోద్యుక్తి = మిక్కుటమగు నివారింపవలయు ననెడి ప్రయత్నము, వెండియున్ = మరల, మఱలన్, పలికెన్.

తా. నా మాట లీతని చెవిం దగులకుండుట కీతని చెవులంగల దోష మెట్టిదో, అయినను నే నీతని మఱలించెద నని యీ ప్రయత్నమున నిట్లు పలికెను.

భారత. అకట, శకుని......దౌష్ట్యము; శకుని కర్ణ = శకుని యొక్కయుఁ, గర్ణునియొక్కయు, దౌష్ట్యము = దుష్టత్వము, ఎట్టిదో, నా మాట, నీ యాత్మన్ = నీ మనస్సున, నెఱయన్, తగులదు, అనుచున్, వినివి = వినిగి, ఆ దర్ప దుష్ట మానసుని = గర్వ దూషిత చిత్తుఁడగు నా దుర్యోధనుని, గురుని = తండ్రియగు ధృతరాష్ట్రుని, గురు...ఉద్యుక్తి; గురు=గొప్పదగు, నివారణోద్యుక్తి= వారించునట్టి ప్రయత్నము, యుద్ధము మాన్పించునట్టి ప్రయత్నమనుట; వెండియున్ = మఱలన్, పలికెన్.

తా. ఔరా! నా మాటలు నీ చెవిం దగులకుండుట కా శకుని కర్ణ= దౌష్ట్య మెట్టిదో కదా యని, యీ ధృతరాష్ట్రుని యుద్ధప్రయత్నము నుండి మాన్పు ప్రయత్నమున మరల నిట్లు పల్కెను.

దౌష్ట్యము, భావార్థక తద్ధితము.

తే. నీదు పిన్నతమ్ముండు సునీతి విదురుఁ
డతని బుద్ధి మార్గంబు నీకభిమతంబు
గాని యప్పుడ మఱి మూసకగలదె నిన్నుఁ
దెలుపబూనుట నోరి చాపలముగాక. 101

రామాయణ. నీదు పిన్నతమ్ముండు = నీ కనిష్ఠ సోదరుఁడు, విభీషణుఁడు, సునీతి విదురుఁడు = మంచి నీతి యెఱిఁగినవాఁడు, అతని బుద్ధి మార్గంబు=ఆ విభీషణుని బుద్ధిమార్గము, నీకున్ అభిమతంబు కాని యప్పుడు

నీ కిష్టముగానపుడు, నిన్నుఁ దెలుపఁ బూనుటఁ = నీకుఁ దెలుపఁ బ్రయత్నించుటయందు, ఓరి = ఓ రావణా, ఓరి; ఇది నీచ సంభోధనము. చాపలముగాక = నోటి చపలత్వమే కాని, మఱి ఆస కలదె=ఇంక నీ కార్యము నెఱవేఱు నను నపేక్ష కలదె.

తా. నీ తమ్ముఁడీ విభీషణుఁ డెంతయు నీతి యెఱిఁగినవాఁడు; అతని మాట నీ కభిమతముగానప్పుడు నా పలుకులు ఫలించునను నాస గలదే! నే నిప్పుడు పలుకుటెల్ల చాపలమే యగును.

"సునీతి విదురుఁడు;" "జ్ఞాతాతు విదురోవిదుః;" అమరము.

"తెలుపఁబూనుటఁ;" ఇట సప్తమ్యర్థమున ద్వితీయవచ్చుటకు; "విను తద్ద్వితీయ సప్తమి, కిని మఱి మూఁడవ విభక్తికిని నిడఁగానౌ, విన నింపు పుట్టుపట్టున, నను నెఱిఁగి ప్రబంధములఁ బయోంబుధిశయనా;" తాతంభట్టు.

"ఓరి చాపలముగాక" ఇట నోరి యనుట నీచతను సూచించును. "నీచతాయాం రినీస్యాతాం;" అధర్వణకారిక.

భారత. నీదు పిన్నతమ్ముండు, విదురుఁడు, సునీతి = మంచి నీతిగలవాఁడు, అతనియొక్క, బుద్ధిమార్గంబు, నీకుఁ, ధృతరాష్ట్రునకనుట; అభిమతంబుకాని యప్పుడ, నిన్ను, తెలుపఁ బూనుట, నీకు హితముపదేశింపఁ బూనుట, యని భావము, నోరి చాపలముగాక = వాక్చాపల్యమకాని, మఱి, ఆస కలదె = సంధి జరుగునను నాస గలదా;

తా. నీ చిన్నతమ్ముఁడు విదురుఁడు మంచి నీతి యెఱిఁగినవాఁడు; అట్టివాని మాట నీ వంగీకరింపనప్పుడు నీకు హితము బోధింపం బ్రయత్నించుట కేవలము వాక్చాపల్యమ యగును గాని సంధి జరుగు నను నాసలేదు.

వ. అతండే తదుపద్రవ ప్రారంభకాలమున. 102

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అతండే = [రామా; ఆ విభీషణుఁడే, భారత; ఆ విదురుఁడే;] తత్, ఉపద్రవ ప్రారంభకాలమునన్ = ఆ కష్టముల యారంభసమయమునందు; తాత్పర్యము సుగమము.

క. అన్నవటుమీఁద రాజవు
నిన్నాగాదనుట నాదు నేరమియైనం
గన్నది యన కున్నను విన
కున్నను గపట మది మనకు నొండొరులయెడన్. 103

అవతారిక. రావణునకు విభీషణుఁడును, ధృతరాష్ట్రునకు విదురుఁడును బోధించిన హితము నీ క్రింది పద్య పంచకమున నుగ్గడించుచున్నాఁడు.

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అన్నవు=భ్రాతవు, అటుమీఁదన్, రాజవు = ప్రభుఁడవు, నిన్నున్ కాన్ కాదు అనుట = ఇది యాచరింపఁ దగినదౌను, ఇది తగదని నీకుఁ జెప్పుట, విధినిషేధములం దెల్పుట యనిభావము; నాదు నేరమి = నా బుద్ధిహీనతయే యగును, ఐనన్ = అట్లయ్యును, కన్నది = చూచిన దానింగూర్చి, అనకున్నను = నేను చెప్పకున్నను, వినకున్నను = నీవు వినకుండినను అది, మనకున్, ఒండొరులయెడన్ = పరస్పరము, కపటము = కాపట్యమగును.

తా. నీవు నాకన్నవు, అదియునుగాక రాజవు, అట్టి నీయెడ దోషము లెన్నుట నాదు బుద్ధిహీనతయే యగును, అయినను నేఁగాంచిన దానిం గూర్చి చెప్పకుండినను నీవు దానిని వినకుండినను నది మనకుఁ బరస్పరము కాపట్యమగును.

తే. అరయ నేరికి నిట్టట్టని యాడుకొనఁగ
రానియట్టిది శ్రీరామ రామ నీకు

మారుదుశ్చేష్టితంబు నిరవారితముగఁ
జేయకునికి యొప్పదు దానఁ జేటువొందు. 104

రామాయణ. శ్రీరామరామ = శ్రీరామునిభార్య, సీతయనుట ; అరయన్ = విచారింపఁగా, ఏరికిన్ = ఎవ్వరికిని, ఎంతటిధన్యులకేన నుట ; ఇట్టు అట్టు అని = ఇట్టిది అట్టిదియని, ఆడుకొనఁగన్ రాని యట్టిది = చెప్పుకొనుటకుఁ గానియట్టిది, ఆమె విషయమున దూషణవాక్యములం బల్కినఁ బాపము వచ్చునని భావము ; నీకున్, మారు దుశ్చేష్టితంబు = మదనవికారము, నివారితముగన్ = వారింపఁదగినదిగా, చేయకునికి = ఆచరింపకుండుట, ఒప్పదు = తగదు, దానన్ = అట్టివికారముచే, చేటువొందున్ = కీడుమూడును.

తా. సీత యెట్టివారిచేతఁగాని చులకనగాఁ జూడఁదగని దగును. అట్టి పతివ్రతాశిరోమణి యెడ నీయీమన్మథ వికార మణఁచికొనుట భావ్యము, అట్లుడఁచికొనకుండినఁ దప్పక నీకుఁగీడుమూడును.

భారత. శ్రీరామరామ = అక్కటకటా, [ఇది ఖేదాశ్చర్య సూచకమగును.] నీ కుమారు దుశ్చేష్టితంబు = నీ పుత్రుఁడగు దుర్యోధనుని దుష్కృత్యము, అరయన్ = విచారింపఁగా, ఏరికిన్ = ఎంతటివారికిని, ఎట్టినీచులకైన ననుట ; ఇట్టట్టని యాడుకొనఁగన్ రానియట్టిది = ఇట్టి దట్టిదని చెప్పనలవిగాని నీచాతినీచమగునది, నివారితముగన్ చేయకునికి= దానిని నీవు నివారింపకుండుట, ఒప్పదు = తగదు, దానన్ = అట్లువారింపక పోవుటచే, చేటువొందున్ = కీడుమూడును, దుర్యోధనుని దుష్కృత్యముల నీవిప్పుడే నివారింపనిచో నది వంశనాశమునకుఁ గారణమగునని భావము.

తా. ఆహా ! నీ పుత్రుని దుష్కృత్యము నీచులుగూడ నిర్దేశింపఁ జాలరంతటి నీచాతినీచమగునది. నీవిప్పుడు దానిని వారింపకుండుట సరిగాదు. అట్లు వారింపక యుపేక్షించినచో దప్పక కీడుమూడును.

ఉత్సాహ॥ అనయవృత్తిఁదనకుఁదానయహితుఁడగుచుసర్పదం
శన మొనర్చు టన్నమున విషమంబునిడుట సింధుపా
తనము సేఁత సతికిఁ గీడు దలఁచు టరసిచూడు పా
వనికి నింత కినుక వెంచు వానికులము ద్రుంగదే. 105

అవతారిక. ఇట భారతార్థము నడచుటకై రామాయణార్థమునఁ బాములచేఁ గఱపించుకొనుట, విషమునిడుట, సముద్రమునఁబడుట, పరస్త్రీవాంఛ మున్నగుపదము లూరక యంగీకరింప వలసెను.

రామాయణ. అనయవృత్తిన్ = అవివేకపు నడవడికచే, తనకుఁదాన = తనకుఁదానే, అహితుఁడగుచున్ = విరోధియగుచును, ఆత్మద్రోహియగుచు ననుట; సర్పదంశనము ఒనర్చుట = పాములచేఁ గఱపించుకొనుట, అన్నమున విషంబునిడుట = ఆహారమున విషమిడికొనుట, సింధుపాతనము సేఁత = సముద్రమునంబడుట, సతికిన్ కీడుదలఁచుట = పతివ్రతకు మానభంగమొనర్ప నెంచుట, అరసిచూడుము = విచారించి చూడుము, పావనికిన్ = పవిత్రురాలకు, సీతకనుట, ఇంతకినుక వెంచు వానికులము = ఇంతకోపము గలిగించువాని కులము, ద్రుంగదే = నశింపదా, దీన నీకులనాశమగునని భావము.

తా. జ్ఞానహీనతచే నాత్మద్రోహమునకుఁ బాల్పడి పాములఁగఱపించుకొనుట, విషమన్నమునం గలుపుకొని భుజించుట, సముద్రమునం బడుట, పరస్త్రీకి భంగము గల్పింపఁబూనుట యిదియెట్టిదో విచారించి చూడుము, ఇట్లుండఁ బతివ్రతామతల్లికయగు సీత కింతకోపము గల్గించుట నీ కులనాశమునకుఁ గారణమగును.

భారత. అనయవృత్తిన్ = నీతిరహితమగు నడవడిచే, తనకుఁదాన అహితుఁడగుచున్ = తనకుఁదానే విరోధియగుచును, అకారణ విరోధియగుచునని భావము; పావనికిన్ = భీమునకు, సర్పదంశన మొనర్చుట =

పాములచేఁ గఱపించుట, అన్నమున విషమునిడుట = ఆహారమున విసము పెట్టుట, సింధుపాతనము సేఁత = గంగలోఁ బడఁద్రోయించుట, సతికిక్ కీడుదలఁచుట = పతివ్రతాతిలకమగు ద్రౌపదికి మానభంగము గావింపఁ బూనుట, అరసిచూడుము = విచారించిచూడుము, ఇంత = ఇట్టిసేఁత లన్నియును, పావనికిక్ =వాయుపుత్రుఁడగు భీమునకు, కినుక పెనుచుక్ = కోపమును వృద్ధిపఱచును, వానికులము = ఇట్టిద్రోహియగు నీసుతుని వంశము, ద్రుంగదే = నశింపదా, భీమునకింతటి కోపము గల్గించినపిమ్మట వీనివంశము నశింపకుండునా యని భావము.

తా. నీతి రహితమగు నడవడిగల్గి యకారణవిరోధమూని భీమునిఁ బాములచేఁ గఱపించుట, యతనికన్నమున విసమిడుట, యతనిఁ గంగలోఁ బడఁద్రోయుట బతివ్రతాతిలకమగు ద్రౌపదికి మానభంగము గావింపఁ బూనుట ఇట్టి వెట్టికార్యములో యాలోచించి చూడుము. ఇట్టి ద్రోహ కార్యములచే భీమునకాగ్రహము పుట్టకుండునా, అతఁడు క్రుద్ధుఁడైన నీ పుత్రుఁడు సమూలముగ నశింపకుండునా.

క. విను వెక్కులేల విడువుము
జనసమ్మతమతి విదేహ ౯ జననామయముక్
దనయుదితకీర్తిఁ గులవ
ర్తనఁ బ్రజలనులక్ష్మిఁ బ్రోచు ౯ ప్రభునకిదిదగున్. 106

రామాయణ. వినుము. వెక్కులేల = పలుమాటలేల, జనసమ్మత మతిక్ = జనులకు సమ్మతమగుబుద్ధిచే, విదేహజక్ విడువుము = సీతను విడువుము, అనామయముక్ = సుస్థితిని, తనయుదితకీర్తిక్ = తనయొక్క ప్రసిద్ధమైనకీర్తిని, కులవర్తనక్, ప్రజలను=తనప్రజలను, లక్ష్మిక్ = ఐశ్వ ర్యమును, ప్రోచు = రక్షించునట్టి, ప్రభునకుక్ = రాజునకు, ఇది = ఇట్లొనర్చుట, తగుక్ = యుక్తమగును;

తా. వినుము వేయిమాటలేల? జనసమ్మతమగు బుద్ధిచే నీతను వీడుము. సుస్థితిని, కీర్తిని, కులవర్తనమును, ప్రజలను, నైశ్వర్యమును గాపాడు కొను రాజున కిట్లు వదలుట యుక్తమగును.

భారత. వినుము, పెక్కులు (మాటలు), ఏల, జనసమ్మత = జనులకు సమ్మతమైన, మతివి = బుద్ధిగలవాఁడవు, (నీవు) దేహాజనన =దేహమునఁ బుట్టిన, ఆమయముఁ = రోగమును, రోగరూపుఁడగు దుర్యోధనుననుట; దితకీర్తిఁ=ఖండితమగు కీర్తిగలవానిని, లుప్తయశునుట; విడువుము, ఇది= ఇట్లు నీచపుత్రునివీడుట, కులవర్తనఁ, ప్రజలను, లక్ష్మిఁ, ప్రోచుప్రభు నకుఁ, తగుఁ. కొందఱు పుత్రుని వీడుటకు ధృతరాష్ట్రుని జనసమ్మత మతియుక్తతను గారణమగునని యభిప్రాయపడెదరు కాని, దుర్యోధనుని కీర్తి హీనతం గారణముగాఁ జెప్పుట యెంతయు సమంజస మగు చున్నయది.

తా. పలుమాటలేల, బుద్ధిమంతుఁడవగు నీవు, దేహమునందలి యామ యసదృశుఁడును గీర్తిహీనుఁడు నగు నీ దుర్యోధనుని వీడుము, కులవర్తన మును, ప్రజలను, నైశ్వర్యమునుం బ్రోచువాని కిట్లువదలుట యుక్తమగును. "కులవర్తనమును బ్రోచువాని కిది తగుననుటచే, "త్యజేదేకంకులస్యార్థే," యను నంశము నిరూపితమగుచున్నది. "(వి) దేహాజననామయముఁ" అనుచోట భారతార్థమున నామయముగానివాని న్నామయమని చెప్పుట యా శ్రయదూషణశ్రమాపాదనాది గుణనిమిత్తకమగుటచే నామయసదృశత్వ మారోపించుటవలన నిది గౌణవృత్తియు, రామాయణార్థమున వ్యాధిపర ముగ నర్థమగుటచే ముఖ్యవృత్తియు నొప్పుటచే నిచ్చట ముఖ్యగౌణ వృత్తిశ్లేష ప్రతిపాదింపఁబడెను.

క. మనకురువంశ క్రోధము
గనికని వారింపకునికి కి కార్యముగా దొ

క్కనిరూఢదురాగ్రహ బు
ద్ధిని విడుచుట మేలొ కులము దెగుటయ మేలో? 107

రామాయణ. మనకున్, ఉరు = గొప్పదగు, వంశశోభము=వంశమునకాపద (కల్గనుండుట), కనికని, [విప్రుయందుద్వేగాభావము,] వారింపకునికి = నివారింపకుండుట, కార్యముగాదు = యుక్తముగాదు, ఒక్క, నిరూఢ = రూఢికెక్కిన, దురాగ్రహబుద్ధిన్ = చలముతోడిబుద్ధిని, విడుచుట మేలో, (కాక) కులము తెగుటయు = వంశము ఖండింపఁబడుటయే, మేలో.

తా. మనవంశమునకు గొప్పయాపద గలుగనుండుటం జూచుచుఁ దన్మూలకారణము నుజ్జగించి, యది రాకుండ నివారింపకుండుట యుక్తముగాదు. కేవల దురాగ్రహబుద్ధిని విడచుట మేలా, కులము నశించుట మేలా?

భారత. మన, కురువంశశోభము = కౌరవవంశమునకుం గల్గుకలఁత, కనికని, వారింపకునికి, కార్యముగాదు, రూఢదురాగ్రహబుద్ధిని = నిరూఢమగు దురాగ్రహబుద్ధిఁగల వానిని,ఒక్కని=దుర్యోధనుని, విడుచుట మేలొ, కులము, దెగుటయ మేలో; దుర్యోధనునిమాటలు వినక కులము రక్షించుకొమ్మని భావము.

తా. మన కురువంశమునకుఁ గలఁత గలుగఁబోవుట దెలిసియు దాని నడ్డగింపకుండుట భావ్యముగాదు. దురాగ్రహపరుఁడగు నీ దుర్యోధనుని వీడుట మేలా, కులము నశింపఁజేసికొనుట మేలా?

క. అని మఱియుఁ దఱుమి చెప్పఁగ
ననువైనటులెల్ల జెప్పు నది యాతనికం

టెను మఱియెవ్వఁడు నేమని
నినుఁదెలిపెడిఁ జెడియెఁ గులము ౯ నీకతనఁదుదన్. 108

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అని, మఱియున్, తఱిమిచెప్పఁగన్ = ఊఁనిచెప్పఁగా, ఆను వైనటులెల్లన్=తగినరీతుల నన్నిటను, చెప్పునది, అతనికంటెను = [రామా. విభీషణునికంటెను, భార. విదురునికంటెను,] మఱియెవ్వఁడును = ఇతరుఁ డెవ్వఁడును, ఏమని, నినున్, తెలిపెడిన్ = నిన్నుఁదెల్పును, తుదన్ = కడను, నీకతనన్= నీ కారణమున, [రామా. రావణుని కారణమున, భార. ధృతరాష్ట్రుని కారణమున ననుట] కులము చెడియెడిన్=వంశమునశించును.

తా. అని యూనిచెప్పఁదగు నీతులెల్లం దెల్పి నిన్నుఁ దేర్చుటకాతని కంటె నింకెవ్వఁడు గలఁడు? కడకు నీ మూలముననే వంశము నశింపఁ గలదు.

కొన్నిప్రతులలో; "తరిమి"యని లఘురేఫముగాన వచ్చెడిని కాని, "తఱుమరు నా మీఁద నత్యుదగ్రశవారున్, అనియు, మన యోధావళిఁ జిచ్చువడియె వారిమెనఁదఱిమికొనివచ్చె." ననియు నిట్టివి పెక్కు భారత ప్రయోగముల మూలమున నలఘురేఫమే సాధువగునదగుటచేతను, ప్రాచీన తాళపత్రప్రతియందును నలఘురేఫమేయుండుటచేతను నిది సమంజసమని యలఘురేఫమునే యంగీకరించితిని.

క. అనిపలికి వెండియును నా
తనిపట్టిన చలము రాజ్య ౯ దర్పవికారం
బును సైఁపక యుడికించుట
కనయము నుద్ధత మనస్కుఁ ౯ డగుచుం బలికెన్. 109

రామాయణ. అనిపలికి, వెండియును = మఱియును, ఆతనిపట్టిన చలమున్ = అతఁడు పొందినమాత్సర్యమును, రాజ్యదర్పవికారంబును = రాజ్యమదమువలనిమార్పును, సైఁపక = సహింపక, ఉడికించుటకున్ = తపింపఁజేయుటకై, అనయమున్, ఉద్ధతమనస్కుఁడగుచున్=గర్వితమనస్కుఁడగుచు, పలికెన్. అంగదుఁడను కర్త యధ్యాహార్యము.

తా. అంగదుఁ డిట్లుచెప్పియు నా రావణునిచలమును, రాజ్యమదాంధతయుం గాంచి సైఁపక యాతనిం బరితపింపఁజేయ నిట్లు పలికెను.

భారత. అసిపలికి, అతనిపట్టిన = ఆ ధృతరాష్ట్రకుమారునే, దుర్యోధనునే యనుట; చలము, రాజ్యదర్పవికారంబును, సైఁపక, ఉడికించుటకున్, ఉద్ధతమనస్కుఁడగుచున్ = ఉద్వృత్తితోడి చిత్తముగలవాఁడగుచు, పలికెన్. కృష్ణుఁడను కర్త యధ్యాహార్యము.

తా. కృష్ణుఁ డిట్లుచెప్పియు నా దుర్యోధనుని చలమును రాజ్యమదాంధతయుం గాంచి సైఁపక యాతనిం బరితపింపంజేయ నిట్లు పలికెను.

క. సుబలాత్మజమాయాద్యా
తబలంబున నమరసంపదలు గాని యెంతేఁ
బ్రబలితది నేఁడు నిలువదు
ప్రబలాహవభీమ నరవర భుజోద్ధతిచేన్. 110

రామాయణ. సుబల ఆత్మజమాయాది = బలవంతుఁడగు నింద్రజిత్తుని మాయాదులచేత, ఊఢ = ప్రవృత్తిఁబడిన, బలంబునన్, అమర=దేవతల, సంపదలు, కాని, ఎంతేన్, ప్రబలితివి, ప్రబలాహవభీమ = ప్రబలయుద్ధమున భయంకరుఁడగు, నరవర = రాముని, భుజోద్ధతి చేన్, అది = ఆయమరసంపద, నేఁడు, నిలువదు.

తా. నీ కుమారుని మాయాదిసహాయమున నీవు గ్రహించిన యమరైశ్వర్యము రణభీకరుఁడగు రాముని బాహూద్ధతిచే నేఁడు నిలువదు.

భారత. సుబలాత్మజ = శకునియొక్క, మాయాద్యూతబలంబునన్ = మాయజూదముయొక్క బలమువలన, అమరన్ = ఒప్పునట్లుగా, సంపదలు, కొని, ప్రబలితివి, ప్రబలాహవ = గొప్పయుద్ధముసేయు, భీమనర = భీమార్జునుల, వరభుజోద్ధతిచేన్, అది = ఆ సంపద, నేఁడు, నిలువదు.

తా. శకునికల్పిత మాయాద్యూతమునఁ బాండవుల సంపదఁ గైకొంటివి, భీమార్జునుల బాహుబలముచే నది నిలువదు.

చ. ఘనముగ నాత్మ నాఁటితనకాంతపరాభవమల్కఁ బెంపఁగా
ననయముఁ బేర్చు రాజమణియాశుగసంతతి నీదు పెద్దత
మ్మునినడుఱొమ్ము నెత్తురుసముద్ధతిఁ గ్రోలనినుంగృతోరుభం
గుని నొనరింపఁజూచె దిదిగో! కలహంబ యభీష్టమేనియున్.

రామాయణ. ఘనముగన్ = గొప్పఁగా, తనకాంతా పరాభవము = సీతావిషయకమగు నవమానము, ఆత్మన్, నాఁటి, అల్కన్ = కోపమును, పెంపఁగాన్, పేర్చు = విజృంభించు, రాజమణి = రాజశ్రేష్ఠుఁడగు రాముని, ఆశుగ = బాణముల, సంతతి = సమూహము, నీదుపెద్దతమ్ముని = కుంభకర్ణుని, నడుఱొమ్మునెత్తురున్ = వక్షోమధ్యమునందలి రక్తమును, సముద్ధతిన్, క్రోలన్ = త్రాఁగుటకును, నినున్, కృత, ఊరు = గొప్పదగు, భంగునిన్ = భంగముగలవానినిగా, ఒనరింపన్, కలహంబ = యుద్ధమే, అభీష్టమేనియున్, ఇదిగో, చూచెదు = చూడఁగలవు.

తా. సీతావిషయక పరాభవము మానసమున నాఁటి యలిగియుండు రాముని బాణజాలములు నీపెద్దతమ్ముఁడగు కుంభకర్ణుని నడుఱొమ్ము నెత్తు

టిని గ్రోలుటకును, నీకు గొప్పభంగము గల్గుటకును యుద్ధమే యిష్టమైన నిదె చూడఁగలవు.

భారత. ఘనముగన్, నాఁటి తన కాంతపరాభవము = జూదము నాఁటి ద్రౌపదివిషయక పరాభవము, ఆత్మన్, అల్కన్, పెంపఁగాన్, అన్వయము, పేర్చు = ఉగ్రుఁడగు, రాజమణి = రాజశ్రేష్ఠుఁడైన, ఆశుగ సంతతి = వాయుపుత్రుఁడు, భీముఁడనుట; నీదుపెద్దతమ్ముని = దుశ్శాసనుని, నడుఁబొమ్మునెత్తురు, సముద్ధతిన్, గ్రోలన్, నినున్, కృత, ఊరుభంగునిన్ = తొడల విఱుగఁగొట్టుట గలవానినిగా, ఒనరింపన్, కలహంబ = అభీష్టమేనియున్, ఇదిగో, చూచెదు.

తా. జూదమునాఁటి ద్రౌపదీ పరాభవమున మానసమున మిగుల నలుక యభివృద్ధికాఁగా నావాయుసూనుఁడగు భీముఁడు దుశ్శాసనుని నడుబొమ్మునెత్తురు గ్రోలి నీయూరుభంగము గల్పింప యుద్ధమే యభీష్టమైనచో నిదె చూచెదవు.

చ. అని నమితప్రతాపుఁడగు నాతని తమ్ముని మేఘనాద భం
జన కృతి దేవదత్త జయశబ్దవివర్ధిత సింహనాద మెం
దును గొదలేక నీకు నిదె దుస్సహకర్ణనిపాతసూచియై
వినఁబడుగుండె దిగ్గురన వేగిర మేలదురంబకోరినన్. 112

రామాయణ. దురంబ = యుద్ధమే, కోరినన్, అనిన్ = యుద్ధమున, అమితప్రతాపుఁడగు=మిక్కిలి పరాక్రమవంతుఁడగు, ఆతనితమ్ముని= ఆరాముని సోదరుఁడగు లక్ష్మణుని, మేఘనాద భంజనకృతి = ఇంద్రజిత్తునివధచేఁ గృతార్థుఁడైన, దేవదత్త జయశబ్ద వివర్ధిత సింహనాదము = దేవత లొనర్చు జయశబ్దముచే వృద్ధినందిన సింహనాదము, ఎందును, కొదలేక = కొఱవడక, గుండె, దిగ్గురనన్ = ఝల్లుమనఁగా, నీకున్,

దుస్సహ, = ఓర్వరాని, కర్ణనిపాత = చెవులంబడునట్టి, సూచియై = సూదియై, ఇదె, వేగిరము, వినఁబడున్, ఏల = కావున నీ యుద్ధచింతన మేల.

తా. నీవు యుద్ధమే కోరినచో నమిత్రప్రతాపుఁడగు లక్ష్మణుఁడొనర్చు నింద్రజిత్తుని వధచేఁ గృతార్థులైన దేవతలచే నొనర్పఁబడు జయశబ్దము వలన వృద్ధిపొందిన సింహనాదము నీకుఁ గర్ణకఠోరమై నీగుండె ఝల్లుమన నిదెవినఁ బడఁగలదు.

భారత. దురంబకోరినన్, అనిన్, అమిత్రప్రతాపుఁడగు, ఆతని తమ్ముని = ఆ భీముని తమ్ముఁడగు నర్జునుని, మేఘనాద భంజనకృ[illegible] = మేఘముయొక్క నాదమును భంజించుటయందు సమర్థమైన, దేవదత్త = దేవదత్తమనెడి శంఖముయొక్క, జయశబ్ద = విజయసమయమునందలి శబ్దముచే, వివర్ధిత, సింహనాదము, అర్జునుని దేవదత్తధ్వనిచే భీముని సింహనాదము వృద్ధియగుననుట ; గుండెదిగ్గురనన్, దుస్సహ = నీతమ్ముఁడగు దుస్సహునియొక్కయు, కర్ణ = కర్ణుని యొక్కయు, నిపాత = పడుటను, సూచియై = సూచించునదై, అర్జునుఁడు గర్ణుని సంహరించి దేవదత్తము పూరించునపుడె భీముఁడు దుస్సహుంజంపి సింహనాదము చేయునని భావము ; వేగమ, నీకున్, వినఁబడున్, ఏల.

తా. నీవుయుద్ధమే కోరునెడల నర్జునుఁడు కర్ణునింజంపి యొనర్చు దేవదత్త ధ్వనియు భీముఁడు నీతమ్ముని దుస్సహునింజంపి యొనర్చు సింహనాదమును నీగుండె ఝల్లుమన వేగిరమే వినఁ బడును.

క. వారల సంగర మిట్టిది
యీరీతిం దెలుప నేల! యెఱుఁగం బడదే
యారయ నిది నీకు నతి
క్రూరమహాకపటభవదుశ్శోదర వేళన్.

రామాయణ. వారలసంగరము = ఆ రామలక్ష్మణుల యుద్ధము, ఇట్టిది = పైన వివరింపఁబడి నట్టిది, ఈరీతిన్, తెలుప నేల, అతిక్రూర, మహాకపట = గొప్పకపటము గలవాఁడా, భవత్ = నీయొక్క, ఉరః = ఱొమ్మునయొక్క, దరవేళన్ = చీల్చు సమయమున, ఇది, అరయన్, నీకున్, ఎఱుఁగంబడ దే.

తా. వారియుద్ధ మీరీతిదని నీకుం దెలుప నేల, నీఱొమ్ము చీల్చు నప్పుడు నీకుఁ దెలియదా.

భారత. వారలసంగరము = ఆ భీమార్జునుల ప్రతిజ్ఞ, ఇట్టిది, ఈ రీతిం దెలుపంగ నేల, ఆరయన్, అతిక్రూర మైన, మహాకపటమువలన,భవ= కలిగిన, దురోదరవేళన్ = ద్యూతసమయమున, ఇది, నీకున్, ఎఱుఁగం బడదే = తెలియదా.

తా. ఆ భీమార్జునుల ప్రతిజ్ఞ యిట్టిదగును. అది నేఁ దెలుప నేల? నీకపట ద్యూతసమయమున నీ కెఱుఁగఁ బడినదే కదా!

"దురోదరవేళన్." "పణేద్యూతే దురోదరః." అమరము.

వ. అనిపలికి యప్పుడు దన్నుం జుట్టుముట్టుకొని పట్టి నిగ్రహిం చుటకు నుగ్రయోధుల నాగ్రహంబున నియోగించు నద్దు రాత్ముదుర్వివేకంబునకు నవ్వి నిర్విశంక సమాకులిత సంరం భ విజృంభితుం డై మేను వెంచి. 114

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము, అని, పలికి, అప్పుడు, తన్నున్ = [రామా. అంగదుని, భార. కృష్ణుని,] చుట్టున్, ముట్టుకొని, పట్టి, నిగ్రహించుటకున్, ఉగ్ర యోధులన్ = క్రూరులగు యుద్ధవీరులను, ఆగ్రహంబునన్, నియోగించు= ఆజ్ఞాపించు, అద్దురాత్మ. [రామా = ఆరావణుని, భార. దుర్యోధ

ను] దుర్వివేకంబునకుక్ = అజ్ఞానమునకు, నవ్వి, నిర్విశంక = జంకు లేని, సమాకులితసంరంభ = చెదరఁబడిన సంరంభమువలని, విజృంభితుండై, మేను పెంచి = [రామా. అంగదుఁడు శరీరము పెంచి; భార. కృష్ణుఁడు విశ్వరూపము ధరించి];

తాత్పర్యము సుగమము.

చ. తనువునసర్వలోకచయదర్శనచిత్రమహత్త్వ మెంతయుం
దనరవిరాట్ప్రకారసముదంచితుఁడై తనుఁబట్టఁగమ్మువాం
డ్రనుఘనఘోరహుంకృతినిరస్తులఁ జేసినభోఽధ్వగామితా
భినుతయశోవిశేషమునఁ బేర్చుచు నేఁగెనియోక్తృపాలికిన్.

రామాయణ. తనువునక్ = (అంగదుని) శరీరమునందు, సర్వలోకచయ దర్శనచిత్రమహత్త్వము = అన్నిలోకముల సమూహముల చూపునకు చిత్రమనెడి యతిశయము, ఎంతయుక్, తనరక్, విరాట్ప్రకారసముదంచితుఁడై = పక్షీంద్రుఁడగు గరుఁడుని విధమున మిక్కిలి యొప్పునట్టివాఁడయి, తనుక్ పట్టక్ క్రమ్మువాండ్రను = తన్ను పట్టుటకు మూఁగువారిని, ఘనఘోర హుంకృతిక్ = మిక్కిలి క్రూరమగు హుంకారముచే, నిరస్తులక్ చేసి = నిరసింపఁబడిన వాండ్రనుగాఁ జేసి, నభోఽధ్వగామితాభినుత యశోవిశేషమునక్ = ఆకాశమార్గ సంచారముచేఁ బొగడఁబడిన కీర్తివిశేషముచే, పేర్చుచుక్ = అతిశయించుచు, నియోక్తృపాలికిక్ = తన్ను నియోగించిన రామునిపాలికి, ఏఁగెక్.

తా. శరీరము పెంచుటచే నందఱ చూపులకుఁ జిత్రము దనరఁగా, గరుఁడుని విధమున నొప్పువాఁడయి, తన్ను బంధింపవచ్చు రాక్షసుల హుంకారమున నదిల్చి యాకాశమార్గమున రాముని సమీపించెను.

భారత. తనువునక్ (కృష్ణుని) శరీరమునందు, సర్వలోకదర్శన = అన్నిలోకముల చూపులచే, చిత్రమహత్త్వము = చిత్రమగు నతిశయము,

ఎంతయేనిన్, తనరన్, విరాట్ప్రకార సముదంచితుఁడై = విరాట్స్వరూపుని విధమున నొప్పువాఁడయి, తనన్, పట్టన్, క్రమ్మఱవాంఛను, ఘనఘోర హుంకృతిన్ = హుంకారముచే, నిరస్తులన్ చేసి, నభోఽధ్వగ = ఆకాశమార్గమున సంచరించు దేవతలచే, అమిత, అభినుత, యశోవిశేషమునన్, పేర్చుచున్, నియోక్తృపాలికిన్ = ధర్మజునొద్దకు, ఏఁగెన్.

తా. తనశరీర మందఱచూపులకుఁ జిత్రముగాఁ దనర విరాట్స్వరూపము దాల్చి తన్నుబట్టఁ జూచువారి నదిలించి దేవతలచేఁ బొగడఁబడువాఁడయి కృష్ణుఁడు ధర్మజుని పాలికేఁగెను.

వ. ఏఁగియన్నరేంద్రునకుఁ దనపోయివచ్చిన కార్యంబు తెఱంగెఱింగించి యిట్లనియె. 116

కవిరాజ విరాజితము.

తిరమువిపక్షుమదోద్ధతి నీవు దుదిం దెగఁజాలవుగాని వెసం
గురుకృపశాంతనవోక్తులఁ దేర్చియునేఁగొంకక యేనితవుందగవుం
బిరుసునుజూపి యనేక విధంబులఁ బెక్కులువల్కియుఁజూచితినీ
కరుణకుఁబాత్రుఁడుగాఁడుపదంబదిఁ గాఁగనివచ్చినవాఁడదుదన్

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. విపక్షుమదోద్ధతి = [రామా. రావణుని గర్వాతిశయము, భార. దుర్యోధనుని గర్వాతిశయము,] తిరము, నీవు, తుదిన్, తెగఁజాలవు కాని = సాహసింపఁ జాలవుగాని, సాహసమున యుద్ధమునకుపక్రమింపవుగాని, వెసన్, గురుకృపశాంతనవోక్తులన్ = [రామా. గొప్ప దయతోడి శాంతమైన మనోహరమగు మాటలచే, భార. ద్రోణ, కృప, భీష్మాదులపలుకులచే] తేర్చియున్, ఏన్, కొంకక, ఇతవున్, = హిత

మును, తగవున్ = న్యాయమ్మును, బిరుసునున్ = కాఠిన్యమును, చూపి, అనేకవిధంబులన్, పెక్కులు, పల్కియున్, చూచితిన్ [రామా. ఆ రావణుఁడు, భార. ఆ దుర్యోధనుఁడు], నీకరుణకున్ = నీదయకు, పాత్రుఁడుకాఁడు, తుదన్, పడింపదిగాన్ = బాగుగా, కనివచ్చినవాఁడన్.

తా. శత్రుని గర్వము స్థిరమగునది. నీవు తెగువకుఁ బూనకున్నాఁడవు కాని [రామా. మంచిమాటలచేతను, భార. ద్రోణాదుల వచనముల చేతను], తేర్చియు హితమును న్యాయమును గాఠిన్యమునుం జూపి నే నెన్నివిధములం జెప్పియుఁ జూచితిని. నీదయకుం బాత్రుఁడుగాఁడు, ఈవిషయము బాగుగాఁ గనివచ్చినాఁడను.

వ. అనిన విని మనకు నుచితంబైన వర్తనంబు నడపితి మింట
మీఁద నతని పాపఫలం బెట్లు గావలయు నట్లయ్యెడు మని
పలుకుచు నొక్క శుభముహూర్తంబున. 118

సుగమము.

తే. తన కుదార సోదర భావమునను రణ స
హాయముగఁ దివిరెడు వీరు ననలజాతు
మిగులఁ గాననీలసమాఖ్యు మెఱయువాని
భూనుతాజి ధృష్టద్యుమ్ను సేనగావ. 119

రామాయణ. తనకున్, ఉదారసోదర భావమునను = గొప్పసోదరునివలె, రణసహాయముగన్ తివిరెడువీరున్ = యుద్ధ సహాయుఁడగుటకుఁ బ్రయత్నించెడు వీరుని, అనలజాతున్ = అగ్నిసుతుని, కానన్ మిగులన్, నీలసమాఖ్యున్ = నీలుఁడను పేరున, మెఱయువానిన్, భూనుత= జనులచేఁ బొగడఁబడిన, ఆజి = యుద్ధమున, ధృష్ట = దిట్టమయిన,

ద్యుమ్నున్ = సత్వముగలవానిని, సేనన్ కావన్; అభిషిక్తుంజేసి యను ముందటి పద్యముతో నన్వయము.

తా. తనకు సోదరునితో సమానుఁడును, నగ్నికుమారుఁడును, నాయకుఁడుగువాని దనసేనను రక్షించుటకై,

భారత. తనకున్, దారసోదరభావమునన్ = భార్యయొక్క తోఁబుట్టువుదనముచే, సహాయమునన్, తివిరెడువీరున్, అనలజాతున్ = అగ్నియందుఁబుట్టినవానిని, [ద్రోణునందలివిరోధమున నాతనిం జంపఁగల కుమరుని నర్జునుం బరిగ్రహింపఁజాలు తనయునుం గోరి ద్రుపదుఁడు యజ్ఞము సేయ నా యజ్ఞకుండమున ద్రౌపదీ ధృష్టద్యుమ్ను లుదయించిరని పురాణగాథ]. మిగులఁగాన్, అనీలసమాఖ్యన్ = తెల్లనికీర్తిచే, మెఱయువానిన్ ధృష్టద్యుమ్నున్, సేనన్, కావన్; అభిషిక్తుం జేసియని ముందటిపద్యముతో నన్వయము.

తా. తనభార్యకు సోదరుఁడైనట్టియు, తనకు యుద్ధమున సహాయముగా నున్నట్టియు, నగ్నికుండమునఁ బుట్టినట్టియు, ధృష్టద్యుమ్నుని సేననురక్షింప.

వ. అభిషిక్తుం జేసి సంవిహిత సకల సన్నాహుండై. 120

సుగమము.

ఆ. అనికి నుగ్రమై మహారిపురాజిరా
నంతవనచయంబు లెన్నియుఁ జెఱు
నుగ్గు గాఁ బదహతిసేనుఁ బమాఁడు సేనతో
నాజిరంగమునకు నతఁడు నడచె. 121

రామాయణ అనికిన్, ఉగ్రమై, మహత్, అరిపుర = శత్రువుయొక్క నగరమగు లంకయొక్క, అజిర = ప్రాంగణ భూములందుండు,

అనంత = మిక్కుటమైన, వనచయంబులంతయుఁ, చిఱునుగ్గుగాఁ = పొడిపొడిగా, పదహతిఁ, నఱుమాడుసేనతో = పాతమొనర్చు సేనతో, ఆజిరంగమునకుఁ, అతఁడు = ఆ రామచంద్రుఁడు, నడిచెఁ.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. అరికిఁ, ఉగ్రమై, మహారిపురాజ = గొప్పశత్రువుల సమూహము, రాఁ = రాఁగ, అంతఁ, వనచయంబులన్నియు= ఉద్యాన వనముల సమూహములన్నియు, చిఱునుగ్గుగాఁ, పదహతిఁ, నఱుమాడు సేనతోఁ, ఆజిరంగమునకున్, = రణరంగమునకు, అతఁడు = ఆ ధర్మజుఁడు, నడచెఁ.

తాత్పర్యము సుగమము.

ఆ. తెగువ నిట్లు నడచి మిగులఁ జేరిక లంక
ముక్తధృతివిలాసముగఁ గడంకఁ
బోరునడపె దృఢ మనోరథ హరికుంజ
రోగ్రబలముఁ గొలిపి యాగ్రహమున. 122

రామాయణ. ఇట్లు, లంక = లంకాపురము, ముక్తధృతివిలాసముకఁ = విడఁబడిన ధైర్యవిలాసముగలదికాఁగ, కలఁతనెందఁగా ననుట; మిగులఁ, చేరికఁ, తెగువఁ = సాహసమున, నడచి, దృఢమనోరథ= స్థిరమైన మనోరథములుగల, హరికుంజర = వానరశ్రేష్ఠుఁడగు సుగ్రీవుని, ఉగ్రబలముఁ = భయంకరమగు సేనను, ఆగ్రహమునఁ, కొలిపి = ప్రేరేచి, కడంకఁ, పోరునడపెఁ.

తా. లంకకలఁగునట్లు నడచి వానరసేనలఁబురిఁగొల్పి పోరునడపెను.

భారత. తెగువఁ, ఇట్లు, మిగులఁ జేరి = దగ్గఱించి, కలంకముక్త = కళంకహీనమైన, ధృతి=ధైర్యముచేత, విలాసముగఁ = ఒయ్యారముగా, నడచి, దృఢమనః = దృఢమనస్కులగు, రథహరికుంజర = రథ

ములతోడను, గుఱ్ఱములతోడను, ఏనుఁగులతోడను గూడిన, ఉగ్రబలముఁ
ఆగ్రహమునన్, కొలిపి, కడఁకన్, పోరు, నడపెన్.

తా. ఇట్లు నడచి ధైర్యయుక్తుఁడై చతురంగ బలములను కే
యుద్ధముచేసెను.

"కుంజర" "ఖముఖకుంజేభ్య ఉపసంఖ్యాన" మ్మనువార్తికమువలన
గుంజరపదము గల్గెను.

వ. అందు. 12

క. అమ్మనుజేంద్రుని బలవ
ర్గమ్ము మొదలినాఁడుభీమరక్షోర్జిత ద
ర్పమ్ములఁ గవియు సుయోధను
తమ్ములఁ జతురంగసైన్యతతుల జయించెన్. 124

రామాయణ. అమ్మనుజేంద్రుని = ఆ రాముని, బలవర్గమ్ము, మొద
లినాఁడు, భీమ = భయంకరమగు, రక్షః = రాక్షసులచేత, ఆర్జిత =
సంపాదింపఁబడిన, దర్పమ్ములన్ = గర్వములచే, కవియు = క్రమ్మఱట్టి
సుయోధ = సద్భటులచే, నుతమ్ములన్ = పొగడఁబడువానిని, చతురంగ
సైన్యతతులన్ = చతురంగసైన్యముల సమూహమును, జయించెన్.

తా. ప్రథమదివసమున రామసైన్యము రాక్షసుల చతురంగసైన్య
మును జయించెను.

భారత. అమ్మనుజేంద్రుని = ఆ ధర్మజుని, బలవర్గమ్ము, మొదలి
నాఁడు, భీమరక్షోర్జితదర్పమ్ములన్ = భీమునిరక్షచే సంపాదింపఁబడి
గర్వముచే, కవియు, సుయోధనుతమ్ములన్ = సుయోధనుని సోదరులను,
చతురంగసైన్యములన్, జయించెన్.

తా. మొదలినాఁడు ధర్మజునిసైన్యము భీమరక్షాగర్వమునఁ దన్నుఁ
గవియు సుయోధనుని సోదరులను జతురంగబలములం గూడ జయించెను.

సీ. ఆ నృపాలశ్రేష్ఠుఁ డవ్వేళ నురుమాధ
వప్రేమ కృతవిజయప్రకర్ష
మరయుచు నంగద శరభ కేసరి గజ
ర్షభ శతబలి సమీరణసుతాజి
కేళి మహత్త్వ మీక్షించుచు నుగ్ర సం
పాతి దస్రసుతాచ్ఛభల్లరాజ
వేగదర్శిత నూర్జితాగణ్యదర్పంబు
చూడ్కుల గొనఁగుచు శూరతావి
తే. భాసినుత్తమౌజు బరాను ఫణిశిఖండి
ననలసంభవు సైన్యేశు ననిఁ గరంబు
మగతనముసూపఁ గనుఁగొంచు మఱియు ద్రుపద
ముఖ్యులగణంబుఁ గనుచు సమ్మోద మందె. 125

రామాయణ. ఆ నృపాలశ్రేష్ఠుఁడు = ఆరాముఁడు, అవ్వేళను, రుమాధవ = రుమభర్తయగు సుగ్రీవుని, ప్రేమకృత = ప్రీతిచేనొనర్పఁబడిన, విజయప్రకర్షమున్ అరయుచున్ = జయాతిశయమును విచారించుచు, అంగద, శరభ, కేసరి, గజ, ఋషభ, శతబలి, సమీరణసుత = వాయుపుత్రుఁడైన హనుమంతుఁడు, వీరియొక్క, ఆజికేళిమహత్త్వము = యుద్ధవిహారాతిశయము, ఈక్షించుచున్ = చూచుచు, ఉగ్ర = భయంకరులైన, సంపాతి = సంపాతియొక్కయు, దస్రసుత = అశ్వినులపుత్రులగు మైందద్వివిదులయొక్కయు, అచ్ఛభల్లరాజ = భల్లూకనాథుఁడగు జాంబవంతునియొక్కయు, వేగదర్శి = వేగదర్శియొక్కయు, తను = శరీరముచే, ఊర్జిత = అంగీకృతమైన, అగణ్యదర్పంబు = అమితబలమును, చూడ్కుల గొనఁగుచున్ = చూచుచు, శూరతావిభాసిన్ = శూరతచేఁ బ్రకా

చువానిని, ఉ_త్తమోజున్ = శ్రేష్ఠమగు తేజముగలవానిని, పర అసుఫణి శిఖండిన్ = శత్రువులప్రాణములనెడి పాములకు నెమలివంటి వానిని, అనల సంభవున్ సైన్యేశున్ = అగ్నిపుత్రుఁడగు సేనాపతియైన నలుని, అనిన్, కరంబు, మగతనము=పౌరుషము, చూపన్, కనుఁగొంచున్, మఱియున్, ద్రుపద = వృక్షములనే స్థానముగాఁగల వానరులలో, ముఖ్యులయొక్క, రణంబున్, కనుమన్, సమ్మోదమందెన్.

తా. రాముఁడు సుగ్రీవుని విజయమునారయుచు, అంగదాదుల రణ ప్రౌఢిమంజూచుచు, నలునిపౌరుషముం దిలకించుచు, వానరుల రణవిహా రము నీక్షించుచు నానందించెను.

"అచ్ఛభల్ల." ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లూకాః." అమరము.

భారత. ఆ నృపాలశ్రేష్ఠుఁడు = ధర్మపుత్రుఁడు, అవ్వేళన్, ఉరు= గొప్పవాఁడగు, మాధవ = కృష్ణుని, ప్రేమకృత, విజయ = అర్జునుని, ప్రక ర్షము, అంగదన్,=వేడ్కచే, అరయుచున్, శరభ, కేసరి, గజ, ఋషభ = వీరియొక్క, శత = అనేకముల, బలి = బలముగల, సమీరణ సుత = వాతాత్మజుఁడగుభీముని, ఆజికేళిమహత్త్వము, ఈక్షించుచున్, ఉగ్రముగా, సంపాతి = పాఱుచున్న, దస్రసుత = అశ్వినీపుత్రులగు నకులసహదేవులయొక్క, అచ్ఛ, భల్లరాజ = బాణశ్రేష్ఠములయొక్క, వేగ దర్శిత = వేగమును జూచువాఁడగుటచే, ఊర్జిత = వ్యాప్తమగుచున్న, అగణ్యదర్పంబు, చూడ్కులకొఁసగుచు, శూరతావిభాసిన్,ఉ_త్తమోజున్, పరాసుఫణి=శత్రువులప్రాణవాయువునకు సర్పంబునుంబోలిన, శిఖండిన్ = శిఖండియనువానిని, అనలసంభవున్, సైన్యేశున్ = ధృష్టద్యుమ్నుని, అనిన్, కరంబు, మగతనంబు, చూపన్, కనుఁగొంచున్, మఱియున్, ద్రుపదముఖ్యుల రణంబు = ద్రుపదాదులయుద్ధమును, కనుచున్, సమ్మో దమందెన్.

తా. ధర్మజుఁడు, కృష్ణునిచేఁ జేయఁబడిన యర్జునుని నతిశయముం గాంచుచు, శరభాదులతో సమానమగుబలముగల భీముని యుద్ధముం గాంచుచు, నకులసహదేవుల బాణవేగంబునీక్షించుచు, శిఖండి ధృష్టద్యుమ్న ద్రుపదాదుల యుద్ధముంగాంచుచు, సంతుష్టుఁడయ్యెను.

శా. క్షత్రాచార విహారియై విజయ రక్షానిష్ఠఁ బెంపొందు వి
శ్వత్రాతన్విభు విష్ణునారయుచు నాశ్చర్యంబు లిద్దేవుచా
రిత్రంబుల్ హరియూథచోదకత నీరీతిన్వినోదించునే!
చిత్రంబే గెలు పీబలాలి కని చూచెన్ ఖేచరవ్రాతముల్.

రామాయణ. ఖేచరవ్రాతముల్ = ఆకాశసంచారుల సమూహములు, ఇది చూచెన్ అనుక్రియకుఁ గర్తృపదము; క్షత్రాచారవిహారియై= క్షత్రియాచారముల విహరించువాఁడయి, విజయరక్షానిష్ఠన్ = జయమును రక్షించుటయందలి యాసక్తితో, పెంపొందు, విశ్వత్రాతన్ = లోకరక్షకుని, విభున్, విష్ణున్, అరయుచున్ = చూచుచు, ఇద్దేవుచారిత్రముల్ =ఈ రామచంద్రుని చరిత్రములు, ఆశ్చర్యంబుల్, హరి = వానరుల, యూథముయొక్క, చోదకతను- = పంగొనుటచే, ఈరీతిన్, వినోదించునే, ఈ బలాలికిన్ = ఈ వానరసేనాసమూహమునకు, గెలుపు చిత్రంబే, అని, చూచెన్, విష్ణుచోదకతామూలమున నీ వానరసేనకు జయము సిద్ధమనిభావము.

భారత. క్షత్తృ =సారథియొక్క, ఆచారమున, విహారియై, విజయరక్షానిష్ఠన్ = అర్జునునిరక్షించుటయందాసక్తిచే, పెంపొందు, విశ్వత్రాతన్, విభున్ = విష్ణున్, అరయుచున్, ఇద్దేవుచారిత్రముల్ = ఈ కృష్ణునిచరిత్రములు, ఆశ్చర్యంబుల్, హరి = గుఱ్ఱముల, యూథముల, చోదకతన్ = తోలుటచే, ఈరీతిన్, వినోదించునే, ఈబలాలకిన్ =

ఈ ధర్మజుని బలములకు, గెలుపుచిత్రంబే, అని, ఖేచరవ్రాతముల్ చూచెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. అంత. 127

సీ. శింజినీ నిర్ఘోష ♦ జితసముద్రధ్వని
మేఘనాదుండు సమిద్ధశక్తి
భీష్ముండు సందీప్త ♦ పృథుశౌర్యగుణమణి
వాహినీశుండు ని ♦ జాహవదశ
దివసాంత రచితాతి ♦ తీవ్రవిక్రమత శో
భిల్ల నెంతయు విజృం ♦ భించి వాఁడు
తన్మధ్యమునఁ బుట్టు ♦ తనసేనభంగంబు
నరిసేన గర్వంబు ♦ నడఁచి యడఁగి

తే. నాగభీషణ బాణప్ర ♦ యోగములను
భీమ నరవరచేష్టలు ♦ బెండువడఁగఁ
దదనుజుల సత్ప్రతాపంబు ♦ లొదుగువడఁగఁ
గట్టువఱచెఁబల్మఱు నాజి ♦ ఘనులు వొగడ. 128

రామాయణ. శింజినీ నిర్ఘోషజితసముద్రధ్వని = అల్లెత్రాటి చప్పుడుచే జయింపఁబడిన సముద్రధ్వనినిగల, మేఘనాదుండు = ఇంద్రజిత్తు, సమిద్ధశక్తిన్ = ప్రకాశించుశక్తిచే, భీష్ముఁడు = భయంకరుఁడు, సందీప్త = ప్రకాశించు, పృథుశౌర్యగుణమణి = గొప్పపరాక్రమగుణములనెడి మణులకు, వాహినీశుండు = సముద్రమువంటివాఁడు, నిజాహవదశ = తనదగు యుద్ధావస్థ, దివసాంతరచితాతి తీవ్రవిక్రమతన్ = రాత్రియందు జరుపుటవలని మిక్కుటమగు తీవ్రత్వమువలన, శోభిల్లన్ =

ప్రకాశింపఁగా, రాత్రిజరుపుట చేఁ దన యుద్ధనైపుణి ప్రకాశించెనని భావము. ఎంతయున్, విజృంభించి, తన్మధ్యమునన్ = ఆ నడుమన, పుట్టు, తన సేనభంగంబు = తనసేనయొక్క భంగమును, అరిసేనగర్వంబున్, సేన భంగంబు, సేనగర్వంబు ననునవి సాధ్యసమాసములు; అడఁచి, అడఁచి, భీమ = భయంకరుఁడైన, నరవర = రాముని, చేష్టలు, బెండు వడఁగన్ = నశింపఁగా, తదనుజు = లక్ష్మణుని, లసత్ = ప్రకాశించు, ప్రతాపం బుల్, ఒదుగువడఁగన్ = అణఁగిపోవఁగా, ఆజిఘనులు, పల్మఱున్; పొగడన్, నాగభీషణ బాణప్రయోగములను = నాగములచే భయంకర మైన బాణములం బ్రయోగించుటచే, నాగపాశములం బ్రయోగించుటచే ననుట ; కట్టువఱచెన్ = బంధించెను.

తా. శౌర్యగుణమణి రత్నాకరుఁడగు నింద్రజిత్తు తనసైన్యము యొక్క దీనత్వమును, నరుల గర్వంబునుం గాంచి, శత్రువుల యుద్రేక ము నణఁచివైవ, రామలక్ష్మణుల పరాక్రమ సంపద బెండుపడులాగున నొకరాత్రి యుద్ధమున నాగపాశములతో వారిని గట్టివైచెను.

“శింజినీ,” “మౌర్వీ జ్యా శింజినీ గుణః.” అమరము.

భారత. శింజినీ నిర్ఘోషముచే, జితమైన, సముద్రధ్వనియు, మేఘ నాద = మేఘముయొక్క ధ్వనినిగలవాఁడు, సమిద్ధశక్తి = ప్రకాశించు శక్తిగలవాఁడు, సందీప్త పృథుశౌర్యగుణమణి = ప్రకాశించునట్టి గొప్ప శౌర్యగుణమనెడి మణింగలవాఁడు, వాహినీశుండు = సేనాపతియునైన, భీష్ముండు = భీష్మాచార్యుఁడు, నిజ = తనయొక్క, ఆహవ = యుద్ధము యొక్క, దశ దివసాంతరచిత = పదిదినములలోపల సంపాదింపఁబడిన, తీవ్రవిక్రమతన్ = తీక్ష్ణమగు పరాక్రమమున, శోభిలన్ = ప్రకాశిం పఁగా, ఎంతయున్, విజృంభించి, వాఁడు = ఆభీష్మాచార్యుఁడు, తన్మ ధ్యమునన్ = ఆ యుద్ధమధ్యమున, పుట్టు, తనసేనయొక్క, భంగంబున్,

అరిసేనగర్వంబున్, అడఁచి, అడఁచి, నాగ = సర్పములవలె, భీషణమైన, బాణప్రయోగములను, భీమ = భీమునియొక్కయు, నర = అర్జునుని యొక్కయు, పరచేష్టలు, బెండుపడఁగన్, తత్ = వారి, అనుజ = సోదరులైన నకుల సహదేవుల, సత్ప్రతాపంబులు = మంచిపరాక్రమములు, ఒదుగుపడఁగన్ = అణఁగిపోవునట్లు, ఘనులు, పల్మఱున్, పొగడన్, ఆజిన్, కట్టువఱచెన్ ;

తా. సముద్రమువలెను, మేఘమువలెను అత్యంతాటి చప్పుడు గావించుచుండువాఁడు, ప్రకాశించు బలముగలవాఁడు, అధికశౌర్యము గలవాఁడు, కౌరవ సేనానాయకుఁడగు భీష్ముఁడు తానాచరించిన దశదివసయుద్ధకాలమునఁ దన సేన సంగపడుటయు, శత్రుసేన విజృంభించుటయుం గాంచి, నాగుఁబాములం బోలిన భీకరశరముల భీమార్జునుల, వారితమ్ములగు నకుల సహదేవుల బలము కుంటువడునట్లు వారిం గట్టువఱచెను.

చ. దొరననుజాన్వితంబుగను దుర్దమదుర్దశఁ గుందఁజేసి యి
ట్లురువడిఁ బేర్చు శాత్రవు రణోద్ధతి పెంపు సహింపలేక తా
సరగున దానిమాన్ప హరిచక్రము పూని యెదిర్చెనంతనే
మరలెనరాతి యత్నగరిమం దనపూఁపు నివారితంబు గన్

రామాయణ. దొరన్ = రాముని, అనుజాన్వితంబుగన్ = తమ్ముఁడగు లక్ష్మణునితోఁగూడినట్లు, దుర్దమ, దుర్దశన్ కుందన్ చేసి, చెడుదశచే హైన్యమొందించి, ఇట్లు, ఉరువడిన్ పేర్చు శాత్రవు = మిక్కిలి గర్వించు నింద్రజిత్తుని, రణోద్ధతి పెంపున్ సహింపలేక = యుద్ధమునందలి గర్వాతిశయము నోర్వలేక, సరగునన్ = శీఘ్రముగ, దానిన్, మాన్పన్, హరిచక్రము = వానరసమూహము, తాను, పూని, ఎదిర్చెన్, అంతనే, అరాతియత్నగరిమన్ = శత్రువగు నింద్రజిత్తుని ప్రయత్నాతిశ

యముచే, తనపూఁపు = ఆ వానర సమూహముయొక్క పూనిక, నివారితంబుగన్ ; మరలెన్.

తా. ఇంద్రజిత్తు రామలక్ష్మణుల దుర్దశపాలుచేసి యతిశయించుచున్న నాతని రణోద్ధతి నోర్వనివారై, వానర సేన దానిమాన్పందలఁచి యెదిర్చెంగాని యింద్రజిత్తు తన ప్రయత్నాతిశయమున వాపూనిక నడఁపఁగా నా సేన మరలెను.

భారత. దొరను = ధర్మజును, అనుజాన్వితంబుగన్ = సోదరులతోఁ గూడినట్లు, దుర్దమదుర్దశన్, కుందన్ చేసి, ఇట్లు, ఉరువడిన్, పేర్చు = గర్వించు, శాత్రవు = శత్రువగుభీష్మని, రణోద్ధతిపెంపున్, సహింపలేక = ఓర్వలేక, సరగునన్, దానిన్, మాన్పన్, నారి = కృష్ణుఁడు, తాను చక్రమున్, పూని, ఎదిర్చెన్, అంతనే = వెంటనే, నరాతిగరిమన్=అర్జునుని ప్రయత్నాతిశయముచే, తనపూఁపు=తనపూనిక, నివారితంబుగన్, మరలెన్.

తా. ధర్మజుని నాతనిసోదరులం గుందఁజేయ నాభీష్మని గర్వమణంపఁ గృష్ణుఁడు చక్రమెత్తెను ; వెంటనే యాయుధమునెత్తననిన కృష్ణుని ప్రతినకు భంగముగల్గకుండ నర్జునుఁడు ప్రార్థింప నంతఁగృష్ణుఁడా ప్రయత్నమును మానెను.

వ. అంత 130

సీ. అట్లువార్యప్రౌఢి $ నలరుపితామహు
పరశక్తిప్రబలు డీ $ వ్యత్ప్రతాప
గుణశాలి విజయుండు $ కోదండ ఘననాద
సంపదుల్లాసిత $ సకల నిజచ
మూసంతతి శిఖండి $ యేసె నారచిత స
చ్ఛద్మసంగ్రామ ప్రకచారుఁడగుచు

వైరినృపాల కుమారుల హృదయంబు
లెంతయు భేదిల్ల నిద్ధవివిధ
ఆ. విశిఖవిసరనిబిడ వివిధసమస్త మ
ర్మతను జేసి యుద్ధ మహిఁబడంగ
నేసి గురు మనోవికాస సంపాదియై
యాప్తబంధుజనుల నలరఁజేసె. 131

రామాయణ. అట్లు, అవార్యప్రౌఢిన్ = అనివార్య ప్రౌఢిమను, అలరు, పితామహు = బ్రహ్మయొక్క, వరశక్తిన్, ప్రబలు, దీప్యత్ = ప్రకాశించుచున్న, ప్రతాపగుణశాలి = పరాక్రమ గుణములుగలవాఁడు. విజయుండు = జయముగలవాఁడు, కోదండ ఘననాదసంపత్ = విల్లనెడి. మేఘముయొక్క నాదమనెడి సంపదచే, ఉల్లాసిత = సంతసింపఁబడిన, సకలచమూసంతతి శిఖండి = సర్వసేనా సమూహమనెడి నెమళ్లుగల. వాఁడు, ఆరచిత = చేయఁబడిన, సచ్ఛద్మ సంగ్రామ = కపటముతోఁ గూడిన యుద్ధమునందు, ప్రచారుఁడగుచున్ = సంచరించువాఁడగుచు, మాయాయుద్ధ మొనర్చుచుననుట; వైరినృపాలకుమారుల హృదయం. బుల్ = శత్రువులగు రాజపుత్రుల [రామలక్ష్మణుల] వక్షములు, ఎంత. యున్, భేదిల్లన్, ఇద్ధ వివిధవిశిఖ = ప్రవృద్ధములయిన నానావిధ బాణ. ముల, విసర = సమూహముచే, నిబిడ = దట్టమైన, వివిధ = పలువిధము. లగు, సమస్తమర్మతను = సకలమర్మస్థానములు గలవారౌటను, చేసి, యుద్ధమహిన్, పడంగన్, ఏసి = (బాణములం) బ్రయోగించి, గురు = రావణుని, మనోవికాస = మనస్సునకు వికాసమును, సంపాదియై = సంపాదించువాఁడై, ఆప్త, బంధుజనులన్, అలరన్, చేసెన్.

తా. పితామహ వరశక్తిం బ్రబలుచు, జయశీలుఁడగు నింద్రజిత్తు, ధనుష్టంకారమనెడి మేఘధ్వనిచేఁ, దనసేనలనెడి నెమిళ్లసంతసింపఁ జేయు.

వాఁడై మాయాయుద్ధమున రామలక్ష్మణుల మర్మములు గాఁడ నస్త్రములం బ్రయోగించి రణరంగమునఁ బడవైచి, తన తండ్రికిని నాప్తజనులకును సంతోషము నొసఁగెను.

"విసర;" "సందోహ విసర వ్రజాః;" అమరము.

అలంకారము రూపకము.

భారత. అట్లు, అవార్యప్రౌఢిన్, అలరు, పితామహున్ = భీష్ముని వరశక్తిన్ = శివపరమహిమంగల్గిన శక్తిచే, ప్రబలు, దీవ్యత్ప్రతాప గుణ శాలి, విజయుండు = అర్జునుఁడు [వరశక్తిన్, ప్రబలున్, అని కొందఱు పితామహశబ్దమునకు విశేషణముగా నుండవగునని యభిప్రాయపడెదరు కాని, పితామహునని విశేష్యమును ముందుఁజెప్పి యావల విశేషణములం దెల్పి యన్వయక్లిష్టము గావించుట సూరనార్యునియాశయముగా నుండ నోపదు]. కోదండఘనరావ సంపత్ = వింటివలని గొప్పశబ్దమనెడి సంప దచే, ఉల్లాసిత సకల నిజచమూసంతతి = సంతసింపఁబడిన సమస్తమగు తనసేనా సమూహముగలవాఁడయి, శిఖండి ఏసెనాన్ = శిఖండియే ప్రయోగించెనా యనునట్లు, రచిత, సచ్ఛద్మ, సంగ్రామ, ప్రచారుఁడ గుచున్, వైరి నృపాలకుమారుల హృదయంబుల్ = శత్రురాజకుమారుల హృదయములు, కౌరవుల హృదయములనుట; ఎంతయున్, భేదిల్లన్ = మిక్కిలి చెదరునట్లుగా, ఇద్ధ, వివిధ, విశిఖ, విసర, నిబిడ = దట్టమైన, వివిధ, సమస్త, మర్మతనున్ చేసి = మర్మస్థలములు గల శరీరముగలవానిఁ గాఁజేసి, యుద్ధమహిన్, పడంగన్, ఏసి, గురు = అధికమైన, మనో వికాస సంపాదిత్వమై = సంతోషము పొందినవాఁడయి, ఆప్తబంధుజనులన్, అలరన్, చేసెన్.

తా. తనతాతను భీష్ముని శిఖండియే బాణములువేసెనా యనులా గునఁ దోఁచునట్లు మాయాయుద్ధమొనర్చి కౌరవుల మానసము చెదరున

ట్లొనర్చి బాణములచే భీష్మునిగాఁడ నేసి యర్జునుఁడు దానెంతయు సంత
సించి యా ప్రజనులకును సంతస ముదయింపఁజేసెను.

క. దీనత తత్ప్రతిపక్ష బ
లానీకము గుందుచుండె నారాత్రిఁ గడున్
మానసము లార్తిఁ బొగులం
గానిఁక నేది బ్రదుకేది గతియో యనుచున్. 132

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. తత్ ప్రతిపక్ష బలానీకము = [రామా. రాముని సేనాస
మూహము, భార. దుర్యోధన సేనాసమూహము] దీనతన్, ఆరాత్రిన్,
మానసమునన్, కడున్ ఆర్తిన్ పొగులగాన్ = మిక్కిలి వ్యసనమున
గ్రుంగుచుండఁగా, ఇంకన్, ఏది, బ్రదుకు, ఏది, గతియో, అనుచున్,
కుందుచుండెన్ = దుఃఖించుచుండెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

ఉ. అంతట నద్భుతంబు గరుడాగమనంబు నిరాకృతాహితా
త్యంతసమార్జితోర్జిత జయాభ్యుదయంబయి భీష్మపాతసం
క్రాంతిఘనవ్యథ న్నెఱయఁగా మఱపింపఁ బునర్మహాజి వి
క్రాంతికుపక్రమించువిభుఁగాంచిది నేశసుతాదులుబ్బుచున్.

రామాయణ. అం తటన్, అద్భుతంబు, ఇదివిశేషణము ; గరుడాగ
మనంబు = గరుత్మంతుని రాఁక, నిరాకృత=నిరాకరింపఁబడిన, అహితా=
సర్పములుగలదాటచే, అత్యంత, సమార్జిత = సంపాదింపఁబడిన, ఊర్జిత
జయాభ్యుదయంబయి = స్థిరమైన జయోదయము గలదయి, జయాతిశ
యముం గల్గించినదైయని భావము ; భీష్మ = భయంకరమైన, పాత =
(రామలక్ష్మణుల) పాటుయొక్క, సంక్రాంతి = కూడికచే, (కలిగిన)

ఘన, వ్యథన్ = దుఃఖమును, నెఱయఁగా = నిండుగా, మఱపింపన్, రామలక్ష్మణుల పాటువలని దుఃఖమును బూర్ణముగా మఱపింపనని భావము; పునర్మహాజివిక్రాంతికిన్ = మరల గొప్పయుద్ధముకొఱకయిన విక్రమణమునకు, ఉపక్రమించు = ప్రయత్నించునట్టి, విభున్ = రాముని, కాంచి, దినేశసుతాదులు = సుగ్రీవాదులు, ఉబ్బుచున్, చేరియని ముందటి పద్యముతో నన్వయించును.

తా. గరుత్మంతుని రాకచే నాగపాశబంధములు వీడ రాముఁడు మరల యుద్ధమునకుఁ బ్రయత్నింపనట్టి రాముంగాంచి సుగ్రీవాదులెంతయు సంతసించుచు;

భారత. అంతటన్, అద్భుతంబుకన్, రుట్ = రోషముయొక్క, ఆగమనంబు, నిరాకృత, అహిత = శత్రువులచే, అత్యంతసమూర్జితమైన, ఊర్జిత జయాభ్యుదయంబయి, భీష్మపాత = భీష్మునిపాటువలని, సంక్రాంతమైన, ఘనవ్యథన్, నెఱయఁగాన్, మఱపింపన్, భీష్మునిపాటువలని దుఃఖము తత్పూర్వజయమువలని సంతసము మఱపింపఁగాననిభావము; పునర్మహాజి విక్రాంతికిన్, ఉపక్రమించు, విభున్ = దుర్యోధనుని, కాంచి, దినేశసుతాదులు = కర్ణాదులు, ఉబ్బుచున్; ముందుపద్యముతో నన్వయము ;

తా. రోషముచే దుర్యోధనసేనలు జయమునుబొందుచుండ భీష్ముని పాటువలని దుఃఖము తత్పూర్వజయమును మఱపింపఁగా, దుర్యోధనుఁడు మరలయుద్ధమున కుపక్రమింపం గాంచి కర్ణాదు లుబ్బుచును;

"రుట్;" "ప్రతిఘారుటుక్రుధౌ స్త్రియాం." అమరము ;

వ. చేరి పొడఁగాంచి ప్రస్తుత సమరసన్నాహ సముచిత ప్రకారంబున సంభ్రమించి రంత నరుణోదయం బగుటయు 134

సుగమము.

క. గురురక్షోర్జితదర్ప
స్ఫురణముచే శత్రుసైన్యములు మార్కొనఁజె
చ్చెరవైవస్వత సంతతి
నరవరుఁ డొగి నద్దుర మొనర్చెసబలుఁడై. 135

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. గురురక్షోర్జిత దర్పస్ఫురణముచేన్ = [రామా. గొప్పదగు రాక్షసునిచే సంపాదింపఁబడిన గర్వస్ఫురణమున, భారత. ద్రోణునిరక్షచే సంపాదింపఁబడిన గర్వస్ఫురణముచే] సైన్యములు, మార్కొనన్ = ఎదిరింపఁగా, చెచ్చెరన్, వైవస్వతసంతతినరవరుఁడు = [రామా. సూర్యవంశమున జనించిన రాముఁడు, భార. యమసుతుఁడగు ధర్మరాజు] ఒగిన్, సబలుఁడై = సేనతోఁ గూడినవాఁడై, అద్దురమొనర్చెన్ = ఆ యుద్ధము చేసెను ;

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. అప్పుడు. 136

క. అత్యంతము నవనిసుతా
పత్యతను బలంబులోనఁ బసమిాఱిమహా
దైత్యుఁ డనఁబరఁగు శూర
స్తుత్యుఁ డసమరోషవికృతి ధూమ్రాక్షుఁడనిన్. 137

రామాయణ. అత్యంతము, అవనిసుతాపతి = రాముఁడు, అతను బలంబులోనన్ = తగ్గనిబలమున, పస = సారము, మిాఱి, మహాదైత్యుఁడనంబరఁగు, శూరస్తుత్యుఁడు = శూరులచేఁ బొగడఁబడువాఁడు, అసమరోషవికృతి = సాటిలేని రోషవికారముగల, ధూమ్రాక్షుఁడు = ధూమ్రాక్షుఁడనువాఁడు, అనిన్ = యుద్ధమున ; ముందుపద్యముతో నన్వయించును

తా. రాముఁడును, బలాధికుఁడని ప్రఖ్యాతిచెంది, వీరలోక శ్లాఘ్యమానుఁడగు ధూమ్రాక్షుఁడును యుద్ధరంగమున ;

భారత. అన్వయము, అవనిసుతాపత్యతను = భూపుత్రుఁడగు నరకుని కుమారుఁడగుటచే, బలంబులోనన్ = శక్తిని, పసమీఱి, మహాదైత్యుండనంబరఁగు, శూరస్తుత్యుండు = వీరులస్తోత్రపాత్రుఁడగు భగదత్తుఁడు, అసమకోపవికృతిన్ = సాటిలేనికోపవికారమున, ధూమ్రమఅక్షుఁడు = ఎఱ్ఱవారినకన్నులు గలవాఁడగుచు, అనిన్. ముందన్వయము గలదు.

తా. నరకపుత్రుఁడగు భగదత్తుఁడు సాటిలేనికోపమున నెఱ్ఱవారిన కన్నులుగలవాఁడయి యుద్ధమున;"అపత్యం" నపతత్య నేననరకమిత్యపత్యం పత్ ఇగతా." గురుబాలప్రబోధిక.

తే. దళితహరికుంజర శతాంగములధరిత్రిఁ
గప్పుచు యథామనోరథగతిఁజరించె
నవనిజారూఢ మదవారణక్రియలకు
నిలువలేక పార్థబలయోధులు దొలంగ. 138

రామాయణ. దళిత = చీల్పఁబడిన, హరికుంజర = వానరశ్రేష్ఠుల శతాంగములన్=పెక్కవయవములచే, ధరిత్రిన్, కప్పుచు, యథామనోరథగతిన్ = మనస్సు ననుసరించిన రథగమనముచే, నవ నిజ ఆరూఢ మద వారణక్రియలకున్ = నూతనమగు దనయొక్క స్థిరమైన మదము నడ్డగించు కార్యములకు, నిలువలేక, అపార్థబల = వ్యర్థమైనబలముగల, యోధులు, తొలంగన్, చరించెన్ = విహరించెను.

తా. తనచేఁ జీల్పఁబడిన వానరులయంగములచే భూమిని గప్పుచుండ నతని యౌద్ధత్యమునకు వానరులు నిలువలేక పాఱిరి.

భారత. దళితహరి = గుఱ్ఱములచేతను, కుంజర = ఏనుఁగులచేతను శతాంగములన్ = రథములచేతను, ధరిత్రిన్, కప్పుచు, నవ, నిజా

రూఢ = తానెక్కిన, మదవారణ = సుప్రతీకమనెడి మదగజముయొక్క, క్రియలకున్ = కార్యములకు, నిలువలేక, పార్థబలయోధులు = ధర్మజుని సైన్యములోని వీరలు, తొలంగన్, యథామనోరథగతిన్ = యథేచ్ఛగా, చరించెన్.

తా. శత్రువుల చతురంగబలములం జీల్చ భూమింగప్పుచుఁ దా నెక్కిన యేనుఁగుయొక్క కార్యములకు ధర్మజసైనికులు నిలువలేక వెను దిరిగి పాఱునట్లు భగదత్తుఁడు యుద్ధమొనర్చెను. "నవనిజారూఢమదవార ణక్రియలకు" ననుస్థలమున నణలకుయతి గల్గుట కభేదవిరతి యగును. "వేదమునవబయో రభేదయనుట,వలన వబలొక్కటొక్కటి నిలుమవిరతి, కవనిబవలకు లళలను నట్ల కలిమిఁ, జేకె తమలోన నివియును జెల్లుచుండు" అప్పకవీయము.

వ. అంత నంతయుం గనుంగొని. 139

క. తమకమున మరుద్వరసుతుఁ
డమితవ్యథఁజెదరు నిజబలాళిమగుడ దు
ర్దమరణజయశోభగద
త్తమహాశుండాలమునకుఁ దానెదిరించెన్. 140

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. తమకమునన్ = తమిచే, మరుద్వరసుతుఁడు = [రామాయణ] వాయునందనుఁడగు హనుమంతుఁడు, [భారత] దేవరాజగు నింద్రుని కుమారుఁడగు నర్జునుఁడు, అమితవ్యథన్, చెదరు, నిజబలాళిన్,మగుడన్ = మరలునట్లుగా, దుర్దమరణవిజయశోభగదత్తమహాశుండాలమునకున్ = [రామాయణ]అణఁప శక్యముగాని యుద్ధమునందలి జయశోభయగునట్లుగా నీఁబడిన యాశయముగలవాఁడగుచు రణమునకు, [భారత] అణఁపశక్యముగా

యుద్ధమువలనఁ గల్గిన జయశోభగల భగదత్తుని గొప్ప యేనుఁగునకు, తాన్, ఎదిరించెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

"మరుద్వరసుతుఁడు;" "మరుతౌపవనామరౌ," అమరము. ఆలమున కెదిరించెనని సప్తమ్యర్థమున షష్ఠియు, శుండాలమునకని తృతీయార్థమున షష్ఠియుఁ గల్గుటకు; షష్ఠీస్థానికమగు కువర్ణకము ద్వితీయాదివిభక్తుల యందగుటయే కారణము.

తే. తొలఁగ కెడసొచ్చు మానవాదులసుశర్మ
యోధులను బాఱఁదోలి యిట్లురుభుజావి
భూతి నెదిరించు నా కపికేతను నతఁ
డాజినొప్పించి మడసె వాహనముతోడ. 141

రామాయణ. తొలఁగక, ఎడసొచ్చు = నడుమచొఁబడునట్టి, మానవాదులన్ = రాక్షసులను, సుశర్మయోధులను = సుఖముగా యుద్ధము నేయువారిని, పాఱన్ తోలి = తఱిమి, ఇట్లు, ఉరుభుజావిభూతిన్ = గొప్పభుజబలైశ్వర్యముచే, ఎదిరించు, ఆ కపికే = ఆ హనుమంతునకే, అతఁడు = ఆ ధూమ్రాక్షుఁడు, తనున్, ఆజిన్, ఒప్పించి, వాహనముతోడన్, మడిసెన్ = మరణించెను.

తా. రాక్షసులఁ బాఱఁదఱుము నా హనుమంతునకే యా ధూమ్రాక్షుఁడు తన్నప్పగించి యుద్ధమున నిజవాహనముతోడ మరణించెను.

భారత. తొలఁగక, ఎడసొచ్చు, మానవాదులన్ = తమపౌరుషము నుద్ఘాటించువారిని, సుశర్మయొక్క, యోధులను, పాఱన్, తోలి, ఇట్లు ఉరుభుజావిభూతిన్, ఎదిరించు, ఆ కపికేతనున్ = ఆ యర్జునుని,

అతఁడు = ఆ భగదత్తుఁడు, ఆజిన్, నొప్పించి, వాహనముతోడన్ ; తన సుప్రతీకమను గజముతో, మడిసెన్ = మరణించెను.

తా. నహుషువచ్చి పోఁకనట్టి సురశార్దూలుఁ బాఱఁద్రోలి తన్నె ర్చిన భగదత్తుని నర్జునుఁడు వాహనముతోడఁ గూల్చెను.

వ. మఱియును. 14

క. బహు రక్షోభయ సేనలు
విహితాజినిఁ ద్రెళ్ళ నంత నే విలసిల్లె జగ
న్మహితాహవరుచి రక్షి
ప్రహస్త కోదండ గురుతరస్ఫూర్తిగడున్. 14

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. బహురక్షోభయసేనలు [రామాయణ] పెక్కురాక్షసుల భయరహితమైన సేనలు, [భారత] పలురక్షులుగల యుభయసేనలు, విహిత మైన, ఆజిని, త్రెళ్ళన్ = కూలఁగా, అంతన్, జగన్మహిత..... స్ఫూర్తి = [రామాయణ] జగన్మహిత = జగత్ప్రసిద్ధమైన, ఆహవరుచి రక్షి = యుద్ధమునందలి రుచిని రక్షించెడి, ప్రహస్త = ప్రహస్తుని, కోద డమురొుక్క, గురుతరమైన, స్ఫూర్తి = స్ఫురణము, [భారత] జగన్మహి తమైన, ఆహవమునందు, రుచిరమగు, క్షిప్రహస్త = వేగవంతమగు హ మునుం గల, కోదండగురు = ద్రోణుని, తర = బలిమిరొుక్క, స్ఫూర్తి కడున్, విలసిల్లెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. ఆమేటి తనదుసైన్యమును పద్మవ్యూహ
భంగిఁజూపట్టంగఁ నే బన్నిహాతి క
రప్రహార ప్రవర్తనముచేఁ జీకాకు
వఱచుచుఁ గడుఁజొచ్చి నే నుఱిచియాడు

వీరకుంజరు జగద్విదితవిక్రము ధనం
    జయతనూజు సుభద్రసంతతి నవ
రోధించి బహుమహా యోధన వ్యాపార
    శూరతప్రాపుగాఁ బోరిపోరి
తే. గెలువనోపక మిక్కిలి నలఁగి యంత
నతని ధర్మవిహీనయుద్ధాతిశయము
చేతఁ జంపించెఁదనుఁ దన సేనవారిఁ
గాచుకొన నొండుమార్గంబు గాన లేక. 144

రామాయణ. తనదు సైన్యమును, పద్మవ్యూహభంగిన్ = తామరలగుమివలె, చూపట్టంగన్, పన్నిహతి = కాలితాఁపుల యొక్కయు, కరప్రహార = చేతుల చఱపులయొక్కయు, ప్రవర్తనలచేన్, చీకాకుపఱచుచున్, కడున్ చొచ్చి = (సేనలో) మిక్కుటముగాఁ బ్రవేశించి, నుఱిచి యాడు = నురుమాడునట్టి, వీరకుంజరున్ = వీరశ్రేష్ఠుని, జగద్విదితమైన, విక్రమున్ = పరాక్రమముగలవానిని, ధనంజయతనూజున్ = అగ్నిసుతుఁడైననీలుని, సుభద్రసంతతిన్ = లెస్సయగు శుభసముదాయములు గలవానిని, ఆమేటి = ఆ ప్రహస్తుఁడు, అవరోధించి = అడ్డగించి, బహు = అనేకములగు, మహత్ = గొప్పదగు, ఆయోధనవ్యాపార = యుద్ధవ్యాపారములయందలి, శూరత = శౌర్యము, ప్రాపుగాన్ = సహాయముకాఁగ, పోరిపోరి, గెలువనోపక, మిక్కిలి, నలఁగి, అంతన్, అతని = ఆ నీలుని, ధర్మ విహీన = విల్లులేని, యుద్ధాతిశయముచేతన్, కాచుకొనన్ = రక్షించుకొనుటకు, ఒండుమార్గంబు = ఇతరమార్గము, కానలేక, తనున్, తనసేన వారిన్ = తనసైన్యములోనివారిని, చంపించెన్, ఆ నీలునివలనఁ దప్పుటకు వేఱుమార్గముగానక తానును దనసేనలోనివారుగూడఁ జచ్చిరని భావము.

తా. ప్రహస్తుని సైన్యము తామరల సమూహమువలెఁ గన్పట్టఁగ నీలుఁడు వీరకుంజరుఁ డగుటచే దానినుఱుమాడుచుండ నాతనిబారినుండి తప్పఁజాలక తానుం దనసేతోడ మడిసెను.

భారత. ఆమేటి = ఆ ద్రోణాచార్యుఁడు, తనదు సైన్యమును, పద్మవ్యూహభంగిన్ = పద్మవ్యూహమువలె, చూపట్టంగన్ = కాన్పించునట్లు, పన్ని, హాతికర = నాశకరమైన, ప్రహారప్రవర్తనలచే, చీకాకువఱచుచున్, కడున్, సొచ్చి = ఆ పద్మవ్యూహమునం బ్రవేశించి, నఱుచియాడు, వీరకుంజరున్, జగద్విదితవిక్రమున్, ధనంజయతనూజున్=అర్జునపుత్రుని, సుభద్రసంతతిన్ = సుభద్రాతనూజుఁడగు నభిమన్యుని, అవరోధించి, బహు = పెక్కురగు, మహాయోధనవ్యాపార = గొప్ప వీరుల కృత్యమగు, శూరత = శౌర్యము, ప్రాపుగాన్=సహాయముకాఁగ, పోరిపోరి, గెలువన్, ఓపక, మిక్కిలిన్, అలఁగి, అంతన్, ధర్మవిహీన యుద్ధాతిశయముచేతన్ అధర్మయుద్ధమునందలి యతిశయముచే, తన్నున్ = ద్రోణుని, తనసేనవారిన్, కాచుకొనన్, ఒండుమార్గంబు, కానలేక, అతనిన్ = ఆ యభిమన్యుని, చంపించెన్.

తా. ఆ ద్రోణుఁడు తనసైన్యమును పద్మవ్యూహముగాఁ బన్ని యుండ నభిమన్యుఁడా వ్యూహమునం బ్రవేశించి యందలిశూరులను జీకాకువఱచుచుండ నాతనితోఁ బోరిపోరి గెలువఁజాలక తన్నుందన సేనను గాపాడుకొన వేఱుమార్గములేక తుదకధర్మయుద్ధమున నాతనిం జంపించె.

సీ. అతిశౌర్యపర సుశర్మాకృష్టవిజయతఁ
జేసి నానాపార్థ సేనలపుడు
రౌద్ర వరోల్లాస రాజితు నక్షయ
ధృతి సింధునాయకుఁ దీవ్రశక్తి

నాకీశు దృఢరణోత్సేకునిమించి తో
డ్పడలేక యొదుగనాబలియుఁ డట్లు
త్రుంగెను విరథుఁడై తుదను దుశ్శాసన
తనుజగదాహతి ననయముఁ బ్రతి
ఆ. కోటిలేనినాదు కొమరున కిప్పాటు
వలసె నకట! యిది యవార్య మనుచు
వేఁగె వానిచావు వినియంత జిష్ణుండు
ఖండితారి పఙ్క్తికంధరుండు. 145

రామాయణ. అతిశౌర్యపర = మిక్కిలి పరాక్రమముగల శాత్రవులచే, వానరులచేననుట; సుశర్మ=మిక్కిలి సుఖముగల్గులాగున, ఆకృష్ట= ఆకర్షింపఁబడిన, విజయతన్ చేసి=జయముగలుగుటచే, నానా= పెక్కువిధములగు, అపార్థసేనలు = వ్యర్థమైన రాక్షససేనలు, అపుడు, రౌద్రవర ఉల్లాసముచేన్, ప్రకాశించువానిని, అక్షయధృతి సింధునాయకున్ = క్షీణింపని ధైర్యమున సముద్రముబోలువానిని, తీవ్రశక్తిన్, దృఢరణోత్సేకుని = దృఢమైనయుద్ధగర్వము గలవానిని, ఆకీశున్=ఆ వానరుని, నీలుననుట; మించి = మీఱి, తోడ్పడలేక = ప్రహస్తునకు సహాయపడలేక, ఒదుగన్= విచ్చిపాఱఁగా, ఆ బలియుఁడు = బలవంతుఁడగు నా ప్రహస్తుఁడు, విరథుఁడై = రథవిహీనుఁడై, అట్లు, ద్రుంగెను=చచ్చెను, తుదను, దుశ్శాసనతను = శిక్షింపఁగానివాడగుటచేత, జగదాహతిన్ = జగత్సంహారమునందు, అనయమున్, ప్రతికోటిలేని = ఎదిరిమొనలేని, నాదు కొమరునకున్ = నాయొప్పిదమునకు, ఇప్పాటు = ఇట్టిభంగపాటు, వలసెన్ = అనుభవింపవలసెను, అకట, ఇది, అవార్యము, అనుచున్, వానిచావు = ఆప్రహస్తునిచావు, విని, అంతన్, జిష్ణుఁడు = జయశీలుఁడైన, ఖండితారి =

ఖండిత శాత్రవుఁడగు, పంక్తికంధరుండు = రావణుఁడు, వేఁగెన్ = పరితపించెను.

తా. రాక్షససేనలు వానరసేనలతో నెదిరినిలువఁజాలక పాఱిపోవఁగ విరథుఁడై ప్రహస్తుఁడు మరణించెను. రావణుఁ డది తెలిసి ప్రతికోటి లేని తన యభివృద్ధి కిప్పుడిట్టి భంగపాటొదవెఁగదా యని దుఃఖించెను.

భారత. అతిశౌర్యపర, సుశర్మాకృష్ట = సుశర్మచే నాకర్షింపఁబడిన, విజయతన్ చేసి = అర్జునుఁడు గలవవుటచేత, నానాపార్థసేనలు = పలువిధములగు పాండవులసేనలు, అపుడు, రౌద్రవరోల్లాసరాజితున్ = రుద్రసంబంధమైన వరమువలని సంతోషముచేఁ బ్రకాశించువానిన్, అక్షయధృతిన్, సింధునాయకున్ = సైంధవుని, తీవ్రశక్తిన్ = తీవ్రమైనశక్తిచే, నాకీశున్ = ఇంద్రునిం బోలువానిని, దృఢరణోత్సేకునిన్ = దృఢమయిన యుద్ధాతిశయము గలవానిని, మించి, తోడ్పడలేక, ఒదుగన్, ఆబలియుఁడు = ఆయభిమన్యుఁడు, అట్లు, విరథుఁడై, తుదను, దుశ్శాసనతనుజ = దుశ్శాసనుని కుమారుని, గదాహతిన్ = గదాప్రహారమువలన, త్రుంగెను, అనయమున్, ప్రతికోటిలేని, నాకొమరునకున్ = నాకుమారుఁడగు నభిమన్యునకున్, ఇట్టిపాటు = ఈలాటి మరణరూపపుఁబాటు, వలసెన్, అకట, ఇది, అవార్యము, అనుచున్, వాని చావువిని = ఆ యభిమన్యుని చావువిని, అంతన్, ఖండితమైన శత్రుపంక్తుల కంఠముగల, జిష్ణుండు, వేఁగెన్.

తా. అర్జునుఁడు సుశర్మతోఁ బోరుసల్పనేఁగఁగ నీశ్వరునివలన వరముపొందిన సైంధవునిమీఱి పాండవసేనలు పద్మవ్యూహములోనికిఁ జొరనేరకుండునప్పుడు దుశ్శాసన పుత్రుని గదాహతిచే నభిమన్యుఁడు మరణింప నది తెలిసి యర్జునుఁడు ప్రతికోటిలేని నా కుమారునకా యిట్టిగతి కల్గెనని విలపించెను.

వ. ఇట్లు శోకసంతప్యమాన మానసుండగునతనిం గనుంగొని.

ఉ. ఊహ గలంగి యిట్లడర నూరక యేటికి నాహవక్రియా
సాహసవర్తనంబు తఱిఁ జావులు క్రొత్తలె చాలునిట్టి దు
ర్మోహమిఁకం ద్యజింపుము సముత్కటశోక విషాద హేతువై
దేహిఁ గరంబు గీడ్వడుచు దీనితగుల్మదినెంచిచూచినన్.

అవతారిక. పెద్దలైన యాప్తులు కొందఱిట్లనుచున్నారు. రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. ఊహ కలంగి = కలఁత నెంది, ఊరక, ఇట్లు అడరనేటికి = ఇట్లొప్పియుండనేల, ఆహవక్రియా సాహసవర్తనంబుతఱిన్ = యుద్ధకార్యమునందలి సాహసముతో వర్తించునపుడు, చావులు క్రొత్తలె, ఇట్టి దుర్మోహము = ఇట్టి చెడ్డమోహము; చాలున్, [రామాయణ] సముత్కట దుఃఖ విషాదములకు, హేతువైన, వైదేహిన్ = సీతను, త్యజింపుము, దీని తగుల్ = దీనితోడి తగులము, తలంచి చూచినన్, కరంబు, కీడ్వడుచున్ = నైచ్యమునిచ్చును.

భారత. దీని తగుల్ మదిన్, ఎంచి, చూచినన్, సముత్కట దుఃఖ విషాదహేతువై, దేహిన్ = శరీరిని, కడున్, కీడ్వడుచున్ (కావున) త్యజింపుము = ఈ పుత్రవ్యసనము విడుము.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. అని పెద్దలైన యాప్తులు
దనుఁదేర్పఁగ నుస్సురనుచుఁ దలయూచి మనం
బునఁ దత్తదహిత నృపవ
ర్తన చింతం గినుక బలిసెరాఁ దనలోనన్. 148

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అని, పెద్దలైన యాప్తులు, తన్నున్ = [రామా. రావణుని, భార. అర్జునుని] తేర్పఁగన్, ఉస్సురనుచున్, తలయూఁచి, మనంబునన్, తత్తదహితనృపవర్తన చింతన్ = ఆయా శాత్రవరాజుల వర్తన చింతచే, కినుక, బలిసిరాన్ = అతిశయింపఁగా, తనలోనన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

ఉత్సాహ. ఆదుకొన్న కావరమున ♦ నకట మనుజమాత్రుఁడీ
మేదినిపయి సింధురాజు ♦ మీఁటివచ్చి భీమసే
నాది బహుసహాయచయము ♦ నాఁగిచెఱచువాఁడె? హా!
నాదుపట్టినట్టి చలము ♦ నన్గణింపఁ డేమియున్. 149

రామాయణ. ఆదుకొన్న కావరమునన్ = తన్నాశ్రయించిన గర్వముచే, అకట, మనుజమాత్రుఁడు = సామాన్యమనుజుఁడగు నీరాముఁడు ఈ మేదినిపయిన్, సింధురాజున్ = సముద్రమును, మీఁటివచ్చి = దాఁటివచ్చి, భీమ = భయంకరమైన, సేనాదిబహుసహాయ చయమున్, ఆఁగి = ఆపి, చెఱచువాఁడె, హా, నాదుపట్టినట్టిచలమున్, నన్, ఏమియున్ = ఎంతయును, గణింపఁడు.

తా. మానవ మాత్రుఁడగు రాముఁడు గర్వముచే నీ సముద్రము దాఁటివచ్చి నా సేనలం జెఱచుచున్నాఁడుగా, నాపట్టిన చలముగాని నన్నుగాని నేమియు గణింపఁడు.

భారత. ఆదుకొన్న కావరమునన్, ఈ మేదినిపయిన్, అకట, మనుజమాత్రుఁడు, సింధురాజు = సైంధవుఁడు, మీఁటివచ్చి, భీమసేనాది బహుసహాయచయమున్ = భీమసేనుఁడు మున్నగు పెక్కు సహాయ సమూహమును, ఆఁగి = అడ్డుపెట్టి, నాపట్టిన్ = నాకుమారుని, చెఱచువాఁడె, అట్టిచలమున్, నన్, ఏమియున్, గణింపఁడు.

తా. మానవ మాత్రుఁడగు సైంధవుఁడు గర్వముచే భీమసేనాది బలములనాఁగి నా కుమారునిం జెఱుచువాఁడే, నాద్వేషముగాని నన్నుగాని గణింపఁడు.

ఉత్సాహ వృత్తలక్షణము. " సాహచర్యమమర సప్తసవితృవర్గమును సను, త్సాహమెక్క నొక్కగురుఁడు చరణములు భజింపఁగా, నీహితప్ర చారలీల లెసగు కమఠమూర్తిను, త్సాహరీతులుల్లసిల్ల సంస్తుతింతురచ్యుతుఁ " అనంతుని ఛందము.

వ. అని యుగ్గడించి యందుల కేమి యన్నియుంజక్కనయ్యో
డుమని రోషవేగంబున రోజుచు నందఱు విన నిట్లనియె 150

క. ధృతి సేన కూల్తు నరిసం
హతిఁబాఱఁగఁ దరిమితరిమి యాసింధుమహీ
పతితలసద్బలవత్సై
న్యతనూఖండములజంబుకాదులు దనియన్. 151

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. ధృతిన్, సేన, అరిసంహతిన్ = శత్రుసమూహమును, పాఱఁగన్, తరిమితరిమి, [రామాయణ] ఆసింధుమహీ = సముద్ర పర్యంతమైన భూమియందు, పతిత = పడిన, లసత్ = ఒప్పుచున్న, బలవత్ సైన్యతనూఖండములన్ = బలముగల్గినట్టి సేనలశరీరఖండములను, [భారత.] ఆసింధుమహీపతితలన్ = ఆసైంధవుని తలను, సత్ = మంచి, బలవత్ సైన్యతనూఖండములన్, జంబుకాదులు, తనియన్ = తృప్తిపడునాగున, కూల్తున్.

తాత్పర్యము సుగమము.

తే. వినుఁడు నాపంతమిదె నేఁడు వేదయుక్త
గతి నరిగి యానృపుని నేలఁగలుపువాఁడ

నలినమిత్రు న స్తమయంబునకుమునుపుగ
భానుపుత్త్రాది తత్పక్షబలము దఱిమి. 152

అవతారిక. మఱియు రావణార్జునుల వాక్యములంజోడించి కవి యాడుచున్నాఁడు. రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. ఇదె, నాపంతముక్, వినుఁడు, నేఁడు, వేగయుక్తగతిక్ = వేగముతోఁగూడినగమనమున, అరిగి, [రామాయణ] నలిక్ = వేడ్కఁగా, అమిత్రునస్తమయంబునకు మునుపుగక్ = శత్రుఁడగు రాముని నాశమునకు మున్నుగా, [భారత] నలినమిత్రునస్తమయంబునకు మునుపుగక్ = సూర్యునస్తమయమునకు మున్నుగా, భానుపుత్రాది = [రామా. సుగ్రీవుఁడు మున్నగు, [భార. కర్ణుఁడుమున్నగు] తత్పక్షబలముక్ = ఆ పక్షపు సేనను, తఱిమి, ఆ నృపుని=[రామా. ఆరాముని, భార. ఆసైంధవుని] నేలక్, కలుపువాఁడక్.

తా. ఇదెనాపంతము, వినుఁడు: [రామాయణ] రాముని నాశమునకుమున్ను సుగ్రీవాదులందఱిమి [భారత] సూర్యాస్తమయమునకు మున్ను కర్ణుఁడు మున్నగువారిందఱిమి [రామాయణ] ఆరాముని, [భారత] ఆ సైంధవుని జంపువాఁడను.

"పక్షబలము;" "పక్షః పార్శ్వ గరుత్సాధ్య సహాయబలభిత్తిషు" విశ్వము.

తే. ఏఁగడఁగి యిట్లు గావింపనేని బెలుచఁ
జత్తు రుగ్రాజిభాసురజ్వలనమునకు
శలభతవహించి యస్మాకసైన్యపతులు
విద్విషత్సైనికులు సముద్వీక్షఁజూడ. 153

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

ఏక్, కడcగి.= ప్రయత్నించి, ఇట్లు,ర్థి. కావింపనేరిక్, [రామాయణ.] ఉగ్ర,ఆజి = యుద్ధమనెడి, [భారత.] రుక్ = దీప్తులయొక్క రాజి!= పంక్తులచే, భాసుర, జ్వలనమునకు = అగ్నికి, శలభతక్ = మిడుతవనుట, వహించి, అస్మాక = మాకు సంబంధించిన, సైన్యపతులు, విద్విషత్సైనికులు = శత్రుసేనలోని వారు. [రామాయణ] సముద్వీక్షక్ = సంతోషముతోc గూడిన చూపులతోc జూడగా, [భారత] సముద్వీక్షక్=చూడక్=తలలుపైకి నెత్తిచూడcగా, [రామా. చత్తురు = మరణింతురు, భార. చత్తుక్ = మరణింతుము.]

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. అనిపలికి, పలికినట్లు బెట్టిదంపు పెంపుసొంపు పొంపిరివోవ సన్నద్ధుండై యుద్ధయాత్రగావించి,యావీరకంఠీరవుం డపుం డవిక్రమోత్సేకంబున ననేకయోజన విస్తారదారుణంబుగా బన్నిన పరబలవ్యూహంబునందు సాహసోల్లాసిత భాసిత శరాసన కళావిశేషంబున నీను నెఱపుచుం దెఱపిగొని సంఘంబు నయ్యదిరిపుఅవు పరవున నడ్డగించు పగఱయొద్దు గద్దుంకి చించుకొని తనతోనచొచ్చు నిచ్చలంపు టెచ్చరిక వాలస్ యక్కడక్కడc దలపడి, వెలివెలినపోరు నిజ దమోపనదులకు దూరదృశ్యమాన కేతనద్యోతనంబునc బ్రతిగినగని నిశాతనిజశరవ్రాత పాతంబుచేత భగ్నములంబున నవిరళంబుగా నొరగిన హరికుంజర శతాంగ శకలంబులచేత వికలత్వంబునొందక యమంద స్యందన ప్రచారంబు సారథ్యాశ్చర్య చర్యామహిమ మహనీయ హరినైపుణోద్దీపితాటోపంబై యేపు చూపం బ్రతాపంబు మెఱసి గణవిహారణ రణరణిక విజృంభణా

స్తంభ సంభ్రమ బంభ్రమ్యమాణ చండకోదండ కుండలీ భావ వినాభావ సుభగంభావుక శరప్రయోగ వేగచాతుర్యాశ్చర్య దశభుజ యుగళ విగళితాగళిత జయదర్ప విభవుండగుచు నభినవనరణి నురువడించె, అప్పుడప్పరబలంబులందుఁ గొందఱు. 154

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అనిపలికి, పలికినట్లు, బెట్టిదంపు పెంపుసొంపు, పొంపిరిపోవన్ = అతిశయింపఁగా, నన్నద్ధుండై, యుద్ధయాత్రగావించి=యుద్ధమునకై వెడలి, ఆవీరకంఠీరవుండు = [రామా. ఆవీరశ్రేష్ఠుఁడు, రావణుఁడు. భార. ఆవీరశ్రేష్ఠుఁడగు నర్జునుఁడు,] ఆకుంఠిత = తగ్గని, విక్రమోత్సేకంబునన్ = శౌర్యగర్వముచే, అనేకయోజనవిస్తారంబుగాన్, పన్నిన, పరబల వ్యూహంబునందున్ = శత్రుసేనావ్యూహమునందు, సాహసోల్లాసముచే, భాసితమగు, శరాసనకళావిశేషంబునన్ = ధనుష్పాండిత్యాతిశయంబున, ఈసు, నెఱపుచున్, తెఱపిగొని = ఎడఁగొని, రథంబువెఱపించి = తేరుదోలించి, ఒఱప్రవరపునన్ = శౌర్యాతిశయమున, అడ్డగించు పగఱయొక్క, ఒడ్డుగడ్డుటికి = వ్యూహమునకు మిక్కిలిగా దూఱి, చించుకొని = ఛేదించుకొని, తనతోన, చొచ్చు, నిచ్చలంపు హెచ్చరికచాలక = నిశ్చలమయిన హెచ్చరిక చాలక, అక్కడక్కడన్, తలపడి, వెలివెలినపోరు = వ్యూహముఖమున నే యుద్ధమొనర్చు, నిజయోధవరులకున్, దూరమున, దృశ్యమాన=కనవట్టునట్టి, కేతనద్యోతనంబునన్, ప్రీతియొసంగుచున్, నిశాత = వాఁడియైన, నిజశర వ్రాతపాతంబుచేతన్, భూతలంబునన్, అవిరళంబుగాన్ = దట్టముగా, ఒరగిన, హరికుంజర శతాంగశకలంబులచేతన్ [రామా. వానరశ్రేష్ఠుల పెక్కంగముల ముక్కలచే, భార. గుఱ్ఱములయొక్కయు, ఏనుఁగులయొక్కయు,

రథములయొక్కయు శకలములచే,] వికలత్వంబు నొందక, అమందస్యందన ప్రచారంబుయొక్క, సారథ్యాశ్చర్యచర్యా = [రామా. సార = శ్రేష్ఠమైన, ధీ = బుద్ధికి, ఆశ్చర్యమైన, చర్యా = గతియొక్క, భార. సారథియొక్క, ఆశ్చర్యమైన, చర్యయొక్క] మహిమచే, మహనీయ, హారి = [రామా. గుఱ్ఱములయొక్క, భార = కృష్ణునియొక్క] నైపుణముచే, ఉద్దీపితమైన, ఆటోపంబై = [రామా. సంభ్రమముగలదై, భార. వేగిరపాటుగలదై] ఏపు చూపఁగ, ప్రతాపంబు మెఱసి, రణవిహరణము నందలి రణరణిక = కాంక్షాతిశయముయొక్క, విజృంభణముతోడి, అస్తంభ సంభ్రమ = మానాపాటులేని సంభ్రమణముచే, బంభ్రమ్యమాణ = తిరుగుడు పడుచుండు, చండకోదండము యొక్కయు, కుండలీభావ = గుడుసు వడుటయొక్కయు, వినాభావముయొక్కయు, సుభగంభావుకశర ప్రయోగ = మనోజ్ఞతతోడి భవికతగల్గిన బాణ ప్రయోగముయొక్క, వేగము, చాతుర్యము, నాశ్చర్యమునుగల, దశభుజయుగళ [రామా. ఇరువది చేతులచేత, భార. స్థితితోడి భుజయుగ్మముచే] విగళిత=వదలఁబడిన, అగళిత జయదర్ప విభవుండగుచుఁ = తొలఁగని జయమువలని గర్వవైభవము గలవాఁడగుచు, అభినవమైన, సరణిఁ = పద్ధతిని, ఉరువడించెఁ = నెఱవేర్చెను, అప్పుడు, అప్పరబలంబు లిందుఁ, కొందలు.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. వేమఱు మనగుర్వశ్వ
త్థామలకీ ఘోరవీర శితరుబాణకదం
బామితవర్షము దుస్తర
మైమెఱసెఁ దదప్రభేద్యుఁడయ్యె నితండున్. 155

రామాయణ. వేమఱుఁ, మన = మనయొక్క, గురు=ప్రేఁగైన అశ్వత్థ = రావియొక్క, ఆమలక = ఉసిరికయొక్క, ఘోరమైన, వీర

తరు = మద్దియొక్క, బాణ = గోరంటయొక్క, కదంబ=కడిమియొక్క అమితవర్షము, అమితమగు నీ వృక్షవర్షమనుట ; దుస్తరమై, మెఱసెన్, ఇతండున్ = ఈరావణుఁడును, తత్ = ఆవృక్షవర్షముచేత, అప్రభేద్యుఁడయ్యెన్.

తా. పెక్కువిధములగు వృక్షములంగొని వర్షించినను నీ రావణుఁ డభేద్యుఁడయ్యెను.

"ఆమలకీ;" "తిష్యఫలాత్వామలకీ త్రిషు." "వీరతరు;" "నదీసర్జో వీరతరు రింద్రద్రుఃకకుభోర్జునః." "బాణ;" "నీలీఝుంటీర్ద్వయోర్బాణ" "కదంబ;" "నీపప్రియక కదంబాస్తు హాలిప్రియే." అనియమరము.

"ఆమలకీ" అనుశబ్దమున 'ఆ' యనెడి యుపసర్గముండుటచే యతిస్థానమునకు, తకారమే చెల్లును. ఇది ప్రాదియతి. "ధాత్రిఁ బ్రాదియోగమాత్రంబు గలిగినను భయమును పచింప నొనరుయతికి, సాతిరిక్తభక్తి శక్రసేవిత కమ, లాలయానివాస లక్ష్యమిదియె." కవిలోకచింతామణి. ఇందుకుసోమయాజిప్రయోగము; "భద్రాయితమూర్తియై హరిహా, రంబగురూపము దాల్చి;" అనియుండుటచే నిది యుభయవళిలోఁ జేరును.

భారత. మమఱున్, మన, గుర్వశ్వత్థామలకున్ = ద్రోణాశ్వత్థామలకు, ఈఘోర, వీరతరు = వీరశ్రేష్ఠుఁడైన యర్జునుని, బాణ, కదంబ = సమూహములయొక్క, అమితవర్షము, దుస్తరమై, మెఱసెను, ఇతండున్, తత్ = వారిచే, అప్రభేద్యుఁడయ్యెన్.

తా. మన ద్రోణాశ్వత్థామలకే భీకరుఁడగు నీయర్జునుని బాణవర్షము దుస్తరమయ్యెను. ఈ యర్జునుఁడు వారిచే నప్రభేద్యుఁడయ్యెను.

వ. అని పలుకుచుండ. 156

తే. కొందఱతిరయప్రేరిత స్యందనాశ్వ
కర్ణముఖ్యోగ్రతరులమోఘతకుఁ దలఁకఁ
గొందఱు మననృపాలుని గురుకృపకృత
వర్మ ధర్మ వర్తనగాచు వగవ మనఁగ. 157

రామాయణ. కొందఱు, అతిరయ, ప్రేరిత = ప్రయోగించిన, స్యందన = నెమ్మిచెట్టు, అశ్వకర్ణ = మద్దియు, ముఖ్య = మొదలగు, తరుల = చెట్లయొక్క, మోఘతకున్ = వ్యర్థతకు, తలఁకన్ = చలింపఁగా, కొందఱు, మననృపాలుని = మనరాముని, గురుకృప = గొప్పదయ, కృత = చేయఁబడిన, వర్మధర్మవర్తన = కవచముయొక్క ప్రకారముగల వృత్తిగలదై, ఇది కృపకు విశేషణము; కాచును, వగవము, అనఁగన్.

తా. రావణుని పెక్కువృక్షములం బ్రయోగించి యవి వ్యర్థములు కాఁగ భయపడుచుండ, గొందఱు రామునిదయ మనకభేద్యకవచమగును గాన వగవనేల యనుచుండఁగా;

"స్యందన;" "తినిశేస్యందనో నేమిః." అమరము.

"అశ్వకర్ణ" "సాలేయసర్జ కార్శ్యాశ్వకర్ణకాః;" అమరము.

భారత. కొందఱు, అతిరయప్రేరిత, స్యందనాశ్వ = రథములు గుఱ్ఱములుగల, కర్ణముఖ్య = కర్ణుఁడుమున్నగు, ఉగ్రతరుల = మిక్కిలి క్రూరులగువారల, మోఘతకున్ = వ్యర్థులగుటకు, తలఁకన్, కొందఱు, మన, నృపాలుని = దుర్యోధనుని, గురు = ద్రోణుని, కృప = కృపాచార్యుని, కృతవర్మ = కృతవర్మయొక్కయుం, ధర్మవర్తన = ధనుర్వ్యాపారము, కాచున్, వగవము, అనఁగన్.

తా. కొందఱు కర్ణాదులోడుటకుఁ దలఁకుచుండఁ, గొందఱు ద్రోణాదుల ధనుష్పాండిత్యముండ మనకు వగవనేల యనుచుండఁగా.

తే. కొంద ఱినతనూజాదులక్రోవిలోనఁ
ప్రాణములుగల్గఁ దెలియుండి ప్రబతికెదమన
నీలగజముఖ్యబలమదె నిగుడిపొదివె
శాత్రవుని నంచుఁ గొందఱు సంతసిలఁగ. 15

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. కొందఱు, ఇనతనూజాదులక్రోవిలోనన్ = [రామా సుగ్రీవాదుల మార్గమున, భార. కర్ణాదులమార్గమున] ప్రాణములు, కల్గన్ తెలియుండి, బ్రదికెదము, అనన్, కొందఱు, నీలగజముఖ్య = [రామా నీలుఁడు, గజుఁడుమున్నగు, భార. నల్లనైన యేనుఁగులుమున్నగు,] బలము అదె, నిగుడి = అతిశయించి, శాత్రవుని, పొదివెన్ = ఎదుర్కొనెను అంచున్, సంతసిలఁగన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. మఱియు ననేకులనేకప్రకారంబులందత్తద్రణసమయసమ దయ జయపరాజయప్రతీతివశంబునం బలుకుచుండ నతండ సర్వదుర్వార దోర్విలాస గర్వంబున నుల్లసిల్లుచు. 15

సుగమము.

వనమయూరము. సారనిజచాపగుణశబ్ద సమను ప్రవ
జ్యారసిక శూరతర సాత్యకిరణాగ్ర
క్రూరశరశాత్కృతిని రూపృగమనుండై
చేరి యవికారధృతి సింధునృపుఁజూచెన్. 16

రామాయణ. సార = శ్రేష్ఠమైన, నిజ, చాపముయొక్క, గుణ = నారియొక్క, శబ్ద = ధ్వనిని, టంకారమునను టు ; సమనుప్రవజ్యా = వెన కొనుటకు, రసిక = రుచిగల, శూరులయొక్క, తరస = మాంసముచేత

అతి, అకిరణ = కిరణ శూన్యములైన, అగ్ర = ముల్కులు గలవియునైన, శాత్రవమాంసమున శరములముఖములు కప్పఁబడెనని భావము; క్రూరములైన, శరములవలనఁ గల్గిన, శాత్కృతిని = శత్రుధ్వనులచే, శరపాతము వలనఁ శబ్దముచేసెననుట; నిరూప్య=నిరూపింపఁదగిన, గమనుండై, చేరి, అవికార ధృతిసింధుఁ = మార్పులేనిధైర్యమున సముద్రము పోలువానిని, నృపుఁ = రాజైనరాముని, చూచెఁ.

తా. బాణపాతమువలనఁ గల్గినశత్రువుల చప్పుడుచే నెఱుఁగఁదగిన నిజగమనము గల రావణుఁడు సముద్రముఁబోలె గంభీరుఁడగు రాముం గాంచెను.

భారత. సారమైన, నిజచాపగుణముయొక్క, శబ్దమును, సమను వ్రజ్యా = వెనుకొనుటకు, రసిక = సమర్థుఁడై, శూరతరుఁడగు, సాత్యకి యొక్క, రణాగ్ర = యుద్ధసుఖమునందగుచుండు, క్రూరములగు, శరములయొక్క, శాత్కృతిచే, నిరూప్య గమనుండై = నిరూపింపఁదగిన సంచారము గలవాఁడయి, చేఁ, అవికారధృతిఁ = మార్పులేని ధైర్యమున, సిఁధునృపుఁ = సైంధవుని, చూచెఁ.

తా. తన్ను వెనకొనివచ్చు సాత్యకిని గలవాఁడయి యర్జునుఁడు సైంధవుం గాంచెను.

ఇట రామాయణార్థమున, "శూరతనస+అత్యకిరణ" యని స్వర యతియు, భారతార్థమున, "శూరతర×సాత్యకిరణ" యని వ్యంజనయతియుఁ గలుగుటచేత, తదనుగుణముగఁ, బాదాదిని, "జ్యారసికత" యనీ కూర్చుటచే స్వరయతికి యకారమును, వ్యంజన యతికి సకారమునుగూడి సరిపడుచున్నది.

వ. అంత. 16[1]

తే. తివిరిగురు కృతవర్మాది కృతివిలసిత
విగ్రహస్ఫూర్తిఁ గడుమించి విజయసత్స
హాయతా లోలుఁడై వచ్చు నలఘుమన్యు
దశముఖుని భీము నర్కనం దనుఁడు దాఁకె. 162

రామాయణ. తివిరి = ప్రయత్నించి, గురు = అధికమగునట్లుగా, కృత = చేయఁబడిన, వర్మాదిధృతి = కవచాదిధారణముచే, విలసిత = ప్రకాశించుచున్న, విగ్రహ స్ఫూర్తిన్ = శరీరస్ఫూర్తిచే, కడున్, మించి, విజయ సత్సహాయతా = విజయమే మంచి సహాయముగాఁ గలవాఁడౌ టచే, అలోలుఁడై =అచలుఁడై, వచ్చు, అలఘుమన్యున్=అధికక్రోధముగల వానిని, భీమున్ = భయంకరుని, దశముఖుని = రావణుని, అర్కనంద నుఁడు = సుగ్రీవుఁడు, దాఁకెన్.

తా. దృఢమైన కవచాది సాధనములు గల్గి ప్రకాశించు జయ సహాయమున స్థిరుఁడై వచ్చు రావణుని సుగ్రీవుఁడు దాఁకెను.

భారత. తివిరి, గురు = ద్రోణాచార్యుఁడు, కృతవర్మ, ఆది = మున్నగాఁ గలవారి, ధృతి = ధైర్యముచే, విలసితమైన, విగ్రహ= యుద్ధము యొక్క, స్ఫూర్తిన్, కడున్ మించి = మిక్కిలి మీఱినవాఁడయి, విజయ సత్సహాయతా = అర్జునుని మంచి సహాయముగా నుండుటయందు, లోలుఁడై= ఆసక్తి గలవాఁడై, వచ్చు, అలఘుమన్యుదశ=అధికకోపావస్థ గల, ముఖున్ = ముఖముగలఁ, భీమున్ = భీముని, అర్కనందనుఁడు = కర్ణుఁడు, దాఁకెన్.

తా. ద్రోణ కృతవర్మాదుల యుద్ధ స్ఫూర్తిని మీఱి యర్జున సహా యమునకై వచ్చు భీముని గర్ణుఁడు దాఁకెను.

మ. మిహిరప్రోద్భవుఁడిట్లు శాత్రవుని లక్ష్మి న్సైఁపక న్నుగ్రాచలా
గ్రహతం జేసి కడుం గలంచుటకు వీఁకం దాఁకి తద్ఘోరబా
ణహతిన్ సాధనహీనతం బొరసి ప్రాణత్యాగ పర్యంత దు
స్సహపీడన్భజియించెఁ బల్మ యుసుహృజ్జాలంబు జాలింబడన్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. మిహిరప్రోద్భవుఁడు [రామా. సుగ్రీవుడు, భార=కర్ణుఁడు,] ఇట్లు, శాత్రవుని=[రామా. రావణుని భార. భీముని] లక్ష్మిని = విజయలక్ష్మిని, సైఁపక, [రామాయణ] ఉగ్ర = క్రూరమైన, అచలాగ్ర = కొండమొనచే, హతంజేసి = ధ్వంసము జేసి, [భారత] అచల = చలింపని, స్థిరమైన యనుట ; ఆగ్రహతంజేసి = కోపము గల్గుటచే, కడున్, కలంచుటకున్, వీఁకన్ = గర్వముతో, తాఁకి, తత్ = వానియొక్క, [రామా. రావణునియొక్క, భార. భీమునియొక్క] బాణహతిన్, సాధనహీనతన్ = యుద్ధ పరికర హీనతను, పొరసి=కలిగి, పల్మయున్, సుహృజ్జాలంబు, జాలిన్, పడన్, ప్రాణత్యాగ పర్యంత దుస్సహ పీడన్ = ప్రాణత్యాగ పర్యంతమగు నోర్వరాని బాధను, భజియించెన్.

తాత్పర్య సుగమము.

"సుహృత్ ;" అను స్థలమున హృదయ శబ్దమునకు సుహృద్భావము నిపాతమగుటకు ; "సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయోః" పాణిని. 164

వ. అంత.

తే. వాయుసూనుండు ధృతకరవాలహస్త
విహృతి చాతురిఁ బ్రతివీరు విశిఖవృష్టి
దొలఁగఁ జేయుచు సాహసంబలర నతని
యరదమునకు లంఘించి శౌర్యంబు మెఱయ. 165

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. వాయుసూనుండు = [రామా. హనుమంతుఁడు భార. భీముఁడు,] [రామాయణ.] ధృత = ధరింపఁబడిన, కర = చేతులయొక్కయు, వాలహస్త = తోఁకయొక్కయు, [భారత] ధృతమైన, కరవాల = ఖడ్గముగల, హస్త = చేతియొక్క, విహృతి చాతురిన్ = విహారచాతుర్యముచే, ప్రతివీరు = ఎదిరియొక్క [రామా. రావణునియొక్క, భార. కర్ణుని యొక్క, విశిఖసృష్టిన్ = బాణవర్షమును, తొలఁగఁజేయుచున్, సాహసంబు, అలరన్, అతని = [రామా. రావణుని, భార. కర్ణుని,] అరదమునకు లంఘించి = రథముపైఁ దూఁకి, శౌర్యంబు, మెఱయన్; ముందు పద్యము నందలి వీలు వఱచెనను క్రియతో నన్వయించుము.

తాత్పర్యము సుగమము.

"వాలహస్త;" వాలహస్తస్తువా లధిః;" అమరము.
"కరవాల;" "కరవాలః కృపాణవత్;" అమరము.

క. అహితుని నాశ్చర్యకర
ప్రహరణవిధిఁ జాలడీలు వఱిచె నతండున్
రహిఁ దిరుగఁ దెచ్చుకొని వి
గ్రహచేష్ట లడంగ నొంచెఁ గరువలిపట్టిన్. 166

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అహితునిన్ = [రామా. శత్రువైన రావణుని, భార. కర్ణుని] ఆశ్చర్యకర ప్రహరణవిధిన్ = [రామా. ఆశ్చర్యమైన కరములయొక్క, చఱపులచే, భార. ఆశ్చర్యమైన చేతియందలి యాయుధ వ్యాపారముచే] చాలన్, డీలువఱిచెన్ = కలఁతనొందించెను, అతండున్ = [రామా. రావణుఁడు, భార. కర్ణుఁడు,] రహిన్ తిరుగఁ దెచ్చుకొని =

తిరుగఁ దెల్పిదెచ్చుకొని, కరువలిపట్టిక్ = [రామా-హనుమంతుని, భార. భీముని] విగ్రహచేష్టలు = శరీరచేష్టలు, అడఁగక్, నొంచెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. నొంచి తదవసర జాతా
చంచల ఘన మన్యువహ్ని సంతతి దనుఁగా
రించుచు నపుడెంతయు నల
యించు మహాశత్రుభీము నిట్లని పలికెన్. 167

రామాయణ. నొంచి, తత్ అవసరజాత = ఆ సమయమునఁ గల్గిన, అచంచల ఘనమన్యుక్ = స్థిరమైన గొప్పకోపము గల వానిని, తనుక్ = తన్ను, రావణు ననుట; కారించుచుక్ = కష్టపఱచుచు, అపుడు, ఎంతయుక్, అలయించు = అలసట పొందించు, మహాశత్రు భీముక్ = గొప్పశత్రువులకు భయంకరుఁడగు, వహ్ని సంతతికిక్ =అగ్నిపుత్రుఁడగు, నీలుని ఇట్లని పలికెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత.నొంచి, తదవసరజాత, అంచలమైన, ఘన, మన్యువహ్ని = కోపాగ్నియొక్క, సంతతిక్ = సమూహముచే, తనుక్ = శరీరమును, కారించుచుక్, అపుడు, ఎంతయుక్, అలయించు, మహాశత్రుక్ = భీముని, ఇట్లని పలికెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. కానలఁ గాయలుఁ బండ్లు న
నూనముగా మెసఁగి బ్రదుక కోరీనీలా
వానరునకు నీకనుగుణి
యైనను మద్బలము నోరయ నర్హంబగునే? 168

రామాయణ. ఓ౽, నీలా, కానలన్ = అడవులయందు, కాయలున్ పండ్లున్, అనూనముగాన్ = తగ్గనట్లు, మెసఁగి = తిని, బ్రదుకక, వానరునకున్ = కోఁతియైన నీకును, గుఱియై = యుద్ధవీరుని గుఱిగల్గి, ననున్, మద్బలమున్, ఒరయన్ అర్హంబగునే = చెనకఁ దగునా ?

తా. అడవులలోఁ గాయలు పండ్లును దినుచు బ్రదుకక వానరుఁడవగు నీకు నన్నును నా బలమును జెనకఁ దగునా ?

భారత. ఓరీ, కానలన్, కాయలన్, పండ్లున్, అనూనముగా, మెసఁగి, బ్రదుకక, మరల నరణ్యమున వసించి జీవింపక యనుట ; నీ లావు = నీ బలము, ఆనరునకున్ = ఆ యర్జునునకున్, నీకును, గుఱియైనను = గుఱిపడి యుండినను, మద్బలము నోరయన్, అర్హంబగునే ?

తా. మరల నరణ్యవాసముచేసి బ్రదుకక నీకును నా యర్జునునకును నీ బలము గుఱియై చెల్లినను నా బలముం జెనకనగుదా ?

చ. ఒరయుటకు న్బలంబుదగఁ బొందితిపొమ్మని యమ్మహాభుజుం
బరుసపుమాటలన్దహనబాణహతిన్హృదయంబుచాలనొం
చి రహితచేష్టుఁజేసి విడిచెన్ నికటంబున నయ్యెడన్ రిపు
స్ఫురణకృశానుజక్రియలుఁ జూచుచురామునితమ్ముఁ డెంతయున్

రామాయణ. ఒరయుటకున్, ఫలంబు, తగన్, ఒందితి = పొందితివి, పొమ్ము, అని = మరణింపుమని, అమ్మహాభుజున్ = నీలుని, పరుసపుమాటలన్=పరుషోక్తుల చేతను, దహన బాణహతిన్=ఆగ్నేయాస్త్రమునం గొట్టుటచేతను, హృదయంబు=ఱొమ్ము, చాలన్, నొంచి, రహితచేష్టున్= చేష్టలుడిగినవానిఁగా, చేసి, విడిచెన్, అయ్యెడన్, నికటంబునన్, రిపుస్ఫురణ = రావణుని స్ఫూర్తిని గల కృశానుజ = అగ్నిపుత్రుఁడైన నీలుని; క్రియలు = మూర్ఛాదులనుట ; రాముని తమ్ముఁడు, ఎంతయున్, చూచుచు; ససంభ్రమాకులుం డయ్యెనని యన్వయము.

తా. రావణుని యాగ్నేయాస్త్రప్రయోగమున నీలుఁడు మూర్ఛిల లక్ష్మణుఁ డాతని యవస్థం గాంచుచు;

భారత. ఒరయుటకున్, ఫలంబుగ, తగన్, ఒందితి, పొమ్మని, అమ్మహాభుజున్ = ఆసాత్యకిని, పరుసపుమాటలు, అన్ = అనునట్టి, దహన = అగ్నియొక్కయు, బాణముయొక్కయు, హతిచే, హృదయంబు, చాలనొంచి, రహితచేష్టున్; చేసి, విడిచెన్, అయ్యెడన్, నికటంబునన్, రిపుస్ఫురణచేన్, కృశమైన, అనుజ = తమ్ముఁడగు సాత్యకి యొక్క, క్రియలు = చేష్టలు, ఎంతయున్, చూచుచున్, రాముని తమ్ముఁడు = కృష్ణుఁడు; ససంభ్రమాకులుండై యని ముందరికన్వయము.

వ. ససంభ్రమాకులుండై 170

తే. చూడు మటు నరవరజయ।స్ఫూర్తి నార్చె
వైరిసేన భూరిశ్రవో।దారుణరణ
మహిమదనుజ బలశ్రీలు। మడఁగ నింత
టను రిపుఁ గరంబు దెగవ్రేయ।కునికి గీడు. 171

అవతారిక. రామాయణపర్యాయమున రామునితో లక్ష్మణుఁడును, భారతపర్యాయమున నర్జునునితోఁ గృష్ణుఁడు నిట్లనుచున్నారు.

రామాయణ. నరవర = ఓరామా, అటుచూడు, వైరిసేన, భూరిశ్రవోదారుణరణమహిమన్ = అధికమై శ్రవణభీకరమగు శబ్దాధిక్యముచే, జయస్ఫూర్తిన్, ఆర్చెన్, ఇంతటను = ఇంకనైనను, దనుజుల బలశ్రీలు, మడఁగన్ = అడఁగునట్లు, రిపున్=రావణుని, కరంబు, తెగవ్రేయకునికి, కీడగును.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. నర = అర్జునుఁడా, అటు, చూడు, భూరిశ్రవునియొక్క,

దారుణమైన, రణమహిన్ = యుద్ధరంగమున, మత్ = నాయొక్క, అనుజ = తమ్ముఁడగు సాత్యకియొక్క, బలశ్రీలు, మడఁగన్, వైరిసేన, జయస్ఫూర్తిన్, ఆర్చెన్, ఇంతటను, రిపున్ = భూరిశ్రవుని, కరంబు తెగ్రవేయుటనికి = చేయితెగ్రవేయకుండుట, కీడు.

తాత్పర్యము సుగమము.

తే. అనుచుఁ దానన్నమాటఁ జేకొని తడయక
ఘనభుజుండు సుమిత్రనందనుఁడు జిష్ణుఁ
డరిఁ గరము గుంటువడనేయ ననుజుగెలుపుఁ
గాంచి మోదించె నరత నటించు చక్రి. 172

రామాయణ. అనుచున్, తాన్=లక్ష్మణుఁడు, అన్నమాటన్= రామునిమాటను, చేకొని = గ్రహించి, రామునంగీకారమువడసి యని భావము; ఘనభుజుండు, జిష్ణుఁడు = జయశీలుఁడు, సుమిత్రనందనుఁడు = సుమిత్రాపుత్రుఁడగు లక్ష్మణుఁడు, అరిన్ = రావణుని, కరము, తడయక, కుంటువడ నేయన్=కుంటుపడునట్లుగా, అనుజుని గెలుపున్, కాంచి, నరతన్ = మనుష్యత్వమును, నటించుచక్రి = విష్ణువు, రాముఁడనుట, మోదించెన్.

తా. లక్ష్మణుఁడు రామున్ననుమతిచే రావణుంగుంటువఱుప రాముఁ డెంతయు సంతసించెను.

భారత. అనుచున్, తాన్ = కృష్ణుఁడు, అన్నమాటన్ = చెప్పిన మాటను, చేకొని, ఘనభుజుండు, సుమిత్రనందనుఁడు = బంధుప్రియుఁడగు, జిష్ణుఁడు = అర్జునుఁడు, తడయక, అరిన్ = భూరిశ్రవుని, కరముకుంటు వడనేయన్ = చేయితెగ్రవేయఁగా, అనుజు = తమ్ముఁడగు సాత్యకి యొక్క, గెలుపుం గాంచి, అరతన్ = సమీపమున, నటించునట్టి, చక్రి = కృష్ణుఁడు, మోదించెన్.

తా. అర్జునుఁడు కృష్ణునిమాటల నంగీకరించి భూరిశ్రవుని చేయి తెగ నేయఁగ సాత్యకిజయముం గాంచి యతఁడు సంతసించెను.

వ. మఱియుం దద్రణం బతిభయంకరం బయి ప్రవర్తిల్లె. 173

ఉ. అంతట రామతమ్ముఁడు దిగంతసమీపగుఁడైన యట్టిభా
స్వంతు తెఱంగుఁ గాంచితనశత్రునికాయముసొంపుమీఱ న
త్యంతము నేసి యేసితదుదగ్రశరంబుల రేసి రేసి య
శ్రాంతతఁ బోరు జిష్ణురిపుసత్త్వమునారయుచున్మనంబునన్.

రామాయణ. అంతటన్, రామతమ్ముఁడు = లక్ష్మణుఁడు, దిగంతసమీపగుఁడైన = దిక్కులకొనకుఁ బోవుచున్న, భాస్వంతు = సూర్యుని, తెఱంగును, రక్తవర్ణమును నఁట; కాంచి = పొంది, సొంపుమీఱన్, తన శత్రువుల, నికాయమున్ = సమూహమును, అత్యంతమున్, ఏసియేసి, తత్ = ఆ శాత్రవుల, ఉదగ్రములగు, శరంబులన్, రేసిరేసి = ఖండించి, అశ్రాంతతన్ = శ్రమలేకుండఁగ, పోరునట్టి, జిష్ణురిపు = ఇంద్రశాత్రవుండగు రావణుని, సత్త్వమున్ = బలమును, మనంబునన్, ఆరయుచున్. ముందన్వయము గలదు.

తా. లక్ష్మణుఁడు సాయంసమయమున సూర్యునివలె రక్తవర్ణతనంది, రావణునిసైన్యమును గొట్టుచుఁ, దమబాణముల ఖండించుచు, నలయని రావణుని బలమును మదినారయుచు;

భారత. అంతటన్, రామతమ్ముఁడు = కృష్ణుఁడు, దిగంతసమాగతుఁడైన భాస్వంతు తెఱంగు = సూర్యుఁడస్తమించుటను, కాంచి = చూచి, సొంపుమీఱన్, తన శత్రునికాయమునన్, అత్యంతమున్, ఏసి యేసి,

తత్ = ఆ శాత్రవుల, ఉదగ్రశరంబులన్, రేసిరేసి, ఆక్రాంతతన్, పోరు, జిష్ణు = అర్జునునియొక్కయు, రిపుల = అతని శాత్రవులయొక్కయు, సత్త్వమున్, మనంబునన్, ఆరయుచున్.

తా. కృష్ణుఁడు సూర్యుఁ డస్తంగతుఁడుగా నుండుట చూచి శత్రువులతోఁ బోరుచు, వారిశరముల ఖండించుచుండు నర్జునునియొక్కయు, నాతనిశాత్రవులయొక్కయు బలంబును మనంబున నారయుచు;

తే. సమదరోషాహితుల ఘోరసాయకముల
వానరానీకమును మునుపుగా నలుకుచు
గెలిచె భానుతాదియోధుల నరాతి
విపుల భుజశక్తి కొదగానక వెదకియైన. 175

రామాయణ. సమదరోషాహి = క్రూరములగు సర్పములే, తుల = సాటియైన, సాయకములన్, వానరానీకములన్, మున్నుగాన్, నలుకుచున్, భానుసుతాదియోధులన్ = సుగ్రీవాదియోధులను, గెలిచెన్, వెదకియైనన్, అరాతి = శత్రువగురావణుని, విపుల = విస్తారమగు, భుజశక్తియొక్క, కొద, కొఱఁత, కానన్.

తా. సర్పసమములగు బాణములతో వానరుల నలుకుచు సుగ్రీవాది యోధుల గెలిచెను. ఈ రావణుని భుజశక్తికెందును గొదలేదు.

భారత. సమదులై, రోషయుక్తులైన, అహితులయొక్క, ఘోర సాయకముల వాన = బాణవర్షము, మునుపున్నగాన్, రానీక, నలుకుచున్, భానుసుతాది=కర్ణాది, యోధులన్, గెలిచెన్, వెదకియైనన్, నర =అర్జునుని, అతివిపులమగు నిజభుజశక్తికొద, కానన్.

తా. శత్రువుల బాణవర్షమును మున్నురానీక ఖండించుచుఁ, గర్ణాదియోధులం గెలిచెను. ఎంత వెదకినను, నీయర్జునుని భుజశక్తి కొక్క కొదగానను.

తే. హరులు దగదొట్టి మెలఁగ లేవనిన వాజి
తృష్ణ వారించె నిపు డీయతిప్రతాపుఁ
డద్భుతంబుగ నవని శాతాస్త్ర నిహతి
గ్రొచ్చికీలాలములు వెల్లిగొన వెలార్చి. 176

రామాయణ. హరులు = కపులు, తగఁదొట్టి = ఎదిరించి, అనిన్, మెలఁగలేవు, ఇపుడు, ఈయతిప్రతాపుఁడు = అతి శౌర్యశాలియగు రావణుఁడు, అద్భుతంబుగన్, నవ, నిశాత = తీక్ష్ణములగు, అస్త్రనిహతిన్, గ్రొచ్చి = గ్రుచ్చి, కీలాలములు = రక్తములు, వెల్లిగొనన్, వెలార్చి, నవమైన, ఆజి = యుద్ధమునందలి, తృష్ణన్, వారించెన్.

తా. వానరులు యుద్ధమున నిపుడు సరిగా మెలఁగఁజాలకున్నారు. రావణుఁడు తనయస్త్రములం బ్రయోగించి రక్తముప్రవహింపఁజేసి వానికి యుద్ధవాంఛల మాన్పెను.

భారత. హరులు = గుఱ్ఱములు, తగన్, తొట్టిమెలఁగలేవు = జరుగఁజాలవు, అనినన్, ఇపుడు, ఈ యతిప్రతాపుఁడు = అర్జునుఁడు, అద్భుతంబుగన్, అవనిన్ = భూమిని, శాతాస్త్రనిహతిన్, గ్రొచ్చి, కీలాలములు = నీరములు, వెల్లిగొనన్, వెలార్చి, వాజితృష్ణన్ = గుఱ్ఱములదప్పిని, వారించెన్.

తా. గుఱ్ఱములు దప్పిగొని సరిగా నడువఁజాలవనినంతనే వాఁడి బాణముల నేలఁగ్రొచ్చి నీటివెల్లువం గూర్చి వాని దప్పిం బాపించెను.

సీ. మును పిమ్మహాయోధు ఘనసంగరోత్సాహ
సన్నాహసంపత్తి విన్నది మొద
లాప్తసేనాది సహాయసంగత్య వి
రతినిబిడౌజుండు రాజరాజు
సింధురాజు బ్రదుకు సెడకుండ రక్షించు
కొనుటకు నతియత్నమునఁ బరఁగుట
దెలిసియు నిబ్బలాధికుని జయద్రథు
సద్యోవధార్హునిఁ జంపుటకును
తే. బ్రతినయుం బేనొనర్పకపార్థ బాణ
ములనె ప్రొద్దుగ్రుంకెడు దాఁకఁ బోరుజరుపు
చున్న విజయహాని జనింపకున్నె యకట
శత్రునకు దర్పకాలమై సత్వమెక్క. 177

రామాయణ. మునుపు, ఇమ్మహాయోధు = మహావీరుఁడగు నీరావణుని, సంగర = యుద్ధమునఁదలి, ఉత్సాహముయొక్క, సన్నాహసంపత్తి = ప్రయత్నసంపద, విన్నదిమొదలు, ఆప్తులగు సేనాసహాయసంగతియందు, అవిరతిని = ఎడతెగమిని, బిడౌజుండు = ఇంద్రుఁడు, రాజరాజు=కుబేరుఁడు, సింధురాజు=వరుణుఁడు, బ్రదుకుజీవనము, చెడకుండఁగ, రక్షించుకొనుటకు, అతియత్నమునఁ బరఁగుట = మిక్కిలి ప్రయత్నముతో నొప్పియుండుట, ప్రచ్ఛన్నులైయుండుట యనుట; తెలిసియుఁగ, ఇబ్బలాధికుని, జయద్రథుఁగ = సర్వోత్కృష్టముగ వర్తింపుచున్న రథము గలవానిని, సద్యోవధార్హునిఁగ = వెంటనే చంపఁదగినవానిని, ప్రొద్దుగ్రుంకకమున్నే చంపఁదగిన రావణుననుట; చంపుటకును, ప్రతినయంబు= యుక్త్యంతరము, ఏఁగ, ఒనర్పక, అపార్థ= వ్యర్థములైన, బాణములనె,

ప్రొద్దుగ్రుంకెడుదాఁకన్ = సూర్యుఁడస్తమించువఱకు, పోరు, జరుపుచున్నన్, శత్రునకున్=రావణునకు, దర్పకాలమై = దర్ప మతిశయించుకాలమై, సత్యము, ఎక్కె, రాత్రులఁ నసురులకు దర్పకాలమగుటచే బలము హెచ్చుననుట; అకట, విజయహాని = జయభంగము, జనింపకున్నె.

తా. రావణుని పరాక్రమాతిశయము విన్నదిమొదలిం ద్రాదులు బ్రదుకు రక్షించుకొనఁ బ్రచ్ఛన్నులై యుండిరని తెలిసియుఁ బ్రొద్దు గ్రుంకకమున్న చంపఁదగిన వీనిం జంపుట కుపాయాంతరము వెదుకక వ్యర్థముగా బాణములతోఁ బ్రొద్దుగ్రుంకెడు నందాక పోరుసల్పుచుండిన శత్రువునకు దర్పకాల మాసన్నమై బలమెక్కిన మనకు విజయహాని గలుగదే!

భారత. మునుపు,ఇమ్మహాయోధు=అర్జునుని,ఘనమైన, సఁగర=ప్రతిజ్ఞయందలి ఉత్సాహముయొక్క, సన్నాహసంపత్తి, విన్నదిమొదలు = అర్జునుఁడు సైంధవుం జంపెదనని ప్రతిజ్ఞ గావించినది మొదలనిభావము; ఆప్త సేనా సహాయముయొక్క సంగతియందలి విరతిన్, నిబిడ ఓజుండు=నిబిడమైన పరాక్రమము గలవాఁడు, రాజరాజు=దుర్యోధనుఁడు, సింధురాజు = సైంధవుని, బ్రదుక, చెడకుండన్, రక్షించుకొనుటకున్, అతి ప్రయత్నమునన్, పరఁగుట, తెలిసియున్, ఇబ్బలాధికునిన్, జయద్రథునిన్ = సైంధవుని, సద్యోవధార్హునిన్ = వెంటనే చంపఁదగినవానిని, చంపుటకున్, ఏన్, ప్రతినయంబు = ఉపాయాంతరము, ఒనర్పక, పార్థ = అర్జునుని, బాణములనే, ప్రొద్దుగ్రుంకెడు దాఁకన్, పోరు, జరుపుచునున్నన్, శత్రునకున్ = శత్రువైన సైంధవునకు, దర్పకాలమై = గర్వ మతిశయించు కాలమై, సత్యము, ఎక్కెన్, విజయ = అర్జునునకు, హాని, జనింపకున్నె.

తా. అర్జునుని ప్రతిజ్ఞాతిశయము విని దుర్యోధనుఁడు సై
రక్షింప నతిప్రయత్న మొనర్చుట దెలిసియు నూర్యా స్తమయము
జంపఁ దగిన యీ సైంధవుని చంపుట కుపాయాంతరము నే న
యర్జునుని బాణములచేతనే ప్రొద్దుపుచ్చిన సాయంకాల మగుటచే
నకు బలము హెచ్చిన నర్జుసునకు హాని గల్గకుండునా!

వ. అని తలపోసి,

తే. కరము భానుబింబము మాయఁ గ్రాగ్వె నభము
నంబకముల రాగమునఁ బెంపారఁ జూడ్కిఁ
బ్రతిభటుఁడు సూచి నరుఁ డింకఁ బ్రమగ్గ కెట్టుఁ
బూన్కి విడఁ డని సంరంభ్రమును వహింప.

రామాయణ. రాగమునన్ = ఎఱ్ఱదనముచే, పెంపారు
చూడ్కిచే, ప్రతిభటుఁడు = రావణుఁడు, చూచి, నరుఁడు =
ణుఁడు, ఇంకన్, ప్రమగ్గక = చావక, ఎట్టున్ = ఏ విధమునను, పూ
విడఁడని, సంరంభము = పూన్కిని, వహింప, కరము, భానుబిం
మాయన్ = మాయునట్లు, అంబకములన్ = బాణములచే, నభ
ఆకాశము, కప్పెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. అంబకముల = నేత్రములు, రాగమునన్ = పెంపొంద
చూడ్కిన్, ప్రతిభటుఁడు, నభము = ఆకసము, చూచి, నరుఁ
అర్జునుఁడు, ఇంకన్, ప్రమగ్గక, ఎట్టున్, పూన్కిని, విడఁడు, అని,
భము వహింపన్ = వేగిరపాటు చెందఁగా, కరము, మాయన్, భాను
మును, కప్పెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. ఇట్లు గప్పిన, 180

సీ. మదిలోన మిత్రాస్త్రమయకాంక్ష మిక్కిలి
కలిమిఁ దద్దిశ నంబక ప్రయుక్తి
సలుపుచుఁ దత్కాలచాపలోపహతాత్మ
రక్షణుం డగువానిఁ బ్రచురబంధు
సింధురాజును బలోర్జితు మేఘనాదగు
రున్యక్క్రియాసహ క్రూరభీమ
సేనాతిమాత్రోరు సింహనాదములచే
నతివిశ్రుతంబుగ నాక్రమించి

తే. బిట్టు సమయించె ధృతిఁ బాక భేది ముఖ్య
ఖేచరులు గన్నులారంగఁ జూచి మెచ్చ
సప్రగల్భ రామానుజప్రయుక్త
విజయపటు శరవ్యాపార విలసనంబు. 181

రామాయణ. మదిలోన్ = మనస్సునందు, అమిత్ర = శత్రువుల, ఆస్తమయకాంక్ష = నాశమందలి యిష్టము, మిక్కిలిన్, కలిమిన్ = కల్గుటచే, తద్దిశన్ = శత్రువైన లక్ష్మణుఁ డుండుదెసను, అంబక ప్రయుక్తిన్ = బాణప్రయోగమును, సలుపుచున్, తత్కాల = ఆకాలమున, చాపలోప = విల్లుపోవుటచే, హతమైన, ఆత్మరక్షణుండగు వానిన్, ప్రచురబంధు సింధురాజు = అధిక బంధువైన సముద్రము గల వానిని, సముద్రమా పట్టణము చుట్టి యీతనికి రక్షగా నుండుటచే నిట బంధుత్వారోపింపఁబడెను; బలముచే, ఊర్జితుఁడైన వానిని, మేఘనాద = ఇంద్రజిత్తునకు, గురున్ = తండ్రియైన వానిని, న్యక్క్రియా = తిరస్కారమును, సహా = ఓర్వని, క్రూరమై, భీమ = భయంకరమైన, సేనా = వానరసేనల,

అతిమాత్ర ఉరు=మిక్కిలి విస్తారమైన, సింహనాదములచేఁ, అతి విశ్రుతంబుగఁ, ఆక్రమించి, పాకభేది ముఖ్య = ఇంద్రుఁడు మున్నగు, ఖేచరులు, కన్నులారంగఁ, చూచి, మెచ్చఁ, సప్రగల్భుఁడగు, రామావరజ=లక్ష్మణునిచే, ప్రయుక్తమైన, విజయ = జయశీలమైన, పటు, శరవ్యాపారముయొక్క, విలసనంబు, ధృతిఁ = రావణుని ధైర్యమును, బిట్టు సమయించెఁ = అధికముగా నశింపఁజేసెను.

తా. శత్రునాశము గోరి లక్ష్మణుని దెస బాణములు ప్రయోగించుచుఁ దనవిల్లు భగ్నముగాఁగ నాత్మరక్షణ హీనుఁడైన రావణు నింద్రాదులు మెచ్చ లక్ష్మణుని బాణవ్యాపారము లుత్తధైర్యుం గావించెను.

భారత. మదిలోన, మిత్రాస్తమయకాంక్ష = సూర్యాస్తమయమునందలి కాంక్ష, మిక్కిలిఁ, కలిమిఁ, తద్దిశఁ = సూర్యుఁడస్తమించునా దిక్కున, అంబక ప్రయుక్తిఁ చలుపుచుఁ = నేత్రవ్యాపారము ఘటింపుచుఁ, చూచుచు ననుట ; తత్కాలమునందలి, చాపలముచే, ఉపహతమైన, ఆత్మరక్షణుం డగువానిని, ప్రచుర బంధుఁ = ప్రసిద్ధులగు బంధువులు గలవానిని, సింధురాజుఁ = సైంధవుని, బలోర్జితుని మేఘముల నాదములకంటె, గురువైన, న్యక్క్రియా=తిరస్కారమునందు, సహా=సమర్థములైన, క్రూరములైన, భీమసేనుని, అతిమాత్ర, ఉరు, సింహనాదములచే, అతివిశ్రుతంబుగ, ఆక్రమించి, పాకభేదిముఖ్యఖేచరులు, కన్నులారంగఁ, చూచి, మెచ్చఁ, సప్రగల్భుఁడగు, రామావరజ = కృష్ణునిచే, ప్రయుక్త = ప్రేరేపింపఁబడిన, విజయ = అర్జునుని, పటు, శరవ్యాపారముయొక్క విలసనంబు, ధృతిఁ = ధైర్యముచే, బిట్టు, సమయించెఁ = చంపెను.

తా. సూర్యాస్తమయముం గోరుచుండువాఁడు గాన నా దిక్కునుఁ జూచుచు స్వరక్షణమున జాగరూకత లేక వచ్చిన సైంధవు నర్జునుఁడు కృష్ణ ప్రేరితుఁడై చంపెను.

"గురున్న వ్యక్రియా" "అనచిచ" అను సూత్రముచే భారతార్థమునంగూడ నకారపుఁ బొల్లున్నది.

తే. సరగునఁ బునఃప్రకాశిత ✽ చండధాముఁ
డగుచు విజయప్రతిజ్ఞ చొప్పవియకుండ
నిలిపె నాసురకుల వైరి ✽ నిజవిచిత్ర
శక్తి నట్లు మున్నేచిన ✽ శత్రు నడఁచి. 182

రామాయణ. సరగునన్ = శీఘ్రముగా, పునః ప్రకాశిత = మరలం బ్రకాశింపఁబడిన, చండధాముఁ డగుచున్ = తీక్ష్ణ ప్రతాపుఁడగుచు, ఆ సురకులవైరి = రావణుఁడు, నిజ, విచిత్రమైన, శక్తిన్ = శక్తి యను నాయుధముచే, అట్లు, మున్ను, ఏచిన = విజృంభించిన, శత్రున్ = లక్ష్మణుని, అడఁచి, నిజప్రతిజ్ఞ చొప్పున = లక్ష్మణుని జంపెదననిన ప్రతిజ్ఞా రీతి, అవియకుండన్ = నశింపని లాగున, నిలిపెన్.

తా. రావణుఁడు లక్ష్మణుని, శక్తిచే నడఁచి, తాను లక్ష్మణుని జంపెదననిన ప్రతిజ్ఞను గాపాడుకొనెను.

భారత. సరగునన్ = పునఃప్రకాశిత చండధాముఁ డగుచున్ = మరలం బ్రకాశింపఁ జేయఁబడిన సూర్యునిగలవాఁ డగుచు, ఆసురకుల వైరి = అసురాంతకుఁ డగు కృష్ణుఁడు. అట్లు, మున్ను, ఏచిన, శత్రున్ = సైంధవుని, నిజవిచిత్రమైన, శక్తిన్ = సామర్థ్యమున, అడఁచి, విజయు = అర్జునుని, ప్రతిజ్ఞచొప్పు = సూర్యాస్తమయములోఁగ సైంధవుంజంపెదనను ప్రతిజ్ఞావిధము, అవియకుండన్, నిలిపెన్.

తా. కృష్ణుఁడు తనశక్తిచే సూర్యునిమరలం బ్రకాశింపఁజేసి సైంధవుని జంపించి యర్జునుని ప్రతిజ్ఞను గాపాడెను.

వ. అప్పుడు.

మ. నును మేచాయల నాదుకూర్మియనుజన్మున్బాధస్వప్న
గనకోప్పారెడు పుణ్యమూర్తిఁ బ్రియునుగ్రద్వేషిచే
బున నేయించి మునుంగఁ జేసితిఁ గడున్మూర్ఛాబ్ధిలోన
యనుచున్ రాజులరాజు గుందెర రవిపుత్రాదుల్దనం దేర

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. నును మేచాయల = నిద్దపు శరీరచ్ఛాయగల, [రామ
నాదుకూర్మియనుజన్మున్ = నా ప్రియానుజుని=లక్ష్మణుననుట;
కూర్మియనుజను, దుశ్శలననుట, మున్ = మున్ను, బాధ, స్వప్నం
కలలోనైన, కనక, ఒప్పారెడు నట్టి పుణ్యమూర్తిని, ప్రియున్ =
ప్రియమైన వానిని, భార. భర్తను, సైంధవుననుట;] ఉగ్రుఁడైన = ద్వే
[రామా. రావణునిచే, భార. అర్జునునిచే,] ఇవ్విధంబునన్;
శరాహతుం గావించి, కడున్, మూర్ఛాబ్ధిలోన్, మునుంగం
అక్కటా, అనుచున్, రాజులరాజు=[రామా. రాముఁడు, భార.
నుఁడు] రవిపుత్రాదుల్ = [రామా. సుగ్రీవాదులు, భార. క
తనున్, తేర్పఁగన్, కుందెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. తదనంతరంబ తద్దయు నుద్దీపితంబగు క్రోధాటోపంబ

క. వాయుజ వనచరవాహనుఁ
డై యేపున నిజచమూచక్రయంబు గడచి రాఁ
బోయెఁ బరిపంథిబలము న
పాయము వొందింతు నేనక యని తమకమునన్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. [రామాయణ.] వాయుజ = హనుమంతుఁడనెడి వన చర = వానరుని, వాహనుఁడై = వాహనముగాఁ గలవాఁడై, [భారత] వాయుజవన = వాయువేగముగల్గి, చర = సంచరించు, వాహనుఁడై = గుఱ్ఱములు గలవాఁడై, ఏపునన్ = గర్వమున, నిజచమూనయంబుఁ గడ చిరాన్=[రామా. తనసేనలు బలసి తన వెంట నచ్చుచుండఁగా; భార. తన సేనల నతిక్రమించిరాఁగ] పరిపంథిబలమున్ = [రామా. రావణు బల మును, భార. శాత్రవసైన్యమును] సేన, అపాయము, ఒదవింతున్, అని, తమకమునన్ = తమితో, పోయెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

క. ఆవీరుఁడు మును దన బా
ణావలిఁ బవనసుతు నొంచి యాత్మబలజయ
శ్రీ వెలయించిన నెంతయు
వైవస్వతసంతతి నృపవర్యుఁడు గినిసెన్. 187

రామాయణ భారతార్థములు సమము. అర్థము. ఆ వీరుఁడు= [రామా. ఆ రావణుఁడు, భార. ఆ దుర్యోధనుఁడు] మును=ముందుగా, తన బాణావలిన్, పవనసుతున్ = [రామా. హనుమంతుని, భార. భీముని] నొంచి, ఆత్మ = తనయొక్క, బలనువలసి, జయశ్రీని, వెలయించినన్, వైవస్వతసంతతి నృపవర్యుఁడు = [రామా. సూర్య కులమునంబుట్టిన రాముఁడు, భార. యముని పుత్రుఁడగు ధర్మజుఁడు] ఎంతయున్, కినిసెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

ఉ. ఈవిధినల్గి యానృపతి యేయుశరంబులఁ దద్విరోధి దాఁ
జేవదొఱంగి సాధన విశేషవిహీనతఁజెంది కుందె మూ

ర్ఛావృతిచేత మేనెఱుఁగ కంతటఁ దత్ప్రతిబోధలబ్ధిచే
భావములోఁ గలంక చొఱఁ బాఱెఁ దదీయుల కార్తి హెచ్చఁగన్

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. ఈశధన్, అగ్ని, ఆ స్పతి = [రామా. రాముఁడు, భార. ధర్మజుఁడు] ఏయునట్టి, శరంబులన్, తద్విరోధి = [రామా. రావణుఁడు, భార. దుర్యోధనుఁడు], తాన్, చేవతొలంగి = సారము వీడి, సాధన విశేషవిహీనతన్ చెంది = ఆయుధభంగమునొంది, మూర్ఛావృతిచేతన్ = మూర్ఛ యావరించుటచేత, మేను, ఎఱుఁగక, ఉండెన్, అంతటన్, తత్ప్రతిబోధలబ్ధిచేన్ = ఆమూర్ఛ తేఱుటచే, తదీయులకున్ = వానివారికి, ఆర్తి హెచ్చఁగన్, భావములోన్ = మనస్సున, కలంకచొఱఁ బాఱెన్ = కలఁతగలిగెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

ఆ. అంతలోఁ బ్రదీప్తమైన యక్షపిత శ
క్తిని గరంబు మూర్ఛ మునిఁగినట్టి
రాకొమరుఁడు లేచి రణమత్తుఁ డయ్యెఁ గూ
ల్చిన యతండు వెఱఁగునను మునుంగ. 189

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అంతలోన్, ప్రదీప్తమైనట్టి, అక్షపితశక్తిని = [రామా. అక్షుని తండ్రియగు రావణుని శక్తిచే, భార. చెఱుపఁబడని బలముచే,] కరంబు, మూర్ఛమునిఁగినట్టి, రాకొమరుఁడు = [రామా. లక్ష్మణుఁడు, భార. దుర్యోధనుఁడు,] లేచి, కూల్చినయతండు = [కూల్చినట్టివాఁడు, [రామా. రావణుఁడనుట; భార. ధర్మజుఁ డనుట;[వెఱఁగునను

మునుంగన్, రణ మత్తుఁడయ్యెన్ = యుద్ధమునకైన మదముచెందిన వాఁడయ్యెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

తే. తెలివి చేకొని యతఁడంతఁ 5 బలువురఁ గదుఁ
బేరుకలయట్టి తనయొక్క 5 వీరయోధ
వరులనుక్కు మడఁగఁ దత్త 5 ద్వంద్వయుద్ధవిధిని
బిరుదులై రిపులడఁచుచుఁ 5 బేర్చుటరసి. 190

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అతఁడు = [రామా. రావణుఁడు; భార. దుర్యోధనుఁడు] తెలివి చేకొని=ప్రబోధమునంది, అంతన్, పలువురన్, రిపులున్, బిరుదులై, కదున్, పేరుకలయట్టి = ప్రసిద్ధులైన, తనయొక్క; వీరయోధవరులన్, దత్త=ఈయఁబడిన, ద్వంద్వయుద్ధ విధిని = ద్వంద్వయుద్ధ రూపకార్యమున, ఉక్కు = బలము, మడఁగన్ = నశించులాగున, అడఁచుచున్, పేర్చుట = అతిశయించుట, అరసి = విచారించి, పనిచెనని ముందుపద్యమున కన్వయము.

తా. [రామా. రావణుఁడు, భార. దుర్యోధనుఁడు] ప్రసిద్ధులైన తనయోధులను శత్రువులు ద్వంద్వయుద్ధమున బలముడిగించుట యాలోచించి ;

వ. ప్రతివిధానం బన్వేషించి, 191

ఆ. అతివిశాలధృతి మహాక్రదినిభానుజు
బహురణప్రయత్నభరవినిద్రుఁ
జేసి యరులత్రుళ్లు 5 చెఱుపఁ బంచెద నని
యాత్మ నెంచియతని 5 నట్లు పనిచె. 192

రామాయణ. అతివిశాలమైన, ధృతి = ధైర్యమువలన, మహాద్రి నిభ = గొప్పపర్వతమువలెనుండు, అనుజుక్ = తమ్ముఁడగు కుంభకర్ణుని బహురణ ప్రయత్నభర = పెక్కుపోరాటములయొక్క ప్రయత్నభారముచే, గొప్పచప్పుడు గల్గించి యని భావము; వినిద్రుక్ చేసి = నిద్రారహితు, నిగా నొనర్చి, అరుల=శత్రువులయిన రామాదులయొక్క, త్రుళ్లు, చెఱుపక్, పంచెదక్, అని, ఆత్మక్, ఎంచి, అతని = ఆ కుంభకర్ణుని, అట్ల = తా ననకొన్న రీతినే, నిద్రించుచున్న కుంభకర్ణునొద్ద పెక్కు ధ్వనులు గావించి, యాతని నిద్రనుండి లేపి యని భావము; పనిచెక్.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. అతివిశాలమైన, ధృతిని, మహాద్రిని = గొప్పపర్వతము వంటివాని, భానుజుక్ = కర్ణుని, బహు, రణ = యుద్ధమునందలి, ప్రయత్నభరమున, వినిద్రుక్ = జాగరూకునిగా, చేసి, అరుల త్రుళ్లు, చెఱుపక్, పనిచెదను = అంపెదను, అని, ఆత్మక్, ఎంచి; అతనిక్ = ఆ కర్ణుని, అట్ల, పనిచెక్.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. పనిచిన నతండును నతిభయంకర సన్నాహంబుతోడ
నాహవక్రీడ నురువడించె నప్పుడు తత్పరివారంబు, 193

చ. ప్రకటత నేఁడు నీవనిభశిరంబు వహించితె! కించిదంచిత
భ్రుకుటివిమర్తికీకృతవిశిరోధివధూకుచకుంభ కర్ణ యా
జికిటుల భీష్మరోషమునఁ జేరకతద్దశ వాసరంబు లూ
రకచనఁజేసి తక్కడ తిశిరంబుగ మమ్మిఁకనైనఁ గావవే.

అవతారిక. రామాయణ పర్యాయమునఁ గుంభకర్ణునితో నాతని పరివారము వారును, భారతపర్యాయముఁ గర్ణునితో నాతని పరివారము వారును నిట్లనుచున్నారు.

రామాయణ. ప్రకటతఁ = ప్రసిద్ధముగా, నేఁడు, నీవు, అనిభరంబు=యుద్ధభారను [ఇది మిశ్రసమాసము ;] వహించితె, కించిత్ = కొంచెము, అంచిత = ఒప్పుచుండు, భృకుటి = బొమముడిపాటు చేతనే, విముక్తికీకృత = ముక్తాహార వర్జితముగాఁ జేయఁబడిన, విరోధి వధువుల కుచములు గలవాఁడా, శత్రునాశమున శాత్రవ స్త్రీలు ముక్తాహార వర్జిత లైరని భావము ; [కించి దంచిత భ్రుకుటి యన నీ కించుక బొమ ముడిపాటు గల్గినంతనె శాత్రవులు చత్తురుగాన యుద్ధమునకుఁ బ్రసక్తియ యుండదని భావమగును.] కుంభకర్ణ, ఆజికిఁ = యుద్ధమునకు, ఇటు, భీష్మ = భయంకరమైన, రోషమునఁ = క్రోధమున, చేరక, ఇద్దశఁ = ఈ యవస్థను; ప్రహస్తాదులు చచ్చినట్టి యవస్థ ననుట; వాసరంబులు = దినములు, ఊరకచనఁ+చేసితి = వ్యర్థపఱచితివి, అక్కటా, ఇంకనైనఁ, మమ్మున్, తిరంబుగఁ, కావవే = రక్షింపవే.

తా. అశ్రమముగా శాత్రవుల నిర్జించు నీ వీ దినము యుద్ధభారము వహించితివి కాదే, అతి క్రోధమున యుద్ధమునకు రాక నిద్ర నింతకాల మూరకపుచ్చితి వింకనైన మమ్ముఁ గావుము.

భారత. ప్రకటతఁ, నేఁడు, నీవు, అనిభరంబు, వహించితె = తాల్చితివే, కించిత్, అంచిత, భ్రుకుటిచే, విముక్తికీకృతమైన, విరోధి వధువుల, కుచకుంభములు గలవాఁడా, కర్ణ, ఆజికిఁ, ఇటు, భీష్మరోష మునఁ చేరక = భీష్మునందలి క్రోధమునం జేరక, తత్ దశవాసరంబులు = ఆ పదిదినములు, ఊరక, చనఁ, చేసితి, అక్కటా, ఇంకనైనఁ, మమ్మున్, తిరంబుగఁ = స్థిరంబుగా, కావవే.

తా. భీష్మునిపైఁ గ్రోధమున యుద్ధభారము వహింపక యీ పది దినము లూరక పుచ్చితివి. ఇంకనైన మమ్ము రక్షింపుము.

చ. నరుఁడని లెక్కసేయఁడు మహానంబున శాత్రవునమ్మహాత్ముచే
యురణముఁ బెక్కుచోట్లఁ గనికయున్న ననాయకుఁడేమిచెప్పని

ద్దురమును మున్న గాఁ దెలిపికొతోడుగనిన్నెట్లైనఁదేక యి
ట్లరికృత భీష్మహానినయంబును దుర్బలుఁడయ్యె నక్కటా.

రామాయణ. మననాయకుఁడు = రావణుఁడు, అమ్మహాత్మ చేయురణము = ఆ రాముఁడొనర్చుయుద్ధము, పెక్కుచోట్లన్, కనియున్, నరుఁడు = మనుష్యమాత్రుఁడే కదా, అని, లెక్కసేయఁడు, ఏమి చెప్పన్, మునుమున్నగాన్ నిద్దుర తెలిపి = ప్రారంభముననే నిద్దురం దెల్పి, నిద్రలేపియనుట; ఎట్లైనన్, నిన్నున్, తోడుగన్ తేక = తనకు సహాయునిగాఁ దెచ్చుకొనక, ఇట్లు, అరి = శత్రువులచే, కృతమైన, భీష్మ = భయంకరమైన, హానిచే, అనయంబును, దుర్బలుఁడయ్యెన్, అక్కటా.

తా. రాముని యుద్ధాతిశయ మెఱిఁగియు మనయేలిక నరుఁడని యలక్ష్యముచేసి, నిన్ను ప్రారంభముననే నిద్దురలేపి తనకు సాయముగా నొనర్చికొనక, శాత్రవు లొనర్చిన హానిచే మిక్కిలి దుర్బలుఁడయ్యెఁగా!

భారత. ఏమిచెప్పన్, నరుఁడు = అర్జునుఁడు, అనిన్ = యుద్ధమున, శాత్రవున్ = శత్రువును, మనంబునన్, లెక్కసేయఁడు, అమ్మహాత్మ చేయు రణమును = ఆ యర్జునుఁడొనర్చుయుద్ధమును, పెక్కుచోట్లన్, కనియున్, ఇద్దురమును = ఈ యుద్ధమును, మున్నగాన్ తెలిపి = నీవు మున్నె తెలిపి, నిన్నున్, ఎట్లైనన్, తోడుగాన్, తేక, ఇట్లు, అరికృత = శత్రునిచే నొనర్పఁబడిన, భీష్మహానిన్ = భీష్ముని పోకడచే, అనయంబున్, దుర్బలుఁడయ్యెన్.

తా. అర్జునుని యుద్ధ ప్రావీణ్య మెఱిఁగియు మనరాజు నిన్ను ప్రారంభముననే తోడుగాఁ, బిలువక, యిట్లు భీష్ముని పోకడచే నెంతయు దుర్బలుఁ డయ్యెను.

వ. అని మఱియుం దమదొరలచావు లుగ్గడించి, యవి యన్ని యు మనప్రభునకుం బ్రభవించుట నీయనాదరంబునం జేసి కాక నీవు గావలయునని యని యొనర్చిన ననిమిషుల కయిన ననివార్యంబుగాదె యని ప్రస్తుతించుచుం బరివేష్టించి యుత్సాహంబు దీపింపం జేయఁ బెంపొంది, యమంద విక్రమంబున నెందును నెదురులేక యాకడిందిజోదు పరబలంబుల నేలం గలుపుచు బలిమిం జూపె నప్పుడు. 196

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

వ. అని, మఱియున్, తమదొరలచావులు, ఉగ్గడించి = చెప్పి, అవి యన్నియున్, మన ప్రభునకున్, సంభవించుట, నీ యనాదరంబునం జేసి గాక = నీ వొనర్చు ననాదరము చేఁ గాని, నీవు, కావలయునని = చేసియే తీఱవలయునని, శ్రద్ధవహించియనుట; అని యొనర్చినన్ = యుద్ధముచేసిన, అనిమిషులకైనన్ = దేవతలకైనను, అని వార్యంబుకాదె అని, ప్రస్తుతించుచున్=స్తోత్రముచేయుచు, పరివేష్టించి, ఉత్సాహంబును, దీపింపన్, చేయన్, పెంపొంది = విజృంభించి, అమంద = తగ్గని, విక్రమంబునన్, ఎందును, ఎదురులేక, ఆకడిందిజోదు = ఆకఠినయోధుఁడు = [రామా. = కుంభకర్ణుఁడు, భార. కర్ణుఁడు=] పరబలంబులన్, నేలం గలుపుచున్ = ధ్వంసముసేయుచు, బలిమిన్ చూపెన్ = శౌర్యముచూపెను, అప్పుడు.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. ప్రత్యర్థిభద్రవారణఘటోత్కటచలస
త్కంఠీరవముకరీతిఁ దగడుబొదలెడు

నీ వీరుఁ గుదియించి కావుము మన సేన
ననుహరిసార్థవాక్యములు రవిజుఁ
దలపడఁ దెలుపునంతనయానిశాటుఁ డం
గదధర్మనందన గంధవహజ
నాసత్యసుతచమూనాథాదికపులక
స్ఫూర్తికారణమైన పొలుపుతోడ
తే. దివసనాయకు పట్టిపైఁ గవిసి తత్ప్ర
హారయత్నంబు వైఫల్యమందఁ జేసి
దివ్యబాణచక్రప్రాసతీక్ష్ణశక్తి
శూలముఖ్య ప్రయోగవి స్ఫురణ నెఱపె. 197

అవతారిక. ఇది మొదలు పదునొకండు పద్యముల వఱకు కుంభకర్ణుఁడు సుగ్రీవాదులతోఁ జేయు యుద్ధభాగంపుఁ గథను, ఘటోత్కచుఁడు కర్ణునితో నొనర్చు యుద్ధభాగంపుఁ గథను జంటించి కవి చెప్పుచున్నాఁడు.

రామాయణ. ప్రత్యర్థి...కంఠీరవమురీతిన్ ; ప్రత్యర్థిభద్రవారణఘటా = శాత్రవులనెడి మత్తగజ సమూహములపై, ఉత్కచల = వేడ్కతో లంఘించు, సత్కంఠీరవమురీతిన్ = సింహమువలె, కదుర్, పొదలెడు, ఈ వీరున్ = కుంభకర్ణుని; కుదియించి = చంపి, మనసేనన్, కావుము; అను, హరిసార్థ = వానరసమూహముల, వాక్యములు, రవిజున్ = సుగ్రీవుని, తలపడన్ = ఎదురింప, తెలుపునంతన, ఆ నిశాటుఁడు = కుంభకర్ణుఁడు, అంగదుఁడు, ధర్మనందన = సుషేణుఁడును, గంధవహజ = హనుమంతుఁడును, నాసత్యసుత = మైందద్వివిదులును, చమూనాథాది = సేనాపతియగు నలుఁడు మున్నగు, కపులకున్, అస్ఫూర్తి కారణమైన = విచా

హేతువైన, పాలుపుతోడన్ = అందముతో, దివసనాయకుపట్టిపైన్ = సుగ్రీవునిపై, కవిసి = తాఁకి, తత్ = ఆ సుగ్రీవునియొక్క, ప్రహార యత్నంబున్, వైఫల్యమందఁ జేసి = వ్యర్థముగావించి, దివ్యబాణచక్ర = దేవతల బాణ సమూహముల, ప్రాస = పో మొత్తుటయందు, తీక్ష్ణమైన, శక్తిని గల, శూలముఖ్యముయొక్క, [ముఖ్యమైన శూలమని విశేషణో త్తర పదకర్మధారయము.] ప్రయోగ విస్ఫురణము, నెఱపెన్.

తా. కుంభకర్ణుని బారినుండి మనసేనం గాపాడుమని వానరులు మొఱ లిడునంతలోఁ గుంభకర్ణుఁడంగదాదులకు దుఃఖము గల్గు లాగున సుగ్రీవునిపైకి యుద్ధమునకు వెడలి, యాతని ప్రహారముల వ్యర్థ మొనర్చి, శూలముం బ్రయోగించెను.

భారత. ప్రత్యర్థులయొక్క, భద్ర = శుభములను, వారణ = నివారించువాఁడా, ఘటోత్కచ, లసత్ = ప్రకాశించుచున్న, కంఠీర వముగీతిన్ = సింహమువలె, పొదలెడు, ఈ వీరున్ = ఈ కర్ణుని, కుదియించి, మనసేన, కావుము, అను, హరి = కృష్ణుని, సార్థములైన, వాక్యములు, రవిజున్ = కర్ణుని, తలపడన్, తెలుపునంతన, ఆ నిశాటుఁడు = ఘటోత్కచుఁడు, అంగదన్ = వేడ్కచే, ధర్మనందన=ధర్మజుని, గంధవహజ = భీముని, నా సత్యసుత = నకుల సహదేవుల, చమూనాథాదిక = సేనాపతియగు ధృష్టద్యుమ్నుఁడు మున్నగువారి, పులకస్ఫూర్తి = రోమాంచమునకుఁ గారణమైన, పాలుపుతోడన్, దివసనాయకుప ట్టిపైన్ = కర్ణునిపై, కవిసి, తత్=ఆ కర్ణుని, ప్రహారయత్నంబు, వైఫల్యమందన్ చేసి, దివ్య = శ్రేష్ఠములగు, బాణచక్ర = బాణసమూహమును, ప్రాస = ఈటెలును, శూలమును, ముఖ్య = మొదలగు వానియొక్క, ప్రయోగవిస్ఫురణన్ = ప్రయోగస్ఫూర్తిని, నెఱపెన్.

తా. కర్ణునివలన మనసేనంగావుమను విష్ణుని మాటచే ఘటోత్కచుఁడాకర్ణుంజేరి, ధర్మజాదులకుఁ బులకలు మొలవఁగఁజేయుచు నాతని ప్రహారయత్నము వ్యర్థపఱిచి ప్రాసాద్యాయుధముల వాతనిపై నెఱపెను.

వ. అతండును దానికిఁ జలింపక సుస్థిరుండయ్యె నప్పుడు. 198

తే. అంతరమునందు యాశుగ సంతతివడి
నందికొని త్రుంచె దైత్యారి తాయుధమును
దనుజుఁ డపరిమేయపలాశి ఘనశిలాభి
హతి నినజు నుగ్రమన్యుమూర్ఛితునిఁ జేసె. 199

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అంతరమునందు = నడుమన, [రామాయణ] ఆశుగసంతతి = హనుమంతుఁడు, వడిక్ = వేగముచే [భారత] ఆశుగసంతతి = బాణసమూహము యొక్క, వడిక్ = వేగముచే, అందికొని, దైత్యారిత = [రామా. కుంభకర్ణునిచే విడువఁబడిన, భార. ఘటోత్కచునిచే విడువఁబడిన, ఆయుధమును = శూలమును, త్రుంచెక్. [భారతార్థమునఁ గర్ణుఁడనుకర్త యధ్యాహార్యము.] దనుజుఁడు = [రామా. కుంభకర్ణుఁడు, భార. ఘటోత్కచుఁడు,] [రామాయణ] అపరిమేయపలాశి = మిక్కుటమగు మాంసముదినువాఁడు, ఘనశిలాభిహతిక్ గొప్పఱాళ్లచేఁ గొట్టుటను, [భారత] అపరిమేయమైన, పలాశి = వృక్షములయొక్కయు, ఘనశిలలయొక్కయు, అభిహతిచేతను [రామాయణ] ఉగ్రమన్యుక్, ఇనజుక్ = సుగ్రీవుని, మూర్ఛితునిం జేసెను = మూర్ఛనందులాగొనర్చెను. [భారత] ఇనజుక్ = కర్ణుని, ఉగ్రమగు మన్యువుచే, మూర్ఛితునిగక్ = వ్యాపించినవానినిగా, చేసెక్.

తాత్పర్యము సుగమము.

ఆ. అంత నిలక యమ్మహాబలునిగ్రహీతుఁ
జేసి శత్రుబలవిజృంభణంబు
రూపుసెడ హారింతు నేపున నావార
లెల్లఁజూచి సంతసిల్ల ననుచు. 200

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అంతనిలక = నిలువక, [రామాయణ.] అమ్మహాబలుని = ఆ గొప్పబలముగల సుగ్రీవుని, గ్రహీతుఁజేసి = గ్రహించి, [భారత], అమ్మహాబలుఁ = ఆ కర్ణుని, నిగ్రహీతుఁజేసి = నిగ్రహించి, శత్రుబల విజృంభణంబుచేసి, రూపుచెడునట్లుగా, ఏపునఁ, నావారలెల్లఁ, చూచి, సంతసిల్లఁ, హారింతుఁ.

తాత్పర్యము సుగమము.

తే. రాక్షసుండు ఖేలాగతి భ్రాజియగుచు
నర్కనందను నెత్తి బాహాంతరమున
నానఁగమహాశుగంబులవానఁ గురిసెఁ
దద్బలంబుల మనములు దల్లడిలఁగ. 201

రామాయణ. రాక్షసుండు = కుంభకర్ణుఁడు, ఖేలాగతి భ్రాజియగుచుఁ = లీలాగమనమున నొప్పువాఁడగుచు, అర్కనందనుఁ = సుగ్రీవుని, ఎత్తి, బాహాంతరమునఁ = పక్షమున, ఆనఁగఁ = నిల్పుకొనఁగ, తత్ = ఆ సుగ్రీవుని, బలంబుల యొక్క, మనంబులు, తల్లడిలఁగఁ, మహాశుక్ = గొప్పశోకమువలని, అంబులవాన = జలవర్షము, కురిసెఁ, కన్నీరు గారెననుట.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. రాక్షసుండు = ఘటోత్కచుఁడు, ఖ + ఇలాగతి భ్రాజియగుచుఁ = ఆకసమునను, నేలనుందిరుగుటచే నొప్పువాఁడగుచు, అర్క

నందను = కర్ణుని, నెత్తిన్ = శిరమునను, బాహాంతరమునన్ = వక్షము నను, ఆనఁగన్ = ఆవునట్లుగా, తత్ = ఆకర్ణుని, బలంబులయొక్క, మనములు = మనస్సులు, తల్లడిలఁగన్, మహా ఆశుగంబులవాన = గొప్ప బాణవృష్టి, కురిసెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. అరికినట్లగపడి ♦ యనిషేధనీయమా
నుండై వివస్వత్తనూభవుండు
గడునంతఁ దెలివొందె ♦ కటకటా! వీఁడింత
చేయునే యేనిదె ♦ చెండివైతు
వెసవీని నత్యంత ♦ విశ్రుతి నాసత్వ
మును జెందునట్లుగా ♦ ననుచు రేసి
సరభసోత్థానుఁడై ♦ కరముల సద్దశ
నమ్ముల నైపుణి ♦ ముమ్మరముగఁ

ఆ. దనతలఁచినయట్లు ♦ దనుజశార్దూలు న
వార్య మన్యువికృత ♦ వదనుఁగాఁగ
నవయవములు వ్రచ్చి ♦ యభ్రమ్మునకుఁ బాఱ
నడఁచె వాఁడు పిడుగు ♦ నట్లు మ్రోయ. 202

రామాయణ. అరికిన్ = కుంభకర్ణునకు, అట్లుకడున్, అగపడి = చిక్కి, అనిషేధ = అడ్డులేనట్లు, నీయమానుండై = కొనిపోఁబడు చుండువాఁడై, వివస్వత్తనూభవుండు = సుగ్రీవుఁడు, అంతన్, తెలి వొంది = మూర్ఛదేఱి, కటకటా, వీఁడు = కుంభకర్ణుఁడు, ఇంత చేయునే ఏన్, వీనిన్, అత్యంత = మిక్కిలి, విశ్రుతి నాసత్వమును చెందు నట్లుగాన్ = విగతమైన కర్ణనాసికములు గల్గుటం జెందునట్లుగా, ముక్కు చెవులులేని వాఁడగునట్లనుట; ఇదె వెసన్, చెండివైతున్ = త్రెళ్లింతును,

అనుచుఁ, రేసి = చెలఁగి, సరభసోత్సాహుఁడై = వేగముతోఁ గూడిన పైకెగయుట గలవాఁడై; వేగముగాఁ బైకెగిసి యనుట; కరములన్, సద్దశనములన్ = వాఁడిపండ్లను, నైపుణి, సుమ్మరముగన్=అతిశయింపఁగా, తన తలఁచినయట్లు = తాను దలఁచినలాగున, అవార్యమగు, మన్యున్ = కోపముగల, దనుజశార్దూలున్ = రాక్షసశ్రేష్ఠుఁడగు కుంభకర్ణుని, వికృతవదనున్, కాఁగన్ = వికారమునందిన ముఖముగలవానినిగా, అవయవములు = కర్ణనాసములు, వ్రచ్చి = భేదించి, అభ్రమ్మునకున్ = ఆకసమునకు, పాఱన్, వాఁడున్ = ఆ కుంభకర్ణుఁడును, పిడుగునట్లు మ్రోయన్ = పిడుగువలె శబ్దింపఁగా, అడఁచెన్ = గ్రుద్దెను.

తా. కుంభకర్ణుఁడు సుగ్రీవునెత్తికొనిపోవుచుండ నాతఁడు మూర్ఛదేఱి వేగముగానెగసి, చెలంగుచు నాతని చెవులను, ముక్కును, గోళ్లచేతను, పండ్లచేతను భేదించి వికృతవదనునింగావించి యాకసమున కెగయఁగా నా కుంభకర్ణుఁడు పిడుగువలె మ్రోయుచుఁ బిడికిట వానిం గ్రుద్దెను.

భారత. అరికిన్ = ఘటోత్కచునకు, అట్లు, కడున్, అగపడి = చిక్కి, అనిషేధనీయ = అడ్డగింపశక్యముగాని, మానుండై = అభిమానము గలవాఁడై, రోషావేశపరవశుఁడైయనుట; వివస్వత్తనూభవుండు = కర్ణుఁడు, తెలివొంది = ధైర్యము తెచ్చికొని, కటకటా, వీఁడింతచేయునే, వీన్, వీనిన్=ఈ ఘటోత్కచుని, అత్యంతము, విశ్రుత = ప్రసిద్ధమైన, నా సత్త్వమును=నా బలమును, చెందునట్లుగాన్, నాబలమునకుఁ గీర్తికల్గులాగున ననుట; ఇదె వెసన్, చెండివైతున్=సంహరింతును, అనుచున్, రేసి, సరభస=వేగముతోఁ గూడిన, ఉత్సాహుఁడై=ఉత్సాహము గలవాఁడయి, కరము = మిక్కిలి, లసద్దశన్ = ఒప్పిదమైన స్థితిచే, అస్త్రమ్ముల నైపుణి=బాణచాతుర్యము, సుమ్మరమ్ముగన్, తనతలఁచినయట్లు, దనుజశార్దూలున్ = ఘటోత్కచుని, అవార్యమన్యువున, వికృతమైన వదన

నున్, కాఁగన్, అవయవములు, వ్రచ్చి, వాఁడు = ఘటోత్కచుఁడు, పిడుగునట్లు, మ్రోయన్, అభ్రమ్మునకున్, పాఱనడఁచెన్ = ఆకసమునకుఁ బాఱఁగొట్టెను.

తా. శత్రువున కిట్లు చిక్కి రోషావేశ పరవశుఁడై కర్ణుఁడు ధైర్యమున వీని సంహరింతునని తలఁచి వాని యవయవముల బాణములచే భేదించి యాకసమ్మునకు పాఱనడఁచెను.

రామాయణార్థమున, నాసత్వామునయు, భారతార్థమున నాసత్త్వమునని తకార ద్విత్వమును గల్గుటకు; "అనచిచ" యను సూత్ర మాధారమగును.

వ. అప్పుడప్పద్మబంధునందనుఁడు. 203

తే. ఈ తెఱంగున ఘనదైత్యుచేత నొవ్వఁ
బొదువఁబడియునుఁ గ్రమ్మఱఁ బొదువనీక
చనియె ననిభృతప్రీతితోఁ వినుతిసేయఁ
దన బలము గూడ దనుజుండు గనలె మిగుల. 204

రామాయణ. ఈ తెఱంగునన్, ఘనదైత్యుచేతన్ = కుంభకర్ణునిచే, నొవ్వన్ పొదువఁబడియునున్ = నొచ్చునట్లు పట్టువడియును, క్రమ్మఱన్, పొదువనీక = పట్టనీయక, అనిభృతప్రీతితోన్ = వ్యక్తమైన ప్రీతితో, వినుతి, చేయన్, తనబలము, కూడన్, చనియెన్, [సుగ్రీవుఁడను కర్త యధ్యాహార్యము.] దనుజుండు కుంభకర్ణుఁడు, మిగులన్, కనలెన్.

తా. సుగ్రీవుఁడు కుంభకర్ణునకుఁ జిక్కియుఁ దప్పి మరలఁ దన్నుఁ బట్టనీక, ప్రీతితోఁ దనబలము స్తుతించుచుండ దానిఁగలిసెను. కుంభకర్ణుఁడు నెంతయు నలిగెను.

భారత. ఇత్తెఱంగునన్, ఘనదైత్యుచేతన్ = ఘటోత్కచునిచే, నొవ్వన్, పొదువఁబడియునున్, క్రమ్మఱన్ = మరల, పొదువన్ =

జయింప, నీక = నీకే, చనియెన్ = చెల్లెను, అని, భృత = భరింపఁబడిన, ప్రీతితోన్, వినుతి, చేయన్, తనబలము, కూడన్ = చేర, చనియెన్, [కర్ణుడనుకర్త యధ్యాహార్యము.] దనుజుండు = ఘటోత్కచుఁడు, మిగులన్, కనలెన్.

తా. ఇట్లు శత్రువునకుంజిక్కి తప్పి మరలవానికిం జిక్కకుండుట నీకె చెల్లెనని తనసేన నుతింపఁ గర్ణుఁడు దానింజేరెను. కావున ఘటోత్కచుఁడు మిక్కిలి కోపించెను.

ఉత్సాహ. కనలి యసుర ప్రళయకాలుకరణిఁ బేర్చి పగఱ బ
లోన్నలల కుఱికియుఱికి చదియ మోది యాశు భక్షణం
బునమదించు తనకుజడిసి పోటుదొరలు దెరలఁగా
వనజమిత్రు సంతతి ననవద్యుఁ జేరెఁ బోరికిన్. 205

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. కనలి, అసుర. [రామా. కుంభకర్ణుఁడు, భార. ఘటోత్కచుఁడు] ప్రళయమునందలి, కాలుకరణిన్, పేర్చి=విజృంభించి, పగఱ = శాత్రవుల, బలోన్నలకున్, ఉఱికి, ఉఱికి, చదియన్, మోది = కొట్టి [రామాయణ] ఆశు=శీఘ్రముగా, భక్షణంబునన్=తినుటచే, [భారత] ఆ, శుభమైన, క్షణంబునన్ = ఉత్సవముచే, మదించునట్టి, తనకున్, జడిసి = భీతిలి, పోటుదొరలు = రణశూరులు, దొరలఁగాన్, అనవద్యున్, వనజమిత్రు సంతతిన్ = [రామా. సూర్యవంశమున జనించినరాముని, భార. కర్ణుని, పోరికిన్, చేరెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. చేరి యిట్లనియె. 206

సీ. వినునీవు వాసవ్రడవీంద్రుడను జయించితివని
క్రొవ్వకుమిచట నకొక్కొలఁదిఁబోదు

భూరిప్రతాప సింధూర యశశ్చామ
రాత్యలంకృత కకుబంతదంతి
కుంభకర్ణుఁడు రణక్రూరుండు భీమసు
తుండాహూత త్వదుద్దండబలుఁడు
బలురక్కసుఁడు పోరఁ బ్రబ్బినాఁ డిట్టిన
న్నెఱిఁగి మార్కొను మిప్పు డేఁబృథురణ
తే. వైభవాలంబ సదనుజ వధవిధి నినుఁ
గలఁచి యిదె ప్రమింగఁ గదిసితి నిలునిలు మని
ప్రౌఢిఁగనుటకుఁ దగ దాశరథివరేణ్య
కర్ణకఠినముల్ నీశౌర్యకథలు సభల. 207

రామాయణ. దాశరథివరేణ్య = ఓరాముఁడా, నీవు, వినుము, వాండ్రన్, వీండ్రను, జయించితినని = సామాన్యులను జయించితినని, క్రొవ్వకుము = గర్వపడకుము, ఇటన్ = నాయెడ, అట్లుగాఁదిన్ పోదు = అట్లుపోవదు, నాయెడ వాండ్ర వీండ్రను జయించినట్లు సాఁగదని భావము; భూరిప్రతాపమనెడి, సిందూరముచేతను, యశస్సనెడి, చామరములచేతను, అత్యలంకృతమైన, కకుబంతదంతి = దిగంతములందలి గజములఁగలవాఁడు, రణము నందుఁ, క్రూరుండు, భీమ = భయంకరమైన, సు = శ్రేష్ఠమైన, తుండ = ముఖమున, ఆహూత = ప్రేల్వఁబడిన, త్వత్ = నీయొక్క, ఉద్దండమైన, బలుఁడు = బలమును గలవాఁడు, బలురక్కసుఁడు, కుంభకర్ణుఁడు, [ఇటఁ దననామము దానుజెప్పికొనుట యహంకృతిమూలకమగును.] పోరన్, ప్రబ్బినాఁడు = అబ్బినాఁడు, ఇట్టినన్నున్; ఎఱిఁగి, మార్కొనుము = ఎదిరింపుము, ఇప్పుడు, ఏన్, పృథు = అధికమైన, రణమును, ఆలంబముగాఁగల, సత్ = లెస్సైన, అనుజ = తమ్మునియొక్క, లక్ష్మణునియొక్కయనుట; వధవిధిన్ = చంపువట్టి

శౌర్యముచే, నినుక్, కలఁచి = కలఁతపెట్టి, ఇదె, గ్రమింగక్, కదిసితిని, అని=యుద్ధమునందలి, ప్రౌఢి, కనుటకుక్, తగక్, నిలునిలుము, సభలక్, నీశౌర్యకథలు, కర్ణకఠినముల్=వినఁగూడని వగుచున్నవి.

తా. ఓరామచంద్రా! సామాన్యులనేరినో జయించితినని గర్వింపకుము; నాయొద్ద నట్లు, జయించుట సాఁగదు. దిగంతవ్యాప్త ప్రతాప కీర్తులు గలవాఁడను, కుంభకర్ణుఁ డనువాఁడను, నోరనాహుతి గావింపఁబడు నీ బలముగలవాఁడను, యుద్ధమునకు వచ్చితినిగాన నన్నెఱిఁగి యెదిరించుము, ఇదె నీతమ్మునింజంపి నీ మనస్సును గలఁతపఱిచి నిన్ను గ్రమింగెదను యుద్ధమునందలి ప్రౌఢతఁగాంచ నిలువుము, నీ కథలు కర్ణపరుషము లగునవి.

భారత. రథివరేణ్య = రథికశ్రేష్ఠుఁడగు, కర్ణ = ఓకర్ణుఁడా, నీవు వినుము, వాంద్రక్, పీంద్రను, జయించితినని, క్రొవ్వకుము, ఇచటక్, అక్కాలఁదిక్ పోదు = ఆలాగునసాఁగదు, ప్రతాపమనెడి సిందూరము చేతను, యశస్సనెడి చామరములచేతను, అత్యలంకృతమైన, కకుబంతదంతి= దిగ్గజముల, కుంభకర్ణుఁడు=కుంభస్థలములను జెవులునుంగలవాఁడు, రణమునందుఁ, గ్రూరుఁడు, భీమసుతుండు = భీమునికుమారుఁడు, ఆహుత = భస్మమొనర్చఁబడిన, త్వత్, ఉద్దండ, బలుఁడు, బలురక్కసుఁడు, పోరక్ ప్రబ్బినాఁడు =యుద్ధము సేయ నబ్బినాఁడు, ఇట్టివాన్నిక్, ఎఱిఁగి= తెలిసికొని, మార్కొనుము, ఇప్పుడు, ఏక్, పృథు, రణవైభవముగల, ఆలంబస = ఆలంబసునాముఁడగు, దనుజ=అసురుని, నీ పక్షపువాఁడగు నాలంజసుఁడను నసురుని యనుట; వధవిధిక్, నినుక్, కలఁచి, గ్రమింగక్, ఇదే, కదిసితిక్ = ఇదె సమీపించితిని, నిలునిలుము, అని, ప్రౌఢికనుటకుక్ ఆశతగదు = దిట్టతనమంద నీకాశవలదు, పూర్వవలె యుద్ధప్రౌఢిమము ముందరఁ దగదనుట; నీ శౌర్యకథలు, సభలక్, కఠినములు=దుర్యోధనుని సభలలోనైన నీశౌర్యకథ లుగ్గడించువా రుండుటచే నటఁ గఠినములు

గావచ్చునుగాని, లేక, సభల నాడికొనుటమాత్రములోఁ గఠినములుగా నుండవచ్చును గాని, నాయెడ నవి చెల్లవనిభావము.

క. అని చూపఱ కద్భుతముగ
దనుజుఁడు యుద్ధంబుచేసి తచ్ఛక్తిఁ దుదన్
దనువు తగు లుడుపుకొనియెం
దనవారలు గలఁగఁబగరదళములు సెలఁగన్. 208

రామాయణ భారతార్థముల సమము.

అర్థము. అని, చూపఱకున్ = చూచువారికి, అద్భుతముకన్, దనుజుఁడు = [రామా. కుంభకర్ణుఁడు, భార. ఘటోత్కచుఁడు] యుద్ధంబు, చేసి, తుదన్, తచ్ఛక్తిన్ = [రామా. రామునిబలముచే, భార = కర్ణుని శక్తిచే] తనవారలు = తనపక్షపువారు, కలఁగన్, పగరదళములు = శత్రుసేనలు, చెలఁగన్ = సంతసింపఁగా, తనువుతగులుడుపుకొనియెన్ = ప్రాణము వాసెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

తే. అంత నత్యుగ్రమగుపోరు గొంతజరుగ
నశ్రముఁ డతికాయాభిఖ్యుఁ డఖిలరణక
ళాధికారి గాంభీర్యతోయధిఘటోద్భ
వుండు ద్రుపదముఖ్యులఁ బలువుర వధించె. 209

భారత. అంతన్, అత్యుగ్రమగు పోరు, కొంత, జరుగన్, అశ్రముఁడు = శ్రమరహితుఁడు, అతికాయ అభిఖ్యుఁడు = అత్యంత దేహకాంతి గలవాఁడు, అఖిలమగు, రణకళకు, అధికారియగువాఁడు, గాంభీర్యమునఁ దోయధియగువాఁడు, సముద్రమువంటి గాంభీర్యము గలవాఁడనుట; ఘటోద్భవుండు=ద్రోణుఁడు, ద్రుపదముఖ్యులన్=ద్రుపదుఁడు మున్నగు, పలువురన్, వధించెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

మ. అనివార్యుండతఁడంతటం దనయమిథ్యామృత్యువార్తాప్రవ
ర్తనచేతం గురుమానసార్పిత విషాదగ్లానియయ్యెందనుఁ
దను నిర్ముక్తునిఁ జేయుచు న్విశిఖసంధానాతివేగప్రపం
చన సౌమిత్రి యనేక యుద్ధకృతిధృష్టద్యుమ్నుఁడేపారఁగన్.

అవతారిక. అతికాయ యుద్ధము, మరణమును, ద్రోణునియుద్ధముకు రణమును జంటించికవి వ్రాసెను.

రామాయణ అనివార్యుండు = నివారింపఁగా రానివాఁడు, అతఁడు = ఆ యతికాయుఁడు, అంతటన్ = సర్వత్ర, విశిఖసంధాన = బాణప్రయోగమునందలి, అతివేగమును, ప్రపంచన = విస్తరింపఁజేయు, అనేకములైన, యుద్ధకృతి = యుద్ధకార్యములయందు, ధృష్టమైన, ద్యుమ్న = సత్త్వముగల, సౌమిత్రి = లక్ష్మణుఁడు, ఏపారఁగాన్ = విజృంభింపఁగా, తనున్ = తన్నుఁ, అతికాయునినుట; తనునిర్ముక్తునిన్ చేయుచున్ = శరీరమును వీడినవానింగాఁ జేసికొనుచు, తనయొక్క, అమిథ్యా = సత్యమైన, మృత్యు వార్తాప్రవర్తనచేతన్ = చచ్చెనను వార్త వ్యాపింపఁజేయుటచే, గురు = తండ్రియైన రావణుని, మానస = మనస్సున, అర్పిత = ఉనుచఁబడిన, విషాదమువలని, గ్లాని = వైవర్ణ్యము గలవాఁడు, అయ్యెన్.

తా. అనివార్యుఁడగు నా యతికాయుఁడు, సర్వత్రఁ దనబాణవేగమును విస్తరింపఁజేయు లక్ష్మణుఁడు విజృంభింప నాతని విజృంభణమునకుఁ దనప్రాణము లర్పించి, తన తండ్రియగు రావణుని మానసమున గొప్ప దుఃఖము గల్గించెను.

"ప్రపంచన;" "పచివిస్తారే" అను ధాతువువలనఁ గల్గెను.

భారత. అనివార్యుండు, అతఁడు = ఆద్రోణుఁడు, అంతటన్ = పిమ్మట, తనయ = కుమారుఁడగు నశ్వత్థామయొక్క, మిథ్యామృత్యువార్తా ప్రవర్తనచేతన్ = అసత్యపుచావుయొక్క వ్యాపనమున, విశిఖముల సంధానముయొక్క, అతివేగమును, ప్రపంచన = విస్తరింపఁజేయుటయందు, సౌమిత్రి = లక్ష్మణుఁడగువాఁడు, బాణసంధాన వేగప్రపంచనమున లక్ష్మణునివంటి వాఁడనుట; అనేకములైన, యుద్ధకృతి=యుద్ధకార్యములుగల, ధృష్టద్యుమ్నుఁడు, ఏపారఁగాన్ = తనున్, తనునిర్ముక్తునిన్ చేయుచున్=దేహమునుండి విడువఁబడిన వానింగాఁ జేసికొనుచు, గురు = అధికముగా, మానసమున, అర్పితమగు, విషాదమువలని, గ్లానిఁగల వాఁడయ్యెనా.

తా. ద్రోణుఁడు దనకుమారుఁడు మరణించెనను నసత్యవార్తవ్యాపింపఁగా నాదుఃఖమున శరసంధాన వేగమున లక్ష్మణునింబోలు ధృష్టద్యుమ్నుఁడు విజృంభింపఁగాఁ, దనశరీరము వీడెను.

వ. అంత. 211

సీ. గురుదివ్య బాణచాతురిని మీఱినవాని
గారాపుఁబట్టి నశిఖండవిక్ర
మోగ్రు నెంతయును దుర్యోధనుం డనిగెల్వఁ
దనకొనర్పఁగఁజాలు ననిగణించి
యాతీవ్రబలు బహుభ్రాతృనాశకఘోర
తరమన్యు దశముఖుఁ డరివధమున
కత్యాదరతఁ బంచె నస్త్రనైపుణిఁ జూపె
నతఁడును బ్రతివీరులపగతణర
తే. చేష్టలెరి తద్బృహన్నాస్త్ర జృంభణమున
కెదురులేక మూర్ఛనాన్మానమదము లడఁగఁ

దత్ప్రతివిధానకుశలాచ్యుతప్రయత్న
మున బిరుసు డింపక పు డొప్పె నని లసుతుఁడు. 212

రామాయణ. గురు = అధికమైన, దివ్యమైన, బాణచాతురిని, మీఱి నవానిన్, అఖండమైన, విక్రమముచే, ఉగ్రున్ = భయంకరమైనవానిని, గారాపుఁబట్టిన్ = ప్రియపుత్రుఁడైన యింద్రజిత్తుని, ఎంతయున్, దుర్యోధనుఁడని = శత్రువులచే యుద్ధముచేయ శక్యముగాని వాఁడని, గెల్వన్ తనకున్, ఒనర్పఁగన్, చాలునని, గణించి = తలఁచి, బహుభ్రాతృనాశమున, కఠోరతరమగు, మన్యున్=కోపముగల వానిని, అతీవ్రబలున్=తీక్ష్ణబలుఁడగు నాయింద్రజితుని, దశముఖుఁడు=రావణుఁడు, అరివధమునకున్, అత్యాదరతన్, పంచెన్, అతండును=ఆయింద్రజిత్తును, అస్త్రినైపుణిన్, చూపెన్, ప్రతివీరులు=శత్రువులు, తత్=వానియొక్క, బ్రహ్మాస్త్రవిజృంభణమునకున్, ఎదురులేక, మూర్ఛన్, మానమును, మదమును, అడఁగన్, అపగత=నశించిన, రణచేష్టులైరి=యుద్ధవ్యాపారము గలవారైరి, తత్ = ఆయస్త్రమునకు, ప్రతివిధానమునందు, కుశల = సమర్థుఁడై, అచ్యుత = స్థిరమైన, ప్రయత్నమునన్, బిరుసుడింపక=ఉక్కుసెడక, అప్పుడు, అనిలసుతుఁడు = హనుమంతుఁడు, ఒప్పెన్.

తా. బాణచాతుర్యముగల ప్రియపుత్రుఁడగు నింద్రజిత్తు దనకు విజయము సంపాదించియిచ్చునని తలఁచి శత్రువధకై రావణుఁడంపెను. ఇంద్రజితుఁడును బ్రహ్మాస్త్రప్రయోగమున వారలసొమ్మసిలఁజేసెను. హనుమంతుఁడుమాత్రము తత్ప్రతివిధాన మెఱిఁగినవాఁడగుటచే బిరుసుచెడక యొప్పెను.

భారత. దివ్యబాణచాతురిన్, గురున్ = ద్రోణుని, మీఱినవానిన్, గారాపుఁబట్టిన్ = ప్రియపుత్రుని, ద్రోణుని పుత్రుఁడగు నశ్వత్థామననుట; అఖండ విక్రమమున, ఉగ్రుఁడైనవానిని, అతీవ్రజలున్ అనిన్ =

యుద్ధమున, ఎంతయున్, తనకున్, గెల్పున్, ఒనర్పంగన్, చాలునని గణించి, బహు భ్రాతృనాశముచే, కఠోరతరమైన మన్యుదశగల, ముఖుండు= ముఖముగలవాండు, దుర్యోధనుండు, అరివధమునకున్, అత్యాదరతన్ పంచెన్ = పంపెను, అతండును, ఆయశ్వత్థామయు, అస్త్రనైపుణిన్ చూపెన్, తత్, బ్రహ్మ=బ్రాహ్మణుండగు నశ్వత్థామయొక్క, అస్త్రి: నారాయణాస్త్రముయొక్క, విజృంభణమునకున్, ఎదురులేక, ప్రతివీరులు మూర్ఛత్=వ్యాపించెను, మానమదములు, ఆడంగన్, తత్=ఆయస్త్రమ నకు, ప్రతివిధానమునందు, కుశలుండైన, అచ్యుతుని, ప్రయత్నమున, అ గత=విడువఁబడిన, రణచేష్టులైరి, కృష్ణునిమాటలచే నాయుధములం బ వైచి దానికి నమస్కరించిరని భావము; అపుడు, అనిలసుతుండు=భీముండు బిరుసుడింపక యొప్పెను, నమస్కరింపకుండె ననుట.

తా. దుర్యోధనుఁ డశ్వత్థామ, దనకు జయము గల్గించునని తలం శత్రువధమున కాతని నంపెను. అతఁడు నారాయణాస్త్రము వైచెన కృష్ణునీ యానతిచే భీముఁడు దక్కఁ దక్కినవా రాయుధములం బడవై నమస్కరించిరి. భీముఁడుమాత్రము నమస్కరింపక యుండెను.

వ. అంత. 21

ఆ. అతఁడు సకలసైన్య వితతిని సంజవ
నౌషధీసమాన యన విహితపు
నః ప్రతిష్ఠగా నొనర్చి వర్ణన కెక్కు
శౌర్య విక్రమనయ చర్యనడపె. 2

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అతఁడు=[రామా. ఆంజనేయుఁడు, భార.భీముఁడు,] స మైన, సైన్యము యొక్క, వితతిని=సమూహమును, [రామాయణ.] సం నౌషధీ సమానయన=సంజీవ నౌషధిని దీసికొని వచ్చుటచే, [భారత.]

జీవనౌషధితో సమానమనులాగున, విహిత, పుర=ప్రతిష్ఠగాన్=మర లనిల్పఁబడినదిగా, ఒనర్చి, వర్ణనకెక్కు, శౌర్య విక్రమనయ చర్య=[రామా.] పరాక్రమము యొక్కయు, సామర్థ్యము యొక్కయు, నీతి యొక్కయు, చర్య, [భార] శౌరియొక్క, కృష్ణునియొక్కయనుట; విక్రమ రహితమైన నీతి చర్యను,] నడపెను.

తే. అపుడుమనుజేంద్రముఖ్యు లాకహరి నుతించి
రనఘనీదు మహత్త్వమేకమని పొగడఁగ
వచ్చు నారాయణ మహాస్త్ర కవైభవమిటు
లఫలముగఁజేసి రిపుల క్రొ క్వ్వడఁచి తనుచు. 215

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అపుడు,మనుజేంద్ర ముఖ్యులు=[రామా. రామాదులు, భార. ధర్మజాదులు,] అనఘ, నీదు, మహత్త్వము, =గొప్పదనము, ఏమనిపొగడఁ గవచ్చున్, నారాయణ మహాస్త్రివైభవము = [రామా. ఆశ్చర్యము, మహాస్త్రియొక్క వైభవము, ఇటనారాయణ శబ్దమాశ్చర్యసూచకము; భార. నారాయణాస్త్రిము యొక్క వైభవము,] ఇటుల్, అఫలముగన్= ఫలహీనముగా, చేసి,రిపులక్రొవ్వు, అడఁచితి=నశింపఁజేసితివి, అనుచున్, హరిన్=[రామా. ఆయాంజనేయుని, భార. ఆకృష్ణుని,] నుతించిరి.

తాత్పర్యము సుగమము.

లోకమున నాశ్చర్య సూచకముగ సాధారణమగు వాడుకలోనుండు నారాయణశబ్ద మిటఁగూర్చుట మిక్కిలి చమత్కార కారియగుచున్నది.

చ. అలఘు విపన్నమహార్ణవముక నట్లు తరించి పునర్మహోద్ధతిన్
వెలిఁగెడువారిఁదద్రజని క వేగ భయంకరలీలఁ దాఁకి వెం
పలరఁగఁబోరెవైరిచయకమర్కజుఁడందువహించెమిక్కిలి
న్బలిమిఁబ్రకంపితస్వపృతకనాపరిపాలనకార్యభారమున్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అలఘు, విపత్తి నెడి, మహార్ణవమును. అట్లు, తరిఁచి=దాఁటి, పునః=మరల, మహోద్ధతిన్, వెలిఁగెడువారిన్, వైరిచయము, [రామాయణ] తద్రజనిన్=ఆరాత్రియందు, వేగన్=శీఘ్రముగా, [భారత] తద్రజని=ఆరాత్రి, వేగన్=వేగఁగనే, భయంకర లీలన్, తాఁకి, పెంపు, అలరఁగన్, పోరన్=యుద్ధమొనర్చెను, అందున్=ఆయుద్ధమున, అర్కజుఁడు=[రామా. సుగ్రీవుఁడు, భార. కర్ణుఁడు,] మిక్కిలిన్, బలిమిన్, ప్రకంపితమైన, స్వపృతనా=తన సైన్యము యొక్క, కార్యభారమున్, వహించెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

మ. రవిపుత్త్రుండని కిట్టుపూని ప్రతిగర్జద్వీరసంహార క్ల
ప్తి విరాజచ్ఛరభీష్మకుంభజయశోభివ్యాప్తిమీఱెన్ మను
ష్యవిభుండుబ్బఁగ నంత నాప్రబలదోషాచారితోఁబుట్టువు
న్భవిఁగూల్చెన్బవనాత్మజుండుబలిమిన్దుశ్శాసనాభిఖ్యునిన్.

రామాయణ. రవిపుత్రుండు=సుగ్రీవుఁడు, అనికిన్, ఇట్లు, పూని, ప్రతి...వ్యాప్తిన్; ప్రతిగర్జత్=మాఱుమలయుచున్న, వీరసంహార=శత్రుసంహారముయొక్క, క్లప్తిన్=కార్యముచే, విరాజత్=ప్రకాశించుచున్న, శరములచే, భీష్మ=భయంకరుఁడైన, కుంభుని యొక్క జయముచే, శోభిఁచెడి, వ్యాప్తిన్=వ్యాపారముచే, మనుష్యవిభుండు=రాముఁడు, ఉబ్బగన్, మీఱెన్, అంతన్, ఆప్రబల దోషాచారి=రాత్రించరుఁడగు కుంభుని, తోఁబుట్టువున్=సోదరుని, నికుంభుననుట; దుశ్శాసనమైన, అభిఖ్యనిన్=కాంతిగలవానిని, పవనాత్మజుండు=ఆంజనేయుఁడు, బలిమిన్, భువిన్. కూల్చెన్.

తా. సుగ్రీవుఁడిట్లు యుద్ధమునకుఁబూని పరాక్రమశాలియగు కుంభుని విజయమున శోభిల్లెను, అంతనతని తమ్ముఁడగు నికుంభుని హనుమంతుఁడు గూల్చెను.

భారత. రవిపుత్రుండు=కర్ణుఁడు, ఇట్లు, ఆనికిన్, పూని, ప్రతిగర్జత్, వీర, సంహార, క్షప్తి, విరాజత్, శరములుగ, భీష్ము యొక్కయు, కుంభజుని యొక్కయు, యశః=కీర్తియొక్క, అభివ్యాప్తిన్, మనుష్యవిభుండు=దుర్యోధనుఁడు, ఉబ్బఁగన్, మీఱెన్, అంతన్, అప్రబలమగు, దోషాచారి = దోషయుక్తములగు నాచారముగల దుర్యోధనుని, తోఁబుట్టువున్, దుశ్శాసనాభిఖ్యునిన్, = దుశ్శాసనుఁడను పేరుగలవానిని, పవనాత్మజుండు = భీముఁడు, బలిమిన్, భువిన్, కూల్చెన్.

తా. కర్ణుఁడు దుర్యోధనుఁడు సంతసించులాగున భీష్మద్రోణులకంటె మీఱెను. భీముఁడు దుర్యోధనుని తోఁబుట్టువగు దుశ్శాసనునిం గూల్చెను.

ఇట, 'దోషాచారి' అనునపుడు రామాయణార్థమున, దో,షాచారి అని షకారము యతియగుట వ్యంజనయతియు, భారతార్థమున, దోష+ఆచారిఅని ఆకారము యతియగుట స్వరయతియు నగుచుండుటచేఁ బాదాదిని; మను; ష్యవిభుండని రెంటికి సరిపడునట్లు ష్య యను నది ప్రయోగింపంబడెను.

వ. అంత. 218

సీ. ఆహవమహి మకరాక్షయాతు లసత్ప్ర
తాప మత్యంతమ్ముఁదనరఁగనలి
సూర్యసంతతి నరవర్యుఁడు సాహసా
ద్ధత్యశౌర్యాదిదుర్దాంతవృత్తిఁ

ప్రబలువానిని ధర్మ రాజువీడు సొరంగఁ
దటిమె బాణముల నెంతయుఁ గలంచి
తద్భ్రాతృభంగ మంతయు నప్పు డరసివా
సవి నిర్గతుండయి సరభసమున

ఆ. స్వాశ్రిత నికురుంబ వనశిఖి మేఘనా
దాభిధానుఁ డాబలాఢ్యుమీఁద
నడచిదుర మొనర్చె నభమున నుండి ని
ర్జరులు బెగడ నిగుడు సాయకముల. 219

రామాయణ. ఆహవమహిన్ = యుద్ధభూమియందు, మకరాక్షుఁడనెడి, యాతు = రాక్షసుని, లసత్, ప్రతాపము, అత్యంతము, తనరన్ = అతిశయింపఁగా, కనలి, సూర్యసంతతి నరవర్యుఁడు = సూర్యవంశపురాజు, రాముఁడనుట; సాహసము, ఔద్ధత్యము, శౌర్యము ఆది = మొదలగు, దుర్దాంత = అణఁపరాని, వృత్తిన్ = వ్యాపారముచే ప్రబలువానిని, మకరాక్షు ననుట; బలములన్, ఎంతయున్ కలంచి, ధర్మరాజు వీడు = యమలోకమును, చేరంగన్, తటిమెన్, చంపెననుట మేఘనాదాభిధానుఁడు = ఇంద్రజిత్తు, తత్ భ్రాతృ భంగమంతయున్ మకరాక్షుని మరణమంతయు, అప్పుడు = అరసి, విచారించి, రభసమునన్ వాస=వాసభవనమునుండి,వినిర్గతుండయి,స్వాశ్రిత నికురుంబ=దేవతల సమూహమనెడి, వనమునకు, శిఖి=అగ్నియగుచు, ఆబలాఢ్యు మీఁదన్ = సేనా పరివృతుఁడగు నా రామునిమీఁద నడచి, నిర్జరులు=దేవతలు, బెగడన్ నభమునుండి, నిగుడుచుండు, సాయకములన్, దురమొనర్చెను.

తా. మకరాక్షుఁడు యుద్ధమునకు రాఁగ రాముఁ డాతనిం జంపెను మకరాక్షుని చావు దెలిసి యింద్రజిత్తు యుద్ధమునకు వచ్చి యాకసము

నుండి రామునిపై బాణములు వైచుచు దేవతలు భీతిలునట్లు యుద్ధ మొనర్చెను.

భారత. ఆహవ మహిమకర = యుద్ధమునకుఁ బ్రభావము గలుగఁ జేయుచున్న, అక్షయమయిన, అతుల = సాటిలేని, సత్ప్రతాపము, తన రన్, సూర్యసంతతి నరవర్యుండు = కర్ణుఁడు, సాహస ఔద్ధత్య, శౌర్య, ఆది, దుర్దాంతమైన, వృత్తిన్=ప్రవృత్తిచే, ప్రబలువానిని, ధర్మరాజున్, బాణములన్, ఎంతయున్, కలంచి = కలఁతపెట్టి, వీడు చొరంగన్. తఱిమెన్ = మరలఁ దన శిబిరము చొచ్చునట్లు తఱిమెను, వాసవి = అర్జునుఁడు, తద్భాతృ భంగము = తన యన్నయొక్క భంగము, అంతయున్, అరసి, అప్పుడు సరభసమునన్, నిర్గతుండయి = యుద్ధమునకు వెడలినవాఁడయి, స్వాశ్రిత నికురుంబ = తనయాశ్రితుల సమూహమనెడి, వనశిఖి = అడవినెమిళ్లకు, మేఘనాదమువంటి, అభిధానుఁడు = పేరుగలవాఁడగుచు, ఆబలాఢ్యు మీఁదన్ = బలాఢ్యుఁడగు నా కర్ణునిమీఁద, నడచి, నభమునుండి, నిర్జరులు, జెగడన్, నిగుడునట్టి సాయకములన్, దుర మొనర్చెను.

తా. కర్ణుఁడు తనబలమున ధర్మజుని నొప్పించి శిబిరమునకుఁ బోవునట్లు తఱిమెను. అర్జునుఁడిది తెలిసివచ్చి దేవతలు పొగడునట్లా కర్ణునిపైకి వచ్చి బాణములతో యుద్ధ మొనర్చెను.

రామాయణార్థమున స్వః + శ్రితయనియు, భారతార్థమున, స్వ+ శ్రితయనియు రూపమగుట, "శర్పరే విసర్జనీయః" అను సూత్రముచేఁ గల్గెను.

వ. ఇట్లు పోరిపోరి.

ఉత్సాహ. వెరవు నేపుఁ జూపెడు ప్రతిక్రపీరు విక్రమక్రియా
గరిమమును సహింపలేక కనులను దొలఁగిపోయి తాఁ

దిరిగివచ్చె నీతఁ డింకఁ ౯ దెగువ మిగుల నెరప కె
ట్లరుగుననుచు నహితబలము ౯ లలికి కలఁగఁ జెలఁగుచున్.

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. ఈతఁడు=[రామా. ఈ యింద్రజిత్తు, భార. ఈ యర్జు నుఁడు, నెరవున్ = ఉపాయమును, ఏపున్ = గర్వమును, చూపెడు, ప్రతివీరు = [రామా. రాముని, భార. కర్ణుని,] విక్రమక్రియయొక్క, [రామా. గరిమన్ = మహిమను, మును = మున్ను, భార. గరిమమును,] సహింపలేక, కనులను, తొలఁగిపోయి=దాఁగి, తాన్, తిరిగి, వచ్చెన్, ఇంకన్, తెగువ = సాహసము, మిగులన్, నెరపక, ఎట్లరుగును, అనుచున్, అహి తబలములు = [రామా. వానరసేనలు, భార. కౌరవసేనలు], అలికి = భయ పడి, కలఁగన్, చెలఁగుచున్.

తాత్పర్యము సుగమము.

మ. బలదీప్తాశుగ సంతతి ప్రబలిత ౯ స్ఫార ప్రతాపోదయో
జ్జ్వల సంయద్రభసంబురుద్రుమఖసంచారక్రియన్ మీఱఁగా
నలఁగించె న్ప్రతివీరు నట్టియెడ నాకనాకీశ సంతానమ
య్యలఘుస్థేముఁడుతత్ప్రతాపశిఖమాకయం జేసియార్చెందగన్

రామాయణ. బలముచే దీప్తుఁ డైన, ఆశుగసంతతి = వాయు పుత్త్రుఁడైన హనుమంతుఁడు, ప్రబలిత......రభసంబు; ప్రబలిత = ప్రబ లము గాఁ జేయఁబడిన, స్ఫార=విస్తారమైన, ప్రతాపోదయముచే, ఉజ్జ్వల మగుచున్న, సంయత్ = యుద్ధమండలి, రభసంబు=ఆటోపము, ఉరు = అధికమైన, ద్రుమములయొక్క, ఖసంచార క్రియన్ = ఆకాశమున సం చరించు కార్యముచే, మీఱఁగాన్, అట్టియెడన్, ప్రతివీరున్ = ఇంద్ర జిత్తును, నలఁగించెన్, అయ్యలఘుస్థేముఁడున్ = అతి స్థైర్యవంతుఁడు

నా యింద్రజిత్తు, తత్=ఆ హనుమంతుని, ప్రతాపశిఖి = ప్రతాపాగ్నిని, మాయన్ చేసి = మాయచే, తగన్, ఆర్చెన్ = చల్లార్చెను.

తా. హనుమంతుఁడు వృక్షముల నాకసమున కెగురవైచుచు నా యింద్రజిత్తును నలిఁగించెను. అతఁడును మాయాయుద్ధమున నాతని పరాక్రమాగ్ని నార్చెను.

"సంయత్" "సంయత్సమిత్యాజిసమిద్యుద్ధ" అమరము.

భారత. బలదీప్తమయిన, ఆశుగ = బాణముల, సంతతి = సమూహముచే, ప్రబలితమైన, స్ఫారమైన, ప్రతాపోదయముచే, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించుచున్న, సంయత్=యుద్ధమునందలి, రభసంబు, రుద్రుమఖసంచార క్రియన్ = రుద్రునియొక్క దక్షాధ్వర క్రీడను, మీఱఁగాన్ = మించఁగా, అట్టియెడన్, ఆనాకేశ సంతానము = ఆ యర్జునఁడు, ప్రతివీరున్ = కర్ణుని, నలఁగించెన్, అయ్యలఘుస్థేముఁడగు కర్ణుఁడును, తత్=ఆ యర్జునుని, ప్రతాపశిఖిని, మాయునట్లు చేసి, తగన్, ఆర్చెను.

తా. అర్జునుఁడు తన యాటోపము దక్షాధ్వరమునందలి రుద్రుని విలాసమును అతిక్రమింపఁగాఁ గర్ణుని నలఁగించెను. కర్ణుఁడు నర్జునుని శౌర్యాగ్నిని మాపి యార్చెను.

వ. అంత. 223

క. మానవిధి జిష్ణుఁడు సుమి
త్రానందనుఁ డన్నపను పుఙదంచిత వృత్తిన్
మానసధృతిఁ బెనుపఁగ నరి
పై నడరి శరోగ్రవృష్టిఁ గ్రొబ్బఱఁగించెవడిన్. 224

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. మానవిధి, [రామాయణ.] జిష్ణుఁడు = జయశీలుఁడైన, సుమిత్రానందనుఁడు = లక్ష్మణుఁడు, [భారత.] సుమిత్రులకు, ఆనంద

నుఁడైన, జిష్ణుఁడు = అర్జునుఁడు, అన్నపవుపు = [రామా. రామునాజ్ఞ భార. ధర్మజునాజ్ఞ,] ఉదంచిత=ఒప్పుచున్న, వృత్తిన్, మానసమందలి ధైర్యమును, పెనుపఁగన్, పెంచుటకు నన్నపంపు కారణమని భావము; అరిపైన్ = [రామా. ఇంద్రజిత్తునిపైన, భార. కర్ణునిపైన] శరముల, ఉగ్రమైన, వృష్టిన్, వడిన్, పఱఁగించెన్,

తాత్పర్యము సుగమము.

క. శరవర్ష మిట్లు గురియుచుఁ
బరఁగు మహాబలజయానుభావస్థైర్య
స్ఫురణాఢ్యునతని నతఁడున్
సరభసనారాచవృష్టి సంవృతుఁ జేసెన్. 225

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. ఇట్లు శరవర్షము, కురియుచున్; పరఁగునట్టి, మహాబలజయానున్ = హనుమంతుని వాహనము గాఁగలవానిని, భావము యొక్క స్థైర్యస్ఫురణముచే, ఆఢ్యుఁడగు వానిని, [భారత.] మహాబలము గల, జయముయొక్క, అను భావ స్ఫురణముచే, ఆఢ్యుఁడగువానిని, అతనిన్ అతఁడున్ = [రామా. ఆ లక్ష్మణు నింద్రజిత్తు, భార. ఆ యర్జును నా కర్ణుఁడు,] సరభసమైన, నారాచ = బాణములయొక్క, వృష్టిచే, సంవృతున్ = మూయఁబడినవానినిఁగా, చేసెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. ఇట్లు దలపడి. 226

ఆ. సరిగఁ బోరి రక్కసిజపు జోదులిరువురుఁ
గరియుఁగరియుఁ బోలె గడిదిలావు

గిరియుగిరియుఁ బోలె గెంటనితాల్మియు
హరియుహరియుఁబోలె నదటుమెఱపల. 227

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అక్కజపు జోదులగు, అయ్యిరువురు = [రామా. లక్ష్మణుఁడు నింద్రజిత్తును, భార. అర్జునుఁడు. కర్ణుఁడును,] కరియున్ కరియున్ పోలెన్ = ఏనుఁగు నేనుఁగునుం బోలియును, కడిఁది=కఠినమైన, లావును, గిరియున్ గిరియున్ పోలెన్, గెంటని, తాల్మియున్ = ఓర్పును, హరియున్ హరియున్ పోలెన్ = సింహము సింహమునవలె, అదటు= గర్వము పొదలన్, సరిగన్, పోరిరి.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. ఒండొరులనరోషహుంకృతిఁ గెరలుచుఁ
గెరలితూఁపులవానఁ గురిసికురిసి
శరవృష్టిఁ బ్రత్యస్త్రసమితిచే నణఁచుచు
నఱికికి పైనమ్ములు పఱపిపఱపి
సాధనవికలత సాధించి మించుచు
మించి నెమ్మేనుల నొంచినొంచి
దివ్యాస్త్రములు సాలఁ దెగువమై నేయుచు
నేసి నిష్ఫలమైన రేసిరేసి

తే. లలి నొకరొకళ్లకడఁకల లక్ష్మణేంద్ర
జిత్తు లాభీలశౌర్యులై చిత్రరణము
సలిపి రొకకొంతతడవు వాసవవిరోచ
నాత్మజుల సామ్యవిస్ఫూర్తి మాఱవిల్ల. 228

రామాయణభారతార్థములు సమము.

రామాయణ. [అర్థము.] లక్ష్మణేంద్రజిత్తులు = లక్ష్మణుఁ డింద్రజిత్తును, ఆభీలశౌర్యులై = భయంకరశౌర్యులై, వాసవవిరోచనాత్మజుల= ఇంద్రబలులయొక్క, సామ్యవిస్ఫూర్తి, ఆవహిల్లన్, [భారత] వాసవవిరోచనాత్మజులు = ఇంద్రసూర్య పుత్రులగు నర్జున కర్ణులు, అసామ్య = సాటిలేని, విస్ఫూర్తి, ఆవహిల్లన్, లక్ష్మణేంద్రజిత్ = లక్ష్మణునితోడను నింద్రజిత్తుతోడను, తుల = సమానమైన, ఆభీలశౌర్యులై, భయంకర పరాక్రమముగలవారలై, ఒండొరులన్, సరోషమగు, హుంకృతిచేన్, కెరలుచున్ = ఆగ్రహించుచు, కెరలి, తూపులవాన = శరవర్షము, కురిసికురిసి, శరవృష్టిన్, ప్రత్యస్త్రములయొక్క, సమితిచేన్ = సమూహముచే, వఱుకుచున్, నఱికి, పైన్ = ఒకరొకరిపైన్, అస్త్రములు, పఱపిపఱపి, సాధనవికలత = ఆయుధభంగము, సాధించి, మించుచున్ = మీఱుచును, మించినెమ్మేనులన్, నొంచినొంచి, దివ్యాస్త్రములు, చాలన్, తెగువమైన్= సాహసముతో, ఏయుచున్, ఏసి, నిష్ఫలమైనన్ = ఆయస్త్రములు వ్యర్థమైన, రేసిరేసి = విజృంభించి, లలిన్, ఒకరొకళ్లకడఁకలన్ = పరస్పరప్రయత్నముల, ఒకకొంతతడవు, చిత్రమైన రణము, సలిపిరి.

తాత్పర్యము సుగమము.

"వాసవవిరోచనాత్మజులు" అనుస్థలమున వాసవాత్మజ విరోచనాత్మజులనుటకు, "ద్వంద్వాంతే శ్రూయమాణం పదం ప్రత్యేక మభిసంపద్యతే అని ప్రమాణము.

వ. అంత. 229

ఆ. చతురశల్యరచిత సారథ్యయోగాధి
గతమదాతిశయు నఖండధైర్యుఁ
బ్రతిభటుని వధించెఁ బ్రథితాజివిజయుండు
రాముతమ్ముఁడు సురరాజు మెచ్చ. 230

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. [రామాయణ.] చతుర....... అతిశయుఁ ; చతుర=సమర్థమయిన, శల్య = బాణప్రయోగముచే, రచితమైన, సారథియొక్క, అయోగ = వియోగమువలని, ఆధి = మనోవ్యథచే, గతమైన, మదాతిశయుని, [భారత.] చతురుఁడగు, శల్యునిసారథ్యయోగమువలని, ఆధిచే, గత, మదాతిశయుని; అఖండధైర్యుని, ప్రతిభటుని = [రామా. ఇంద్రజిత్తును, భార. కర్ణుని,] [రామాయణ.] ప్రథితమైన ఆజివిజయుండు, రాముతమ్ముఁడు = లక్ష్మణుఁడు, సురరాజు, మెచ్చఁ, [భారత.] ప్రథితమైన ఆజిగల, విజయుండు, అర్జునుఁడు, రాముతమ్ముఁడు, కృష్ణుఁడు, సురరాజును మెచ్చఁ, వధించెఁ.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. అతిదుర్జయుం డైన ప్రతివీరునిట్లు రా
 పణఁచి యబ్బలుమగం డన్నకడకుఁ
జని మ్రొక్క నన్న దేశ్వరుఁ డెత్తి కౌఁగిటఁ
 జేర్చి యానందవిజృంభణమునఁ
బరఁగె నామఱునాఁడు ప్రౌఢిమద్రవిభుండు
 ప్రదళితబహువైరి పంక్తిగళుఁడు
సేనాని యైనను శివుఁ డైనఁ గేశవుఁ
 డైన నెదిర్చి నాయస్త్రములకుఁ
తే. బ్రాణములు వెచ్చపెట్టక బ్రదికిపోవ
లేఁ డకట నాకు నరుఁ డేమిలెక్కయనుచుఁ
దనకురుబలౌఘరక్షావిధానమహిమ
గడఁకఁ బెనుపంగ నతనిపై నడచిపోరె. 231

రామాయణ. అతిదుర్జయుండైన, ప్రతివీరున్ = ఇంద్రజిత్తును; ఇట్లు, రూపణఁచి = చంపి, **అబ్బలుమగండు** = అశూరవరేణ్యుఁడగు లక్ష్మణుఁడు, అన్నకడకున్ = రామునొద్దకు, చని, మ్రొక్కన్, అన్నరేశ్వరుఁడు = రాముఁడు, ఎత్తి, కౌఁగిటన్, చేర్చి, ఆనందముయొక్క, విజృంభణమునన్, పరఁగెన్, అమఱునాఁడు, ప్రౌఢిమన్=ప్రౌఢిమగల, రవిభుండు = సూర్యునివంటి కాంతిగలవాఁడు, ప్రదళితమైన, బహువైరియగు, పంక్తిగళుఁడు = రావణుఁడు, సేనానియైనను, కుమారస్వామియైనను, శివుఁడైనన్, కేశవుఁడైనను = విష్ణువైనను, ఎదిర్చి, నాయస్త్రిములకున్, ప్రాణములు, వెచ్చపెట్టక=వ్యయపఱుపక, మరణింపక యనుట; బ్రదికిపోవఁగన్, లేఁడు, అకట, నాకున్, నరుఁడు = మనుష్యుఁడు, ఏమిలెక్క, అపచున్, తనకున్, ఉరు = అతిశయించిన, బలౌఘము యొక్క, రక్షావిధానమహిమ, కడఁకన్ = ప్రయత్నమును, పెనుపంగన్, అతనిపైన్ = ఆరామునిపై. నడచి, పోరెన్.

తా. లక్ష్మణుఁడింద్రజిత్తుంజంపి రామునొద్దకరిగి నమస్కరింప నాతఁడాతనిం గౌఁగిలించుకొనెను. **మఱునాఁడు** రావణుఁడు కుమారస్వామియైనను శివుఁడైనను, విష్ణువైనను నాబాణములకెదిర్చి బ్రదుకఁజాలరన నింక నీమనుష్యుఁడొక లెక్కలోనివాఁడాయనుచుఁ దనబలమును రక్షించుకొను ప్రయత్నమున రామునిపైఁ గదిసిపోరెను.

భారత. అతి దుర్జయుండైన, ప్రతివీరున్ = కర్ణుని, ఇట్లు, రూపణఁచి, **అబ్బలుమగండు** = వీరశ్రేష్ఠుఁడగు నర్జునుఁడు, అన్నకడకున్ = ధర్మజుని సమీపమునకు, చని, మ్రొక్కన్, అన్నరేశ్వరుఁడు = ఆధర్మరాజు, ఎత్తి, కౌఁగిటన్, చేర్చి, ఆనందవిజృంభణమునన్, పరఁగెన్, ఆ **మఱునాఁడు**, ప్రౌఢిన్ = దిట్టదనముచే, మద్రవిభుండు = శల్యుఁడు, ప్రదళితమైన, బహువైరిపంక్తులయొక్క, గళుఁడు = కంఠమునుగలవాఁడై,

సేనానియై = సేనాపతియై, ననున్, శివుఁడైనన్, కేశవుఁడైనన్, ఎదిర్చి = ఎదిరించి, నాయస్త్రములకున్, ప్రాణములు వెచ్చపెట్టక బ్రదికిపోవలేఁడు = ప్రాణములు పోఁగొట్టుకొనక బ్రదికిపోవఁజాలఁడు, అకట, నాకున్, నరుఁడు = అర్జునుఁడు, ఏమిలెక్క, అనుచున్, తనయొక్క, కురుబలౌఘముల రక్షావిధానముయొక్క, మహిమ, కడఁకన్ = ప్రయత్నమును, పెంపంగన్, అతనిపైన్ = ఆధర్మజుని మీఁదికి, నడచి, పోరెన్.

తా. అర్జునుఁడిట్లు కర్ణునింజంపి ధర్మజునొద్దకరిగి నమస్కరింప నాతఁడతనిని గౌఁగిలించుకొనెను. మఱునాఁడు శల్యుఁడు శివకేశవులుగూడ నాయస్త్రములందప్పి బ్రదుకఁజాలరింక నీయర్జునుఁడేమి లెక్కయని ధర్మజునిపైకివెడలి యుద్ధమాచరించెను.

వ. అప్పుడు.

గీ. ఆ నృపతిసైన్యమును గద నాతిలోలు
భానుజుల సద్భుజాశక్తిఁ బ్రాపుగఁ గొని
యాగెఁ దచ్ఛల్యతేజంబు నతనినొంచె
నని విరూపాక్షుఁ డనఁ బర్వ నతఁడు మెఱసి. 233

రామాయణ. ఆనృపతి = ఆరాముఁడు, సైన్యమును, కదన = యుద్ధమునందు, అతిలోలున్ = భానుజున్ = సుగ్రీవుని, లసత్ = ప్రకాశించు, [తన] భుజాశక్తిన్, ప్రాపుగన్ = ఆధారముగా, కొని, తత్ = రావణుని, శల్య = బాణముల, తేజంబున్, ఆఁగెన్ = ఓర్చెను, అనిన్, విరూపాక్షుఁడనన్ పర్వునతఁడు = విరూపాక్షుఁడు, మెఱసి, అతనిన్ = ఆ సుగ్రీవుని, నొంచెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. ఆనృపతి = ధర్మరాజు, సైన్యమును, కదనమునందు, అతిలోలుభ = మిక్కిలి ప్రియులైన, అనుజుల = భీమాదుల, సత్ భుజాశక్తిన్,

ప్రాపుగన్, కొని = గ్రహించి, తత్, శల్యుని, తేజంబున్, ఆఁగెన్, అనిన్, విరూపాక్షుఁడు = రుద్రుఁడవలె బర్వినతఁడు = శల్యుఁడు, మెఱసి, అతనిన్ = ధర్మజుని, నొంచెన్.

తాత్పర్యము సుగము.

వ. ఇట్లు నొప్పించిన నిప్పులు గురియుకోపంబునం జూపుదీపింప నా పరమశూరునాలోకించి. 234

ఆ. ఇతఁడు మామకాజి కి చతురతఁ దెగకపోఁ
డింకననుచు నాప్తు లెల్లఁ జెలఁగ
మిపులఁ గనుకఁ గెరలు కి రవిసూను నందను
భావ మపుడు వింతమై వెలింగె. 235

రామాయణ. ఇతఁడు = విరూపాక్షుఁడు, మామక = నాకుసంబంధించిన, అజిచతురతన్ = యుద్ధచాతుర్యమున, ఇంకన్, తెగక పోఁడు, అనుచున్, ఆప్తులెల్లన్ = ఆప్తులగు వానరాదులందఱును, చెలఁగన్, మిపులన్ కినుకన్ తెరలు = మిక్కిలి కోపోద్రిక్తుఁడగు, రవిసూను నందున్ = సుగ్రీవునందు, అనుభావము, అపుడు, వింతమై, వెలింగెన్,

తా. విరూపాక్షుఁడు, నాచేమరణింప కుండఁడని యాప్తులు చెలంగ మిక్కిలి కోపోద్రిక్తుఁడగు సుగ్రీవునుభావము విజృంభించెను.

భారత. ఇతఁడు = ధర్మరాజు, మామకున్ = మామమైన శల్యునకు, అజిచతురతన్, ఇంకన్, తెగకపోఁడు = సహసము చూపక పోఁడు, అనుచున్, ఆప్తులెల్లన్, చెలఁగన్, మిపులన్, కినుకన్, తెరలు, రవిసూనునందను = ధర్మజుని, భావము, అపుడు, వింతమై, వెలింగెన్.

తా. ఇతఁడు శల్యుని యుద్ధచాతుర్యమున సాహసము చూపక పోవఁడని యాప్తులనఁగా ధర్మజుని భావము విజృంభించెను.

వ. అవ్వీరశార్దూలంబు పెద్దయుం బ్రొద్దుం దద్దయు నుద్దీప్త
శౌర్యుండై. 236

క. అని సేసిచేసి యంతటఁ
మనమునఁ గడుఁ గెరలి యుద్ధకామహీమాతులునిన్
ఘనుఁ బ్రతివీరు విరూపా
క్షునిశక్తిప్రౌఢిచేతఁ గూల్చి చెలంగెన్. 237

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. అని, చేసి, చేసి, అంతటన్, మనమునన్, కడున్ గెరలి = మిక్కిలి విజృంభించి, [రామాయణ.] యుద్ధమహిమచే, అతులునిన్ = సాటిలేనివానిని, [భారత.] యుద్ధమహియందు, మాతులునిన్ = మేనమామ యగు శల్యుని, ఘనున్, ప్రతివీరున్, [రామాయణ.] విరూపాక్షునిన్, శక్తి = బలముయొక్క, ప్రౌఢిచేతన్ [భారత.] విరూపాక్షు శక్తి ప్రౌఢిచేతన్ = రుద్రుఁడిచ్చిన శక్తియొక్క ప్రౌఢిచేత, కూల్చి, చెలంగెన్.

తాత్పర్యము సులభము.

క. పరదుస్సహశల్య మహో
దర నాశన మాచరించి కౌతమ సైనికులన్
గర మలరించిన శౌర్య
స్ఫురితు నతనిఁ బొగడి రుబ్బు కొంచున్ హరిముఖ్యుల్. 238

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. పరదుస్సహమైన, శల్య మహోదర నాశనము = [రామా. బాణములుగల మహోదరుని నాశమును, [భార.] శల్యుని పరాక్రమము వలని,

దరముయొక్క, భయముయొక్క యనుట ; నాశమును,] ఆచరించి, తమ సైనికులన్, కరము = మిక్కిలి, అలరించిన, శౌర్యముచే, స్ఫురితున్, అతనిన్ = [రామా. సుగ్రీవుని, భార. ధర్మజుని,] ఉబ్బచున్, హరి ముఖ్యుల్ = [రామా. వానరముఖ్యులు, భార. కృష్ణాదులు] పొగడిరి.

తాత్పర్యము సుగమము.

తే. అంతఁ దద్భ్రాతృ పుత్ర బలాతిశయము
దనుమహాపార్శ్వ బలనాశమున నలఁచఁగ
నుడుకుచున్న దుర్యోధను నుగ్రమన్యు
దశముఖు నులూక శకునిపాతము గలంచె. 23

రామాయణ. అంతన్, తత్ = సుగ్రీవుని, భ్రాతృపుత్రుఁడగు నంగదుని, బలాతిశయము, తనున్, రావణుననుట; మహాపార్శ్వబలనాశ మున, నలఁచఁగన్ = బాధింపఁగా, ఉడుకుచున్నట్టి, దుర్యోధనున్ = యుద్ధముచేయ శక్యముగాని, ఉగ్రమైన, మన్యున్, దశముఖున్ = రావ ణుని, ఉలూక = గూబలనెడి, శకుని = పక్షుల, పాతము, కలంచెన్.

తా. అంగదుఁడు మహాపార్శ్వుని జంపఁగ బాధపడుచుండిన రావ ణుని మానసమును గూబలపాటు కలంచెను.

“ఉలూక” “ఉలూకస్తు వాయసారాతిః” అమరము.

భారత. అంతన్, తత్ = ధర్మజుని, భ్రాతలయొక్కయుఁ, బ్ర వింధ్యాదులగుపుత్రులయొక్కయు, బల = ధృష్టద్యుమ్నాది సేనలయొక్క యు, అతిశయము, మహాపార్శ్వబల = గొప్ప పక్షబలముయొక్క, నా మునన్, తనున్ = దుర్యోధనుని, నలఁచఁగన్, ఉడుకుచున్న, దుర్యో ధనున్, ఉగ్రమైన, మన్యున్, దశ = కోపావస్థగల, ముఖున్, ఉలూ కునియొక్కయుఁ, శకునియొక్కయు, పాతము, కలంచెన్.

తా. భీమాదులచేతను, ప్రతివింధ్యాదులచేతను, ధృష్టద్యుమ్నాదులచేతను దన పక్షబలము నశింప దుఃఖించుచున్న దుర్యోధనుని చిత్తము నులూకునియొక్కయు ; శకునియొక్కయు పాటు మిక్కిలి కలఁత నందించెను.

సీ. ఆ దుష్టవర్తనుఁ డప్పటితుదకు ని
జానుజపుత్ర మిత్రాదులొకఁడు
మిడివోక కలనిలో మడియుట యూహించి
వగచుచున్నప్పుడు వైరినృపతి
ననుజవిభీషణోదగ్ర విక్రమసహా
యత విజృంభించు మహాప్రతాపుఁ
దలఁపడఁజాల నితాంతధైర్యంబుతో
నరిగె ద్వైపాయనహ్రదమతల్లి
తే. కాగతిని దన్ను ప్రతిబల శ్రీకలంగ
నరిగి మునిఁగెఁ దత్కాండచయంబులోన
మునిఁగి యాఁగెను దనమేను మోయకుండ
దానిఁ దిరమైనవాస్తంభ ధర్మపటిమ. 240

రామాయణ. ఆ దుష్టవర్తనుఁడు = రావణుఁడు, అప్పటి తుదకున్ = కడకు, నిజ ; అనుజ, పుత్ర, మిత్రాదులు, ఒకఁడు = ఒక్కఁడును, మిడివోక = తప్పిపోవక, కలనిలోన్ = యుద్ధమున, మడియుట, ఊహించి, వగచుచున్, అప్పుడు, వైరినృపతిన్ = రాముని, అనుజ = తమ్ముఁడగు లక్ష్మణుని, విభీషణుని, ఉదగ్రమగు, విక్రమముయొక్క, సహాయతన్ = తోడ్పాటున, విజృంభించునట్టి, మహాప్రతాపుఁడగు వానిని, తల పడన్ = ఎదుర్కొన, చాలన్, నితాంత = అధికమగు, ధైర్యంబుతోన్,

అరిగెఁ, ద్వైప = ద్వీప సంబంధమగు, అయన=స్థానముగల, ద్వీపసంబంధమగు మార్గము గల యనుట ; హ్రాద మతల్లికా = మేలైన మడువుయొక్క, గతిని, తత్ నృపతి=ఆ రాముని, బల శ్రీ = సేనలసింగారము, కలంగఁ, అరిగి = వెడలి, తత్ = ఆ రాముని, కాండచయంబులోనఁ = బాణసమూహములో, మునిఁగి, దానిఁ = ఆ కాండచయమును, తిరమై, నవ = నూత్నమైన, అస్తంభ = జడత్వవిహీనమగు, ప్రకాశించుచున్న యనుట ; ధర్మ = వింటియొక్క, పటిమచేఁ, మేను, మోయకుండఁ, ఆఁగెను = ఓర్చెను. అస్త్రములకుఁ బ్రత్యస్త్రము వేసెనని భావము.

తా. రావణుఁడు తన వారెల్లం బాఱఁగాఁ జింతించి, లక్ష్మణ విభీషణులంగూడి విజృంభించు రాము నెదిరింప నాసైన్యమునం దూఱి యాతని బాణ సమూహమున మునిఁగియు, నా బాణములు దన శరీరమునం బ్రవేశింపని లాగున నస్త్రములకుఁ బ్రత్యస్త్రము వేసెను.

భారత. ఆ దుష్టవర్తనుఁడు = దుర్యోధనుఁడు, అప్పటి తుదకుఁ= అంతవఱకును, నిజ, అనుజ = తమ్ములగు దుశ్శాసనాదులును, పుత్రులును, మిత్రాదులు = కర్ణాది హితులును, ఒకఁడు, మిడివోక, కలనిలోఁ, మడియుట=చచ్చుట, ఊహించి, వగచుచుఁ, అప్పుడు, వైరి నృపతిఁ = ధర్మరాజును, అనుజ......సహాయతఁ ; అనుజ = తమ్ములైన భీమాదుల యొక్క, ఉదగ్ర = అతిశయించిన, విక్రమ = పరాక్రమముయొక్క, సహాయతఁ = సాహాయ్యమున, విజృంభించినట్టి, మహాప్రతాపుని, తలపడఁ చాలని = ఎదురింపఁజాలని, తాంత = తగ్గిన, ధైర్యంబుతోఁ, ద్వైపాయన హ్రదమతల్లికఁ = ద్వైపాయననామక హ్రదశ్రేష్ఠమునకు, ఆగతిఁ = ఆవిధమున, ఏకాకియై యనుట ; బలశ్రీ = బలసంపద, కలంగఁ, అరిగెను, అరిగి = అట్లు వెడలి, తత్కాండచయంబులోనఁ = ఆ మడువు నీళ్లలో, మునిఁగి, దానిఁ = ఆ నీళ్లను, తిరమైన, వాస్తంభ

ధర్మపటిమన్ = జలస్తంభన విద్యాపాటవమున, తనమేను = తన శరీరము, మోయకుండన్ = స్పృశింపకుండ, ఆఁగెను.

తా. దుర్యోధనుఁడు దనవారెల్ల యుద్ధమున మరణించుటచే నసహాయుఁడై ధర్మజు నెదిరింపలేక ద్వైపాయన హ్రదమున కరిగి యా నీట మునిఁగి జలస్తంభన విద్యా విశేషమున నా నీరు తన శరీరము స్పృశింపకుండులాగున నుండెను.

“వా స్తంభ వృత్తి” ఇట విసర్గ లోపము శ్లేషార్థ సంఘటనకై కవి యంగీకరింపవలసెను. అదియు, “శర్పరే విసర్జనీయః” అను పాణిని సూత్రాధారమున సరియగు.

వ. అట్టి సమయంబున. 241

చ. అయమితభీమశక్తివిహితానుజపాతనుఁడైకృశించుచు
న్నయహతశోకుఁడమ్మనుజనాథుఁడుభీమమహావిపత్తు నెం
తయును విముక్తవిగ్రహు నొనర్చిసహోదరపీడకేఁ బ్రతి
క్రియయొనరించుటెట్లొయనుఖేదమునన్దురటిల్లెమిక్కిలిన్.

రామాయణ. అ...పాతనుఁడై ; అయమిత = అడ్డువెట్టఁ దగని, భీమమైన; శక్తి = శక్తియనెడి యాయుధముచే, హితమైన, అనుజ = లక్ష్మణుని, పాతనుఁడై = పడుట గలవాఁడై, కృశించుచున్, నయ = నీతిచే, హతమైన, శోకుఁడు, అమ్మనుజనాథుఁడు = రాముఁడు, భీమున్ = భయంకరుని, మహావిపత్తున్ = గొప్పశత్రువును, రావణు ననుట; విముక్త విగ్రహున్ =వీడఁబడిన యుద్ధము గలవానినిగా, ఒనర్చి, రణభూమినుండి పాఱంద్రోలి యనుట; సహోదర = లక్ష్మణుని; పీడకున్, ఏన్, ప్రతిక్రియ = బదులు, ఒనరించుట, ఎట్లో, అను ఖేదమునన్ = దుఃఖమున, మిక్కిలిన్, దురటిల్లెన్ = శోకించెను.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. అయమిత = అడఁపఁదగని, భీముని, శక్తిచే, విహిత = చేయఁబడిన, అనుజ = దుశ్శాసనాదుల, పాతనుఁడై, కృశించుచున్న, అహత = అణఁగని, శోకుఁడు, అస్మనుజనాథుఁడు = దుర్యోధనుఁడు, మహావిపత్తుల్, భీముల్ = భీముని, ఎంతయుల్, విముక్త = విడువఁబడిన, విగ్రహుల్ = శరీరము గలవానినిగా, ఒనర్చి = చేసి, చంపియనుట ; సహోదర పీడకుల్ = సోదర మరణమునకు, ఏల్, ప్రతిక్రియ, ఒనరించుట, ఎట్లొ, అను ఖేదమునల్, సోదర సంహారకుఁడగు భీముఁ జంపిననే యందులకుఁ బ్రతిక్రియ యగునుగాన నట్టి కార్యమొనర్చు టెట్లో యనుట; మిక్కిలిల్, దురటిల్లెల్.

సీ. అంతలావునఁ జేర్చి యనిలజుండు నిజాను
　　　జప్రాణదానంబు సలిపి తనదు
మదిలోన మోదసంపదలు నించుచునుండ
　　　నానృపాలుఁ డిటని యాత్మనెంచె
ఘనశౌర్యధైర్య విఖ్యాతిమిక్కిలి నివ
　　　ర్తిలుచుండఁ బ్రదుకుమంతదుల నగమును
మానుగ వినివారితోనతాదోష స
　　　త్త్వారూఢిని సమానుఁ డగుచుఁ దెచ్చె
తే. వంశమునకెల్లఁ గీర్త్యభావంబుమిగుల
　　నీతఁ డీతనితల్లిదా నెట్టివేళ
　　గనియెనోయని జగతిలో ననుజనాథు
　　మెల్ల నవగుణాధికునిఁ గానెన్నకున్నె ? 243

రామాయణ. అంత, లావునల్ = బలమున, పేర్చి, అనిలజుండు = హనుమంతుఁడు, నిజ, అనుజ=లక్ష్మణుని, ప్రాణదానంబు, చలిపి = చేసి, మూర్ఛదేర్చి యనుట ; తనదు, మదిలోనల్, మోదసంపదలు = సంతోష

సంపదలు, నించుచుండఁగ = నిండించుచుండఁగా, ఆ నృపాలుఁడు = రాముఁడు, ఘనమైన, శౌర్యము యొక్కయు, ధైర్యము యొక్కయు, విఖ్యాతి = ప్రసిద్ధి, మిక్కిలిని=అధికముగా, వర్తిలుచుండఁగ, బ్రదుకుమందుల నగమును = సంజీవనౌషధిగల పర్వతమును, మానుగఁ, వినివారిత= మిక్కిలి వారింపఁబడిన, ఊనతాదోష = న్యూనత్వ దోషముగల, సత్త్వారూఢిని= బలాతిశయమున, సమానుఁడగుచుఁ = మాన సహితుఁడగుచు, తెచ్చెఁ, వంశమునకెల్లఁ = ఈతని వంశమునకంతయు, కీర్త్య=పొగడఁదగిన, భావంబునఁ, ఈతనిఁ=ఈ హనుమంతుని, తల్లి=అంజనాదేవి, తాఁ, ఎట్టివేళఁ, కనియెనో, అని, జగతిలోనను,=లోకమున, జనౌఘమెల్లఁ, నవ = మనోజ్ఞమయిన, గుణములయందు, అధికునిఁగాఁ, ఎన్నకున్నె= తలంపకుండునా, ఇట్లని, ఆత్మఁ, ఎంచెఁ, తలఁచెను.

తా. హనుమంతుఁడు లక్ష్మణుని మూర్ఛఁదేర్ప సంజీవనౌషధిగల పర్వతముం దెచ్చెను. ఇతరజనులు "ఈతనితల్లి యెట్టివేళ నీతనింగనెనో యని గుణాధికునిగా నెన్నకుండునే" యని తలఁచెను.

భారత. అంతలావునఁ, పేర్చి, అనిలజుండు = భీముఁడు, నిజ, అనుజ= దుశ్శాసనాదుల, ప్రాణ, దానంబు= ఖండనము, చలిపి, తనదు, మదిలోఁ, అమోద సంపదలు = దుఃఖాతిశయములు, నించుచుఁ, ఉండఁ, ఆ నృపాలుఁడు=ఆ ధుర్యోధనుఁడు, ఘనమగు, శౌర్య ధైర్యముల, విఖ్యాతి, మిక్కిలి, నివర్తిలుచుండఁ=నివర్తింపఁగా, బ్రదుకునట్టి, మందులఁ=నిర్భాగ్యులను, నగఁ=నవ్వఁగా, మును=మున్ను, విని, వారితోన, తాఁ, దోషసత్త్వారూఢిని=బలిమియొక్క ప్రసిద్ధిచే, సమానుఁడగుచుఁ, ఇతఁడు, ధుర్యోధనుఁడు, కీర్త్యభావంబు, వంశమునకెల్లఁ, తెచ్చెఁ, తానొక్కఁడు చెడుట వొకవంశమునెల్ల నపకీర్తిచే ముంచెనని భావము; ఈతనిఁ, తల్లి = గాంధారి, ఎట్టివేళఁ, కనియెనో, అని, జగతిలోఁ,

ననుఁ=నన్ను, జనౌఘమెల్లన్, అవగుణాధికునిఁగాన్, ఎన్నకున్నె, ఇట్లని యాత్మనెంచెన్.

తా. భీముఁడు దన తమ్ములంజంపి తనకు దుఃఖము గల్గింపఁగా, దుర్యోధనుఁడు, లోకులు, 'దుర్బుద్ధినిం దన సోదరులతో సమానుఁడై వంశమున కపకీర్తిఁదెచ్చిన యీతని నీతనితల్లి యెట్టివేళం గనెనో' యని దూషింతురని తలఁచెను.

"మంద." మూఢాల్పపటు నిర్భాగ్యమందాః" అమరము.

ఉ. ఎంతయు నిబ్బరంబయినకీయీహానుమద్బలయుక్తిఁజేసియేఁ
బంతముమీఱఁ ఘోరపరిపంథులఁద్రుంచుటయెప్పుడింకనా
ర్జింతునొకో సమీరసుతుకచేఁతకు నీడుగఁజేసి మేలు దు
స్స్వాంతుఁడుగాఁడితండనుయశస్స్ఫురణంబుజగంబులోపలన్.

రామాయణ. ఎంతయున్, నిబ్బరంబయిన, యీహానుమత్=ఈ హాను మంతుని, బలముయొక్క, యుక్తిన్ చేసి = కూడికచే, ఏన్, పంతము, మీఱన్, ఘోర=క్రూరులైన, పరిపంథులన్ = శత్రువులను, త్రుంచుట, ఈ హానుమంతుని బలముతో డ్పాటున నే నీ శత్రువులం ద్రుంచితి నని భావము; [ఇది భావేప్రయోగము.] సమీరసుతు = హానుమంతుని, చేఁతకున్ = కార్యమునకు, ఈడుగన్=సమానముగా, మేలు, చేసి, ఇతండు, దుస్స్వాంతుఁడు=దుష్టమనస్కుఁడు, కాఁడు, అను, యశస్సుయొక్క, స్ఫురణంబు, జగంబులోపలన్, ఇంకన్, ఎప్పుడు, ఆర్జింతునొకో.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. ఈ ఎంతయున్, నిబ్బరంబయిన, ఈ హాను = కోరికచే; మత్, బలయుక్తిన్ చేసి, ఏన్=నేను, పంతము, మీఱన్, ఘోరపరిపంథులన్= త్రుంచుట=చంపుట, ఎప్పుడు, సమీరసుతు = భీముని, చేతఁకున్, ఈడు

గన్, చేసి, మేలు, ఇతండు = ఈ దుర్యోధనుఁడు, దుస్సాన్వంతుఁడు, కాఁడు, అను, యశస్స్ఫురణంబు=కీర్త్యతిశయము, జగంబు లోపలన్, ఇంకన్, ఎప్పుడు ఆర్జింతునో.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. అని తలపోయుచు రిపుజయ ప్రయతమాన మానసుండయ్యెనంత. 245

సీ. చలపట్టి తనుఁజంప సముచితోపాయ ప
ద్ధతి వెదకుచుఁ గని ధర్మరాజు
వెడలఁద్రోయఁగ నొండు వెరవులు చాలించి
తనవారి నిర్గమోద్ధతి పగఱకు
వెరఁగొనర్పఁగ లంకవిడిచి బెట్టిదపు బీ
రమ్మునఁ బఱతెంచి రాజరాజు
సయిదోడు సూడు బంటయి మదనుజఘాతి
నినుమున్న దెగటార్త నని నరవరు

తే. భీముఁ దాఁకె నపూర్వసంభృత రణరస
భారులై యొండొరులఁదాఁక వారు గదల
బిరుసునెరప మండలగతిఁ దిరుగఁ గదుమ
నారదున కబ్బె వేర్వేఱ నయనతుష్టి. 246

రామాయణ. చలపట్టి = మత్సరించి, తనున్, చంపన్, సముచితమైన, ఉపాయముయొక్క, పద్ధతిన్, వెదకుచున్, ధర్మరాజు = యముఁడు, వెడలన్, త్రోయఁగన్=ఇల్లువెడలఁ ద్రోయఁగ, ఒండు, వెరవులు= ఉపాయములు, చాలించి, తనవారియొక్క, నిర్గమోద్ధతి, పగఱకున్, శత్రువులకు, వెరఁగొనర్పఁగన్=ఆశ్చర్యము నొనర్పఁగా, లంకన్, విడచి,

జెట్టిదపు=భీకరమైన, బీరంబునన్ = పౌరుషముచే, రాజరాజు=కుబేరుని, సమిదోడు=తమ్ముఁడగు రావణుఁడు, పఱతెంచి, నూడుబంటయి = విరోధము దీర్చుకొనువాఁడయి, మత్, అనుజ ఘాతిన్ = తమ్ముఁడైన కుంభకర్ణునిం జంపినవానిని, నినున్, మున్ను, తెగటార్తున్ = సంహరించెదను, అని, భీమున్= భయంకరుఁడైన, నరవరున్=రాముని, తాఁకెన్, అపూర్వసంభృత = మున్నెన్నఁడును లేనట్లు చక్కఁగా భరింపఁబడిన, రణమునందలి, రసభారము గలవారై, ఒండొరులన్ తాఁకన్=పరస్పరము తాఁకఁగా, వారు = ఆ రామరావణులు, కదలన్, బిరుసు=క్రౌర్యము, నెరపన్, మండలగతిచే, తిరుగన్, కదమన్=పేఁగనొత్తఁగా, నారదునకున్, వేర్వేఱన్, నయనతుష్టి = కనులపండువు, అబ్బెన్.

తా. యముఁడు పట్టి త్రోయఁగా, రావణుఁడు లంక వెడలి పౌరుషముతోఁ బగదీర్చుకొననెంచి, నాతమ్మునిం జంపిన నిన్నుమున్ను జంపెదనని రాముం దాఁకెను. ఇట్లు వారు పరస్పరము యుద్ధమొనర్చుచుండ నారదుని రెండు కన్నులకును విందయ్యెను.

భారత. చలపట్టి, తనున్ = దుర్యోధనుని, చంపన్, సముచిత = తగిన, ఉపాయముయొక్క, పద్ధతి, వెదకుచున్, కని, ధర్మరాజు = ధర్మజుఁడు, వెడలఁ ద్రోయఁగన్, నిందా వాక్యము లాడి వెలికి వచ్చునట్లొనర్పఁగానని భావము; ఒండు వెరపులు చాలించి=నీటిలో దాఁగుటమున్నగు నట్టిప్రాణరక్షకములగు నితరోపాయములు చాలించి, తనయొక్క, వారి = నీటినుండి, నిర్గమోద్ధతి; పగఱకున్, వెరఁగొనర్పన్, ప్రాణరక్షణముగూడ ముఖ్యముగాఁ దలఁపక వెలికి వచ్చుట శత్రువుల కెంతయు నాశ్చర్యకరమయ్యెనని భావము; కలంకవిడిచి = కలఁతవీడి, జెట్టిదమైన, బీరమ్మునన్, పఱతెంచి, రాజరాజు = దుర్యోధనుఁడు, సయిదోడునూడు బంటయి = సోదరుల పగదీర్చుకొనువాఁడై, సోదరులం

జంపిన పగదీర్చుకొనువాఁడయియని భావము ; మఱి, అనుజఘాతికిన్ = తమ్ముఁడైన దుశ్శాసనుని జంపిన, నినున్, మున్ను, తెగటార్తునని, నరవరున్, భీమున్ = భీమసేనుని, తాఁకెన్, వారు=ఆ భీమ దుర్యోధనులు, అపూర్వ సంభృతరణ రసభారులై, ఒండొరులన్, తాఁకన్, గదలన్, బిరుసు, నెరపన్, మండలగతిన్, తిరుగన్, గదుమన్ ; నారదునకున్, వెర్వేఱన్, నయన తుష్టి, అబ్బెన్ = కనుల పండువు గల్గెను.

తా. ఈసుపూనిన ధర్మరాజు ద్వైపాయన హ్రదమున దాఁగియుండు దుర్యోధనునిం బెప్పు నిందోక్తులం జాతరోషుం గావించి మడువునుండి వెలికి రావింప నాతఁడు నింక గత్యంతరము లేమి సాహసమునవచ్చి తన సోదర వధవలని పగదీర్చుకొనఁ దలఁచి భీముండాఁకెను. ఇట్లు వారి పరస్పరయుద్ధక్రమము నారదుని నేత్రములు రెంటికిని విందయ్యెను.

గీ. పొసఁగ నేఁడుగదా రణభుక్తిదొరకె
నాకుఁ గనుదనియఁగ నని నారదుండు
సమ్మదముచెందఁ దిరమైనయమ్ములపస
నొండొరుల మించిపోరి రయ్యోధ వరులు. 247

రామాయణ భారతార్థములు సమము.

అర్థము. పొసఁగన్, నారదుండు, [రామాయణ.] నేఁడు గదా = ఈ దినము కదా, నాకున్, కనుదనియన్ = కన్నులు తృప్తిపడులాగున, రణభుక్తి = యుద్ధభోజనము, [భారత.] నేఁడు గదా రణభుక్తి = గదాయుద్ధానుభవము, కను దనియఁగన్, దొరకెన్, అని, సమ్మదమున్ = సంతోషమును, చెందన్, [రామాయణ.] తిరమైన = స్థిరమైన, అమ్ములపసన్ = బాణకౌశలముచే, [భారత.] తిరమై, నయమ్ముల పసన్ = నేర్పుపసను, ఒండొరులన్, మించి = మీఱి, అయ్యోధవరులు, పోరిరి.

వ. ఇట్లుగడంగి మహాయుద్ధంబు సేయునంత. 248

ఉ. అంచితనైపుణింబరఁగుశీనంబక ఘోరతరప్రయుక్తిచే
మించుగ దానవోద్ధతి సమృద్ధి గనంబడుచుండఁబోరుసాఁ
గించుచునుండ మానగుణకీర్తితురాజులఱేనిఁజూచి శం
కించిరినమ్మరాదుమనగెల్పనుచుం హరిముఖ్యులెంతయుం.

రామాయణ. అంచిత నైపుణిం = ఒప్పుచున్న కౌశలముచే, పరఁగు, అంబక = బాణములయొక్క, ఘోరతరమైన, ప్రయుక్తిచేం = ప్రయోగించుటవలన, దానవ = రావణుని, ఉద్ధతి యొక్క, సమృద్ధి, మించుగం = అతిశయించినదిగా, కనంబడుచుండం, (ఈలాగున) పోరు, సాఁగించుచుండం, మానగుణముచే, కీర్తితుం = పొగడఁబడు రాజుల ఱేనిం = రాముని, చూచి, హరిముఖ్యులు = వానరశ్రేష్ఠులు, మన గెల్పు = మనపక్షమునందలి గెల్పు, ఎంతయుం, నమ్మరాదనుచుం, శంకించిరి.

తా. యుద్ధమున రావణునుద్ధతి యతిశయించుటచే వానరులు మనకు జయము గల్గుట సంశయమని శంకించిరి.

భారత. అంచిత నైపుణిం, పరఁగు, అంబక = నేత్రములకు, ఘోర తరమైన, ప్రయుక్తిచేం = వ్యాపారమువలన, మించుపట్టి, గదల యొక్క, నవమైన, ఉద్ధతియొక్క, సమృద్ధి, కనంబడుచుండం = కానఁ బడులాగున, పోరు, సాఁగించుచునుండం, మానగుణ కీర్తితుం, రాజుల ఱేనిం = దుర్యోధనుని, చూచి = హరిముఖ్యులు = కృష్ణుఁడు మున్నగు వారు, మన గెల్పు, ఎంతయుం, నమ్మరాదనుచుం, శంకించిరి.

తా. దుర్యోధనుని గదా యుద్ధకౌశలము మించుటచేఁ గృష్ణాదులు మనకిఁక జయము సంశయమని శంకించిరి.

వ. తదనంతరంబ. 250

క. చేవచెదరి భీమాశుగ
దావహాతి కృతోరుభంగతాపజ్వలితుం
డై విమతుఁడడఁగ; జయమున
వైవస్వతసంతతి నృపవర్యుఁడు మించెన్. 251

రామాయణ. చేవ = పస, చెదరి, భీమ=భయంకరమైన, అశుగ= బాణమనెడి, దావ =కార్చిచ్చుయొక్క, హాతిన్ = కాల్చుటచే, కృత = చేయఁబడిన, ఉరు = గొప్పదగు, భంగ = అపజయము వలని, తాపముచేఁ జ్వలితుండై, రాముని బాణములం దన కపజయము గల్గుటచే నెంతయుఁ, దాపముగలవాఁడై యని భావము; విమతుఁడు=రావణుఁడు, అడఁగన్ = డీల్పడ, వైవస్వత సంతతినృప వర్యుఁడు = సూర్యవంశపు రాజైన రాముఁడు, జయమునన్, మించెన్.

తా. రామబాణ హతిని రావణుఁ డడఁగ రాముఁడు గెలుపున మించెను.

భారత. చేవ = ఉక్కు, చెదరి = చెడి, భీమ = భీమునియొక్క, ఆశుగదా అవహాతిన్ = తీవ్రమైన గదయొక్క మొత్తుటచే, కృత, ఊరు భంగతా = తొడయొక్క విఱుగుటగలవాఁడగుట యనెడి, ఆపత్= ఆపదచే, జ్వలితుండై, విమతుఁడు = దుర్యోధనుఁడు. అడఁగన్, వైవస్వత సంతతి నృపవర్యుఁడు=యముని పుత్రుఁడగు ధర్మరాజు, జయమునన్, మించెన్.

తా. భీముని గదాహతిచే దుర్యోధనుఁడు తొడలు విఱిగి యడఁగఁ గా ధర్మజుఁడు జయమున మించెను.

ఇట రామాయణార్థమున, 'దావహాతి' యను నెడలఁగల దకారమున కును, 'తాపజ్వలిత', యను నెడల గల తకారమునకును వ్యంజన యతిచెల్లు

నట్లును; భారతార్థమున, 'గ, దావహతి' అను నెడల గదా+అవహతి యని యగుటచే నిచ్చట 'అకారమునకును' 'ఊరుభంగతా, ఆపత్, జ్వలిత' అను నెడఁగల ఆకారమునకును స్వరయతి చెల్లునట్లును, యతిస్థానమున, "భంగ+తాప; భంగతా + ఆపత్" అని విఱుఁగునట్లుం గూర్చి స్వరవ్యంజన యతులు రెంటికిం దగునట్లు చమత్కారముగాఁ గవిరచించెను.

"ఆపత్+జ్వలిత" యను నప్పుడు, "ఆపజ్జ్వలిత" యని జకార ద్విత్వ 'మనని-చిచ" యను విభాషాసూత్రమునం గల్గుచున్నది.

గీ. భీష్మ గురుకర్ణ శల్య రణోష్మ నమర
ఘోరమగు యుద్ధమతనితోఁ వైరి సలుప
ననుపమ ప్రౌఢిమం బదికదినములైదు
రెండునొండు విఘ్నంబు లేకుండజరిగె. 252

రామాయణ. భీష్మ = భయంకరమైన, గురు = అధికమైన, కర్ణ శల్య = చెవులను ములుకులవలె నుండు, రణ = ధ్వనియొక్క, ఊష్మన్ = ఉగ్రతచే, అమరఘోరమగు=దేవతలకుంగూడ భయంకరమగు, యుద్ధము, అతనితోన్ = రామునితో, వైరి = రావణుఁడు, చలుపన్, అనుపమ = సాటిలేని, ప్రౌఢిమంబు = ప్రౌఢిగల, అది = ఆ యుద్ధము, ఐదురెండు దినములు = ఏడుదినములు, ఒండు = ఇతరమైన, విఘ్నంబు, లేకుండన్, జరిగెన్.

తా. కర్ణకఠోరమగు ధ్వనితో దేవతలకుం గూడ భయంకర మగు యుద్ధము రామరావణుల కేడు దినములు జరిగెను.

భారత. భీష్మునియొక్కయు, గురు = ద్రోణునియొక్కయు, కర్ణుని యొక్కయు, శల్యుని యొక్కయు, రణ = యుద్ధమందలి, ఊష్మన్ = ప్రతాపమున, అమరన్, ఘోరమగు, యుద్ధము, అతనితోన్ = భీమునితో, వైరి=దుర్యోధనుఁడు, అనుపమమగు, ప్రౌఢిమన్, చలుపన్=జరు

పఁగా, పది, ఐదు, రెండు, ఒండు = ఒకటియు దినములు, క్రమముగ భీష్మాదుల యుద్ధము పదునెనిమిది దినములును ఒకవిఘ్నంబు లేక, జరిగెన్.

తా. భీష్మునితోఁ బదిదినములును, ద్రోణునితో నైదు దినములును, గర్ణునితో రెండు దినములును, శల్యునితో నొక్క దినమును పాండవులకుఁ బోరు జరిగెను.

వ. అంత. 253

గీ. దిగ్వధూజాల ధమ్మిల్ల ధృతవిశుద్ధ
కీర్తి గురుసూనుఁడారాజు కృత్స్నబలని
వేశమారాత్రిచరగోత్రవిభునిలీలఁ
గలఁచె స్వాపహృతోరు విక్రమతఁగుంద. 254

అవతారిక. రాముఁడు రావణుని గలఁచెననుట్టియు, నశ్వత్థామ పాండవబలముం గలఁచెననుట్టియు నర్థముల జంటించి కవి పలుకుచున్నాఁడు.

రామాయణ. దిగ్వధూజాల = దిక్కులనెడి స్త్రీల సమూహము యొక్క, ధమ్మిల్ల = కొప్పులయందు, ధృతమైన, విశుద్ధ, కీర్తి = కీర్తి యనెడి, గురు = గొప్పదగు, సూనుఁడు=పువ్వు గలవాఁడు, ఆరాజు = రాముఁడు, కృత్స్న = సమస్తమైన, బలమునకు, నివేశము = స్థానమగువాఁడై, ఆరాత్రిచరగోత్రవిభుని=ఆ రాక్షస వంశశ్రేష్ఠుఁడగు రావణుని, స్వ = తనచే, అపహృతమైన, ఉరు = గొప్పదైన, విక్రమతన్ = పరాక్రమము గల్గుటచే, కుందన్, లీలన్, కలఁచెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. దిగ్వధువుల, జాల = సమూహముల, ధమ్మిల్లమున, ధృతమైన, విశుద్ధ, కీర్తి=కీర్తినిగలవాఁడు, గురుసూనుఁడు=అశ్వత్థామ, ఆరాజు=

ధర్మజుని, కృత్స్నమైన, బలనివేశము = స్కంధావారమును, ఆరాత్రి = దుర్యోధనుఁడు పడినరాత్రి, చర = సంచరించెడి, గోత్రవిభుని = హిమవంతుని, లీలన్ = రీతిని, స్వాప = నిద్రచే, వ్యాతమైన, ఉరు, విక్రమతన్, కుందన్, కలఁచెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. ఆలఘు దోఃప్రౌఢి మాతుల కృతవర్మ సా
హాయ్యకంబున నభేద్యాత్ముఁడగుచు
నప్పుడావీర యోధాగ్రణియుగ్రంపు
భల్లవర్షంబుల బలిమినమర
శత్రుమస్తకములసంఖ్యంబులై ధరఁ
గుంపులు వడుచుండఁగొట్టికొట్టి
యంతట నత్యమోఘాస్త్ర ప్రయోగుఁడై
యూర్జితబలు నుత్తమోజుఁ గృష్ణ
గీ. తనుభవుల సద్వరోదయంబున వెలిఁగెడు
సంగరకృతి ధృష్టద్యుమ్ను శాత్రవాను
పృథుఫణిశిఖండిఁ దెగటార్చి భీమవిజయ
దీప్తమహిమచేతను దీర్ణ తేజుఁడయ్యె. 25

అవతారిక. రాముఁడు రావణుని సంహారించు కథా భాగమును నశ్వత్థామ ప్రతివింధ్యాదులఁ జంపు కథా భాగమునుం జంటింపఁబడియెను.

రామాయణ. అలఘు = తగ్గని, దోఃప్రౌఢిమ = బాహువీర్యమున, అతుల = సాటిలేనట్లు, కృత = చేయఁబడిన, వర్మసాహాయ్యకంబునన్ = కవచముయొక్క సహాయముచే, అభేద్యాత్ముఁడగుచున్ భేదింపరాని యాత్మగలవాఁడగుచు, అప్పుడు, ఆవీర యోధాగ్రణి

రాముఁడు, ఉగ్రంపుభల్లవర్షముల బలిమిన్ = క్రూరబాణవర్షబలముచే, అమరశత్రు = రావణుని, మస్తకములు = శిరములు, అసంఖ్యంబులై = లెక్కలేనివై, ధరన్, గుంపులు పడుచుండన్, కొట్టికొట్టి, రాముఁడు తెగఁగొట్టినకొలఁది మరల మొలచుటచేఁ బడిన శీర్షములిట్లసంఖ్యాకములయ్యెనని భావము; అంతటన్, అత్యమోఘాస్త్రప్రయోగుఁడై=మిగులనమోఘమగు నస్త్రప్రయోగము గలవాఁడై, బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రప్రయోగముగలవాఁడైయనుట; ఊర్జిత = స్థిరమగు, బలున్, ఉత్తమమగు, ఓజున్ = తేజస్సుగలవాని, కృష్ణతనున్ = నల్లనిశరీరము గలవానిని, భవు = శివుని, లసత్ = ప్రకాశించు, వరముయొక్క, ఉదయంబునన్, వెలిఁగెడు, సంగరకృతి = యుద్ధకార్యమునందు, ధృష్టమైన, ద్యుమ్నున్ = శౌర్యముగలవానిని, శాత్రవులయొక్క, అసు=ప్రాణములనెడి, పృథుఫణి = గొప్పపామునకు, శిఖండి = నెమలియగువానిని, రావణుని; శత్రుప్రాణహరుఁడనుట; తెగటార్చి = చంపి, భీమ=గొప్పదగు, విజయముచే, దీప్తమైన, మహిమచేతన్, ఉదీర్ణ = ప్రసిద్ధమైన, తేజుఁడయ్యెన్.

తా. రాముఁడు బాణవర్షములచే రావణుని శిరములు ఖండించుకొలఁది మరల మొలుచుచుండ బ్రహ్మశిరోనామకాస్త్రముచే బలవంతుఁడగు నా రావణుని సంహరించి మిక్కిలి తేజశ్శాలి యయ్యెను.

"కృష్ణతనున్" ఇందులకు "మాషరాశి ప్రతీకాశం" మ్మను రామాయణ వాక్యము ప్రమాణము. "పృథుఫణి శిఖండిఁదెగటార్చి-భీమవిజయ" ఇట బుత్వ సంబంధ వళియగును. పెద్దనయు, "ఇచ్చి యిష్టాన్న సంతృప్తులుగాఁ జేయు"నని ప్రయోగించెను.

భారత. అలఘు, దోఃప్రౌఢి = బాహుబలముగల, మాతులకృతవర్మలు, సాహాయ్యకంబునన్ = తోడ్పాటుచే, అభేద్యాత్ముఁడగుచున్, అప్పుడు, ఆవీరయోధాగ్రణి = అశ్వత్థామ, ఉగ్రంపు భల్ల వర్షంబుల

కలిమిన్, అమరన్ = ఒప్పఁగా, శత్రువుల, మస్తకములు, అసంఖ్యాం
బులై, ధరన్, గుంపులు పడుచుండన్, కొట్టికొట్టి, అంతటన్, అత్యమో
ఘముగు, అస్త్రప్రయోగుఁడై = అస్త్రములం బ్రయోగించువాఁడయి,
ఊర్జితమైన, బలున్ = బలముగల, ఉత్తమోజుని, కృష్ణ = ద్రౌపది
యొక్క, తనుభవులన్ = కుమారులగు ప్రతివింధ్యాదులను, సద్వారోద
యంబువలనన్, వెలిఁగెడు, సంగరమున, కృతిన్ = చతురుని, ధృష్టద్యు
మ్నున్, శాత్రవుల యసువులకు, పృథుఫణిన్, శిఖండిన్, తెగటార్చి,
భీమవిజయ = భీముని యొక్కయు, నర్జునుని యొక్కయు, దీప్తమైన,
మహిమచేతను, దీర్ణ = పొమొత్తఁబడిన, తేజుఁడయ్యెన్.

తా. కృప కృతవర్మల సహాయముగల యశ్వత్థామ శత్రువుల మస్తకముల లెక్కలేనట్లు బాణవర్షమునఁ బడఁ గొట్టి, యుత్తమోజునిం, బ్రతివింధ్యాదులం, ధృష్టద్యుమ్నుని, శిఖండినిం జంపి, తుదకు భీమార్జునుల బాహుబల మహిమచు గతతేజుఁ డయ్యెను.

ఇట "కృష్ణ తనుభవుల" ననుట సాధ్య సమాసమగుచున్నది.

256

వ. అంత.

సీ. క్రీడాపరుండైన శ్రీవరుండిటులతో
 త్రప్రక్రియను విజయప్రశక్తి
నిర్వహించుచు శత్రునిర్మూలనము సల్పి
 సొంపుమైఁ దనరును శుభపదవిక
లంకాధి రాజ్యవిలాస పట్టాభిషే
 కము స్వపురస్ఫూర్జితముగ నడప
వసుధనప్పుడు దానవ ప్రభుత్వవిశేష
 పృథుతర దీప్తివిభీషణుండు

గీ. తేజరిల్లెధర్మకరాజితరక్షమా
పాలదుర్లభతరకభాగ్యలక్ష్మి
నేఁడు గాఫలించెకనెఱయ నస్మత్పూర్వ
సుకృత మద్భుతమనికసుజనులలర. 257

అవతారిక. విభీషణ ధర్మఃపట్టాభిషేక సందర్భము లు జంటించి కవి యాడుచున్నాఁడు.

రామాయణ. క్రీడాపరుండైన, శ్రీవరుండు = లీలామానుష విగ్రహుఁడైన విష్ణుఁడగు నారాముఁడు, ఇట్లు, క్షాత్రప్రక్రియను = క్షత్రియసంబంధ వర్తనచే, యుద్ధవ్యాపారమున ననుట; విజయ ప్రశక్తిఁ = విజయమునందలి సామర్థ్యమును, నిర్వహించుచుఁ, శత్రునిర్మూలనము, సల్పి, సొంపుమైన్ = మనోజ్ఞముగా, తనకును, విభీషణునకనుట; శుభపదవిక = శుభమైన మార్గముగల, లంకాధిరాజ్యవిలాస = లంకా సామ్రాజ్య విలాసమునకు, పట్టాభిషేకము, స్వ = తనకును, పురః = ముందరికిని, స్ఫూర్జితముగఁ = స్థిరమగునట్లు, తనకును దనయనంతరము వారికిని స్థిరముగా నుండునట్లని భావము; నడపఁ, అప్పుడు, దానవ ప్రభుత్వ విశేషముచేత, పృథుతర = మిక్కిలి యధికమయిన, దీప్తి = తేజముగల, విభీషణుఁడు, ధర్మముచే, రాజితమైన, రక్షఁ = రక్షణమున, మాపాలఁ = మాయెడ, దుర్లభతరమగు,భాగ్యలక్ష్మి, వసుధఁ, నెఱయఁ, నేఁడుగా, ఫలించెఁ, ఈవఱకు రాక్షసులయెడ దుర్లభముగ నుండిన ధర్మపరిపాలనము నేఁడు ఫలించెననుట; అస్మత్, పూర్వసుకృతము, అద్భుతము, అని, సుజనులు = సత్పురుషులు, అలరఁ = సంతసింపఁగా, తేజరిల్లెఁ = ప్రకాశించెను.

తా. శ్రీరాముఁడు శత్రువిజయముసల్పి విభీషణునకు లంకారాజ్య పట్టాభిషేకము గావింప దానవులయెడ దుర్లభమగు ధర్మపరిపాలనము నేఁడు ఫలించెనని వారు సంతసింప నావిభీషణుఁడు దేజరిల్లెను.

భారత. క్రీడాపరుండైన, శ్రీ వరుండు=కృష్ణుఁడు, ఇట్లు, క్షాత్ర= క్షత్త్రసంబంధమైన, ప్రక్రియను, సారథ్యవర్తనచే ననుట; విజయ = అర్జునుని, ప్రశక్తిన్ = అధికమైన బలమును, నిర్వహించుచున్, శత్రు నిర్మూలనము సల్పి, సొంపుమైన్, తనకును, ధర్మజునకనుట; శుభపద= శుభమునకు స్థానమైన, వికలంక= కళంకరహితమైన, ఆధిరాజ్య విలాస పట్టాభిషేకము= సామ్రాజ్య విలాసమునకుఁ బట్టాభిషేకము, స్వపుర= తన నగరమగు హస్తినయందు, స్ఫూర్జితముగన్, నడపన్, వసుధన్, అప్పు డు, తాన్ = ధర్మరాజు, నవ ... విభీషణుండు ; నవ=నూతనమైన, ప్రభు త్వమునందలి, విశేషమువలని, పృథుతర దీప్తిన్=మిక్కిలి యధికమయిన తేజముచే, విభీషణుండు = భీకరుఁడు, ధర్మరాజు, ఇతర క్షమాపాలురకు దుర్లభతరమైన, భాగ్యలక్ష్మి, నేఁడు గా, నెఱయన్, ఫలించెన్ = ఈ దినముగదా పూర్ణముగా, ఫలించెను, అస్మత్, పూర్వసుకృతము, అద్భుత మని, సుజనులు, అలరన్, తేజరిల్లెను.

తా. కృష్ణుఁడు నిజసారథ్య వర్తనమున నర్జునునిబలము నిర్వహించి శత్రునాశముగావించి ధర్మజుని హస్తినాపురమున సామ్రాజ్య పట్టభద్రుం గావింప సుజనులన్యరాజదుర్లభమగు భాగ్యలక్ష్మి నేఁడు పూర్ణముగా ఫలిం చెనని సంతసింప నా ధర్మజుఁడు దేజరిల్లెను.

"క్షాత్ర ప్రక్రియను;" అనచిచయను సూత్రమున నిట, తకార ద్విత్వము లేదను.

తే. విష్ణుముఖ్యావతారమై వెలయువిశ్వ
విభుఁడు ననలసహస్ర ప్రవేశమహిమ
కతనఁ దనచెల్వమతిశుద్ధిఁగాంచి యమర
వినుతి మిగులఁజేకొని యేఁగెఁ దనదుపురికి. 258

రామాయణ. విష్ణువుయొక్క ముఖ్యావతారమై వెలయుచట్టి, విశ్వ విభుఁడు= రాముఁడు, అనల = అగ్నియందు, సహర్ష = సంతోషముతోఁ గూడునట్లు, ప్రవేశ=చొచ్చుటయొక్క, మహిమ కతనన్, తన, చెల్వ= సీతయొక్క, మతిశుద్ధి= మనశ్శుద్ధిని, కాంచి, అమర= దేవతల, వినుతి, మిగులన్, చేకొని= గ్రహించి, తనదు పురికిన్= అయోధ్యకు, ఏఁగెన్.

తా. అగ్నిప్రవేశము కతమున సీత మనశ్శుద్ధిం గాంచి దేవతలు నుతించునా పొగడ్తల నంది రాముం డయోధ్య కరిగెను.

భారత. విష్ణు ముఖ్యావతారమై, వెలయుచట్టి = ప్రకాశించుచట్టి, విశ్వవిభుఁడు = జగదీశ్వరుఁడగు శ్రీకృష్ణుఁడు, అనలస = అల్పము గాని, హర్షముయొక్కయు, ప్రవేశముయొక్కయు, మహిమకతనన్, తన చెల్వము=విలాసము, అతిశుద్ధిన్, కాంచి, అమరన్, వినుతి=ధర్మజాదుల పొగడ్తలను, మిగులన్, చేకొని, తనపురికిన్=ద్వారకకు, ఏఁగెన్.

వ. అట్లేఁగియుచితభంగి నంగీకృత సకలసామ్రాజ్య భోగలీలా విశేషుండయ్యె నప్పుడు 259

క. శాంతనవప్రోక్తివిలాసా
త్యంత సుశిక్షిత సమస్తధర్మతఁ జేసెన్
శాంతిఘనుఁడు వైవస్వత
సంతతినృపశేఖరుఁడు ప్రజాపాలమున్. 260

రామాయణ. శాంతిచే ఘనుఁడైన, వైవస్వతసంతతి నృపశేఖరుఁడు = సూర్య వంశమునంబుట్టిన రాముఁడు, శాంత...ధర్మతన్; శాంతమైన, నవ=మనోజ్ఞములైన, ఉక్తివిలాస = అగస్త్యాది మహర్షుల వచోవిలాసములచే, అత్యంత శిక్షిత=లెస్సగాఁ దెలియఁబడిన, సమస్తధర్మతన్= సర్వధర్మములు గలవాఁడగుటతో, ప్రజాపాలనమున్, చేసెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. శాంతనవ=భీష్మునియొక్క, ఉక్తి విలాసముచే, అత్యంత శిక్షితమైన, సమస్త, ధర్మతన్ = ధర్మము గలవాఁడగుటచే, శాంతిఘనుఁడైన, వైవస్వతసంతతి=యమ నందనుఁడగు, నృపశేఖరుఁడు = ధర్మరాజు, ప్రజాపాలనమున్, చేసెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

వ. ఆసమయంబునందు. 261

ఆ. మానిపదవిసృష్ట ◆ మహితనయోత్పన్న
కుశలవసుసమృద్ధి ◆ వశతనొదవు
కొదవలెల్లఁ దీర్చు ◆ కొని యవ్విభుండు గా
వించె నశ్వమేధ ◆ విధులు వెలయ. 262

రామాయణ. మానిపద=వాల్మీకి యాశ్రమమున, విసృష్ట=విడువఁబడిన, మహితనయా= సీతకు, ఉత్పన్న= కల్గిన, కుశలవులయొక్క సుసమృద్ధి వశతన్, ఒదవునట్టి, కొదవలెల్లన్, తీర్చుకొని, అవ్విభుండు=ఆ రాముఁడు, అశ్వమేధవిధులు, వెలయన్=ప్రకాశింపఁగా, కావించెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

భారత. మానిపదవిసృష్ట= వ్యాసుని వాక్యమున నీయఁబడిన, మహిత= శ్రేష్ఠమైన, నయ=నీతిచే, ఉత్పన్నమైన, కుశల= క్షేమకరమైన, వసు= ధనముయొక్క, సమృద్ధి వశతన్, ఒదవు, కొదవలెల్లన్, తీర్చుకొని, అవ్విభుండు=ధర్మజుఁడు, అశ్వమేధముయొక్క విధులు, వెలయన్, కావించెన్.

తాత్పర్యము సుగమము.

సీ. శ్రీ ధాన్యకటకమై చెలువొందె రాష్ట్రంబు
నెలమూఁడువానలు నిండగురిసెఁ
బాఁడినిబంటలఁ బ్రజలు విజృంభించి
రరిపదవ్యుత్పత్తి యస్తమించె
రోగాపమృత్యువార్తాగంధమెడలెను
జారచోరాదుల పేరుడిగె
వర్ణాశ్రమాచార వర్తనల్గడు నొప్పె
ధర్మంబు నాల్గుపాదముల నడచె
తే. రామభద్రుండు సన్మార్గరక్షణైక
పరుఁడు దిగవతంసితకీర్తి పాండుసూనుఁ
డుర్విపైఁ జతురాత్మానుజోపచరిత
చరణుఁడగుచు సామ్రాజ్యంబు సలుపునపుడు. 263

అవతారిక. ఈ పద్యమున సీసము నాల్గుపాదములను రామాయణ భారతార్థములు సమము. ఎత్తు గీతిని మాత్రము శ్లేషయగును.

అర్థము. రాష్ట్రంబు = రాజ్యము, శ్రీ = సంపదయొక్కయు, ధాన్యముయొక్కయు, కటకమై = ప్రోవులు గలదై, చెలువొందెన్, నెల మూఁడువానలు, నిండన్, కురిసెన్, ప్రజలు = జనులు, పాఁడిని = క్షీరసమృద్ధిచేతను, పంటలన్, విజృంభించిరి, అరిపదవి = శత్రుస్థానముల యొక్క ఉత్పత్తి, అస్తమించెన్, రోగ, అపమృత్యు = అకాలమరణముయొక్కయు, వార్తాగంధము, వార్తాలేశమైన ననుట; ఎడలెను = నశించెను, జారచోరాదులయొక్క పేరును, ఉడిగెన్ = నశించెను, వర్ణాశ్రమాచారవర్తనల్ = బ్రాహ్మణాదివర్ణములయొక్కయు, బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమములయొక్కయు, నాచారవర్తనలు, కడున్ = మిక్కిలి, ఒప్పెన్, ధర్మంబు, నాల్గుపాదములన్, పూర్ణముగా ననుట; నడచెన్,

రామాయణ. సన్మార్గమును, రక్షణ = రక్షించుటయందు, ఏకపరుఁడు = ముఖ్యాసక్తుఁడు, దిక్ అవతంసిత = దిక్కులచే, శిరోభూషణముగా నొనర్పఁబడిన, కీర్తి పాండుసూనుఁడు = కీర్తియనెడి తెల్లనిపువ్వును గలవాఁడు, రామభద్రుఁడు, ఉర్విపయిన్, చతురులైన, ఆత్మ = తనయొక్క, అనుజ = తమ్ములచే, ఉపచరిత = ఉపచరింపఁబడిన, చరణుఁడు = పాదములుగలవాఁడు, అగుచున్, సామ్రాజ్యంబు సలుపునపుడు, రాష్ట్రింబు శ్రీ ధాన్య కటకమై చెలువొందెనను వానితో నన్వయించును.

భారత. రామభద్రుఁడు = ఒప్పుచున్న శుభముగలవాఁడు, సన్మార్గముయొక్క, రక్షణమునందు, ఏకపరుఁడు, దిక్కులచే, అవతంసితమైన కీర్తిగలవాఁడు, **పాండుసూనుఁడు** = పాండురాజు కుమారుఁడగు ధర్మజుఁడు, ఉర్విపయిన్, చతుః = నాల్గైన, ఆత్మానుజ = తనతమ్ములచే, ఉపచరిత = సేవింపఁబడిన, చరణుఁడు, అగుచున్, సామ్రాజ్యంబు సలుపునపుడు, రాష్ట్రము శ్రీ ధాన్యకటకమై చెలువొందెనను వానితో నన్వయించును.

తాత్పర్యము సుగమము.

శా. దేవా దేవర ప్రేరణంబునన యుద్దీపించువాగ్వైభవ
శ్రీవిస్ఫూర్తిని రామభారత కథాశ్లేష ప్రబంధోత్తమ
వ్యావిర్భావము నిట్లు నెందె నిది భవ్యాభవ్యతల్పూడ కిం
పై వర్తిల్లఁ బరిగ్రహింపుము విరూపాక్షా జగద్రక్షకా.

అవతారిక. కవి స్వరచిత గ్రంథమును కృతిపతియగు విరూపాక్షదేవుని, గ్రహింపుమని ప్రార్థించుచున్నాఁడు.

అర్థము. దేవా, జగద్రక్షకా, విరూపాక్షా, దేవర ప్రేరణంబునన్ = మీ ప్రేరణచేత, ఉద్దీపించు = ప్రకాశించు, వాక్ వైభవ శ్రీ విస్ఫూ

ర్తిక్ = వైదుష్య విభవాతిశయమున, రామభారత కథాశ్లేష ప్రబంధోత్తమ = రామాయణ భారతకథలయొక్క జోడింపుగల కావ్యశ్రేష్ఠము యొక్క, వి ఆవిర్భావము = విశేషమైన సంభవము, పుట్టుక యనుట; [" ఇకో యణచి " అను సూత్రమున నిట " వ్యావిర్భావమని యయ్యెను.] ఇది = ఈ యావిర్భావము, ఇట్లు చెందెక్ = ఇట్లేర్పడెను, భవ్యాభవ్యతల్ చూడక = దీనియందలి మంచిచెడుగుల భావింపక, ఇంపై వర్తిల్లక్, పరిగ్రహింపుము, నీ ప్రేరణచే నుత్పన్నమైనది కావున నీవే పరిగ్రహింపవలయునని భావము.

తా. ఓ విరూపాక్ష దేవా మీ ప్రేరణచేఁ గల్గిన వైదుష్య విభవాతిశయమున నేర్పడిన రామాయణ భారతకథల జోడింపుగల యీ గ్రంథమునందలి మంచిచెడుగుల భావింపక దీనిం బ్రీతితో నీవు గ్రహింపుము.

శా. క్రీడామాత్రకృతత్రిమూర్తి భరణాంగీకార! చూడాపరి
భ్రాడాదిత్యధునీపృషత్పుషిత పంపాశైత్య! వేధోమరు
ద్రాడారాధితపాద! యంఘ్రినఖచంద్రద్యోతసిద్ధప్రత్పరి
వ్రాడాఖండల మండలీహృదయజీవంజీవసంజీవనా. 265

అవతారిక. ఈ పద్యమందును ముందుపద్యమునందును, గవి కృతిపతి యగు విరూపాక్షదేవుని వర్ణించుచున్నాఁడు.

అర్థము. క్రీడామాత్రముచే, కృతమైన, బ్రహ్మ విష్ణు శివాత్మకమగు మూర్తిత్రయముయొక్క, " మధ్యే విరించి గిరిశం ప్రథమావతారః " అనులాగున భగవంతుని ప్రథమావతారముయొక్క యనుట; భరణ = ధారణముయొక్క, అంగీకార = అంగీకారము గలవాఁడా, చూడా... శైత్య; చూడా పరిభ్రాట్ = శిఖయందు దొప్పుచున్న, ఆదిత్యధునీపృషత్ = దేవనదియగు గంగయొక్క బిందువులచే, పుషిత పంపాశైత్య= పోషింపఁబడిన పంపానదియొక్క చల్లదనము గలవాఁడా, వేధః మరు

ద్రాట్ ఆరాధితపాద = బ్రహ్మచేతను, దేవేంద్రునిచేతను సేవింపఁబడిన పాదములు గలవాఁడా, అంఘ్రి... సంజీవనా ; అంఘ్రి = పాదములయందలి, నఖ = గోళ్లనెడి, చంద్ర = చంద్రుఁడను, ద్యోత = ప్రకాశముచే సిధ్యత్ = సిద్ధించుచున్న, పరివ్రాడాఖండల = యతీంద్రులగు బ్రహ్మర్షులయొక్క, మండలీహృదయ = సమూహముల మానసములనెడి, జీవంజీవ = వెన్నెల పులుఁగులకు, సంజీవనా, జీవనమగు వాఁడా.

తా. లీలామాత్రమున మూర్తిత్రయము ధరించువాఁడా, శిరస్స్నానం గల గంగా బిందు సంప్రుష్ట పంపాశైత్యము గలవాఁడా, బ్రహ్మేంద్రవందిత పాదములు గలవాఁడా, పాదనఖములనెడి చంద్రకాంతిచే సిద్ధించుచున్న బ్రహ్మర్షులనెడి చకోరములకు సంజీవన మగువాఁడా.

"జీవం జీవ;" జీవనేన సహచరేణ క్రీడన్ జీవతి జీవం జీవః.

క. కారుణ్య విభవలక్ష్మీ
తారుణ్య సదోప భోగధన్య కటాక్షా
శారీరార్ధ సులాలిత
గౌరీ రారజ్యమాన కమ్రాపేక్షా. 266

అర్థము. కారుణ్య...కటాక్షా ; కారుణ్యవిభవలక్ష్మీ = కరుణాతిశయ సంపదయనెడి, తారుణ్య సదోపభోగ= యౌవనముయొక్క నిత్యానుభవముచేత, ధన్యకటాక్షా= కృతార్థమైన కటాక్షము గలవాఁడా, కటాక్షమునకుఁ గారుణ్యమే తారుణ్యమగునని భావము; శారీరా... కమ్రాపేక్షా; శారీరార్ధ సులాలిత= అర్ధశరీరముచేఁ జక్కఁగా లాలింపఁబడిన, గౌరీ రారజ్యమాన=పార్వతిచే మిక్కిలి రంజింపఁబడువాఁడగుచు, కమ్రాపేక్షా= మనోజ్ఞమయిన యపేక్ష గలవాఁడా. కమ్రాపేక్షకు గౌరీరారజ్యమానత కారణమగునని భావము.

తా. కారుణ్య లక్ష్మియనెడి యానవోపభోగమున ధన్యమయిన కటాక్షము గలవాఁడా, అర్ధశరీరమగు గౌరిచే రంజిపఁ బడుచు మనోజ్ఞమగు నపేక్ష గలవాఁడా.

"రారజ్యమాన;" "రాజృదీప్తౌ" అను ధతువుపై యఙ్లుగంతమునఁ గర్మార్థమున 'యిక్' శానచ్ ప్రత్యయమయ్యెను.

కలహంసవృత్తము. హిమనగాద్రి తన ◈ యేక్షణ లక్ష్మీ
స్థిమిత పుణ్యఫల ◈ దేహ విలాసా
విమలభక్తి పెద ◈ వేంకట ధాత్రీ
రమణమానస ని ◈ రంతరవాసా. 267

గద్యము. ఇది నిఖిలసూరి లోకాంగీకార కవిత్వ వైభవ
యమరనార్య తనూభవ, సౌజన్యజేయ, సూరయ
నామధేయ ప్రణీతంబయిన, రాఘవ పాండవీయం
బునందు సర్వంబును జతుర్థాశ్వాసము.

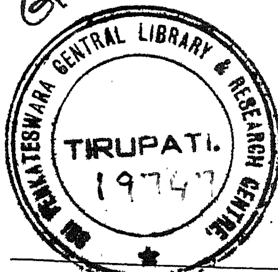
అవతారిక. ఈ పద్యముచేఁ గవి ప్రత్యక్ష నియామకుఁడగు పెద వేంకటాద్రి ప్రభువునుఁ గూడఁ బేర్కొనుచు, విరూపాక్షస్వామిని వర్ణించుచున్నాఁడు.

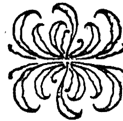
అర్థము. హిమన...విలాసా; హిమనగాద్రి తనయా=హిమవంతుని తనయయగు పార్వతియొక్క, ఈక్షణలక్ష్మి = చూపులనెడి లక్ష్మికి, స్థిమిత=కదలని, పుణ్యఫలమైన, దేహవిలాసా=శరీరవిలాసము గలవాఁడా, విమల...వాసా; విమలభక్తి=నిర్మలభక్తిగల, పెదవేంకట ధాత్రీరమణ=పెదవేంకటరాజుయొక్క, మానస = మనస్సునందు, నిరంతరవాసా = సదావాసము గలవాఁడా.

తా. పార్వతిచూపులకుఁ బుణ్యఫలమగు దేహవిలాసము గల వాఁడా, నిర్మలభక్తిగల పెదవెంకటరాజు మానసమున నిత్యవాసము సేయు వాఁడా.

పై మూఁడుపద్యములు నాశ్వాసాంతరూపములు. వీనికి గ్రంథముతో నెట్టి సంబంధమును లేదు.

గద్యము. ఇది శ్రీ హయగ్రీవ కరుణాలబ్ధ సారస్వతసారో, భయ
భాషా కవిత్వతత్త్వజ్ఞ, చెన్నపురీ విశ్వవిద్యాలయ సమాసాదిత
విద్వద్బిరుదాంచిత, కవికులతిలక, భారద్వాజ
గోత్ర పవిత్ర, శ్రీ శ్రీనివాసార్యతనూజ,
మంగమాంబా గర్భశుక్తి ముక్తాఫల,
భాష్యకార కవి విరచితంబైన,
కవిభావ ప్రకాశికా సమా
ఖ్యంబగు రాఘవపాండ
వీయ వ్యాఖ్యయందు
సర్వంబును
జతుర్థాశ్వాసము,
సంపూర్ణము.

Printed at the Ananda Press, Madras.